

Paul Marer

EPIZÓDOK AZ ÉLETEMBŐL TÖRTÉNELMI KONTEXTUSBAN

*FÓKUSZBAN: FIATALKOROM BUDAPESTEN (1945-1956)
ÉS
AZ ELSŐ HÁROM ÉVTIZEDEM AMERIKÁBAN (1956-
1986)*

Második kötet

2025

E kiadvány nyomtatását a szerző és a Közép-európai Egyetem (CEU) szerény „emeritus-oktatói kutatási ösztöndíja” támogatta.

Szerző

©Paul Marer

paul.marer@gmail.com

Borító és hátlap illusztráció

©Paul Marer

Ajánlom ezt a kötetet

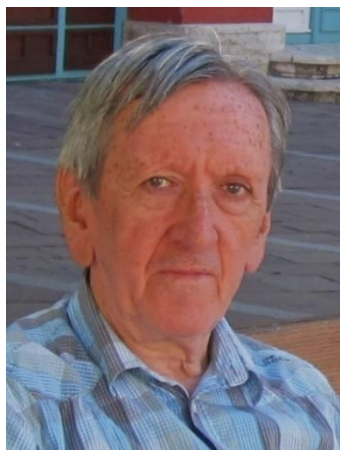
néhai húgomnak,

Császár Katának,

(született Márer Katalin, 1947-2023),

aki mindig rendkívül kedves és segítőkész volt velem,
gondoskodó anyja volt a két lányának és támogató felesége
a férjének,

és

férjének, sógoromnak,

Császár Zoltánnak,

Katának a végsőig nagyszerűen gondoskodó férje; aki
sokoldalú önkéntesként segített e kötet kiadásában.

Tartalomjegyzék

Bevezető a 2. kötethez	6
13A. Felszabadulás; a család visszatér; újrakezdés	14
13B. Nemzetközi politika: Kelet-Közép-Európa és a Balkán; Izrael és az arabok	26
14A. Fontosabb politikai és személyes események, 1945-1949.....	45
14B. Gyilas, Tito, Sztálin és a szovjet-jugoszláv szakítás	60
15A. Szárnyaló álmok; találkozás egy gyönyörű lánnyal	81
15B. Sztálin után, Hruscsov alatt	91
16A. 1956: Megszököm Magyarországról, átugrom a vasfüggönyt.....	107
16B. A vasfüggöny	116
17A. Repülés az USA-ba és az első évem ott	122
17B. Az 1956-os magyar forradalom.....	138
18A. Tanúságtétel az ENSZ-ben New Yorkban	156
18B. Az ENSZ rosszul kezeli a “magyar ügyet”	166
19A. A Dél-Floridai Egyetemen, 1957-1961.....	174
19B. Az USA társadalma és politikája a 2. vh. utáni évtizedekben	199
20A. Házasság és új család	202
20B. Gaudiopolis.....	212
21A. Philadelphia: tanulmányok, munka és család (1961-1965)	229
21B. Éva lányom.....	240
22B. A Kádár-korszak: Magyarország módosított tervgazdálkodása	251
23A. A közép-európai titkosrendőrségek szemmel tartanak	256
23B. A „Cambridge-i Ötök” hihetetlen és megragadó kém-története.....	268
24A. Anyukám és a magyar titkosrendőrség; 3 telefontörténet.....	297
24B. Esettanulmányok a magyar titkosrendőrség módszereiről.....	306
25A. Német, magyar és amerikai családjaink Heidelbergben	316
25B. Német és más tengelyhatalmi emlékezés a 2. vh.-ban elkövetett bűneikre.....	323
26B. A nürnbergi IMT és más háborús bűnöket vizsgáló bíróságok.....	377
27A. Interjúm Magyarország vörös bárójával, Horváth Edével, a Rába vezérigazgatójával	400
27B. TUNGSRAM: Egy amerikai-magyar multinacionális vállalat felemelkedése és bukása	419
28A. A bloomingtoni Indiana Egyetemen eltöltött 30 évem fő eseményei	428
28B. Az USA visszaadja Magyarországnak a szent koronáját	454
Rövidítések jegyzéke.....	571

Köszönetnyilvánítás

A szerző hálás a Közép-európai Egyetemnek (CEU) az emeritus-oktatói kutatási ösztöndíjért, amely lehetővé tette Forgácsné kiváló szerkesztői munkájának részbeni kompenzálását.

Forgácsné Dénes Katalinnak, akinek több évtizedes tapasztalata van a kéziratok nyomdakész állapotba hozásában, akivel áldás volt a közös munka. Gyakorlati javaslatai és a szerkesztői munka lépésről-lépésre történő bemutatása nagymértékben javította a kötet tartalmát és megjelenését egyaránt. Szerencsésnek érzem magam, hogy közel egy évet szentelhetett ennek a projektnek, szinte teljes munkaidőben.

Császár Zoltánnak, aki az eredetileg angolul megfogalmazott fejezetek magyar fordításának nagy részét végezte. A kötet nyomtatott megjelenését követően ennek a digitális változata is felkerül az internetre. Zoltán nemcsak a magyar nyelvvel bánik kiválóan, hanem elegáns stílusban fogalmaz – ritka képességek egy informatikai pályán dolgozó ember számára. Ráadásul fordítás közben rutinosan fedezte fel a hibákat az angol kéziratban, még időben kijavítva azokat. És mindezeket a kihívást jelentő és időigényes feladatokat ingyen végezte.

Buzády Andrásnak, aki sokoldalúan tehetséges és mindig megbízható fiatal asszisztensem volt. Sokrétű közreműködésével segített a Word és PDF szövegszerkesztő programok fortélyainak elsajátításában, Excel- és egyéb táblázatokat készített, megtanította a szerzőt ezek hatékony használatára, és ő készítette elő a fejezetpárokat a nyomtatás előtti végső szerkesztésre.

* * *

Sokaktól kaptam kedves javaslatokat több fejezet korai vázlatához, mit és hogyan lehetne javítani rajtuk. Hozzájárulásukat általában az adott fejezetek első lábjegyzetében köszönöm meg.

Mély köszönettel tartozom amerikai családomnak is, amiért habozás nélkül beleegyeztek, hogy a CEU-ról való nyugdíjba vonulásom után Budapesten maradjak – terjedelmes könyvtáram és személyes kapcsolataim helyszínén –, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy ezt az írói tervemet meg tudjam valósítani.

Tartalomjegyzék

Bevezető a 2. kötethez¹

1. Áttekintés

Szokatlanul mozgalmas életem volt, hiszen a viharos 20. század és a 21. század első negyedének számos sorsfordító eseményének résztvevője vagy közeli szemlélője voltam. Ez a könyv a tervezett trilógiám második része, amely ezeket az eseményeket megközelítőleg időrendben meséli el. Ez a három kötet összesen 45 személyes és ugyanennyi, ezekkel párba állított történelmi epizódot idéz fel.

2. Pillanatkép a szerzőről

Középosztálybeli, nem vallásos zsidó családban születtem Budapesten. Emlékszem az életre a gettóban 1944-ben, amikor a város náci uralom alatt állt. Az 1956-os magyar forradalom után kivándoroltam az Egyesült Államokba, doktoráltam, és tudományos karriert futottam be. Ezzel párhuzamosan évekig gazdasági tanácsadóként dolgoztam különböző amerikai kormányzati szerveknél, valamint több neves nemzetközi szervezetnél. Az Amerikában eltöltött 40 év után visszatértem Magyarországra, hogy egy budapesti amerikai, angol nyelvű magánegyetemen tanítsak, ahol kettős állampolgárként 2016-os nyugdíjazásom után is maradtam. Azóta könyveket írok, köztük ezt a trilógiát, amely életem kulcsfontosságú eseményeit idézi fel a 2020-as évek közepéig, történelmi összefüggésekben.

3. A trilógia szerkezete

A három kötet 45 fejezetpárt (összesen 90 fejezetet) tartalmaz, öt részre (I-től V-ig) osztva. A teljes I. részt, amelynek alcíme *A holokauszt*, az 1. kötet tartalmazza; ez 2024 januárjában jelent meg.

A jelen 2. kötet a trilógia II. és III. részét tartalmazza. A 2. kötetnek ez a bevezető fejezete a trilógia szerkezetét és közös jellemzőit foglalja össze; ez az 1. kötet bevezető fejezetének aktualizált változata.

A II. rész középpontjában a kelet-közép-európai (KKE) kommunista időszak áll, amikor Magyarországon éltem, az 1956-os magyar forradalom leveréséig, amit követően az USA-ba emigráltam. A III. rész főként az 1956-1986 között az USA-ban átélt életpontokról szól, amelyekhez új hazám akkori történelmi háttére kapcsolódik.

A hamarosan megjelenő 3. kötet szintén két részből áll. A IV. rész a világszerte szerzett vendégprofesszori és tanácsadói tapasztalataimat idézi fel, míg az V. rész a kommunizmus európai összeomlását, számos ehhez kapcsolódó kulcsfontosságú történelmi eseményt, valamint az elmúlt négy évtizedben szerzett személyes tapasztalataimat örökíti meg.

Ezek az újabb évtizedek ismét szülőföldemen, Magyarországon találtak, ahová visszatértem, hogy egy angol nyelvű amerikai egyetemen tanítsak Budapesten, abban a városban, ahol maradtam, és ahol most élek.

4. A trilógiáról az első kötet bevezető fejezetében

Az alábbi, mindhárom kötetre érvényes témákat, az olvasó megtalálja az első kötet bevezető fejezetében:

- mi teszi ezt a trilógiát eredetivé;

¹ Ez az 1. kötet bevezetésének frissített és bővített változata. Mély köszönetemet fejezem ki barátomnak, Jürgen Simonnak a korábbi tervezethez fűzött kiváló szerkesztési javaslataiért.

- a szakirodalomban lévő hiányosságok pótlására tett szerény kísérleteim;
- a célközönség meghatározása;
- politikai nézeteim, és hogy azok hogyan tükröződnek ezekben a kötetekben;
- a kötetek bizonyos sajátosságai.

5. A kötetek magyar fordítása és elérhetősége

Minden kötetnek van vagy lesz magyar nyelvű változata. Jelenleg nincs tervben ezek könyv alakban történő kiadása. Ehelyett a magyar változatok digitálisan fel vannak (vagy fel lesznek) töltve az internetre; pontosabban a Magyar Elektronikus Könyvtárba, ahol ingyen lehet hozzáférni a mek.oszk.hu/25600/25663/ címen.

6. A II. és III. rész legfontosabb gondolatainak összefoglalása

Amint a bevezető említi, a trilógia 3 kötete összesen öt részből áll: Az 1. kötet teljes egészében az I. részt tartalmazza. A 2. kötet a II. és III. részt, míg a 3. kötet a IV. és V. részt öleli fel.

Ez a szokatlanul hosszú utolsó szakasz összefoglalja a II. részt (amely a kelet-közép-európai kommunista időszakot tárgyalja) és a III. részt (az 1956-1986 közötti amerikai epizódjaimat).

A II. rész tárgyalása több okból is sokkal hosszabb, mint a III. részé. Az egyik az, hogy a II. rész tartalmazza egy, a régió történetéről szóló, nemrégiben megjelent kiváló könyv átfogó és részletekbe menő áttekintését, amely sokkal hosszabb időszakot ölel fel, mint amit a KKE-re vonatkozó fejezeteim ebben a trilógiában tárgyalnak. A másik ok az, hogy a III. rész számos fejezetében szintén KKE áll a központban. Egy példa erre a tanúvallomásom egy speciális ENSZ-bizottság előtt New Yorkban, amely évekig foglalkozott az 1956-os magyar forradalom következményeivel, valamint egy részletes történet arról, hogy az ENSZ hogyan kezelte rosszul éveken át a „magyar ügy” tárgyalását. Ez ugyanúgy bekerülhetne a II. részbe is. Egy másik példa az, amikor a magyar titkosrendőrség megpróbált beszervezni engem, majd később édesanyámat is az USA-ban – történetek, amelyeket akár a KKE-ről szóló részben, akár az Amerikában szerzett tapasztalataimról beszámoló részben lehetne tárgyalni.

7. A *Goodbye Eastern Europe (Viszlát Kelet-Európa)* című könyv recenziója

Ennek a széles körben üdvözölt könyvnek olyan jó a stílusa, hogy az ismertetőm nagyrészt közvetlen idézetekből áll, amelyeket a szerző, Jacob Mikanowski engedélyével használtam fel, válaszul az általam dőlt betűvel szedett kérdésekre:

Mi a könyv szokatlan címének a magyarázata?

Kelet-Európa különösen fontos gyűjtőfogalom volt a második világháború után, a hidegháború idején, amely a Nyugat-Európa melletti nagy kommunista régiót jelölte – azt a több mint kéttucatnyi országot, amely erőszakkal csatoltak a kommunista Szovjet-Oroszországhoz, és annak ellenőrzése alatt állt. Amióta Európában a kommunizmus 1989 és 1992 között megbukott, Kelet-Európa úgyszólván eltűnt, mind nemzetközi kapcsolatokban használt kifejezésként, mind pedig olyan helyként, amellyel az ott élő emberek azonosulni tudtak. Ma az egykori EE lakosai vagy a hazájuknak tekintett országokkal azonosítják magukat – ezek ma már mind függetlenek –, vagy „északiak”, „skandinávok” vagy „baltiak”, ha a régió északi részéből származnak (mint Észtország, Lettország és Litvánia), vagy a Balkánról, ha a déli államok valamelyikéből (mint Albánia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina vagy akár Szerbia), vagy tenger mellől, ha az Adriai-tengerrel (mint Szlovénia és Horvátország) vagy a Fekete-tengerrel (mint Románia, Bulgária és Ukrajna) határos tengeri közösségek valamelyikéből származónak vallják magukat.

Történelmileg mi volt a legjellegzetesebb jellemzője ennek a régiónak?

Ami megkülönböztető jegye volt Kelet-Európának, ami megkülönböztette egyrészt Nyugat-Európától, másrészt Eurázsia többi részétől, alapvető meghatározó jellemzője volt a sokszínűség – a nyelvek, az etnikumok és mindenekelőtt a vallások sokfélesége.

A vallási sokszínűségről mit kell tudni?

A pogányság ott tovább tartott, mint bárhol máshol a kontinensen, és mély nyomot hagyott a folklórban. Amikor a kereszténység Kr. u. 1000 körül megérkezett, két különböző formában – latinul és görögül – jelent meg, ami létrehozta a régió számos vallási szakadáka közül az elsőt.

Az iszlám néhány évszázaddal később érkezett, a 13. században a betörő oszmán törökök és mongolok (más néven tatárok) által terjesztve. 1492-re az egész Balkán-félsziget az iszlám uralmához tartozott, és a mecsetek ellepték a régiót, még északon is, egészen a mai Litvániáig.

1492-ben, abban az évben, amikor Kolumbusz Kristóf átkelt az Atlanti-óceánon, hogy felfedezze Amerikát, Spanyolország kiűzte a zsidókat (ez volt az utolsó a keresztény Európából való ilyen jellegű száműzetések hosszú sorában), az Oszmán Birodalom meghívta őket, hogy telepedjenek le nagy városaiban, és Kelet-Európa lett az európai zsidóság bölcsője. Mára a zsidók nagy része eltűnt, és az iszlám jelenlét is jóval kisebb.

Mit tart még a régió megkülönböztető jegyének?

Történelmének nagy részében Kelet-Európa pionír társadalom volt, amely olyan területekre nyomult be, amelyeket korábban nem műveltek, vagy amelyek a hosszan tartó határháborúk miatt elnéptelenedtek. A betelepülés több hulláma adta meg a sokszínűség jellegét. Gyakori volt, hogy katolikus és ortodox keresztények zsidókkal és muzulmánokkal éltek szoros szomszédságban. Kelet-Európa menedékhely lett olyan vallások számára, amelyeket máshol hamisnak és eretneknek tekintettek.

Évszázadokon át Kelet-Európa hagyományos társadalmi leginkább egy sokszínű faliszőnyegre hasonlítottak. A sokféleség nem melléktermék volt, hanem az egészbe volt beleszőve. A különböző vallások és nyelvek közelsége azonban nem feltétlenül vezetett harmóniához. Az osztályok és a vallások között szigorú határok voltak. ... Számtalan család szakadt szét az országhatárok változása, a vallások keveredése vagy a rivális ügyekkel való szövetségekötések miatt.

A kelet-európaiak sorsa ritkán volt teljesen a saját kezükben. Az évszázadok során történelmük nagy részét a császári fővárosokban, Bécsben, Isztambulban és Szentpéterváron, majd később Berlinben és Moszkvában írták. De ez a történelem nem az volt, amit ezekben a fővárosokban éltek meg, hanem mindaz, ami e hatalmi központok között történt. Mindenekelőtt a kis államok [és közösségek] földjén, bonyolult sorsokkal. Történeteik nem királyok és császárok, nem tengelyhatalmak és szövetséges hadseregek története, hanem parasztoké, költőké és vidéki hivatalnokoké – olyan embereké, akik közvetlenül, testközelből éltek át a birodalmak és ideológiák összecsapását.

Mi maradt mára Kelet-Európa sokszínű szövetéből?

A 20. század viharai elpusztították Kelet-Európa életének évszázados szövetét; mára csak nyomai maradtak. A régi szövet a régió szépirodalmában rekonstruálható, és még inkább azokban a történetekben, amelyeket az emberek saját vagy ősök életéről mesélnek.

Kelet-Európa a 20. században katasztrófák és átalakulások zavarba ejtő sorozatán ment keresztül. Egy egyszerű történelmi számvetés ezt a szédítő élményt aligha tenné többé, mint uralkodók és események felsorolása. De a mesék, történetek, szóbeszéd és népdalok feltárják, hogy mit jelentettek ezek az események. Rátapinthatnak a lényegre, hogy milyen volt megtapasztalni a fasiszta disztópia borzalmait ... és a sztálinizmus elhúzódozó terrorját, valamint a [rég] értékek hirtelen elpárolgását, amely a kapitalizmus eljövételét kísérte.

Hogyan jellemezné a mai Kelet-Európa helyzetét és problémáit?

Az átmenetet (1989-1992) követő években államok szűntek meg, és vadonatúj államok jöttek létre. A térség megtapasztalta a fokozódó polarizációt és a visszaszoruló vagy kiharcolt demokráciát.

Több országban, nevezetesen Magyarországon, Fehéroroszországban és Szerbiában az államot egyetlen uralkodó vagy politikai párt foglalta el. Más országokban mély árkok keletkeztek az etnikumok (Bosznia-Hercegovina), a politikai irányzatok (Lengyelország) vagy a kettő kombinációja (Ukrajna) között.

11 ország csatlakozott az EU-hoz. Ugyanezek az országok, valamint Albánia, Montenegró és Észak-Macedónia csatlakozott a NATO-hoz. Csak Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Fehéroroszország, Ukrajna és Moldova maradt kívül mindkét szervezeten.

A fiatalok és idősök közötti (utóbbiak egy része a kommunista rendszer viszonylag kiszámítható nyugalomát kívánta), az osztályok közötti, valamint a vidék-város közötti megosztottság identitásválsághoz vezetett, aminek feloldásáért a történelmi tapasztalatokhoz fordultak. A történelem azonban sosem egyértelmű; mindig többféle narratívát kínál, amelyekkel a jelen magyarázatát lehet adni. A kommunista korszakban a történelmet átírták, hogy megfeleljen a kommunista dogmáknak. Nem mindegy, hogy melyik történet mellett döntünk, és a politika a múltból szóló csatározások véget nem érő sorozatává változott. Sok közép-európai nemzet furcsa kényszerhelyzetben van. Történelemből többletük van, de hasznos narratívákból hiányt szenvednek.²

8. Mélyreható tanulmányok a 2. kötetben a KKE-i kommunizmusról

Az legélelhetőbb és legkövetkezetesebb könyvek egyike a Tito alatti Jugoszlávia egykori alelnöke, Milovan Gyilas *Beszélgetések Sztálinnal* című könyve. A szerzőnek éveken keresztül hat alkalommal volt alkalmja arra, hogy részt vegyen a Sztálinnal és környezetével gyakorlatilag egész éjszakákon át tartó tivornyázó vacsorákon és ivászatokon – Gyilas részéről valószínűleg elsősorban megfigyelje azt, hogy a szovjet diktátor hogyan hozott döntéseket ezeken az éjszakákon. Gyilas, számos kiváló könyv kiváló szerzője, aki gondosan feljegyezte a látottakat és hallottakat, majd egy egész könyvet szentelt annak, hogy megossza megfigyeléseit – és ítéleteit – a Szovjetunió rettegett főnökéről. Egy egész fejezetet szenteltek főként Gyilas könyvének a témával kapcsolatos összefoglalására (14B fejezet).

A következő történelmi fejezet egy másik hosszú távú szovjet vezető, Nyikita Hruscsov lenyűgöző pályafutását és kulcsfontosságú döntéseit tekinti át (15B fejezet). Kitér a bátor döntésére, amellyel elítélte Sztálin büntetéseit, nyilvánosan vádolva őt, hogy paranoiájának köszönhetően, amely összeesküvéseket „látott”, amerre csak nézett, nagyszámú lojális kommunistát is válogatás nélkül meggyilkolt. A fejezet részleteket közöl Nyikita kevésbé sikeres döntéseiről is, például arról a programjáról, hogy hatalmas kiterjedésű, szűz mezőgazdasági területeken kukoricát ültessenek, amelyek nem voltak alkalmasak erre a növénykultúrára, így ez a program kudarcot vallott.

A következő történelmi fejezet a vasfüggöny történetét meséli el (16B fejezet), ami számomra különösen fontos, mivel megrázó élményem volt, amikor Magyarországról menekülve átkeltem rajta, közvetlenül azután, hogy a Vörös Hadsereg parancsot kapott az 1956-os forradalom leverésére.

² Jó példa erre Magyarország autokrata miniszterelnöke, Orbán Viktor, aki utasítást adott az ország filmkészítőinek, hogy készítsenek filmeket Magyarország „hősies múltjáról”. Az én értelmezésem szerint Orbán olyan filmeket szeretne látni, amelyek az ország több mint egy évezredes történelmének azon néhány időszakát állítják fókuszba, amikor „Magyarország ezt tette másokkal”, nem pedig azokat, amikor „mások ezt tették Magyarországgal”.

A magyar forradalom eseményeit a 17B fejezet napról napra aprólékos részletességgel rekonstruálja, fényképekkel illusztrálva annak hősie és borzalmas pillanatait egyaránt.

A cselekmény ezután New Yorkba, az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez (ENSZ) kerül, hogy elmesélje, hogyan kezelte ez a tekintélyes testület éveken át rosszul azt, amit eufemisztikusan „magyar ügynek” nevezett (18B fejezet). Az ENSZ szóhasználatában a „magyar ügy” az általa dokumentált tényekre és Szovjet-Oroszország várható elítélésére utalt, amiért az illegális katonai beavatkozást hajtott végre egyik szatellitjének ügyeibe, miután Magyarország új, törvényes kormánya kinyilvánította az ország semlegességét, és távozásra szólította fel a szovjet fegyveres erőket. Az évtizedek alatt különböző forrásokból összerakott ENSZ-történet elsősorban egy magyar tudós, Nagy András életművére támaszkodik. Ez a történet is bővelkedik drámákban, beleértve a kémeket és a gyilkosságokat, valamint az én személyes érintettségemet, mind a vizsgálatot végző ENSZ-bizottság előtti tanúskodásban, mind pedig annak a titkában, hogy hogyan került sor valótlán tanúvallomásomra, és hogy ez a tény mintegy 60 évvel később mennyire zavarba hozott engem.

Az én és családom számos összeütközése a kommunista Magyarország titkosrendőrségével, valamint két másik kelet-közép-európai ország annak megfelelő szervezetével, alkalmat ad arra, hogy a kommunista Európa titkosrendőrségi tevékenységéről és ügyeiről írjak (23B és 24B fejezet).

Egy tanulságos fejezet felidézi azt az ellentmondásos és bonyolult történetet, hogy az Egyesült Államok hogyan adta vissza a kommunista Magyarországnak a nemzet legvágyottabb szimbólumát, a szent koronát (28B fejezet).

9. Amerika a második világháború utáni korai évtizedekben (1956-1986)

Az USA-ban töltött első évem alatt 30 levelet küldtem a budapesti szüleimnek, amelyekben közvetlenül vagy kerülő úton (a magyarországi cenzorok félrevezetése érdekében) utaltam életem kulcsfontosságú eseményeire. A szüleim az összes levelemet megőrizték, én pedig elhoztam az Egyesült Államokba, évenként rendszerezve őket gyakorlatilag életem naplójaként szolgáltak az USA-ban töltött első hét évről.

Azt követően, hogy anyám kitagadott a családból, mert 1963-ban úgy döntöttem, hogy feleségül veszek egy elvált, német származású, kétgyermekes keresztény nőt, a levelezésünk megszakadt, de később újraindult, hogy még sok évig folytassa életem naplózását.

Az esetleges félreértések elkerülése végett Amerika itt az USA-t jelenti. Az időszak amiről beszámolok 1956-ban kezdődik, mivel 1956-ban érkeztem Amerikába, így csak azóta tudok szemtanúként beszámolni arról, hogy milyen volt ez az ország az 1960-as és 1970-es években. (Ha pedig valaki a háború után felnőtté vált nemzedékkel akar foglalkozni, akkor 1956 szintén megfelelő kezdő dátum.)

Tágabb értelemben dokumentálom az amerikai társadalomról alkotott elképzeléseimet az ország naggyá válása idején (ami nagyjából egybeesik a fenti időszakkal), mielőtt a jelenlegi hanyatlás megkezdődött volna, és az utóbbi években felgyorsult. Hozok néhány példát.

A menekültekkel szembeni magatartás

Személyes tapasztalataimat az Amerikába való befogadás gyorsaságával és az ottani fogadtatással, valamint a sokféle gyakorlati segítséggel kapcsolatban, amelyet ott kaptam éveken át, csak úgy lehet összefoglalni, hogy „szuper”. (Részletek főként a 19A-21A fejezetekben.) Igen, a kommunista országból menekülők – akiket a szovjet hadsereg lerohant, hogy kioltson egy forradalmat, amelynek célja a szovjet blokkból való kilépés volt – valóban különlegesek voltak. Így nem is lehetne nagyobb a kontraszt az újabb korszakban a menekültekhez való ellenséges amerikai hozzáállással. És most nem a szegény latin-amerikaiak és afrikaiak seregeire gondolok, akik megpróbálnak bejutni az „ígéret földjére”, hanem az Oroszország által szintén megtámadott másik kommunista országból,

Ukrajnából érkező menekültekre. Még őket sem fogadják „tárt karokkal”. Ezt az Egyesült Államokban az egyre nagyobb nézeteltérések okozzák az ország létfontosságú külpolitikai érdekeit érintő kérdésekben.

Amerika létfontosságú külpolitikai érdekeinek kezelése

Emlékszem, hogy az 1960-as és 1970-es években is éles viták és nézeteltérések voltak az amerikai kongresszusban a kulcsfontosságú külpolitikai kérdésekről. Azonban szinte minden olyan kérdésben, amely az ország létfontosságú külpolitikai érdekeit érintette, az amerikai kormány törvényhozó és végrehajtó hatalmának vezetői végül konszenzusra jutottak. A kulcsfontosságú nemzeti érdekeket általában magasabbra helyezték a pártpolitikai szempontoknál. Így Amerika képes volt a szabad világ vitathatatlan vezetőjeként szolgálni.

Állítsuk ezt szembe a közelmúltbeli és mai helyzettel. Éppen fordítva van: A pártpolitikai érdekek – amelyeket gyakran önző és értelmetlen módon határoznak meg – általában felülírják Amerika létfontosságú nemzeti érdekeit, különösen a republikánusoknál. Úgy tűnik, hogy e párt politikai vezetése, valamint szenvedélyes, de vak követői sokkal inkább törődnek azzal, hogy hazai ellenfeleikkel szemben pontokat szerezzenek, mint azzal, hogy a nemzeti érdekeket szolgálják. Hogy ez miért és hogyan következett be, arról a 44B fejezetben lesz szó.

Nehéz belpolitikai problémák megoldása

Az Amerika külpolitikai érdekeit érintő prioritások fent említett drámai és diszfunkcionális változása olyan területeken is végbement, ahol „csak” az ország létfontosságú nemzeti érdekei érintettek. Hadd mondjak egy példát, amely mély benyomást tett rám az 1980-as évek elején, Ronald Reagan elnök idején. Az ország társadalombiztosítási rendszerének finanszírozása, amelyet Franklin Rooseveltnél „New Deal” programjának kulcsfontosságú részeként vezettek be 1935-ben, egy olyan társadalombiztosítási programot hozott létre, amelynek célja, hogy a 65 éves vagy annál idősebb nyugdíjas munkavállalóknak folyamatos jövedelmet fizessen a nyugdíjba vonulás után. A rendkívül népszerű társadalombiztosítási program 35 év elteltével, az amerikai társadalom előregedésével komoly finanszírozási nehézségekkel szembesült. A probléma megoldására a republikánus Alan Greenspan vezetésével kétpárti „kék szalag bizottságot” hoztak létre. A bizottság 1983-ban állt elő a javasolt megoldással, amelyet a Kongresszus komolyabb vita nélkül elfogadott. Azóta a „kék szalag bizottság” számomra azt jelenti, hogy kétpárti megállapodás született arról, hogy egy létfontosságú nemzeti érdekű kérdésben nem játszanak politikai focit.³

Állítsuk ezt szembe azzal a mai példával – egy a sok közül, amelyet fel lehetne sorolni –, amelyben Joe Biden demokrata elnök a kongresszus demokrata tagjainak teljes támogatásával 2024-ben olyan megoldást javasolt, amelyet korábban a legtöbb republikánus is támogatott, arra vonatkozóan, hogy hogyan oldható meg Amerika 2000 mérföld hosszú mexikói határán az egyre súlyosbodó illegális bevándorlási probléma. Csak azért, hogy a korábbi republikánus elnök, Trump, aki várhatóan a 2024. novemberi választásokon ismét e párt elnökjelöltje lesz, kampánya során azt állíthassa, hogy az illegális bevándorlás problémája nincs megoldva, rábírta a republikánusokat a kongresszusban, hogy szavazzanak a javaslat ellen. Az önző politikai számítás most egy létfontosságú nemzeti probléma megoldásának útjában áll.

A demokrácia elősegítése

Az országban töltött első éveim alatt Amerika dicsőített demokráciáján a legnagyobb szégyenfoltot az ország fekete lakosságának folyamatos nemzeti és (különösen) helyi diszkriminációja jelentette.

³ Ez a példa volt az, ami miatt „kék szalag bizottságnak” neveztem el azt a közös magyar-nemzetközi csoportot, amelyet 1989-90-ben szerveztem és közösen vezettem, hogy Magyarország számára szilárd gazdasági és politikai átalakítási programot dolgozzanak ki; részletesen lásd a 40A fejezetben.

Hatalmas vitákat követően, és számos déli állam heves ellenállását legyőzve (egyes esetekben a főparancsnok a hadsereget is bevetette) Lyndon Johnson elnöknek sikerült elérnie, hogy a Kongresszus elfogadja az 1964-es polgárjogi törvényt, amelyet még abban az évben aláírt. A törvény megtiltotta a faji megkülönböztetést a nyilvános helyeken, rendelkezett az iskolák és más közintézmények integrációjáról, és törvényellenessé tette a munkahelyi megkülönböztetést. Ez volt az ország legátfogóbb polgárjogi törvénye legalább egy évszázad óta. Számomra ez előrelépés volt: egy nép felismerte – és kijavította – a rendszerük egyik legkirívóbb igazságtalanságát.

Lépünk előre 60 évet. Lássuk, milyen létfontosságú kérdések foglalkoztatták az elnököt – és így Amerika népét – a kormányunk törvényhozó és végrehajtó ágában bekövetkezett drámai változások során. A módszerem az átalakulások illusztrálására, hogy idézek néhány mondatot a hírmédiából.⁴

Donald Trumpot, az Egyesült Államok korábbi elnökét 2023. augusztus 25-én hivatalosan letartóztatták, és rövid időt töltött az atlantai Fulton megyei börtönben, miután feladta magát a georgiai hatóságoknál. Trumpot zsarolással és összeesküvéssel vádolják a 2020-as, Joe Biden ellenében elvesztett választási eredmény megdöntésére tett erőfeszítéseivel kapcsolatosan.

Egy újabb betekintés egy olyan volt elnök jellemébe, aki gyakorlatilag biztos (2024 március elején, amikor ezt írom), hogy a Republikánus Párt jelöltje lesz az elnöki posztra:

Arthur Engoron, a New York-i legfelsőbb bíróság bíróját 355 millió dollár és további nagyjából 100 millió dollár ítélet előtti kamat megfizetésére kötelezte Trumpot, amiért csalárd módon felduzzasztotta a vagyonát, hogy kedvezőbb hiteleket kapjon a bankoktól.

És tovább:

Nem is olyan régen még szinte elképzelhetetlen volt, hogy egy volt elnök – vagy a nagy pártok elnökjelöltje – komoly jogi kockázattal nézzen szembe. Ma már pusztán a Donald Trump ellen indított számos ügy nyomon követése is jogi diplomát, nagy figyelmet vagy mindkettőt igényel. E. Jean Carroll író nő például azzal vádolta Trumpot, hogy az 1990-es években szexuálisan bántalmazta őt egy áruház öltözőjében. Trump válasza az volt, hogy nyilvánosan rágalmazta vádlóját, aki ezután beperelte őt rágalmazásért. Miután rengeteg bizonyítékot mutatott be, és egy szövetségi bíró kerek perec kijelentette, hogy Trump valóban megerőszakolta Carrolt, 2023 májusában Trumpot arra kötelezték, hogy fizessen neki 5 millió dollárt. Egy második (nem kapcsolódó) rágalmazási perben pedig 2024 januárjában 83,3 millió dolláros ítélet született Trump ellen.⁵

Hogy a jó néhány profitéhes média harsányságához és hazugságaihoz szokott olvasónak legyen egy megkérdőjelezhetetlenül hiteles forrása arról, hogy mivé vált a Republikánus Párt politikája, röviden idézzük Mitt Romney republikánus szenátort és volt elnökjelöltet, aki az alábbiakban tett kijelentéseit – és még sok-sok mást – dokumentálja 2023-as életrajzában.⁶

Kérdés: *Ön egykor a párt elnökjelöltje volt, most pedig páriává vált a Republikánus Pártban.*

Válasz: Igen, ez finoman fogalmazva is így van. Úgy értem, igen, ez nem kérdés. Nem igazán vagyok otthon a pártomban. Én Ronald Reagan, George Herbert Walker Bush, George W. Bush és John McCain hagyományaiából származom. Ezek az emberek alakították a pártunkat Putyin-ellenessé,

⁴ Az idézetek forrásait nem adom meg, mert több száz, ha nem több ezer gyakorlatilag azonos idézetet lehetne megadni szinte bármelyik országos vagy helyi médiumból.

⁵ Mivel néhány olvasó azt gondolhatja, hogy mindez nem lehet igaz egy szuperhatalom vezető elnökjelölt-aspiránsáról, az utolsó idézetcsoporthoz forrása a *The Atlantic* című, nagy hírnévű magazin 2024. február 15-i száma. Az idézetek hosszának tömörítése érdekében a cikk egyes részeit egyetlen bekezdésbe hoztam össze.

⁶ McKay Coppins, *Romney: A Reckoning* (Romney: Egy leszámolás, NYC: Scribner 2023). A fenti idézetek abból az interjúból származnak, amelyet Romney és felesége adott a CBS hírcsatornának 2023. október 20-án. [cbsnews.com/news/mitt-romney-on-todays-republican-party/](https://www.cbsnews.com/news/mitt-romney-on-todays-republican-party/)

oroszellenessé, Kim Dzsong Un-ellenessé, autoriterellenessé. Számít a jellem, a vezetőink karaktere különböző, és ők alakítják országunk karakterét. De ezt ma nem látom a pártunk nagy többségében. És ez számomra nagyon aggasztó.

Kérdés: *Mit gondol Donald Trumpról?*

Válasz: Nem hiszem, hogy a frakcióm egyetlen tagjától is hallottam volna a szenátusi republikánusok közül, aki azt mondta, : „Tudja, Donald Trump nagyszerű. Hát nem szerencsések vagyunk, hogy ő a vezetőnk?” Donald Trump a jellem csődjét képviseli. És ez változik, vagyis szerintem sok tekintetben változik nemzetünk lelke és nemzetünk szíve. És ez olyasvalami, aminek a helyreállítása hosszú időbe telik, ha valaha is fog.

Kérdés: *Ön a könyvében azt írja, hogy pártjának egy nagyon nagy része nem igazán hisz az alkotmányban. Hogyan jutott erre az elítélő következtetésre?*

Válasz: Amikor Trump korábbi elnök azt mondta, félre kellene tenni az alkotmányt, és újra őt megválasztani elnöknek, és a republikánusok ezt éljenezték. Mintha azt mondták volna: „Várjunk csak: a pártunk vezetője azt mondja, hogy *félre kellene tennünk az alkotmányt*. Ha ez a helyzet, hogyan hihetik, hogy alkotmánykövetők vagyunk?”

Kérdés: *Hogyan szeretné, ha a jövő generációi megítélnék a közszolgálatban töltött idejét?*

Válasz: Szeretném, ha tudnák, hogy az életemet nem a választások megnyerése és elvesztése határozza meg. Az életemet a családommal és a hitemmel való kapcsolatom határozza meg. Ezért élek. A többi dolog az élettapasztalatok része. De az előbbi az, ami az életem meghatározó mércéje.

Budapest, 2024. augusztus

Paul Marer

13A. Felszabadulás; a család visszatér; újrakezdés

1. Bevezetés, a fejezet áttekintése

A fejezet fő témái:

- A Szovjetunióval aláírt fegyverszünet; a felszabadulás dátumai
- Magyarországi zsidók, a holokauszt áldozatai és túlélői
- Budapestre szerencsésen visszatérő családtagjaim; újrakezdett életpályák
- Próbálkozás a nem zsidó szomszédoknál megőrzésre hagyott tárgyak visszaszerzésére
- Rendkívül nehéz idők a főváros lakossága számára
- Világrekordot döntő hiperinfláció
- Magyarországi fasiszták és támogatóik pereit és megbüntetésük
- Kiújuló antiszemitizmus és pogromok
- Politikai fejlemények 1945-1949

2. A Szovjetunióval aláírt fegyverszünet; a felszabadulás dátumai

1945. január 20-án, amikor a szovjet csapatok már Budapest pesti oldalán voltak, Magyarország sietve összeállított ideiglenes kormánya fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval és szövetségeseivel. Hitler parancsára azonban, hogy Budapestet mindenáron meg kell védeni, a német és a megmaradt magyar erők folytatták a háborút. Január 17-én a magyar és a német erők kivonultak a pesti oldalról, így ez a dátum Pest felszabadulásának időpontja, beleértve a két gettó (a 10A fejezetben tárgyalt nemzetközi és központi gettó) felszabadítását is. A szovjet erők a város budai oldalát 1945. február 13-án szabadították fel. A Vörös Hadsereg 1945 április elején űzte ki Nyugat-Magyarországról az utolsó német egységeket és nyilas kollaboránsaikat.

1945. április 30-án Hitler öngyilkosságot követett el. Berlin napokon belül a Vörös Hadsereg kezére került. A német fegyveres erők nyugaton május 7-én, keleten pedig 1945. május 9-én feltétel nélkül megadták magukat. Az európai győzelem napját 1945. május 8-án hirdették ki. Japán 1945. szeptember 2-án adta meg magát, miután az USA atombombát dobott Hirosimára és Nagaszakira, és ezzel véget ért a második világháború.

3. Magyarországi zsidók, a holokauszt áldozatai és túlélői

1910-ben Nagy-Magyarországon (akkor az Osztrák-Magyar Monarchia része) 910.000 zsidó élt, ami a lakosság közel 5%-a volt. Magyarország területét 1920-ban megcsónkította a trianoni békeszerződés. Közvetlenül a második világháború előtt és annak első éveiben az elvesztett területek egy részét visszacsatolták. 1941-ben az ideiglenesen megnövelt Magyarországon becslések szerint 825.000 zsidó élt. Közülük mintegy 63.000-en meghaltak vagy megölték őket az ország 1944. márciusi német megszállása előtt. A német megszállás alatt közelítőleg 500.000-en haltak meg a haláltáborokba deportálva, bántalmazásokban, vagy egyenesen meggyilkolták őket. A holokausztot mintegy 255.000 zsidó élte túl, kevesebb mint egyharmada azoknak, akik 1944 márciusában a megnövekedett Magyarországon éltek. Közülük 190.000-en éltek az 1920-as határokon belüli Magyarországon.⁷

⁷ ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005458

A túlélők között voltak olyanok,

- akik a koncentrációs és megsemmisítő táborokból tértek vissza (mint anyám, három nagynéném, Márti, Iby és Berta, és Vas Rezső nagybátyám);
- akik Magyarországon vagy külföldi harctéren, illetve országban éltek túl a kényszymunka-szolgalatot (mint apukám és Haber Tibi bácsi);
- akik a nemzetközi és a budapesti központi gettóból szabadultak (mint anyai nagyanyám és én);
- ezrek, akik úgy maradtak életben, hogy bujkáltak, általában budapesti nem zsidó családoknál (mint Bányász Lali nagybátyám és Márti lánya, Lilly, az unokatestvérem).

Összességében szerencsés család volt a miénk, hogy csak a kassai (ma Kosice) apai nagymamámat gázosították el és ölték meg így Auschwitz-Birkenauban.

Sok magyar zsidó – és mások a régió más részeiből – a nyugat-európai „kitelepítettek táborában” (*displaced persons, DP camps*) végezte Németországban, Ausztriában és Olaszországban. A britek és az amerikaiak segítettek az alultáplált és kétségbeesett – koncentrációs táborokból és hadifogságból szabadult – zsidókon, és megpróbálták őket hazatelepíteni, többnyire olyan országokba, amelyek végül a szovjet blokkhoz kerültek. De több mint egymillió kitelepített maradt, akik vagy nem voltak hajlandók hazatérni, vagy nem volt otthonuk, ahová visszatérhettek volna. Ők a következő három-öt évet DP táborokban töltötték, nemzetiségek szerint felosztva, saját rendőri erőkkel, templomokkal, iskolákkal, újságokkal és egészségügyi intézményekkel. 1948-ban az USA befogadta azokat, akik megbízhatóan antikommunisták voltak, beleértve a volt náci kollaboránsokat, Waffen-SS tagokat és háborús bűnösöket, ugyanakkor kizárta a kommunista szimpátiával gyanúsított zsidókat.⁸

4. Családtagjaim újrakezdi az életüket

Haber Tibor (Tibi) nagybátyám érkezett haza elsőként, amikor Magyarországon még dúlt a háború, és 1944 decemberében vagy 1945 januárjában csatlakozott anyukájához (nagymamámhoz) és hozzám a központi gettóban. Röviddel a felszabadulás után visszatért a háború előtti ipari cégéhez, az Engel Károly (EKA) Rt-hez, és egészen a nagy cég főmérnökévé emelkedett. Néhány alkalommal láttam, hogy „olyan fontos” ember volt, hogy reggelenként autó jött érte sofőrrel, és este hazahozta. Azt mondták, hogy ez minden munkanapon így történt. Feleségül vette Singer Bertát (Baby), egy auschwitzi túlélőt (9A és 9B fejezet). Tibi volt az egyetlen testvér anyámon kívül, aki, hogy anyámat tehermentesítse, minden télen több hónapra magához vette az édesanyját, mert rájött, hogy télen nem tudja élvezni a kertet a szüleim csillaghegyi családi házában. A többi testvér (Márti és Iby) csak kedveskedéseket mormoltak anyjuknak, de a kisujjukat sem mozdították, hogy osztozzanak az egyre gyengébb anyjuk gondozásának terhében. Tibinek és Babynak egy fia született, Róbert (Robi), az unokatestvérem; aki mérnök lett, akárcsak az apja. Tibi ugyanannál a cégnél dolgozott élete végéig, amely korán, 1965-ben, egy súlyos szívroham következtében, 58 éves korában ért véget.

Apám volt a következő, aki hazaérkezett, miután túlélte Bor és Cservenka borzalmait (5A és 6A fejezet). Egy percet sem vesztegetve kezdett új életet. Birtokba vette az üresen álló egykori csemegeboltot, amely Iby és férje, Vas Rezső tulajdonában volt, mielőtt 1943-ban a zsidóellenes törvények miatt fel kellett adniuk. Úgy tudom, az üzletet Iby édesapjától, Haber Lajostól kapták ajándékba az 1930-as évek végén.

Amint apám hazajött, engem is magával vitt a Bimbó utca 5. szám alatti régi Haber lakásból, ahol a nagymamával és Tibi bácsival laktam. Apámmal a Vas üzlet mögötti tágas raktárhelyiségben laktunk, így apám szinte éjjel-nappal dolgozhatott, hogy kihasználhassa az általa teremtetett üzleti lehetőségeket. Reggelente elcsípett néhányat a fővárosba, a közeli Déli pályaudvarra érkező parasztok közül,

⁸ Történetüket David Nasaw: *The Last Million* (Az utolsó millió, London: Penguin, 2020) című könyvében olvashatjuk.

megvásárolta az általuk eladásra hozott élelmiszert, és nagy táblákat tett ki a kirakatba arról, hogy mi van „akciósan”. Jól ment az üzlet, ezt még én is láttam, hiszen (majdnem kilencévesként) próbáltam apróságokban segíteni, de legtöbbször csak el kellett állnom a gyorsan mozgó és mindig elfoglalt apukám útjából.

Apa ezt körülbelül két hónapig csinálta, amíg anya és a két nővére haza nem jöttek, kínkeserves módon, a ravenbrücki koncentrációs/megsemmisítő táborból (9A és 9B fejezet). Körülbelül ugyanekkor érkezett haza Iby férje, Rezső is.

Ami ezután következett, az egy olyan epizód volt, amelyet anya és apa otthon időnként felidézett, mindig felháborodva:

Rezső berontott a boltba, Iby a nyomában. – Szia Laci! Látom, hogy otthonosan érzed magad a boltunkban. Most, hogy visszatértünk, készen állunk arra, hogy visszavegyük a tulajdonunkat. Köszönjük, hogy mindent úgy hagytál, ahogy van, csak add ide a kulcsokat. Mostantól mi intézzük az ügyeket.

Apának éppen csak annyi ideje volt, hogy kivegye a pénztárból a bevételt, és elbúcsúzzon.

Apa hamarosan újra megnyitotta a Bimbó utca 3. szám alatti, még mindig üresen álló, egykori Haber főüzletet. Anyával együtt reggeltől estig ott dolgoztak, és hamarosan nyereségesé tették az üzletet. 1946-ban anya teherbe esett.

– Szükségünk lenne egy megbízható társra, aki segít az üzlet vezetésében, különösen most, hogy gyermeket vársz – mondta apa.

– Igen, és a legfontosabb, hogy bárki lesz az, szavahihetőnek és megbízhatónak kell lennie – válaszolta Anya.

Nem tudom, hogyan, de apa talált egy nem zsidó házaspárt; emlékszem a vezetéknevükre: Ocsenás. Körülbelül egyidősek voltak a szüleimmel. Ocsenás úr képzett kirakatrendező volt, sokéves gyakorlattal. A felesége kedves, kissé molett hölgy volt, jó kedélyű, mindig segítőkész. Egy gyermekük volt, egy velem egykorú lány, Szivi (a keresztnévét nem tudom, mindig Szivinek hívták); vele barátok lettünk.

A húgom, Kata, 1947 februárjában született. Az üzlet jól működött úgy is, hogy 1947 első hónapjaiban csak hárman dolgoztak. Emlékszem, hogy apa megjegyezte anyának: „Ocsenás úr [a keresztnévét elfelejtettem, bár azon szólították és a háta mögött is így emlegették] több időt tölt az üzlet kirakatával, mint a vevőkkel és az üzletvitellel.” Nem vitás, hogy az Ocsenás házaspár 100%-ig megbízható és igazán kedves emberek voltak, apa azonban panaszkodott az ambíció, az üzleti érzék és a kezdeményezés hiányára.

Bizonyára ez volt az oka, hogy 1947 közepe táján apa ragaszkodott a társulás felbontásához, az üzletet az Ocsenás házaspárra hagyta, és kibérelt egy kis üzletet a Margit körúton, a Rózsadomb alján, pont szemben a villamosmegállóval, ahol a környéken lakók leszálltak. Ma ez a megálló a Mechwart liget.

A kis élelmiszer/csemegebolt, amit körülbelül két évig üzemeltettek, meglehetősen sikeres lett, ami nem kis részben apa merész vásárlásainak volt köszönhető. Emlékszem, hogy egyszer több ezer doboz szardíniát vett, anya megrökönyödésére, de gyorsan és nyereségesen mind eladták. Egy másik emlékem, hogy anya ragaszkodott hozzá, hogy miután hazajöttem az iskolából és megcsináltam a házi feladatot, sétáljak fel a Rózsadombra, és gyűjtsek szép, nagy borostyán és másfajta kúszónövény leveleket, amelyek a flancosabb környék épületeit borították. A leveleket megmosta, és a darabáru gyümölcsök alá helyezte, így azok vonzóbb megjelenésűvé és így könnyebben eladhatóvá váltak.

1948-ban, amikor 12 éves voltam, az iskolában a „dicsőséges” Szovjetunió gazdaságtörténetéről tanultunk; a győztes forradalom után következő „hadikommunizmusról”, majd a „vegyes gazdaságra”

való visszatérésről, amelyet a tömeges kollektivizálás és szinte minden vállalkozás államosítása követett. A vacsoraasztalnál megjegyeztem, hogy Magyarország a jelek szerint a szovjetek nyomdokaiba lép, így valószínűleg a mégoly kis vállalkozások államosítása sem állhat messze. (Lehet, hogy ezt a következtetést apa vonta le, aki jobban értett ehhez a témához.)

Ezért apa 1949 elején úgy döntött, hogy eladja az üzletet, és felajánlja az állami élelmiszeripari szövetségnek, alig néhány hónappal azelőtt, hogy a kisvállalkozások kényszerű államosítására sor került volna. Az összegyűjtött pénzéből (többnyire kemény valutából) egy kis családi házat vásárolt Csillaghegyen, Budapest egyik külvárosában, és fizikai munkát vállalt a közeli Mezőgazdasági Gépgyártó Vállalatnál, míg anya otthon maradt, és gondoskodott a házról, a kertről, az anyjáról és kislányáról, valamint az egyre lázadóbb fiukról.

A Bányász családról három dologra emlékszem. Az egyik, hogy a háború után nem sokkal újra felvették egykori cseléd lányukat, Terikét, aki a háború előtt hosszú éveken át hűséges tagja volt a háztartásuknak, és akinek soha nem volt saját családja. Nagyon szerette Bányászék egyetlen gyermekét, Lillyt (az érzés kölcsönös volt), valójában anyja helyett anyja volt, mert Mártit nem nagyon érdekelte a gyermeke, inkább a divatos öltözködésre és az élet élvezetére koncentrált, míg Lali gyakran frusztrált volt, amit a lányán próbált levezetni, akit Terike rendszeresen megvédett (például azzal, hogy bezárta a fürdőszobába, és elrejtette a kulcsot), bátran beszélve az apának, hogy a lánya helyett őt üsse meg.

A másik, hogy Lali egy kis kocsmát üzemeltetett egy nagy gyár közelében, és szeretett azzal hencegni, hogy mennyi pénz terem a munkásoknak felszolgált alkohollal locsolva. A harmadik, hogy súlyos cukorbetegséget diagnosztizáltak nála, de figyelmen kívül hagyta az orvosa által előírt diétát. 65 évesen hunyt el.

5. Próbálkozás a szomszédoknál megőrzésre hagyott tárgyak visszaszerzésére

Az 1944-ben Budapestről deportált zsidók abban reménykedtek, hogy visszajönnek. Hogy megmentseik néhány holmijukat, ezeket a tárgyakat különböző szomszédjaiknál hagyták. A mi esetünkben emlékszem jó minőségű ágyneműkre, elegáns terítőkre, drága vázákra és ünnepi edényekre, valamint feltehetőleg értékes csecsebecsére, amelyeket anya és a testvérei adtak át szomszédjaiknak, hogy biztonságban legyenek.

Apám megpróbálta összegyűjteni azokat a tárgyakat, amelyekről anya mesélt neki, hogy kiknek adták azokat megőrzésre. A válaszok mindig tipikusak voltak: „Annyira sajnálom, azt vagy azokat elvitték a náci németek, vagy a nyilasok, vagy a Vörös Hadsereg katonái”.

Egyszer anya meglátta a monogramos ágyneműit száradni egy szomszéd kertben a ruhaszárító kötélén, a Bimbó utca 5. szám alatti régi lakásunk közelében. Szólt apának, aki bejelentés nélkül bement a kertjükbe, lekapta az ágyneműt a ruhaszárítóról, és szó nélkül távozott. A régi szomszédok vagy látták, vagy rájöttek, mi történt. Ezzel véget ért a kapcsolatunk velük.

Más hazatérő zsidóknak komolyabb problémáik voltak. Gyakran úgy találták, hogy az otthonukat idegenek foglalták el, néha már át is alakították azt. Ilyenkor a visszatérők a hatóságokhoz fordultak, hogy visszaköveteljék lakásukat, ami hatalmas ellenségeskedést szült a korábbi és az új „tulajdonosok” között. Ezekből az időkből származik a „több zsidó tért vissza, mint ahányat deportáltak” mondás. Az ilyen követelések kimenetele a helyi hatóságok hajlandóságától függött. A levéltári kutatások több ezer ilyen igényt találtak.⁹

⁹ ujkor.hu/content/mar-mindent-visszafizettunk-karpotlas-holokauszt-utan

E link alatt található Klacsmann Borbála részletes kutatási eredményei és fotói a témában.

2017-ben egy zseniális magyar filmet mutattak be 1945 címmel. A cselekménye:

1945. augusztus 12-én délelőtt 11 órakor két titokzatos, fekete ruhás idegen jelenik meg egy magyar falu vasútállomásán. Néhány órán belül minden megváltozik a faluban.

Az 1945 igaz történeten alapuló, világszerte nagyra értékelt, lebilincselő dráma; szívből ajánlom, mivel rendkívül szórakoztatóan mutatja be a második világháború utáni állapotokat.¹⁰

6. Rendkívül nehéz idők Budapesten

Talán ezzel az alcímmel kellett volna kezdenem ezt a fejezetet, mert a közvetlenül a felszabadulás utáni fővárosi helyzetet tárja elénk. Más magyarországi városok és kisebb települések is hasonlóan szenvedhettek, de nekem csak Budapestről vannak emlékeim.

Budapest 102 napos ostroma (1944. november – 1945. február) volt a második világháború alatt az egyik leghosszabb és legvéresebb csata egy nagyvárosért, amely csak Leningrád (ma Szentpétervár), Sztálingrád, (ma Volgográd) és Varsó ostromához hasonlítható. A város fizikai pusztulása szinte mindenre kiterjedt. Több mint 32.000 lakóépület semmisült meg vagy rongálódott meg annyira, hogy lakhatatlanná vált. Sztálin sürgette tábornokait, hogy a várost még a Churchill 1945. február 4-re tervezett jaltai találkozója előtt foglalják el, míg Hitler azt követelte, hogy a várost mindenáron tartsák meg. Budapest akkori 800.000 lakosa átélte az ostromot; körülbelül 5%-uk halt meg az ostrom során, és sokkal többen megsebesültek. A Vörös Hadsereg mintegy 80.000 katonát veszített, további 240.000-en megsebesültek; a feljegyzések együttesen körülbelül ugyanennyi német és magyar áldozatról számolnak be.¹¹

A főváros pusztulásáról számos fényképes bizonyíték van, ezek közül az alábbiakban mutatunk be néhányat. A 13A-1 fénykép nemcsak azért emlékezetes, mert egy lebombázott lakóépületet mutat, hanem azért is, mert egy német vitorlázó repülőgépet örökített meg, amely az épület tetejébe csapódott. A 13A-2 fénykép azért figyelemre méltó, mert egy nagy épület pusztulását mutatja, közel ahhoz a helyhez, ahol a családjunk 1944 áprilisa előtt és a háború után is lakott (Bimbó utca 5., közel a képen látható, Margit körút és Keleti Károly utca sarkán álló épülethez).

A Budát és Pestet összekötő összes hidat lerombolták, hogy lassítsák a Vörös Hadsereg előrenyomulását (13A-3 fénykép). A negyedik illusztráció a Vörös Hadsereg katonáinak menetelését örökíti meg Pest belvárosában 1945 januárjában (13A-4 fénykép).

A város lakossága az ostrom alatt és még egy évig vagy még tovább éhezett; a háborús rekvirálások és a káosz, valamint az 1945-ös szokatlanul rossz termés miatt rendkívül kevés volt az élelmiszer. Ezt a helyzetet tudta apám leleményesen kihasználni, először azzal, hogy újra megnyitotta nagybátyámék elhagyott boltját a Déli pályaudvarral szemben, felvásárolta a parasztok által vidékről felhozott élelmiszerek egy részét, és feltöltötte velük a boltot; majd ismét, amikor nagybátyámék visszatértek, és ellentmondást nem tűrően kirakták őt, ami után újra megnyitotta nagyszüleim üzletét a Bimbó utca 3. szám alatt, ahogy fentebb említettem.

A gazdasági helyzet katasztrofális volt. 1945-46-ban sok hazatérő zsidó csak az amerikai Joint Distribution Committee (Joint, JDC) segélyének köszönhetően tudott életben maradni. A túlélők egészségi állapota is tragikus volt, testi és lelki energiáik a holokauszt során kimerültek.

¹⁰ A film megtalálható az [amazon.com/1945-Peter-Rudolf/dp/B07HZ4KGVN](https://www.amazon.com/1945-Peter-Rudolf/dp/B07HZ4KGVN) oldalon

¹¹ Budapest ostromát legjobban Ungváry Krisztián *Budapest ostroma* (Budapest: Corvina, 1998) című műve dokumentálja.

13A-1 fénykép. A Dózsa György (Palota) tér a Krisztina körút házai felé nézve.
Fent az Attila út 35. sz. alatti épületbe csapódott vitorlázó repülőgép

13A-2 fénykép. A lebombázott Regent-ház a Margit körút és Keleti Károly utca sarkán

13A-3

fénykép. A nácik által felrobbantott Lánchíd, hogy lassítsák a Vörös Hadsereget

13A-4 fénykép. A

Vörös Hadsereg katonái masíroznak a belvárosban, Pesten, 1945 januárjában

A képek forrása: Fortepan: Szabad felhasználású közösségi fotóarchívum

7. Világrekordot döntő hiperinfláció

Az 1945 vége és 1946 első fele között Magyarországon végbement hiperinfláció, amelyre jól emlékszem, a maga nemében a legszélsőségesebb volt a papírpénz egész világtörténelmében. A vége felé a hatóságok kénytelenek voltak százmillió bilpengő (10²⁰ pengő) címletű bankjegyeket kibocsátani, ekkorra a magyar papírpénz teljesen elvesztette értékét, így az árucseré többnyire cserekereskedelem útján történt. Apa igyekezett megkérni a bolti vásárlóit, hogy kemény valutával fizessenek; ha nem tudtak, akkor sietett a bevételt újabb élelmiszer-vásárlásra fordítani a vasúti pályaudvaron, ahol az érkező parasztok nem mindig voltak tisztában azzal, hogy a Budapestre tartó vonaton utazva mennyit értekelődött le a pengő.

1946. augusztus 1-én új valutát vezettek be, a forintot (Ft, HUF), amivel nagyjából sikeres monetáris stabilizációt értek el.

8. Magyarországi fasiszták és támogatóik perei és megbüntetésük

A háború utáni magyar kormány eltörölte az elődei által hozott összes zsidóellenes törvényt. A háború alatti kormányok tagjai közül sokakat – de messze nem mindenkit – és jó néhány olyan embert, akik közvetlenül felelősek voltak a zsidók deportálásáért és elpusztításáért, bíróság elé állítottak. Több tucatnyi embert halálra ítélték, és több ezer háborús bűnöst bebörtönöztek.

A második világháborút követően a magyar „népbíróságok” mintegy 27.000 háborús, államellenes vagy emberiség elleni bűncselekményekkel vádolt személyt ítélték el. Ítéleteik között 1948. március 1-ig 322 halálos ítélet szerepelt, amelyek közül 146-ot végrehajtottak. 1946 végéig négy volt miniszterelnököt, egy miniszterelnök-helyettest, két belügyminisztert, egy pénzügyminisztert – aki nyolc egymást követő kormányban töltötte be ezt a tisztséget – és hat másik volt kormánytagot ítélték halálra és végeztek ki. Hét volt kormánytagot életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; öten a börtönben haltak meg.¹² A 6. lábjegyzetben idézett számadatokat is figyelembe véve megállapítható, hogy jóval több mint 300.000 magyar állampolgár, vagyis az ország lakosságának mintegy 3 százaléka szenvedett el valamilyen büntetést a háborút közvetlenül követő tisztogatások során. Figyelembe véve, hogy az érintettek főként felnőtt férfiak voltak, azt mondhatjuk, hogy körülbelül minden tizedik felnőtt magyar férfit ért büntetőintézkedés. Meg kell azonban jegyezni, hogy Magyarországon – ellentétben például Olaszországgal – nem került sor a feltételezett kollaboránsok vagy háborús bűnösök lincselésére.

A népbíróságok második világháború utáni tevékenységének tárgyalásakor két korszakot kell megkülönböztetni. Az első a háború utáni közvetlen időszak volt, amikor helyreállt az elszámoltathatóság, és sok bűnöst a bűneik miatt büntettek meg (1945-47). Ezután következett az igazságszolgáltatási rendszerrel való visszaélés időszaka a kommunista hatalomátvétel és az ország politikai elitjének leváltása érdekében.

A háború utáni európai igazságszolgáltatás két különböző, de egymással összefüggő szinten jött létre: a nemzetközi jogalkotás (a nürnbergi perekhez kapcsolódóan) és a nemzeti népbíróságok szintjén. Az első olyan bűncselekményekkel foglalkozott, amelyek nem kötődtek konkrét földrajzi helyekhez; a másik a nemzeti-helyi környezethez kapcsolódó esetekkel foglalkozott. Míg az első típusú bűncselekmények a

¹² László Karsai, *The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46*.

(A népbíróságok és a forradalmi igazságszolgáltatás Magyarországon, 1945-46.) Fejezet a *The Politics of Retribution in Europe* (A megtorlás politikája Európában, Princeton: Princeton U Press, 2000) című könyvből.

doi.org/10.1515/9781400832057-011

Az idézett forrás nem tér ki az olyan háború utáni büntetőintézkedésekre, mint a rendőrségi internálás, amely 1949 előtt 40.000 embert érintett; a becslések szerint 200.000 német származású magyar kitelepítése Németországba; és az úgynevezett náci-tlanító bizottságok tevékenysége, amely 62.000 közalkalmazott elbocsátását eredményezte.

nemzetközi jogalkotás új formáit igényelték, a második a nemzeti igazságszolgáltatás különböző új formáit vonta maga után. A két szint több szempontból is összekapcsolódott: az országoknak szükség esetén ki kellett adniuk az egyéneket a nemzetközi bíróságnak, és a nemzetközi jogi eljárások minden bizonnyal befolyásolták a népbíróságok ítélkezési gyakorlatát.

9. Kiújuló antiszemitizmus és pogromok

Ezek a – látszólag meglepő – megújult zsidóellenes fejlemények 1945 vége felé kezdődtek, 1946-ban tetőpontjukra érve, és változó intenzitással 1948-ig tartottak. Az ember azt gondolná, hogy az ilyen fejlemények meglepőek a holokauszt során zsidók milliói ellen elkövetett tömeges atrocitások fényében, amelyek a háború után váltak ismertté. Abban a helyzetben azonban, amelyben Magyarország 1945 végén és 1946-ban találta magát, a zsidóellenes megnyilvánulások, beleértve a pogromokat, amelyekben zsidók veszítették életüket, valójában nem voltak annyira meglepőek. Vegyük például

- a háború brutalitását, amelyben becslések szerint 1 millió magyar (a lakosság 10%-a) vesztette életét. Alig volt olyan, aki ne szenvedett volna fizikai, érzelmi és anyagi veszteségeket. A háború miatti mérhetetlen szenvedés dehumanizáló hatással volt a lakosságra; az élet, az emberség és a normális civilizáció más alapelveinek tisztelete gyakorlatilag eltűnt;
- hogy az országot megszállta a brutális és mélységesen rettegett kommunista Vörös Hadsereg, amelynek katonái „rekviráltak” amit csak akartak, tömegével erőszakolták meg korukat sem tekintve a nőket, és több mint 100.000 magyar férfit, sokakat az utcán elfogva, málenkij robotra vittek a Szovjetunióba. Ez legtöbb esetben évekig tartó, fogságban végzett kényszermunkát jelentett (13A-1 szövegdoboz). És néhány magyar fejében - amelyet a második világháború előtti és alatti évek náci-fasiszta propagandája megfertőzött -, a zsidók a kommunista Oroszországot és annak fosztogató hadseregét támogatták;
- hogy a zsidók töredéknyi része, aki hazatért, megpróbálta visszaszerezni régi lakóhelyét és ingóságait, amelyeket időközben az előző hatóságok „hivatalosan” másoknak adtak, vagy az új tulajdonosok egyszerűen kisajátítottak. Ez mérhetetlen tortúrával járt, mivel mindegyik fél meg volt győződve arról, hogy igazságtalanság érte őket;
- hogy beindult a csempészet, a valutaspekuláció és az illegális arany- és ékszerkereskedelem. Az áremelkedéseket, egészen a hiperinflációig, a kereskedőkre fogták, akik közül sokan valóban vagy vélhetően zsidó származásúak voltak;
- sokak – jogos vagy nem jogos – félelme a zsidók részéről várható megtorlástól, különösen annak fényében, hogy az újjáalakult rendőrségben, a bírók között a központi és a helyi közigazgatásban aránytalanul sokan voltak zsidó származásúak;

Tekintettel Magyarország hosszú antiszemita gyakorlatára, könnyen belátható, hogy sok problémáért elsősorban a zsidókat tették felelőssé. 1946 folyamán a fővárosban szinte örökös zsidóellenes hisztéria uralkodott. A Lehel piacon például majdnem halálra vertek egy kereskedőt. A sok hasonló magyarországi pogrom közül itt csak a két leghírhedtebbet idézem, a kunmadarasi és a miskolci pogromot, amelyek mindkettő nagy hazai és nemzetközi nyilvánosságot kapott a halálesetek és az ebből fakadó bírósági perek miatt.

Kunmadarason a baj ott kezdődött, hogy a helyi asszonyok megvádolták a – többnyire zsidó származású – eladókat, hogy tisztességtelenül emelték az árakat. A tömeg megtámadta a zsidó házakat, és a dulakodásban három személyt agyonverték. A csőcseléket végül a megyei rendőrség és a szovjet katonák oszlatták fel.

120 személyt letartóztattak, 59-et bíróság elé állítottak. A főbűnösök büntetése az életfogytiglani börtönbüntetéstől a 2,5 és 12 év közötti elzárásokig terjedt. A 13A-5 fényképen a fő vádlottak a tárgyaláson.

Miskolcon a pogrom felbujtója, amelynek során két személyt megöltek, a Magyar Kommunista Párt (MKP) volt. Július 23-án a helyi MKP tömeggyűlést szervezett, amelyen az országos MKP vezetője, Rákosi Mátyás (14A és 14B fejezet) volt a fő szónok. A kormány a hiperinfláció megállítására készült egy új valuta, a magyar forint bevezetésével.

13A-5 fénykép. A kunmadarasi pogromper fő vádlottjai, 1946.

Forrás: Magyar Narancs, 2018. július 2. magyarnarancs.hu/tudomany/emberevok-111640

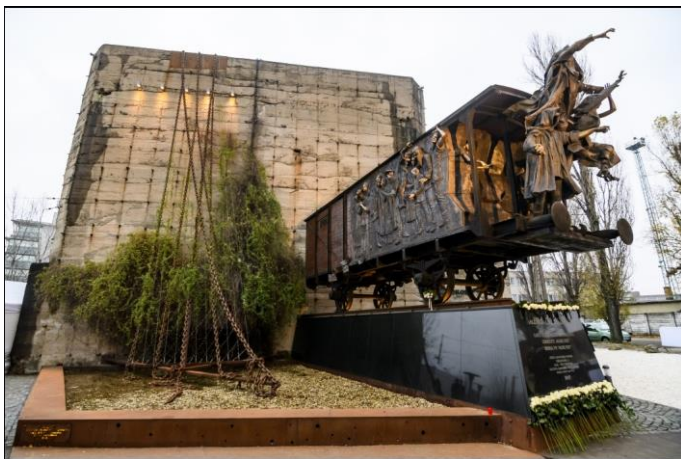
13A-1 szövegdoz. Málenkij robot – megdöböntő magyar számok

A *málenkij robot* jelentése “egy kis munka”, a szovjet hatóságok által használt kifejezés, amellyel a Vörös Hadsereg által felszabadított/megszállt területeken az utcán megállított és összefogdosott civileket próbálták megnyugtatni. 2019 áprilisában megállapodás született Magyarország és Oroszország között arról, hogy az utóbbi átadja a második világháború után Szovjetunióban bebörtönzött és más fogva tartott magyarok nevét tartalmazó digitális nyilvántartás másolatát, beleértve azokat a civileket is, akiket elfogtak és a Szovjetunióba szállítottak, hogy ott évekig az elképzelhető legrosszabb körülmények között végezzenek kényszermunkát.

Magyarország megkapta 681.955 magyar nevét, (1) hadifoglyokét, (2) azokét, akiket a szovjetek állítólagos politikai bűncselekmények miatt vittek el, és (3) másokét, akik szovjet fogságban voltak, beleértve a málenkij robotra elhurcoltakat is. Egy korábbi orosz felmérés szerint a fogságban lévő magyarok egyharmada civil volt. A második világháború alatt az időlegesen megnövelt Magyarország területéről származó közel 700.000 magyar, akikről feljegyzéseket találtak, alulbecsüli a valós számot, többek között azért, mert nem számolták bele azokat, akik a begyűjtésük és a hónapokkal később a Gulagra való megérkezésük között haltak meg.* A málenkij robotra elhurcoltakra vonatkozó különböző becslések 100.000 és e szám kétszerese között mozognak.

A második világháború alatt és után a Szovjetunióknak súlyos munkaerőhiánnyal kellett szembenéznie a Vörös Hadseregbe besorozott hatalmas létszám, az éhínség, az ellenséges bombázások stb. miatt, ezért utasítást adtak a különböző szovjet titkosrendőrségeknek, hogy bizonyos számú munkaképes korú férfit és nőt – különösen a németes hangzású nevűeket – fogjanak el.

A málenkij robotra önkényesen elhurcolt civilek kérdése szigorúan tiltott téma volt a kommunista korszakban. Azok, akik túléltek a Gulagot és hazatértek, nem kaptak kártérítést a kormánytól, és szigorú parancsot kaptak arra, hogy ne beszéljenek a Szovjetunióban szerzett tapasztalataikról.

13A-6 fénykép. Málenkij robot emlékhely,

a Magyar Nemzeti Múzeumnak a Ferencvárosi pályaudvar melletti kiállítóhelyén

Forrás: mnm.hu/hu/kiallitohelyek-tajintezmenyek/mnm-malenkij-robot-emlekhely

* A Gulag a szovjet kényszermunkatáborok hálózataért felelős kormányzati szerv volt, a táborok és foglyaik száma Sztálin uralma alatt érte el csúcspontját az 1930-as évektől az 1950-es évek elejéig.

Rákosi
beszédében
akasztással
fenyegette meg
mindazokat,
akik ellenzik a
tervezett
gazdasági
reformokat,
akik még
mindig őrzik a
„burzsoá
mentalitás

maradványait”, nevezetesen a spekulánsokat, az árakat tisztességtelenül emelőket és az élelmiszert felhalmozókat. A gyűlés hamarosan a zsidó származású vagy zsidónak vélt eladók elleni pogromba csapott át. Az MKP sajtójában országszerte terjesztett cikkek ugyanazokat a szavakat és indulatokat használták az „ellenségekre”, mint Rákosi miskolci beszéde, és széles körű boszorkányüldözést váltottak ki a spekulánsok ellen.

Főleg édesanyám rettegett nagyon azokban az időkben, hallgatta a rádiót, amely tudósított az eseményekről, és több zsidó hetilapot is olvasott, amelyek az országszerte zajló pogromokról és hasonló eseményekről számoltak be. Apám azzal próbálta megnyugtatni, hogy ő óvatos, és egyébként is jó kapcsolatot ápol a vevőivel.

Szerencsére a családukban semmilyen „polgárellenes” incidens nem történt.

10. Nemzetközi politikai fejlemények

Miután világossá vált, hogy Közép- és Kelet-Európa (KKE) országait a Vörös Hadsereg fogja elfoglalni, Sztálin úgy döntött, hogy differenciált politikát folytat ezekkel a nemzetekkel szemben. Elsődleges prioritása volt, hogy biztosítsa, hogy Lengyelországnak, mint kulcsfontosságú ütközőállamnak a Szovjetunió és a még mindig rettegett Németország között, szovjetbarát kormánya legyen.

Sztálin úgy gondolta, hogy határozott tervét, hogy egész KKE-t az ellenőrzése alá vonja, fokozatosan kell megvalósítani, hogy ne kerüljön ellentétbe az USA-val és a nyugati hatalmakkal, amelyek együttműködésére nagy szüksége volt a gazdaságilag kimerült Szovjetuniónak.

Mind a nyugati szövetségesek, mind a Szovjetunió kevés egyetértéssel tekintettek a magyar törekvésre, amely a Duna-térségben valamelyes stratégiai függetlenség megtartására irányult. A nagyhatalmak osztották azt a véleményt, hogy a Magyarországot 1919 óta kormányzó konzervatív és szélsőjobboldali elit politikailag és erkölcsileg felelős a szégyenteljes háborús múltért. A háború utáni szovjet katonai megszállás nem egyszerűen a szuverenitás súlyos korlátozását jelentette egy legyőzött ország számára, hanem Magyarország nemzetközi státuszának leminősítését is tükrözte.

Sztálinnak különösen óvatosnak kellett lennie Magyarország esetében, amelynek lakossága köztudottan kommunistaelenes volt azóta, hogy 1919-ben Kun Béla vezetésével sikertelen kísérletet tettek a világ második szovjet típusú rendszerének létrehozására. Emellett gyakorlatilag minden vezető magyar kommunista zsidó származású volt és a Szovjetunióban élt, ami bizonyára a kommunistákat illetően két további negatívum volt a magyar lakosság szemében. És a magyarok nem szláv származásúak voltak; míg az ilyen háttérrel rendelkező Csehszlovákia, Szerbia és a balkáni államok esetében ez némi előnyt jelentett. A sok nemi erőszak, amit a szovjet katonák Magyarországon is elkövettek, és a nagyszámú civil, akiket málenkij robotra deportáltak a Gulagra, szintén nem növelte a kommunisták tekintélyét a lakosság előtt.

A magyarországi kommunista vezetők a Szovjetunióban éppen ezek miatt kaptak utasítást arra, hogy a Vörös Hadsereggel együtt vagy közvetlenül utána Magyarországra érkezve teljes mértékben működjenek együtt a különböző polgári pártokkal, ne támadják meg a magántulajdont, legyenek hajlandók megbízhatóan szolgálni minden megalakuló koalíciós kormányban; általában véve, hogy semmiféle olyan tevékenységet ne folytassanak, amely a Nyugat gyanúját felkeltheti.

A kötelességtudó magyar kommunista vezetők 1945-47-ben ezt a forgatókönyvet követték. Ez magyarázza például, hogy miért támogatták lelkesen a koalíciós kormány ígéretét a nagyszabású földreform végrehajtására, amelynek keretében mintegy egymillió paraszt kapott apró parcellákat, noha a kommunisták jól tudták, hogy az erőszakos kollektivizálás napirendre kerül, amint kizárólagos hatalomhoz jutnak.

A kommunisták minden koalíciós kormányban ragaszkodtak ahhoz, hogy a kabinetben megkapják a belügyminisztériumot, és így ők irányítsák a rendőrséget és a titkosszolgálatokat.

Ahogy a hidegháború egyre ellenségesebbé tette a Szovjetunió és a Nyugat viszonyát, 1948-ra Magyarországon is megváltozott a szovjet politika, és áttért a többi párt elleni kíméletlen harcra, amelyet az itt tartózkodó Vörös Hadsereg és a hatalomátvételt segíteni érkező számtalan szovjet tanácsadó segített. Így 1949-re véget ért a demokrácia illúziója, amelyről valójában sosem a magyarok dönthettek, Magyarország ekkortól szovjet típusú központi tervgazdasággá vált, a hatalom monopóliumát a kommunisták ragadták magukhoz.

* * *

A 13B fejezet a fenti fejlemények mögött meghúzódó nemzetközi politikai háttérrel vázolja fel. Ennek középpontjában a szövetségesek között Teheránban, Potsdamban és Jaltában kötött főbb háborús megállapodások álltak, valamint a Sztálin és Tito – vagyis a Szovjetunió és Jugoszlávia – közötti sorsdöntő konfliktus, amely a közép-kelet-európai, valamint a balkáni országok mindegyikére kiterjedt.

Izrael története is szerepel a kíséző fejezetben, részben azért, mert 1947-es megalapítása jelentős pozitív fejlemény volt a zsidók számára a második világháború alatt elszenvedett szörnyű szenvedések után, amit az első kötetben családunk egyes tagjainak történetével és a holokauszt történelmi háttérének összefoglalásával fájdalmasan bemutattunk. A kíséző fejezetben az Izraelre irányuló kiterjedt figyelem további oka az a kulcsfontosságú pozitív szerep, amelyet Sztálin és a Szovjetunió játszott a megszületésében. És hogy a későbbiekben ne kelljen újra visszatérni Izraelhez, a 13B fejezet Izrael történetét egészen napjainkig vezeti.

13B. Nemzetközi politika: Kelet-Közép-Európa és a Balkán; Izrael és az arabok

1. Bevezetés és a főbb témák

Ez a fejezet a második világháborút követő évek kulcsfontosságú közép- és kelet-európai (KKE), balkáni és palesztinai/izraeli fejleményeinek tárgyalását alapozza meg. Az első szakaszok összefoglalják a szövetségesek által a második világháború alatt és közvetlenül utána Teheránban, Potsdamban és Jaltában tartott három csúcstalálkozón elért főbb megállapodásokat, amelyekre a történészek a három város nevével hivatkoznak, ahol a csúcstalálkozókat tartották. Ezeket az alábbiakban időrendi sorrendben soroljuk fel.

A 2. szakasz Teheránra, a 3. szakasz Jaltára, a 4. Potsdamra összpontosít. Az 5. szakasz egy szövegdoboz, amely összefoglalja a három csúcstalálkozót, a résztvevő vezetők fényképeivel.

A 6. szakasz középpontjában a KKE-ből Palesztinába történő kivándorlás áll; a 7. szakasz középpontjában pedig Izrael megalapítása.

A 8. szakasz Izrael legfontosabb fejleményeire összpontosít az alapítástól a 2020-as évek elejéig, azaz 77 éven, három generáción át (1947-2024).

A 9. szakasz Izrael belpolitikai rendszerét foglalja össze, és Izrael elmúlt évekbeli súlyos belpolitikai válságainak okait és következményeit tárgyalja.

A befejező 10. szakasz a Hamász terroristáinak 2023 októberében Izraelben végrehajtott váratlan véres támadását és azt az egyre szélesedő megtorló háborút tárgyalja, amelyet az izraeli hadsereg a

Hamással, egy sor más arab állammal, valamint Irán katonailag jól felszerelt csatlósáival vív. Izrael és az arabok viszonyának kérdése annyira összetett és annyira aktuális jelentőségű, hogy a **30B fejezetben** részletesen kifejtésre kerül.

2. Teherán, Irán: 1943. november 28. - december 1.

A konferencia a három szövetséges vezető – Sztálin, Rooseveltt és Churchill – első személyes találkozója volt. Ezt megelőzte a szövetségesek külügyminisztereinek 1943. október 30-i moszkvai találkozója, ahol döntés született a hitleri Anschluss (Ausztria 1938-as elcsatolása) érvénytelenítéséről, valamint a csúcstalálkozó helyszínéről.

Miért Teheránt választották? Iránt 1941 augusztusában a britek és a szovjetek együttesen győzték le katonailag, miközben az Egyesült Királyság Észak-Afrikában harcolt a náci Németország ellen. (Irán megtámadásának okait a következő bekezdés végén található lábjegyzetben közöljük.)

Teherán kiválasztásának egyik döntő szempontja az volt, hogy a Szovjetunióknak nem volt olyan repülőgépe, amellyel Sztálin biztonságosan el tudott volna jutni egy csúcstalálkozóra, mondjuk Londonba, a tengelyhatalmak által ellenőrzött területek felett.¹³

1943 őszére, miután a tengelyhatalmak súlyos vereségeket szenvedtek a Szovjetunióban, és Olaszország áttért a másik oldalra, nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetségesek fognak győzni. Hitler legfőbb reménye az volt, hogy a szövetségeseket egymás ellen tudja fordítani (az Egyesült Királyságot és az Egyesült Államokat a „veszélyes kommunista Oroszország”). Ezt a kísérletet Teheránban megpróbálták, ahol a szövetséges vezetők megállapodtak abban, hogy

- a nácizmus teljes vereségéig folytatják a háborút, a szövetségesek egyike sem fog külön békét kötni Németországgal;
- 1944-ben a nyugati szövetségesek második frontot nyitnak Európában. Ez azt jelentette, hogy Magyarország, KKE többi része és a Balkán kizárólag a Szovjetunió hadszíntere lesz;
- Lengyelországot újra önálló országgént fogják létrehozni; határait a szövetségeseknek kell elfogadniuk;
- a háborús bűnök felelőseit a háború után bíróság elé állítják (a háborús bűnösök későbbi nürnbergi perének elvét fogadták el);
- támogatni fogják az országuk náci megszállása ellen harcoló jugoszláv partizánokat;
- a náci Németország veresége után a szövetségesek megtámadják Japánt.

3. Jalta, a Krímben, amely akkor a Szovjetunió része volt: 1945. február 4-11.

A jaltai konferencián ugyanaz a három vezető vett részt, mint a teheránin. Ekkorra a nyugati szövetségesek már felszabadították egész Franciaországot és Belgiumot, és Németország nyugati határán harcoltak. Keleten a szovjet erők 65 km-re voltak Berlinton, miután visszaszorították a

¹³ Irán egyre nagyobb stratégiai jelentőségre tett szert a britek számára, akik többek között attól tartottak, hogy az 1940-ben nyolcmillió tonna olajat feldolgozó abadáni finomítója német kézbe kerülhet. Miután Németország 1941 júniusában megtámadta a Szovjetuniót, Nagy-Britannia és a Szovjetunió szövetségesek lettek, ami ösztönzést adott Irán közös inváziójához. Mivel a Wehrmacht folyamatosan nyomult előre a Szovjetunióban, a transz-iráni vasút által alkotott perzsa folyosó a legegyszerűbb és legbiztonságosabb utat kínálta a szovjeteknek az Egyesült Államokból származó kölcsönbérleti árukkal való ellátására, így Irán egyre fontosabb stratégiai híd lett a Szovjetunió számára is.

tengelyhatalmakat Lengyelországból, Romániából, Bulgáriából és Magyarország nagy részéből. Nem volt tehát kérdéses, hogy a szövetségesek megnyerik a háborút, a kérdés Európa háború utáni formája volt.

Hogy a helyszín a Szovjetunió területén belül legyen, ahhoz Sztálin ragaszkodott; állítólag azért, mert orvosai azt tanácsolták neki, hogy ne repüljön. A valódi ok azonban állítólag a repüléstől való félelme volt. A csúcstalálkozóhoz a Szovjetunióban való megtartásához viszont az akkor már meglehetősen beteg Rooseveltnek kellett megtennie a hosszú és fárasztó transzatlanti utat. Talán ezért kárpótlásul Sztálin formálisan Rooseveltre bízta a „házigazda” szerepét, és az összes plenáris ülést az amerikaiak szálláshelyén, a Livadia-palotában tartották.

Mindegyik vezetőnek megvolt a maga fontossági sorrendje.

Sztálin számára Lengyelország volt az elsődleges. Ragaszkodott ahhoz, hogy a szovjetek megtartsák az 1939-ben elcsatolt kelet-lengyelországi területeket, és Lengyelországot Németország kárára nyugati határainak kiterjesztésével kárpótolják. Ezt biztonsági okokkal indokolta, mondván, hogy Lengyelország történelmi folyosóként szolgált az Oroszországba betörni próbáló erők számára.

Ezután Sztálin, hogy megpróbálja nyugati szövetségesei aggodalmait enyhíteni, olyan dolgokat mondott, amelyek tiszta propaganda voltak, és szöges ellentétben álltak azzal, amit valójában tenni akart, és amit később ténylegesen meg is tett: „Az oroszok nagyot vétkeztek Lengyelországgal szemben, és a szovjet kormány [most] megpróbálja jóvátenni ezeket a bűnöket”. Kifejezte a véleményét, hogy „Lengyelországnak erősnek kell lennie, és a Szovjetunió úgy döntött, hogy érdeke egy hatalmas, szabad és független Lengyelország megteremtése”. Sztálin azt is megígérte, hogy ott szabad választásokat fognak tartani.

A szovjetek erős alkupozícióban voltak, mert a Vörös Hadsereg már megszállta és így ellenőrizte Lengyelországot, és gyorsan létrehozott egy ideiglenes, a Szovjetunióval „baráti” kormányt. Sztálin nem volt hajlandó legitimnek elfogadni a londoni székhelyű, száműzetésben lévő lengyel kormányt, de ígéretet tett arra, hogy szélesíti a részvételt az általa már felállított ideiglenes kormányban Lengyelországban.¹⁴ Ígéretei közül természetesen egyiket sem tartotta be.¹⁵

Meg kell jegyezni, hogy az általános felfogással ellentétben a csúcstalálkozó végén megfogalmazott közös nyilatkozat nem azt állította, hogy a Szovjetunió „szabad kezet” ad Kelet-Közép-Európában és a Balkánon, hanem megerősítette, hogy minden egyes nemzetnek joga lesz szabad és demokratikus választások után eldönteni, hogy milyen politikai rendszert és kormányformát szeretne. Ennek kikényszerítésére azonban nem volt eszköz, ami természetesen kedvezett a szovjeteknek, hogy végül is azt csináljanak a térségben, amit akarnak.¹⁶

¹⁴ Az előző bekezdésben szereplő idézetek a Wikipédiából származnak, elérés 2022. május 2., idézve Simon Berthon és Joanna Potts, *Warlords: An Extraordinary Re-creation of World War II Through the Eyes and Minds of Hitler, Churchill, Roosevelt, and Stalin [Hadurak: A második világháború rendkívüli újrateremtése Hitler, Churchill, Roosevelt és Sztálin szemével és elméjével]* (Boston: Da Capo Press, 2007).

¹⁵ Sztálin Lengyelországgal kapcsolatos nézeteit jól mutatja, hogy 1940-ben, miután elfoglalta Lengyelország keleti felét (és a náci Németország a nyugati felét), elrendelte a lengyel hadsereg mintegy 20.000 tisztjének és értelmiségijének lemészárlását, akiket a Szmolenszk melletti katyni erdőben fogolyként tartottak egy táborban. Azt, hogy a mészárlás Sztálin parancsára történt (amikor a holttesteket felfedezték, hamisan azt állították, hogy a megszálló németek követték el, akik csak egy évvel a mészárlás után értek oda), végül az oroszok Gorbacsov alatt ismerték el.

¹⁶ Romsics Ignác, *Magyarország Története a XX. Században* (Budapest: Osiris, 2010), 278.

Azt is meg kell említeni, hogy a katonai helyzetre való tekintettel 1944 októberében Churchill elismerte, hogy gyakorlatilag egész KKE és a Balkán a szovjet befolyási övezethez fog tartozni. A híres informális „szalvétaegyezményben” kijelentette, hogy az Egyesült Királyság számára Magyarországon és Bulgáriában 80%-os szovjet befolyás lenne elfogadható, Romániában akár 90%-os, Jugoszláviában legfeljebb 50%-os, Görögországban pedig csak 10%-os.¹⁷

Roosevelt számára az volt a legfontosabb, hogy a szovjetek beleegyezzenek abba, hogy a szövetségesekkel együtt belépnek a Japán elleni csendes-óceáni háborúba. Azt remélte, hogy ezzel hamarabb véget érne a háború, és csökkenne az amerikai veszteségek mértéke. A közvetlenül Németország legyőzése után Japán elleni hadüzenetnek egyik szovjet előfeltétele Mongólia Kínától való függetlenségének amerikai elismerése volt (a Mongol Népköztársaság 1924-től a második világháborúig szovjet szatellitállam volt). Ebbe beleegyeztek, kínai részvétel nélkül.

Churchill számára a kulcskérdés a szabad választások és a demokratikus kormányok garantálása volt Kelet-Közép-Európában, különösen Lengyelországban. Ahogy említettem, Sztálin ezt megígérte, de az ígéretet nem tartották be.

A jaltai kulcsfontosságú megállapodások a következők voltak:

- a Szovjetunió beleegyezett az ENSZ-hez való csatlakozásba, mert titkos megállapodás alapján a Biztonsági Tanács állandó tagjainak vétőjogát biztosító szavazási eljárást határoztak meg, amely biztosította, hogy az öt legbefolyásosabb ország mindegyike megakadályozhassa a nem kívánt döntéseket;
- [az Európai Tanácsadó Bizottság ajánlásának ratifikálása a Németországra vonatkozó háború utáni megszállási övezetek határainak meghatározásáról, három megszállási övezetet kijelölve, egyet-egyet a három fő szövetséges számára](#). Az USA és az Egyesült Királyság szorgalmazta, hogy a franciákat ismerjék el negyedik győztes szövetséges hatalomként, és hogy kapjanak saját megszállási övezetet a megosztott Németországban. Sztálin ellenezte ezt, és azt javasolta, hogy ha az USA és az Egyesült Királyság a franciáknak is szeretne egy zónát adni, akkor azt az amerikai-brit zónákból kellene kihasítani. Végül is ez történt, amint azt a **13B-1 térkép** mutatja;¹⁸
- ragaszkodás Németország feltétel nélküli megadásához. A háború után Németországot és Berlint négy megszállási zónára osztották volna fel.

¹⁷ Id. mű.

¹⁸ A francia államfőt, Charles de Gaulle tábornokot a három csúcstalálkozó egyikére sem hívták meg. Ez mély és tartós neheztelést váltott ki de Gaulle részéről, elsősorban az Egyesült Államokkal szemben.

13B-1 térkép. Németország felosztása szövetséges megszállási zónákra

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Yalta_Conference

Következtetések helyett: A nyugati hatalmak hamarosan rájöttek, hogy Sztálin nem fogja betartani a szabad választásokra vonatkozó ígértét Lengyelországban. Miután Londonban jelentős kritikát kapott a „puha” jaltai megállapodások miatt, és tudomására jutottak a szovjetek által Lengyelországban elkövetett atrocitások, Churchill kétségbeesett levelet küldött Rooseveltnek, amelyben felhívta a figyelmet a lengyel ellenzék Sztálin általi tömeges bebörtönzésére és likvidálására. Roosevelt válaszolt: „A leghatározottabban egyetértek azzal, hogy szilárdan ki kell tartanunk a krími döntés helyes értelmezése mellett. Ön teljesen helyesen feltételezi, hogy ennek az országnak [az Egyesült Államoknak] sem a népe, sem a kormánya nem fogja támogatni a részvételt egy csalásban vagy annak pusztá szépítésében [amit a szovjetek Lengyelországban tesznek], és a megoldásnak olyannak kell lennie, amilyennek mi Jaltában kitűztük.”

Március 21-én Roosevelt szovjet nagykövete, Averell Harriman táviratozott Rooseveltnek, hogy „világosan kell lássuk, hogy a szovjet program a totalitarizmus megteremtése, az elveink szerinti személyes szabadság és demokrácia felszámolása [Lengyelországban]”. Roosevelt belátta, hogy Sztálinról alkotott véleménye túlzottan optimista volt Jaltában, és hogy „Averellnek igaza van”

A következő néhány év során Lengyelország és a többi kelet-közép-európai ország szovjet szatellitté vált, és a Nyugat tehetetlen volt ennek megállítására.¹⁹

4. Potsdam, Németország: 1945. július 17. - augusztus 2.

¹⁹ A Wikipédiából, ahol az utolsó három bekezdésben tett állítások jól dokumentáltak.

A Jalta utáni öt hónap alatt több fontos fejlemény is történt, amelyek nagyban befolyásolták a vezetők közötti kapcsolatokat:

- Rooseveltt 1945. április 12-én meghalt. Alelnöke, Harry Truman lett az elnök, így ő képviselte az USA-t Potsdamban; ez volt az egyetlen hely/idő, ahol/amikor Truman személyesen találkozott Sztálinnal;
- Az Egyesült Királyság késleltetett választási eredményét a konferencia alatt hirdették ki. A Munkáspárt jelöltje, Clement Attlee győzött, aki így, miközben zajlott a konferencia, átvette Churchill helyét;
- A balti államokat erőszakkal visszacsatolták a Szovjetunióhoz;
- Trumant informálták arról, hogy az atombomba első tesztje, amelyet közvetlenül a konferencia kezdete előtt hajtottak végre, sikeres volt. Ez arra készítette Trumant, hogy közölje Sztálinnal, hogy az USA egy újfajta fegyvert készül bevetni a japánok ellen. Sztálin már tudott az atombomba-projektről, mivel kémei útján értesült annak részleteiről.

A konferencia átfogó szándékai között szerepelt, hogy megállapodjanak Németország szövetséges megszállásának céljairól: demilitarizáció, náciellenítés, demokratizálás, decentralizáció és a kartellek felszámolása. Ezek megvalósításának részleteit később bizottságok határozták volna meg.

A Potsdamban elért főbb megállapodások a következők voltak:

Németország keleti határa nyugatabbra, az Odera-Neisse vonalra lett helyezve (13B-2 térkép).²⁰

Megerősítette Németország és Berlin négy szektorra való felosztását (13B-1 térkép);

Hasonló szektorokra való felosztást fogadtak el Ausztria és fővárosa, Bécs esetében is;

A Szovjetunió által létrehozott lengyelországi kormányt elismerték, mint az egyetlen törvényes ilyen szervezetet;

Vietnamot fel kell osztani a későbbiekben a kommunisták ellenőrzése alá kerülő (északi) és a franciák által ellenőrzött (déli) részre;

A szovjetek megerősítették ígéretüket, hogy azonnal megindítják a Japán elleni inváziót;

Számos olyan ügyet, amelyek túl bonyolultak voltak ahhoz, hogy a csúcstalálkozón megoldják őket, elhalasztottak, és az akkor létrehozott Külügyminiszterek Tanácsához delegáltak.

²⁰ Az Odera-Neisse vonal a két folyóra utal, amely a **13B-2 térképen** a Balti-tengertől Csehszlovákiáig húzódó kék vonalként látható (valójában a folyók a Balti-tengerbe ömlenek).

Territory lost to Poland 1945
 Territory lost to Soviet Union 1945
 Postwar Germany

13B-2 térkép. Az Odera-Neisse vonal és Németország háború utáni területi veszteségei

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Oder%E2%80%93Neisse_line#/media/File:Oder-neisse.gif

5. Összefoglaló és fényképek a három csúcstalálkozóról²¹

²¹ Sztálin mindhárom csúcstalálkozón óriási előnyben volt, mert magasan beosztású brit kémek teljeskörűen tájékoztatták őt a szövetséges vezetők álláspontjáról. Lásd a **23B fejezetet**, „A Cambridge-i ötök”.

13B-1 szövegdoboz. Szövetséges csúcstalálkozók: Teherán, Jalta és Potsdam

Teherán, Irán (a szovjet nagykövetségen, 1943. november 28. - december 1. Sztálin, Rooseveltt és Churchill).

Kulcsfontosságú döntések

Összehangolták katonai stratégiájukat Németország és Japán ellen;

Az Egyesült Királyság és az USA elkötelezte magát amellett, hogy legkésőbb 1944 májusáig Észak-Franciaországban végrehajtott partra szállás után második frontot nyit Németország ellen;

Előzetes megállapodást kötöttek Kelet-Európa és Németország háború utáni sorsáról (amelyet a későbbi csúcstalálkozók megerősítettek).

Jalta, Szovjetunió (a Krím-félsziget fekete-tengeri partvidéke, 1945. február 4-11. Churchill, Rooseveltt, Sztálin).

Kulcsfontosságú döntések

Németországot a kapitulációja után négy megszállási zónára osztják fel, amelyeket az amerikai, brit, francia és szovjet erők ellenőriznek.

Szabad választásokat tarthatnak Kelet-Európában, de az új rezsimeknek „barátságban” kellett lenniük a Szovjetunióval.

Megállapodtak az ENSZ létrehozásában.

Potsdam, Németország (1945. július 17. - augusztus 2.).

Clement Attlee, a választásokat elvesztő Churchill helyett,

Harry Truman, az 1945. április 12-én elhunyt Rooseveltt utódja és Sztálin).

Kulcsfontosságú döntések

Hogyan kormányozzák a legyőzött Németországot.

A vesztesek által fizetendő jóvátétel.

Lengyelország új határainak megállapítása.

Megállapodás a szovjetek kelet-európai szerepéről.

Megállapodás a Japán elleni háború folytatásának módjáról.

6. A Palesztinába kivándorló zsidók a második világháború előtt, alatt és közvetlenül utána

A Palesztin Mandátum (**13B-3 térkép**) egy brit fennhatóság alatt álló geopolitikai egység volt, amelyet az első világháború után az oszmán Dél-Szíriából szakítottak ki. A brit polgári közigazgatás 1920-tól 1948-ig működött Palesztinában. Fennállása alatt a területet egyszerűen Palesztina néven ismerték, de a későbbi években számos más nevet és megnevezést is használtak, többek között a Palesztinai Brit Mandátumot.

Az első világháború (1914-18) során egy arab felkelés és a Brit Birodalom egyiptomi expedíciós hadserege kiszorította a törököket a Levante területéről.²² Az Egyesült Királyság a McMahon-Huszein levelezésben megállapodott, hogy tiszteletben tartja az arabok függetlenségét, ha azok fellázadnak az oszmánok ellen, de a két fél eltérően értelmezte ezt a megállapodást, és végül az Egyesült Királyság és Franciaország a Sykes-Picot megállapodás keretében felosztotta a területet – ami az arabok szemében árulásnak számított. Tovább bonyolította a helyzetet az 1917-es Balfour nyilatkozat, amely brit támogatást ígért a palesztinai zsidó „nemzeti otthon” létrehozásához. A háború végén a britek és a franciák közösen hozták létre a „megszállt ellenséges területek közigazgatását”, ami legitimitást biztosított az Egyesült Királyság általi további ellenőrzésükhöz, miután a britek 1923-ban mandátumot kaptak a Népszövetségtől, hogy a megszűnt Oszmán Birodalom egyes részeit (amely a 16. század óta uralta a Közel-Keletet) „addig igazgassák, amíg [a fő hadviselő felek] képesek nem lesznek egyedül helyt állni”. Az így megszerzett legitimitás elismerte a Palesztinára vonatkozó brit mandátumot (amely, de facto 1920 óta létezett, amint azt a **13B-3 térkép** mutatja), és két közigazgatási területre terjedt ki. A Jordán folyótól nyugatra fekvő, Palesztina néven ismert terület 1948-ig közvetlen brit igazgatás alatt állt. A Jordán folyótól keletre fekvő terület Transzjordánia néven a Hásemita család fennhatósága alatt álló félautonóm régió lett. Ez a terület 1946-ban nyerte el függetlenségét Jordánia néven.

A brit mandátum ideje alatt a térségben két nagy nacionalista mozgalom bontakozott ki, az egyik a zsidók, a másik az arabok körében. A palesztinai arab és zsidó lakosság egymással és a kormányzó brit hatóságokkal szembeni nemzeti érdekellentétei az 1936-1939-es arab felkelésben és a palesztinai zsidó felkelésben érlelődtek meg, majd az 1947-1948-as polgárháborúban csúcsosodtak ki. Az 1930-as évek közepén-végén, amikor a náci és szélsőjobb oldali zsidóüldözés valós fenyegetéssé vált, egyre több zsidó győződött meg arról, hogy Herzlnek igaza volt, és a Palesztinába való eljutási kísérletek megugrottak.

1939-ben a britek csökkentették a Palesztinába beengedett zsidó bevándorlók számát. Nem sokkal ezután kezdődött a második világháború és a holokauszt. Ettől függetlenül, miután az évi 15.000-es kvótát elérték, a náci üldöztetés elől menekülő zsidókat a britek internálótáborokba zárták vagy olyan helyekre deportálták, mint Ciprus és Mauritius.

²² Levante történelmileg a Földközi-tenger keleti partja mentén fekvő régió, amely nagyjából a mai Izraelnek, Jordániának, Libanonnak, Szíriának és egyes szomszédos területeknek felel meg.

13B-3 térkép A Palesztinai Brit Mandátum, 1920-1948

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Mandatory_Palestine

1939-től kezdve az illegális bevándorlási törekvések élére a Mossad LeAliyah Bet (Moszad B Bevándorlási Intézet) nevű zsidó csoport állt. A nácik elől menekülő európai zsidók tízezrei csónakokon és kis hajókon indultak Palesztina felé. Sokat a Királyi Haditengerészet tartóztatott fel; mások tengeri hajózásra alkalmatlanok voltak és elsüllyedtek. Rengeteg halált és kárt okoztak a szovjetek: például egy bomba elsüllyesztette az SS Patria hajót, 267 ember halálát okozva; néhány másik hajót szovjet tengeralattjárók süllyesztettek el: a Struma motoros szkúnert 1942 februárjában a Fekete-tengeren egy szovjet tengeralattjáró megtorpedózta és elsüllyesztette, közel 800 ember vesztette életét. Az utolsó menekülthajók, amelyek a háború alatt megpróbáltak eljutni Palesztinába, a Bulbul, a Mefküre és a Morina voltak 1944 augusztusában. A Mefküre motoros szkúnert egy szovjet tengeralattjáró torpedóval és gránáttűzzel süllyesztette el, a túlélőket pedig a vízben géppuskázták le, több mint 300-at megölve.

Az alábbiakban összefoglaljuk a magyar származású Herzl Tivadar életét és eredményeit, akit Izrael atyjának tartanak, az államét, amelynek létrehozását lelkesen szorgalmazta, jóval azelőtt, hogy reális esélye lett volna annak, hogy megvalósuljon.

Herzl Tivadar Budapesten, a Dohány utcában született neológ családban, éppen ott, ahol ma Európa legnagyobb zsinagógája áll (a Herzl téren). Újságíró, drámaíró, politikai aktivista, a modern politikai cionizmus atyja volt. Herzl egyre inkább úgy vélte, hogy az antiszemitizmust nem lehet legyőzni vagy gyógyítani, csak elkerülni, és hogy az egyetlen út a zsidó állam megalapítása. Fő célja az ő

idejében lehetetlen álomnak tűnt, mert sok zsidó akkoriban már viszonylag jól beilleszkedett európai befogadó országaikba, az ortodoxok pedig elégedettek voltak gettóközösségeikben.

Herzl 1896-ban kiadta *Der Judenstaat* (A zsidó állam) amely azonnal elismerést és vitát váltott ki. Érvei szerint a zsidó népnek el kell hagynia Európát és Palesztinába, történelmi hazájába kell költöznie. A zsidóknak volt nemzetiségük, már csak egy saját nemzet hiányzott nekik. Csak egy ilyen állam révén kerülhetnék el az antiszemitizmust, fejezhetnék ki szabadon kultúrájukat és gyakorolhatnák akadálytalanul vallásukat. Herzl eszméi gyorsan terjedtek az egész zsidó világban. Ugyanakkor még a zsidók körében is elkeseredett ellenállásba ütközött, a jobboldali ortodox ág tagjai és a befogadó országokba való integrációt szorgalmazó baloldaliak részéről.

13B-1 ábra. Herzl fényképe és emléktáblája budapesti szülőházának helyén

Forrás: Wikipedia (szabadon felhasználható).

Az illegális bevándorlás a második világháború után folytatódott. 250.000 zsidó menekült rekedt az európai menekülttáborokban. A világ közvéleményének nyomása, különösen Harry Truman amerikai elnök ismételt kérése és az Angol-Amerikai Vizsgálóbizottság felhívása ellenére, hogy 100.000 zsidónak azonnal engedélyezzék a belépést Palesztinába, a britek fenntartották a zsidó bevándorlás tilalmát, és igyekeztek nem táplálni az arabok haragját a kvóta túllépésével.

A második világháború után a zsidó nép küzdött a brit politika ellen, amely szigorúan korlátozta a Palesztinába irányuló bevándorlást. A korlátozás ellenére 1945-1948 között mintegy 70.000 zsidó túlélő jutott el Palesztinába, gyakran olyan hajókon, amelyek nem voltak tengeri hajózásra alkalmasak. Válaszul a britek elkezdtek deportálni az illegális bevándorlókat, akiket elfogtak. Csak Cipruson például mintegy 52.000 illegális bevándorlót deportáltak a fogolytáborokba, akik ismét szögesdrótkerítések mögött találták magukat. A *Joint Distribution Committee* (Joint) és a Jisuv (izraeli zsidó közösség) küldöttjei mozgósítottak a segítségükre, és hogy fenntarthassák a Palesztinához fűződő kapcsolatukat.

7. Izrael megalapítása

1947. november 29-én az Egyesült Nemzetek Szervezete úgy határozott, hogy megszünteti a Palesztinai Brit Mandátumot, és az országot két részre osztja: egy zsidó és egy arab államra. Másnap kitört a függetlenségi háború, és a harcokban nagy szerepet játszottak a holokauszt túlélői, akik korábban legálisan vagy illegálisan jutottak el Palesztinába. Az Izraeli Védelmi Erők megalakulása után Izrael oldalán harcolók mintegy fele holokauszt-túlélő volt, ahogy a harcokban elesettek közel egyharmada is.

A polgárháború és az azt követő 1948-as arab-izraeli háború következménye az 1949-es tűzszüneti megállapodás létrejötte volt, amely a korábbi Palesztin Mandátumot felosztotta az újszülött, zsidó többségű Izrael állam, a Jordán Királyság által annektált arab Nyugati Part (Ciszjordánia) és az Egyiptom protektorátusa alatt álló Gázában működő arab összpalesztinai kormány között **(13B-3 térkép)**.

Izrael állam megalakulásával megnyíltak a tömeges bevándorlás kapui a holokauszt túlélői előtt. Az Izraelbe távozókon kívül mintegy 100.000 kitelepített zsidó vándorolt be az Egyesült Államokba, Kanadába, Ausztráliába és Latin-Amerikába.

Az egyik meglepő fejlemény, amely lehetővé tette, hogy Izrael állammá váljon, az volt, hogy Sztálin támogatta az ENSZ határozatát, amely ezt javasolta. Ha Sztálin nem támogatta volna Izrael létrehozását, akkor nem valószínű, hogy Izrael akkor és olyan struktúrával jött volna létre, vagy hogy Izrael túlélte volna az első háborút az arabokkal.

Charles E. Bohlen amerikai diplomata, aki Roosevelttől tolmácsként szolgált Jaltán, felidézte, mennyire meglepődtek, amikor Roosevelttől kérdésére, hogy mit gondol Sztálin a cionizmusról, az volt a válasz:

Elvileg a cionizmus híve vagyok, még ha a zsidókérdés megoldása nehézségekbe ütközik is. Például a kísérlatunk Birobidzsánnal kudarcot vallott, mert a zsidók szívesebben élnek a városokban.²³

Aztán, nyilvánvalóan Sztálin jóváhagyásával, az ENSZ közgyűlésen 1947-ben Andrej Gromiko, a Szovjetunió akkori ENSZ-képviselője, később külügyminisztere azt mondta:

A probléma lényege az, hogy annak a néhány ezer zsidónak, aki Palesztinában él, ugyanúgy, mint az ottani araboknak, szintén joga van az önrendelkezéshez, ahhoz, hogy önállóan és békében élhessen a saját államában. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy miközben a zsidók Hitler és szövetségesei ellen harcoltak, egyetlen európai ország sem tett semmit sem azért, hogy biztosítsa a zsidók jogát a túléléshez.

Amikor a zsidó állam létrehozását javasolták az ENSZ-ben, annak elfogadása kétséges volt, mert nagyon sok befolyásos személyiség, köztük az USA védelmi minisztere és külügyminisztere, maga Truman elnök és a britek is elleneztek. Ami megváltoztatta Truman véleményét, az az volt, hogy a Szovjetunió erőteljesen támogatta Izrael létrehozását, és Sztálin álláspontjának kedvező világméretű visszhangja volt.

Míg Sztálinra gyakorlatilag a Szovjetunió vezetőjeként eltöltött teljes ideje alatt (mintegy négy évtizede) úgy emlékszünk, mint a cionizmus megalkuvást nem ismerő ellenségére, aki időnként még

²³ Birobidzsán, ami még ma is létezik, legalábbis papíron, a Szovjetunióban 1934-ben Sztálin által létrehozott autonóm zsidó terület, egy távoli helyen, a kelet-szibériai tajgában. Soha nem volt népes, a legtöbb zsidó azóta elhagyta, mindössze néhány ezren maradtak ott.

a zsidók ellen is lépett (emlékezzünk például a második világháború után a szovjet vezetők meggyilkolását tervező zsidó orvosok hamis perére, vagy a hamis Wallenberg-történetére, miszerint magyar zsidók ölték meg a svédet, ahogy az a **11B fejezetben** olvasható), 1947-ben Sztálin a zsidók és a zsidó állam létrehozása mellett tanúsított lanyha támogatást.²⁴ Ennek feltételezhető indokai:

- hogy segítsen kiszorítani a meggyengült, általa gyűlölt Egyesült Királyságot (valószínűleg részben Churchill kompromisszumképtelen, kommunista-ellenes álláspontja és szovjetellenes kampányai miatt) a Közel-Keletről, mert a palesztinai zsidók harcoltak a britek ellen, így, ha a zsidóknak saját államuk lenne, az ellentétes lenne az Egyesült Királyság érdekeivel;
- hogy segítsen létrehozni a Földközi-tenger térségében egy olyan államot, amely hálás lenne, és így hasznos politikai szövetségessé vagy bázissá válhatna.

8. Izrael 77 éves fennállásának legfontosabb fejleményei (1947-2024)

A következő oldalon a mai Izrael és a vele szomszédos államok térképe látható. Azt mutatja, hogy Izraelt nem csak körülveszik az arab államok (amelyek közül egyesek Izrael elpusztítására törekszenek, míg mások mérsékeltek és hajlandóak Izraellel, mint szomszédjukkal együtt élni). Gyakorlatilag magának a kis Izraelnek a belsejében is vannak arab területek: Ciszjordániában és a Gázai övezetben (**13B-4 térkép**).

13B-4 térkép. Izrael és szomszédos államai 2022-ben

Forrás: geology.com/world/israel

Jeruzsálem a három világvallás, a kereszténység, a judaizmus és az iszlám szülőhelye és szent központja. Ez számos konfliktushoz vezetett, különösen Izrael és az arabok között. Izrael 1947-es megalakulása óta öt véres háborút nyert az öt támadó arab szomszédjai ellen (1948-49-ben, 1956

²⁴ Azt is meg kell jegyezni, hogy gyakorlatilag Sztálin egész uralkodása alatt a Szovjetunióban élő zsidók nem vándorolhattak ki Izraelbe.

októberében, 1967 júniusában, 1973 októberében és 1982-ben Libanon ellen), és jelenleg (2024) vívja a legsúlyosabbat, amelyet az utolsó szakaszban foglalkunk össze.

A palesztin menekültek nemzetközi segítséget kapnak. A menekültstátuszt nemcsak az 1948-as arab-izraeli háborút követően menekülni kényszerült eredeti túlélők kapják meg, hanem gyermekeik, unokáik, dédunokáik stb. is. Így az eredeti 700.000 menekült mindössze 50.000 túlélője helyett (mint 2022-ben) ma már 5 millió hivatalosan elismert palesztinai menedékkérő van. Ők négy fő helyen élnek: a Gázai övezetben, Ciszjordániában, Jordániában és Libanonban. Libanonban ma minden negyedik ember menekült; sokan már generációk óta élnek Libanonban, az ország 12 menekülttáborának valamelyikében.

Izrael területe csak egyötöde Magyarországnak, ellenben a két ország lakosainak száma hasonló.

Az ország zsidóságának a népességgyarapodása sokkal gyorsabb volt a haredi (ultraortodox) közösségben, mint a többieké.

Izrael lakosságának összetétele 2023 végén alább látható:

csoport	népesség	arány
zsidók	7.181.000	73 %
arabok	2.065.000	21 %
egyéb	549.000	6 %
összesen	9.795.000	100 %

13B-2 ábra. Izrael népessége és a legfontosabb népességcsoportok aránya.

Forrás: Wikipedia „Demographics of Israel”

Izrael egy főre jutó GDP-je 2022-ben mintegy 40 ezer dollár volt, ami közel háromszorosa Magyarországnak. Ez annak köszönhető, hogy Izrael modern ipari állammá vált. Izrael fejlett gazdaságának virágzása lehetővé teszi, hogy szilárd jóléti állammal és erős hadsereggel rendelkezzen, a teljes nukleáris triád fegyverzetével.²⁵ Emellett modern infrastruktúrával és a Szilícium-völgyével versenyképes csúcstechnológiai ágazattal rendelkezik. Az USA után itt van a második legtöbb startup cég a világon (2024 eleji becslések szerint 6000), és becslések szerint 100 „unikornis”, azaz 1 milliárd dollárt meghaladó értékű cég van.²⁶

Az ország fő gazdasági ágazatai a csúcstechnológia és az ipari termelés. Az izraeli gyémántipar a világ egyik központja a gyémántcsiszolás terén, amely az ország exportjának közel 25%-át teszi ki. Mivel az ország viszonylag szegény természeti erőforrásokban, gazdasága a kőolaj, nyersanyagok, búza, gépjárművek, csiszolatlan gyémántok és egyéb termelési alapanyagok behozatalától függ. Az

²⁵ Szárazföldi indítású nukleáris rakétákból, nukleáris rakétákkal felfegyverzett tengeralattjárókból és nukleáris bombákkal és rakétákkal felszerelt stratégiai repülőgépekből álló haderő-struktúra.

²⁶ nocamels.com/2023/04/88-of-israels-98-unicorns-now-have-us-headquarters/

energiaimporttól való szinte teljes függősége hamarosan megváltozik, köszönhetően a partjainál nemrégiben felfedezett földgázkészleteknek és a napenergia-ipar gyors fejlődésének.

Izrael egyik figyelemre méltó értéke a minőségi felsőoktatás, amely hozzájárul a kiválóan képzett – és motivált – népesség kialakulásához, amely nagymértékben felelős az ország csúcstechnológiai fellendüléséért és gyors gazdasági fejlődéséért.

Izrael a Közel-Kelet egyetlen demokráciája. Mégis, ez az egyetlen olyan politikai rendszer, amely állandó sajtócenzúrával rendelkezik (2022-ben 34 fővel) amely minden publikálásra szánt anyagot átvilágít a nemzetbiztonság védelme szempontjából.

Meg kell említeni Izrael páratlan titkosszolgálatát, a Moszadot. Számos eredménye közé tartozik a kulcsfontosságú náci elfogása, akiknek sikerült elmenekülniük a megtorlás elől, például a tömeggyilkos Adolf Eichmannt Latin-Amerikában, akit aztán izraeli bíróság elé állítottak, halálra ítélték és kivégeztek. A Moszad külföldön túsul ejtett zsidók csoportjait is kimentette, például az ugandai Entebbéből 1976-ban. A közelmúltban azonban a Moszad kudarcot vallott, amikor elmulasztott egyértelmű figyelmeztetést adni a Hamász terroristái által tervezett és 2023 októberében Izraelben végrehajtott véres támadásról.

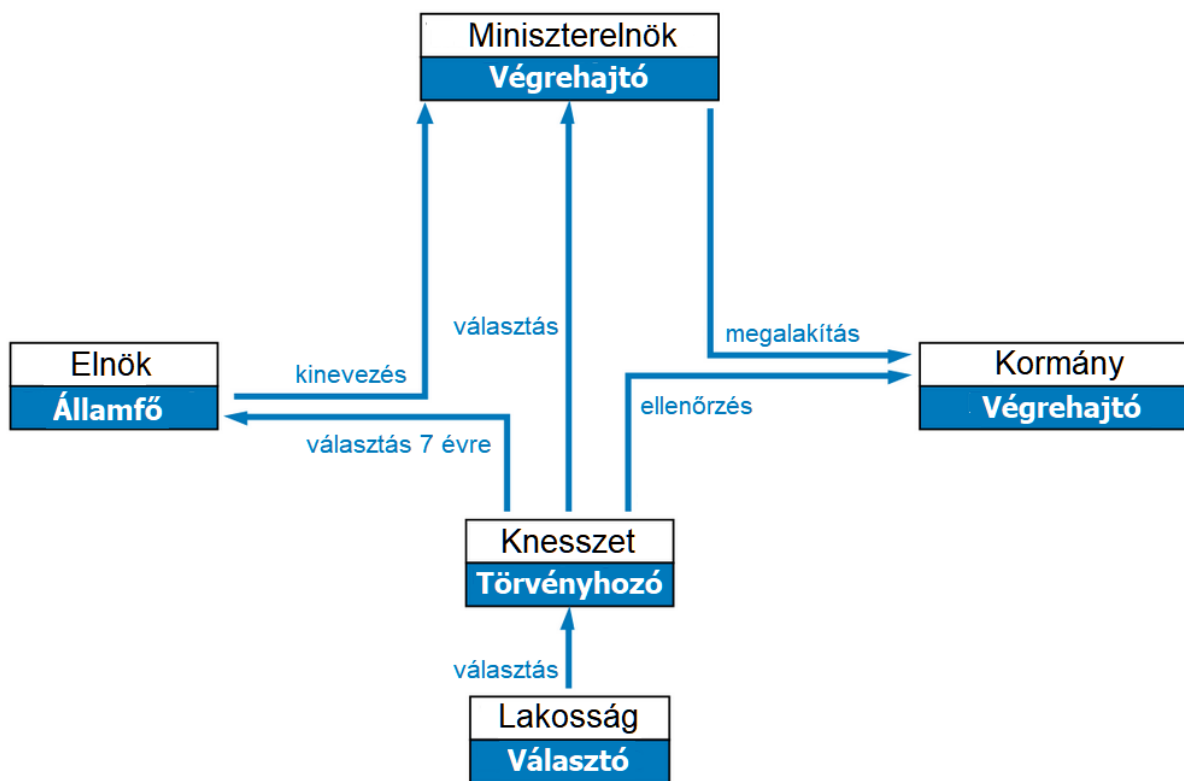
9. Izrael politikai rendszere és jelenlegi válságainak fő okai

A **13B-3 ábra** háttérként szolgál az Izraelt az elmúlt években sújtó belpolitikai válság magyarázatához.

A Knesszet a 120 fős egykamarás törvényhozó testület, amely hét évre választja meg az államfőt. A Knesszetben a pártok képviselőinek ajánlása alapján az elnök ideiglenesen kinevez egy miniszterelnököt, akinek ezután 28 napja van arra, hogy összeállítsa a koalíciós kabinetet, amelynek bizalmi szavazáson többséget (legalább 61 szavazatot) kell kapnia a Knesszetben ahhoz, hogy a jelöltet miniszterelnökként megerősítsék.

A Knesszet tagjainak választása során nem egy személyre, hanem egy pártra kell szavazni. A választásokon induló pártok jelöltlistát állítanak, és a leadott szavazatoknak legalább 3,25%-át kell megszerezniük ahhoz, hogy a Knesszetben képviseltethessék magukat. A Knesszetbe jutó jelöltek száma arányos a lista által az országos választásokon elért támogatottsággal. A számos versengő politikai párt a világnézet és a meggyőződések széles skáláját tükrözi.²⁷

²⁷ A 14 párt, amely 2021-ben elegendő szavazatot kapott képviselőik megválasztásához, fő politikai ideológiájukkal és a kapott szavazatok százalékos arányával együtt az en.wikipedia.org/wiki/2022_Israeli_legislative_election lapon található.

13B-3 ábra. Izrael politikai rendszere

Forrás: wiki/Israeli_system_of_government

Benjamin („Bibi”) Netanjahu (1949 -) Izrael meghatározó politikusa, a konzervatív Likud párt vezetője. 1996 óta négyszer volt miniszterelnök, összesen 17 évig. Megosztó, ellentmondásos személyiség, főként amiatt, hogy elszántan akadályozza egy arab állam létrehozását Ciszjordániában (a **13B-4. térkép** mutatja annak helyét), és különösen amiatt, ahogyan ezt teszi.

Az USA és a nyugati világ nagy része támogatta a Ciszjordániát névlegesen irányító PFSz-t (Palesztinai Felszabadítási Szervezet) (bár a valóságban a terület Izrael folyamatos és gyakran brutális ellenőrzése alatt áll), annak az indokolt nézetnek köszönhetően, hogy a PFSz elfogadható partner lenne. Bibi vitatott politikája az volt, hogy folyamatos támogatást (beleértve a pénzügyi támogatást is!) nyújtott a sokkal szélsőségesebb arab szervezetnek, a Hamásznak, amely a Gázai övezetet (**13B-4 térkép**) irányítja, hogy meggyengítse a PFSz-t, és meggyőzze Izrael hazai és nemzetközi választóit arról, hogy a Hamász, amely elkötelezett a terrorizmus és Izrael elpusztítása mellett, alkalmatlan lenne arra, hogy hivatalosan is engedélyezzék neki, hogy egy független arab állam élére álljon, amely Ciszjordániát és Gázát irányítaná.

Netanjahunak ez a politikája, a rábizonyított korrupció, valamint számos más (finoman szólva is) ízléstelen cselekedete, mint például az, hogy a legszélsőségesebb izraeli politikai erőkkel szövetkezett, csak azért, hogy meg tudja tartani a hatalmat, és a bírói függetlenség megszüntetésére tett javaslata, hogy ne kelljen börtönben ülnie, voltak a fő okok, amelyek évek óta folyamatosan felbolygatják Izrael belpolitikáját.

Íme, egy méltán világhírű izraeli, Yuval Noah Harari véleménye országa belpolitikai helyzetéről, a *The Washington Post* cikkéből.²⁸ Az olvasó figyelmébe ajánlom a következő oldalon a **13B-2 szövegdobozt** arról, hogy Harari nézeteit miért kell mérvadónak tekinteni.

Izraelt évek óta egy populista erős ember, Benjamin Netanjahu kormányozza, aki egy PR-zseni, de miniszterelnöknek alkalmatlan. Személyes érdekeit többször is a nemzeti érdekek elé helyezte, és karrierjét arra építette, hogy a nemzetet megosztva egymás ellen fordítsa. Az embereket inkább a lojalitás, mint a képzettség alapján nevezte ki kulcspozíciókba, minden sikert magának tulajdonított, miközben a kudarcokért soha nem vállalta a felelősséget, és láthatóan nem tulajdonított nagy jelentőséget az igazság kimondásának vagy meghallgatásának.

A Netanjahu által 2022 végén létrehozott koalíció messze a legrosszabb kormány, amely valaha Izraelben volt. Messianisztikus fanatikusok és szégyentelen opportunisták szövetsége, akik figyelmen kívül hagyták Izrael számos problémáját – beleértve a romló biztonsági helyzetet – és ehelyett arra koncentráltak, hogy korlátlan hatalmat ragadjanak magukhoz. E cél érdekében rendkívül megosztó politikát követtek, a politikájukkal szemben álló állami intézményekről felháborító összeesküvés-elméleteket terjesztettek, és az ország kiszolgáló elitjét „mély állami” árulóknak bélyegezték.²⁹

²⁸ 2023. október 11.

²⁹ Pontosan ugyanaz a taktika, amit Donald Trump alkalmazott az USA-ban. Nem véletlen, hogy Netanjahu és Trump már az 1980-as évek óta szoros politikai szövetséget kötöttek. Hasonló a helyzet a magyar Orbán Viktorral, aki Bibi erős támogatója, egyrészt azért, mert csodálja és másolja populista, autokrata és illiberális politikáját, másrészt pedig azért, mert ez „fedez” Orbán folyamatos és dühödt antiszemita támadásait Soros György és más liberális erők ellen.

13B-2 szövegdoz. Kicsoda Yuval Noah Harari, és miről híres?

Yuval Noah Harari izraeli író, közéleti értelmiségi, történész és a jeruzsálemi Héber Egyetem történelemprofesszora. Könyveiből – *Sapiens: A Brief History of Humankind* (*Sapiens: Az emberiség rövid története*), *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow* (*Homo Deus: A holnap rövid története*), *21 Lessons for the 21st Century* (*21 lecke a 21. századra*), és a legújabb *Unstoppable Us: How Humans Took Over the World* (*A világ urai: Így hódítottuk meg a Földet*) – több, mint 40 millió példány kelt el.

Hararit gyakran hívják meg a világ legtekintélyesebb médiumai, hogy interjút adjon, vagy esszéket publikáljon. Kimagasló értelmiségiként tartják számon, aki számos más téma mellett Izrael belpolitikájáról és nemzetközi helyzetéről is megalapozott álláspontot képvisel.

A *Sapiens* fő üzenete az, hogy a homo sapienst azon képessége teszi különlegessé, hogy közös történeteket alkot és hisz a közös történetekben. Az ősi mítoszoktól a modern vallásokig, a közös képzelet és a közös fikcióban való hit kollektív képessége az, ami összekötötte a társadalmakat, és alakította közös valóságunkat.

A *Homo Deus*-ban Harari azt vizsgálja, hogy a nagy technológiai fejlesztések milyen hatással voltak az emberi társadalomra. Elmagyarázza, hogy a történelem során az emberiség három nagy probléma legyőzésére összpontosított: az éhínség, a betegségek és a háború legyőzésére.

A *21 lessons* 21 fejezetében a szerző napjaink 21 nagy kérdésével néz szembe. Itt csak egyet idézek: az emberek inkább történetekben gondolkodnak, mint tényekben, számokban vagy egyenletekben. Ezért voltak olyan hatásosak a kommunisták, a fasiszták és más leegyszerűsítő újkori izmusok terjesztői. A „minél egyszerűbb a történet, annál jobb” az üzleti életben és más területeken is érvényes. Az emberek számára mindent le kell egyszerűsíteni.

Az *Unstoppable Us* Harari középiskolás olvasóknak szánt, illusztrált sorozata. Első kötetében azt a nem mindennapi történetet meséli el, hogyan tanult meg az ember nemcsak túlélni, hanem gyarapodni is a Földön. A könyv térképekkel, idővonallal és színes illusztrációkkal kelti életre letehetetlen, lendületes írását.

A folyamatos politikai tüntetések Izraelben, amelyeken akkoriban több százezer „Bibi-párti” és „Bibi-ellenes” tüntető vett részt, elterelték a kormány és a

közvélemény figyelmét a külső veszélyről. Mindeközben Izrael provokatív akciói táplálták az arab harag lángját. Ezek közé tartozott a megszállt Ciszjordániában lévő, a nemzetközi jog szerint illegálisnak minősített izraeli telepek nagymértékű bővítése, valamint az, hogy a keményvonalas miniszternek, Ben-Gvirnek megengedték, hogy provokatív látogatást tegyen egy szent mecset területén – ez a cselekedet korábban már vezetett *intifádához*.³⁰

Az 1922-ben megalakult izraeli kormány az ország történetében messze a legszélső-jobboldali volt. Bejelentette például, hogy tervbe vette az igazságszolgáltatás kiiktatását, amely annak

³⁰ Arab szó, jelentése „felkelés”, amely az Izrael elleni intenzív, főként erőszakos terrorizmus formájában megnyilvánuló palesztin tiltakozásra használatos.

ellenére, hogy már amúgy is a kemény jobboldal felé hajlott, még mindig szálla volt a szélsőséges politikusok szemében, akik mindenféle ellenőrzés nélküli, közvetlen ellenőrzést akartak gyakorolni az izraeli és a palesztin élet felett.

Az ezek és más szélsőséges intézkedések melletti és elleni nagy tüntetések megbénították Izrael életének nagy részét, és lehetővé tették a Hamász 2023 októberében Izraelen belül végrehajtott, látszólag meglepetésszerű támadását, amelyben sokan meghaltak és jóval több mint 100 túszt ejtettek, akiket a számos mély alagútban rejtettek el Gázában.

10. Izrael szigorú megtorlásai egyre kiterjedtebb háborúkhöz vezettek az arabokkal

A fenti Harai idézetet folytatása:³¹

A kormányt többször figyelmeztették a saját biztonsági erői és számos szakértő, hogy politikája veszélyezteti Izraelt és aláássa elrettentő erejét a növekvő külső fenyegetések idején. Mégis, amikor az izraeli hadsereg vezérkari főnöke találkozót kért Netanjahutól, hogy figyelmeztesse őt a kormány politikájának biztonsági következményeire, Netanjahu megtagadta a találkozót. ... Ez a több éven át tartó viselkedés tette lehetővé, hogy [2023 októberében] bekövetkezzen a tragédia.

Az ilyen és más szélsőséges intézkedések melletti és elleni nagy tüntetések megbénították Izrael életének nagy részét, és lehetővé tették a Hamász 2023. októberében Izraelben végrehajtott, látszólag meglepetésszerű támadását, amelyben sokan meghaltak és jóval több mint 100 túszt ejtettek, akiket Gázában, számos mély alagútban rejtettek el.³²

Izrael úgy érezte, elsőprő erővel kell válaszolnia a Hamász véres támadására. Bombázta és bosszúból megszállta a Gázai övezet nagy részét, több tízezer halálos áldozatot követelve az ottani túlsúfolt arab településeken, miközben maga is jelentős veszteségeket szenvedett.

A nagy erejű harcok tömeges „szimpátiatámadásokat” váltottak ki Izrael ellen számos szomszédos arab állam, valamint Irán több közel-keleti csatlósa részéről. E fejezet megírásának idején (2024 közepén) a háborúban már mintegy tíz ország vett részt, köztük az Egyesült Államok, amely maga is veszteségeket szenvedett. És fennáll a veszélye, hogy az USA, Izrael és szövetségeseik válaszul közvetlenül magát Iránt támadják meg, ami nagymértékben kibővítené a Közel-Keleten már most is kiterjedten folyó harcokat. És ahogy a háború terjed, a remény valamiféle tartós izraeli-arab rendezésre a térségben egyre inkább elszáll.

Izrael brutális támadásai az egész túlsúfolt Gázában, a ciszjordániai földek erőszakos és törvényellenes megszerzése, valamint az élelmiszer-segélyszállítmányok eljuttatásának akadályozása az ottani éhező arab tömegek számára egyre súlyosabb konfliktusokhoz vezet még a vele szövetséges nemzetek vezetőivel, köztük az USA-val és Németországgal szemben is. Valójában a konfliktusért Izrael hosszú idő óta autokrata miniszterelnöke, „Bibi” Netanjahu a felelős, aki a hatalomban maradás érdekében a legmesszebbmenő politikai manipulációba bocsátkozott. Szövetkezett az izraeli jobboldali csoportok legszélső szárnyával, köztük az ortodox zsidóságon belül a Haredi frakcióval, amelynek tagjai a vallási dogmák legszigorúbb értelmezésében hisznek, és elleneznek minden

³¹ The Washington Post, 2023. október 11.

³² A *Haaretz* című izraeli újság 2024. január 30-i számában megjelent beszámoló szerint.

modern zsidó értéket és gyakorlatot. A haredik támogatásának fenntartása érdekében Bibi megígérte, mindent megtesz annak érdekében, hogy megmaradjon a sorozás alóli mentességük, amelyet az izraeli legfelsőbb bíróság még 1998-ban törvénytelennek ítélt. Amikor az eredeti törvényt Izrael megalakulása után elfogadták, a katonai szolgálat alóli mentesség 400 haredi fiataalt érintett, akiknek „a Tóra-tanulás volt a munkájuk”. Ma több mint 66 ezren vannak bejegyezve vallási szemináriumok hallgatójaként. Számuk részben a haredik magasabb születési aránya miatt nőtt meg, részben pedig azért, mert rabbijaik elzárják fiataljaikat a világi társadalomtól.³³

Egy kiváló cikk dokumentálja a haredi kivételek évről évre növekvő számát, valamint az ezt övező jogi és politikai vitákat Izrael vezető újságja, a Haaretz 2024. június 27-i számában.

Netanjahu folyamatosan keresi a módját annak, hogy ne hajtsa végre a legfelsőbb bíróság végzését, ami napjaink egyik legforróbb belpolitikai témája lett, mivel a kormány azt javasolja, hogy a lakosság többi részére vonatkozóan terjesszék ki katonai szolgálat korhatárát és időtartamát - amely már most is a legmagasabb a világon.

Bár az izraeli hadsereg azt állítja, hogy kevés hasznát veszi a több ezer elszigetelt és gyakorlatlan haredi fiatalembernek, aggodalmuk az, hogy további mentesítésük rontja a többi izraeli katonai morálját. Ezért azt javasolják, hogy a hadseregbe be nem vont harediket kötelezzék valamilyen nemzeti szolgálat teljesítésére.

Netanjahuval szemben Izraelben is erősödik az ellenállás. A gond csak az, hogy a leváltásának mindhárom lehetséges jogi útja problémás, mert mindegyik több hónapot adna Bibinek arra, hogy akadálytalanul kormányozhasson (amíg az új kormány megalakul), ami alatt még nagyobb kárt tudna okozni, mivel nem kellene megküzdnie a kormánykoalíció egyes tagjainak visszatartó erejével.³⁴

Az antiszemita érzelmek és megnyilvánulások, beleértve a zsidók és a zsidó tulajdon elleni fizikai támadásokat, világszerte elszaporodtak; ez újabb ok arra, hogy reméljük, hogy a bosszúálló izraeliek és az arab államok és csoportok nagy koalíciója közötti jelenlegi háborúban *modus vivendi*³⁵ születik.

* * *

Izrael és az arabok konfliktusos viszonya annyira összetett és aktuális jelentőségű, hogy a kötet utolsó fejezetét (30B) szinte teljes egészében ennek szenteljük, számos térképpel illusztrálva a legfontosabb pontokat.

14A. Fontosabb politikai és személyes események, 1945-1949.

1. Bevezetés

³³ *The Economist*, 2024. február 22.

³⁴ „Izrael királyának leváltása veszélyekkel jár.” *The Economist*, 2024. március 17.

³⁵ A *modus vivendi* a nemzetközi kapcsolatokban olyan megállapodást jelent, amely lehetővé teszi a konfliktusban álló felek békés egymás mellett élését

Ez a fejezet a következőkről szól:

- A Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése Magyarországon (2. szakasz).
- Földreform (3. szakasz).
- A kommunista hatalomátvétel (4. szakasz).
- Magyarország sztálinista vezetőjének, Rákosi Mátyásnak fel-le ívelő karrierje (5. szakasz).
- Vas Zoltán, a szimpatikusabb kommunista vezető karrierje (6. szakasz).
- Mindszenty József bíboros sorsa (7. szakasz).
- A hidegháború (8. szakasz).
- A zsidókat segítő „Joint” Kelet-Közép-Európában (9. szakasz).
- A villamosbalesetem 1947-ben (10. szakasz).
- A bár micvóm 1949-ben (11. szakasz).

2. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság

1945 és 1948 között Magyarország ügyeit nagyrészt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) irányította.

A második világháború végéhez közeledve a fő győztes országok országspecifikus SZEB-eket hoztak létre a már legyőzött nemzetek felügyeletére. A SZEB-ek általános célja az volt, hogy ellenőrizzék a fegyverszüneti megállapodások végrehajtását és az országok békeszerződéseinek előkészítését, amelyeket a háború befejezését követően, a részletek egyeztetése után a szövetségesekkel kellett aláírniuk.

Magyarország esetében a SZEB a szövetségesekkel kötött fegyverszüneti egyezmény 1945. január 20-i aláírásától 1947 szeptemberéig működött.

A Szovjetunió korán szorgalmazta egy ideiglenes magyar kormány felállítását. Miután a Vörös Hadsereg megszállta az ország keleti részét, 1944. december 22-én Debrecenben öt, a nácizmussal szemben álló magyar politikai párt – Független Kisgazdapárt, Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt, Magyar Kommunista Párt és Polgári Demokrata Párt – részvételével sietős választásokra került sor. A cél egy Ideiglenes Nemzeti Kormány létrehozása volt, amellyel fegyverszünetet lehetett kötni.

Kezdetben a szovjetek uralták az összes kelet-közép-európai SZEB-et. A nyugati szövetségeseknek nem volt más választásuk, mint ezt elfogadni, tekintettel a Vörös Hadsereg jelenlétére ezekben az országokban. Németország legyőzése és a békeszerződések aláírása után a szövetségesek megpróbálták a szovjetekkel azonos szerepet biztosítani maguknak KKE-ben is, de a szovjet ígéretek nem teljesültek, és a szövetségesek nem tudták biztosítani a megállapodásokban rögzített jogait, amelyeket a SZEB-ek létrehozásakor garantáltak.

A fő kérdések, amelyekkel a magyarországi SZEB foglalkozott, ezek voltak:

- Magyarországnak kártalanítania kell a külföldi tulajdonú cégek által a háború alatt elszenvedett veszteségeket; valójában az amerikai, német irányítású és más külföldi vállalatokat kisajátították és a Szovjetunióknak fizetett háborús jóvátételre használták fel;
- Hat év alatt összesen 300 millió dollár háborús jóvátétel megfizetése a Szovjetunióknak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának;
- Magyarországi beutazási engedélyek megszerzése a nyugati segélyszervezetek munkatársai és családtagjaik számára, amit a szovjetek gyakran késleltettek és egyébként is megnehezítettek;
- A magyar hadifoglyok hazaszállítása³⁶.

³⁶ 1945 szeptembere és 1947 augusztusa között becslések szerint 250.000 magyar állampolgárt telepítettek haza, főként a nyugati szövetségesek által fogságba esetteket. Ennek és a SZEB-bel kapcsolatos legtöbb információnak a forrása: Kovács Éva, A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon (Klio, 11. évf., 2002/2. szám).

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány egy évig, 1945. december 14-ig működött.

3. Földreform

Az Ideiglenes Nemzeti Kormányban képviselt öt párt közül négy támogatta a földreformot: a magyarországi nagybirtokok részét képező mezőgazdasági földek újra osztását a paraszti kisgazdák között. Ennek megvalósítása érdekében március 17-én az INK rendeletet adott ki, amely kimondta, hogy az állam elkobozza az 1000 holdnál (575 hektár) nagyobb birtokok összes mezőgazdasági földjét, valamint az egykori nyilas pártfunkcionáriusok és a *Volksbund* – a magyarországi német kisebbség képviselőit 1938-ban létrehozott nácibarát szervezet – tagjainak tulajdonában lévő összes birtokot. A rendelet emellett az ipari és kereskedelmi vállalatok, bankok és egyházak tulajdonában lévő mezőgazdasági földek állami lefoglalását írta elő. Ezért Nagy Imre (a később, különösen az 1956-os forradalom kapcsán híressé vált politikus) volt a felelős.

Amint azt a 13A fejezetben megjegyeztük, Sztálin úgy gondolta, hogy határozott tervét, hogy egész KKE-t az ellenőrzése alá vonja, fokozatosan kell megvalósítani, hogy megőrizze baráti kapcsolatait nyugati szövetségeseivel, akiknek együttműködésére nagy szüksége volt a gazdaságilag kimerült Szovjetunió megsegítésére.

Mivel a második világháború végét meglepően gyorsan követte a hidegháború (amelyet a 4. szakaszban tárgyalunk), Sztálin kénytelen volt változtatni politikáján, és elrendelte, hogy KKE összes országát sokkal gyorsabban vonja ellenőrzése alá, mint ahogyan azt eredetileg tervezte.

4. A kommunista hatalomátvétel Magyarországon, 1945-1949.

Magyarország gyakorlatilag minden kommunista vezetője, aki a Vörös Hadsereg segítségével a második világháborút követő években megtervezte az ország fokozatos kommunista hatalomátvételét (valójában a hatalomátvétel már a harcok dúlása közben elkezdődött), a Vörös Hadsereggel együtt vagy annak nyomában érkezett a Szovjetunióból, abból az országból, ahol a második világháború alatt vagy közvetlenül előtte menedéket talált. A legtöbb esetben úgy szabadultak ki a magyar börtönökből, hogy valamire (Rákosi Mátyás és Vas Zoltán esetében³⁷ az 1848-49-es, Habsburgok elleni felkelésből származó, Oroszország által zsákmányolt magyar zászlókra) vagy a Szovjetunióban fogva tartott foglyokra cserélték őket. Más esetekben a magyar kommunisták módot találtak arra, hogy a két világháború közötti időszakban vagy a második világháború alatt a Szovjetunióba szökjenek.

Ez a rész a fenti két kommunista vezetőre összpontosít, Rákosira, mert ő irányította a háború utáni kommunista hatalomátvételt Magyarországon, és bár rendkívül okos volt, maga volt az ördög megtestesítője; Vasra pedig azért, mert egyike volt a kommunista csúcsvezetőknek, aki későbbi életében lenyűgöző „mindent eláruló” könyveket publikált arról, hogyan manipulálta a kommunista elit a hatalom mozgatórugóit. Egyébként mindkettőjükre jól emlékszem, fiatalon hallgattam a beszédjeiket és olvastam a róluk szóló cikkeket.

5. Rákosi Mátyás

³⁷ Nincs rokonságban az azonos vezetéknevű nagybátyámmal, Vas Rezsővel

Rákosi (1892-1971), eredeti nevén Rosenfeld, 13 testvér egyike volt (csak 11 érte meg a felnőttkort), ötödik gyermeke meglehetősen szegény és nem túl vallásos zsidó takarmánykereskedő apjának, és feleségének, Mátyás édesanyjának, aki sok gyermekük megszületésével és felnevelésével volt elfoglalva.

A kis Mátyás lelkesen tanult, szerette az iskolát, és miután Szegeden megszerezte érettségijét, egy évre beiratkozott egy kereskedelmi főiskolára, majd egy évet Hamburgban (1912), majd Londonban (1913) tanult, mindkettőt ösztöndíjjal. Az első világháború alatt az orosz fronton harcolt; 1915-ben fogságba esett, a hadifogságban a Távol-Keleten szolgált; 1918-ban Szentpétervárra szökött. Ezen élmények és anyanyelvi képességei révén négy nyelven beszélt folyékonyan.

Hazatérve Rákosi az illegális kommunista párt tagja lett, és a rövid életű Magyar Tanácsköztársaságban funkcionáriusként szolgált (1919. március-augusztus). 1920-24 között a Kominternnek³⁸ dolgozott, Európa-szerte kommunista mozgalmakat szervezett.

1924-ben illegálisan visszatért Magyarországra, 1925-ben letartóztatták és hosszú börtönbüntetésre ítélték. Rákosi hosszú vallomása, amelyet tárgyalásának utolsó napján, 1926. július 31-én tett – a törvény adta jog alapján, hogy minden vádlottnak joga van a tárgyalás végén az utolsó szóhoz, hogy megvédje magát – elegáns, jól felépített vádirat volt a magyarországi uralkodó rendszerek ellen a lakossággal szemben évszázadokon át elkövetett „bűnös igazságtalanságok” miatt. Bár az elnöklő bíró többször félbeszakította őt, hogy hagyja abba a kommunista propagandát, Rákosi ezt figyelmen kívül hagyta, és nyugodtan folytatta vádbeszédét. Mivel a tárgyalóterem zsúfolásig megtelt az eseményre, beszéde nagy nemzetközi médiafigyelmet kapott. Ez tette őt híressé és hőssé a sztálini Szovjetunióban.³⁹ Rákosi 1940-ig fogoly maradt, amikor Vas Zoltánnal együtt kicserélték, és a kommunista Oroszországba távozhatott.

A Szovjetunióban, ahol öt évig (1940-45) maradt, hősként fogadták. A megérkezését követő napon, november 7-én Sztálin mellett állt az emelvényen, amikor a Vörös téren a vezetők megtekintették a felvonulást. Bár eleinte sokkolta Sztálin agresszív politikája, gyorsan alkalmazkodott, és Sztálin leghűségesebb követőjévé vált. Hamarosan a magyar kommunista emigráns közösség vezetője lett, és magyar hadifoglyokkal dolgozott, hogy meggyőzze őket a kommunizmus és Sztálin politikájának elfogadásáról. Ebben az időben ismerkedett meg későbbi feleségével, a Jakutföldről⁴⁰ Feodora (Fenya) Fjodorovna Kornvilovával (1903-1980).

³⁸ A Kommunista Internacionálé rövidítése; Lenin által 1919-ben Moszkvában alapított nemzetközi kommunista szervezet, amelynek célja az európai forradalmak előmozdítása volt. 1943-ban feloszlott, hogy eloszlassa a Szovjetunió nyugati háborús szövetségeseinek félelmeit.

³⁹ A Rákosi-per teljes jegyzőkönyve megtalálható: mek.niif.hu/04600/04627/html/#35

⁴⁰ Jakutföld, hivatalos nevén Szaha Köztársaság, Oroszország/SZSZSZK része, Észak-Szibériában fekvő hatalmas terület, rendkívül hideg éghajlattal.

14A-1 fénykép. Rákosi Mátyás és felesége

Forrás: Wikipédia, hozzáférés: 2022. június 22.

Rákosi Mátyás 1945 elején tért vissza Magyarországra, amikor a Vörös Hadsereg felszabadította az országot, és hamarosan vezető szerepet kezdett játszani az ország politikájában. Mivel Sztálin eleinte azt akarta, hogy kommunista ügynökei lassan vegyék át a kelet-közép-európai országok irányítását, hogy ne kerüljenek ellentétbe nyugati szövetségeseivel, akiknek jóindulatára szüksége volt a további gazdasági támogatáshoz, Rákosi ezt a politikát különböző többpárti koalíciókhoz való csatlakozással valósította meg. Miután azonban a hidegháborús szembenállás a vártnál hamarabb, 1947 körül bekövetkezett, Sztálin utasította ügynökeit, hogy szükség esetén a Vörös Hadseregre támaszkodva gyorsabban lépjenek fel a teljes hatalom megszerzése érdekében.

A 14A-1 szövegdoboz Rákosi hatalomra jutását, valamint a felfelé vezető úton és a teljes politikai irányítás átvétele után alkalmazott módszereit mutatja be. A 14A-2 szövegdoboz dokumentálja rohamos hanyatlását, miután a szovjetek leváltották.

14A-1 szövegdoz. Rákosi pályája csúcsára tör (1945-1953)

Miután Sztálin utasítást adott arra, hogy az általa kiválasztott kommunisták gyorsítsák fel a hatalomátvételt KKE valamennyi országában, Rákosi nem vesztegette az időt, hogy Magyarországon átvegye a feladat irányítását. Mindenben Sztálin módszereit követte, így több százezer ember lett az áldozata, miközben megkínozta, megölte vagy száműzte valódi, vélt és saját maga által kreált ellenségeit, mindenkit megfélemlítve, hogy rettegjenek tőle és engedelmeskedjenek neki.

Ez a rövid terjedelem két örökségére összpontosít: a „szalámitaktikára” és a leghíresebb kirakatperére, amelyet kommunista vezetőtársa, Rajk László ellen folytatott.

Rákosi maga úgy határozta meg szalámitaktikáját, hogy lépről lépésre „leszeletelte, feldarabolta (apránként) az 1945-ös választásokon többséget szerzett Kisgazda Pártban lapuló reakciós erőket”.* Egy példa Rákosi módszereire: Amikor Nagy Ferenc, Magyarország kigazda miniszterelnöke Svájcba látogatott, Rákosi elraboltatta Nagy fiát, és csak akkor engedte el, ha Nagy lemond és külföldön marad. Így is történt.

A szövegdoz első mondata azt hangsúlyozta, hogy Sztálin azt akarta, hogy az általa kiválasztott kommunisták kerüljenek hatalomra a kelet-közép-európai országokban. A 14B fejezet részletesen elmeséli Sztálin szakítását a Tito vezette jugoszláv kommunistákkal, akik nem voltak hajlandók 100%-ban alávetni magukat Sztálin utasításainak.

Rákosi úgy döntött, hogy Sztálin kegyeibe férkőzik azzal, hogy egy magyarországi kommunista vezetőtársa, Rajk László ellen kirakatpert rendez, azzal vádolva őt, hogy Tito ügynöke és a Nyugat kémje. Rajkot meggyőzték, hogy valljon, cserébe a családja megmentéséért, bár tudta, hogy kivégzés fenyegeti. A kirakatperre azért került sor, hogy a többi "lojális" kelet-közép-európai ország egyes kommunista vezetői is találjanak áldozatokat, akik ellen vádat emelhetnek. Rákosi elküldte a forgatókönyvet a többi kelet-közép-európai ország pártvezető társainak, hogy bemutassa, hogyan kell a kirakatpereket előkészíteni, és lelkesen szorgalmazta, hogy ott is tartsanak ilyeneket, ezzel mérhetetlen szenvedést, kínzást és számos ártatlan személy kivégzését okozva a szatellit-országokban.

* Alfred J. Rieber, *Salami Tactics Revisited – Hungarian Communists on the Road to*

**14A-2 szövegdoboz. Rákosi karrierje hanyatlak (1953-56);
szovjet száműzetésben (1956-71)**

Rákosi 1952 körül érte el karrierje csúcsát, amit az is tükröz, hogy személyi kultusza szárnyalt, és nemcsak pártelnök, hanem miniszterelnök is volt.

Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála aláásta a hatalmát. Moszkvába vezényelték, ahol Berija, Sztálin várható utódja szidta őt számos hibája miatt, és kijelentette, hogy Magyarországnak nem zsidó vezetőre van szüksége. Rákosi kénytelen volt átadni pozícióit Nagy Imrének, aki elődjénél kevésbé konfrontatív „új irányt” követett. Amikor 1953 decemberében Beriját kivégezték, Rákosi ragyogóan manipulált Moszkvában, hogy Nagy politikáját visszafordítsa, a tekintélyét aláássa, és a vele vívott libikókaharcban ismét magához ragadja a hatalmat.

Ugyanakkor párttitkár maradt, és 1955-ben sikerült elérnie Nagy menesztését, hogy aztán a következő évben Moszkva őt magát távolítsa el minden párttiszségéből, hogy kiengesztelje Tito marsall jugoszláv vezetőt, akit – mint mondták – brutálisan és igazságtalanul megsejtett.

A Szovjetunióban, a Kommunista Párt 20. kongresszusa, amelyen Hruscsov elítélte Sztálin bűneit, Rákosi utolsó és végleges hatalomvesztését jelentette. Párttiszségeiből eltávolították, és emigrációba kényszerült a Szovjetunióba, ahonnan élve soha többé nem tért vissza Magyarországra.

1956 júliusában, kora hajnalban feleségével és három bőrönddel együtt vonatra ültették, és a Szovjetunióba vitték, ahol szovjet száműzetésben élte le élete hátralévő részét, még 15 évig. Magyarországra csak urnában a hamvai jutottak vissza.

Van egy ritka könyvem, amely annak az igaz történetét meséli el, hogyan élt Rákosi és felesége, Fenyő a szovjet száműzetésben. Igazán szemet gyönyörködtető, hogy mi történik a haszontalan diktátorokkal, akik kegyvesztetté válnak. Összefoglalva a következőkben olvasható.

Az ezt a szövegdobozt követő szektor a Rákosi utáni magyarországi politikai fejleményeket tárgyalja.

A *Száműzetésben* című könyvet, Rákosi 15 éves Szovjetunió béli száműzetésének (1956-1971) naplószerű beszámolóját 1974-ben adta ki Rákosi sógornője, Biró Eugénia.⁴¹ A nő a Szovjetunióban született, és élete végéig szovjet állampolgár maradt. 1927-ben a Szovjetunióban kötött házasságot Rákosi egyik öccsével, Ferencel. A második világháború végén Ferenc és Eugénia Magyarországon telepedtek le, ahol, mint mondta: „Megtaláltam az igazi otthonom”.

A könyv célja az volt, hogy szimpátiát ébresszen Mátyás iránt, aki mind a Hruscsov vezette szovjet, mind a Kádár vezette magyar kommunista rezsim számára persona non grata lett, egy haszontalan,

⁴¹ Rákosi több testvére a két világháború közötti időszakban a Szovjetunióba költözött; néhányuknak orosz házastársa lett. Rákosi kényszerű szovjetunióbeli száműzetése alatt a nincstelen Mátyásról és feleségéről, Fenyő Ferenc, de különösen Eugénia gondoskodott, amennyire a nehéz körülmények között lehetséges volt. Eugénia könyve magyarul jelent meg: *Száműzetésben* (Budapest: Littoria, 1974).

kiselejtezett egykori kommunista vezető, akit csak életben tartottak a 14A-2 fényképen látható borzalmas életkörülmények között. Mátyást a lehető legtávolabb kellett tartani mind Moszkvától, mind Budapesttől, hogy megakadályozzák, hogy „politikai balhét” kövessen el, amire nagyon vágyott, hogy gondot okozzon a szerinte nem igazán kommunista rezsimnek – vagyis nem a sztálini típusú, „igazi” kommunizmusoknak, az egyetlen általa ismert és legitimnek tartott fajtnak – amelyek Moszkvában és Budapesten voltak hatalmon.

Mátyás szüntelenül írt a moszkvai és a budapesti hatalomnak is, kérve, hogy engedjék vissza Magyarországra, ahol – szerinte – a nép szereti őt, és ahol megvédheti magát a sok váddal szemben, amellyel vádolták. Már elfelejtette, hogy az 1952-ben, a 60. születésnapja alkalmából országszerte kiáradó szeretetnyilvánítás egy hatalmas propagandakampány volt, amelynek során minden iskolás és felnőtt kénytelen volt kifejezni Rákosi iránti „szeretetét”. Valójában azonban már akkor is ő volt a leggyűlöltebb ember Magyarországon. A legtöbb könyörgő levelére, hogy hazatérhessen, nem válaszoltak; néhányra szűkszavú elutasítás volt a válasz. Ő, az öccse, Ferenc és utóbbi felesége, Eugénia folyamatosan követelték, hogy Rákosi kapja meg azokat a minimális emberi jogokat, amelyeket Mátyás évtizedekkel korábban, amikor Magyarország vezetője volt, szisztematikusan megtagadott százezrektől.

A szovjet száműzetésben feleségével többször költöztették, először Krasznodarba, majd a Kirgiz Köztársaságban lévő Tokmak városába, végül Nyizsnyij Novgorodba, ahol 77 évesen meghalt.

A száműzetésben átélt lelki bánatáról és megpróbáltatásairól szóló részletes beszámolóra az én reakcióm éppen az ellenkezője volt annak, ami a szerző szándéka volt: „Rendben van, azt kapta, amit megérdemelt, keservesebb létet, mint ha börtönben ülne, mert a szovjet száműzetésben naponta reménykedhetett abban, hogy rehabilitálják. Az, hogy ezt megtagadták tőle, a szörnyű élet- és egészségi körülményei mellett, éppen olyan fájdalmas volt neki, mint a még mindig nem megfelelő elégtétel mindazért a felesleges szenvedésért, amit okozott, amikor még teljhatalma volt.”

14A-2 fénykép. Rákosi Mátyás és Fenya a szovjet száműzetésben, Tokmak, Kirgizia, 1960-as évek
Forrás: Bíró Eugénia, *Száműzetésben* című könyvének címlapja.

6. Vas Zoltán pályafutása

Vas Zoltán (1903-1983), eredeti nevén Weinberger, egy évtizeddel fiatalabb volt Rákosinál. Egyébként pályájukban feltűnő hasonlóságok voltak, legalábbis addig, amíg mindketten elérték a háború utáni hatalom csúcsát Magyarországon. Mindketten 16 évet töltöttek Horthy börtöneiben kommunista agitátorként. Mindketten ugyanakkor és ugyanúgy szabadultak a magyar börtönökből, és ugyanakkor és ugyanúgy vitték őket a Szovjetunióba. De míg Rákosi megrögzött, élethosszig tartó sztálinista volt, és maradt is, aki nem volt hajlandó elismerni, sem magánúton, sem nyilvánosan, hogy valaha is tévedett volna, addig Vas megváltoztatta nézeteit, és végül nemcsak a sztálinizmus, hanem még a Kreml Sztálin utáni egyes politikai lépéseinek is szenvedélyes kritikusa lett, mint például a Vörös Hadsereg beavatkozása az 1956-os magyar forradalom leverésére.

Vas egyike volt annak a hat vezető kommunistának, akik a Szovjetunióból a Vörös Hadsereggel együtt vagy annak nyomában jutottak vissza Magyarországra. A másik négy: Gerő Ernő (született Singer), Farkas Mihály (született Löwy Hermann) és Révai József (született Lederer); három Rákosi-típusú sztálinista, valamint Nagy Imre, az egyetlen olyan kommunista vezető, akinek nem volt zsidó családi háttere, és aki a kormányzás során rendszeresen kísérletet tett a sztálinista gazdasági és politikai szemlélet mérséklésére.

Vas vallásos zsidó családba született, és már fiatalon elkötelezett kommunista lett. A Horthy-korszakban börtönben ült; 1922-ben egy fogolycseré keretében került a Szovjetunióba. A kommunista hierarchiában

gyorsan emelkedett, a Kominternnek dolgozott, amely visszaküldte Magyarországra. A Horthy-évek alatt ismét letartóztatták, és hosszú időt töltött börtönben, mígnem a szovjetek ismét elérték a kiszabadulását Rákossal együtt, ahogy fentebb szerepel.

Vas fő műve három önéletrajzi kötet kommunista élményeiről. Az első két kötet megírására a hatalom egy része bátorította, bár mindkettő némileg cenzúrázva jelent meg, míg a harmadik kötetet a kommunizmus idején nem, csak a rendszerváltás után lehetett kiadni.⁴²

Magyarországi visszatérése után vezető pozíciókat kapott, többek között:

- a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának tagja;
- a Tervhivatal igazgatója;
- Budapest polgármestere.

Miután Vast politikai okokból többször eltávolították ezekből a pozíciókból, bár a logika általában mellette szólt, többször vissza is helyezték, mert nagy szükség volt a szervezőképességére. Így kívülről és belülről is megfigyelhette a rendszer működését és személyiségeit. Ezáltal visszaemlékezései összehasonlítva azzal a nagyon kevés emlékirattal, amelyet egykori kommunista vezetők írtak, általában objektívebbek voltak, mint az ilyen könyvek lenni szoktak.⁴³

Példák a harmadik kötetben feldolgozott témákra és epizódokra:

- Közvetlenül a második világháború után a magyar és a jugoszláv vezetés között kiváló volt a kapcsolat, Tito még Budapestre is eljött a magyar-jugoszláv gazdasági egyezményt aláírni, Vas volt a fő vendéglátója. Megvitatták Sztálin sokszor ésszerűtlen, közvetlenül vagy megbízottjain keresztül átadott követeléseit, ahol a szovjet hozzájárulás a kelet-közép-európai partnerországban lévő elkobzott német vagyon lett volna. A szovjetek által a függőben lévő megállapodásokban felajánlott gazdasági feltételek mindig a szovjet félnek kedveztek. Míg azonban Tito az egész jugoszláv vezetés támogatásával tudott tárgyalni, addig Vast a magyar vezetés csak informálisan támogatta, de amikor a szovjet tárgyalók a politikai hierarchiában egy fokkal Vas fölött álló Gerőhöz és Rákosihoz fordultak, azok mindig engedtek, nem mertek a szovjetekkel alkudozni, vagy nemet mondani nekik.
- A Rajk-per háttere: A Rajk-per háttere: a pozícióharc miatti ellenségeskedés egyik oldalról Péter Gábor és Farkas Mihály, másik oldalról Rajk László között, mivel mindhárman a rendszer rendőrtisztjai voltak. Míg Rajkot úgy jellemezték, hogy „vaskézzel” bánt a rendszer valódi ellenségeivel, addig eleinte a valótlán vádak (kirakatpercek) ellen volt, amelyek csak arra szolgáltak, hogy példamutatás céljából ártatlanokat is megbüntethessenek. Nem úgy Péter és Farkas, akik valamilyen homályos „ügy” érdekében pártolták és gyakorolták a koholt vádakat bárki ellen. Végül Rajk is támogatta a kirakatperceket, hogy a Kisgazda Párt ellenzéki politikusait likvidálja. Mindenesetre némileg eltérő álláspontjukból személyeskedés lett, és Rajk egy Politburo ülésen javasolta Péter és Farkas menesztését. Gerő és Rákosi azonban Péter és Farkas pártjára állt, ami megpecsételte Rajk sorsát, és ő is egy kirakatper áldozata lett, amelynek végén kivégezték.
- Vas az 1956-os magyar forradalom idején Nagy Imre támogatója volt. (Részletes visszaemlékezését annak eseményeire, és arra, hogy mi történt Naggyal és munkatársaival, köztük magával Vassal is, miután a Vörös Hadsereg leverte a forradalmat, színesen írja le utolsó

⁴² *Viszontagságos Életem és Akkori Önmagunkról – Önéletírás II.*, (Budapest: Magvető, 1980 és 1982). A *Betiltott Könyvem* című harmadik kötetet röviddel halála előtt, 1983-ban fejezte be. Ez kéziratban maradt, és csak közvetlenül a rendszerváltás után jelent meg (Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1990).

⁴³ Ez alól az általánosítás alól tudomásom szerint egyedüli kivételt képeznek az egykori jugoszláv kommunista vezetők, Milovan Gyilasz könyvei (részletek a **14B fejezetben**).

önéletrajzi könyvében.) Vast is „ellenforradalmárnak” tekintette a Kádár-kormány, és két nehéz évet töltött fogságban Romániában. Miután visszatérhetett Magyarországra, ahol nem kínáltak neki semmilyen értelmes állást, író lett. (A Wikipédia a neve alatt számos könyvet sorol fel, amelyeknek szerzője volt.) Hogy bemutassuk, mennyire megváltoztatta a nézeteit, íme egy részlet az utolsó könyvéből:

Később megtudtuk, hogy főként Budapesten, de vidéken is több helyen jelentős méretű katonai és népi ellenállás kezdődött a szovjet hadsereggel szemben. Ennek hősie jelentőségét még a szovjet ellenfél is elismerte. Kiváltotta a világ közvéleményének csodálatát. Mindez arra utalt, hogy nem kellett volna eljőnnünk az Országházból, hanem szervezni a nemzet függetlenségi harcát. (293. o.)

- Lépünk vissza az időben. Amikor Vas a kommunista rezsimnek a magyar katolikus egyházfővel, Mindszenty József bíborossal folytatott harcát tárgyalja, története erősen elfogult, minden felelősséget a bíborosra hárít makacs meggyőződéséért, hogy az USA hamarosan vallási keresztes hadjáratot indít, legyőzi a kommunistákat, és maga a bíboros teszi a magyar koronát Magyarország törvényes uralkodójának, egy Habsburg uralkodónak a fejére. Vas teljesen valótlannal meséli el a Mindszenty-történetet, ami arra figyelmeztet bennünket, hogy az emlékiratait még akkor is fenntartással kell kezelnünk, ha vannak benne briliáns és nyilvánvalóan igaz, hosszú részek, mint például a magyar forradalom eseményeinek percről percre történő felidézése, amelynek ő is kulcsszereplője volt.

A Mindszenty-per olyan esemény volt, amire jól emlékszem. Ezért a következő részben megpróbálom tárgyilagosan elmesélni, benne néhány érdekes személyes részletet is arról, hogy Washington D.C.-ben – jóval a bíboros halála után – hogyan kerültem kapcsolatba nagyon rövid időre valakivel, aki rendszeresen látta Mindszentyt az alatt a 15 év alatt, amit önkéntes száműzetésben töltött a budapesti amerikai nagykövetségen.

7. Mindszenty József bíboros (1892-1975), a magyar katolikus egyház feje

Harcolt a nyilasok és a kommunisták ellen, ezért ezek is, azok is üldözték. Például Szálasi 1944 novemberi hatalomátvétele után minden közalkalmazottnak, így az – akkor még csak – püspököknek is, hűségesküet kellett tennie a fasiszta vezetőnek. Mindszenty válasza: *Juramentum non*, Nincs eskü, ami a bíboros saját szavaival élve: „Nem lehet egyszerre szolgálni egy forradalmat és az egyházat.” Ellenszegüléséért bebörtönözték.

Mindszentyt a pápa 1946 februárjában bíborossá nevezte ki. Miután a kommunisták hatalomra kerültek, egyre inkább szembe került a hatóságokkal, mert nyíltan bírálta intézkedéseiket, például a németek Magyarországról való deportálását, a katolikus sajtó korlátozását, az ÁVH⁴⁴ visszaéléseit, valamint a keresztény erkölcs hiányát a kommunista dogmákban és gyakorlatban. Nagy tömegek előtt prédikált.

1948 decemberében megvádolták a rendszer megdöntésére irányuló kísérletekkel, kémhálózat működtetésével és illegális devizaspekulációval. Miután házkutatást tartottak nála, megtagadta a „törvénytelen” rendőrségi jelentés aláírását, azzal érvelve, hogy „senki sem tilthat el attól, hogy nézeteimet az ország közügyeiről szabadon elmondhassam. Kötelességem az ország jogai és szabadsága felett örködni.”

Mindszentyt a hírhedt Andrásy út 60. szám alatti ÁVH központba hurcolták, ahol non-stop kihallgatásoknak és brutális kínzásoknak volt kitéve. Vegyszerekkel tömték tele, amelyek hatása alatt a

⁴⁴ ÁVH = Államvédelmi Hatóság, a kommunisták rettegett titkosrendőrsége volt. Wikipédia, Mindszenty József címszó alatt (hozzáférés: 2021. május 4.); ahol az említett tények jól dokumentáltak.

bíboros látszólag beismerte bűnösségét és aláírta annak dokumentumait. Később két, akkor az ÁVH alkalmazásában álló írásszakértő, Sulner László és felesége, Fischhof Hanna bevallotta, hogy Mindszenty összes aláírását meghamisították az iratokon.

Én akkor 12,5 éves voltam, és jól emlékszem a Mindszenty-perről szóló napi rádió- és újsághírekre. Emlékszem, hogy őt bélyegezték meg a klerikális reakció fejének.

Mindszenty 1974-ben Kanadában kiadott emlékiratai felidéznek az 1948 végi és 1949 eleji, a vádak, a fogság és a per előtti és alatti sorsát.⁴⁵

Éjjel 11 óra. Megint kihallgatásra visznek, 72 órás nem alvás és az állandóan megismételt gumibotozások után. A vallatás tárgya egész éjjel az összeesküvés és kémkedés. Most már teljesen magamra maradtam, kimerülten és elcsigázottan. Egyedül kell érvelnem, amikor újra és újra elém rakják aláírásra a hegymagasságúvá nőtt jegyzőkönyvkötegeket. Amíg az aláírást megtagadom, Décsi alezredes éjjelenként 2-3 ízben is átad a kínzómnak, aki felugrik, visz a cellámba, levetkőztet, leteper és kéjes gyönyörűséggel záporozza rám az ütések. Fizikai megtörésemre szolgál egy másik kegyetlen módszer is, nem engednek aludni.

A kirakatperben végül életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Az ÁVH fogságából hat év után, 1956. október 30-án, egy héttel a magyar forradalom kitörése után szabadult. Másnap reggel Budapestre kísérték, ahol hatalmas tömeg fogadta. Egy rövid nyilatkozat után, hogy most már szabad, és a forradalmat a nemzet szabadságharcának nevezte, elfoglalta helyét a római katolikus egyház élén.

November 3-án este rádióbeszédet intézett a nemzethez a Kossuth Rádióban, a legfőbb közszolgálati csatornán. Emlékszem, hogy feszülten hallgattam a beszédét. Részleteire nem emlékszem, de arra igen, hogy az volt a benyomásom, hogy Mindszenty bátor lélek, aki nyíltan bírálta a kommunista rendszert azokban a bizonytalan időkben, amikor a jövő olyan homályos volt.

Másnap, a végzetes november 4-én a Parlament épületében találkozott Tildy Zoltánnal, Bibó Istvánnal és Vas Zoltánnal.⁴⁶ Mindszenty ezután megpróbált Budára menni, de az összes hidat, valamint Budapest többi fontos pontját már elfoglalta a Vörös Hadsereg. Ezért Mindszenty a pesti oldalon lévő amerikai nagykövetségre ment, és menedékjogot kért, amit meg is kapott. Nehéz eset volt, mert ilyen helyzetekben a nemzetközi jog szerint a követségeknek nem szabadna menedéket adniuk. Mindszenty 1971 szeptemberéig, azaz 15 évig maradt a budapesti amerikai nagykövetségen, amikor a Kádár-kormány és a Vatikán közötti megállapodás értelmében Mindszenty akarata ellenére, de a pápa parancsának eleget téve elhagyta a követséget és az országot.

⁴⁵ *Emlékirataim* (Toronto: Weller Publishing, 1974).

⁴⁶ Tildy (1889-1961) a II. világháború után a Kiszgazda Párt vezetője, majd miniszterelnök, 1948 elejéig pedig az ország elnöke volt. Az 1956-os forradalom idején rövid ideig Nagy Imre kabinetjének tagja volt. Bibó (1911-1979) magyar jogász, köztisztviselő, politikus és politikai teoretikus, a forradalom alatt államminiszter volt.

14A-3 fénykép. Mindszenty bíboros 1962-ben

Forrás: Wikipédia, hozzáférés: 2022. május 22.

Ugorjunk előre 1982-re, amikor Washington D.C.-ben töltöttem az egyetem által finanszírozott kutatóéveimet, ahol a Nemzetközi Valutaalapnak (IMF)⁴⁷ dolgoztam, mert abban az évben Magyarország kérvényezte, hogy tagja lehessen a Valutaalapnak. Az IMF épületétől nem messze, a főváros központjában több sztriptízbár is volt. Alkalmanként ellátogattam az egyikbe, és megfigyeltem, hogy a „rendszer” az volt, hogy a lányok, akik nem táncoltak, elvegyültek a vendégek között, felajánlották, hogy leülnek az asztalukhoz, és rávették őket, hogy rendeljenek néhány szuperdrága italt, a bevételből százalékot kaptak. Én soha nem engedtem, hogy egy táncosnő mellém üljön, csak rendeltem egy olcsó üdítőt. Egy alkalommal egy táncosnő megkérdezte, hogy leülhet-e az asztalomhoz. Valami olyasmit válaszoltam, hogy „Köszönöm, de nem. Most nem akarok társaságot”. Azt mondta: „Akcentusát érzem, melyik országból származik?” „Magyarországról” – válaszoltam. Ekkor több magyar szót is kimondott. Ami megütötte a fületem, az a „Mindszenty” szó volt, elég jól kiejtve. „Honnan ismeri ezt a nevet?” Elmondta, hogy az 1960-as években az apja, aki CIA-ügynök volt, Mindszenty gondozására volt kirendelve (az amerikai nagykövetségen, ahová menekült, és ahol 15 évet töltött), és ő (a táncosnő), mint fiatal lánya gyakran látogatta őt a követségen. Milyen érdekes, gondoltam. A táncosnővel azután soha nem volt kapcsolatom.

Magyarországról 1971-ben történt távozása után – eleget téve a pápa erre vonatkozó kérésének, (miután Magyarország külügyminisztere a Vatikánban tárgyalta a kapcsolatok normalizálásáról) – Mindszenty sok időt töltött azzal, hogy a világ olyan országaiba látogatott el, ahol jelentős magyar közösségek éltek, és ott szolgált. Vesebajai fokozatosan súlyosbodtak, és prosztatarákot kapott, ami miatt Bécsben megműtötték. Az altatásból már nem ébredt fel. Életének 83. évében hunyt el.

8. A hidegháború

A hidegháború az a nyílt rivalizálás, amely a II. világháború után alakult ki az USA és a Szovjetunió, valamint szövetségeseik között. Politikai, gazdasági és propagandafrontokon folyt. A kifejezést először George Orwell angol író használta egy 1945-ben megjelent cikkében arra utalva, amit egy nukleáris patthelyzetre jósolt „két vagy három óriási szuperállam között, amelyek mindegyike olyan fegyverrel

⁴⁷ International Monetary Fund: Nemzetközi Valutaalap, lásd a **34A** és **34B** fejezetben.

rendelkezik, amellyel emberek millióit lehet néhány másodperc alatt kiirtani”.⁴⁸ Az Egyesült Államokban először, nyilvánosan Bernard Baruch elnöki tanácsadó említette 1947-ben.

A náci Németország 1945. májusi kapitulációját követően a nyugati és keleti szövetségesek közötti problémás háborús szövetség kezdett felbomlani. A szovjetek 1948-ra szatellitkormányokat telepítettek a kelet-közép-európai országokba. A nyugati szövetségesek attól tartottak, hogy tartós szovjet uralom alakul ki ezekben az országokban, és hogy a nyugat-európai demokráciákban szovjet befolyás alatt álló kommunista pártok kerülhetnek hatalomra. A szovjetek részben ideológiai, részben biztonsági okokból (minél kevesebb kapitalista ország, annál kevesebb potenciális ellenség) a kommunizmus világméretű elterjesztésére törekedtek. A hidegháború 1947-48-ra megszilárdult, amikor az USA a Marshall-tervet nyújtotta Nyugat-Európának. Amerika felajánlotta a KKE országoknak is a részvételt, ők azonban szovjet nyomásra elutasították, tartva az USA befolyásától a Sztálin által ellenőrzött térségben.

A hidegháború 1948-53 folyamán érte el tetőpontját. A szovjetek blokád alá vették Nyugat-Berlin nyugati ellenőrzés alatt álló részeit (1948-49), amelyet erős amerikai légihíd tört fel, amely mindent szállított Nyugat-Berlinbe, amire csak szükség volt. 1949 februárjában az USA és európai szövetségesei megalakították az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét (NATO), egy egységes katonai parancsnokságot, hogy ellenálljanak a szovjet terjeszkedésnek Európában. Ugyanebben az évben a szovjetek felrobbantották első atombombájukat, ezzel véget vetve a félelmetes fegyver amerikai monopóliumának. Ugyancsak ebben az évben a kínai kommunisták hatalomra kerültek a szárazföldi Kínában. 1950-ben a szovjetek által támogatott észak-koreai kommunista kormány megszállta az Egyesült Államok által támogatott Dél-Koreát, és ezzel kirobbantotta az 1953-ig tartó, máig lezáratlan koreai háborút. Az ellenségeskedés és az Észak- és Dél-Korea közötti patthelyzet még 70 évvel később is velünk van.

9. Az American Jewish Joint Distribution Committee (JDC, Joint) segítsége a kelet-közép-európai zsidóknak

1914 novemberében 40 amerikai zsidó szervezet képviselői találkoztak New Yorkban, hogy megvitassák a KKE és a Közel-Kelet szorongatott zsidó lakosságának nyújtott segélyezési intézkedések koordinálását.

Az *American Jewish Joint Distribution Committee* (Amerikai Zsidó Egyesített Elosztási Bizottság) vagy, ahogyan általában nevezték, a „Joint”, a két világháború közötti időszakban is folytatta az európai és közel-keleti zsidóknak nyújtott jelentős gazdasági és más típusú segítségét. A második világháború alatt, amennyire csak tudta, segítette az üldözött zsidókat Palesztinába jutni; a második világháború után pedig gazdasági segítséget nyújtott a zsidóknak a DP táborokban⁴⁹ és a kelet-közép-európai országokban.

A semleges követségeken keresztül rendelkezésre bocsátott Joint pénzalap megkönnyítette a budapesti zsidók megmentését. Támogatta a nemzetközi védelem alatt álló budapesti gyermekmenhelyeket, és részben finanszírozta a semleges diplomaták, például Raoul Wallenberg és Carl Lutz mentőakcióit.

A háború után a Joint – együttműködve a Jewish Agency for Palestine (Zsidó Ügynökség Palesztináért), a Hebrew Immigrant Aid Society (Héber Bevándorlókat Segélyező Társaság, HIAS) és más szervezetekkel – lett a központi zsidó ügynökség, amely támogatást és pénzügyi segítséget nyújtott a zsidó túlélőknek, főként Európában.⁵⁰

⁴⁸ britannica.com/event/Cold-War

⁴⁹ DP = Displaced persons (kitelepítettek), a 13A fejezetben tárgyaltak szerint.

⁵⁰ encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/american-jewish-joint-distribution-committee-and-refugee-aid. A szövegben említett HIAS volt az a zsidó segélyszervezet, amely 1956-ban támogatta az USA-ba való beutazásomat,

Emlékszem, hogy a második világháború után több éven keresztül alkalmanként kaptunk postán értesítést arról, hogy jogosultak vagyunk a Jointtól egy úgynevezett „segélycsomagra”, amelyet a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájában vehettünk át a Síp utcában.

10. A villamosbalesetem 1947-ben

Életem és közvetlen családom életének egyik legjelentősebb személyes eseménye a villamosbalesetem volt abban az évben, éppen az idő tájt, amikor egyetlen testvérem, Kata húgom megszületett, gondokkal elhalmozva szegény édesanyámat, akire családi ügyeink intézése leginkább hárult, mert apa gyakorlatilag folyton dolgozott.

A baleset, amely a budai Déli pályaudvarnál történt, 100%-ban az én hibám volt. Tizenegy éves rosszcson voltam, aki a haverjaimmel együtt élveztem azt a veszélyes játékot, hogy a villamos lépcsőjének egyik fokán lovagoltunk, ahol az utasok le- és felszálltak a villamosra. Amikor a villamos egy-egy megálló után elindult, felugrottunk a mozgásba lendülő vagy már mozgásban lévő jármű utolsó vaslépcsőjére (akkoriban az ajtók nyitva maradtak, ha a villamos tele volt), megragadva a lépcső két oldalán lévő fémkorlátok egyikét.

Valahogy elvitettem a korlátot – gondolom, a villamos nagyot rántott –, és leestem. A bal bokám beszorult a járdasziget szegélye és a villamos vaslépcsője közé. Elájultam. Amikor magamhoz tértem, egy mentőautóban utaztam egy közeli kórház felé. Már a műtőben voltam, amikor anya megérkezett; hallottam, hogy a sebész azt mondja, nincs más választás, mint amputálni a lábamat. Altatásban voltam, de még emlékeztem egy rövid, de kínzó fájdalomra, gondolom, amikor egy csont megrepedt.

Anya vért adott, és minden nap behozta egy-egy kedvenc étellemet, hogy kiegészítse a kórházi étrendet. Korábban már meséltem arról, hogy egyik reggel megkértem a nővért, melegítse meg nekem a reggelire megmaradt csirkepaprikást, amit meg is tett. Amikor anya megtudta, hogy csirkepaprikást ettem reggelire, dühös lett, és úgy megpofozott, hogy eleredt az orrom vére. Hajlamos voltam a gyakori orrvérzésre, így inkább ez okozta, mint a pofon súlyossága.

Mivel tizenévesként, majd később tinédzserként lázadtam a túlságosan szigorú anyám ellen, az orrvérzés a kórházban jó ok volt arra, hogy sajnáljam magam, és hallótávolságon belül mindenkinek elmondjam anyám „kegyetlenségét”. Ma már másképp gondolom, egyszerűen impulzív természetű volt, és megpróbálta érvényesíteni a családja számára felállított szigorú szabályokat, alapvetően kedves, gondoskodó és jóindulatú ember volt.

Körülbelül egy évvel később újabb műtéten estem át, amelynek során a csonkomból néhány centiméternyi részt eltávolítottak, hogy megszűnjön a folytonosan érzett fájdalom, és hogy jobban illeszkedő protézist tudjanak készíteni.

11. A bar-micvóm 1949-ben

Bár a családom nem volt különösebben vallásos, anyám ragaszkodott a leglényegesebb zsidó szokások betartásához: a főünnepeken zsinagógába járni, és „bar-micvót” csináltatni velem.

A bar-micvó egy zsidó fiú beavatási szertartása, aki betöltötte a 13. életévét, késznek tekintik a vallási előírások betartására. A beavatási szertartás után jogosulttá válik a nyilvános istentiszteleten való

miután a magyar forradalom leverése után Ausztriába emigráltam. Csak néhány napot töltöttem Bécsben, mivel gyorsan bejutottam Amerikába. (A történet a **18A fejezetben** olvasható.)

részvételre. beleértve azt is, hogy felkérjük a Tóra egyes szakaszainak felolvasására.⁵¹ És hogy a 13 felnőtt közé számítsunk, akiknek jelen kell lenniük egy nyilvános imaórán.

A bat-micvó a bar-micvó női megfelelője, a zsidó nők nagykorúvá válási szertartása 12 éves és idősebb lányok számára.

Mivel a bar-micvó szertartáshoz tartozik, hogy a fiúnak fel kell olvasnia egy kijelölt részt a Tórából héberül, az egész gyülekezet előtt egy zsinagógában, anya szerződtetett egy fiatal rabbit, hogy megtanítsa nekem, amit tudnom kellett. Úgy emlékszem, hogy a tanítási órák nagyon kellemetlenek voltak. Először is, úgy kellett bemagolnom héber szövegeket, hogy a leghalványabb fogalmam sem volt arról, mit jelentenek. A tanár soha nem magyarázta el, hogy mi a jelentése annak, amit emlékezetembe kellett volna vésnem; csak azzal törődött, hogy megjegyezzem a szavakat és a zsinagógában énekelt intonációkat.

Még kellemetlenebb emlékem, hogy minden egyes alkalommal, amikor kihagytam egy szót vagy egy hangsúlyt, a rabbi megrántotta a jobb pajeszomat, hogy figyelmeztessen, hogy elhibáztam.

A szertartás a budai Frankel Leó úti neológ zsinagógában zökkenőmentesen zajlott. Amikor a Tórához szólítottak, körülöttem álltak a helyi rabbi (nem az, aki felkészített) és más héberül beszélő személyek. Velem együtt olvastak, így biztosítva, hogy ne legyen lámpalázam. Utána mindenki gratulált a „jól végzett munkámhoz”.

[A zsinagóga a 3A fejezetben, a 3A-4 fényképen látható.]

14B. Gyilas, Tito, Sztálin és a szovjet-jugoszláv szakítás

1. Bevezetés

A második világháborút közvetlenül követő évek másik jelentős eseménye KKE számára a Sztálin vezette Szovjetunió és a Tito vezette Jugoszlávia közötti szakítás volt. Ennek a törésnek a történetéről érdekfeszítő és tanulságos könyvet adott ki Tito egykori alelnöke, Milovan Gyilas, aki többször is találkozott Sztálinnal személyesen, a könyv címe *Conversations with Stalin*. Gyilas tucatnyi könyve közül ezt tartom a legjobbnak. Ez a könyv, amelyet 1961-ben írt, annak a számos alkalomnak a részletes összefoglalása, amikor Sztálinnal találkozott. Több nyelvre is lefordították.⁵² A könyv Gyilas 1944-es, 1945-ös és 1948-as moszkvai útjának a naplója. Ezen útjai során számos alkalommal találkozott Sztálinnal, amint azt az alábbiakban bemutatom.

2. Jugoszlávia rövid története a második világháború végéig

- A 19-20. század fordulóján a későbbi Jugoszláviát alkotó területeken élő emberek többsége délszláv volt, akiket nyelvük és kulturális rokonságuk kötött össze. A mai kategóriák szerint szlovének, horvátok, szerbek, bosnyák muszlimok, montenegróiak és macedónok voltak.

⁵¹ A Tóra Mózes öt könyvét jelenti, a zsidó Bibliát. Ez a zsidóság alapműve, kézikönyv az élethez. A Tóra eredeti nyelve a héber, de mivel ma a legtöbb ember nem olvas héberül, angol változatban és több más nyelvre lefordítva is rendelkezésre áll.

⁵² Magyar nyelven: Milovan Gyilas, *Beszélgetések Sztálinnal* (Brüsszel: Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 1963)

- Az akkori azonosítási kategóriák szerint ezek a címkék még az etnikai, nemzeti, vallási és regionális konnotációk között ingadoztak, ami jelentősen hozzájárult a jövőbeli Jugoszlávia problémájához.
- A területek közötti szélsőséges gazdasági, vallási és kulturális különbségek ellenére a katolikus, ortodox és muzulmán délszlávok mindannyian ösztönös rokonságot éreztek. Ennek oka: szinte közös nyelven tudtak egymással kommunikálni. A legtöbb horvát és az összes szerb, montenegrói és bosnyák ugyanazt a dialektust beszélte.
- Ezek után a szerbekre, horvátokra és szlovénokra való szétválást lényegtelennek tartották, ami azt jelentette, hogy lehetséges és elengedhetetlen volt, hogy a délszláv népek a korabeli kulturális és politikai különbségeik ellenére egyetlen „jugoszláv” nemzetként jelenjenek meg.
- A délszláv területek évszázadokon át két egymással versengő birodalom, az oszmánok és a Habsburgok ellenőrzése alatt álltak. A törökök uralták Boszniát és Szerbiát, míg Horvátország és Szlovénia a Habsburg (majd később az Osztrák-Magyar) birodalom része volt.
- Az első világháború után létrejött a jugoszláv állam, amelyet azonban a szerbek uraltak, és a feszültség egyik fő forrása a horvátok nagyobb függetlenségre való törekvése volt.
- 1941-ben Jugoszláviát gyorsan elfoglalták a német erők, és elkeseredett harc alakult ki az elnyomó, nácik által támogatott horvát állam és az ellenállási mozgalmak között, amelyek közül a két legjelentősebb a szerb szabadságharcosok csetnik gerillamozgalma és a Tito vezette kommunista partizánmozgalom volt.
- A második világháború után Tito kommunista pártja megpróbálta a hat köztársaságot – Horvátországot, Szlovéniát, Szerbiát, Montenegrót, Macedóniát és Bosznia-Hercegovinát – egy új Jugoszláviában egyesíteni, és egyensúlyt teremteni az eltérő etnikai csoportok egymással versengő igényei között. Bár bizonyos fokú harmóniát és csoportközi együttműködést sikerült elérni Tito alatt, a mögöttes ellentétek és feszültségek továbbra is fennmaradtak, és bármely vezető, aki a nacionalista érzelmeket és a történelmi keserűséget akarta felszítani, fegyverként használhatta fel hatalmi törekvései során.

A fentiekén túlmenően Tito jugoszlávjainak a Sztálin Szovjetuniójával fennálló nehéz kapcsolatokat is kezelniük kellett, amelyek e fejezet további részében a középpontban állnak.

Gyilasz, egy kiváló író éles megfigyelőképességével és képességével, hogy ezeket jól megválasztott szavakba foglalja, tudomásom szerint az egyetlen személy, akitől igaz leírást kaphatunk Sztálin személyiségéről és viselkedéséről különböző informális helyzetekben. Ezért részletesen idézek Gyilasz könyvéből, ahogyan Albert Speer Hitlerrel való szoros kapcsolatáról szóló emlékirataiból is részletesen idézek **(26A fejezet)**.

A 20. század két legnagyobb és legkegyetlenebb diktátorának ilyen jellegű bemutatását az teszi önéletrajzi/történelmi köteteimbe illő témává, hogy mind Gyilasszal, mind Speerrel hosszas személyes interjút készítettem. A velük folytatott beszélgetéseim lényegét beleszövöm ezekbe a kötetekbe, amint azt a trilógiám azonos főcíme is jelzi.

Gyilasz életrajza **(14B-1 szövegdoboz)** Sztálinról szóló-könyvének összefoglalása után található.

3. Gyilas és Sztálin első találkozása: Moszkva, 1944. május 19.⁵³

Miután tíz napot töltöttem Moszkvában, amely alatt új, szovjet gyártmányú egyenruhát kaptunk, és éppen befejeztem előadásomat a Pánszláv Bizottságban, amikor valaki megsúgta nekem, hogy egy fontos és sürgős ügy miatt azonnal fejezzem be. Az utcán egy nem túl impozáns fekete autóra szuszakolódtam be Terzic tábornokkal, katonai missziónk másik tagjával együtt, amikor egy ismeretlen állambiztonsági ezredes közölte velünk, hogy Sztálin fogad bennünket.

Mi lehet ennél izgalmasabb egy kommunista számára, aki háborúból és forradalomból érkezett? Hogy Sztálin fogadja – ez volt a lehető legnagyobb elismerés partizán harcosaink és népünk hősiességéért és szenvedéséért. A tömlöcökben és a háború népiértésében, valamint a kommunizmus belső és külső ellenségeivel való nem kevésbé heves összecsapásokban és lelki válságban Sztálin több volt, mint egy hadvezér. Egy eszme megtestesítője volt, amely a kommunista elmékben tiszta eszmévé, és ezáltal valami tévedhetetlenné és büntelenné vált. Sztálin volt a ma győztes csatája és a holnap emberének testvérisége. Rájöttem, hogy a véletlennek köszönhettem, hogy személyesen én voltam az első jugoszláv kommunista, akit fogadott. Büszke örömet éreztem, hogy erről a találkozásról mesélhetek majd elvtársaimnak, és mondhatok valamit a jugoszláv harcosoknak is.

Végül bevezettek minket egy elég kis irodába, ahol Zsukov tábornok már várakozott. Egy idős tisztviselő szolt, hogy foglaljunk helyet, míg ő bement a szomszédos szobába. Mindez meglepő gyorsasággal történt. A tisztviselő hamarosan közölte velünk, hogy bemehetünk. Azt hittem, hogy két-három irodán fogok átmenni, mire Sztálinhoz érek, de amint kinyitottam az ajtót, és átléptem a küszöböt, megláttam őt, ahogy egy kis szomszédos szobából lép ki, amelynek nyitott ajtaján keresztül egy hatalmas földgömb volt látható. Molotov is ott volt. Zömök és sápadt, tökéletes sötétkék európai öltönyben állt egy hosszú tárgyalóasztal mögött. Sztálin a terem közepén találkozott velünk. Én voltam az első, aki odamentem hozzá, és bemutatkoztam neki. Aztán Terzic tette ugyanezt, katonás hangon előadva a teljes titulását, és a sarkát összecsattintva, amire házigazdánk – szinte komikus volt – így válaszolt: „Sztálin”.

Molotovval is kezet fogtunk, és úgy ültünk le az asztalhoz, hogy Molotov az asztalfőn ülő Sztálin jobbán volt, míg Terzic, Zsukov tábornok és én balra ültünk.

A házigazdánk volt a legegyszerűbb mind közül. Sztálin marsall egyenruhát és puha csizmát viselt, kitüntetések nélkül, kivéve egy aranycsillagot – a Szovjetunió Hőse rendjelet – a mellének bal oldalán. Tartásában nem volt semmi mesterkelt vagy pózoló. Ez nem a fényképek vagy a filmhíradók fenséges, merev, megfontolt járású és testtartású Sztálinja volt.

Meglepett, hogy Sztálin nagyon alacsony termetű és torz testalkatú volt. A törzse túl rövid és vézna, míg a lábai és a karjai túl hosszúak. Elég nagy pocakja volt, és ritkás haja. Fogai feketék és szabálytalanul befelé fordulóak voltak. Még a bajusza sem volt sűrű vagy tömör. A feje

⁵³ A *Conversations with Stalin* teljes egészében elérhető az interneten.

Az oldalhivatkozások az alábbi változatra vonatkoznak:

bannedthought.net/USSR/Stalin/MilovanDjilas-ConversationsWithStalin-1967-OCR.pdf

mégsem volt csúnya; volt benne valami népies, parasztos, atyáskodó – azokkal a sárga szemekkel, a szigorúság és a huncutság keverékével.⁵⁴

Sztálin a jugoszláv emigráns kormányról kezdett beszélni Molotovhoz fordulva: „Nem tudnánk valahogy rászedni az angolokat, hogy elismerjék Titót, aki egyedül harcol a németek ellen?” Molotov elmosolyodott: „Nem, ez lehetetlen, ők tökéletesen tisztában vannak a jugoszláviai fejleményekkel.”

Megemlítettem, hogy szeretnénk a Szovjetuniótól kétszázezer dollár kölcsönt kapni. Sztálin ezt csekélységnek nevezte, mondván, hogy ennyivel nem sokra megyünk, de az összeget azonnal kiutalják nekünk. Arra a megjegyzésemre, hogy ezt, valamint a felszabadulás után minden fegyver- és egyéb felszerelészállítmányt visszafizetünk, őszintén megharagudott: „Maga megsért engem. Vérért ontja, és azt várja, hogy a fegyverekért számoljak el magával! Én nem kereskedő vagyok; mi nem vagyunk kereskedők. Ugyanazért az ügyért harcol, mint mi. Kötelességünk megosztani önökkel, amink van.”

De hogyan érkezne a segítség? Úgy döntöttek, hogy megkérik a nyugati szövetségeseket, hogy hozzanak létre egy szovjet légi támaszpontot Olaszországban, amely segítené a jugoszláv partizánokat. „Próbáljuk meg” – mondta Sztálin. „Meglátjuk, hogy hogyan viszonyul hozzá a Nyugat, és meddig hajlandóak elmenni, hogy segítsenek Titónak.” [Gyilaszt megjegyzi, hogy egy ilyen – ha jól emlékszik, tíz szállító repülőgépből álló – bázist hamarosan létrehoztak.]

Minden további megbeszélés a Titónak nyújtott szovjet segítségről hamarosan feleslegessé vált, mert a Vörös Hadsereg gyorsan elérte a jugoszláv határt, és így közvetlenül a szárazföldön tudta segíteni Tito partizánjait.

Gyilaszt és Sztálin első találkozója körülbelül egy órán át tartott. Az ezt követő két találkozója Sztálinnal sok tekintetben teljesen más volt, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

4. Gyilaszt és Sztálin 2. és 3. találkozója 1944. június 6-án⁵⁵ és 1944-45 telén

Hogy megértsük, ami ezen a Sztálinnal való második és harmadik találkozón történt, az alábbiakban hosszan idézzük Gyilaszt visszaemlékezését egy olyan eseményre, amely a szovjet-jugoszláv konfliktus első fő okává vált.

⁵⁴ Sztálin Jaltán és más csúcstalálkozókon közreműködő szovjet tolmácsa, Valentin M. Berezskov 1991-ben feleségével együtt az USA-ba emigrált. A kaliforniai Claremontba költöztek, majd a Pomona, a Pitzer és a Harvey Mudd főiskolákon tanított, mielőtt a Los Angeles-i Occidental Főiskolára került volna. Ott olyan tárgyakat tanított, mint a második világháború, a hidegháború és az orosz-amerikai kapcsolatok. Halálakor, 1998-ban, ő volt a Diane és Guilford Glazer kiemelten elismert vendégprofesszora az Occidentalon. Megjelent emlékirataiban, az *At Stalin's Side – His Interpreter's Memoirs from the October Revolution to the Fall of the Dictator's Empire* (Sztálin oldalán – Tolmácsának emlékiratai az októberi forradalomtól a diktátor birodalmának bukásáig, Secaucus, New Jersey: Carol, 1994) ezt a megállapítást teszi: „Amikor Sztálinra pillantottam, sokkot éreztem. Teljesen különbözött attól a Sztálin-képtől, amelyet magamban kialakítottam. Alacsony volt és vézna; fáradt arcát himlőhegek borították, és föld színű volt. Egyenruhája lazán lógott sovány testén.”

⁵⁵ Gyilaszt: „Pontosan emlékszem, mikor történt: a szövetségesek normandiai partraszállásának előestéjén.”

A Vörös Hadsereg Jugoszláviába való behatolása és Belgrád felszabadítása után a Vörös Hadsereg emberei olyan sok súlyos bántalmazást követtek el a polgárok ellen, hogy politikai probléma merült fel.⁵⁶ Tehát ezt a kérdést négyen – Jugoszlávia akkori legfőbb vezetői – Tito, Rankovic, Kardelj és jómagam vettük napirendre. Úgy döntöttünk, hogy ezt a kérdést megvitatjuk a szovjet misszió vezetőjével, Korneyev tábornokkal. Hogy Korneyev megértse, mennyire komoly az egész ügy, úgy döntöttünk, hogy nemcsak Tito beszél vele, hanem mindannyian részt veszünk a találkozón, két legkiválóbb jugoszláv tábornokunkkal együtt. (70-71. old.)

Tito a problémát rendkívül enyhén és udvarias formában vázolta Korneyevnek, ami csak még megdöbbenőbbé tette Korneyev durva és sértődött elutasítását. Vita közben, és hirtelen azt mondtam: „A probléma abban is rejlik, hogy az ellenségeink mi magunk vagyunk.”

Korneyev durva értetlenséggel reagált. Tekintettel arra, hogy milyen pozícióban voltam, nem hallgathattam, amikor megerőszkolták a nőinket és fosztogattak. Indultam, különösen annak fényében, hogy a mi katonáinkat szigorú szabályok és büntetések tartották vissza az ilyen cselekmények elkövetésétől. (72. old.)

A kissé meggondolatlan megjegyzéseim által okozott bonyodalmat tovább súlyosbította a szovjet képviselők azon törekvése, hogy alapvetően jó szándékú szavaimat a jugoszláv vezetéssel szembeni arrogáns és kritikus hozzáállásuk alátámasztására használják fel.

A surlódásoknak más okai is voltak. A szovjet parancsnokság például bejelentette, hogy segélyként nagy mennyiségű búzát ajándékoz Belgrádnak. De kiderült, hogy ez valójában olyan búza volt, amelyet a németek a jugoszláv parasztoktól gyűjtöttek be, és jugoszláv területen tároltak. A szovjet parancsnokság a búzát, és még sok más is, háborús zsákmánynak tekintette. (73. old.)⁵⁷

Az agitáció és propaganda területén is, amelyet én irányítottam, élesen érezhető volt a surlódás a szovjet képviselőkkel. A szovjet sajtó szisztematikusan elferdítette és lekicsinyelte a jugoszláv kommunisták küzdelmét, míg a szovjet képviselők először óvatosan, majd egyre nyíltabban igyekeztek a jugoszláv propagandát a szovjet igényeknek és szovjet mintáknak alárendelni. (74. old.)

A szovjet képviselők ivászatain pedig, amelyek egyre inkább valóságos bacchanáliává váltak, és amelyekre a jugoszláv vezetőket próbálták elcsábítani, csak megerősíthették az én

⁵⁶ Később a jugoszláv hatóságok statisztikát készítettek a Vörös Hadsereg katonáinak törvényellenes tetteiről. 121 esetben történt nemi erőszak, ebből 111 esetben gyilkossággal járó nemi erőszak, és 1204 esetben testi sértéssel járó fosztogatás. Ezek a számok aligha jelentéktelenek, ha figyelembe vesszük, hogy a Vörös Hadsereg csak Jugoszlávia északkeleti sarkán haladt át (71. old.). Hadd tegyem hozzá [PM], hogy a helyzet hasonló volt a többi kelet-közép-európai országban is, ahol a Vörös Hadsereg egész országokat szállt meg és maradt, sokkal nagyobb megfelelő bűnözési számokkal.

⁵⁷ Ez sokkal nagyobb probléma volt Magyarországon és a többi KKE országban, ahol a német állami és a magánbefektetők a háború előtt és alatt hatalmas vagyont birtokoltak, például ipari ágazatokat, gyárakat, gépeket és épületeket. Ezeket a szovjetek automatikusan átvették, és sok esetben részesedésként bevitték az úgynevezett közös magyar-szovjet vállalatokba. A súlyos jóvátételek mellett ez volt a KKE kizsákmányolásának egyik formája.

szememben és mások szemében is a szovjet eszmék és tettek, a szavakban tett etikai hitvallásuk és a tettekben tanúsított erkölcstelenségük közötti ellentmondást.

Térjünk vissza Gyilasztalálkozásaira Sztálinnal.⁵⁸ 1944. június 6-án este kilenc órakor Gyilaszt a Kremlbe hajtatták, ahol röviden találkozott Sztálinnal, majd közölték vele, hogy a szovjet vezetővel fog vacsorázni. Ezután egy golyóálló autó vitte ki őt és Molotovot Moszkvából, egy olyan útra kanyarodva, amelyen csak kormányzati járművek közlekedhettek.

Hamarosan egy nem túl nagy villa előtt találtuk magunkat, amely egy sűrű fenyőcsoportban rejtőzött. Alighogy beléptünk az ajtón egy kis terembe, megjelent Sztálin, ezúttal cipőben és egyszerű, állig begombolt tunikában. A szokásos, hosszú esti-éjszakai étkezés és ivászat során Sztálin egyetlen számunkra érzékeny témát sem hozott szóba.

1944-45 telén egy nagy kormányküldöttség utazott Moszkvába. Én is tagja voltam. A küldöttségben ott volt Mitra Mitrovics, az akkori feleségem is. [Gyilaszt felsorolja a küldöttség többi tagjának nevét és beosztását.] A politikai reakciókon kívül Mitra a szovjet vezetők emberi reakcióiról is tudott nekem mesélni, ami engem különösen érdekelt. (p. 75. old.)

A küldöttséget mind egyénileg, mind egészében állandó vádaskodások érték a jugoszláviai általános helyzettel és egyes jugoszláv vezetőkkel kapcsolatban. Az erkölcsi kegyelemdöfést a küldöttségnek természetesen Sztálin adta meg. Összehívta az egész küldöttséget a Kremlben, és a szokásos lakomával, valamint egy olyan jelenettel kedveskedett nekik, amely csak Shakespeare színdarabjaiban fordulhat elő.

Kritizálta a jugoszláv hadsereget és annak irányítását. De én voltam az egyetlen, akit személyesen támadott. És milyen módon! Érzelmesen beszélt a Vörös Hadsereg szenvedéseiről és a borzalmakról, amelyeket kénytelenek voltak átélni, amikor több ezer kilométeren keresztül harcoltak egy feldúlt országban. Sírt, kiabált: „És egy ilyen hadsereget nem más sértett meg, mint Gyilaszt, akitől a legkevésbé vártam ezt, egy olyan ember, akit korábban olyan jóindulattal fogadtam.

És egy olyan hadsereget, amely nem kímélte a vérért magáért! Gyilaszt, aki maga is író, nem tudja, mi az emberi szenvedés és az emberi szív? Nem érti meg, ha egy katona, aki több ezer kilométert haladt át véren, tűzön és halálon keresztül, szórakozik egy nővel, vagy elvesz valami apróságot?”

Sztálin gyakran mondott pohárköszöntőt, az egyik embernek hízelgett, egy másikkal viccelődött, egy harmadikat ugratott, megcsókolta a feleségemet, mert szerb volt, majd ismét könnyeket hullatott a Vörös Hadsereg viszontagságai és a jugoszláv hálátlanság miatt.

Sztálin és Molotov szinte színpadiasan osztották egymás között a szerepeket, hajlamuk szerint: Molotov hidegen forszírozta a kérdést és szította az indulatokat, míg Sztálin tragikus pátoszba lovallta magát. Hangulatának csúcspontja minden bizonnyal az volt, amikor a feleségemet megcsókolva felkiáltott, hogy szerelmes gesztusát annak kockázatára tette, hogy nemi erőszakkal vádolják.

⁵⁸ Gyilaszt könyvéből nem mindig derül ki egyértelműen, hogy 2. és 3. találkozójuk (amelyek szorosan követték egymást) melyikénél mondta Sztálin azt, amit Gyilaszt idéz. De azt hiszem, ez nem igazán számít.

Nagyon keveset vagy egyáltalán nem beszélt a pártokról, a kommunizmusról, a marxizmusról, de nagyon sokat a szlávokról, az oroszok és a délszlávok közötti kötelékekről, és – ismét – a Vörös Hadsereg hősie áldozatairól és szenvedéseiről.

Ezt hallva valóban megrendültem és elkábultam. Ma már úgy tűnik, hogy Sztálin nem annyira a „kírohanásom” miatt tett bűnbakká, hanem azért, mert valamilyen módon meg akart nyerni engem. Csak a Szovjetunió és személye iránti őszinte lelkesedésem készíthette erre. (76. old.)

Sztálin esetében lehetetlen elválasztani az egyiket a másiktól. Színlelése annyira spontán volt, hogy úgy tűnt, ő maga is meggyőződött mondandója igazságáról. Könnyedén alkalmazkodott minden új téma megvitatásának minden fordulatához, sőt minden új személyiséghez is. (77. old.)

5. Gyilas és Sztálin 4. találkozója, 1945. április 11-14.

Gyilas tagja volt annak a küldöttségnek, amely Moszkvába utazott, hogy aláírja a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti szövetségi szerződést. Szabvány szerződés volt, és Gyilas fő feladata a fordítás ellenőrzése volt.

Sztálin egyetlen szót sem intézett személyesen hozzám. A Vörös Hadsereg katonáinak viselkedése körüli vitát nyilvánvalóan nem felejtette el és nem bocsátotta meg. Hagyott tovább forogni a purgatórium tüzén. A Kremlben, a belső kör számára rendezett vacsorán sem szólt semmit. Vacsora után megnéztünk néhány filmet. Sztálin megjegyzése miatt, hogy elege van a lövöldözésből, egy sekélyes, vidám, kolhozos filmet vetítettek, aztán egy másik háború előtti filmet.

Egy vagy két nappal később a Kreml Katalin termében volt egy hivatalos vacsora. Az akkori szovjet protokoll szerint Tito Sztálintól balra, Kalinyintól, a Legfelsőbb Tanács elnökétől jobbra ült. Én Kalinyintól balra ültem. Molotov és Subasic⁵⁹ Sztálinnal és Titóval szemben ült, míg a többi jugoszláv és szovjet tiszt körben ültek. (82. old.)

A légkör merev és természetellenes volt, mert Dr. Subasic kivételével minden jelenlévő kommunista volt, mégis „úr”-nak szólították egymást a köszöntőkben, és szigorúan betartották a nemzetközi protokollt.

A Szovjetunió és a Nyugat közötti kapcsolatokban még mindig tartottak a háborús mézeshetek. A szovjetek azzal, hogy betartották a formalitást, hogy mindenkit úrnak szólítottak, elkerülték a vádakat, hogy Jugoszláviát nem tekintik függetlennek, csak azért, mert az kommunista volt.

Sztálin törte meg a jeget. Egyszerűen felállt, felemelte a poharát, és Titót „elvtársnak” szólította, hozzátéve, hogy nem fogja „úrnak” szólítani. Ez helyreállította a baráti viszonyt, és oldotta a légkört. (83. old.)

Sztálin elkezdett viccelődni, az asztal túloldalának címezve a csipkelődéseket és odaszúrásokat, és tréfásan zsörtölődött. ...Udvaroncaival – „elvtársaival” – is viccelődött. De ezt nem pusztán uralkodói nagyvonalúságból tette. A királyi nagyvonalúság csak abban mutatkozott meg, ahogyan ezt tette: tréfái sohasem mentek a saját kárára. Nem, ő azért

⁵⁹ Ivan Subasic volt a jugoszláv emigráns kormány miniszterelnöke.

viccelődött, mert szeretett leereszkedni olimposzi magasságaiból; elvégre emberek között élt, és időről időre meg kellett mutatnia, hogy az egyén mit sem ér a kollektíva nélkül.

Engem is magával ragadott Sztálin és az ő szellemességei. De elmém és erkölcsi lényem egy kis zugában éber voltam és nyugtalan: Észrevettem a felszínességet is, és magamban nem tudtam elfogadni Sztálin tréfás modorát – sem azt, hogy szándékosan kerülte, hogy egyetlen emberi, elvtársi szót is szóljon hozzám. (85. old.)

Kellemesen meglepődtem, amikor engem is elvittek egy szűk körű vacsorára Sztálin villájába. Dr. Subasic természetesen egyáltalán nem tudott róla semmit. Csak mi, jugoszláv kommunista miniszterek voltunk ott, és a szovjet oldalon Sztálin közeli munkatársai: Malenkov, Bulganyin, Antonov tábornok, Berija és természetesen Molotov. Szokás szerint este tíz óra tájban Sztálin asztala körül találtuk magunkat. [Itt Gyilaszt részletes leírása és jellemzése következik Sztálin jelenlévő elvtársairól és a hazafelé útról, egy kijevi megálló után, ahol találkozott Hruscsovvval, az ukrán párt akkori titkárával és a kormány miniszterelnökével.] (85-87. old.)

Sztálin csak akkor talált időt arra, hogy a vitát velem rendezze, amikor a hangulatot már felmelegítette a szesz, a pohárköszöntők és a tréfálgatás. Töltött nekem egy pohár vodkát, és unszolt, hogy igyak a Vörös Hadseregbe.

Ezután Sztálin a Vörös Hadsereg ügyéről kérdezett. Elmagyaráztam neki, hogy nem állt szándékomban megsérteni a Vörös Hadsereget, de fel akartam hívni a figyelmet egyes tagjainak szabályszegéseire és azokra a politikai nehézségekre, amelyeket ők okoznak nekünk.

Sztálin félbeszakított: „Igen, gondolom, olvasta Dosztojevszkijt? Látja, milyen bonyolult dolog az ember lelke, pszichéje? Hát akkor képzelje el azt az embert, aki Sztálingrádtól Belgrádig harcolt – több ezer kilométeren át saját feldúlt földjén, bajtársai és szeretettjei holtteste felett! Hogyan tud egy ilyen ember normálisan viselkedni? És mi olyan szörnyű abban, hogy ilyen borzalmak után egy nővel szórakozik? Ön a Vörös Hadsereget ideálisnak képzelte. Pedig nem ideális, és nem is lehet az, még akkor sem, ha nem lennének benne bizonyos százalékban bűnözők – mi megnyitottuk a börtöneinket, és mindenkit betuszkoltunk a hadseregbe. Volt egy érdekes eset. Egy őrnagy a légierőből el akart kapni egy nőt, és megjelent egy lovagias mérnök, hogy megvédje. Az őrnagy fegyvert rántott: Hé, te mocsok ott hátul! – és megölte a lovagias mérnököt. Az őrnagyot halálra ítélték. De valahogy elém került az ügy, és én kivizsgáltam – háború idején főparancsnokként jogom van hozzá –, az őrnagyot szabadon bocsátottam, és a frontra küldtem. Most az egyik hősről. Meg kell érteni a katonát. A Vörös Hadsereg nem ideális. A lényeg az, hogy harcol a németek ellen – és jól harcol; a többi nem számít.” (87-88. old.)

Miután Titoval tréfálgatott, Sztálin kifejtette nézeteit a folyó háború sajátos jellegéről: „Ez a háború nem olyan, mint a múltban; aki megszáll egy területet, az rá is kényszeríti a saját társadalmi rendszerét. Mindenki a saját rendszerét erőlteti rá, amennyiben hadseregének erre hatalma van. Nem lehet másképp.” (90. old.)

Egyszer csak felállt és elérzékenyültén felkiáltott: „A háborúnak hamarosan vége lesz. Tizenöt-húsz év múlva talpra állunk, és akkor újra nekivágunk.” (91. old.)

Szavaiban volt valami szörnyűség: egy rettenetes háború még mindig folyt. Ugyanakkor volt valami lenyűgöző abban is, ahogyan felismerte, hogy milyen utat kell járnia, milyen elkerülhetetlenül állt szemben a világgal, amelyben élt, és a mozgalmat, amelynek az élén állt.

A többi, ami aznap este elhangzott, nem volt emlékezetes. Sok evéssel, még több ivással, és számtalan értelmetlen tószttal telt.

A villába való visszautazás közben Tito, aki szintén nem bírta a nagy mennyiségű alkoholt, a kocsiban megjegyezte: „Nem tudom, mi bajuk van ezeknek az oroszoknak, hogy ennyit isznak – merő dekadencia!” Én természetesen egyetértettem vele, és ki tudja, hányadik próbálkozás után hiába próbáltam magyarázatot találni arra, hogy a szovjet felső tízezer miért iszik olyan kétségbeesetten és elszántan. (91. old.)

6. Gyilasz és Sztálin 5. találkozója, 1945. február 10.

Már készen álltam a hazatérésre, amikor Belgrádból üzenet érkezett, amelyben bejelentették Kardelj és Bakaric érkezését, és így csatlakoznom kellett hozzájuk a szovjet kormánnyal folytatott megbeszéléseken „a kialakult bonyodalmakról”. Kardelj suttogva közölte velem, hogy a Moszkvával kialakult vita oka a jugoszláv és az albán kormány közötti megállapodás volt, amely engedélyezte két jugoszláv hadosztály belépését Albániába. A hadosztályok már alakulóban voltak, a jugoszláv vadászlégierő egy ezrede pedig már Albániában volt, amikor Moszkva hevesen tiltakozott, és nem fogadta el indokként, hogy a jugoszláv hadosztályokra azért volt szükség, hogy megvédjék Albániát a görög „monarcho-fasiszták” esetleges támadásától. Molotov Belgrádba küldött sürgönyében nyílt szakítással fenyegetőzött.

Másnap este, február 10-én kilenckor autóval felvettek bennünket, és a Kremlbe, Sztálin irodájába vittek. Miután a bolgárok megérkeztek, mindannyiunkat azonnal bevitték Sztálinhoz. Az asztalfőn ülő Sztálintól jobbra ültek a szovjetek – Molotov, Zsdanov, Malenkov, Szuszlov és Zorin; balra a bolgárok – Kolarov, Dimitrov és Kosztov; majd a jugoszláv képviselők – Kardelj, Bakaric és én.

Elsőként Molotov szólalt fel, aki a tőle megszokott tömörséggel bejelentette, hogy súlyos ellentétek alakultak ki egyfelől a szovjet kormány, másfelől a jugoszláv és a bolgár kormány között, ami „mind párt-, mind politikai szempontból megengedhetetlen”. Példaként említette, hogy Jugoszlávia és Bulgária nemcsak a szovjet kormány tudta nélkül, hanem annak nézeteivel ellentétben is szövetségi szerződést írt alá, amely szerint Bulgária nem írhat alá politikai szerződéseket, mielőtt békeszerződést írna alá. Molotov ezután kitért Dimitrov bukaresti nyilatkozatára egy kelet-európai föderáció létrehozásáról, amelybe Görögországot is bevonnák, valamint a vámunióról és a gazdasági tervek összehangolásáról Románia és Bulgária között. Sztálin azonban félbeszakította. „Dimitrov elvtárs túlságosan elragadtatja magát a sajtótájékoztatókon – nem figyel arra, hogy mit mond. És külföldön azt feltételezik, hogy mindazt, amit mond, és amit Tito mond, a mi tudtunkkal mondják.” (134-135. old.)

Ebben a pillanatban hirtelen világossá vált a találkozó lényege, nevezetesen, hogy a „népi demokráciák” között nem megengedett olyan kapcsolat, amely nem áll a szovjet kormány érdekeinek szolgálatában és nem rendelkezik annak jóváhagyásával. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet vezetők számára a nagyhatalmi mentalitásukkal (amely a Szovjetunióknak mint „a szocializmus vezető erejének” a koncepciójában nyilvánult meg), és különösen, mivel mindig is tudatában voltak annak, hogy a Vörös Hadsereg felszabadította Romániát, Bulgáriát és másokat, Dimitrov kijelentései és Jugoszlávia makacssága és fegyelmezetlensége nemcsak eretnokség, hanem a Szovjetunió „szent” jogainak megtagadása. (135. old.)

Hosszas vita után, amelyek során Sztálin mindenkit félbeszakított, hogy tudassa a résztvevőkkel, mit bírál, és hogy mindent csak szovjet jóváhagyással akar, Dimitrov békülékenyen, szinte alázatosan megjegyezte: „Igaz, hibáztunk. De tanuljuk az utunkat a külpolitikában.” Sztálin, harsányan és gúnyosan válaszolt: „Tanulás! Ötven éve vagytok a politikában – és most hibákat javítottok. Nem a hibák a bajotok, hanem az, hogy a miénktől eltérő irányvonalat képviseltek.”

Molotov visszatért a bolgár-román vámunióra, hozzátéve, hogy ez a két állam egyesülésének kezdete. Sztálin azt a megjegyzést vetette közbe, hogy a vámunió általában irreális. Mivel a vita ismét kissé elcsendesedett, Kardelj megjegyezte, hogy néhány vámunió a gyakorlatban

nem is bizonyult olyan rossznak. „Például?” – kérdezte Sztálin. „Nos, például a Benelux államok” – mondta Kardelj óvatosan –, „ahol Belgium, Hollandia és Luxemburg egyesült.” Sztálin: „Nem, Hollandia nem. Csak Belgium és Luxemburg. Az semmi, jelentéktelen.” Kardelj: „Nem, Hollandia is benne van.” Sztálin makacsul: „Nem, Hollandia nem.” Meg akartam mondani neki, hogy a Beneluxban lévő „ne” szótag Hollandia holland Netherlands nevéből származik, de mivel mindenki más hallgatott, tartottam a szám, és Hollandia kívül maradt.

Sztálin ezután rátért a görögországi felkelésre: „Az ottani felkelést fel kell számolni. Egyáltalán nincs kilátásuk a sikerre. Mit gondolnak, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok – a világ legerősebb állama – megengedi, hogy a Földközi-tengeren megszakítsák az összeköttetésüket? Képtelenség. És nincs haditengerészetünk. A görögországi felkelést meg kell állítani, méghozzá a lehető leggyorsabban.” (140-141. old.)⁶⁰

7. Gyilas és Sztálin 6. találkozója, Moszkva, 1948. január

A harmadik találkozásom Sztálinnal 1948 elején történt. A szovjet és a jugoszláv vezetők közötti szakítás előestéjén került rá sor. Ezt jelentős változások előzték meg a jugoszláv-szovjet kapcsolatokban.

A Szovjetunió és a Nyugat közötti kapcsolatok már kezdtek hidegháborús formát öltetni. Az ehhez vezető kulcsfontosságú események a Marshall-terv szovjet elutasítása, a görögországi polgárháború és a Kominform (Kommunista Tájékoztató Iroda) létrehozása voltak. Jugoszlávia és a Szovjetunió voltak az egyedüli kelet-európai országok, amelyek határozottan elleneztek a Marshall-tervet – az előbbi nagyrészt forradalmi dogmatizmusból, az utóbbi pedig attól való félelmében, hogy az amerikai gazdasági segítség megrendítheti Sztálin nemrég katonai erővel megszerzett birodalmát. (99. old.).

Moszkvába utazásom oka a Jugoszlávia és a Szovjetunió Albániával kapcsolatos politikája közötti nézeteltérés volt. Moszkvába utazásom oka a Jugoszlávia és a Szovjetunió Albániával kapcsolatos politikája közötti nézeteltérés volt. 1947 decemberének végén sürgöny érkezett Moszkvából, amelyben Sztálin követelte, hogy a Jugoszláv Központi Bizottságból valaki – név szerint csak engem említett – jöjjön el, hogy a két kormány albán politikáját összhangba hozza.

Jugoszlávia és Albánia fokozatosan közeledett egymáshoz minden téren. Jugoszlávia mindenféle szakértőt küldött Albániába. Élelmiszert szállítottak Albániába, bár Jugoszlávia maga is hiányt szenvedett. Megkezdődött a részvénytársaságok létrehozása. Mindkét kormány elvben egyetértett abban, hogy Albániának egyesülnie kellene Jugoszláviával, ami megoldotta volna a jugoszláviai albán kisebbség kérdését. A feltételek, amelyeket a jugoszlávok az albánoknak adtak, sokkal kedvezőbbek és igazságosabbak voltak az albánok számára, mint azok, amelyeket a szovjet kormány a jugoszlávoknak ajánlott. Úgy látszik azonban, hogy a probléma nem az igazságosság mértékében, hanem e kapcsolatok természetében rejlett. Az albán vezetés egy része titokban ellenezte a jugoszláv közeledést.

⁶⁰ PM megjegyzése: Sztálin előrelátó volt és igaza lett. 1947-ben Truman bejelentette a Truman-doktrínát, amelyben jelentős katonai segítséget ígért Görögországnak, hogy megakadályozza az ország kommunista hatalomátvételét. Ezzel egyidejűleg Törökországot is segítette és védte.

A szovjet kormány meghívásán az Albániával kapcsolatos nézeteltérések kiküszöbölésére Belgrádban kapva kaptak, bár máig nem világos, hogy Sztálin miért hangsúlyozta, hogy személy szerint engem akar, hogy Moszkvába jöjjenek. Úgy tűnik, hogy két oka volt. Valószínűleg egyenes és őszinte ember benyomását keltettem benne; ez volt a vélemény a jugoszláv kommunisták körében is. Tehát én voltam a megfelelő ember egy bonyolult és nagyon kényes kérdéstről folytatott egyenes eszmecsere. Ugyanakkor azt is hiszem, hogy azért akart megnyerni engem, hogy megossza és így gyengítse a Jugoszláv Központi Bizottságot. (104-106. old.)

Alig néhány órával Moszkvába érkezésünk után voltunk a jugoszláv követségen beszélgetésbe mélyedbe, amikor megcsörrent a telefon. A szovjet külügyminisztériumból kérdezték, hogy fáradt vagyok-e, mert Sztálin azonnal, még aznap este látni akar.

Szokás szerint este kilenc óra körül vittek a Kremlbe, Sztálin irodájába. Ott gyűlt össze Sztálin, Molotov és Zsdanov, aki a Politbúróban a külföldi pártokkal való kapcsolattartásért volt felelős.

A szokásos üdvözlések után Sztálin rögtön a tárgyra tért: „Szóval, a Központi Bizottság tagjai Albániában öngyilkosok lettek miattad! Ez nagyon kellemetlen.”

Magyarázkodni kezdtem: „Nako Spiru [aki öngyilkos lett, akire Sztálin utalt] ellenezte Albánia Jugoszláviával való egyesülését; elszigetelte magát a saját Központi Bizottságában.” Még be sem fejeztem, amikor meglepetésemre Sztálin azt mondta: „Nekünk nincs különösebb érdekünk Albániában. Egyetértünk azzal, hogy Jugoszlávia elnyelje Albániát!” Ezzel összecsípte jobb kezének ujjait, a szájához emelte őket, és úgy tett, mintha le akarná nyelni őket. Megpróbáltam magyarázkodni: „Nem lenyelésről van szó, hanem egyesítésről!” Molotov közbeszólt: „De hát az lenyelés!” Sztálin pedig hozzátette, ismét ugyanazzal a közönséges mozdulattal: „Igen, igen.”

Az egész beszélgetés a Kremlben körülbelül fél óráig tartott, aztán elindultunk Sztálin villájába vacsorázni.

Bementünk az ebédlőbe, ahol Sztálin, Malenkov, Berija, Zsdanov és Voznyeszenszkij már gyülekeztek. Az utóbbi kettő új szereplője ezeknek az emlékiratoknak. Zsdanov (1896-1948) a Szovjetunió fő propagandistája volt (1945-48), és Sztálin várható utódjának tartották.⁶¹ Voznyeszenszkij a Tervbizottság elnöke volt.⁶²

A vacsora azzal kezdődött, hogy Sztálin azt javasolta, hogy mindenki találja ki, a hőmérséklet hány fokkal van nulla alatt, és mindenkit azzal büntessenek, hogy annyi pohár vodkát kell meginnia, ahány fokot tévedett.

Egy vacsora ilyen kezdete eretnek gondolatokra kényszerített: ezek a szűk körükbe zárt férfiak talán még értelmetlenebb okokat találnak ki a vodkaivásra. Hirtelen tudatosult bennem,

⁶¹ Van olyan feltételezés, hogy Zsdanov 1948-as halálát Sztálin rendelte el.

⁶² Gyilasz írja: „Korábban olvastam a háború alatti szovjet gazdaságról szóló könyvét, és az volt a benyomásom, hogy a szerző lelkiismeretes és megfontolt ember volt. Később ezt a könyvet az SzSzSzK-ban bírálták, és Voznyeszenszkijt olyan okokból likvidálták, amelyeket nem hoztak nyilvánosságra.” [egészen Gyilasz 1961-es Sztálin-emlékiratainak megírásáig]. (117. old.)

milyen bezártságban és értelmetlenül éltek ezek a szovjet vezetők, akik az ásatag főnökük köré gyűltek, miközben az emberiség számára döntő szerepet játszottak.

Az ilyen élet ürességének benyomását erősítette Sztálin kora, szenilitásának szembetűnő jelei. Volt valami egyszerre tragikus és visszataszító a rozzantságában. Elgondolkodtam azon, hogy még egy ilyen nagyszerű személyiségnél is elkerülhetetlenül hanyatlásnak kell következnie. Bár mindig is szívesen és jól evett, Sztálin mostanában egészen falánk volt, mintha attól félt volna, hogy nem marad neki elég étel. Másrészt kevesebbet és óvatosabban ivott, mintha minden cseppet mérlegelne, hogy elkerülje a rosszuléteket. Az intellektusa még nyilvánvalóbb hanyatlásnak indult. Szívesen idézte fel fiatal kora eseményeit – a szibériai száműzetését, a kaukázusi gyermekkorát; és minden újat összehasonlított valamivel, ami régen történt: „Igen, emlékszem, ugyanez volt.” Alig tudtam elhinni, mennyit változott mindössze két-három év alatt. (117-118. old.)

Szokás szerint témáról témára ugráltak [Gyilaszt részletezi őket, de nem idézem, mert nem volt semmi érdemleges].

A vacsora vége felé Sztálin váratlanul megkérdezte tőlem, miért, hogy nem sok zsidó van a jugoszláv pártban, és az a néhány miért nem játszik fontos szerepet. Megpróbáltam elmagyarázni, hogy Jugoszláviában eleve nem volt sok zsidó, és a legtöbbjük a középosztályhoz tartozott. Sztálin: „A mi Központi Bizottságunkban nincsenek zsidók!” – és gúnyosan nevetni kezdett. „Te egy antiszemita vagy, te is Gyilaszt, te egy antiszemita vagy!” Én a szavait és nevetését az ellentétének értettem, saját antiszemitizmusa kinyilvánításának, vagy provokációnak vettem, hogy kinyilvánítsam véleményemet a zsidókról, elsősorban a kommunista mozgalomban lévőkről. Halkan nevettem és hallgattam, ami nem volt nehéz, mert soha nem voltam antiszemita; a kommunistákat kizárólag jó és rossz emberekre osztottam. Sztálin gyorsan dobta ezt a sikamlós témát, megelégedett a cinikus provokációval. (120. old.)

Sztálin a vacsora végén pohárköszöntőt mondott Lenin emlékére: „Igyunk Vlagyimir Iljics, vezetőnk, tanítónk – mindannyiunké – emlékére!” Mindnyájan néma ünnepélyességgel felálltunk és ittunk, amit részegségünkben hamar elfelejtettünk.

Rövid leningrádi kitérőnk egy kellemetlen szégyenfolt – kísérőnk, Leszakov – rontotta el. Azzal dicsekedett, hogy „Zsdanov elvtárs megtisztította a Központi Bizottságot az összes zsidótól”. Ugyanakkor dicshimnuszokat zengett a magyar Politbüróról, amely akkoriban szinte kizárólag zsidó emigránsokból állt. Ez arra engedett következtetni, hogy a szovjet kormányzat a burkolt antiszemitizmusa ellenére kényelmesnek találta, hogy Magyarországon zsidók legyenek a csúcson, mert gyökértelenek voltak, és így annál inkább függtek Sztálin akaratától. (132. old.)

A találkozó körülbelül két órán át tartott. Hamarosan Molotov és Sztálin támadni kezdte a jugoszláv vezetést. Ez volt az előjátéka a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti nyílt szakításnak, amely 1948 júniusában következett be.⁶³

⁶³ A kapcsolatok drasztikus romlása 1948 elején következett be. Moszkvában azt feltételezték, hogy amint kiderül, hogy elvesztette a szovjet jóváhagyást, Tito összeomlik. A szakítás száműzte Jugoszláviát KKE szovjet blokkjából. A **14A fejezet** tárgyalja, hogyan zajlott a Tito-ellenes kampány Magyarországon; hogyan segített a sztálinista vezető, Rákosi Mátyás, hasonló hamis pereket konstruálni „Tito ügynökei” ellen, hogy Sztálin kedvében járjon. A keleti blokk gazdasági

8. Gyilaszt értékelése Sztálinról

Az öt év alatt (1944-48), amikor Gyilaszt körülbelül egy tucatszor találkozott Sztálinnal, az akkori élményeire és érzéseire próbált reflektálni, nem pedig arra, ahogyan azt a szörnyeteg Sztálint megismerte, akinek számos bűne 1961-re vált nyilvánossá. Gyilaszt csak könyve összefoglalójában fejtette ki, hogyan látta Sztálint 1961-ben. Történelmi őszinteségét mi sem mutatja jobban, mint az egyik utolsó találkozásuk utáni, gyakorlatilag zárónyilatkozata:

Sztálin ezúttal nem hívott meg bennünket vacsorára az otthonába. Szomorúságot és ürességet éreztem, annyira nagy volt még mindig a saját emberi, szentimentális vonzalmam iránta. (142. old.)

embargójával szembesülve és katonai támadástól tartva Jugoszlávia segítséget kért a Nyugattól, elsősorban az Egyesült Államoktól. Sztálin személyesen vette kézbe az ügyet, és többször is megkísérelte meggyilkolni Titót, sikertelenül. Ennek összefoglalója Bert Chapman, *Yugoslav-Soviet Split (Jugoszláv-Szovjet szakítás)* című művében található, docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1090&context=lib_fsdocs címen, további irodalomra hivatkozva.

Gyilas Sztaín iránti érzelmei abban az öt évben, amelyről könyvében beszámol, jelentős változásokon mentek keresztül, amit legjobban azok a találó címek illusztrálnak, amelyeket a fő szöveg fejezeteinek adott:

- Csodálat
- Késég
- Csalódás

Könyvének összefoglalójában Gyilas a lehető leghatározottabban vádolja Sztálint, olyan meglátásokkal, amelyek éppoly aktuálisak napjainkban, mint 1961-ben:

Sztáin számára minden bűncselekmény lehetséges volt, és nem volt olyan, amit ne követett volna el. Egy Caligula bűnösségének értelmetlensége, egy Borgia rafináltsága és Rettegett Iván cár brutalitása egyesült benne. (145. old.)

Ezután Gyilas rátér a lényegre:⁶⁴

Hogyan vezethette egy ilyen sötét, ravasz és kegyetlen ember az egyik legnagyobb és legerősebb államot, nem csak egy napig vagy egy évig, hanem harminc éven át? Ezt Sztáin jelenlegi utódainak meg kell magyarázniuk; és amíg ezt nem teszik meg, addig csak megerősítik, hogy nagyrészt az ő munkáját folytatják, és hogy ugyanazokból az elemekből állnak, és ugyanazok az eszmék, minták és módszerek vezérlik őket, mint őt. (145. old.) Amíg ez a párt elméletében és különösen gyakorlatában nem rázza le magáról mindazt, ami Sztáin és a sztálinizmus eredeti voltát és lényegét magában foglalta, vagyis a párt szigorú ideológiai konformizmusát és úgynevezett monolitikus felépítését, addig ez rossz, de biztos jele annak, hogy nem lépett ki Sztáin árnyékából.

* * *

Hogy mennyire előrelátóak voltak Gyilas nyolc évtizeddel ezelőtt megfogalmazott következtetései a Sztáin utáni orosz vezetésről (*Conversations with Stalin* című könyve 1962-ben jelent meg), azt mutatja Putyin viselkedése, aki ugyanolyan kegyetlen, ravasz és agresszív, nem tűri a belpolitikai ellenállást, noha ez ellentétes az orosz társadalom jólétével és érdekeivel, akárcsak Sztáin politikája, amint azt például Putyin Ukrajna elleni szüntelen és indokolatlan brutális támadásai bizonyítják (amelyekről a **33A** és **33B fejezetben** lesz szó).

9. A második világháború utáni Jugoszlávia rövid története

Jugoszlávia – a déli (azaz jugo) szlávok országa – az első világháború végén jött létre, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia részét képező horvát, szlovén és bosnyák területek egyesültek a Szerb Királysággal. Az ország a második világháború idején a náci megszállás alatt felbomlott a nációkkal szövetséges független horvát állam létrehozásával, de a háború végén újraegyesült, amikor Josip Broz Tito kommunista dominanciájú partizánhadserege felszabadította. A második világháború végét követően a jugoszláv egység az USA számára kiemelt fontosságú volt. Bár Jugoszlávia kommunista állam volt, elszakadt a szovjet érdekszférától, 1961-ben alapító tagja volt az el nem kötelezett országok mozgalmának, és a hidegháború alatt a többi kelet-közép-európai államhoz képest decentralizáltabb és kevésbé elnyomó kormányzati formát fogadott el.

⁶⁴ Megjegyzendő, hogy könyvében Gyilas a „párt” és a „kormány” kifejezéseket felváltva használja.

Az ország 1990-92-es felbomlásának változatos okai a nemzetet alkotó etnikai csoportok közötti kulturális és vallási megosztottságtól (**14B-1 térkép**), a második világháborús, minden fél által elkövetett atrocitások emlékein át a nacionalista szélszakító erőkig terjedtek. Egy sor jelentős politikai esemény katalizátorként szolgált a jugoszláv köztársaságban rejlő feszültségek fokozódásához. Tito 1980-ban bekövetkezett halálát követően az 1974-es alkotmány rendelkezései a nyolc tartományi képviselőből álló kollektív elnökség létrehozásával minden tényleges hatalmat a szövetségi kormánytól a köztársaságok és az autonóm tartományok kezébe adtak; a szövetségi kormánynak kevés befolyása volt a gazdaság, a kultúra és a politika terén. A kommunizmus 1989-es összeomlása KKE-ban, Németország egy évvel későbbi egyesülése, majd nem sokkal később a Szovjetunió küszöbön álló összeomlása mind Jugoszlávia politikai stabilitását erodálta. Ahogy a kelet-közép-európai államok a szabad választások és a piacgazdaság felé mozdultak el, a nyugat figyelme elfordult Jugoszláviáról, és aláásta a kiterjedt gazdasági és pénzügyi támogatást, amely szükséges volt az egységes Jugoszlávia már az összeomlás szélén álló gazdaságának megőrzéséhez. A Jugoszlávia és alkotóelemei integritását és egységét fenyegető szovjet fenyegetés hiánya azt jelentette, hogy megszűnt az egység és az együttműködés erőteljes ösztönzője.

14B-1 szövegdoz. Milovan Gyilas (1911-1995)

Lelkes sztálinistából a kommunizmus legbefolyásosabb kritikusa

1911-ben született Montenegróban, amelyről önéletrajzában, a *Land without Justice* (Igazság nélküli ország) című könyvében ír. A belgrádi egyetemen költészetéről és forradalmi nézeteiről volt ismert. 1932-ben lépett be az illegális kommunista pártba. Bár letartóztatták, megkínozták és három évig börtönben volt, 1938-ban tagja lett a párt Központi Bizottságának, 1940-ben pedig a négytagú Politbúrónak. Amikor Németország 1941-ben megszállta Jugoszláviát, csatlakozott a partizánokhoz. 1944-ben katonai küldöttséget vezetett Moszkvába, ahova később többször is ellátogatott.

1953-ban Gyilas lett az ország négy alelnökének egyike, és Tito elnöki pozíciójának várományosa. 1954-ben azonban a párttal szembeni egyre élesebb kritikája és a fokozottabb liberalizálására irányuló felhívásai oda vezettek, hogy minden politikai tisztségéből eltávolították, és 1954 áprilisában kilépett a pártból.

Gyilas 18 hónap felfüggesztett börtönbüntetést kapott a jugoszláv párt és kormány vezető tisztségviselőivel szembeni nyilvános bírálataiért. 1956-ban bebörtönözték, mert egy amerikai magazinban az 1956-os magyar felkelést támogató cikket írt.

A *The New Class* (Az új osztály) című könyvének kiadásáért egy harmadik tárgyaláson további hét évet szabtak ki rá. 1961-ben feltételesen szabadult, ekkor írta meg a *Conversations with Stalin* (Beszélgetések Sztálinnal) című, először 1962-ben kiadott művét, amiért újra letartóztatták, és egy év börtönbüntetést kapott. 1966 decemberében amnesztiával szabadult. Elhagyta az országot, először az Egyesült Királyságba, majd az USA-ba és Ausztráliába ment. Gyilas utolsó évtizedeit Belgrádban töltötte. Élete utolsó éveiben Jugoszlávia akadozó demokratizálódásának szókimondó kritikusává vált.

Gyilas legismertebb művei közé tartozik politikai önéletrajzának négy kötete – *Land Without Justice* (Igazság nélküli ország, 1958), *Memoir of a Revolutionary* (Egy forradalmár emlékirata, 1973), *Wartime* (Háború, 1977), *Rise and Fall* (Felemelkedés és bukás, 1985) –, amelyek az 1960-as évek közepéig írják le életét.

További művei: *The Leper and Other Stories* (A leprás és más történetek, 1964), *Parts of a Lifetime* (Egy élet részletei, 1975), Tito életrajza: *The Story from Inside* (A történet belülről nézve, 1980), valamint az *Of Prisons and Ideas* (Börtönökről és eszmékről, 1986) című esszégyűjtemény.

A 1975-ben megjelent *Parts of a Lifetime* tette lehetővé, hogy 1971 körül

14B-1 térkép. A volt Jugoszlávia az 1990-92-es felbomlás előtt

Forrás: history.state.gov/milestones/1989-1992/breakup-yugoslavia

Szlobodan Milosevics (1941-2006), aki 1989-től Szerbia elnöke volt, kihasználta a központi állam fokozatos meggyengülésével keletkezett vákuumot, és a szerb ultranacionalizmus brutális eszközével szította a konfliktusokat a többi köztársaságban. A pártvezetőket saját támogatóival cserélte le, és 1989-ben köztársasági elnökké választották. Hatalmát az elnyomás és a tömegtájékoztató ellenőrzése révén tartotta fenn. 1989-ben megszüntette Koszovó albán tartomány alkotmányos autonómiáját, ami Szlovéniában, Horvátországban és Macedóniában separatista mozgalmakhoz és 1991-ben Jugoszlávia felbomlásához vezetett.

Ezután támogatta a muszlimok ellen harcoló szerb milíciákat Boszniában és Horvátországban. 1999-ben, miután a függetlenségpárti felkelő szerb rendőröket és politikusokat kezdtek gyilkolni, kegyetlen támadásokkal vágott vissza. A NATO a szerb célpontok ellen indított nagyszabású bombázó hadjáratral válaszolt. A Milosevics parancsnoksága alatt álló csapatok által a tartományban végrehajtott etnikai tisztogatás következtében koszovói albánok százezrei menekültek más országokba, őt pedig világszerte megvetett háborús bűnösnek tekintették. 2000-ben vereséget szenvedett az országos választásokon. 2001-ben letartóztatták és kiadták Hollandiának, hogy népirtás, háborús bűnök és emberiség elleni bűncselekmények miatt bíróság elé álljon. A tárgyalás 2002 februárjában kezdődött, de Milosevics rossz egészségi állapota miatt gyakran elnapolták. 2006. március 11-én holtan találták hágai börtöncellájában.

10. Személyes találkozásom Gyilasszal; jellemvonásainak összegzése

Ez az értékelés az írásainak (elsősorban), és – ha jól emlékszem találkozásunk évszámára, az 1971-es – személyes találkozásunknak a kombinációján alapul.

Háttérinformációk. 1968-ban szereztem meg a doktori címet. Az első teljes munkaidős tudományos állásom 1968-1971 folyamán a New York-i Lehman College nemzetközi üzleti tanszékének adjunktusa volt (részletek a **22A fejezetben**). Az egyik ottani tanár kollégám Michael Milenkovic volt a politikatudományi tanszékről. Nem emlékszem, hogyan találkoztunk, de mivel mindketten kelet-közép-európaiak voltunk (ő Szerbiából), könnyen váltunk, ha nem is testi-lelki jóbaráttá, de kollégává, akivel sokat lehetett beszélgetni (szemben a tipikus amerikaiakkal, akik közül kevesen érdeklődtek az „idegen” országból érkező külföldiek iránt). Így Michael és én alig vártuk, hogy a szünetekben alkalmanként kávézhassunk. Néha a felesége, Deborah (Debbie), aki szintén Szerbiából származott, csatlakozott hozzánk, amikor bejött az egyetemre a férjéhez.

Egy ilyen alkalommal Michael izgatottan említette, hogy két hét múlva Milovan Gyilas tart vendégelőadást a kurzusán. Elmagyarázta:

Debbie és én lefordítjuk és szerkesztjük Gyilas könyvét, az Egy élet részleteit szerbhorvátból angolra. És mivel e nagyszerű honfitársunk iránti csodálatunkból és tiszteletünkben önként vállaltuk ezt, beleegyezett, hogy vendégelőadást tartson az órán.

Én is hozhatnám az osztályomat?

Mivel nemrég fejeztem be a Beszélgetések Sztálinnal és az Új osztály című művét is, alig vártam, hogy találkozhasak ezzel a híres emberrel, és hogy ugyanezt a lehetőséget felajánlhassam a diákjaimnak is.

Éppen most rakunk ki plakátokat az előadásáról. Debbie és én azon gondolkodtunk, hogy nem lenne-e szükségünk egy nagyobb osztályteremre. Biztos vagyok benne, hogy Gyilas örülne egy nagy közönségnek. Gyilas felajánlotta, hogy angolul beszél, de meggyőztem, hogy beszéljen szerbhorvátul, én majd tolmácsolok, ami alatt Debbie-nek lenne ideje felvenni az eseményt, és feljegyezni a kérdéseket és a válaszait.

Így is történt. Gyilas általában értette a kérdéseket, és igyekezett angolul válaszolni rájuk, kézlegyintéssel jelezve Michaelnek, hogy nincs szüksége tolmácsolásra.

Az előadás reggelén megkérdeztem Michaelt, hogy mit fognak csinálni az előadás után? „Elvisszük ebédelni.” Izgatott voltam, és még lelkesebb és célratörőbb, mint amilyen általában vagyok, ezért könyörögtem:

Michael, tudom, hogy az ebéd alatt szerbhorvátul fogsz beszélni, és hogy sok mindent kell megbeszélned a könyvvvel kapcsolatban, amit fordítasz. Megígérem, hogy csendben maradok, de nagyon hálás lennék a lehetőségért, hogy egyszerűen megfigyelhessem ezt az embert a barátai között, hogy megpróbáljam kitalálni, mi mozgatja. És a számla egy részét állom, így nem okozok neked plusz költséget.

Elmentünk a Central Parkban lévő, nagyon elegáns étterembe, a Tavern in the Greenbe, és én, ahogy ígértem, csendben voltam. Azt hiszem, Gyilas volt az, aki kissé kínosnak érezte a helyzetet, ezért hozzám fordult, angolul:

Szóval, te magyar szabadságharcos vagy, aki az Egyesült Államokba emigrált, miután a Szovjetunió leverte a harcokat? Milyen az élet az USA-ban?

Több mint elégedett vagyok. A magyar menekültekkel nagyon jól bántak mind az amerikai kormány, mind a közvélemény. Úgyhogy nagyon örülök az itteni új életemnek. A családomon kívül egyáltalán nem hiányzik Magyarország.

Debbie megjegyezte: „Paulnak szerencséje volt: 4 éves egyetemi ösztöndíjat kapott, amely fedezte a tandíját és az összes családi költséget.” [Abban az időben már Erikával voltam házas, két lányunk volt az előző házasságából, Lisa és Heidi, akiket örökbe fogadtam.] „Figyelembe véve a tandíj mértékét egy elsőrangú egyetemen, és a család méretét, a Danforth-ösztöndíj összesen körülbelül 100.000 dollár lesz.”

A te személyes Marshall-terved – mondta Gyilas, és ez volt a vele való közvetlen kapcsolatunk vége.

14B-1 fénykép. Milovan Gyilas az általa kiadott könyvekkel, 1980 körül

Forrás: gettyimages.fr/detail/photo-d'actualité/écrivain-contestataire-milovan-djilas-avec-ses-photo-d'actualité/956618880

Gyilasról az volt a benyomásom – a Lehman College-ban tartott előadása, Michael autójában, majd az étteremben való megfigyelése, de leginkább az írásai alapján –, hogy egy szokatlanul intelligens ember, ugyanakkor idealista, aki mindig hű maradt a pályafutása során különböző időszakokban erősen vallott, de változó nézeteihez.

Először lelkes illegális forradalmárként a háború előtti Jugoszláviában, majd partizánként, amikor Tito oldalán harcolt a náci Németország és szövetségesei ellen, hithű sztálinista volt. Ragyogó intellektusa és tekintélyt parancsoló személyisége miatt gyorsan emelkedett hazája kommunista hierarchiájában. Ez addig tartott, amíg a kommunizmus és a sztálinizmus csak elvont dolgok voltak számára, ahogy a kommunista propaganda által vetített torz képeken keresztül ismerte meg őket.

Amint fokozatosan ráébredt a rendszer valódi természetére: a korrupcióra felső és alsó szinten, a „vezető” nézeteihez és parancsaihoz való abszolút, megkérdőjelezhetetlen hűség megkövetelésére és

a gyengébb nemzetek erősebbek általi lelkiismeretlen kizsákmányolására, következett a „rendszerből” való kiábrándulása.⁶⁵

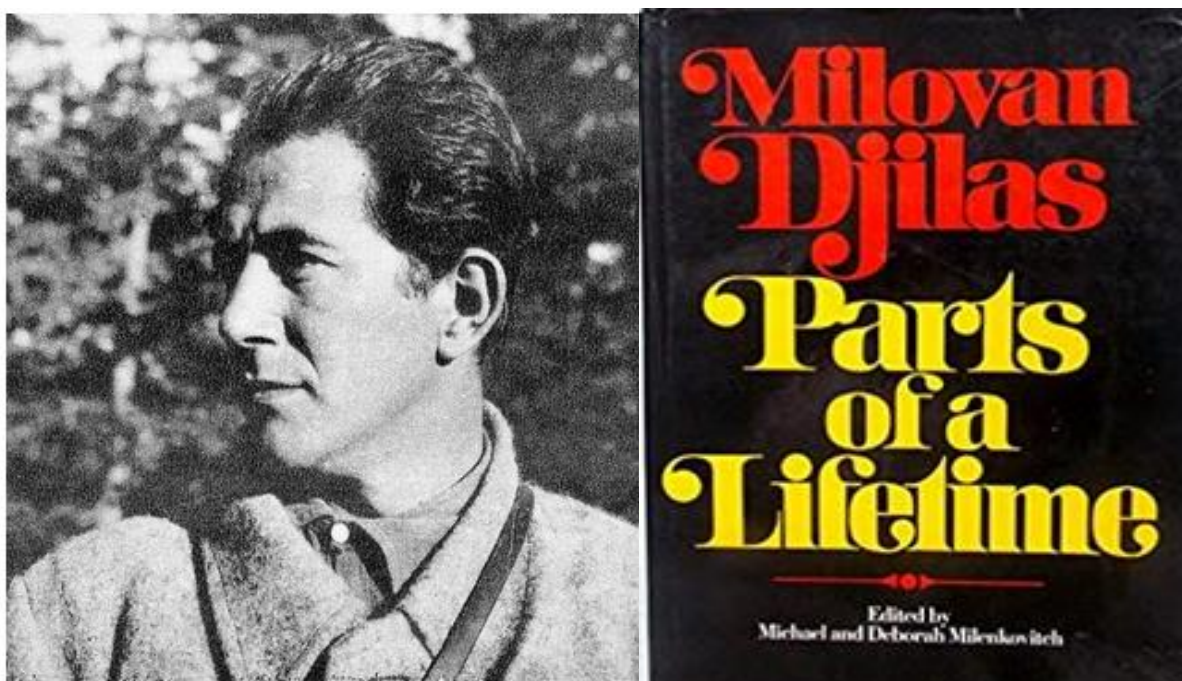
Eleinte megpróbált rámutatni az általa látott problémákra a hivatalos kiadványokban (például a *Borbában*, a jugoszláv kommunista párt hivatalos lapjában, amelyet egy ideig ő szerkesztett) de ezt elfogadhatatlannak találták, és hamarosan leváltották párt- és kormányzati pozícióiból. Gyilas arra való törekvése, hogy használja intellektusát, és valamilyen tevékenységében jeleskedjen, arra készítette, hogy élete nagy részét a könyvírásnak szentelje. Nagyon vágyott arra, hogy a világ többi része is lássa és értékelje megpróbáltatásait; ez egyes esetekben azt jelentette, hogy kéziratait ki kellett csempésznie hazájából.

Gyilas idealizmusát mutatja az ideális uralkodó definíciója (abban a könyvben, amelyből korábban sokat idéztünk):

Számomra a nagy politikusok és nagy államférfiak azok, akik képesek összekötni az eszméket és a valóságot, akik rendületlenül haladnak előre céljaik felé, miközben ragaszkodnak az alapvető erkölcsi értékekhez.

Ami az írói indítékait illeti, kijelentette:

Mindenekelőtt az a belső kényszer hajt, hogy semmit se hagyjak kimondatlanul, ami fontos lehet azok számára, akik történelmet írnak, és különösen azok számára, akik a szabadabb emberi létért küzdenek.

14B-2 fényképek. Gyilas 1967-ben a Michael és Debbie Milenkovich által szerkesztett könyvével

Források: Bal oldali kép: courage.btk.mta.hu/courage/individual/n1097

⁶⁵ A Titóról – akit egykori helyetteseként és feltételezett utódjaként közről ismert – szóló tárgyilagos könyvében Gyilas feltárta a jugoszláv vezető gyengeségeit – arisztokratikus igényességét; a luxus és a nők iránti vágyát; barátai elárulását –, valamint vezetői zsenialitását, amit Sztálinnal való dacolásának képessége és az iránti odaadása mutatott, hogy nehezen kormányozható országát egy jobb jövő felé vezesse, mind olyan feladatokban, amelyekben jeleskedett. Csak az utódlás kérdése, amelyet Tito nem tudott ügyesen megoldani; talán nem is volt megoldás, mert nem volt senki, aki a helyébe léphetett volna, és akit Jugoszlávia torzsalkodó nemzetiségei elfogadtak volna.

15A. Szárnyaló álmok; találkozás egy gyönyörű lánnyal

1. Rövid bevezetés

Nem, a szárnyaló álmaimnak semmi köze nem volt ahhoz a gyönyörű lányhoz, akivel találkoztam, amint az alább világossá válik.

Ez a fejezet az 1950 és az 1956 októberi forradalom közötti legemlékezetesebb eseményeimet idézi fel, amelyek alapvető változást indítottak el az életemben, és arra készítettek, hogy elhagyjam otthonomat és hazámat, és menekülként az Egyesült Államokba kerüljek.

2. Házunk és kertünk Csillaghegyen

Emlékezzünk vissza, hogy miután édesanyám és édesapám nagyjából egy évig üzemeltették rendkívül sikeres (nyereséges) kis csemegeboltjukat a Margit körúton, közvetlenül a Mechwart Liget villamosmegállóval szemben, édesapám önként átadta jövedelmező üzletét az Állami Élelmiszerüzletek és Áruházak Hatóságának.⁶⁶ Így a szüleim még el tudták adni a teljes árukészletüket. Az időzítés kiváló volt; mindössze néhány hónappal azelőtt, hogy az összes kiskereskedelmi üzletet államosították, miután az állam már átvette a gyárakat, a bankokat és hasonló szervezeteket.

A már megtakarított pénzzel együtt apa vett egy szerény méretű, kertes családi házat Budapest egyik külvárosában, Csillaghegyen. Ezután segéd munkásként dolgozott a közeli állami Mezőgazdasági Gépgyárban. Anya háziasszonyként otthon maradt.

Amikor mindannyian ott laktunk - anya, apa, Kati húgom, Júlia nagymama és én -, a címünk Damjanich utca 3/A volt. Azóta átkeresztelték Csetz János utcára.

A 15A-1 fényképen a mai (2022) utcafront látható.

⁶⁶ Apa látta a feliratokat a falakon. Tudta, hogy az államosítás valószínűleg hamarosan bekövetkezik. Lehetséges, hogy ugyanakkor a középiskolai tananyagom a szovjet gazdaságtörténetről segített neki meghozni ezt a döntést, hogy elkerülje az erőszakos államosítást, amely úgy zajlott, hogy minden üzletbe két tisztviselő többé-kevésbé egyszerre lépett be, és felszólította a tulajdonost, hogy vegye ki a pénztárból a készpénzt, minden mást hagyjon érintetlenül, és adja át az üzlet kulcsát.

15A-1 fénykép. Czetz János utca 3/A, ahol 1950-től 1956 októberéig laktam a családommal

Forrás: Google maps, 2022. augusztus 11-i állapot

Házunk eleje az utcáról nézve ma is ugyanúgy néz ki, mint 66 évvel ezelőtt, amikor elhagytam. A busz ma is ott áll meg a “mi” házunk előtt, mint annak idején a 42-es, Csillaghegyen keresztül, a visszaúton Budapest belvárosa felé. Az egyetlen látható különbség a kertkapu szélessége. Azt kiszélesítették, valószínűleg azért, hogy az egymást követő tulajdonosok kocsijai beférjenek. Nekünk nem volt autónk, amikor ott laktunk.

A 15A-1 illusztráció a ház és a kert, valamint a hátsó udvarban lévő építmények méreteit vázolja. A fénykép és az alaprajz célja, hogy segítsen az olvasónak elképzelni az alább említett bizonyos események akkori helyszínét.

Anya nagyon szeretett volna hozzájárulni a közöshöz, ezért eleinte állatokat tartott. Volt egy disznónk a kert hátsó részében lévő disznóólban. Az én dolgom volt, hogy füvet és egyéb dolgokat hozzak, amit belekeverhetett a moslékba, amit naponta főzött. Amikor a disznó eléggé meghízott, elvitték Hegyi úrhoz, a henteshez, aki srégen szemben, az utca túloldalán lakott, levágni és feldolgozni.

Anyám különböző időszakokban csirkéket is tartott, a szárnyukat megnyírta, hogy ne repüljenek el, később nyulaink is voltak. Anyám finnyás volt, ezért mindig meg kellett kérnie a szomszédasszonyt, Mráz nénit, hogy vágja le a csirkéket és a nyulakat, és nyúzza le a nyulak bőrét szőrmének.

1: A ház bejárata, miután bejöttünk a kertkapun. Emlékeim szerint az ajtóhoz néhány lépcsőfok vezetett. A kertkapuhoz hasonlóan itt is volt egy csengő.

2: A terasz, ahová édesanya piros futórózsát ültetett (15A-2 és 15A-3 fénykép). Ezek a virágok indították el korai vállalkozói élményeimet, amelyeket alább ismertetek.

3: A kis szoba, amelyben kezdetben a nagymama és Kati húgom lakott.⁶⁷

4: Egy kis mellékhelyiség (WC), amely lehetőséget kínált arra, hogy lázadjak anya ellen (lásd alább).

5: A konyha, anya birodalma: “mozogj, láb alatt vagy”.

6: A kamra, ahová csak a konyhából lehetett bejutni. Tele volt mindenféle csábító finomsággal, rúdról lógó kolbászokkal és tucatnyi befőttessel lekvárral, amit anya a nyár folyamán készített. Mindig éhes voltam, de anya szabálya az volt, hogy csak étkezéskor szabad enni. Újra és újra belopóztam a kamrába, hogy “ellopjak” valamit, mert éhes voltam, de azért is, mert igazságtalannak és bosszantónak találtam a szabályát. Persze ő mindig rájött. Ez volt a fő oka annak, hogy Pali örökös büntetésben volt.

15A-2 fénykép. Teraszunk (1950-es évek eleje)

Forrás: Marer családi album

15A-3 fénykép. Futórózsáink

7: A fürdőszoba, bojlerrel és fürdőkáddal. Hetente egyszer, általában szombat este, komoly családi fürdőzés volt. Rendszerint én voltam az utolsó a sorban, általában a valaki által meghagyott vizet használtam, így spóroltunk a gázzal (főleg), és a vízzel is, mivel a háznak nem volt közösségi szennyvízelvezetése; minden a saját, kertben lévő emésztőgödörünkbe került. Gyakran inkább nem fürödtem, hanem elmentem bulizni a barátaimmal. De ezt csak annak árán tehettem meg, hogy anyámat feldühítettem. Mérlegelnem kellett a következményeket: melyik lehetőség lenne számomra kevésbé kellemetlen?

8: A nappali, ahol egy ágyon aludtam, mert a kis hálószobát a nagymama és Kati húgom foglalta el.

9: A nagyszoba, ahol anya és apa külön, nyikorgó heverőn aludtak, mindkettőnek volt fejtámlája, és nem egymás mellé helyezték őket, mert az elfoglalta volna a szoba nagy részét (amelyben szintén volt egy cserépkályha, mint a 15A-4 fényképen látható), és az egyiknek át kellett volna másznia a másikon, hogy felkeljen. Azzal, hogy az ágyakat lábbal egymás felé egy sorba állították, a fejtámlák egymástól a legtávolabbi végeken voltak, így mindenkinek saját lámpája lehetett, és a házastárs zavarása nélkül tudott felkelni.

⁶⁷ Családi és baráti körben Kati volt a neve. Az első munkahelyén azonban annyi névrokon volt az irodában, hogy Kata lett belőle. Körülbelül 20 éves kora óta használja ezt a nevet.

Ezt azért említem, mert valahányszor apa átment anyához szexelni, az ágya megállás nélkül nyikorgott. Még ha már aludtam is, a zaj felébresztett. Azt hiszem, normális volt, hogy a tevékenységük zavart engem.

Ehhez kapcsolódó kellemetlen élmény volt, amikor szakemberek jöttek, talán évente egyszer, hogy kitakarítsák a kertben lévő pöcegödrünket, mivel a ház nem volt csatornázva. A kellemetlen rész nem elsősorban a szag volt, hanem az, hogy az összes óvszer, amit apa használt, látványosan felúszott a felszínre, mint a léggömbök.

15A-4 fénykép. Cserépkályha a hálószobában

Forrás: Marer családi album

10: Nem sokkal azután, hogy beköltöztünk a házukba, megjelent egy disznóól, amelyben egy disznót hizlaltak. Amikor többé nem jött újabb malac, a disznóólat lebontották, és a helyére egy kis, kétszobás, vendégház épült. Anya hirdetésekkel adott fel egy városi újságban, felsorolva a felszereltségét és előnyeit: WC, zuhanyzó, egyégős villanytűzhely; hogy három személy befogadására alkalmas; hogy Csillaghegyen van, ahol mindig friss a levegő; hogy a közlekedés a belváros felé kényelmes, és hogy a bérleti díj egy hétre vagy hosszabb időre olyan szerény, hogy gyakorlatilag minden család számára megfizethető.

A Michelin-csillagos álom-nyaralóhelyünk tavasztól ősziig mindig tele volt. Kevés vagy semmilyen munkaköri kötelezettségem nem volt ezzel kapcsolatban, de mindig megfelelően kellett öltözködnöm, azaz hosszú nadrágot viselnem, hogy ne ijesszem meg a nyaraló kisgyerekeket, és ne hozzam zavarba a felnőtt vendégeket a múltbammal. Csak néhány esetre emlékszem, amikor anyám rám szólt, hogy “viselkedjek”, hogy ne zavarjam a vendégeinket.

* * *

Anyám, aki szeretett díszíteni, a terasz mellé piros futórózsát ültetett. Gyönyörűen virágoztak, sűrűn és fényesen, szinte vadvirágként burjánzottak (15A-3 fénykép). Az utcáról is látni lehetett őket, az emberek gyakran megálltak, hogy megcsodálják őket, és beszélgessenek anyával, ha éppen ott volt.

Tizenöt-tizenhat éves voltam, amikor hallottam egy szép, nagy táncparkettel rendelkező vendéglőről, a Moszkva (ma Széll Kálmán) tértől körülbelül három villamosmegállónyira, a Hűvösvölgy irányában, ahová minden korú nőt szabadon beengedtek táncolni. Gondolom, a nőket csaliként fogadták, hogy a partnert kereső férfiakat odacsalogassák, akiknek nagyobb eséllyel volt elkölthető pénzük, hogy egy szimpatikus táncpartnert pont ott hívjanak meg vacsorázni. Egyszer, amikor volt elég pénzem, hogy kifizessem a belépődíjat (amit a nem ott vacsorázó férfiaknak kellett fizetniük), elmentem oda, hogy megnézzem. Igen, tényleg így volt! Rengeteg nő és lány ült a falak mellé állított székeken, amelyek három oldalról vették körül a táncparkettet. A negyedik oldal az étterem felé nézett, így az étkező vendégek is felállhattak táncolni.

Nagyon szerettem volna ott szerencsét próbálni, de nem volt pénzem. A zsebpénzem kevés volt, és legtöbbször valamilyen kihágásért kapott büntetésből nem is kaptam meg. Aztán támadt egy ötletem. Kivártam a “megfelelő pillanatot”, hogy odamehessek anyához, és azt mondtam:

Anya, szeretnék egy kicsit szórakozni, de ritkán van elég pénzem a korombéli fiúk szokásos dolgaira. Kérlek, engedd meg, hogy levágjak néhányat a teraszon oly bőségesen termő piros rózsákból. Szép csokrokat kötnék belőlük, elvinném egy elegáns belvárosi étterembe, eladnám őket, és a pénzből fizetném a szórakozásomat.

A kérés teljesen váratlanul érte. Valószínűleg nem tudott gyorsan kitalálni egy jó okot, amiért nemet mondhatott volna. Ehelyett, miután átgondolta a dolgot, azt mondta:

Rendben, Pali, de ígérd meg, hogy csak vágsz a virágokból, nem pedig lecsupasztod az egészet. Különben nem engedlek többé a virágok közelébe.

Szombat délután tehát gondosan elkészítettem a csokrokat, elmentem az “én” vendéglőmbe (a virágárusokat a legtöbb szórakozóhely rövid időre ingyen beengedte), eladtam a virágokat a hölgyeket leső, egyedülálló férfiaknak, hazamentem átöltözni, majd visszatértem ugyanabba a létesítménybe, ezúttal már fizető vendégként.

Apa nagyon örült vállalkozói tehetségemnek, és megdicsérte anyát, amiért beleegyezett.

3. Szárnyaló álmok

Igen, szerettem a lányokat; azt hiszem, ebben a tekintetben normális voltam. Mégis, szárnyaló álmaimat nem a női nem váltotta ki, hanem egy könyv, amit tinédzserként olvastam, és ami életemben a legnagyobb hatással volt rám. Háttér-információ: A Sztálin-Rákosi korszak fénykorában, az ötvenes évek elején a kommunista rendszer előtt kiadott könyvek többsége “indexre került”, ami azt jelentette, hogy a könyvtárak és az iskolák tulajdonában nem lehettek, és akiknél megtalálták vagy akiket az olvasásukon kaptak, családjukkal együtt szigorúan megbüntethetők voltak.

Miután anyai nagyapám, Háber Lajos meghalt (1942-ben), és özvegye, Júlia hozzánk költözött, nagyapám üvegezett könyvespolca, benne körülbelül száz könyvvel, a nappalinkban kötött ki. A könyvek többsége ismert magyar és magyarra fordított nyugati klasszikus volt. Nem ismertük az indexre tett könyvek listáját, de elővigyázatosságból a könyvek címét (ami az üvegen keresztül látszott) pártújságokkal takartuk le. Jól emlékszem, hogy egyszer a nappaliban ültem egy fotelben, és az *Elfújta a Szél* című könyvet olvastam. Amikor valaki csengetett vagy kopogott, először elrejtettem a könyvet, mielőtt kinyitottam volna az ajtót.

A rezsim propagandája egy amerikai író, Theodore Dreiser könyvét reklámozta, mert ő kommunista párttag volt. *Egy Amerikai Tragédia* című regényének magyar kiadása a könyvesboltok kirakatában volt. Én is szereztem egy példányt. Annyira lebilincselő történet volt, hogy arról álmodoztam, hogy abban a valószínűtlen esetben, ha hasonló helyzetbe kerülnék, mint a könyv hőse, Clyde Griffith, biztosan nem követném el ugyanazokat a hibákat, amiket ő.

A történet lényege: Clyde Griffith, aki, amikor a történet kezdődik, nagyjából annyi idős, mint én, egy szegény, az Isten ígését hirdető, vándorló misszionárius házaspár egyetlen fia. Clyde úgy hallotta, hogy valahol az Egyesült Államokban van egy szuper sikeres üzletember nagybátyja, aki piszkosul gazdag, de a szegény rokonai nem érdeklik, így a szülei hosszú ideje nem tartják vele a kapcsolatot.

16 éves kora körül Clyde londonként kap munkát a helyi szállodában, abban a városban, ahol a szülei prédikálnak. Az a feladata, hogy az érkező vendégek csomagjait a szobájukba vigye. Egyetlen jövedelme a borraival, ezért megtanulja, hogy szuper udvarias és segítőkész legyen minden érkező vendéggel. Egy

nap nagybátyja költözik be a szállodába, aki üzleti ügyben érkezett a városba, és nem tudja, hogy szegény rokonai történetesen ugyanebben a városban laknak.

Clyde jó benyomást tesz a vendégre. A nagybácsi rájön, hogy Clyde az unokaöccse, és azt javasolja, hogy magával viszi, egyszerű munkát ajánlva Clyde-nak egy az egyik gyárában, hogy lássa, Clyde tud-e bizonyítani. A szülei beleegyeznek. Clyde munkába áll, jól dolgozik, és elkezd randizni az egyik iskolázatlan, de vonzó munkatársnővel, Robertával. Lefekszenek egymással, Roberta teherbe esik. Clyde, bár nem szerelmes, úgy gondolja, hogy el kell vennie Robertát, és elfogadja, hogy ez a “sors”.

Roberta terhességének felénél Clyde-ot először hívják meg egy társasági összejövetelre a nagybátyja kúriájába. Lenyűgözi és elbűvöli a gazdagság, az elegáns és kifinomult fiatal hölgyek, akikkel ott találkozik, és akik közül az egyiknek megtetszik Clyde, bár talán csak játszik vele. Clyde-ot újra meghívják, és kezdi elképzelni és kívánni, hogy a “nagyfőnök” unokaöccseként egy nap ő is ebbe a körbe tartozhatna, és milyen boldog lenne ebben az esetben. A gondot Roberta jelenti, akire most már az álmai megvalósításának akadályaként tekint.

Roberta egyre szorosabban ragaszkodik Clyde-hoz, és nem érti, hogy a férfi miért válik egyre távolabbivá. Rábeszéli, hogy a hétvégén vigye el csónakázni a közeli nagy tóra, amibe Clyde vonakodva beleegyezik. Csónakázás közben Clyde arra gondol, milyen kényelmes lenne, ha Roberta, aki nem tud úszni, megfulladna, de nem tervez semmi becstelenséget, ő nem ilyen ember.

Hirtelen egy nagy, elhaladó hajó által felkavart hullámok felborítják a csónakjukat. Roberta kiabál Clyde-nak, hogy mentse meg. A férfi ezt lehetőségnek látja, és hirtelen fejbe vágja Robertát az evezővel; Roberta megfullad.

A könyv további része a “baleset” kivizsgálásáról szól. Megtalálják az evezőt Roberta véres hajszálaival. Ez megpecsételi Clyde sorsát. Bíróság elé állítják, gyilkosságért elítélik, és kivégzik.

Amikor olvastam a könyvet, egészen addig a pontig drukoltam Clyde-nak, amíg fejbe vágta Robertát. És láttam, hogy milyen csábító lehet megpróbálni megoldani a “problémát”, amivel szembesült, egyetlen impulzív, ostoba döntéssel.

A Sztálin-Rákosi korszakban, amikor a hidegháború forró háborúba fordulással fenyegetett, annak a valószínűsége, hogy valaha is Clyde-hoz hasonló helyzetbe kerüljek, abban az értelemben, hogy az USA-ba keveredve lehetőségem legyen bizonyítani, nullának tűnt. Mégis, amikor az 1956-os magyar forradalom következtében hirtelen és váratlanul lehetőség adódott, hogy megpróbáljak az USA-ba menni, a Clyde Griffith-történet valószínűleg hozzájárult ahhoz a villámgyors döntésemhez, hogy elhagyjam otthonomat és hazámat, és az USA-t megcélozva menekültként távozzam (részletek a 16A fejezetben).

4. 1953 nyara: Egy építményt a Dunába süllyesztő bűvárok irányítása

Éppen a középiskola harmadik évét fejeztem be, amikor toborzók jöttek, hogy diákokat vegyenek fel alkalmi munkákra a nyári szünetben. Számos lehetőség kínálkozott. Az egyik, ami igazán érdekelt, az volt, hogy bűvárokkal dolgozhassak Sztálinvárosban, akik egy nehéz építményt süllyesztettek a Dunába.⁶⁸ Ez egy új város volt, amelyet a Sztálin-Rákosi évek nyaktörő iparosítási lendülete során építettek a korábbi Dunapentele falu helyén, Budapesttől 70 kilométerre délre.

Miután ellenőrizték, hogy elég okos és megbízható vagyok-e egy ilyen munkához, felvettek. Az ország minden részéből toborzott, tucatnyi középiskolás diákkal együtt költöztem Sztálinvárosba. Velük együtt

⁶⁸ Az egykori Sztálinváros új neve Dunaújváros. A névváltoztatás 1961-ben történt.

egy nagy, raktárszerű épületben kaptam egy priccszet; mindannyiuknak más-más munkája volt abban a nyüzsgő új városban. Azonban csak ketten voltunk kiváltságosak, hogy a két bűvással dolgozhattunk. A feladatunk az volt, hogy egy speciális telefonnal kapcsolatot tartsunk a "mi" bűvással, munkája közben. A telefonvonalunk volt az egyetlen módja annak, hogy a bűvár kommunikálhasson bárkivel a felszínen, vagy hogy a Duna-parton lévő felügyelő utasításokat küldhessen a lent lévőeknek. A bűvárok nagynyomású fecskendővel távolították el a homokot a nehéz betonszerkezet alól, hogy az egyre mélyebbre süllyedjen a folyómederbe.

A munkát reggeli után kezdtük meg, amelyet az ebédhez és a vacsorához hasonlóan a közvetlenül a szállásunkként szolgáló raktár melletti étkezdében szolgáltak fel. A bűvárok és a projekt többi dolgozója velünk együtt étkezett. Reggel 8 vagy 9 óra körül kezdtünk dolgozni, óránként legalább 30 perces szünetet tartottunk, egy hosszabb ebédszünettel, majd egészen addig dolgoztunk, amíg a nap kezdett lemenni. Esténként csak ültünk és dumáltunk; a telefonos kollégám és én, általában a bűvárok társaságában.

Egyik este a két bűvár úgy döntött, hogy minket, 17 éveseket leitatnak. Mindig volt náluk bőven pia, de egészen addig az estéig nem kínáltak minket. Emlékszem, hogy aznap este paradicsomos káposzta volt a vacsora. A bűvárok unszoltak, hogy igyunk, egyik pohárral a másik után. Nem emlékszem, mi történt a haverommal, de én berúgtam és halálosan rosszul lettem, és egész éjjel hánytam. Már tizenévesen sem szerettem az alkoholt, de ez után az élmény után szó szerint irtózom az alkoholtól, mind a mai napig.

5. Találkozás egy gyönyörű lánnyal; ő-e, ő lesz-e a barátnőm?

Felejthetetlen, élvezetes, meglepő és frusztráló élmény volt egyszerre.

Életem során néha olyasmit tettem, amire nincs jobb szó, mint a zsidó kifejezés, a *chutzpah*. Ez merészséget jelent, amit az önbizalom hirtelen fellobbanása vált ki, hogy az ember képes lenne olyasmit megtenni, amit rendszerint nem szoktak, és ami általában nem elfogadható. Tizenhét éves elmúltam, a középiskola utolsó évfolyamán voltam; beiratkoztam egy tánciskolába; fizettem a szerény havi tandíjat, amit a szüleim vállaltak, miután ragaszkodtam hozzá, hogy nem lehet és nem is szabad soha ennek megvonásával büntetni, mert anya hajlamos lett volna visszatartani a tandíjat ezért vagy azért a rossz viselkedésért. Azzal érveltem, hogy a múltbam okozta hátrányt ellensúlyozandó, meg kell tanulnom táncolni.⁶⁹ Az igazi ok természetesen az volt, hogy alkalmam volt lányokkal találkozni, és közel kerülni hozzájuk. Ott nem volt olyan nő, aki igazán tetszett volna, mégis úgy döntöttem, hogy megkérek egyet, jöjjön el velem az operába, ahol az egyik fülbemászó klasszikus darab, az *Il Trovatore* (A trubadúr) ment. A lány (a nevére már nem emlékszem) igent mondott, így vettem két megfizethető jegyet erre az előadásra gyönyörű Állami Operaházunkba.

Másnap az operajegyekkel a tárcámban a Vígszínház közelében, a körúton sétálgattam (egy kis színház különféle találkozóhelyekkel), amikor megpillantottam egy velem egykorú, szép, elegánsan öltözött fiatal nőt (15A-2 fénykép). Lazán odaléptem hozzá, és azt mondtam neki:

Ifjú hölgyem, két jegyet vettem a gyönyörű operaházunk Trubadúr előadására, erre a szombat estére. Sajnos, akivel el akartam menni, megbetegedett, így most nálam van ez a plusz jegy. Örömmel venném, ha elfogadná, és velem jönne az operába. A jegyet odaadhatom most, vagy a

⁶⁹ Rendkívül szigorú édesanyám tudta, hogy a heti táncanfolyamra járás kedves számomra. Ezért egy alkalommal azt mondta: "Ezért és ezért a vétségért elintézem, hogy ma este nem mész tánciskolába. Bezártam a házat és a bejárati kaput, és elrejtettem a kulcsokat, így nem fogsz tudni elmenni." Nem szóltam semmit, de amikor elcsendesedett a ház, kimásztam a vécéablakunkon keresztül (a 15A-1 illusztráción a 4. számú helyiség), átmásztam a kerítésen, és mégis elmentem.

szombati előadás előtt önért mehetek, hogy találkozhasam a szüleivel, és megnyugtassam őket, hogy biztonságban lesz.

A csel bevált. Egy pillanatnyi gondolkodás után megkérdezte, mikor kezdődik az előadás? Este hétkor. Kezet nyújtott:

A nevem Tarlós Judit. Ott lakom (a Pannónia utcára mutatott) a xx. szám alatt, a Vígszínház mögött. Kint látni fogod a nevünket. Csengess be este hatkor, feljöhetsz, aztán mehetünk.

Elmormoltam a nevemet, és megköszöntem. Ő megfordult és elment. Izgatott voltam.

A tervezett randevúmat telefonon egy kifogással lemondtam, és azt a lányt soha többé nem hívtam.

15A-5a, -5b, -5c fényképek. Tarlós Judit, a lány, aki nagyon tetszett nekem, de ...

Forrás: Marer családi album

Judit általában elfogadta a meghívásomat egy operaelőadásra, de amikor egyszerően csak randevút kértem tőle, úgy tűnt, hogy mindig van valami kifogása. Ezekben az években hat-nyolc alkalommal vittem el az operába. Amikor a háza bejáratához értünk, és megpróbáltam megcsókolni, az arcát nyújtotta, gyorsan megköszönte és elköszönt. Ez idő alatt soha nem tudtam szájon csókolni.

Azt hiszem, az olvasó egyetért velem abban, hogy csinos, elegáns és kacér volt. Ilyen volt abban a körülbelül két évben, amíg ismertem, mielőtt mindketten, egymástól függetlenül, a magyar forradalom után emigráltunk. Ő Ausztráliában kötött ki, én az Egyesült Államokban.

* * *

1955-ben, amikor már dolgoztam (lásd alább), a munkaadóm felajánlott egy utószezonbeli üdülési utalványt egy hétre Balatonlellén, egy szép szállodában, a Balatonra néző kilátással. A munkahelyi személyzeti osztály által felajánlott támogatott üdülés volt a legtöbb dolgozó nyaralási lehetősége. A családostok általában a nyári szezonban és a több napos ünnepek idején részesültek előnyben, az egyedülállók, ha szerencsájuk volt, máskor.

A szerencse úgy hozta, hogy Tarlósné (Judit édesanyja) is ugyanabban a szállodában nyaralt, ugyanazon a héten, Balatonlellén, egyedül. Mivel ha Juditot operába vittem, mindig érte mentem a lakására, többször találkoztam az édesanyjával. Látszott, hogy kedvel engem (bárcsak a lánya ...). A férjével nem emlékszem, hogy valaha is találkoztam volna; lehet, hogy igen.

Remek – mondta Tarlósné, amikor összefutottunk a szállodában – találkozzunk a vacsora után [rotációs rendszerben tálalták, 45 perc különbséggel, minden vendégnek megmondták, melyik turnusba sorolták], biztosan van miről beszélgetnünk.

Igen, igen – gondoltam, alig várom, hogy többet megtudjak Judit magánéletéről.

A szobámnak Balatonra néző erkélye volt. Nem tudom, melyikünk javasolta, hogy ott beszélgessünk. Arra emlékszem, hogy takarókba kellett burkolóznunk, mert hűvös volt; úgy emlékszem, hogy őszi évszak volt.

Meséljen Juditról! – kezdtem. – Nagyon kedvelem őt, de olyan furcsa. Nem tudom, hogy a barátjának tekintsem-e magam, vagy van valaki más, aki tényleg ezt a szerepet tölti be.

Igen, Judit furcsa – válaszolta a mama. – A magánügyeit megtartja magának. Ha kérdeztem, amikor még gyerek volt, azt válaszolta: “Anya, én már majdnem felnőtt vagyok, nincs semmi, amit el akarnék mondani neked.”

Az utóbbi időben ez megváltozott, de emlékeztetett arra, hogy most már felnőtt, és hogy életének romantikus vonatkozásait inkább megtartja magának. Nem tudom, hogy Juditnak jobb-e a kapcsolata az apjával, nekem biztosan nem.

Aztán elkezdte kibontani, hogy gyakorlatilag nincs kapcsolata a férjével, hogy már régóta elhidegültek egymástól, pedig “a családnak és a barátainak csodálják, hogy milyen jó pár vagyunk”.

Ömlött belőle a panasz a házasságáról. Egyre közelebb fészkelődött, azzal az ürüggyel, hogy fázik. Nyilvánvaló volt, hogy örömmel kezdene viszonyt velem. Micsoda abszurd helyzet! Tétováztam, és arra gondoltam: mi van, ha a férje rájön, és utánam jön? Mi van, ha teherbe esik? Vajon láthatnám-e Juditot egy ilyen közeli szexuális jellegű találkozás után az anyjával? Észrevette a tétovázásomat, és egy ponton rájöttem, hogy feladta.

Nem ez volt az utolsó alkalom, hogy láttam őt. A következő alkalom, vagy egy évtizeddel később, ugyanilyen abszurd volt. Miután Judit és én 1956 novemberében egymástól függetlenül elhagytuk Magyarországot, anyám – miután egy ideig semmit sem tudott rólam – hogy megtudja, Judit és én esetleg együtt mentünk-e el, vagy csak, hogy tud-e rólam valamit. Egy szó, mint száz, összebarátkoztak, és Budapesten évekig összejártak, hogy megbeszéljék az eltávozott utódok sorsát, én voltam a szüleim egyetlen férfi leszármazottja, Judit pedig a Tarlós házaspár egyetlen gyermeke.

Valamikor az 1960-as évek közepe táján, amikor a New York-i Columbia Egyetemen dolgoztam, feleségül vettem Erikát, és a lányait, Lisát és Heidit örökbe fogadtam, történt, hogy meghívtam anyámat, hogy megmutassam neki, milyen szép család vagyunk, és hogy az Erikával és a gyerekekkel kapcsolatos aggodalmait és minden negatívumát megcáfoljam. Nem sokkal azután, hogy megérkezett, elvittük az Empire State Building tetejére, ami a városba látogatók számára kötelező látnivaló. Ott, lám, összefutottunk Tarlósnéval, aki egy rokonát látogatta meg a külvárosban. Nagyon örültek egymásnak, hogy látják egymást, mondták, hogy mennyi mindenről tudnának beszélgetni, és anyu kérdezte: baj-e, ha

meghívja a régi barátnőjét vacsorára és éjszakára. Anya egy kétszemélyes kihúzható kanapén aludt; “az nekünk éppen megfelel” – mondta. Erika és én természetesen beleegyeztünk. Egy olyan éjszaka következett, amelyet soha nem felejték el; történetét a 21A fejezetben fogom elmesélni.

6. A középiskola befejezése és az első munkahelyek

Középiskolai tapasztalataim vegyesek voltak; volt néhány kiváló tanárom, néhány közepes; és néhány rossz. Osztályfőnökünk Bobor tanár úr volt, okos, szigorú, de nagyon igazságos ember. Különösen kedveltük a hosszú szakállú Tatár urat, aki a politikailag nehéz társadalomtudományi tárgyakat tanította. Amikor valami nyilvánvalóan valótlán propagandát kellett mondania, kacsintott felénk. A diákok közül többen elhatároztuk, hogy ha valaha is kérdeznének minket erről a tanár úrról a hatóságok, akkor nem áruljuk el, hanem azt mondjuk, hogy ideges tikk van az egyik szemén, és a tikkje bármikor előjöhethet.

Középiskolás korom egyik izgalmas élménye volt, hogy szerencsém volt Kárpáti Gyuri mellé ülni, aki már 17 évesen a vízilabda válogatott tagja volt. Öröm volt nézni, ahogy úszott, általában minden negyed elején elsőként érte el a csapatok között féltávnál elhelyezett labdát, és másnap elbeszélgetni vele arról a játékról, amiben annyira jó volt. (Kárpátiról és a vele való későbbi kapcsolatokról részletesen a 3A fejezetben esik szó.)

A körülbelül harmincfős osztályunkban a jegyátlagom gyakorlatilag mindig a top háromban volt; vagy a 2. vagy a 3. helyen. Elég jó volt ahhoz, hogy az utolsó év elején egy ötéves Szovjetunióbeli ösztöndíjra jelöljenek, hogy beiratkozzam egy ötéves egyetemi képzésre. Mivel semmi remény nem volt arra, hogy a kommunista rendszer még az én életemben eltűnik, beleegyeztem a jelölésbe, és rengeteg unalmas teszten és interjún mentem keresztül. A végén nem lett belőle semmi; “a szakirány, amelyre jelentkeztem volna, megszűnt” volt a hivatalos indoklás. Az a gyanúm, hogy a szüleim “polgári” háttéré, mint egykori kiskereskedők, volt a valódi ok, de lehet, hogy valami más.

Érettségi után a Kőbányai Sertésenyésztő és Hizláló Vállalatnál vállaltam állást, Kőbányán, a külvárosban, a város másik végén, körülbelül másfél óra utazással mindkét irányban, egyszerű adminisztrátorként, mint bérügyintéző. A nagy távolságot és az utazási időt ellensúlyozta az a kiváltságom, hogy alkalmazottként erősen támogatott áron vásárolhattam friss sertéshúst, ami a családunk húsfogyasztási szükségleteit fedezte.

Miután elegendő lett a hosszú utazásokból és a bűzből a telepen, 1956 közepén munkahelyet váltottam, és egy kutató laboratóriumban helyezkedtem el adminisztrátorként. Tetszett az új állás, és (anyám naplója szerint) a főnökeim is kedveltek. Mindössze két hónapig voltam ott, amikor drámai változás következett be az életemben (16A fejezet).

15B. Sztálin után, Hruscsov alatt

1. Párt-, kormányzati és területi hierarchiák a Szovjetunióban (1990 körül)

A kommunista politikai rendszerekben kettős hatalmi struktúra létezik: egyrészt a kormányban, ahol általában a miniszterelnök a vezérkutya; másrészt a monopolhelyzetben lévő kommunista pártban, ahol az első titkár a főnök. A szokásos helyzet az, hogy a pártfunkcionáriusok dominálják és irányítják a kormánytisztviselőket. A politikai hierarchiában bizonyos rangú pártfunkcionáriusok a kormány a megfelelő kinevezettjei fölött állnak, de a párt-kormány viszony jellegét sok tényező

határozza meg, és ez időről-időre változhat. Mindenesetre a legmagasabb rangú kormánytisztviselők szinte mindig a párt tisztségviselői, így ez nem biztos, hogy számít. Bizonyos esetekben a kormányzati bürokrácia felemelkedhet vagy egyenlő hatalomra tehet szert a pártbürokráciával, de ez általában fordítva van. Nem ritka, hogy pártfunkcionáriust neveznek ki kormányzati posztra, de ennek ellenkezője is előfordulhat. Egyes esetekben előfordulhat, hogy egy személy a pártban és a kormányban is a legmagasabb pozíciót tölti be, ahogyan Sztálin tette ezt az 1920-as évek közepétől gyakorlatilag élete végéig.

A korabeli gyakorlat szerint a Minisztertanács elnöke, vagyis a miniszterelnök a kormányfő, hasonlóan a nyugati országok miniszterelnökéhez; míg a párt főtitkára a politikai bürokráciát vezeti. A főtitkárnak az úgynevezett Politbüro (vagy politikai iroda) tagjaival, azaz a párt legfelsőbb vezetésének végrehajtó bizottságával kell együttműködnie. Ennek a feladata a politikai viták lefolytatása és a döntéshozatal. Jellemzően öt-tizenegy tagból áll, mindegyikükhöz egy-egy területet rendelnek (például védelem, mezőgazdaság, pártszervezés), amellyel kapcsolatban az így kijelölt tag rutinszerű döntéseket hozhat, míg a fontosabb kérdéseket a teljes Politbüro elé kell vinnie.

A Szovjetunió történetében a Központi Bizottság a pártszabályzat szerint a pártkongresszusok között a kommunista párt legfőbb szerve volt, amint ma is az. Igaz, ez a viszony a gyakorlatban gyakran fordított, azaz a Politbüro döntötte/dönti el, hogy kik legyenek a Központi Bizottság tagjai. Sztálin alatt általában ez volt a helyzet. A Központi Bizottságot mérete – néhány tucat és több száz tag között – a gyors döntéshozatal szempontjából nehézkessé teszi, ezért szinte kezdettől fogva elvesztette hatalmát a Politbüroval, az újonnan létrehozott központi bizottsági titkársággal és más pártszervekkel szemben.

Az 1920-as években Joszif Sztálin párttitkár saját támogatóival bővítette a Központi Bizottság tagságát. Az 1930-as évek közepéig a bizottság kvázi parlamentáris testületként folytatta a működését, szabad vitákkal és frakciókkal. Az 1930-as években Sztálin a legtöbb tagot kivégeztette, hogy teljes személyes kontrollt gyakoroljon a párt felett.

Sztálin hatalmának megszilárdulása után a Központi Bizottság főtitkári posztja a Szovjetunió vezetőjének szinonimájává vált, mivel egyetlen személy, Sztálin, egyszerre töltötte be a két legmagasabb tisztséget a pártban és a kormányban. Uralkodása alatt a Központi Bizottság szerepe nagymértékben csökkent.

A kollektív vezetés idején, mint Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után, a Központi Bizottság szerepe ismét meghatározóvá vált. A versengő rivális pártvezetőknek meg kellett nyerniük a Központi Bizottság frakcióinak irányítását, ami döntőnek bizonyult annak meghatározásában, hogy ki kerüljön be a vezetésbe (vagyis a Politbüroba), és az azon belüli rangsorolásukban. Ez volt a helyzet az 1957-es és 1964-es pártválságok idején is.

A Szovjet Kommunista Párt alapszabálya a párt legfőbb döntéshozó szervének a párt kongresszusát tekintette/tekinti. Ennek ülései nagygyűlések, amelyeken a párt kijelölt és korábbi küldöttei vesznek részt.

A Központi Bizottság tagjait a párt kongresszusa választotta meg, de ez csupán a Politbüro által előterjesztett jelöltlistához való hozzájárulást jelentette. A bizottság létszáma az évek során az 1921-es 25 tagról 1986-ra 307-re nőtt. Az első években évente kétszer egy-két napra ült össze. A központi bizottsági tagság rendszerint a kormány, a gazdaság és a hadsereg legfontosabb pozícióinak betöltőit illette meg, lehetővé téve ezzel a párt kormányon belüli ellenőrzését. A Politbüro, a bizottság

titkársága és más pártszervek a Szovjetunió 1991-es megszűnéséig a Központi Bizottság nevében adták ki hivatalos rendeleteiket.

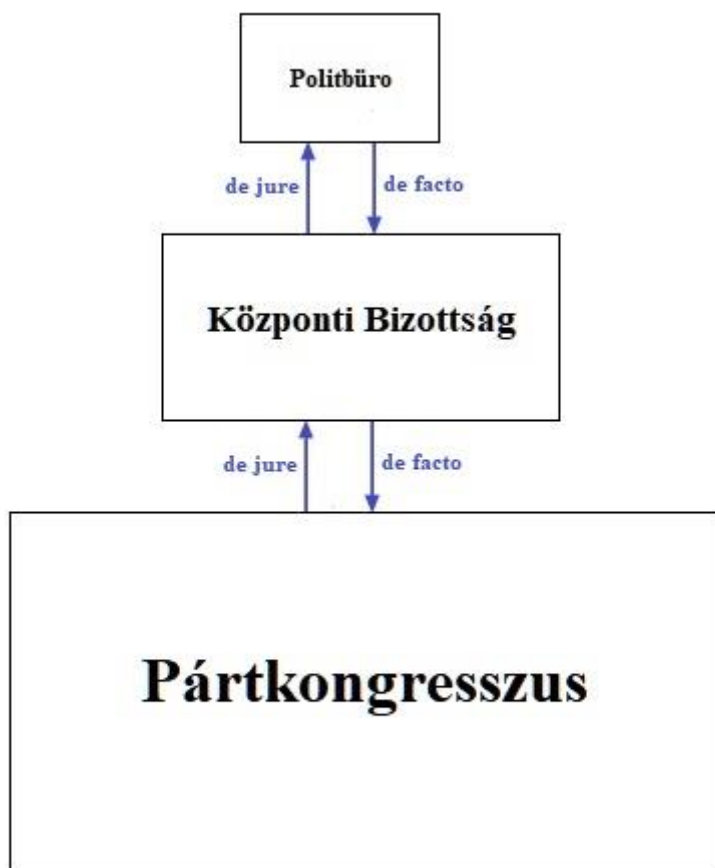
A kelet-európai szatellitországok központi bizottságai formájukban és működésükben hasonlóak voltak a fenti modellhez, mint ahogy Kínáé még ma is.

A kongresszusok között a pártot a Központi Bizottság irányította. A pártkongresszusok gyakorisága változó volt. Az 1920-as években az üléseket félévente vagy évente tartották. Ugyanakkor 1939 és 1952 között egyáltalán nem tartottak kongresszust. Sztálin halála után a kongresszusokat ötévente tartották.

A **15B-1 illusztráció** a szovjet párthierarchia formális felépítését mutatja be. A nyilak jelzik az egyes szervek közötti, időnként változó tényleges hatalmi viszonyokat. Formálisan a hatalom elvileg az alacsonyabb szintekről halad a magasabbak felé. Valójában azonban a döntéseket jellemzően a magasabb szinteken hozzák meg, "lefelé" kommunikálják, és az alacsonyabb szintek engedelmeskednek, mert a magasabb szervek ellenőrzik a végrehajtást.

* * *

A Szovjetunió hatalmas területe (kelet-nyugati irányban 10 900 km, amely a világ 24 időzónájából 11-et tartalmaz, észak-déli irányban pedig 4500 km) területi közigazgatással és hierarchiával is rendelkezik, amelyet hasznos összefoglalni, hogy követni tudjuk a később említett fejleményeket. Az alábbiakban a Szovjetunió összeomlása előtti, 1990 körüli helyzetet mutatjuk be. A Sztálin utáni hatalmi harcban befolyásossá vált szerv **félkövér** betűkkel van feltüntetve.

15B-1 illusztráció. A kommunista párt *de jure* és *de facto* szervezete

Forrás: A szerző rajza

A Szovjetunió 15 uniós köztársaságból (*szojuznűje reszpubliki*), 20 autonóm köztársaságból (*avtonomnűje reszpubliki*), 8 autonóm tartományból (*avtonomnűje oblasztyi*), 10 autonóm körzetből (*avtonomnűje okrug*), 6 régióból (*kraja*) és 114 tartományból (*oblasztyi*) állt.⁷⁰

A Szovjetunió *de jure* politikai alapját a népképviselők szovjetjei (tanácsai) alkották. Ezek a közigazgatási hierarchia minden szintjén léteztek, a Szovjetunió egésze a Moszkvában székelő Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának névleges irányítása alatt állt. Ennek a testületnek két kamarája volt – a Szövetségi Tanács, amely 750 egyéni választókerületben választott taggal rendelkezett; és a Nemzetiségi Tanács, amelynek 750 tagja az előző bekezdésben felsorolt különböző területi egységeket képviselte. E testületek választásain a választók nem választhattak több jelölt közül, hanem a Kommunista Párt által előterjesztett egyetlen listára kellett szavazniuk.

Elméletileg minden törvényhozáshoz a Legfelsőbb Tanács mindkét kamarájának jóváhagyására volt szükség; a gyakorlatban minden döntést a Kommunista Párt Politbúrója erős befolyása alatt álló kis csoport, a **Legfelsőbb Tanács Elnöksége** hozott, ezeket azután a képviselők egyhangúlag

⁷⁰ Ennek és a következő két bekezdésnek a forrása az Encyclopedia Britannica; britannica.com/place/Soviet-Union#ref174841.

jóváhagyták. Az egyes köztársaságokban és a többi területen a tanácsok szerepe elsősorban az volt, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa által hozott határozatokat végrehajtsák.

* * *

Sztálin 1953 márciusában halt meg. A hatalmi harc azonnal elkezdődött. Emlékszem, hogy akkoriban Magyarországon cikkek jelentek meg arról, hogy milyen következményekkel járna erre vagy arra a magyar politikai vezetőre, vagy általában Magyarországra nézve, ha a harc során egyik vagy másik szovjet vezető kerülne hatalomra. Mindenekelőtt arról ment a spekuláció, hogy mindegyik versengő vezetőnek van egy programja, amelyet az illető államférfi (sohasem hölgy) feltehetően megvalósítana, ha a csúcsra jutna. Ennek nyilvánvaló következményei lennének Magyarországra nézve. Például folytatódna-e a nyaktörő iparosítás, vagy az ország képes lenne egy ésszerűbb gazdaságpolitikát követni?

Minden magyar pártvezetőnek volt egy "szponzora", vagyis egy kedvelt szovjet aspiráns a Szovjetunióban a hatalomért harcolók közül.

Többéves küzdelem után 1953 és 1956 között Nyikita Hruscsov került ki győztes "vezérkutyaaként" Georgij Malenkovval szemben.

2. Nyikita Hruscsov előélete és karrierje Sztálin alatt

Az, hogy egy isten háta mögötti faluban, szegény parasztszaládban született, mindössze négyéves általános iskolai végzettséggel rendelkező gyermek hogyan válhatott a Szovjetunió vezéregyéniségévé, és hogyan szolgálhatta 11 éven át a Szovjetuniót, lenyűgöző és kevésbé ismert történet. Éppen ezért, és mert Hruscsov vezér döntései döntő hatással voltak Magyarországra (és sok más országra) történelmére, konkrétan az 1956-os magyar forradalomra, és így az én sorsomra is, ezért is írom ezt a terjedelmes leírást arról, hogyan tudott egy ilyen ember a Szovjetunióban a csúcsra emelkedni. További ok, hogy életének epizódjai előrevetítik, hogy miután évtizedeken át csodálójá, hűséges munkatársa és látszólag lelkes részese volt Sztálin brutalitásának, miért fordult olyan határozottan és nyilvánosan Sztálin ellen, és miért vádolta őt bűnözőnek.

A 3. rövid szakasz a Sztálin utódlásáért folytatott hatalmi harcra összpontosít, amelyből Hruscsov meglepetésszerű győztesként került ki.

A 4. szakasz Hruscsovnak a Szovjetunió vezetőjeként hozott legkövetkezetesebb döntéseit tárgyalja.

* * *

Nyikita Hruscsov (1894-1971) Kalinovkában, egy oroszországi faluban született, a mai ukrán határ közelében. Szülei szegény parasztok voltak; volt egy két évvel fiatalabb lányuk, Irina.

Hruscsov általános iskolai tanára, Ligyija Sevcenko azt mondta, hogy soha nem látott még olyan szegény falut, mint Kalinovka volt. Nyikita már fiatal korától kezdve pásztorfiúként dolgozott. Összesen csak négy évig járt iskolába. Bár okosnak tartották, a családja nem engedhette meg magának a további tanítást.

14 éves korában családja a donbaszi (Donyec-medencei) Juzovka városába (ma Doneck, Ukrajna) költözött, az akkori Orosz Birodalom egyik legiparosodottabb területének szívébe. Erre Nyikita 1959-es amerikai látogatása során így emlékezett vissza:⁷¹

Amint megtanultam járni, azonnal dolgozni kezdtem. Tizenöt éves koromig pásztorként dolgoztam. ... Utána dolgoztam egy német gyárban, dolgoztam egy francia tulajdonú bányában, dolgoztam egy belga tulajdonú vegyi üzemben, és [most] a nagy szovjet állam miniszterelnöke vagyok. És semmiképpen sem szégyellem a múltamat, mert minden munka tiszteletre méltó. A munka, mint olyan nem lehet piszkos, csak a lelkiismeret lehet az.

Az első világháború alatt Nyikitát nem sorozták be, mert egy tíz bányát kiszolgáló egységnél helyezkedett el fémipari szakmunkásként. 1914-ben feleségül vette Jefroszinyja Piszarevát, egy bányaliftkezelő lányát. 1915-ben született egy lányuk, Julija, 1917-ben pedig egy fiuk, Leonyid.⁷² 1918 márciusában, amikor a bolsevik kormány különbékét kötött a központi hatalmakkal, a németek megszállták a Donbaszt. Hruscsov Kalinovkába menekült. Onnan politikai komisszárként besorozták a Vörös Hadseregbe.⁷³ 1921-ben, a háború végén leszerelték, és egy donbaszi munkásbrigád komisszárává nevezték ki.

Az első világháború és a polgárháború széles körű pusztítást, járványokat és éhínséget okozott. Ennek egyik áldozata volt felesége, Jefroszinyja, aki Kalinovkában halt meg tífuszban, miközben férje a hadseregben szolgált.

1921-ben Hruscsovot a Donbaszban lévő rutcsenkovói bánya politikai ügyekért felelős igazgatóhelyettesének nevezték ki, ahol korábban is dolgozott. A bánya termelésének újraindításával kapcsolatos gyakorlati teendőkhöz kapcsolódott be. Munkája nagy sikerrel járt. Mivel csak négyéves iskolai végzettsége volt, beiratkozott egy felkészítő képzésre (*rabfak*, munkásfakultás), hogy felvételt nyerjen a műszaki technikumba. Amíg a rabfakra járt, tovább dolgozott a bányában. Sikeresebb volt a kommunista pártban való előrejutásban, mint a tanulásban (amelyre kevés ideje volt). Nem sokkal a rabfakba való felvétele után kinevezték az egész technikum párttitkárává, és tagja lett Juzovka város pártbizottságának.

1922-ben megismerkedett a jómódú ukrán parasztcsaládból származású Nyina Petrovna Kuharczukkal, a kommunista párt egyik jól képzett szervezőjével. Bár soha nem házasodtak össze, Nyikita élete hátralévő részében férj és feleségként éltek együtt. Három gyermekük született: Rada lányuk (1929), Szergej fiuk (1935) és Elena lányuk (1937).

1925-ben Hruscsovot egy 1000 négyzetkilométeres járás párttitkárává nevezték ki. Állandóan mozgásban volt az egész területén, még a kisebb ügyek iránt is érdeklődött. Ugyanebben az évben

⁷¹ *Khrushchev in Hollywood* (Hruscsov Hollywoodban, CBS News, 1959).

⁷² Ezeket a tényeket és sok más érdekességet Nyikitáról William Taubman, az Amherst College emeritus tanszéki professzora publikálta, *Khrushchev: The Man and His Era* (Hruscsov: Az ember és kora, New York és London: W. W. Norton, 2003). A történészek és a nagyközönség egyaránt kivételesen nagyra értékelték ezt a könyvet; Pulitzer-díjat és számos más díjat kapott. A Wikipédia Hruscsovról szóló bejegyzése, amelyre e fejezetben nagymértékben támaszkodunk, részletesen idézi Taubmant.

⁷³ Feladatai közé tartozott az újoncok bevezetése a bolsevizmus tanaiba, valamint a csapatok moráljának és harckészültségének magasabb szintre emelése. Hruscsov egy építőászlóalj komisszárává emelkedett, és a frontról két hónapos politikai tanfolyamra küldték.

szavazati joggal nem rendelkező küldöttnek választották a Kommunista Párt Moszkvában tartott 14. kongresszusára.

1925-ben Lazar Kaganovics lett a párt ukrainai vezetője, Sztálin közeli munkatársa, nem mellékesen a Politbüro tagja. Mivel már évek óta ismerték egymást, Kaganovics Hruscsov pártfogója lett, és segítette Nyikita gyors felemelkedését a pártban. Hruscsov először Harkovba, Ukrajna akkori fővárosába, majd Kijevbe költözött, ahol a városi pártszervezet második embere volt.

1932-ben Hruscsov Moszkvába költözött, ahol a moszkvai pártszervezet vezetője, Kaganovics mellett lett második ember. 1934-ben kinevezték a város pártvezetőjévé és a Központi Bizottság tagjává. Ő felügyelte a moszkvai metró megépítését, Az 1935-ös átadás után a metró befejezésének felgyorsításában játszott szerepéért megkapta a Lenin-rendet. Ugyanebben az évben a 11 millió lakosú moszkvai terület első titkárává választották.

Sztálin és Hruscsov 1932-ben találkozott először személyesen; ezt követően alkalmanként, végül pedig elég rendszeresen. Nyikita rendkívül csodálta a diktátort, és nagy becsben tartotta a vele való informális találkozókat és a meghívásokat Sztálin dácsájára, Sztálin pedig vonzalmat érzett fiatal beosztottja iránt.

Vissza Ukrajnába, szörnyű, ember okozta éhínség (*Holodomor*, éhhalállal pusztítás) következett be, amely része volt az egész Szovjetunióra kiterjedő éhínségnek, de sehol sem volt olyan súlyos, mint Ukrajnában. A rossz termést tovább rontották a kollektív gazdaságok és az egyéni parasztok számára megállapított irreálisan magas gabona- és egyéb élelmiszerkvóták. Ezeket nem lehetett teljesíteni, ami arra készítette a mezőgazdaságban dolgozókat, hogy minden lehetséges módon ellenálljanak. A Holodomor okozta ukrainai halálesetek számát a tudományos becslések 4 és 10 millió közé teszik. 2006 óta a Holodomort Ukrajna – 15 másik országgal együtt – a szovjet rezsim által az ukrán nép ellen elkövetett népirtásnak ismerte el.

Sztálin 1934-ben kezdte meg a Nagy Tisztogatásnak nevezett politikai elnyomó kampányt. Sokakat kivégeztek vagy a Gulágra⁷⁴ küldtek. E kampány központi elemei voltak a moszkvai perek, a párt és a hadsereg eltávolított felső vezetői elleni kirakatperek sorozata.

Hruscsov számos barátja és munkatársa eltávolításához asszisztált a moszkvai körzetben. Az ottani 38 vezető pártfunkcionáriusból 35-öt megöltek. A párt szabályzata szerint Hruscsovnak kellett jóváhagynia a letartóztatásokat, és ő nem tett semmit vagy csak keveset barátai és kollégái megmentéséért. A pártvezetők számszerű kvótákat kaptak a letartóztatandó "ellenségekről". 1937 júniusában a Politbüro csak a moszkvai tartományban 35.000 letartóztatandó ellenségben állapított meg kvótát; közülük 5000-et ki kellett végezni. A Sztálin iránti hűség jutalmaként Hruscsov 1938-ban a Politbüro tagjelöltje, 1939-ben pedig teljes jogú tagja lett.

1937-ben Sztálin Hruscsovot nevezte ki az ukrainai kommunista párt élére, így 1938 januárjában Nyikita ismét Kijevbe, az ukrán fővárosba költözött. Ukrajnában kiterjedt tisztogatások zajlottak, a meggyilkoltak között voltak olyan sztalinói professzorok is, akiket Hruscsov ismert és tisztelt. Megérkezése után a letartóztatások üteme felgyorsult. Csaknem minden kormánytisztviselőt és a Vörös Hadsereg parancsnokait leváltották. A Hruscsov érkezése utáni első hónapokban szinte mindenkit, akit letartóztattak, halálra ítélték.

⁷⁴ Kényszermunkatáborok a Szovjetunió távoli területein, ahol milliókat kényszerítettek arra, hogy embertelen körülmények között éljenek és dolgozzanak, így megszámlálhatatlanul sokan megbetegedtek és elpusztultak.

Hruscsov életrajzírója, Taubman szerint Ukrajna új vezetőjének tudnia kellett, hogy minden feljelentés hamis, és hogy ártatlan emberek szenvednek. Hruscsov 1939-ben a 14. ukrán pártkongresszushoz intézett beszédében azt mondta:

Elvtársak, le kell lepleznünk és könyörtelenül el kell pusztítanunk a nép minden ellenségét. De nem engedhetjük, hogy egyetlen becsületes bolseviknak is bántódása essék. Harcot kell folytatnunk a rágalmozók ellen.⁷⁵

Amikor 1939-ben a Molotov-Ribbentrop-paktum értelmében a szovjet csapatok megszállták Lengyelország keleti részét, Hruscsov elkísérte a Vörös Hadsereget, hogy ott Sztálin parancsát teljesítse. Az ő szerepe volt annak biztosítása, hogy a megszállt területek a Szovjetunióval való egyesülés mellett szavazzanak. Propaganda, a szavazás tárgyát illető megtévesztés és nyílt csalás kombinációjával a szovjetek biztosították, hogy az új területeken megválasztott gyűléseken egyhangúlag a Szovjetunióval való egyesülés kérelmére szavazzanak. Így lett 1939 novemberében Nyugat-Ukrajna az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság része.

Amikor 1941 júniusában a náci Németország lerohanta a Szovjetuniót, Hruscsov, még mindig Kijevben volt. Sztálin politikai komisszárrá nevezte ki, hogy közvetítsen a helyi katonai parancsnokok és a moszkvai politikai vezetők között. Ahogy a németek előrenyomultak, Hruscsov a katonasággal együtt fáradozott Kijev megmentésén. Sztálin tiltó utasítása miatt, hogy a várost semmilyen körülmények között nem szabad feladni, a Vörös Hadsereget a németek bekerítették, és a jelentések szerint 655.000 foglyot ejtettek. Lehetséges, hogy Hruscsovnak a vezetőjébe vetett hitét először (esetleg ismét) a Vörös Hadsereg kudarcai rendítették meg. Emlékirataiban így nyilatkozik:⁷⁶

Hadd térjek vissza a kijevi területen történt ellenséges áttörésre, csoportunk bekerítésére és a 37. hadsereg megsemmisítésére. Később az 5. hadsereg is elpusztult. ... Mindez értelmetlen volt, katonai szempontból pedig a tudatlanság és a hozzá nem értés megnyilvánulása. Itt van az eredménye annak, hogy nem tettünk egy lépést sem hátrafelé. Nem tudtuk megmenteni ezeket a csapatokat, mert nem vontuk vissza őket, és ennek következtében egyszerűen elvesztettük őket.

⁷⁵ Taubman, id. mű, 118. o.

⁷⁶ *Memoirs of Nikita Khrushchev, Volume 1: Commissar, 1918–1945* (Nyikita Hruscsov emlékiratai, 1. kötet: Komisszár, State College: The Pennsylvania State University Press, 2004), 349-350. o.

15B-1 fénykép. Kijev romokban a második világháborúban

Forrás: Wikipedia, en.wikipedia.org/wiki/Nikita_Khrushchev

Hruscsov 1942-ben a délnyugati fronton volt. Ő és Tyimosenko marsall erős ellentámadást javasoltak Harkov térségében. Sztálin a tervet csak részben hagyta jóvá, de a Vörös Hadsereg 640.000 katonája így is részt vett az offenzívában. A németek kikövetkeztették, hogy a szovjetek valószínűleg Harkovnál támadnak, és csapdát állítottak. Kezdetben a szovjet offenzíva sikeresnek tűnt, de hamarosan a németek mélyen behatoltak a szovjet szárnyakba, és a Vörös Hadsereg csapatai szétszakítva veszélybe kerültek. A Szovjetunió 267.000 katonát veszített, köztük több mint 200.000 fogságba esett személyt. Sztálin lefokozta Tyimosenkót és visszahívta Moszkvába Hruscsovot, kilátásba helyezve letartóztatását és kivégzését. Ehelyett azonban Nyikitát a sztálingrádi frontra küldte. Körülbelül egy évig maradt ott, de nincs feljegyzés arról, hogy jelentős szerepet játszott volna a védelemben. Ellenőrizte a csapatok készenlétét és morálját, náci foglyokat hallgatott ki, és néhányat beszervezett propaganda célokra.

Sztálingrád után nem sokkal Hruscsovot személyes tragédia érte: 1943 márciusában fiát, Leonyid vadászpilótát a jelek szerint lelőtték és harc közben meghalt. Leonyid halálának körülményei máig homályosak és ellentmondásosak, mivel sem a holttestét, sem a repülőgépét nem találták meg. Az egyik elmélet szerint Leonyid túlélte a lezuhanást, és együttműködött a németekkel, majd amikor a szovjetek elfogták, Sztálin elrendelte, hogy lőjék agyon, Hruscsov pedig hiába könyörgött az életéért. Ez a megalapozatlan feltevés feltehetően annak magyarázata, hogy Hruscsov később miért ítélte el olyan hevesen Sztálint. 1943 közepén Leonyid feleségét, Ljubov Hruscsovát letartóztatták, kémkedéssel vádolták, és öt év kényszermunkára ítélték. Ez tovább fokozza a Leonyid-történet körüli rejtélyt és spekulációt.

Hruscsov más frontokon is szolgált, például Kurszknál, ahol 1943 júliusában visszaverték az utolsó nagy német támadást szovjet földön. Ezután novemberben a Kijevet felszabadító szovjet csapatokat kísérte. Az Ukrán SZSZK miniszterelnökévé nevezték ki, a köztársaság korábbi pártvezetői tisztségét megtartva, ami azon kevés esetek egyike volt, amikor Ukrajna párt- és polgári vezetői posztját

ugyanaz a személy töltötte be. Hruscsov egyre inkább bekapcsolódott az ukrainai újjáépítési munkálatokba.

Az újjáépítést többek között a szovjet hatóságok ellen, Ukrajna függetlenségéért harcoló ukrán partizánok akadályozták. A felkelőket fokozatosan legyőzték. A szovjet rendőrség és katonaság 1944 és 1946 között 111.000 "bandita" megöléséről és további negyedmillió elfogásáról számolt be. 1944 és 1952 között mintegy 600.000 nyugat-ukrajnait tartóztattak le, egyharmadukat kivégezték, a többit bebörtönözték vagy száműzték.⁷⁷

Miután egy hosszan tartó betegség miatt Hruscsov kénytelen volt lemondani ukrán pártvezetői tisztségéről, ideiglenesen Kaganovics tért vissza Ukrajnába, hogy átvegye ezt a posztot. 1947 végén Kaganovicsot visszahívták Moszkvába, és a felépült Hruscsovot visszahelyezték az Első Titkár posztra. Ezután lemondott az ukrán miniszterelnöki tisztségről pártfogoltja, Demjan Korotcsenko javára.

1949. december közepétől Hruscsov ismét a párt vezetője volt Moszkva városban és tartományban. Életrajzírója, Taubman szerint Sztálin valószínűleg azért hívta vissza Hruscsovot Moszkvába, hogy ellensúlyozza a Sztálin örökösének tekintett Georgij Malenkov és Lavrentij Berija állambiztonsági vezető befolyását. Az idősödő vezető ritkán hívta össze a Politbüro üléseit. Ehelyett a magas szintű párt- és kormányzati munka nagy része pazar vacsorákon zajlott, amelyeket Sztálin rendezett a belső köre számára.⁷⁸

Hruscsov előzőleg sziesztázott, hogy ne aludjon el Sztálin jelenlétében. Emlékirataiban megjegyezte: "Rosszra fordultak a dolgok azok számára, akik Sztálin asztalánál elszundítottak."⁷⁹

Hruscsov emlékirataiban így foglalta össze Sztálin örökségét:⁸⁰

Sztálin mindenkit, aki nem értett vele egyet, "a nép ellenségének" nevezett. Azt mondta, hogy vissza akarják állítani a régi rendet, és ennek érdekében "a nép ellenségei" nemzetközi szinten összefogtak a reakció erőivel. Ennek következtében több százezer becsületes ember pusztult el. Mindenki félelemben élt azokban a napokban. Mindenki arra számított, hogy bármelyik pillanatban kopogtatnak az éjszaka közepén, és ez a kopogtatás végzetesnek bizonyul. ... Sztálinnak nem tetsző embereket semmisítettek meg, becsületes párttagokat, feddhetetlen embereket, ügyünk hűséges és kemény munkásait, akik Lenin vezetésével végigjárták a forradalmi harc iskoláját. Ez volt a tökéletes és totális önkény. És most mindezt bocsássuk meg és felejtsük el? Soha!

⁷⁷ Ezekre a tényekre, valamint azokra, amelyek a Holomodort, valamint a szovjet vezetők által Ukrajnában elkövetett számos más brutális igazságtalanságot okozták, élénken emlékeznek az országban, és tanítják őket az ukrán iskolákban. Ezek magyarázzák mind Putyin elhibázott kísérletét, hogy 2022-ben megpróbálja katonailag meghódítani Ukrajnát, mind pedig azt a kíméletlen ellenállást, amellyel az orosz hadsereg ott találkozik.

⁷⁸ Ezekről a késő esti vacsorákról, ahol extravagáns tálakat és hatalmas mennyiségű alkoholt szolgáltak fel és fogyasztottak el, festői, első kézből származó leírást ad Gyilas, akinek az volt a kiváltsága, hogy több ilyen vacsorán is részt vehetett. A részleteket lásd a **14B fejezetben**.

⁷⁹ *Memoirs of Nikita Khrushchev, Volume 2: Reformer, 1945–1964* (Nyikita Hruscsov emlékiratai, 2. kötet: Reformer, State College: Pennsylvania State University Press, 2006), 43. o.

⁸⁰ Id. mű, 167-168. o.

3. Hatalmi harc Sztálin utódlásáért

1953. március 6-án bejelentették Sztálin halálát, és az új vezetőséget. Malenkov lett a Minisztertanács új elnöke, Berija (aki megszilárdította hatalmát az állambiztonsági szervek felett), Kaganovics, Bulganyin és a volt külügyminiszter Molotov az első alelnökök. A Központi Bizottság elnökségének további öt tagja volt, köztük Hruscsov. Malenkovot a többiek napokon belül arra kényszerítették, hogy lemondjon miniszterelnöki tisztségéről, mivel aggódtak, hogy túl nagy hatalomra tesz szert, de bent maradt a legfelső vezetésben.

Ennek a fordulatnak a legnagyobb haszonélvezője Hruscsov volt. Hirtelen az ő neve jelent meg a titkárok felülvizsgált listájának élén – ami azt jelezte, hogy mostantól ő irányítja a pártot. A Központi Bizottság 1953 szeptemberében hivatalosan is első titkárrá választotta.

Sztálin halála után Berija számos reformot indított el. “A cinizmusában páratlan Berija nem hagyta, hogy az ideológia az útjába álljon. Reformjainak vágta vetekedett Hruscsovéival, és bizonyos szempontból még a 35 évvel későbbi Gorbacsovéival is.”⁸¹ Egyik elfogadott javaslata az amnesztia volt, amely végül egymillió nem politikai foglyot szabadított ki. Hruscsov Malenkovval szövetkezett, hogy megakadályozza Berija számos más javaslatát. Lassan mindketten megszerezték a többi elnökségi tag támogatást, akik félték Berija közismert rendkívüli kegyetlenségétől és kétszínűségétől, és attól, hogy ha Berija a csúcsra jut, akkor Sztálinhoz hasonlóan minden lehetséges riválisától megszabadul. Hruscsov és Malenkov megkörnyékezte Berija két legbefolyásosabb miniszterhelyettesét, hogy árulják el főnököket. Ez lehetővé tette Berija ellenfeleinek, hogy letartóztassák, titokban bíróság elé állítsák, és 1953 decemberében 5 másik emberrel együtt kivégezzék.

Hruscsovnak terhelő információk voltak birtokában Malenkovról, amelyeket Berija titkos aktáiból szerzett. Nyikita ezeket arra használta fel, hogy rávegye riválisát, egyezzen bele kíméletes, nem nyilvános lefokozásába, így Hruscsov egyedül maradt a csúcson.

15B-2 illusztráció. Hruscsov a Time magazin címlapján

Forrás: Wikipedia, en.wikipedia.org/wiki/Nikita_Khrushchev

⁸¹ Taubman, id. mű, 246-247. o.

4. Hruscsov legkövetkezetesebb korai döntései

4a. "Titkos beszéd" a 20. pártkongresszuson (1956 februárja)

1955 végére több ezer politikai fogoly tért haza, és mesélt a Gulágon szerzett tapasztalatairól. A visszaélések folyamatos vizsgálata feltárta Sztálin bűneinek teljes terjedelmét. A Politbúróban közeli szövetségeseivel, Anasztasz Mikojánnal együttműködve Hruscsov úgy gondolta, hogy ha eltávolítják a sztálinizmus foltját, a párt lojalitásra fogja ösztönözni az embereket.

Hruscsov a lehető legszélesebb körben akarta feltárni Sztálin bűneit, és ezt a közelgő pártkongresszuson tervezte megtenni. Sok munkatársa azonban azt tanácsolta neki, hogy hagyja a múltat, ami elmúlt, elmúlt. A kompromisszum: Hruscsov lejárátja Sztálint, de csak a kongresszus zárt ülésén, ahol csak a szovjet küldöttek lehetnek jelen.

A február 25-én elhangzott négyórás beszédének lényege, amelyben Sztálin számos bűnét sorolta fel, a belőle vett idézettel foglalható össze:⁸²

Sztálin egy egész sor esetben mutatta ki türelmetlenségét, brutalitását és hatalommal való visszaélését ... gyakran választotta az elnyomás és a fizikai megsemmisítés útját, nemcsak a tényleges ellenséggel szemben, hanem olyan személyekkel szemben is, akik nem követtek el semmilyen bűnt a párt vagy a szovjet kormány ellen.

A "titkos beszéd" kifejezés valójában félrevezető volt. Kelet-Közép-Európa küldöttei másnap este meghallgathatták a felvételt. Március elejére másolatokat küldtek szét az egész Szovjetunióban. Hivatalos fordítása egy hónapon belül megjelent Lengyelországban; ebből 12.000 példányt nyomtattak, amelyek közül egy hamarosan nyugatra is eljutott. Hruscsov fia, Szergej később ezt írta:⁸³

Apám igyekezett biztosítani, hogy minél több fülhöz eljusson. Hamarosan felolvasták a Komszomol gyűléseken; ez további tizennyolcmillió hallgatót jelentett. Ha azok rokonait, barátait és ismerőseit is beleszámítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy az egész ország megismerte a beszédet. És el is terjedt az egész világon.⁸⁴

A beszéd szerepet játszott mind a lengyelországi zavargásokban, mind a rákövetkező 1956-os magyarországi forradalomban.

Lengyelországban a Szovjetunióban bekövetkezett fejlemények jelentősen meggyengítették a keményvonalas sztálinista frakciót, ami a Władysław Gomułka vezette reformer frakció hatalomra kerüléséhez vezetett. Ő intenzív tárgyalásokat folytatott Hruscsovval, aki több jelentős engedményt tett, ami a lengyel kormány nagyobb autonómiáját eredményezte. Az engedmények egyik fontos példája: a szovjet vezető elismerte, hogy a Szovjetunió évekig méltánytalanul alacsony árat fizetett a lengyel szénért, és kárpótlásul 500 millió dollár értékű hitelt adott Lengyelországnak. Gomułkát Magyarországon is hősnak tekintették. A moszkvai és lengyelországi fejlemények, valamint

⁸² Hruscsov emlékiratai (2006), id. mű, 212. o.

⁸³ Sergei Khrushchev, Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower (Nyikita Hruscsov és a szuperhatalom megteremtése, State College: The Pennsylvania State University Press, 2000), 200. o.

⁸⁴ Negyven évvel később, a Szovjetunió bukása után Gorbacsov megtapsolta Hruscsovot azért a bátorságáért, hogy Sztálint elítélő beszédével hatalmas politikai kockázatot vállalt, és Hruscsovot "mégiscsak erkölcsös embernek" nevezte. Taubman, id. mű, 282. o.

Hruscsov azon döntése, hogy kivonja a szovjet csapatokat Ausztriából, felvillanyozták a magyar reformereket és a közvéleményt, és olyan követeléseket váltottak ki, amelyek az 1956-os forradalomhoz vezettek.

4b. Békeszerződés Ausztriával

Röviddel hatalmának megszilárdítása után Hruscsov békeszerződést kezdeményezett Ausztriával, amely lehetővé tenné az ország egy részét (akárcsak Németországot Gorbacsovig) megszállva tartó szovjet csapatok távozását. Bár Molotov és több más vezető ellenezte, Hruscsov elintézte, hogy osztrák küldöttség jöjjön Moszkvába, és ő személyesen tárgyalt a szerződésről. A csapatok kivonásáért cserébe Ausztria vállalta, hogy soha nem csatlakozik semmilyen katonai szövetséghez, így az ország mind a mai napig nem tagja a NATO-nak.

4c. Kevesebb erőszak és parancsuralom, mint Sztálin alatt

A fentieket nem lenne helyénvaló "politikai liberalizációnak" nevezni, mivel a hatalom továbbra is erősen centralizált volt, és továbbra is a kommunista párt monopóliuma maradt. Helyesebb azt állítani, hogy a központi hatalom – mindenekelőtt a párt vezetője – úgy döntött, hogy a korábbinál megengedőbb módon gyakorolja abszolút hatalmát. A gyakorlatban ez olyan dolgokat jelentett, mint

- Berija volt az utolsó politikai nehézsúlyú, akit kivégeztek. Azóta a rivális vagy legyőzött politikai vezetőket nem gyilkolták meg, nem is börtönözték be, hanem kisebb megbízatásokat kaptak vagy nyugdíjazták őket. Például Sztálin hűséges követőjét, külügyminiszterét és bűntársát, Molotovot egyszerűen Mongóliába küldték nagykövetnek.
- Az állambiztonsági szervek által működtetett különleges bíróságokat, amelyek korábban törvényen kívül működtek, és élet-halál kérdésben dönthettek, megszüntették. A politikai perek száma sokkal kevesebb lett. A nem bűnöző elemeknek többé nem kellett attól tartaniuk, hogy az éjszaka közepén bekopogtatnak hozzájuk.
- A művészetekben kismértékű szabadságot engedélyeztek.
- A politikai terrort, mint mindennapi kormányzati módszert felváltották az elnyomás adminisztratív eszközei, mint például a figyelmeztetés, az állásvesztés, az egyetemi karról való elbocsátás vagy a pártból való kizárás. Bevezették azonban a büntetés egy új és súlyos formáját is: a "társadalmilag nemkívánatos" személyek erőszakkal történő elmeegógyintézetbe zárását.

4d. Mezőgazdaság: kockázatos kísérletek

Hruscsov a mezőgazdaság szakértőjének tartotta magát, és az USA-ban bevált ötletekkel akarta megreformálni a nem hatékony szovjet rendszert. Különösen az 1959-es amerikai, többek között egy nagy iowai kukoricafarmon tett látogatása után a Virgin Land (szűzföld) program lelkes híve lett, amelynek keretében főleg kukoricát ültessenek korábban hasznosítatlan földekre. Amerikai szakértők figyelmeztették, hogy elsősorban Oroszország déli részein termesszenek kukoricát, és gondoskodjanak elegendő műtrágya-, rovarirtó- és gyomirtó-készletről. Ezt azonban nem tették meg, Hruscsov még Szibériában is igyekezett kukoricát ültetni, gyakran a szükséges vegyszerek nélkül. Szűzföld programja így kudarcba fulladt.

4e. Békés együttélés, enyhülés

Hruscsov a hidegháborút súlyos hibának tartotta Sztálin részéről, mert drága katonai vetélkedéshez vezetett a NATO-val, egy erősebb és gazdagabb kapitalista koalícióval. Ehelyett támogatta és igyekezett előmozdítani a békés egymás mellett élést, amely felszabadítaná az erőforrásokat, és

lehetővé tenné a Szovjetunió és szatellitjei számára, hogy gazdaságilag versenyezzenek a Nyugattal, amit Oroszország lakossága értékelne, és javítaná a kapcsolatokat KKE-vel – amelyre mindig is nyomást gyakoroltak a nehézipar és a fegyverkezés kiépítése érdekében –, valamint a fejlődő világgal.

Amikor Hruscsov átvette az irányítást, a külvilág keveset tudott róla, és eleinte nem volt lenyűgözve. Alacsony volt, erős testalkatú, rosszul szabott öltönyöket viselt, “energiát sugárzott, de intellektust nem”. Így ahhoz, hogy komolyan vegyék, és hogy csökkentse a fegyverkezési versenyt, először is el kellett adnia magát külföldön, és bizalomépítő intézkedéseket kellett tennie, amit a “détente” szóval foglaltak össze.⁸⁵

Az Egyesült Államokkal való kapcsolatok voltak a legfontosabbak. Ezért a szovjet vezető meghívta Nixon amerikai alelnököt Moszkvába, ahová 1959 júliusában érkezett. A moszkvai Amerikai Nemzeti Kiállításon egy díszletkonyhában tartották a híres, rögtönzött “konyhai vitát”, egy szenvedélyes szóváltást, amelyben mindkettőjük saját országa gazdasági rendszerét védte.

Nixon meghívására Hruscsov 1959 szeptemberében 13 napos látogatásra érkezett az Egyesült Államokba, ahol pörgős körutat tett a nagyvárosokban, és sok emberrel találkozott. A két látogatás megvalósította Nyikita céljait, de komoly problémák mindig lassítani, megállítani vagy visszafordítani látszottak az enyhülési folyamatot.

4f. Az U-2 incidensre adott válasz

A szovjet-amerikai kapcsolatok állandó irritáló tényezője volt a Lockheed Corp. által épített amerikai U-2 felderítő kémrepülőgépek Szovjetunió feletti átrepülése.⁸⁶ Hosszabb szünet után, 1960. április 9-én az Egyesült Államok újra megkezdte az ilyen repüléseket. A szovjetek már korábban is tiltakoztak az ilyen repülések ellen, de Washington ezt figyelmen kívül hagyta. Az amerikai szakértők úgy vélték, hogy a szovjeteknek nincs meg sem a képességük egy ilyen nagy magasságban repülő gép követésére, sem repülőgépük sem rakétájuk, amely ilyen magasra tudna repülni. Mint kiderült, az első és a harmadik feltételezés nem volt igaz.

Hruscsov és Eisenhower között fontos csúcstalálkozó volt kitűzve 1960. május 16-ra Párizsban.

1960. május 1-én a Szovjetunióban lelőttek egy U-2-es repülőgépet, és pilótáját, Francis Gary Powers-t élve elfogták. Mivel feltételezték, hogy a pilóta nem élné túl, ha 21.000 méter magasból katapultálna (vagy hogy a halálos tűt használná, amit állítólag magánál tartott, hogy ne fogják el élve), az USA bejelentette, hogy egy időjárás-felderítő gép veszett oda a török-szovjet határ közelében.⁸⁷

⁸⁵ A *détente* szótári meghatározása: “az ellenségeskedés vagy a feszült kapcsolatok enyhítése, különösen nemzetek között”.

⁸⁶ Egy rövid videó mutatja be a korábban szupertitkos, ma már korszerűsített U-2-es repülőgép külsejét, belsejét és különleges repülési megoldásait: [youtube.com/watch?v=Woy2-un3cql](https://www.youtube.com/watch?v=Woy2-un3cql)

⁸⁷ Több, látszólag megbízható forrás szerint Powersnél volt egy apró, méreggel töltött tű, hogy önkezeléssel vethessen véget életének, ha elfogják. Ha ez igaz, Powers úgy döntött, hogy nem használja a tűt, amikor lelőtték. Ez arra késztetett egyes kritikusokat, hogy gyávának bélyegezzék őt:

[history.com/this-day-in-history/american-u-2-spy-plane-shot-down](https://www.history.com/this-day-in-history/american-u-2-spy-plane-shot-down)

Hruscsov a néhány hét múlva kezdődő csúcstalálkozó tönkretételét kockáztatta, ha bejelenti a lelövést, de gyenge színben tűnt volna fel katonai és biztonsági erői szemében, ha nem tesz semmit. Végül május 5-én Hruscsov bejelentette a lelövést és Powers elfogását.

Az incidens megtorpedózta a párizsi csúcstalálkozót, mert az oroszok bocsánatkérést követeltek Eisenhowerától és ígéretet arra, hogy nem lesz több U-2-es repülés a szovjet légtérben. Az amerikai elnök nem kért bocsánatot, csak annyit mondott, hogy a repülések nem folytatódnak. Ez Hruscsovnak nem volt elég, ezért kilépett a csúcstalálkozóról.

Powers pere 1960. augusztus 17-én kezdődött. Szovjet védőügyvédje tanácsára bocsánatot kért és általában együttműködött a tárgyalás során.⁸⁸ Három év (több forrás szerint 10 év) börtönbüntetésre ítélték, amelyből csak 1,5 évet töltött le. Február 10-én a Szovjetunió öt és Frederic Pryor amerikai diákot Rudolf Abel bebörtönzött szovjet kémért cserélte ki a Nyugat-Berlin és a kelet-németországi Potsdam közötti Glienicke híd közepén.⁸⁹

A CIA vizsgálatai megállapították, hogy Powers jól viselkedett a kihallgatása alatt, és "amerikai állampolgárként teljesítette kötelezettségeit ebben az időszakban". Powers a továbbiakban a Lockheednek dolgozott U-2-es pilótaként.

A fenti állítás szerint kettő az egyért cserére került sor: egy szovjet kém, Rudolf Abel, két amerikaiért, Francis Powersért, az elfogott U-2 pilótáért és Frederic Pryor amerikai diákért. Történetesen Fred Pryor kollégám és barátom lett egy-két évvel azután, hogy visszatért az Egyesült Államokba. Amikor megismertem, már a közgazdaságtan adjunktusa volt a Swarthmore College-ban, egy pennsylvaniai egyetemi intézményben, Philadelphia közelében, ahol Fred 32 évet töltött professzorként. Az hozott össze bennünket, hogy mindketten a szovjet és kelet-európai külkereskedelemről szóló könyveken és cikkeken dolgoztunk, sokszor ugyanazokra a szakmai találkozókra jártunk, és meghívtuk a másikat vendégelőadónak a saját intézményeinkbe (az én esetemben az Indiana Egyetemre). A **15B-1 szövegdoboz** a kémcsere történetének azokat a kevésbé ismert részleteit meséli el, amelyeket közvetlenül Fredtől tudtam meg.

⁸⁸ A pilótákat arra utasították, hogy valószínűtlen elfogásuk esetén mondjanak el mindent, amit tudnak, hiszen ebben az esetben az "ellenség" birtokában lenne a roncs.

⁸⁹ Rudolf Abel az Egyesült Királyságban született orosz emigráns szülők gyermekeként. Az 1920-as években a Szovjetunióba költözött, hírszerző tiszt lett, majd a háború után New Yorkba küldték, hogy egy kémhálózatot vezessen. Az FBI 1957-ben elfogta, és 30 év börtönre ítélték.

15B-1 szövegdoz.

Miért és hogyan lett Fred Pryor részese az U-2-es kémcsérének?

Fred a Yale Egyetem közgazdaságtudományi doktorandusz hallgatója volt. Úgy döntött, hogy a Berliini Szabadegyetemen fog tanulni, és ott írja meg a szovjet-kelet-európai külkereskedelemlről szóló disszertációját. Ehhez sok kelet-németországi szakértőt is meginterjúvolt.

Miután 1961 augusztusában elkészült doktori disszertációjának teljes kézírata, piros Karmann Ghiájával Kelet-Berlinbe hajtott, hogy egy példányt átadjon egy kollégájának, aki a legtöbbet segítette. Ott letartóztatták és kémkedéssel vádolták. Több vádpont is volt, de amire a legjobban emlékszem, hogy Fred elmondta, a kihallgatások során azt mondták neki: "Elmentél X tudós irodájába, és amikor kilépett az irodájából, odamentél a könyvespolcához, és átnézted néhány könyvét; ez egy tipikus CIA kémkedési technika."

Hat hónapig sánylódott a fogságban, miközben a lelkére beszéltek, ismerje be, hogy kém volt.

Fred apja megtudta, hogy Rudolf Abel perében a szovjet kém *pro bono* védőügyvédje az ismert amerikai ügyvéd, James B. Donovan – az amerikai kormány meggyőzte, mivel az ügy iránt nagy nemzetközi érdeklődés mutatkozott –, hogy az orosz kémnek is tehetséges és elismert védőügyvédje legyen. Donovan természetesen elvesztette az pert, de nagy nyilvánosságot kapott. Így amikor az U-2-es botrány kirobbant, az amerikai kormány felkérte Donovant, hogy magánemberként (jogi vagy propaganda okai voltak, hogy magánügynek tűnjön) próbáljon tárgyalni egy kémcseréről, hogy hazahozza Francis Powers U-2-es pilótát.

Fred apja felkereste Donovant, hogy őt is vegye fel ügyfélnek, és valahogy próbálja meg hazahozni Fredet az USA-ba. Valószínűleg Donovan okos ötlete volt a szovjeteknek tett javaslat, hogy a keletnémeteknél ériék el, hogy Fredet is vegyék be a csereegyezségbe. És láss csodát, ez működött!

Steven Spielberg, a híres filmrendező az egész történetet filmre vitte *Bridge of Spies* címmel (Kémek hídjá, 2015-ben került a mozikba), amelyben Donovan ügyvédet Tom Hanks játszotta.

A Powers-Abel csere a Kelet- és Nyugat-Berlin közötti Glienicke hídon zajlott (innen a film címe). Ezzel egyidejűleg Fred a Kelet- és Nyugat-Berlin közötti Checkpoint Charlie átkelőnél tért vissza szabadon a családjához.

Fred és én főleg az 1970-es években tartottuk a kapcsolatot, mert mindketten a szovjet/kelet-európai külkereskedelemmel foglalkoztunk. Aztán mindketten más témákra tértünk át, és a kapcsolatunk megszakadt.

Fred 2019-ben, 86 éves korában halt meg; néhány évvel idősebb volt nálam

16A. 1956: Megszököm Magyarországról, átugrom a vasfüggönyt

1. Rövid bevezetés

A gyermekkoromról és fiatal éveimről szóló 3A fejezet azzal a beszámolóval zárult, hogy 1956. november 7-én összeveszttem Anyával, aki (szerintem igazságtalanul) megpofozott. Annyira feldühödtem, hogy hirtelen elhatároztam, elhagyom a családomat és a hazámat is. Csak az járt a fejemben, akárhogy is, el kell jutnom Ausztriába. Felvettem a kabátomat, fogtam a pénzemet, szó nélkül kiléptem a házból, és elindultam Ausztria felé. Három hét múlva az Egyesült Államokban találtam magam, zöldkártyával.

Hogy mi történt azokban a drámai hetekben, az ennek a fejezetnek a története.

2. Az első nap (november 7. és 8. között)

Az USA-ba való kivándorlás gondolata tizenéves korom óta visszatérő álmom volt. 1945 január elején, nyolc és fél éves kisfiúként érzelmileg megérintett, amikor egy alacsonyan szálló repülőgép jelent meg a gettó felett, amely amerikai zászlót lengetve jelezte, hogy közel a felszabadulás.

Ifjúkorom egyik legemlékezetesebb könyvélménye Theodore Dreiser *Amerikai tragédia* című műve volt.⁹⁰ A történet egy elszegényedett vándorprédikátor fiáról szól, aki véletlenül találkozik elhidegült, távoli, gazdag nagybátyjával, akit üzleti útja történetesen abba a városba és abba a szállóba vezet, ahol fiatal unokaöccse, Clyde Griffiths londinerként dolgozik. A nagybácsi segíteni akar neki, elviszi a szülővárosába, fizikai munkát ad neki a gyárában, és rajta tartja a szemét. Clyde egyszerű munkatársa és barátnője, Roberta a gyárban teherbe esik tőle. Mivel Clyde jól teljesít a munkájában, fokozatosan bebocsátást nyer gazdag nagybátyja előkelő társasági köreibbe. Roberta ekkor már Clyde társadalmi felemelkedésének útjában áll. Miután elgondolkodik – de csak elgondolkodik –, milyen kíváncsatos lenne, ha Roberta eltűnne. Az a kis csónak, amelyben egy vasárnapi napon ketten csónakáznak egy tavon, megbillen, mindketten a vízbe esnek. Ez váratlan lehetőséget kínál Clyde számára: nem menti meg Robertát, hanem hagyja, sőt, segíti megfulladni. A könyv a nyomozásról szól, és arról, hogy mi történik végül Clyde-dal.

Évekig arról ábrándoztam, hogy ha egyszer nekem is, mint Clyde-nak, lehetőségem lesz, hogy – fiatalon és tiszta lappal – az USA-ban elkezdjem, nem fogom elszúrni, mint Dreiser könyvének hőse. De ez csak egy lehetetlen álmom volt: hogyan juthatnék át valaha is a vasfüggönyön, hogyan juthatnék be az Egyesült Államokba, és hogyan kaphatnék lehetőséget arra, hogy kezdjek valamit az életemmel? Mégis ez volt a visszatérő álmom.

November 7-én késő délelőtt a *Csillaghegyen* (a főváros budai oldalán lévő külvárosban) lévő családi házunkat elhagyva tudtam, hogy utat kell találnom a Dunához, majd többé-kevésbé azt kell követnem

⁹⁰ Theodore Dreiser (1871-1945) az indianai Terre Haute-ban született szegény családban, tizenhárom gyermek közül a tizenkettedik, az Indiana Egyetemre járt, és író lett. Művei és politikai tevékenysége a kapitalizmusban élő munkásosztály kommunista szemléletét tükrözte. Élete vége felé belépett a Kommunista Pártba. Ezen okok miatt könyvei azon kevés nyugati író könyvei közé tartoztak, amelyeket az 1950-es évek elején lefordítottak és kiadtak a sztálini-rákosi Magyarországon. A kommunisták szándéka az volt, hogy Dreiser művein keresztül mutassák be a munkásoknak az USA-ban elszenvedett nehézségeit. Én azonban teljesen másként álltam a könyvhöz, ahogyan a szövegben is szerepel.

egészen Ausztriáig. A távolság lerövidítése érdekében mehetnék a Dunakanyarban átlósan, a pilisi erdőkön átvágva *Esztergom* irányába (16A-1 térkép).

16A-1 térkép. Budapestről, Csillaghegytől Pilisszentkeresztig

Forrás: Google térkép

A legrövidebb út Budapeستől a Dunáig, ha már a folyót kelet felé kell követni, Esztergom felé vezetett. Így is tettem, az erdőben a fákra festett turistajelzéseket követve. Körülbelül 20 km gyaloglás után (múlábbal), amikor már túl sötét lett ahhoz, hogy a fákon lévő jelzéseket lássam, elértem *Pilisszentkeresztet*, egy kis községet, ahol valamiféle katonai őrhely volt, néhány katona járőrözött az utcákon. Amikor észrevettek, ketten két oldalról megragadtak:

Mit csavarogsz itt ilyen későn? Nem tudod, hogy már kijárási tilalom van?

Meg sem várták a válaszomat, bevittek az erődbe (legalábbis annak tűnt), egyenesen a parancsnokhoz.

Ezt a srácot az utcán találtuk, valószínűleg egy katonaszökevény.

A parancsnok átlátta a helyzetet, valószínűleg rájött, hogy nem jelentek veszélyt, egy kézmozdulattal elbocsátotta a katonákat, és azt mondta, hogy üljek le egy székre. Az íróasztala túloldaláról nézett szembe velem.

Ki maga? Mit keres itt kint, kijárási tilalom idején?

Ijedt voltam, de dühös is, amiért ilyen gyorsan megállítottak, még mindig olyan messze az úti célomtól.

Ahogy az íróasztal túloldalán ülő tisztet néztem, észrevettem, hogy az egyenruháján lévő váll-lap mintha nem lenne rendben, a bal oldali lógott. Emlékeztem, hogy hallottam a Szabad Európa Rádióban (amelyet a legtöbbször hallgattam, amíg a forradalom terjedt az országban, és izgatott voltam a rendkívüli történelmi idők miatt, amelyeket éltem), hogy a forradalom kezdetén sok katona letépte az

egyenruhájáról a kommunista, orosz típusú rangjelzéseket. Nyilvánvalóan a velem szemben álló tiszt is így tett. Aztán amikor a Vörös Hadsereg nagy erővel erre fordult, hogy leverje a forradalmat, meggondolta magát, és megpróbálta visszavarni a jelvényeket.

Márer Pál vagyok. Tizenegy éves koromban egy villamosbalesetben elvesztettem a bal lábamat [felhúztam a bal nadrágszáramat, és elég magasra emeltem a protézist, hogy ő is láthassa]. Felmentettek a katonai szolgálat alól. Ausztria kancellárja, Dr. Julius Raab távoli rokonom. Megpróbálnék átjutni a vasfüggönyön, hogy elérjem őt, fontos üzenetet vinnék neki, talán segíthet a forradalomnak.

Egy szó sem volt igaz arról, hogy Ausztria kancellárja rokon, vagy hogy üzenetet viszek neki. A történetet a pillanat hevében találtam ki, kétségbeesett kísérletként, hogy ne azon az isten háta mögötti helyen érjen véget az utam.

A tiszt egy darabig elmélyülten gondolkodott, és nem kérdezett semmit. Lassan felállt, intett, hogy kövessem, kinyitotta a folyosóra nyíló ajtót, ahol a két katona téblábolt, intett nekik, és így szólt:

Tegyétek ezt az embert ki a kapun, és ne kövessétek.
(Aztán halkán hozzám fordult): Sajnálom, ez minden, amit tehetek.

Ami azon az éjszakán történt, az homályos. Gyorsan találtam egy helyet, ahol megalhattam; talán egy pajta vagy istálló lehetett, ahová be tudtam osonni, és mély álomba zuhantam. Másnap hajnalban folytattam. Valahol biztos kaptam valami ennivalót, nem emlékszem. Dél előtt tájban értem ki a kelet-nyugati főútra, Esztergom környékén.

3. A másodiktól az ötödik napig (november 8. és 11. között)

Miután kiértem az 1-es számú főútra (akkor még nem volt autópálya), három nap alatt értem el a kb. 100 km-re lévő Győr nagyvárost, gyalog, lovas parasztszekereket stoppolva, egyszer még egy rövid autózás is jutott. Az úton sűrűn volt mindenféle kereskedés, út menti helyek, ahol lehetett élelmiszert venni, és ahol meg lehetett szállni.

A legemlékezetesebb az volt, amikor láttam és hallottam, ahogy a szovjet tankok, jellegzetes T-34-es jelzéssel nyugat felé, az osztrák határ felé robogtak. Ez nem csak azért volt ijesztő, mert a páncélos tankok félelmetes teremtmények, főleg közelről, hanem azért is, mert az irányuk azt sugallta, hogy Magyarország nyugati határait akarják lezárni. Hogyan fogok valaha is átjutni Ausztriába?

Az út Győrön keresztül vezetett. A harmadik nap délutánján a központi pályaudvarán találtam magam. Az országban sehol nem volt menetrendszerű vonatközlekedés. Csak néhány ember lézengett az állomáson, Egyszer csak arra lettünk figyelmesek, hogy az egyik gőzmozdony kéménye füstölög (mint az alábbi képen), mintha indulni készülne valahová. Több vasúti kocsis volt hozzácsatolva.

Az emberek a vonat köré gyűltek. Megtudtuk, hogy a győri vasutasok - akik közül jó néhányan *Hegyeshalomban*, az Ausztriához közeli határvárosban vagy annak környékén laktak - úgy döntöttek, hogy hazamennek, és egy üzenet külső mozdonnyal elhúztatnak néhány kocsit, hogy hazaszállítsa őket. Több tucatnyian – köztük én is – felszálltunk a vonatra. A néhány vagon gyorsan megtelt. Az egyetlen fülkében, ahol láttam egy ülőhelyet, már három férfi ült. Bepréslődtem közéjük, és rájuk sandítottam. Mindannyian csendben voltunk, egészen addig, amíg a vonat el nem indult.

16A-1 fénykép. A Győrből Hegyeshalomig vivőhöz hasonló mozdony

Forrás: indafoto.hu/nemcsik_zoltan/image/26123672-09615a46

Az egyik férfi megkérdezte, hogy hová megyek. Improvizáltam:

Hegyeshalomban meglátogatni egy rokonomat.

Mindhárman elvigyorodtak.

Lefogadom, hogy át akarsz jutni Ausztriába, mint mi!

Igen, így van. Ti honnan jöttök? (Megkockáztattam, hogy barátságosnak tűnjek.)

Ekkor történt valami, amit évekkel később, tucatnyi, óceánon átívelő repülőút során többször is megtapasztaltam. Teljesen idegenek, akiket érzelmileg felkavart az utazás, és akik tudták, hogy soha többé nem fogják látni a mellettük ülő személyt, megnyíltak, és meglepően személyes dolgokat mondtak el, amelyeket talán még a pszichiáterüknek sem szívesen árulnának el.

Mi hárman együtt szöktünk meg az XYZ börtönből [nem emlékszem a nevére]. Megpróbálunk menekülteként eljutni Ausztriába. Nem akarunk visszamenni abba a szörnyű börtönbe.

Egyikük sem tette hozzá, hogy politikai foglyok lettek volna. A kinézetükből és a viselkedésükből ítélve nyilvánvalóan nem is voltak azok. Valószínűleg közönséges bűnözők voltak, akik leléptek.

Így gyorsan kialakult a bajtársiasság - ami nem szokatlan az ilyen helyzetekben. Azon vitatkoztunk: vajon biztonságos lenne-e a vonattal egészen a Hegyeshalom végállomásig utazni?

Én azzal érveltem, hogy nem lenne biztonságos, hogy az orosz katonák és tankok valószínűleg már ott vannak, és csak arra várnak, hogy minket elkapjanak. Megemlítettem a T-34-es szovjet tankokat, amelyek elzúgtak mellettem, feltehetően azért, hogy lezárják a határt.

Megegyeztünk, hogy leugrunk, mielőtt a vonat beér az állomásra. Hármójuk közül az egyiknél volt egy térkép. Kiszámolták, hogy a Győr-Hegyeshalom távolság kb. 50 km. Úgy ítélve, hogy a vonat kb. 40 km/órás sebességgel haladt, hamarosan itt volt az ideje az ugrásnak.

Ekkor már volt egyfajta hallgatóságos egyetértés, hogy négyen egyszerre fogunk ugrani, és megpróbálunk együtt maradni.

Így is történt. Amikor a vonat egy kanyarban lelassult, leugrottunk, és teljes sötétségben találtuk magunkat (amíg a szemünk hozzá nem szokott, hogy valamit lássunk); egy üres, fagyott szántóföldön, ahol semmilyen fényt nem lehetett észrevenni semerre, ameddig a szem ellátott. Úgy döntöttünk, hogy követjük a vasúti síneket, feltehetően Hegyeshalom és az osztrák határ felé.

Rendkívül nehéz és fájdalmas volt számomra a felszántott és fagyott földön gyalogolni azon a hideg novemberi éjszakán. Hamarosan már csak úgy tudtam továbbmenni, hogy két srác a karjaimnál fogva segített. Ekkor jött a szökés legrosszabb pillanata. Egy árokhoz értünk - egy körülbelül egy méter mély csatornához (valójában egy szennyvízcsatornához), amelyben lassan mozgott a koszos víz, a tetején úszó szeméttel. A víz hideg volt, de nem volt befagyva. A csatorna keresztben elárta az utunkat, át kellett jutnunk rajta a túloldalra, ha tovább akartunk menni az osztrák határ irányába.

Elkezdtem sírni, hogy ezt nem tudom megoldani múltbball, hagyjanak csak itt.

Összedugták a fejüket. És találtak megoldást:

Vedd le a protézist, egyikünk átviszi az árkon. Ketten felemelünk, amennyire csak tudunk, és átviszünk a túloldalra.

Gyorsan megvolt. Szünetet tartottunk, megszáradtam, és visszatettem a protézist.

Csak az ő támogatásukkal tudtam tovább menni. Mivel feltehetően a határ közelében, a vasfüggöny területén voltunk, mindannyian féltünk az aknáktól. Köztudott volt (a hatóságok nyilvánosságra hozták), hogy a nyugati és a déli határ közelében lévő földeket aláaknázták. Minden lépésnél aggódtunk, hogy aknára lépünk. Annak ellenére, hogy a Szabad Európa Rádióban hallottam, hogy az október 23-a után hatalomra került forradalmi kormány egyik első intézkedése az volt, hogy megkezdte a vasfüggöny – a kommunista diktatúra gyűlölt szimbólumának – lebontását, feltehetően az aknákat is felszedték, rendkívül féltünk attól, hogy rálépünk egyre. Emlékszem, hogy hosszasan megálltunk, amikor megláttuk valamit, amiről úgy gondoltuk, hogy egy tank lehet előttünk. Lassan rájöttünk, hogy az csak egy szénakazal.

Kezdünk fájni, kimerültek voltunk és türelmetlenek. Hirtelen a távolban magunk előtt egy halvány fényt láttunk, és úgy döntöttünk, hogy odamegyünk, hogy útbaigazítást kérjünk. Egy magányos tanyahoz értünk, amelyet közepesen magas drótkerítés vett körül. Egy ablak mellett gyertyafény pislákol. A kerítésen belül egy közepes termetű kutya szaladgált fel-le, és fenyegetően ugatott. Abban a reményben, hogy a gazdája kijön, hogy megnézzze, mi ez a lárma, vártunk. De nem jelent meg.

Közben megpróbáltam megnyugtatni a kutyát, kedvesen beszéltem hozzá, engedtem, hogy a kerítésen keresztül megszagolja a kezemet. (A kutyákkal mindig baráti volt a kapcsolatom, és valószínűleg kevésbé féltem tőlük, mint a legtöbb ember.)

Újabb tanácskozás. “Meg kell tudnunk, hogy merre van az osztrák határ.”

Hirtelen elhatározás, amit részben a hálám is kiváltott, hogy a srácok nem hagytak magamra a semmi közepén.

Emeljetek fel, és lassan tegyetek le a kerítésen belülre, hogy felkelthessem a gazdákat. A kutyával, azt hiszem, minden rendben lesz.

Így is történt. Amint bejutottam a kerítésen belülre, a kutya barátságos lett. Odabicegtem az ablakhoz a pislákoló gyertyával, és kopogtam, többször is. Végül egy öreg, nagy bajuszú gazda, hosszú fehér hálóingben, kinyitotta az ablakot, és kikiabált:

Jól van, ti rohadt ruszók! Elkaphattok, nem érdekel. Eleget éltem már. Nem érdekel, hogy mit fogtok csinálni, hogy mi lesz velem!

Eltartott egy darabig, amíg az öregúr megnyugodott.

Nem, mi nem oroszok vagyunk. Csak négy eltévedt lélek, akik megpróbálnak eljutni Ausztriába. Merre menjünk?

Arra [mutatta]. Látja azokat a fényeket? Az már Ausztria.

Továbbmentünk abba az irányba, folyamatosan aggódva az aknák miatt. Egy idő után egy német nyelvű táblához értünk, amely jelezte, hogy Ausztriában vagyunk. Megkönnyebbülten és kimerülten:

Egy lépést sem bírok tovább menni. Kérem, hagyjatok itt, és küldjétek értem az osztrák határőröket.

Lefeküdtem, a német feliratos oszlopba kapaszkodva.

Már világos volt, amikor katonai járművön egyenruhás osztrák tisztek jöttek, beültettek a járművükbe, és kitétek *Eisenstadtban* (16A-2 térkép), egy elsősegélynyújtó egészségügyi intézményben, ahol már voltak magyar menekültek, székeken ülve vagy ágyakon fekve, mindannyian egyetlen nagy teremben.

16A-2 térkép. Ausztria térképe, Eisenstadt és Bécs

Forrás: worldmap1.com/austria-major-cities-map

4. Ausztriában (november 12-23.)

A gyengélkedőn ellátást kaptam a csúnyán lehorzolt, vérző csonkomra, megtisztogattak, vártam, hogy csonksebeim begyógyuljanak, és azon tűnődtem, mi lesz a következő lépés.

Osztrák és külföldi híradóstábok jöttek-mentek, interjúkat készítettek a menekültekkel. Otlétem második napján lehetett, amikor egy magas, szőke újságíró, aki (a bemutatkozásából és a kinézetéből úgy gondolom) valamelyik skandináv országból származott (itt SR-nek fogom hívni, mint “skandináv riporter”) az ágyamhoz húzott egy széket, és elkezdett interjúvolni. Én mindössze egy tucatnyi angol és német szót ismertem, így a kommunikáció nem volt egyszerű. De ő türelmes volt. Nagyon szerettem volna elmondani a történetemet, és arra gondoltam, hogy talán ő tud majd segíteni.

SR hosszan időzött nálam, valószínűleg arra a történetre gondolt, amit majd megír egy fogyatékos fiatalember kalandos szökéséről. Elmondtam neki, hogy elhatároztam, hogy megszököm Magyarországról, ahol annyit szenvedtem, először zsidó gyerekként a háború alatt, hogy a háború után is erős maradt az antiszemitizmus, aztán Sztálin és Rákosi félelmetes diktatúrája alatt éltem, és most azt látom, hogy a forradalmat a szovjetek erőszakkal verik le. “Nincs jövőm Magyarországon!” – kiáltottam.

(Azt nem árultam el, hogy valójában az Anyával való csetepaté volt a rögtönzött menekülésem kiváltó oka.)

SR másnap visszatért, készen a folytatásra. Ekkor már egy idősebb magyar úr, aki szintén menekült volt, segített tolmácsolni. Emlékszem, meséltem SR-nek a Dreiser-könyvről, és hogy milyen nagy hatással volt rám. És hogy minden vágyam, hogy az USA-ba menjek!

És hogyan tervezi ezt megvalósítani? – kérdezte.

Fogalmam sincs. De amint újra járni tudok, azt tervezem, hogy elmegyek Bécsbe, és megpróbálom megtalálni az utat.

Hadd érdeklődjek kicsit – mondta. – Holnap visszajövök.

SR másnap visszajött. Addigra már sokkal jobban voltam, újra tudtam viselni a protézist.

Beszéltem az intézmény főnökével. Engedélyt kértem és kaptam, hogy magammal vihessem Bécsbe.

Beültünk SR szép, nagy, modern autójába. A fővárosba vezető egyórás út *(62 km, most néztem utána)* nagy részében csend volt. SR – aki az első pillanattól kezdve szimpatikus volt nekem – olyan magabiztosan viselkedett, hogy bíztam benne, ahogy vitt az ismeretlenbe

Bécsben megállt egy kis szállodának kinéző épület előtt, és bevitt. A recepción be kellett jelentkeznem. A határátkelés óta ez volt az első alkalom, hogy valaki kérte a személyi igazolványomat. Nekem csak a magyarországi kommunista hatóságok által kiállított szokásos igazolványom volt.

SR átadott egy cédulát, rajta a bécsi amerikai nagykövetség címével, valamint annak az állomásnak a nevével, ahol fel kell szállnom az U-Bahnra, és ahol le kell szállnom. Átnyújtott néhány német márkát is, “a holnap reggeli U-Bahn jegyekre”, majd barátságosan elköszönt.

Megtudtam, hogy a “hotel” épületét éppen napokkal korábban bérelte ki a HIAS (Hebrew Immigrant Aid Society) zsidó ügynökség, egy akkoriban a zsidó menekülteket, jelen esetben magyarországi zsidó menekülteket segítő világszervezet. SR már regisztrálhatott náluk, mert láttam, hogy az ügyintéző a nála lévő listán kipipálta a nevemet.

A 16A-1 szövegdobozban olvasható, hogy a forradalomnak a Vörös Hadseregtől elszenvedett vereségét követő hónapokban mintegy 200.000 magyar tudott elmenekülni Magyarországról.

Másnap reggel elindultam az amerikai nagykövetségre. Ott már a nyitás előtt sor állt. Pár óra múlva már egy magyarul beszélő követségi tisztviselő előtt ültem, aki kikérdezett. Az egyetlen kérdés, amire emlékszem, mert mélységes aggodalmat okozott, hogyan válaszoljak rá: “Tagja volt-e a kommunista ifjúsági szervezetnek?” *(Én is az voltam, mint a korombeliek többsége; gyakorlatilag kötelező volt. Vajon megtagadják tőlem a beutazást az Egyesült Államokba a “kommunista hovatartozásom” miatt?)* Némi habozás után igennel válaszoltam, és magyarázkodni kezdtem. A tiszt intett a kezével, és azt mondta:

Valójában nincs szükség magyarázatra. Jöjjön vissza két nap múlva. Mutassa meg ezt a papírt az őrnék, hogy ne kelljen újra sorba állnia. Keressen meg engem (kezembe nyomta a névjegykártyáját).

A várakozás napjait azzal töltöttem, hogy megismerkedtem néhány “lakóval” a HIAS hotelben (ahogyan mi hívtuk). Emlékszem egy egyedülálló lányra, Zsuzsára, aki nagyjából velem egyidős lehetett, és szintén az Egyesült Államokba készült. Kerestük egymás társaságát, és félig komolyan elkezdtük tervezgetni, hogy együtt kezdünk majd “közös” életet az új országban.

16A-1 szövegdoboz.

Hogyan menekülhetett 200.000 magyar nyugatra a forradalom után?

Amikor Ausztriába menekültem, nem tudtuk, hogy a Szovjetunió úgy döntött, hogy a forradalom leverése után még néhány hónapig többé-kevésbé nyitva tartja Magyarország határait Ausztria és Jugoszlávia felé. Az ok: hogy elkerüljék a még nagyobb PR-katasztrófát (a kommunisták számára) a nyugati újságírók miatt, akik a határ menti területeken tolongtak, és fényképezték az orosz katonákat, akik megsebesítették és megölték a menekülni próbáló magyarokat. Egy másik lehetséges vagy további ok: elengedni azokat, akik menekülni akartak, mintegy kiengedve a "rossz vért", így könnyebbé téve az itthon maradtak ellenőrzését.

Ez az oka annak, hogy az Ausztriába érkezésemet követő hónapokban magyarok tízezrei menekültek nyugatra, sokan menetrend szerinti vonatokkal érkeztek a határvidékre. Köztük volt unokatestvérem, **Lilly** és férje, **Ferenci Tibor** is, két éves kislányukkal, **Andreával**. November 22-e körül tudtak felszállni egy vonatra Budapesten, nagyjából akkor, amikor én már megérkeztem az Egyesült Államokba, és azzal jutottak el egy az osztrák határhoz közeli városba. Onnan valaki előre megbeszélve vitte át őket a határon.

5. Repülőgépen átkelve az óceán felett

A szerencse úgy hozta, hogy néhány nappal később együtt szálltunk fel az amerikai katonai repülőgépre, amely az USA-ba vitt minket. Szabad ülésrend volt, hagytam Zsuzsát az ablak mellé ülni, én pedig a mellette lévő ülésre huppantam. Két dologra tisztán emlékszem. Az egyik, hogy az idő nagy részében az ablakon nézett ki, nem törődve velem. Egy idő után azt mondtam neki, "Zsuzsa, én is szeretnék néha kinézni az ablakon". "Most nincs mit nézni" – volt a kitérő válasza. Az út hátralévő részében nem mozdult az ablak melletti ülésről. Nem kértem újra, de ettől egyre dühösebb lettem.

A másik, hogy a kinti fény megvilágította Zsuzsa arcát; tele volt pattanásokkal. *Milyen undorító! Ez az a lány, akivel az Egyesült Államokban akartam új életet kezdeni? Kizárt dolog!* Szóval, amikor leszálltunk, nem vettem róla tudomást, még csak el sem köszöntem tőle. És soha többé nem láttam.

De ez már túlmegy a történeten.

Az utasításnak megfelelően visszatértem a nagykövetségre. A kapcsolat a tiszttel rövid volt:

Ön feltételeesen beléphet az Egyesült Államokba, feltéve, hogy átmegy a szükséges orvosi vizsgálaton. Itt van annak az intézménynek a címe, ahová mennie kell. Adja át nekik ezt a dokumentumot, ők tudni fogják, mit kell tenniük, és jöjjön vissza az eredményekkel.

Izgatott voltam, feldobott, és alig vártam, hogy minél hamarabb elindulhassak. A nagykövetség előtt, az utcán megpróbáltam – hevesen és türelmetlenül – leinteni bármelyik autót vagy motorkerékpárt. Végül egy motorkerékpár megállt. Lengettem a címet tartalmazó papírt, és idegesen, németet, angolt és magyart keverve próbáltam elmagyarázni, hogy gyorsan oda kell érnem, hogy el tudjak repülni az

Egyesült Államokba. A motoros intett, hogy üljek mögé, és elindultunk. Pillanatok alatt a címnél voltam, és gyorsan túlestem a vizsgálaton. Azt hiszem, tuberkulózis vizsgálat volt (megröntgenezték a mellkasomat és az orvos meghallgatta a tüdőmet). Rövid várakozás után odakint, ahol mások is gyülekeztek – néhányukat felismertem a HIAS-házból –, átadtak egy dokumentumot, egy “OK”, egy biccentés, és ennyi volt.

Nem emlékszem, hogyan jutottam vissza a nagykövetségre:

Holnap pontban 8 órakor legyél itt, a cuccaiddal együtt. Egy busz elvisz a schwechati repülőtérre. Ott felszállsz egy amerikai katonai repülőgépre, ami Izlandon keresztül elvisz Amerikába.

Ez november 23-án volt, pontosan egy hónappal a magyar forradalom kezdete után. Egy rövid izlandi tankolás után még aznap este megérkeztünk az Egyesült Államokba, a Bécs és az USA keleti partja közötti határás időeltolódásnak köszönhetően. A newarki repülőtérrel autóbusszal vitt minket New Jerseybe, a Camp Kilmer katonai táborba. Ott oda irányítottak, ami talán egy sátor lehetett, ágyakkal. Még aznap este vagy másnap reggel megkaptam a “zöldkártyámat”, 1956. november 23-i dátummal.⁹¹

Néhány nap múlva, miután már továbbmentem Camp Kilmerből New Yorkba, táviratot küldtem a szüleimnek: “Jól vagyok, New Yorkban vagyok; majd írok.”

⁹¹ Amerikai zöldkártya tulajdonosának lenni majdnem olyan jó, mint állampolgárnak lenni. Jogosít az USA-ban való tartózkodásra, munkavállalásra és utazásra az USA-n belül, és előfeltétele az állampolgárságnak, amelyet a legtöbb esetben a zöldkártya után öt évvel kap meg az ember, ha időközben “tisztá” maradt. Én 1961-ben, Philadelphiában szereztem meg az amerikai állampolgárságot.

16B. A vasfüggöny

1. Terminológia

A *vasfüggöny* szó metafora, a színházakban tűzvédelmi megfontolásokból alkalmazott fémszerkezetre utal, amivel az előadások végén a színpadot és a nézőteret szinte hermetikusan elzárták egymástól.

A vasfüggöny Winston Churchill 1946. március 5-i híres beszéde miatt vált a hidegháború népszerű szimbólumává, amelyet a Missouri állambeli Fultonban lévő Westminster Collegeban díszdoktorrá avatásának alkalmából mondott. Részlet a beszédből:⁹²

A baltikumi Stettintől az Adriánál levő Triesztig vasfüggöny ereszkedett le, a kontinens teljes szélességében. E vonal mögött van Közép- és Kelet-Európa ősi államainak összes fővárosa. Varsó, Berlin, Prága, Budapest, Belgrád, Bukarest és Szófia, mindezen híres városok, környező népességükkel abban fekszenek, amelyet szovjet szférának kell neveznem, és így vagy amúgy, de mind ki van téve nem csupán a szovjet befolyásnak, de egy igen erős és egyes esetekben fokozódó mértékű moszkvai irányításnak is.

A vasfüggöny volt a politikai határ, amely a második világháború végétől, 1945-től a hidegháború végéig, 1991-ig tartó időszakban kettéosztotta Európát.

2. A berlini fal

A vasfüggöny fizikailag a nyugat- és kelet-európai országok közötti határvédelem formájában valósult meg. 1961-ig Berlin négy megszállási zónája – vagyis az amerikai, a brit és a francia nyugati zóna kontra a szovjet keleti zóna – fizikailag nem volt elválasztva, bár a város nyugati és keleti része közötti mozgást ellenőrizték.

Mindazonáltal Berlin továbbra is az a hely volt, ahol a keletnémetek és a szovjet blokkból érkezők a legkönnyebben át tudtak jutni nyugatra.⁹³ Ezért a keletről nyugatra irányuló emberáradat megfékezésére 1961-ben megerősítették a Kelet- és Nyugat-Németország közötti úgynevezett “belső német határt”, amelyet vidéken éles szélű acélhálóból készült kettős kerítéssel jeleztek, míg a városi területeken magas betonakadályokat emeltek. Ez utóbbiak közül a leghíresebb az 1961-ben épített berlini fal volt. A határsávok a világ legerősebben militarizált területei közé tartoztak, különösen a belső német határ.

1961-től a “*C ellenőrzőpont*”, népszerű nevén a *Checkpoint Charlie* volt a legismertebb és leggyakrabban használt átkelőhely, ahol a gyalogosok vagy személygépkocsival közlekedők átléphetek a berlini falon. Emlékszem, hogy ezt két alkalommal is megtettem – amerikai útlevéllal meg lehetett tenni –, részben azért, hogy megtapasztaljam, milyen hihetetlenül alapos ellenőrzésnek és motozásnak vetették alá az embert a Kelet-Berlinbe vezető úton és visszafelé is. A Checkpoint Charlie közelében, a nyugati oldalon volt egy múzeum, ahol csupa olyan műtárgy volt kiállítva, amelyek bemutatták a

⁹² Wikipedia, Iron Curtain (Vasfüggöny) szócikk, hozzáférés: 2022. szeptember 22.

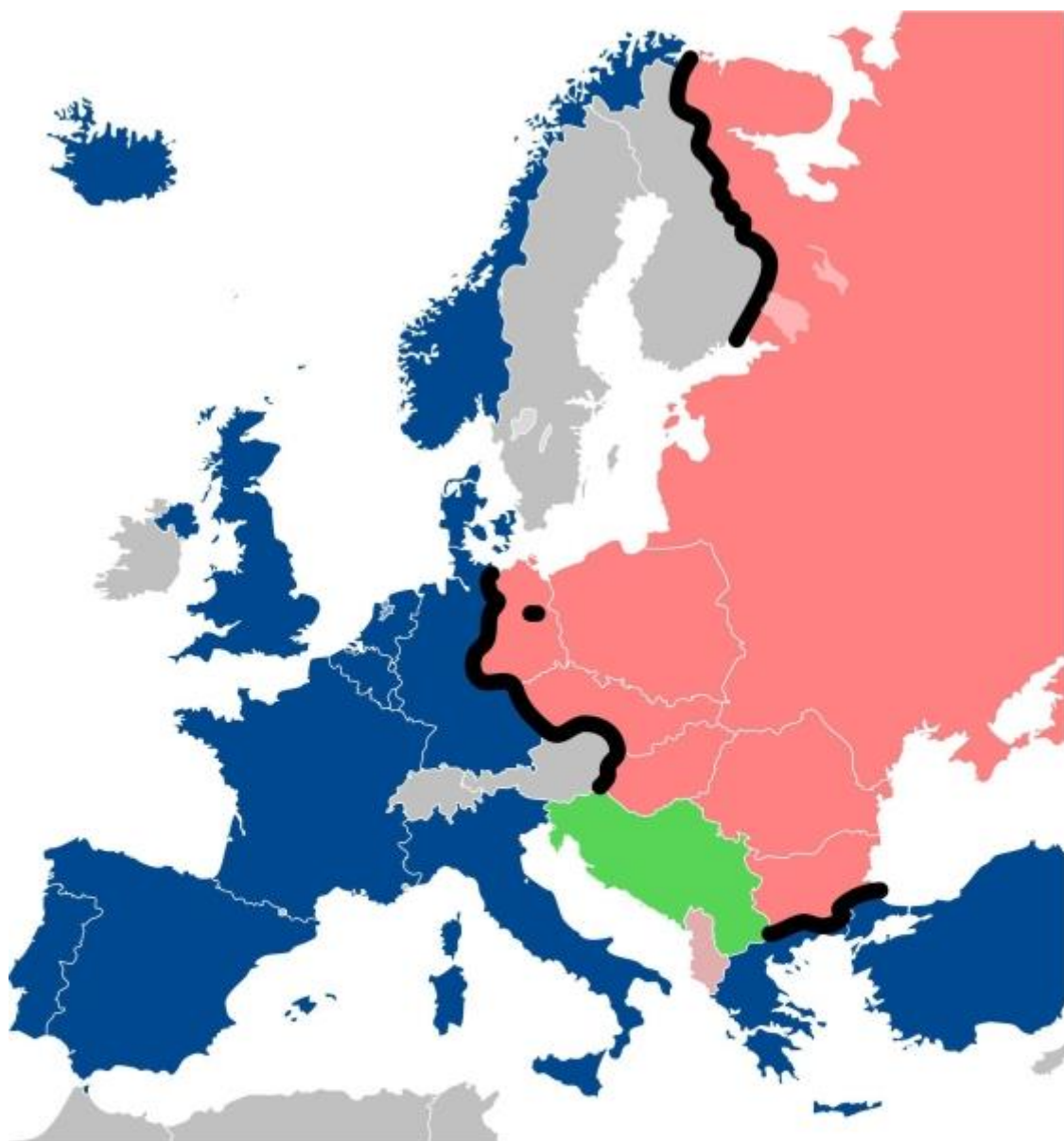
⁹³ 1949 és 1961 között több mint két és fél millió keletnémet menekült nyugatra. A számuk a berlini fal felhúzása előtti három évben nőtt: 1959-ben 144.000, 1960-ban 199.000, és csak 1961 első hét hónapjában 207.000 fő. A keletnémet gazdaság ennek megfelelően szenvedett; a munkaerő-veszteség elviselhetetlen volt.

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Checkpoint_Charlie

legötletesebb módokat, ahogyan a keletiek megpróbálták nyugatra szökni, ami egyeseknek sikerült, másokat viszont elfogtak és bebörtönöztek. A múzeum megtekintése volt a másik ok, amiért Berlinbe látogattam.

3. A vasfüggönnyel határos országok

A **16B-1 térkép** azt mutatja, hogy 1961-ben csak két kommunista ország, Jugoszlávia és Albánia nem engedte, hogy a területükön vasfüggönyt építsenek; Jugoszlávia azért, mert az 1940-es évek végén elfordult a Szovjetuniótól, és fokozatosan független (el nem kötelezett) státuszba került (ezt a **14B fejezetben** említettük); Albánia pedig azért, mert az 1950-es években és az 1960-as évek elején a Szovjetuniótól a Kínai Népköztársaság felé közeledett.

- A vasfüggöny**
- A Varsói Szerződés országai**
- NATO-tagok**
- Katonailag semleges országok**
- Jugoszlávia, az el nem kötelezettek mozgalmának tagja**

16B-1 térkép. A vasfüggöny és a szomszédos országok 1961-ben

Forrás: Wikipedia, ugyanaz, mint a 3. lábjegyzetben

A **16B-2 térkép** jobban mutatja a vasfüggöny elhelyezkedését KKE-ban, valamint azt, hogy Jugoszlávia és Albánia nem engedte, hogy területüket a vasfüggöny kiterjesztésére használják.

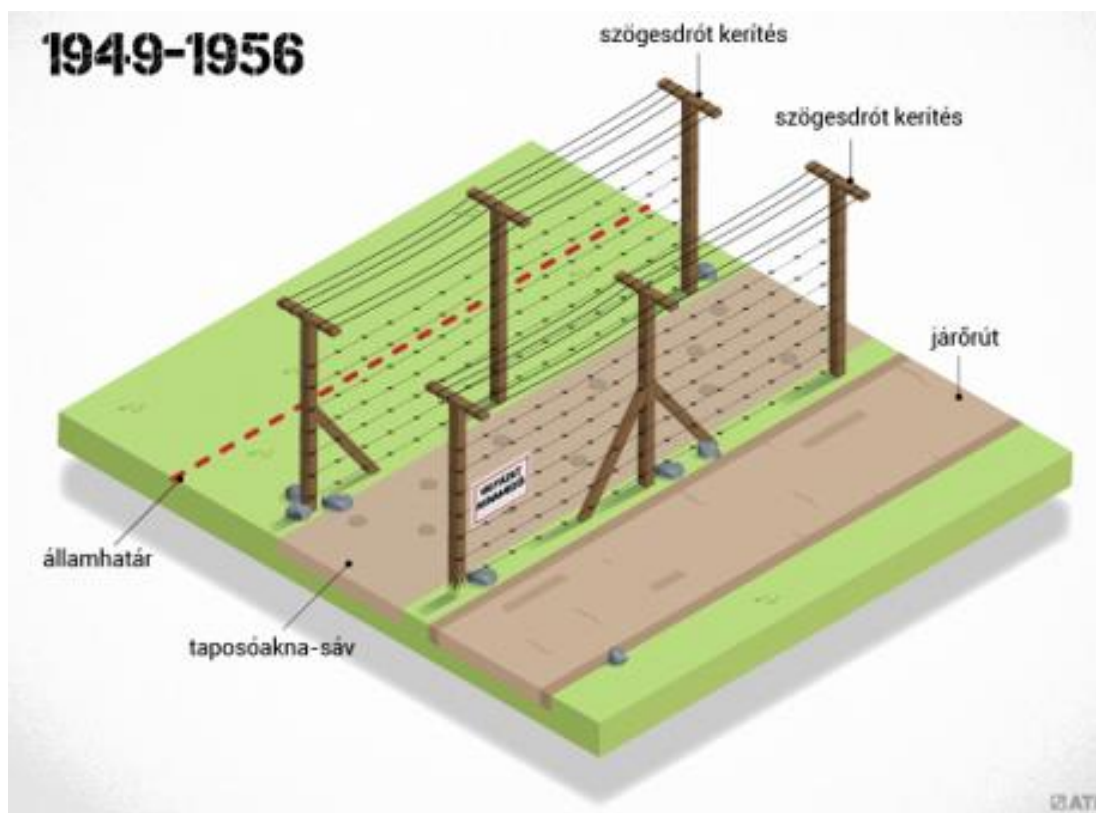
16B-2 térkép. A vasfüggöny Kelet-Közép-Európában

Forrás: atlo.team/a-magyarorszag-i-vasfuggony-tortenete/

4. A vasfüggöny Magyarországon⁹⁴

A vasfüggöny megépítésének első szakasza Magyarországon az 1949-1956 közötti időszakot ölelte fel. 1949-ben 300 km hosszan lezárták az Ausztriával közös határt, majd 1950-ben, Tito és Gyilasztól való szakítását követően (**14B fejezet**) hatalmas költségekkel a Jugoszláviával közös, közel 630 km hosszú határt is lezárták és megerősítették. A határerődítések vaskerítésekből, aknazárakból, árkokból és különböző vasbeton akadályokból álltak, nagyjából a **16B-1 illusztráció**n látható módon.

⁹⁴ A magyarországi vasfüggönyről a legrészletesebb és leghitelesebb munka Sallai Jánosé, akinek könyve három nyelven, egy kötetben jelent meg: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története; Abdruck einer versunkenen Epoche. Geschichte des Eisernen Vorhangs; An Impression of a Bygone Era. The History of the Iron Curtain* (Budapest: Hanns Seidel Alapítvány, 2012).

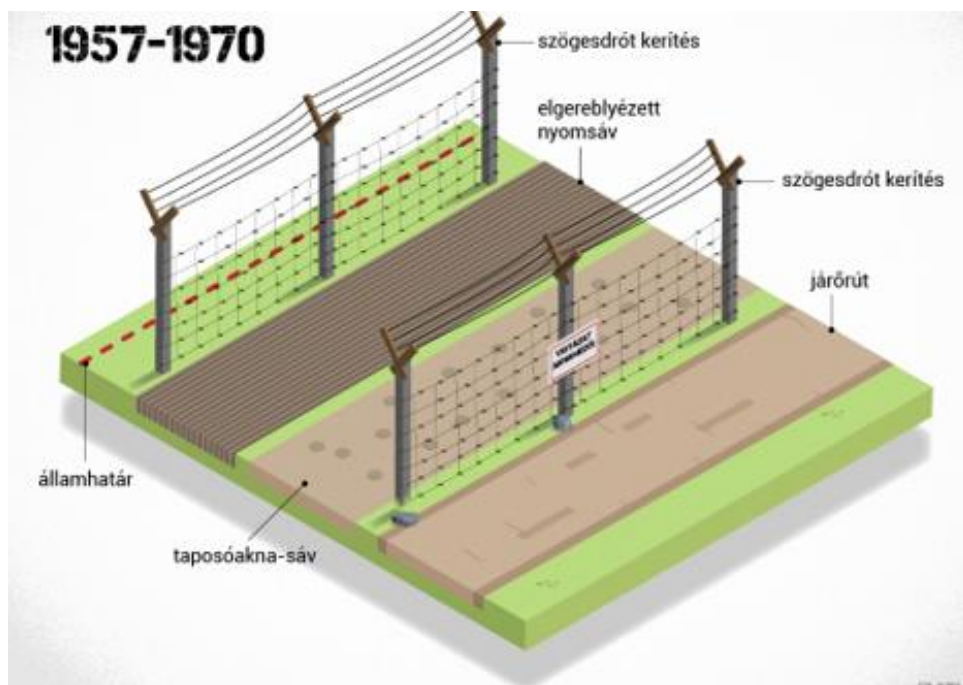
16B-1 illusztráció. A vasfüggöny tipikus erődítményei 1949 és 1956 között

Forrás: ugyanaz, mint a **16B-2 térképnél**

Sztálin halála, az ezt követő kialakuló enyhülés, valamint a rendkívül magas javítási és fenntartási költség 1955 őszén a vasfüggöny felszámolásáról szóló politikai döntéshez vezetett. A rádió és az újságok beszámolóí szerint a hatástalanítás és az aknamentesítés 1956. október 20-án, azaz mindössze három nappal (!) az 1956-os forradalom előtt fejeződött be. Néhány nappal később, amikor újsütetű cimboráimmal ezen a területen átkelve megpróbáltunk Ausztriába jutni (**16A fejezet**), egyáltalán nem voltunk biztosak abban, hogy a munkát elég alaposan elvégezték ahhoz, hogy ne fenyegetsen többé az a veszély, hogy aknára lépünk.

A második szakasz a forradalom leverése után következett, amikor több százezren vándoroltak ki. Ezért a Kádár-kormány elrendelte a vasfüggöny újjáépítését az osztrák határon, de Jugoszlávia felé nem, ezzel reflektálva az ország és a szovjet blokk közötti kapcsolatok javulására.

A másik fő különbség az új vasfüggöny (**16B-2 illusztráció**) és a korábbi között a korszerűsített aknazár mellett homokkal felszórt és gyakran gereblyézett gyalogos sáv kiépítése volt, hogy jól látható legyen a határsértők mozgása. A rendszer azonban nem volt hatékony, és az oszták területre átmosódott és ott felrobbant aknák is gondot okoztak.

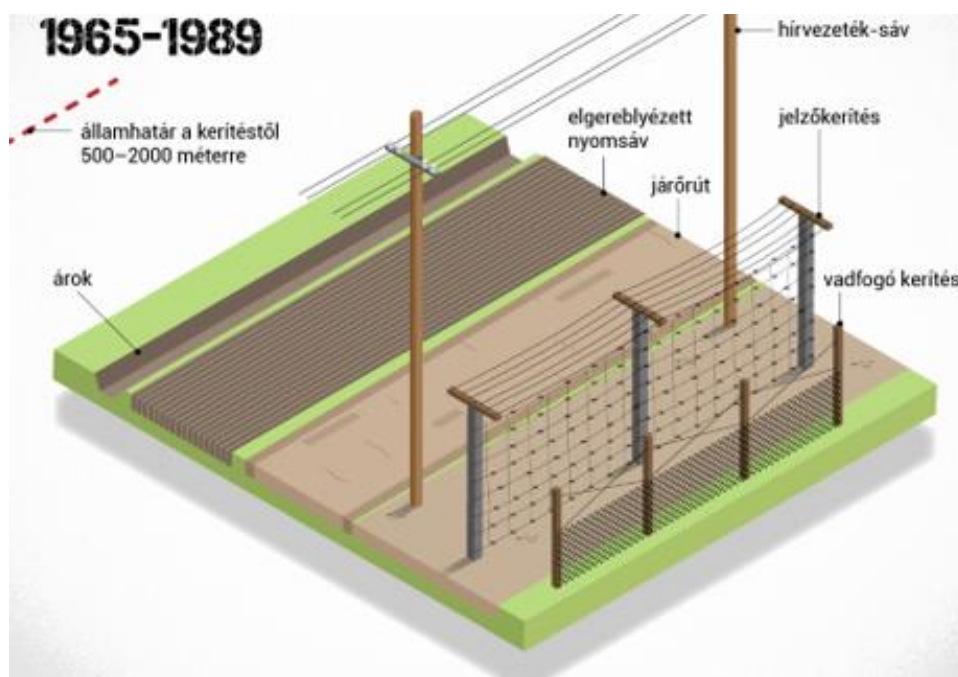
16B-2 illusztráció. A vasfüggöny erődtítményei 1957 és 1970 között

Forrás: ugyanaz, mint a 16B-2 térképnél

A harmadik szakasz az 1965-1989 közötti időszak volt, amikor az ország vasfüggönyét az akkor aktuális szovjet rendszer megvásárlásával modernizálták, amelynek lényege a szökési kísérletek jelzése volt, nem pedig a szökni szándékozók elriasztása azzal, hogy rálépnek a lerakott aknák egyikére. A kerítésekre jelzővezetékot szereltek, amit érintve az őrtornyok figyelmeztetést kaptak, és válaszul mobil járőröket küldtek a helyszínre, hogy lássák, ember okozta-e, és elfogják a határsértőt.

Egy másik változás az volt, hogy a vasfüggőnyt a tényleges határtól távolabbra helyezték át, mintegy két kilométerrel beljebb, amit nem hoztak nyilvánosságra. Ezért ha valakinek sikerült átjutnia az erődtítményeken, akkor még mindig két kilométert kellett gyalogolnia. A szökevények egy része azt hitte, hogy a határzáron való átkelés után már szabadon van; nem ritkán úgy üdvözölték az odaérkező magyar járőrt, mintha osztrák határőrök lennének.

A régi vasfüggöny lebontása és az új felépítése sokba került. A drótokat nyugatról kellett importálni. Az új erődtítmény pedig nem volt sokkal hatékonyabb, mint a régi. Ennek egyik oka: a legtöbb jelzést, hogy a zónát áttörték, állatok váltották ki, ami miatt határőrök hada szállt ki a területre, hiába.

16B-3 illusztráció. A vasfüggöny erődítményei 1965 és 1989 között

Forrás: ugyanaz, mint a 16B-2 térképnél

5. A vasfüggöny lebontása

A Magyar Szocialista Párt már 1984-ben tárgyalta azt a kérdést, hogy előnyös lenne-e lebontani a vasfüggönyt. A legnagyobb aggodalmat akkoriban a többi Varsói Szerződésben részt vevő ország hozzáállása jelentette. Nem lennének-e felháborodva, ha Magyarország olyan rést hozna létre, amelyen keresztül saját állampolgáraik elmenekülhetnének?

Több éves óvatos szondázás után 1989. február 28-án született meg a döntés, hogy a vasfüggönyt lebontják. Abban az évben, június 27-én került sor a szögesdrót jelképes átvágására, amelyet Horn Gyula magyar külügyminiszter és osztrák kollégája, Alois Mock hajtott végre. Addigra azonban a vasfüggöny nagy részét már lebontották.

Nem sokkal később, ugyanezen év november 9-én, a kelet-németországi békés forradalom során a berlini falat is lebontották. Ez a világtörténelem sorsfordító eseménye volt, amely a vasfüggöny leomlását jelezte, egyike azon eseményeknek, amelyek hozzájárultak a kommunizmus összeomlásához Kelet-Közép-Európában, amelyet megelőzött a lengyelországi Szolidaritás mozgalom és a magyarországi fokozatos nyitás a nyugat felé. A **35A fejezet** a szovjet birodalom összeomlásához vezető egyik döntő fontosságú eseményben való részvételemről szól; a **35B fejezet** pedig történelmi háttérrel nyújt ahhoz, hogy ekkortájt miért és hogyan következett be az összeomlás az egész szovjet blokkban.

17A. Repülés az USA-ba és az első évem ott

1. Bevezetés

Az USA-ban töltött első évem alatt 30 levelet küldtem a szüleimnek Budapestre, amelyekben közvetlenül vagy a magyar cenzorok félrevezetése érdekében áttételesen számoltam le életem legfontosabb eseményeiről. A szüleim az összes leveletem megőrizték (1963-ig), és én elhoztam őket az USA-ba, ezek évek szerint rendezve gyakorlatilag naplóként szolgáltak az életem első hét, az USA-ban töltött évről. Egy hosszabb szünet után, azt követően, hogy anyám kitagadott a családból, mert 1963-ban úgy döntöttem, hogy feleségül veszek egy elvált, német származású, kétgyermekes keresztény nőt, a levelezésünk újraindult, és ezek a levelek sok éven át életem egyfajta naplójaként szolgáltak.

Ez a fejezet az USA-ba menekülésem és az ott töltött első évem legfontosabb eseményeit mutatja be, egészen addig, amíg 1957 szeptemberében Floridában el nem kezdtem a főiskolát.

2. Transzatlanti utazás

Mint az előző személyes fejezetben említettem, az Egyesült Államokba való kivándorlási kérelmemet és annak indoklását rendkívüli gyorsasággal, kedvezően bírálták el.

November 21-e körül történt, hogy engem és az USA-ba befogadott menekültek első csoportjának többi tagját a bécsi Schwechat repülőtérre vitték; úti cél: Hamburg, London, Shannon (Írország), ahol néhány órát töltöttünk. Ugyanazon a gépen folytattuk utunkat, de az óceán közepén motorhiba lépett fel.

Minden utasnak fel kellett vennie a mentőmellényt. Biztonsági okból leszálltunk Izlandon, közelebb, mint a kanadai célállomásunk. A földet méteres hó borította. Közel egy órát kellett várni, amíg a terminálhoz vezető utat megtisztították. A hely egy amerikai katonai bázis volt, civil lakosság nem volt azon a vidéken.

Repülőgépet kellett váltanunk, egy új géppel folytattuk transzatlanti utunkat, és megérkeztünk Kanada legkeletibb tartományába, Új-Fundlandra. Rövid pihenő után folytattuk utunkat az Egyesült Államokba, ahol New York City egyik repülőterén szálltunk le.

3. Camp Kilmer

A repülőtérrel busszal mentünk Camp Kilmerbe, a sietve újra megnyitott katonai bázisra, amely a második világháborúban Európába harcolni küldött amerikai katonák fő beszállóhelye volt.

November 24-én (vagy egy nappal korábban vagy később) regisztráltak minket, és megkaptuk a zöldkártyánkat. Emlékszem, hogy csak egyetlen éjszakát töltöttem azon a kényelmes katonai bázison, és élveztem a bőséges és finom, svédasztalos katonai reggelit.

A HIAS, a zsidó szervezet, amely Bécsben a támogatóm lett, buszt küldött a Camp Kilmerbe, hogy felvesse az általa támogatott menekülteket. Maig emlékszem a HIAS ház címére, az újonnan megnyitott zsidó menekültotthonra, a Lafayette St. 425-ben, Manhattan alsó részén.⁹⁵

4. A New York-i menekültotthonban

Vagy az első, vagy az egyik legelső voltam, aki Budapestről érkezett a New York-i HIAS-házba. Magyarországi, különösen budapesti kapcsolatokkal rendelkező New York-iak tucatjai tolongtak az újonnan érkezett menekültek körül, és kérdezősködtek, hogy tudnak-e valamit az otthoni rokonaikról, vagy csak érdeklődtek a forradalom alatti állapotokról. Zsongott a fejem, annyi magyar származású New York-ival találkoztam, akik alig várták, hogy beszélgethessenek velem, mint az első, vagy az egyik első

⁹⁵ A HIAS = Hebrew Immigrant Aid Society (Héber Bevándorlókat Segítő Társaság) lett a szponzorom Bécsben, miután a holland újságíró az eisenstadti ideiglenes menekülttábor gyengélkedőjéről egy HIAS által fenntartott házba vitt. Ettől kezdve az USA-ban továbbra is a HIAS támogatott.

Budapestről a városba érkező magyar menekülttel. Akikkel emlékszem, hogy találkoztam, azok között volt:

- A Waldorf Astoria Hotel (New York egyik legelegánsabb és leghíresebb szállodája) egyik pincére, aki meghívott vacsorára az otthonába, és azt mondta, hogy ő nem tud nekem segíteni, de majd bemutat a főnökének, George Langnak, a Waldorf akkori bankettigazgatójának, talán ő majd támogatni fog.
- Egy magyarországi ortodox haszid szekta képviselője Brooklynban, aki azt mondta, hogy a csoport munkát tud ajánlani nekem, amikor csak akarom.
- A több tucat ember közül, akikkel beszéltem, szinte mindenki adott néhány dollárt, így körülbelül két hét alatt több száz dollárom lett. A látogatóktól ingeket és más ruhákat is kaptam.
- December 8. (?) körül a pincér elvitt a Waldorfba, és bemutatott George Langnak. Emlékezetes esemény volt, egyrészt George erős személyisége miatt, másrészt azért, mert azt mondta: “menjünk reggelizni”, és elvitt az egyik elegáns reggeliző terembe, így az első éttermi étkezésem az USA-ban a Camp Kilmeren és a menekültotthonon kívül a mesés Waldorfban volt. George alaposan kikérdezett, mesélt egy kicsit a saját menekültélményeiről, odaadta a névjegyét, és azt javasolta, hogy nyugodtan keressem fel, ha már megtaláltam a helyemet New Yorkban. George-dzal több évtizeden keresztül erős hatással voltunk egymásra; a különböző fejezetekbe beillesztett szövegdobozok folyamatos sorozata meséli el a történeteinket.
- A HIAS menekültotthonban lakótársaim közé tartozott Kurz László és felesége, akik egy támogatott lakásban laktak a brooklyni Ditmas Avenue 22-11-ben, amit a HIAS nyújtott számukra. 1957. június elején beköltöztem hozzájuk egy szobát bérelve, mivel ekkor már önálló voltam, volt munkám.
- A HIAS intézett és fizetett egy új protézist, mert az, amivel Magyarországról kijöttem, súlyosan megsérült és rendkívül kényelmetlen volt. Az új protézis hatalmas előrelépés volt a régihez képest, mind minőségben, mind kényelemben.
- 1957 januárjában vagy februárjában unokatestvérem, Lilly, férje, Ferenci Tibor és két éves kislányuk, Andrea menekültként érkeztek az USA-ba. Philadelphiában telepedtek le, mert Tibi idősebb testvére, aki a második világháború után hagyta el Magyarországot, és családja már ott élt. (A 16A-1 szövegdobozban olvasható, hogy miért és hogyan vált lehetővé, hogy több százezer magyar elhagyja az országot, miután a Vörös Hadsereg már leverte a forradalmat.) Lillyvel rendszeresen leveleztünk.
- Valamikor 1957 tavaszán felvettem a kapcsolatot egy távoli Márer rokonnal New Yorkban, Dr. Emory (Imre) Kleinnek, aki apám másod-unokatestvére vagy afféle nagybátyja volt, általános orvos, és Yorkville-ben, Manhattan keleti oldalán élt. Ő és a felesége adtak nekem egy kis pénzt. Többször meglátogattam őket, mielőtt ősszel eljöttem New Yorkból a Florida Southern College-ba, és néhányszor a későbbi években is.

5. Hathetes képzési program a Bard College-ban, New York állam távolabbi vidékén

Ha jól emlékszem, a programot a HIAS (vagy a nem felekezeti World University Service, azaz WUS) szervezte azoknak a menekült diákoknak, akik az Egyesült Államokban akarták folytatni egyetemi tanulmányaikat, vagy a magyarországi középiskolát elvégezve főiskolára akartak menni. Újra csak

legjobb emlékeim szerint a program 1957. január elejétől 1957. február 25-ig tartott. Azok, akik jól teljesítettek, előnyt élvezhettek a főiskolai ösztöndíjak megpályázása során.

A jelentkezéshez azonban szükségem volt az érettségi bizonyítványom másolatára. Ezért megkértem apámat, hogy próbálja meg megszerezni és elküldeni. Éppen időben érkezett meg, hogy jogosult legyek a Bard College programban való részvételre, és hogy ösztöndíjra pályázhassak. Állítólag több mint ezer fiatal magyar menekült pályázott főiskolai ösztöndíjra, de csak 300-at adhatnak (legalábbis nekünk ezt mondták). Az ösztöndíj tandíjmentességet jelentett, de a kedvezményezettnek heti bizonyos számú órát kellett dolgoznia a főiskolán, hogy megélhetését biztosítsa.

A hathetes képzési program alatt több hétvégén is beutaztam a távolsági busszal New Yorkba, ahol most már voltak olyan ismerőseim, akik szívesen meghívtak, hogy töltssek velük egy hétvégét. Busszal az út mindkét irányba körülbelül két órát vett igénybe, ugyanannyit, mint autóval. Az egyik ilyen hétvégén Yehudi Menuhin koncertjére vittek el, akit a világ egyik legnagyobb hegedűművészenek tartanak. Ez egy jótékonysági koncert volt a magyar menekültek javára, és csak Bartók művek voltak a programban.

A Bard College programja kiválóan volt megszervezve: előadások ismert személyiségektől (emlékszem például az USA olaszországi nagykövetére, aki fekete volt, és sziporkázóan inspiráló előadást tartott). Eleanor Rooseveltt is ellátogatott hozzánk, és beszélt a magyar forradalom jelentőségéről a világ számára, és dicsért minket, a "bátor nemzedéket", akik a zsarnoksággal nagy esélyek nélkül is szembeszálltak.

17A-1 fénykép. Eleanor Rooseveltt

Forrás: [britannica.com/biography/Eleanor-Roosevelt](https://www.britannica.com/biography/Eleanor-Roosevelt)

Előadások, nyelvgyakorlatok, filmek, kirándulások, céglátogatások és társasági események követték egymást gyors egymásutánban.

A legdrámaibb pillanat a Bard College-ban Király Béla tábornok megjelenése volt, aki közvetlen telefonos kapcsolatban állt Maléter Pállal, a legmagasabb rangú kommunista katonatiszttel, aki a forradalom alatt átállt, csatlakozott a felkelőkhöz, és megvédte a Kilián laktanyát a Vörös Hadsereg támadásaival szemben. Vitézségeért a Nagy Imre-kormány előléptette és honvédelmi miniszterré nevezte ki. Ebben a minőségében ment Tökölre, feltehetően azért, hogy tárgyaljon az orosz csapatok Magyarországról való kivonásáról. Ott letartóztatták. Király tábornok drámai módon idézte fel a

Maléter letartóztatása előtti utolsó percekét, aki tiltakozott elfogása ellen, mondván, hogy az ellentétes a nemzetközi joggal.⁹⁶

6. Bál a Waldorf Astoria nagy színháztermében

Miután a Bardon az orientációs-képzési program véget ért, visszatértem a HIAS alsó manhattani menekültotthonába, ahol még mindig volt helyem. Nem tudtam azonban, hogy mihez kezdjek. Ezért George Langhoz fordultam tanácsért. Az időzítés tökéletes volt, mert George éppen egy nagyszabású bált kezdett szervezni április 3-án a Waldorf nagy báltermében a magyar menekültügy tiszteletére és támogatására.

A szervezőbizottság elnöke a mesésen gazdag Dr. Chohnoky volt, egy plasztikai sebész, akinek klinikája volt Greenwichben (Connecticut), ahol ő és orvosi stábjában olyan jómódú hölgyek testét formálta meg, akik megengedhették maguknak a szolgáltatásait (és mellesleg egy Miss Universe volt a felesége).

George elintézte Dr. Chohnokyval, hogy felvegyen engem segítségül a bálra való felkészüléshez szükséges adminisztrációs munkában. Dr. Chohnoky kibérelt egy üres, téli bezárt galériát felső Manhattanben, a Madison Ave 86-ban, és ideiglenesen alkalmazott engem. Heti 65 dollárt kerestem.⁹⁷

A bálra több ezer meghívólevelet küldtek ki szerte az Egyesült Államokba, melyekben 25 és 500 dollár közötti jegyeket kínáltak a bálra, és a bevételeket jótékonyági célokra ajánlották fel. Emlékszem, hogy körülbelül egy hétig az volt a feladatom, hogy utánozzam Dr. Chohnoky aláírását az eredetinek kinéző meghívóleveleken, majd borítékba raktam őket, amelyeket valaki más címzett meg.

Később egy másik feladatom az volt, hogy fogadjam a gyakran híres és gazdag látogatókat, és elbeszélgessek velük, miközben megálltak, hogy leadják anyagi hozzájárulásukat, és megismerjék a bál részleteit. Az egyik emlékezetes találkozásom ott volt Gábor Zsazsa, a gyönyörű, gyakran házasodott, híres, magyar származású amerikai színésznővel. Éppen beszélgettünk, amikor hirtelen felkiáltott: “Milyen szemtelenül fiatal vagy!”. Miután újra kaptam levegőt, sikerült azt mondanom, hogy “Maga meg olyan szemtelenül gyönyörű!”

Az április 3-i bál nagy sikert aratott. Emlékszem, hogy Richard Nixon amerikai alelnök volt a főszónok; és hogy a programban szerepelt Edward G. Robinson, az akkoriban egyik legismertebb amerikai (román-amerikai származású) színész is.

⁹⁶ 1958-ban Malétert Nagy Imrével és másokkal együtt a magyar kommunista kormány kivégeztette. Király Bélát a Bard College-ban a vele való első találkozásomat követő években viszonylag jól megismertem, mivel a Columbia Egyetemen doktorált, akadémikus lett, könyveket és cikkeket publikált Kelet-Közép-Európáról. Több tudományos konferencián is találkoztunk. Így nagy meglepetés és sokk volt számomra egy elismert magyar-amerikai tudós, Peter Pastor (Pásztor Péter) cikke, aki rengeteg bizonyítékkal alátámasztva leleplezte őt, mint “köpönyegforgatót”, aki többször megváltoztatta hűségének irányát, sőt kémként is szolgált, attól függően, hogy az adott helyzetben mit tartott a legelőnyösebbnek a maga számára. Peter Pastor írását kontextusában a nyugaton megjelenő, tekintélyes, független blog-újság, a 2021-ben megszűnt *The Hungarian Spectrum* foglalta össze.

⁹⁷ Mivel most már volt fizető munkám, nem voltam jogosult többé a HIAS-házban lakni, ezért egy olcsó hotelbe költöztem Manhattan közepén

17A-2 fénykép. Richard Nixon alelnök

Forrás: Wikipedia

17A-3 fénykép. Edward G. Robinson

Nekem is volt egy kis szerepem, hogy megköszönjem a magyar szabadságharcosok, a menekültek és ügyeik nevében a jelenlévők támogatását és a többi közreműködőét, akik nem tudtak jelen lenni.

A bálon szóba elegyedtem egy idősebb hölgygel, aki történetesen a WUS egyik igazgatója volt, és aki részt vett a magyar menekültek egyetemi ösztöndíjainak elosztásában. Másnap bementem az irodájába, ahol átnézte a dossziékat, és közölte, hogy engem a floridai Lakelandben egy kis metodista iskolába, a Florida Southern College-be (FSC) jelöltek ösztöndíjra. Azonnal küldött egy újabb ajánlást.

7. Összeköltözés George és Dorothy Langgal

Amikor már volt fizetett munkám (Dr. Choldnokynál), ki kellett költöznöm a HIAS New York-i menekültotthonából. Így munkanélküli és hajléktalan lettem; csak a Florida Southern College (FSC) válaszára vártam. Visszamentem hát George Langhoz. Ismét nagyon kedves volt, és felajánlotta, hogy beköltözhetek a lakásukba, amely az 510 West 86th St. alatt volt felső Manhattanben, egy elit negyedben. A lányuk, Andrea szobáját foglaltam el, aki elköltözött, mert önálló akart lenni.

A George Langgal való számos találkozásom közül az elsőt, amelyre az ő és felesége lakásában került sor, a 17A-1 szövegdobozban foglaltam össze.

17A-1 szövegdoboz. George Lang (1): Kapcsolatunk 1957-ben

George első felesége, Dorothy gyönyörű és rendkívül intelligens színésznő és író volt. Vele is sok időt töltöttem. Akkoriban George még nem adta ki az önéletrajzát, és Dorothy erősen érdeklődött az iránt, hogy részleteket tudjon meg arról, mit csinált George a holokauszt alatt. Mint később látni fogjuk, George igazi hős volt, aki az életét kockáztatta azzal, hogy náci SS-egyenruhát öltött zsidó társai megmentéséért. A felszabadulás idején George-ot ebben az egyenruhában tartóztatták le, és fennállt a veszélye, hogy a Szovjetunióba viszik, vagy kivégzik. Sok zsidó, akit megmentett, eljött a tárgyalására, hogy tanúskodjon mellette. Dorothy-nál megvoltak ezek a vallomások magyarul, és megkért, hogy segítsék lefordítani őket, amit meg is tettem, részletekben, amennyire csak tudtam. George iránti tiszteletem hatalmas mértékben nőtt az olvasottak hatására.

George-ot a lakásukban többször meglátogatta a legjobb barátja, Starker János, aki a világ egyik legjobb csellistája lett. Emlékszem, George úgy beszélt Starkerről, mint a legokosabb emberről, akivel valaha találkozott; hogy világklasszis lehetne bármiben, amire határtalan tehetségének csiszolását szentelné. Évekkel később a bloomingtoni Indiana Egyetemen (IU) Starker kollégája lettem, és együtt dolgoztunk azon, hogy George díszdoktori diplomát kapjon az IU-n, Bloomingtonban **(28A fejezet)**.

Ekkor tudtam meg, hogy George hivatásos hegedűművészként kezdte pályafutását, a Juilliardon tanult, majd a Dallasi Szimfonikusok főállású tagja lett. Mikor azonban meghallotta Jascha Heifetz játékát, és rájött, hogy ő soha nem fogja elérni azt a tökéletességet, felhagyott a zenével, és szakács lett; ezt a történetet később elmesélem.

Egy másik emlékezetes élményem, hogy George – aki akkor már világklasszis séf és vendéglős volt – megfőzte néhány kedvenc étellemet a lakásán. Nem csak meghívott a családi étkezésre, amit alkalmanként meg is tett, hanem csak nekem főzött, mielőtt elmentek vacsorázni!

Mivel munkára volt szükségem, George levitt a Waldorf HR-irodájába, és azt javasolta, hogy vegyenek fel leszedőnek (afféle pincértanoncnak). Az interjú után azonban azt mondták, hogy az angolom nem elég jó. (A Waldorf nem engedhette meg magának, hogy ha a vendégek odahívnak az asztalukhoz, és kérdeznek tőlem valamit, azt én esetleg ne értsem.) George azt mondta, hogy körülnéz a Waldorfban, hátha talál valami olyan munkát, amit én is tudnék csinálni.

A 17A-2 szövegdoboz a következő oldalon felidézi George háborús hősiességét, azt, hogy életét kockáztatva, vakmerő módon hogyan mentett zsidókat.

Alább, a 17A-3 szövegdoboz azt a lenyűgöző történetet meséli el, hogy George miért és hogyan adta fel a hivatásos, nagyzenekari fizetéssel járó hegedűművészi pályát, és ment el szakácsnak és rendezvényszervezőnek, először egy alacsony osztályú intézményben, majd ugyanezt a munkát végezte New York első számú luxusszállodájában, a Waldorf Astoriában akkor, amikor először találkoztam vele nem sokkal az Egyesült Államokba érkezésem után, amint azt a 18A-1 szövegdobozban leírtam.

17A-2 szövegdoboz. George Lang (2): Zsidók mentése a holokauszt idején

George 1925-ben született Székesfehérváron, a Budapesttől 65 km-re fekvő, mintegy 50 ezer lakosú Székesfehérváron, egy zsidó családban, amelynek vezetékeve Deutsch volt. Az akkori időben vette fel édesanyja családi nevét, a Langot, amikor az Egyesült Államokba érkezett. (Magyarországon és könyveinek magyar kiadásán a Láng György nevet használta.) Apja ügyes szabó volt. Családjában, beleértve felmenőit is, számos jól ismert hegedűművész volt.

1944 elején, amikor György 19 éves volt, ő és haverja, Stelczer János megkapták a parancsot, hogy jelentkezzenek munkaszolgálatra, azaz kényszermunkára, amit minden 16 és 60 év közötti zsidó férfinak meg kellett tennie, amikor behívták őket. Komáromban kellett jelentkezniük, egy Budapesttől nyugatra, a Duna déli (magyar) oldalán fekvő közepes méretű városban.

Attól a pillanattól kezdve, hogy jelentkeztek, brutálisan, fogolyként bántak velük, és mindenüket elkobozták. Szenvedésük elviselhetetlenné vált, ezért György és haverja megszöktek, úgy döntöttek, hogy Budapestre mennek, ahol úgy gondolták, hogy könnyebben elrejtőzhetnek. A városban, ahol nem volt hova menniük, és halálosan féltek attól, hogy elfogják és agyonlövik őket, Györgynek az a meghökkentő ötlete támadt, hogy tegyenek eleget a plakátokon közzétett felhívásnak, amely arra kérte a fiatalokat (természetesen a keresztényeket), hogy jelentkezzenek a nyilaskeresztes Hungarista Légióba (a plakátokon nem szerepelt, hogy milyen célból).

György és János elmentek a toborzóirodába: "Most menekültünk meg a rohadt oroszok karmai közül Erdélyben, és most készen állunk harcolni azok ellen az utálatos, embertelen állatok ellen." Egy másik szobába vezették őket a főnökhöz, aki megkérdezte: "Honnan jöttök?" "Erdélyből." "Melyik részből?" György egy falu nevével válaszolt, és hozzátette: "Hetednapi adventisták vagyunk, éppen azelőtt tudtunk elmenekülni, mielőtt a rohadt oroszok elfoglalták a falut." Azt, hogy hetednapi adventisták, arra a sugallatra mondták: ha kiderülne, hogy mindketten körül vannak metélve, majd azt mondják, hogy ez is szokás ennél a szektánál (bár György szerint a mai napig fogalma sincs az állítás valóságtartalmáról).

17A-2 szövegdoboz (folytatás).

Miután kapcsolatot teremtettek a zsidó ellenállók egy kis csoportjával, amelynek tagjai számára sikerült néhány nyilaskeresztes egyenruhát és kellékeket szerezniük, a következő három hét során az öt “színelt fasiszta” mentőnek sikerült “legalább két tucát” zsidó családot “letartóztatnia”, és így megmentenie a nemzetközi gettóból (**10A fejezet**). Ez azért vált sürgőssé, mert a többségükben nyilas fiatalok elfogták és a Duna-partra vitték a zsidókat, ahol lelőtték őket, hogy a jeges vízbe zuhanó holttestüket a folyó elvigye.*

Éppen amikor a “megmentőket” egy nyilas csoport felismerte, hogy csalók, a Vörös Hadsereg katonái lövöldözve rohantak feléjük, így a megmentőknek éppen elég idejük volt arra, hogy beugorjanak egy házba és elbújjanak a pincében. Nem tudom – írja György –, hogy János és én percekig vagy órákig dideregtünk ott, amikor kiabálást hallottunk, hogy “Nyemci jeszty?”. [Vannak ott németek?] Néhányan válaszoltak, hogy “Nyet”.

Hogy rövidre fogjam, Györgyöt azért tartóztatták le, mert valaki emlékezett rá, hogy nyilas egyenruhában látta, és jelentette, hogy ő valójában egy Hitler-bérenc, zsidógyilkos háborús bűnös, aki másnak adja ki magát. Györgyöt kihallgatták, napokig verték, és egy sötét cellába zárták, hogy vallomást tegyen. Szerencsére ahelyett, hogy rövid úton kivégezték volna, tárgyalást rendeltek el. Az élete attól függött, hogy a bíróság által kirendelt védőügyvédje képes lesz-e a tárgyaláson beidézni néhányat azok közül a zsidók közül, akiket Györgynek és társainak sikerült megmentenie. Szerencsére néhányan azok közül, akiket megmentettek, megjelentek, így szabadon engedték. Könyvében György bemutatja a bírósági dokumentumok egy részét.

György és barátai fizettek egy bandának, hogy Ausztriába csempésszék, koporsóban fekvő, egy halottaskocsiban vitték át őket a határon. Ott a zsidó segélyszervezet, a HIAS, amely engem is támogatott, megszerezte neki az amerikai vízumot. György Bremerhavenből az SS Marine Flasher nevű hajóval hajózott ki, és 1946. július 15-én kötött ki New York kikötőjében.

* A “Cipők a folyóparton” emlékmű (fényképe a **3B fejezetben** látható) annak a több száz, ha nem ezernél is több zsidónak állít emléket, akik így pusztultak el a holokauszt során.

18A-3 szövegdoboz. George Lang (3): A hivatásos zenésztől a főszakácsig és rendezvényszervezőig

“Jóval az első osztályba való beiratkozásom előtt felfedeztem a saját személyes világomat: a hegedűt. Hegedülnöm kellett, hogy kielégítsek egy nagy belső szükségletet. Születésem óta zene vett körül. A rádióból sugárzott vasárnap délutáni koncertek meghallgatása például családi rituálé volt” – írta önéletrajzában George, megemlítve családjá és felmenőit számos neves hegedűművészt is.

1940-ben, amikor György 16 éves volt, a híres Rados professzor felvette őt tanítványának. György ezért hetente kétszer vonatra szállt, hogy Budapesten órákat vegyen tőle. Egy évvel később a fővárosba költözött, kibérelt egy aprócska szobát, és a végsőkig beosztotta az apjától kapott szerény zsebpénzt, hogy megengedhesse magának a legolcsóbb jegyet a Nemzeti Operába: állóhelyre a harmadik emeleti erkélyen.

György már a középiskola befejezése előtt minden adandó alkalommal kamarazenét játszott, időnként még egy kis zenekarban is helyet kapott.

György már a középiskola befejezése előtt minden adandó alkalommal kamarazenét játszott, időnként még egy kis zenekarban is helyet kapott.

A holokauszt alatt átélte igazi pokol után (1944-45, amikor is sikerült zsidókat mentenie, ahogy azt a **17A-2 szövegdobozban** összefoglaltuk) György tovább készült a hegedűművészi karrierre. A **17A-4 fényképen** 1946-ban, 21 évesen látható, közvetlenül azelőtt, hogy Magyarországról Ausztriába csempészték.

17A-4 fénykép. George utolsó “sajtófotója” Magyarországon

Forrás: A szerző magángyűjteménye.

17A-3 szövegdoboz (folytatás)

Miközben az ausztriai Bad Gasteinben arra várt, hogy a HIAS megszervezze a vízumot és az USA-ba utazást, George találkozott Starker Jánossal (és feleségével, Babával). János már híres csellista volt Magyarországon, akit meghívtak egy bécsi koncertre. George és János szoros barátsága egész életükön át tartott, mivel végül mindketten végleg az USA-ban kötöttek ki. Én János kollégája lettem a bloomingtoni Indiana Egyetemen, ő a híres zenei, én pedig a tekintélyes üzleti iskola tanszéken. János és én együttműködtünk abban, hogy kijárjuk a díszdoktori címet George számára (részletek a **27A fejezetben**).

George az unokatestvérével, Évivel (aki csodával határos módon túlélte Auschwitzot) és annak férjével, Victor Aitayval (Ajtay Viktorral) érkezett az Egyesült Államokba. George-ot két nagybácsi, két nagynéni és két első unokatestvér várta a mólónál. Miután alkalmi munkákat vállalt New Yorkban, George feleségül vette Dorothy (Doe) Caplow zongoraművészt, énekesnőt és Broadway-színésznőt, majd jelentkezett a Dallasi Szimfonikusoknál, ahol fel is vették. George és Doe Dallasba költöztek, majd visszatértek New Yorkba. Ott hallgatta lenyűgözve Jascha Heifetzet, aki egy Mendelssohn-versenyművet játszott. “Az a megvilágosodás ért, hogy én soha nem leszek képes úgy játszani, mint ő. ... Aznap este végleg elvágtam a húrokat, amelyekkel a hegedűhöz kötődtem... Olyan szakmát akartam választani, amelyben, noha csak talán, Heifetz lehetek. Kivettem a hegedűmet az ütött-kopott tokjából, szeretettel néztem rá, megtöröltem a gyantaportól, lezártam a tok fedelét, és betettem a szekrénybe. ... A fiam, Simon első osztályában hegedültem utoljára.”

George úgy döntött, hogy mivel az ételek és a főzés a “másik” szerelme, és talán a tehetsége is, megpróbálkozik ezzel a szakmával. Több évnyi alsóbbrendű, majd szakácssegédi jellegű munka után felvették a Chateau Gardens főszakácsának és vezetőjének New York Bowery nevű lepukkant negyedében. George leleményessége, amellyel megfizethető és közkedvelt esküvői partikat szervezett a legkülönbébb etnikumú New York-i lakosság számára, hamarosan olyan népszerűvé tette a helyet, hogy a Gardens állandóan túlfoglalttá és egyre jövedelmezőbbé vált.

George felesége, Doe a divatos Cafe Pierre-ben lépett fel zongorista-énekesnőként, amikor meghívták egy kis megnyitó utáni partira, hogy köszöntsék Maurice Chevalier-t, aki a Waldorf Astoria Empire Roomban való fellépésre tért vissza. Claude Philippe volt a nagymestere minden ilyen alkalom aprólékos megtervezésének. Úgy gondolta, hogy egy ilyen meghitt partin jól jön egy rögtönözve szórakoztató kulturált vendég – valaki, aki le tud ülni a zongorához, és elénekel néhány francia sanzont. Ezért meghívta Doe-t, hogy tegye ezt meg.

A parti végén Philippe megköszönte Doe-nak a közreműködést. Doe megemlítette, hogy a férje is banketteket rendez, és felvetette, hogy talán a Waldorfban is hasznát lehetne venni a segítségének. Így lett George a Waldorf alkalmazottja. Amikor én nem sokkal az USA-ba érkezésem után, 1956 decemberében találkoztam vele, George már a Waldorf rendezvényszervezője volt. Ott reggeliztem vele, ez volt az első éttermi étkezésem a menekültszálláson kívül (lásd a **17A-1 szövegdobozt**).

8. Furcsa találkozás egy ortodox haszid szektával New Yorkban

Ebben a bizonytalanságban, várva, hogy George talál-e nekem valami munkát a Waldorfban, és várva a Florida Southern College válaszára, úgy döntöttem, hogy megvizsgálom egy haszid zsidó álláslehetőségnek tűnő ajánlatát, aki a HIAS menekültotthonában röviddel megérkezésem után odaadta a névjegykártyáját, és azt mondta, hogy keressem meg, ha szükségem van valamire.

Felvettem a kapcsolatot az ortodox haszid szekta szóvivőjével, hogy érdeklődjek egy állásról, amit mintha korábban említett volna. De ő, még mielőtt elmondta volna, mi lehet az a munka, elvitt, és körbevezetett a brooklyni közösségükben. Amit akkor megtudtam a szektájukról, és amit később kutatással ellenőriztem, azt a 17A-4 szövegdobozban foglaltam össze.

Hamarosan rájöttem, hogy az állásajánlat csak csel volt, hogy lássák, a szekta képes lesz-e engem, egy egyedülálló, független fiatalembert beszervezni a tagságába. És amikor csak azt akartam megtudni, hogy milyen munkát kaphatnék, kiderült, hogy azt akarták, hogy a magyar menekültek között áruljam a propagandaújságjukat; ez számomra teljesen kizárt dolog volt.

17A-4 szövegdoz. Hogyan kerültek magyarországi haszid zsidók New Yorkba?

Satu Mare, magyarul Szatmár, jiddisül Satmar, város Magyarország és Románia határán, Erdélyben. A holokauszt idején, amikor Rudolf Kasztner magyar zsidó ügyvéd és újságíró prominens zsidókat mentett meg a szinte biztos haláltól (lásd a **10A fejezetben**), akciója során megmentette az ottani rabbi életét, aki később kivándorolt az Egyesült Államokba, és nagyszámú követőt gyűjtött össze a többi túlélőből, megalakítva a szülővárosáról elnevezett haszid szektát. Más túlélő rabbik követték a példáját, és saját szektáikat a városokról nevezték el, ahonnan jöttek, hogy megőrizték a holokauszt során kiirtott shtetl-ek (a holokauszt előtt zömében askenázi zsidó lakosságú kelet-európai kisvárosok) és közösségek emlékét.

Az amerikai haszid zsidók lelkesen tértek vissza az eltűnés szélén álló örökségükhöz, hagyományos ruhát öltöttek és csak jiddisül beszéltek, ahogyan őseik tették. Sokan tudatosan elleneztek Izrael állam létrehozását, mert úgy vélték, hogy a zsidó népiertás az asszimiláció és a cionizmus büntetése volt. A legfontosabb azonban az volt, hogy a haszid zsidók a szaporodásra helyezték a hangsúlyt, mert pótolni akarták a sok elpusztultat, és újra fel akarták duzzasztani soraikat. A haszid közösségek mind a mai napig rohamosan növekednek, Izraelben is, amit a Hitler elleni végső bosszúnak tekintenek.*

* Kiváló könyv, a New York Times bestsellere és sikeres filmje Deborah Feldman, *Unorthodox: The Scandalous Rejection of my Hasidic Roots* (Unortodox: Haszid gyökereim botrányos elutasítása), NYC: Simon and Schuster, 2012. Ugyanezen szerző másik bestsellere az *Exodus: A Memoir* (Exodus: Egy emlékirat, NYC: The Penguin Group, 2015).

9. A Hotel Commodore-béli élményeim

Miután George nem talált nekem munkát a Waldorfban, azt javasolta, hogy mivel közgazdasági technikai végzettségem volt, és tanultam gép- és gyorsírást, próbáljak szerencsét New York állam munkaügyi hivatalánál. Ott találkoztam egy kedves, púpos hölgygel, aki mindent megtett, hogy segítsen. Májusban elküldött a Hotel Commodore-ba, egy másik ötcsillagos szállodába Manhattan belvárosában, a keleti 42. utcában, közvetlenül a Grand Central Station felett, ahol adminisztrátort kerestek. Ott találkoztam az irodavezetővel, egy Mr. Davis nevű, szivarozó, alacsony férfival, aki elmondta, hogy a nő, aki a napi jelentést készítette a szálloda bevételeiről és kiadásairól, két héten belül kilép, és szükség van valakire, aki átveszi ezt a munkát. A nő gyors angolsággal próbálta elmagyarázni, hogy mit kell tenni, de nem tudtam követni.

Ezért Davis úr beültetett egy üres szobába, ahol több száz számla volt, és utasított, hogy címezzem meg a borítékokat, amelyekben a számlákat elküldik. A nyomtatott számlákra kézzel írták, hogy: “Bill ...”, és a vendég nevét. Emlékezve arra, hogy a Bill egy keresztnév az Egyesült Államokban, tévesen azt hittem, hogy az Egyesült Államokban mindenkit (legalábbis az első tucatnyi címzettet) Billnek hívnak, így ezt írtam minden egyes borítékra. Mr. Davis bejött megnézni, hogy mi a helyzet, a hasát fogta a röhögéstől, amikor látta, mit csináltam, és helyre tett.

Mivel a borítékok címezése csak néhány órát vett igénybe, szabadidőmben odaálltam a napi jelentést készítő nő mögé. Nem kellett túl sok idő, hogy rájöjjek, mit csinál, így mire ő távozott, már készen álltam, hogy átvegyem a feladatot. Hogy ismét volt fizető munkám, kiköltöztem George és Dorothy lakásából, mivel nem akartam a terhükre lenni, és júniusban beköltöztem egy magyar menekült házaspárhoz, Kurz László úrhoz és feleségéhez a brooklyni Ditmas Avenue-n.

1957 augusztusában megjelent egy cikk a Commodore belső hírlevelében, a *Commentatorban*, egy fotóval, amelyen az íróasztalomnál dolgozom. Bár csak öt hónappal korábban (1957 áprilisában) csatlakoztam a szálloda könyvvizsgáló részlegének csapatához, most, 1957 augusztusában éppen távozni készültem, miután ösztöndíjat kaptam a Florida Southern College-től (amelynek egyik épülete látható a cikkben).

A cikk megjegyzi, hogy az FSC kivételesen szép, narancsligetek közé ágyazott épületegyüttesét a világhírű építész, Frank Lloyd Wright tervezte (17A-1 dokumentum). A cikk kulcsszövegét az alábbi 17A-5 szövegdoboz tartalmazza.

17A-5 szövegdoboz. A cikk kulcsszövege

Paul sok baráttra tett szert a Commodore-nál töltött idő alatt, és szeretné kifejezni háláját mindenkinek, különösen az Ellenőrzési Osztályon dolgozó munkatársainak, akik megkönnyítették és jövedelmezőbbé tették a munkáját. Bár mindenki, aki találkozott és dolgozott Paullal, sajnálja, hogy elhagyja a Commodore-t, mindannyian sok sikert kívánnak neki a főiskolai karrierjéhez.

MEMBER OF AUDITING STAFF RECEIVES UNIVERSITY SCHOLARSHIP

Time never stands still - and while only five short months ago the Commodore was saying "hello" to Paul Marer, we must now say goodbye. Paul left his native Budapest only last November, and was soon to make his new home in New York City. But another chapter in his life is beginning.

Paul will enter Florida Southern University in September. As most of his friends at the Commodore already know, this will be the realization of Paul's dream - to go to a university, with the long-range plan of entering the hotel industry. He will take a general studies course the first year and then begin to concentrate on the field of his choice.

PAUL MARER

Florida Southern University, where Paul has a scholarship for his first year of schooling, is located in Lakeland, very near the city of Tampa. Its campus is reputed to be the most beautiful in the world - certainly the architecture, by America's famous Frank Lloyd Wright, the many trees and the lakes and pools make it seem a paradise for education.

SCIENCE BUILDING, FLORIDA SOUTHERN UNIVERSITY
(from the University's Bulletin)

Paul made many friends during his stay with the Commodore and wants to express his gratitude to everyone, especially his co-workers in the Auditing Department, who made his work easier and more profitable. While everyone who met and worked with Paul is sorry to see him leave the Commodore - they all wish him the very best of luck in his college career.

♦ ♦ ♦

17A-1 dokumentum. Cikk a Commodore-ban az FSC ösztöndíjamról

Forrás: A szerző magángyűjteménye

17B. Az 1956-os magyar forradalom

1. Bevezetés

A magyar forradalom 1956. október 23-án kezdődött, amelyet 13 nap látszólagos szabadság és remény követett, mielőtt a Szovjetunió katonai erővel leverte. Ez a fejezet

- tömör, mégis átfogó beszámolót nyújt az 1953-56 közötti politikai változásokról, amelyek megelőzték és előidézték a forradalmat;
- ismerteti annak a 13 napnak (október 23. - november 4.) a kronológiáját, amely alatt a forradalom látszólag sikerrel járt; beleértve olyan epizódokat is, amelyek néhány olvasó számára újak lehetnek;
- utólagos elemzést ad arról, hogy miért bukott el a forradalom, és hogyan alakulhatott volna másképp;
- részleteket közöl a szovjetek által beiktatott Kádár-kormány megtorlásáról; a letartóztatottak, bebörtönzöttek és kivégzettek számáról;
- közli az 1956. november 4. után Magyarországot elhagyó menekültek számát, és beszámol nyugati, különösen észak-amerikai fogadtatásukról;
- összefoglalja a forradalomról való megemlékezéseket, beleértve azoknak (és más történelmi eseményeknek) a Magyarországon hosszú ideje regnáló Orbán-kormány által elkövetett elítélendő meghamisítását.

2. A nemzetközi politikai környezet drámai változásai 1953-56-ban, amelyek valószínűleg közvetlen vagy közvetett hatással voltak a forradalomra

A **13B** és **14B** fejezetek tárgyalták a sztálinizmus legfontosabb jellemzőit a Szovjetunióban és azok másolatait a kelet-közép-európai országokban. A **15B** fejezet, "Sztálin után, Hruscsov alatt", a Szovjetunió politikájában bekövetkezett főbb változásokat és ezen új politika KKE-ban elért eredményeit foglalta össze.

Ez a fejezet felidézi a magyar forradalmat megelőző három év azon fejleményeit, amelyek fontos háttéreseeményei voltak a történeteknek, jelezve azok tényleges vagy feltételezett hatásait Magyarországra 1956 októberében.

Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála, majd a szovjet vezetésen belüli hatalmi harcok a sztálini korszakot jellemző folyamatos belpolitikai és nemzetközi feszültségek fokozatos enyhüléséhez vezettek a Szovjetunióban és KKE-ban. Sztálin halála után a térségben mindenütt "várakozó álláspontra" helyezkedtek, hogy kiderüljön, merre fognak fújni a politikai szelek a Kremlben, amihez a kelet-közép-európai vezetőknek alkalmazkodniuk kell. Nem sokkal Sztálin halála után a Politbüro tagja, Nyikita Hruscsov lépett elő új szovjet vezetőként. Belpolitikája a sztálinmentesítés volt; külügyekben a Nyugattal való "békés együttélésre" törekedett.

Hruscsov sztálinista-ellenes politikájának drámai csúcspontja az 1956. február 25-én Moszkvában, a 20. szovjet pártkongresszuson tartott emlékezetes titkos beszéde volt. Elítélte Sztálin egyszemélyes uralmának túlkapásait, támadta a néhai szovjet uralkodó "intoleranciáját, brutalitását és hatalommal való visszaélését", leleplezte az 1930-as évek nagy tisztogatása során elkövetett jogtalan kivégzéseket,

és bírálta a rendőri és titkosrendőri elnyomás túlkapásait. A "titkos beszéd" hamarosan teljesen kiszivárgott, és különösen nagy hatást gyakorolt a kelet-közép-európai országokban.

Sztálin halála után Magyarország egyik kommunista politikai vezetője, Nagy Imre lett a Minisztertanács elnöke, azaz *de facto* miniszterelnök. Hivatali ideje alatt (1953-55) "új szakaszt" hirdetett meg, és az ország rendkívül elmaradott gazdaságának reformjára összpontosított. Fontos engedményeket tett a mezőgazdaságban, enyhítve a sztálinista elődök brutálisan kikényszerített kollektivizálását. Nagyot az "új szakasz" tette népszerűvé a magyarok körében, mert ez üdvözlendő változást jelentett elődei, Rákosi Mátyás és Gerő Ernő Sztálin diktálta politikájához és elnyomásához képest.

A magyar politikai vezetők közötti harc után, amely egybeesett azzal, hogy Nagy is kiesett a szovjet vezetés kegyeiből, az "új szakasz" tervezőjét menesztették, és a sztálinista Rákosi-rendszer átmenetileg visszaszerezte a hatalmat.

A szovjet vezetés, felismerve, hogy hiba volt a gyűlölt Rákosit ismét hatalomra engedni, a szovjet Politbüro tagját, Anasztasz Mikojan (1895-1978) küldte ki, hogy befolyásolja a vezetőváltást. Mikojan 1956. július 17-én ezt meg is tette, és Rákosit szovjet száműzetésbe küldte (részletek a **14A fejezetben**). De aztán rossz utódot választott, Nagy helyett Gerőt – annak ellenére, hogy Nagy népszerű volt, és újra befolyásos személyiséggé vált. Így Mikojan (és a szovjet vezetés) elszalasztotta a lehetőséget, hogy maradéktalanul szakítson végre Rákosi gyűlölt rendszerével, hiszen Gerő ugyanolyan sztálinista volt, mint Rákosi. A magyarok tehát arra a következtetésre jutottak, hogy semmi igazán fontos nem változott, hogy az ország visszatér a gyűlölt Sztálin-Rákosi időkbe.

Megállapították, hogy Mikojan választása, amely három hónapig késleltette Nagy hatalomra jutását (ami 1956 októberében bekövetkezett), elkerülhetetlenné tette az októberi forradalmat.⁹⁸ Az imént említett magyarországi fejlemények éles ellentétben állnak a lengyelországiakkal. Ott egy reform orientált vezetés vette át a hatalmat Władysław Gomułka (1905-1982) vezetésével, amely politikai reformokat és a Szovjetunióval való kapcsolatok lazítását szorgalmazta. Hruscsov Varsóba repült, hogy felmérje a helyzetet. Néhány nem túl barátságos megjegyzést követően hazarepült, és csendben elfogadta, hogy Gomułka lesz Lengyelország új vezetője. A magyarok azt kérdezték: miért bánnak ennyire másként a mi országunkkal? Ez fokozta a magyarországi kommunista reformerek és a közvélemény elégedetlenségét.

A külpolitikában Hruscsov kezdeményezte a "békés egymás mellett élést", ami a hidegháborús feszültségek csökkenését és a fegyverkezési verseny korlátozását jelentette. Magyarország számára a legfontosabb az volt, hogy az Ausztriával kötendő békeszerződésről folytatott amerikai-szovjet tárgyalások hosszan tartó megtorpanása után a szovjetek megváltoztatták álláspontjukat, és beleegyeztek, hogy kivonják csapataikat az általuk megszállt országokból.⁹⁹ A *quid pro quo* (valamit valamiért) szellemében minden érintett fél ígéretet tett arra, hogy Ausztria örökre semleges marad, és nem csatlakozik semmilyen katonai szövetséghez.¹⁰⁰ Ez vezetett Hruscsov és Dwight Eisenhower

⁹⁸ Ezt állítja Peter Unwin a *Voice in the Wilderness – Imre Nagy and the Hungarian Revolution* (Hang a vadonban – Nagy Imre és a magyar forradalom, London: Macdonald & Co, 1991), 130-152. old. Talán pontosabb lenne azt mondani, hogy Mikojan döntése a forradalom **egyik** oka volt, nem pedig **az** oka.

⁹⁹ A második világháború után Ausztriát a győztes hatalmak négy részre osztották, akárcsak Németországot.

¹⁰⁰ Ausztria szovjet megszállásának részleteiről és az onnan való kivonulás okairól és körülményeiről lásd: eurozine.com/the-soviet-occupation-of-austria-1945-1955/

amerikai elnök svájci csúcstalálkozóához 1955-ben.

A magyarok azt kérdezték, vagy remélték, hogy “ha a szovjetek beleegyeztek abba, hogy elhagyják Ausztriát, cserébe azért, hogy az az ország semleges marad, akkor miért ne érhetnék el – vagy legalábbis remélhetnék, hogy elérjük – ugyanezt a státuszt?”

Szintén reményt adott a magyaroknak az 1950-es évek első felében, különösen 1954-56-ban az a tény, hogy a nyugati rádióállomások – mint például az Amerika Hangja és a Szabad Európa Rádió, amelyet a magyarok nagy része (köztük jómagam is) hallgatott – a végtelenségig azt ismételték, hogy az Egyesült Államok KKE-vel kapcsolatos politikája az, hogy “visszaszorítja” a kommunizmust minden olyan “fogoly nemzetben”, amely komoly lépéseket tesz a kommunizmus igája alól való szabadulás érdekében. Magyarország volt amerikai nagykövete, majd külügyminisztere, Jeszenszky Géza ezt írta 2017 januárjában:¹⁰¹

1952-ben Eisenhower tábornok, a második világháborúban a szövetséges erők győztes európai parancsnoka azzal az ígérettel nyerte el az Egyesült Államok elnöki tisztségét, hogy “visszaszorítja” a szovjet imperializmust és felszabadítja a vasfüggöny mögötti országokat. Hittünk ezeknek az ígéreteknek, amelyeket megannyi [rádió]csatornán annyiszor ismételték, és amelyek 1956-ban, az amerikai elnökválasztási kampány részeként új hangsúlyt kaptak.

A tények [ezzel szemben] azt mutatják, hogy a felszabadításról és a visszaszorításról szóló minden beszéd és a kommunista kormányok aláásására irányuló minden propaganda tevékenység ellenére az USA nem tervezett, nemhogy szervezett volna bármilyen felkelést. Arra sem volt felkészülve, hogy segítsen, ha egy felkelés kitörne. Valójában a kormányzati adminisztrációt teljesen meglepte, hogy Magyarország fellázadt, az utcára vonult, és amikor megtámadták, visszavágott. Ez természetesen örvendetes ajándék volt a hidegháborús propaganda számára; bebizonyította a Szovjetunió minden aljasságát és a szovjet imperializmus áldozatainak valódi érzéseit kommunista uraik iránt. De veszélyeztette az európai erőegyensúlyt, a kialakulóban lévő enyhülést, és felvetette a két szuperhatalom közötti konfliktus veszélyét, éppen akkor, amikor úgy tűnt, hogy a szovjetek lemondtak korábbi törekvéseikről, hogy a kommunizmust nyugatabbra terjesszék, miközben katonailag egyre félelmetesebbé váltak.

Jeszenszky nézeteihez hasonlóak a legtöbb más KKE-szakértő, például a neves amerikai történész, Deák István megállapításai:¹⁰²

Az 1956-os magyar forradalom volt az első függetlenségi háború a szovjet megszállás ellen. A forradalmárok célja a nemzet szabadságának megteremtése mellett az volt, hogy véget vessenek a zsarnoki kommunista uralomnak, és helyreállítsák a gazdaság és a társadalom némi normalitását a társadalmi felfordulás és a meggondolatlan ipari fejlődés évei után. ... Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után a nemzetközi feszültség enyhült, részben annak köszönhetően, hogy Hruscsov párttitkár bocsánatot kért Tito Jugoszláviájától,¹⁰³ részben az 1956 februárjában a 20. pártkongresszuson Sztálin bűneiről tett leplezéseinek, és “Genf szellemének” köszönhetően, ami azt jelentette, hogy Eisenhower

¹⁰¹ *Liberation cancelled! – US Policies towards Central Europe in 1956 and after* (A felszabadítás elmarad! – Az USA Közép-Európával szembeni politikája 1956-ban és utána, Hungarian Review, VIII. évf., 1. szám, 2017.) hungarianreview.com/article/20170125-liberation-cancelled-us-policies-towards-central-europe-in-1956-and-after/

¹⁰² István Deák, *The Hungarian Revolution* (A magyar forradalom, *The New York Review*, 2007. április 26.)

¹⁰³ A **14B fejezet** tárgyalja Sztálin Titóval és az egész jugoszláv vezetéssel szembeni kegyetlen bánásmódjának hátterét. Hruscsov bocsánatkérése kiváló politikai lépés volt az új szovjet vezetés részéről. A bocsánatkérés normalizálta a szovjet-jugoszláv kapcsolatokat, és hozzájárult ahhoz, hogy a magyar forradalom után Tito a szovjeteket támogató politikát folytasson.

elnök és Hruscsov [a négyoldalú genfi csúcstalálkozón] most már modus vivendit keresett Kelet és Nyugat között. ... Az amerikai táborban [ezzel szemben] a propagandakampány a John Foster Dulles külügyminiszter által alapvetően szorgalmazott, de soha nem komolyan gondolt "visszaszorító" politikában csúcsosodott ki.

3. A legfontosabb események kronológiája

A szakértők egyetértenek abban, hogy a forradalmat nem a Nyugat tervezte vagy kezdeményezte, az a magyarok részéről spontán, egyetemi hallgatók által vezetett forradalom volt. A forradalom közvetlen előzményeként három tényt lehet kiemelni:

- 1956. október 6-án temették újra a korábban megvádolt, elítélt és kivégzett – és igen népszerű kommunista vezető – Rajk Lászlót, az 1950-es évek elején, a Sztálin-Rákosi-diktatúra csúcán. Ugyanezek a bűnös magyarországi vezetők most elismerték, hogy az általuk megrendezett kirakatper alaptalan, és a vádlott meggyilkolása bűncselekmény volt. Rajk és áldozattársai újratemetésén több tízezer ember vett részt, demonstrálva a mindenkori kommunista vezetéssel szembeni undorukat, és reformokat szorgalmazva.
- Az október 23-át megelőző napokban Szegeden, Sopronban, más városokban és Budapesten is egyetemisták fogalmazták meg reformköveteléseiket. Ezekből október 22-én a Budapesti Műszaki Egyetemen egy diákgyűlésen összeállították azt a 16 pontos reformkövetelést, amelyre általánosan úgy tekintettek, hogy jól tükrözi a nemzeti konszenzust. A lista tartalmazta a különböző csoportok valamennyi kulcsfontosságú követelését, és azonnal a lakosság kiáltványává is vált: a szovjet csapatok kivonása, a sztálini vezetés bűneinek számonkérése bíróság előtt, a rendszer demokratikus átalakítása, Nagy Imre újbóli vezető pozícióba helyezése. Az egyetemisták egyre nagyobb számban kezdtek el tüntetni, magyar és lengyel zászlókkal, kézzel készített plakátokkal demonstráltak, amelyeken például ez állt:
 - *"Vesszen az önkény, éljen a törvény!"*
 - *"Ne csináljunk mindent késve, Nagy Imrét a vezetésbe!"*
 - *"Nagy Imrét a kormányba, Rákosit a Dunába!"*
 - *"Minden ország katonája menjen saját hazájába!"*¹⁰⁴
- Ahhoz, hogy egyre többen csatlakoztak az összes nagyvárosban spontán módon kialakult tüntetésekhez, hozzájárult az a düh, hogy Magyarország még mindig részben sztálinista vezetése nem reagált ugyanolyan békülékeny módon a növekvő népi reformkövetelésekre, mint a lengyel kormány.

Október 23, kedd

- a. A Politburo kulcsfontosságú tagjai, köztük Gerő Ernő (a kommunista párt akkori tényleges vezetője), Kádár János (aki később kulcsszerepet fog játszani) jugoszláviai tárgyalásaikról visszatérve a kora reggeli órákban landolnak a budapesti repülőtéren.
- b. Diákküldöttségek keresik fel a fővárosi vállalatokat, tájékoztatják a dolgozókat 16 pontos reformköveteléseikről, arról, hogy délutánra nagy tüntetéseket terveznek, részben azért, hogy demonstrálják Magyarország szolidaritását Lengyelországgal, és arra kéri a dolgozókat,

¹⁰⁴ Forrás: Ómolnár Miklós, *Tizenkét nap, amely...* 1956. október 23.-november 4. – Események, emlékek, dokumentumok (Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1989), 43. old.

hogyan csatlakozzanak a tüntetésekhez.

- c. 13 órakor, majd 13 óra 15 perckor a Magyar Rádió egyetlen csatornája bemondja, hogy "a közrend biztosítása érdekében a Belügyminisztérium minden utcai tüntetést betilt".
- d. Egyre több tüntető gyűlik össze a városban, figyelmen kívül hagyva a tiltást.
- e. 14 óra 23 perckor a rádió bejelenti, hogy az utcai tüntetés tilalmát a belügyminiszter visszavonta. A tilalom feloldását többször megismétlik.
- f. A tüntetők legnagyobb csoportja József Zachariasz Bem (Bem József, 1794-1850), a száz évvel ezelőtti lengyel, magyar és török függetlenségi harcok legendás lengyel származású szabadságharcosának szobra előtt gyűlik össze, akit ezekben az országokban hősként tisztelnek.
- g. Tüntetők gyülekeznek a Parlament épülete előtt, kiabálva és transzparenszeket tartva, sokan Nagy Imrét követelve.
- h. 20:30-kor Nagy Imre megjelenik a Parlament erkélyén. Rövid beszédének lényege, hogy dicséri a fiatalokat, amiért harcolnak a "demokratikus szocializmus" megteremtéséért.
- i. A tüntetők megpróbálnak bejutni a Rádió épületébe, hogy 16 pontos követeléseiket tegyék közzé a nemzet számára. Amikor elutasítják őket, megtámadják az épületet. A rendőrség könnygázzal és figyelmeztető lövésekkel oszlatja szét a tüntetőket; többen megsérülnek.
- j. A tüntetők betörnek az egyik fegyverraktárba és kifosztják. Más forrásokból is szereznek fegyvereket; például egyes katonáktól és a felkelőkhöz csatlakozó kisebb katonai egységektől. Egy titkosrendőrt, aki megpróbálja felosztatni a tömeget, megölnék.
- k. A tüntetők egy csoportja a Városligetben lévő hatalmas Sztálin-szobor köré gyűlik, és traktorokkal, teherautókkal próbálják ledönteni. A bronzszobor nem mozdul, amíg a munkások lángvágóval le nem vágják a lábát. A 18B-1 és 18B-2 fényképek a magyar forradalom legemlékezetesebb képei közé tartoznak.

17B-1 fénykép. Sztálin szobra ledől

Forrás: rarehistoricalphotos.com/stalin-monument-budapest-1956/

17B-2 fénykép. Sztálin feje közszemlére téve

Forrás: Mint az előző

- A tüntetők és az ÁVH titkosrendőrsége közötti összecsapások során a város több helyszínén több személyt megölnek és megsebesítenek, köztük ÁVH-s tiszteket is.¹⁰⁵

Október 24, szerda

A tüntetők csoportjai és a rendszer fegyveres védelmezői közötti harc folytatódik. A Rádió folyamatosan tudósít a "fasiszta csőcselék" által a kormányépületek és a kormány személyzete ellen elkövetett aljas támadásokról, és statáriummal fenyegeti a felkelőket (ami rögtönítélő bírósági tárgyalást és az elkövetők azonnali megbüntetését jelenti, beleértve az ott, helyben agyonlövést is).

Szovjet tankok jelennek meg Budapesten. Többet a felkelők "Molotov-koktéllal"¹⁰⁶ működésképtelenné tesznek. Később, más helyeken, a katonák kimásznak a tankjaikból és beszédbe elegyednek a forradalmárokkal, úgy, hogy egyetemi diákjaink tolmácsolnak.

20:45-kor Kádár János beszél a Rádióban; a felkelést "ellenforradalmárok" kommunista rendszer elleni támadásának nevezi, és a "munkások rendszerének" védelmére szólít fel. (A kommunisták szerették azt állítani, hogy a munkásosztály nevében kormányoznak.)

Becslések szerint a kétnapos harcok során, október 23-án és 24-én 250 ember vesztette életét vagy sebesült meg súlyosan.¹⁰⁷

Október 25, csütörtök

- a. Budapesten és több más városban folytatódnak a tüntetések és összecsapások egyrészt a felkelők és a hozzájuk csatlakozó magyar katonai egységek, másrészt a fennálló rend

¹⁰⁵ ÁVH = Államvédelmi Hatóság = a gyűlölt titkosrendőrség nevének rövidítése.

¹⁰⁶ A Molotov-koktél kézzel elhajított gyújtófegyver: gyúlékony folyadékkal töltött, szövet kanóccal lezárt üvegedény. Elhajítva, ütközéskor összetörik, meggyújtva az üvegben lévő gyúlékony anyagot, és a szétfröccsenő folyadék lángjai tovább terjednek.

¹⁰⁷ Ómolnár (a 7. lábjegyzetben idézett mű), 124. old.

védelmeszői és a szovjet tankok között.

- b. A felkelők leghevesebb ellenállása a következő napokban a Kilián laktanyában és a közeli, szűk Corvin közben van, ahová a szovjet tankok nehezen tudtak behatolni – és ahonnan nehezen tudtak kimenekülni –, amikor az utcáról és a közeli épületekből támadták őket (**17B-2 fénykép**)
- c. A szovjet Politbüro tagjai, Anasztasz Mikojan és Mihail Szuszlov (1902-1982) Budapestre érkeznek, hogy Gerő Kádár Jánossal történő leváltásáról tárgyaljon.¹⁰⁸ A városban tartózkodik Ivan Szerov (1905-1990), az NKVD (a szovjet belügyminisztérium) vezetője is, aki kulcsszerepet játszott a magyar forradalom leverésében.
- d. Miközben a magyar Politbüro Mikojan és Szuszlov jelenlétében Gerő Kádárral való leváltásáról tárgyal, egy szemközti épületből valaki géppuskatűzet nyit a Parlament előtt hömpölygő tömegre, és a lakossággal beszélgető szovjet katonákat is eltalálja. A lövöldözésben 100-200 ember hal meg. Máig tisztázatlan, hogy ki adta ki és ki hajtotta végre a parancsot a békés tömegre való tüzelésre.
- e. A Rádió bejelenti, hogy Gerőt Kádár váltja fel a Magyar Dolgozók Pártja első titkári posztján.

Október 26, péntek

- a. Az ország számos részén tüntetések, sztrájkok és néhány helyen fegyveres összecsapások zajlanak a rendszer védelmeszői (köztük a szovjet hadsereg) és a felkelők között.
- b. Ezen a napon tárgyalják először és egyetlen alkalommal a magyar helyzetet az amerikai Nemzetbiztonsági Tanácsban (National Security Council, NSC), ahol Harold Stassen (1907-2001) azt javasolja, biztosítsák Moszkvát arról, hogy az USA nem kívánja kihasználni a magyarországi és lengyelországi zavargásokat a Szovjetunió biztonságának veszélyeztetésére.

Október 27, szombat

- a. Ugyanaz, mint az október 26-i a) pontban.
- b. A Rádió felsorolja a Nagy Imre vezette új kormány tagjait.
- c. John Foster Dulles (1888-1959) amerikai külügyminiszter beszédet mond Dallasban, amely lényegében üzenet a szovjeteknek, és azt tartalmazza, amit Stassen előző nap az NSC-ben ajánlott.

Az üzenet amerikai szándéka: a szovjetek számára biztonságos lenne, ha Magyarországnak és Lengyelországnak (némi) függetlenséget adnának, mert az USA nem fogja ezt kihasználni a szovjet biztonság aláásására. Nem fenyegetőztek, nem ajánlottak ellenszolgáltatást. A szovjet értelmezés: Az USA nem akarja megváltoztatni a status quo-t Európában, és nem fog beavatkozni Magyarországon.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Kádár "hazai" kommunista vezető volt (szemben Rákosival és Gerővel, akik az 1930-as években a Szovjetunióba mentek, ahol kiképezték őket, és 1945-ben a Berlin felé nyomuló felszabadító Vörös Hadsereggel tértek vissza Magyarországra). Mivel Kádárt a Rajk-féle kirakatpercek során a sztálinisták is megvádolták és bebörtönözték, őt – jogosan vagy jogtalanul – reformistának tekintették.

¹⁰⁹ A forrás a 4. lábjegyzetben idézett mű.

Október 28, vasárnap

- a. A harcok egyre szórványosabbá válnak.
- b. Az MDP nyilvánosan beolvasott nyilatkozata szerint "a párt elítél minden olyan nézetet, amely szerint a nagy 'népmozgalom' ellenforradalom volt. Helyesen 'nemzeti demokratikus mozgalom' volt".¹¹⁰
- c. Nagy Imre miniszterelnök elrendeli a gyűlölt titkosrendőrségi szervezet, az ÁVH feloszlását.
- d. A rádió és az üzemi hangosbeszélők gyakori közleményei arra szólítják fel a felkelőket, hogy tegyék le a fegyvert, menjenek békésen haza; ha így tesznek, nem fogják őket megbüntetni.
- e. Az egészségügyi miniszter egy sajtótájékoztatón bejelenti, hogy a magyarországi kórházakban 3500 súlyosan sebesült harcost ápolnak, közülük 250-en meghaltak.
- f. Hat nap alatt a felkelők 200 szovjet tankot tettek harcképtelenné.
- g. Az esti órákban Gerő Ernő (néhány nappal ezelőttig a Politbüro vezetője), Hegedüs András (korábbi kormányfő) és Bata István (korábbi honvédelmi miniszter) szovjet páncélkocsin elhagyja a fővárost és a Tökölön (Budapest agglomerációjában) lévő szovjet katonai bázisra utazik, ahonnan Moszkvába repülnek.

Október 29, hétfő

- a. A felkelők többsége beleegyezik, hogy abbahagyja a harcot, és elkezd átadni fegyvereit a szovjet hadsereg helyébe lépő, újjászervezett magyar katonai egységeknek.
- b. A Vörös Hadsereg megkezdi a kivonulást a fővárosból, és hírek szerint hamarosan egész Magyarországról is kivonulna.
- c. Megkezdődik a szuezi válság: angol, francia és izraeli csapatok támadják Egyiptomot. Az USA, akivel nem konzultáltak, határozottan és nyilvánosan elítéli a támadást, mert fél, hogy elveszíti az arab világ szimpátiáját, és a Közel-Keletet a szovjetek felé tolja.¹¹¹
- d. Nagy Imre az MDP székházából a Parlamentbe költözik, ahol megszervezik a titkárságát.

¹¹⁰ Ómolnár, id. mű, 225. old.

¹¹¹ A forrás a 4. lábjegyzetben idézett mű. Hadd mondjam el itt a véleményemet, hogy a magyar forradalom kimenetelét nem befolyásolta a szuezi válság, bár emlékszem, hogy a Szabad Európa Rádió (SzER) arra biztatta a felkelőket, hogy tartsanak ki a szuezi válság, valamint a november 4-i amerikai elnökválasztás végéig, amikor a nemzetközi figyelem ismét Magyarországra és annak a Szovjetunió általi megtámadására fog összpontosulni. A SzER és az Amerika Hangja által sugárzott üzenetek nem voltak különösebben hasznosak, mert alapvetően félrevezették a magyar felkelőket és a közvéleményt. Erre a kérdésre a szövegben még visszatérek.

**17B-3 fénykép. Nagy Imre miniszterelnök tárgyal kabinetjének két tagjával:
Tildy Zoltán államminiszterrel (tőle jobbra),
és Maléter Pál honvédelmi miniszterrel (tőle balra)**

Forrás: Agence France Presse origo.hu/tudomany/20170616-nagy-imre-ujratemetese-a-kommunista-korszak-szimbolikus-zaroaktusa-volt.html

Október 30, kedd

- a. A még mindig a fővárosban tartózkodó, aggódó kommunista pártvezetők jelentős része, valamint számos ÁVH-s tiszt és katona, néhányan családjukkal együtt – már korán, a forradalom kitörésekor – az MDP Köztársaság téri (ma II. János Pál pápa tér) székházában találtak menedéket. Október 30-án a lázadó forradalmárok megtámadták a párt székházát. Indítékaik között szerepelt, hogy bosszút álljanak a néhány nappal korábban a Parlament épülete előtt tüntető civilekre leadott értelmetlen sortűzért és közülük számos ember megöléséért (lásd az október 25-i bejegyzést); a pletyka, hogy az épület pincéjében elfogott felkelőket tartanak fogva és kínoznak; az időnkénti fegyveres kirohanások az épületből, amelyekkel elfogtak vagy megfélemlítettek sokakat, akik éppen a téren jártak; és a vágy, hogy – képletesen és ténylegesen – megsemmisítsék a gyűlölt Sztálin-Rákosi rendszer szimbólumát. Ezen a végzetes napon körülbelül 150 ember tartózkodott az épületben.
- b. Elkeseredett harc alakult ki a lázadók és az épület védői között. Az utóbbiak erősítésért könyörögtek, de nem érkezett erősítés.¹¹² Végül, sok halálos áldozat és sebesült után a lázadóknak sikerült elfoglalniuk az épületet. Rájöttek, hogy sok menekülőnél (köztük ÁVH-tisztek és katonák, akik most rendőri egyenruhába öltöztek, hogy elrejtsek valódi kilétüket) ÁVH-s igazolvány van; sokukat meglincselték, fejjel lefelé a fákra akasztották, és tovább bántalmazták őket (**18B-4 fénykép**). Az épület parancsnoka és két társa fehér zászlót lengetve jött ki, hogy megadják magukat, de mindhármat lemeszározták.
- c. Ezt és a hasonló eseteket nyugati újságírók is lefotózták; képeik számos ország, köztük a

¹¹² Az összeesküvés-elméletek hívei azzal érvelnek, hogy senki sem jött az épület védelmére, hogy megelőzze az aznap ténylegesen bekövetkezett végzetes eseményeket, így azok igazolásul szolgáltak a néhány nappal későbbi szovjet katonai beavatkozáshoz és a forradalmárok súlyos elítéléséhez, akiket később a szovjetek által kinevezett Kádár-rendszer állított bíróság elé és ítélte el.

Szovjetunió és a többi kelet-közép-európai ország vezető kiadványaiban szerepeltek.

17B-4 fénykép. Egy ÁVH-s sorkatona meglincselése és bántalmazása

Forrás: rev.hu/history_of_56/ora3/ora3_e.htm

Ezek az atrocitások besározták a magyar forradalom hősiességét, és hozzájárulhattak ahhoz, hogy a szovjetek másnap úgy döntöttek, hogy katonai erővel leverik Magyarország szabadságharcát.

- d. A kommunista pártközpontban tartózkodók közül 25-en veszítették életüket a harcban, közülük 18-an ÁVH-s tisztek és katonák voltak. Az épületet támadók közül becslések szerint szintén 25-en veszítették életüket.
- e. Időközben Nagy Imre miniszterelnök beszédében a többpártrendszer visszaállítását és koalíciós kormány felállítását említi.
- f. Mikojan és Szuszlov ismét Budapestre érkezik, és bejelenti a szovjet kormány döntéseit, miszerint:¹¹³
 - A Szovjetunió és a KKE országok közötti kapcsolatokat kölcsönösen egyenrangúvá teszik;
 - Felismerve, hogy a szovjet katonaság magyarországi jelenléte súlyosbíthatja a magyarországi helyzetet, utasították a hadsereg vezérkarát, hogy amint a magyar kormány

113 Ómolnár, id. mű, 306-307. old. A Varsói Szerződés a NATO-val szemben álló, szovjet dominanciájú katonai szövetség volt a kelet-közép-európai országokkal.

ezt kéri, vonják ki csapataikat Budapestről;

- A szovjet kormány kész tárgyalásokat kezdeni a magyar kormánnyal, valamint a Varsói Szerződés többi tagjának kormányával a magyarországi szovjet haderő sorsáról;
- Az egész szovjet kormány a Szovjetunió népével együtt mélységes sajnálatát fejezi ki a magyarországi események véres következményeiért.

- g 18:30-kor a rádió Magyarország új honvédelmi minisztere nevében bejelenti, hogy – a társadalmi megújulást hozó forradalom eredményeként – a szovjet hadsereggel megállapodás született arról, hogy a szovjet csapatokat azonnal megkezdik kivonni Budapestről, és ezt október 31-én hajnalban be is fejezik.
- h Egy későbbi rádióközlemény szerint a szovjet csapatoknak a felkelők elleni harcra való korábbi felkérésén és a hadiállapot kihirdetésén Nagy Imre aláírása nem szerepel. Következésképpen a felelősséget ezekért Gerő Ernő [a párt volt első titkára] és Hegedüs András [a volt miniszterelnök] viseli.
- i Rádióközlemény 20 órakor: Egy vasúti munkás jelenti, hogy a magyar-szovjet határvárosnál, Záhonyban már nem érkeznek szovjet csapatok, hanem a szovjet csapatok nagy számban hagyják el Magyarországot.
- j Kádár János bejelenti, hogy megkezdődött a kommunista párt újjászervezése.

Október 31, szerda

- a. Szemelvények Hruscsov emlékirataiból:¹¹⁴
Egész éjjel [30-ról 31-ére virradó éjszaka] tanácskoztunk, megvitattuk a magyarországi helyzetet, különös tekintettel a katonai beavatkozásunk lehetőségére. [A tanácskozás után, amelyen Kína képviselője is jelen volt], csak a legfelsőbb szovjet vezetőkkel áttekintettük a helyzetet, és hosszas vita után azt a döntést hoztuk, hogy vétek lenne magára hagyni magyar elvtársainkat. Megkérdeztük a Varsói Szerződés vezetőjét, Konev marsallt, hány napra lenne szüksége ahhoz, hogy felkészüljön a magyarországi beavatkozásra, az ellenforradalom leverésére? Három nap elég kellene legyen, mondta rövid gondolkodás után. Tegye a kötelességét, mondtam. A következő lépésről majd értesítjük. A döntés tehát megszületett.
- b. Mikojan és Szuszlov kiterjedt tárgyalásokat folytatnak Nagy Imrével, Kadar Jánossal és az újjászerveződött Kiszgazdapárt vezetőjével. A szovjet megbízottak nem ellenzik sem a koalíciós kormányt, sem a többpártrendszert; és megállapodnak abban, hogy hamarosan megkezdik a szovjet csapatok kivonását Magyarországról. Őva intenek azonban a régi kapitalista rendszer visszaállításától, valamint attól, hogy Magyarország szovjetellenes bázissá váljon.
- c. A magyar vezetés megvitatja a Varsói Szerződésből való kilépést.¹¹⁵

¹¹⁴ Hruscsov emlékiratai több könyvben jelentek meg. Az egyiket, *Memoirs of Nikita Khrushchev* (Hruscsov emlékiratai), a fia, Szergej Hruscsov csempészte ki nyugatra, diktált magnószalag formájában, (State University, Pa: Penn State University Press, 2013). Egy másik, *Khrushchev Remembers: The Last Testament* (Hruscsov emlékezik: A végrendelet, Boston: Little Brown & Co, 2014). A fenti idézetek ebből a második kötetből származnak; forrása: Ómolnár, id. mű, 344. old.

¹¹⁵ A jelenlévők közül Lukács György és Szántó Zoltán a javaslat ellen szavaz, míg Kádár János, Donáth Ferenc, Losonczy Géza, Kopácsi Sándor és Nagy Imre mellette.

- d. A cseh és a román média élesen bírálja a magyarországi eseményeket, és kijelentik, hogy Magyarország lakossága drágán fog megfizetni azért, amit az elmúlt napokban tett.

November 1, csütörtök

- a. Számos híradás arról számol be, hogy a felkelők fő követeléseinek nyilvánvaló győzelmével egyre több szervezet és egység, például a hadseregben, a rendőrségen, az önkormányzatokban stb. fejezi ki hűségét Nagy Imre rendszeréhez és politikájához. Sokan további reformköveteléseket fogalmaznak meg, és megtorlással fenyegetnek arra az esetre, ha a kormány nem hajtja végre ígéreteit.
- b. Magyarország legfontosabb repülőtereit szovjet katonai egységek tankokkal veszik körül, jelezve, hogy ennek egyetlen oka, hogy a szovjet állampolgárok békésen kívánnak távozni Magyarországról.
- c. Rádióközlemény 18:00-kor: Nagy Imre, Magyarország miniszterelnöke és külügyminisztere behívatta Jurij Andropovot (1914-1984), a Szovjetunió magyarországi nagykövét [később a Szovjet Kommunista Párt első titkára], tiltakozva az újabb szovjet csapatok Magyarországra érkezése ellen. Nagy közölte Andropovval, hogy Magyarország hivatalosan kilép a Varsói Szerződésből, bejelenti semlegességét, és kéri az ENSZ-t, hogy a nagyhatalmakkal együttműködve segítsen megvédeni Magyarország függetlenségét. Andropov megígérte, hogy választ kér kormányától. Nagy az Andropovhoz intézett feljegyzésének másolatát elküldte az összes budapesti nagykövetségnek, és táviratozott az ENSZ főtitkárának, tájékoztatva őt a magyarországi eseményekről, és kérve, hogy a magyar helyzetet sürgősen tűzze napirendre a közelgő közgyűlésen.
- d. Nagy Imre bejelenti minden magyarnak, hogy az ország kinyilvánította semlegességét és a nemzet békében, barátságban és ENSZ által garantált egyenlőségben kíván élni mindenkiel, anélkül, hogy bármilyen politikai szövetséghez tartozna.
- e. Kádár János a rádióban megismétli Sztálin és Rákosi bűneit, és bejelenti a megreformált kommunista párt megalakulását.
- f. 22 és 23 óra között Kádár János és Münnich Ferenc Magyarországról ismeretlen helyre távozik; egyes jelentések szerint a szovjet követségre, onnan pedig Erdélybe mentek.

November 2, péntek

- a. Ugyanaz, mint a tegnapi a) pontban.
- b. Éjféli tudósítás az ENSZ Biztonsági Tanácsa ülésének első perceiről. A szovjet képviselő tiltakozott az ellen, hogy az ENSZ napirendre tűzte a magyar ügyeket. A Magyarország napirendre vételére vonatkozó javaslatot követő szavazáson tíz képviselő szavazott igennel az egyetlen szovjet ellenszavazat mellett.¹¹⁶
- c. Kádár – egy későbbi beszédéből következtethetően – a Szovjetunióba, pontosabban a magyar határhoz közeli Ungvárra költözött.

¹¹⁶ Lásd a **18B fejezetben** összefoglalóan, hogy az ENSZ valójában milyen felelőtlenül kezelte éveken át a magyar ügy kapcsán végzett tevékenységét.

November 3, szombat

- a. Hruscsov és Malenkov meglátogatja Tito villáját a dalmát tengerparton lévő Brioni szigeten. Szemelvények Veljko Mićunović, Jugoszlávia 1956-os szovjet nagykövete emlékirataiból, aki nyilvánvalóan részt vett a találkozón.¹¹⁷
Tito titkársága tegnap arról tájékoztatót, hogy Hruscsov és Malenkov ma délután érkezik Brioniba, ahol sürgős megbeszélést kívánnak folytatni Titóval. Inkognitóban utaznak, egy kis, kétmotoros Iljuszin-14-es repülőgéppel.
Hruscsov kijelenti, hogy a magyarországi helyzet ellenforradalomhoz vezet. Ingerülten mondja, hogy Magyarországon gyilkolják, lemészárolják és felakasztják a kommunistákat. Megemlíti, hogy Magyarország ki akar lépni a Varsói Szerződésből, és Nagy az ENSZ segítségét kérte. Mindez nem más, mint a kapitalizmus visszaállítása Magyarországon. Ha ezt hagyjuk, a Nyugat azt fogja hinni, hogy ostobák és gyávák vagyunk. Ezt nem engedhetjük meg, sem internacionalista kommunistaként, sem nagyhatalomként. Hruscsov ekkor megemlítette, hogy elég nagy hadseregük van ahhoz, hogy mindennek néhány nap alatt véget vessenek.
Hruscsov a Rákosi és Gerő elleni kirohanása után megjegyezte, hogy milyen új kormányt fognak felállítani Magyarországon, mondván, hogy Kádárnak és Münnichnek sikerült elmenekülnie, és most a Szovjetunióban vannak. Nyilvánvaló volt, hogy Hruscsov Kádárral szemben Münnichet részesítette előnyben. Megjegyeztem [Mićunović nagykövet beszél], hogy Münnichet jól ismerem, gyakran találkoztunk Moszkvában. Csak jót tudok mondani róla. De ha választani kell Kádár vagy Münnich között, nem szabad elfelejtenünk egy lényeges különbséget. Rákosi alatt Münnich a nagykövete volt Moszkvában, míg Kádár a foglya volt Budapesten. Ez minden magyar számára döntő kérdés lesz. Hruscsov nem ellenkezik; azt mondja, hogy egyetért velem. Vacsora közben Hruscsov ismét megemlíti, hogy a románok felajánlották, hogy csapatokat küldenek Magyarországra, de az összes jelenlévő jugoszláv kijelenti, hogy ez hiba lenne, ezért a kérdést nem vetik fel újra. Beszélgetésünk hajnali 5 órakor ért véget; a hangulat végig feszült volt.
- b. Mindszenty József bíboros 17 órakor rádióbeszédet mond [emlékszem, hogy élőben hallgattam].¹¹⁸ A hangneme ezúttal nyugodt és általában pozitív, nem provokatív.
- c. Délután Nagy Imre többeket elbocsát, illetve új tagokat vesz fel kabinetjébe. A legjelentősebb új kinevezések: Kéthly Anna (1889-1976), az újjáalakult Szociáldemokrata Párt vezetője államminiszteri kinevezést kap;¹¹⁹ Bibó István (1911-1979), Magyarország egyik legnevesebb jogásza, köztisztviselője, politikusa és politikai elemzője államminiszteri kinevezést kap, Maléter Pál (1917-1958) pedig helyettesből teljes jogú honvédelmi miniszterré lép elő.

November 4, szombat

- a. Nagy Imre a rádióban hajnali 5 óra 20 perckor:
Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen a nyilvánvaló szándékkal,

¹¹⁷ Az idézetek a *Moskovske godine – 1956/1958* című könyvből származnak, amelynek fordítása magyarul is megjelent: *Tito követe voltam – Moszkva, 1956-1958* (Budapest: Interart Stúdió, 1990.) A fenti idézetek forrása: Ómolnár, id. mű, 437-439. old.

¹¹⁸ Mindszenty teljes beszéde megtalálható: Ómolnár, id. mű, 451-455. old.

¹¹⁹ A szovjet invázió másnap Bécsben találta, ahol egy nemzetközi konferencián vett részt. Nem tért vissza Magyarországra, hanem New Yorkba repült, hogy az ENSZ előtt nyíltan tanúskodjon a magyarországi fejleményekről.

hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van. Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével.

- b. A fenti közleményt angol nyelven megismétlik. Ettől kezdve a miniszterelnök bejelentését kétpercenként megismétlik angol, francia, német, magyar és orosz nyelven.
- c. 6 órakor a rádió bemondja Nagy Imre miniszterelnök üzenetét, amelyben kéri, hogy a honvédelmi miniszter, Maléter Pál és az általa vezetett küldöttség, amely a helyi szovjet hadsereg főhadiszállásán 22 órára tervezett megbeszélésre indult és még nem tért vissza, jöjjön vissza és vegye át hivatalát.¹²⁰
- d. A Parlament épületére fehér zászlót tűztek ki.
- e. Mindszenty József bíboros menedékjogot kér az amerikai nagykövetségen, ahol 15 évet tölt; a pápa sürgetésére nyugatra távozik, amikor egészségi állapota súlyosan megromlik.
- f. A kormány, munkatársaival és családtagjaikkal együtt (összesen 42 fő) a jugoszláv nagykövetségen kérnek menedékjogot.
- g. Szórványos harcok a szovjet csapatok különböző városi helyszíneken.
- h. Új rádióállomás kezd sugározni Szolnokról¹²¹ a szovjetek által felállított, frissen megalakult magyar forradalmi munkás-paraszt kormány nevében. Münnich szólal meg elsőként, és közli, hogy a Nagy-kormány három volt tagja, Apró, Kádár és Kossa november 1-én lemondott, mivel Nagy a reakciók befolyása alá került, és így nem tudta megakadályozni, hogy a fasiszta bandák meggyilkolják a hűséges kommunistákat.
- i. Münnichet Kádár követi, aki lényegében egyetért az előző felszólalóval, de kevésbé indulatosan értékeli a Nagy-kormány problémáit, mint Münnich.
- j. Bibó István államminiszter az egyetlen kormánytag, aki a Parlament épületében marad [Bibóról lásd a november 3-i, c) pontot]. Összeállít egy nyilatkozatot, amelyből a legfontosabb részeket idézzük:¹²²

Magyarok! Nagy Imre miniszterelnök a hajnali szovjet tárgyaláskor a szovjet követségre ment a tárgyalások folytatására, és onnan visszatérni nem tudott. Mikor a Parlamentet a szovjet csapatok körülfogták, Tildy Zoltán államminiszter a vérontás elkerülése végett megállapodást kötött velük, mely szerint ők megszállják az épületet, a benne levő polgári személyek pedig szabadon távozhatnak. Ő, a megállapodáshoz tartva magát, eltávozott. Az Országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedül törvényes magyar kormány egyetlen képviselője.

Ebben a helyzetben a következőket nyilatkozom: Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benn akar élni a kelet-európai népek ama közösségében, kik életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolásmentes társadalom jegyében akarják berendezni.

¹²⁰ A 17A fejezet idézte azt a történetet, amelyet Király Béla, aki azon a végzetes november 4-i éjszakán folyamatos telefonos kapcsolatban állt Maléterrel, 1957 januárjában a New York állambeli Bard College-ban több tucatnyi egyetemre készülő magyar menekültnek, köztük nekem is, elmesélte, mi történt azzal a magyar küldöttséggel, amely az előző éjszaka tárgyalni ment a szovjet katonai parancsnokságra, Tökölre.

¹²¹ Szolnok egy közepes méretű város Kelet-Magyarországon, a Tisza partján.

¹²² Ómolnár, id. mű, 478-479. old.

A világ színe előtt visszautasítom azt a rágalmat is, miszerint a dicsőséges magyar forradalmat fasiszta vagy antiszemita kilengések szennyezték volna be. A néhány napirenden volt utcai igazságtételt, valamint ókonzervatív erőnek minden fegyveres erőszak nélkül való jelentkezését a kormány rövid úton megszüntethette volna. Az az állítás, hogy evégből óriási idegen hadsereget kell az országba behívni, illetőleg visszahívni: komolytalan és cinikus. Éppen ellenkezőleg, e hadsereg jelenléte a nyugtalanság és a zavargások legfőbb forrása.

A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget, vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen. Fegyveres ellenállásra parancsot adni nincs módomban, felelőtlenség volna tehát tőlem a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni. Most a világ hatalmain van a sor, hogy megmutassák az ENSZ alapokmányában foglalt elvek erejét.

- k. Meglepő módon a Parlament épületét elfoglaló szovjet katonák nem akadályozták meg Bibót abban, hogy nyilatkozatát telefonon keresztül felolvassa több külföldi nagykövetségnek, vagy hogy azt az irodájában sokszorosítsa. Sőt, Bibó személyesen kézbesíti nyilatkozatát több közeli nagykövetségnek. Becsönget, bemutatkozik, és átadja a nyilatkozatot, amelyet a következő napokban széles körben terjesztenek röpirat formájában.¹²³
- l. Tito felszólítja Nagy Imrét és csoportját, hogy ismerjék el a Kádár-kormányt; ők ezt elutasítják.
- m. A szovjetek letartóztatják Kopácsi Sándort, Budapest rendőrfőnökét.
- n. Budapesten és az ország többi részén szórványos harcokra kerül sor. November 4. és 8. között a halottak száma: Csepelen [Budapest egyik külvárosában] 53, Budapesten 90, vidéken 110.¹²⁴
- o. Meg kell jegyezni, hogy a forradalom alatt nagyon kevés antiszemita incidens történt, ami Ständeisky Éva egyik kutatási témája.¹²⁵

4. A Kádár-kormány megtorlása

Kádár lett a miniszterelnök – azaz a kormányfő – és egyben az újjáalakult kommunista párt főtitkára, azaz az ország teljhatalmú főnöke. Ügyesen irányította a forradalom vereségét szükségszerűen követő megtorlási folyamatot (mármint a hatalom szemszögéből). Egyfelől, az újbóli megszállást a Vörös Hadsereg a legtöbb esetben indokolatlan provokáció és kegyetlenkedés nélkül hajtotta végre. Erre példa, hogy a parlamentet az ott lévők először szabadon elhagyhatták; vagy hogy a hatóságok jóváhagyásával közel 200.000 magyar többé-kevésbé szabadon távozhattak nyugatra, akiknek többsége 1956. november 4-e után vándorolt ki. Hogy miért, az a **16A fejezet 16A-1 szövegdobozában** olvasható. Emellett az új kormány a felkelés során hangoztatott népszerű magyar önrendelkezési

¹²³ Bibó elhagyhatta a Parlament épületét. 1957. május 23-án tartóztatták le Göncz Árpáddal együtt [aki 1990-ben lett Magyarország köztársasági elnöke]. Az 1958-as perben Bibót életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; 1963-ban szabadult a bebörtönzött 1956-os forradalmárok többségének a kormány által elrendelt általános amnesztíja keretében. Ezt követően Bibó a magyar Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott, először segédmunkásként a pincében, később hivatalnokként, végül pedig a külföldi könyvek rendelkezéséért felelős munkatársként. 1971-ben nyugdíjazták; nyugdíjasként különböző műveket fordított magyarra, és publikált anyanyelvén, valamint angolul, egészen 1979-ben bekövetkezett haláláig.

¹²⁴ Ómolnár, id. mű, 489. old.

¹²⁵ Antisemitizmusok (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007).

elvek átvételével próbált támogatást szerezni, annak ellenére, hogy nagy létszámú szovjet csapatok maradtak az országban, és állandó jelenlétüket később szerződésben garantálták.

Másfelől, számos személyt azonnal vagy nem sokkal az új rendszer felállítása után letartóztattak, és jelentős részüket a Szovjetunióba deportálták. Nagy Imrét és menedékkérő társait is szégyentelenül rászédtek, hogy elfoghassák, vezetőiket erőszakkal Romániába vigyék, Nagy Imrét és menedékkérő társait is szégyentelenül rászédtek, hogy elfoghassák, vezetőiket erőszakkal Romániába vigyék, és csak 1958-ban, amikor Kádár már kellően megszilárdította hatalmát, hozták vissza Magyarországra, hogy bíróság elé állítsák és elítéljék őket.

Annak ellenére, hogy a szovjetek és a Kádár-kormány biztosította őket a biztonságos kijutásról Magyarországról, Nagy Imrét, Lukács Györgyöt, Losonczy Gézát, Rajk László özvegyét, Júliát és másokat letartóztatták, amikor november 22-én megpróbálták elhagyni a követséget, és Romániába vitték őket.

A csoportot 1958-ban viasszaszállították Budapestre, hogy bíróság elé álljanak. Losonczy a börtönben a bírósági tárgyalásra várva, éhségsztrájk közben halt meg, amikor börtönőrei gondatlanságból a gyomorszádját a légszövbe toltak le. Nagyot Maléter Pállal és másokkal együtt 1958 júniusában titkos tárgyalások után kivégezték. Holttestüket a rákoskeresztúri Új köztemetőben, jeltelen sírokban temették el.

Összesen végül 26.000 embert (a sokkal nagyobb számú letartóztatott közül) állítottak bíróság elé; 229-et kivégeztek, 22.000-et pedig elítéltek és bebörtönöztek.¹²⁶

5. Egy, a magyar forradalomról szóló kiemelkedő könyv összefoglalása

Az a könyv, amelyet én és sokan mások is a forradalomról szóló leghitelesebb és legélelslátóbb könyvnek tartanak, Charles Gati, *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt* (Stanford: Stanford Univ Press, 2006). A könyv egyidejűleg magyarul (*Vesztett Illúziók: Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os magyar forradalom*, Budapest: Osiris, 2006) és több más nyelven is megjelent.

Gati könyvének jelentősége az alcímében rejlik. A szerző a főszereplők kölcsönhatását vizsgálja, párhuzamosan. A felkelés után 50 évvel új következtetéseket von le az azóta megjelent terjedelmes anyagból. Azt a kérdést is felteszi: végződhetett volna-e másképp a forradalom, mint ahogyan történt? Igenlő választ ad, rámutat arra, hogy ha a főszereplők nem követik el azokat a súlyos hibákat, amelyeket elkövettek, akkor a végkifejlet talán másképp alakult volna.

Az USA-val kezdve, hibáztatja a folyamatos hivatalos propagandát a "foglyul ejtett nemzetek felszabadításáról" és a "kommunizmus visszaszorításáról", szlogeneket, amelyeket a vezetés a végtelenségig ismételtetett, és amelyeket az Amerika Hangja és a SzER folyamatosan sugározott a kelet-közép-európai embereknek, hamis reményeket ébresztve, noha e szlogenek egyike sem képviselte a hivatalos politikát.

Amerikai egy másik hibája az volt, hogy nem ismerték el Nagy kormányát, sőt, aláásták azt (az Amerika Hangja és a SzER továbbra is támadta Nagyot, hogy "egy volt kommunistában" nem lehet

¹²⁶ Wikipedia, *Hungarian Revolution of 1956*, (Az 1956-os magyar forradalom).
en.wikipedia.org/wiki/Hungarian_Revolution_of_1956, elérés: 2022. november 27.

megbízni). Nagy el nem ismerésének feltehetően az is oka volt, hogy ezt az amerikai konzervatívok, például Nixon alelnök és John Foster Dulles külügyminiszter erősen ellenezték volna.

Az USA mulasztásai közé tartozott az is, hogy nem kínáltak ellenszolgáltatást a szovjeteknek; például azt, hogy Magyarország és talán Lengyelország semlegessé válásáért cserébe az USA beleegyezik, hogy néhány nyugat-európai közepes méretű szövetségese hasonló státuszt kapjon.

Magyarországon Nagy Imre tevékenységére összpontosít. Miközben csodálja bátorságát, hibáztatja őt az alkalmatlan kormányzásért, először is azért, mert nem értette meg elég hamar, hogy a forradalom nem elsősorban a magyarországi kommunista rendszer szerény reformjairól szólt, hanem sokkal, de sokkal többről, beleértve a szovjet csapatok távozását az országból. Másodszor, miután Nagy megértette, hogy a nép által támogatott követelések sokkal messzebbre nyúlnak, mint azt kezdetben gondolta, támogatta mindezeket az egyre merészebb (vagyis a szovjetek számára provokatív) követeléseket, anélkül, hogy elgondolkodott volna azon, hogy ezek elfogadhatóak lesznek-e a Kreml számára.

Ha jól értem Gati érvelését, ha Nagy igazi államférfi lett volna, akkor rájött volna, hogy a legjobb, amit tehet, hogy erőteljesen mérsékli a körülötte kavargó szélsőséges követeléseket. És valószínűleg arra is törekednie kellett volna, hogy megakadályozza a magyar titkosrendőrség tagjainak nyilvános lincselését és kínzását, ami annyira felháborította a Szovjetunió és több kelet-közép-európai ország vezetőit.

Gati arra a következtetésre jut, hogy csak ha Washington és Budapest elkerülte volna saját hibáit, akkor lett volna lehetséges, hogy a Szovjetunió is más utat kövessen Magyarországon.

6. Áradó szimpátia és támogatás a magyar menekültek iránt

A mintegy 200.000 menekült, aki forradalom szovjet katonai vereségét követő hónapokban kivándorolt Magyarországról – az ország lakosságának mintegy két százaléka –, óriási szimpátiát és segítséget kapott a világ minden tájáról. Az egész világ tudta, hogy egy kis kelet-közép-európai ország bátor harcát a kommunista diktatúra ellen brutálisan kioltotta a hatalmas szovjet hadsereg – egy olyan országé, amelynek lakossága közel hússzor nagyobb volt, mint a lázadó áldozaté.

A nyilvánvaló igazságtalanság a kommunista párttagság drámai csökkenését okozta a szovjet blokkon kívüli országokban. Különösen jelentős volt a kommunizmus elutasítása Nyugat-Európában, ahol sok neves értelmiségi fordult el, gyakran keményen és nyilvánosan bírálva a Szovjetunió magyarországi akcióit, azét a hatalmas országét, amelynek propagandája korábban támogatásra készítette őket.

A menekültek áradó támogatása különösen nagy volt az Egyesült Államokban, mind a kormány, mind a lakosság részéről. Washington – valószínűleg, legalábbis részben - azért állt ki ilyen demonstratívan a menekültek mellett, hogy enyhítse a büntudatot, amelyet azért érezhetett, mert a magyarokat a kommunizmus és a szovjet uralom elleni fellépésre buzdította, noha nem volt terve arról, hogy mit tegyen, ha propagandáját komolyan veszi az adott ország.

A Magyarországról érkező menekültek hivatalos amerikai támogatásának egyik fő bizonyítéka volt a magyarok számára biztosított csekély éves bevándorlási kvóta szinte azonnali, 30.000-re történő bővítése. Egy másik bizonyíték az a lenyűgözően gyors mód, ahogyan az USA-ba érkező

bevándorlók többségét letelepítették.

Az a sietség, amellyel az USA-ba való beutazási kérelmemet jóváhagyták, és az a gyorsaság, amely lehetővé tette számomra, hogy oda menjek, letelepedjek és dolgozzak (a zöldkártyát azonnal az érkezés után megkaptam), jól mutatja Amerika hivatalos segítségét. És az a magánszektorból származó ösztöndíj segítség, amelyet mind az egyetemi, mind a doktori tanulmányaim elkezdéséhez és befejezéséhez kaptam, egészen a doktori fokozat megszerzéséig. Az én esetem szokatlan volt, de nem kivételes. További illusztrációk a Floridában, hétköznapi emberektől kapott segítség és ajándékok epizódjai, amikor ott voltam egyetemi hallgató (ezeket a 19A fejezetben idézem fel).

Idézet egy Charles Gati által adott interjúból:

Egy fillér nélkül érkeztem, és mindenki fantasztikusan bánt velem: the Nemzetközi Menekültügyi Bizottság, az Indiana Egyetem, a Columbia és a Johns Hopkins egyetemek munkatársai, sőt még az amerikai külügyminisztérium is.

A magyar menekültek amerikai helyzetének jó összefoglalója egy magyar származású amerikai professzor, Peter Pastor:¹²⁷

Az Ausztriába átjutott 200 ezer magyar közül körülbelül 30 ezren léphettek be az Egyesült Államokba. A totalitárius kommunizmusban való élet közös élménye, az, hogy a forradalom felemelő tizenhárom napjának részesei vagy szemtanúi voltak, valamint a hazából való hirtelen távozásuk olyan kollektív identitást adott nekik, amely megkülönböztette őket az USA-ba a magyarok korábbi beáramlási hullámaival érkezőktől. A menekültek magas iskolai végzettsége, amelyet a megérkezésük előtt és után szereztek, viszonylag könnyűvé tette beilleszkedésüket a többségi társadalomba. A beilleszkedési folyamatot elősegítette, hogy az amerikai kormány és a média pozitív képet alakított ki az 1956-os menekültekről. Az 1956 utáni Magyarországon a kommunista rendszer visszaállítása hozzájárult ahhoz a felfogáshoz, hogy az USA-ban tartózkodó menekültek számára nem volt remény a hazatérésre, ami megerősítette azoknak a helyzetét, akik az amerikai olvasztótégely-modellt akarták választani.

Ez a rész azért összpontosított az Egyesült Államokban élő magyar menekültekre, mert ez az a befogadó ország, ahol sok barátom, néhány rokonom és én is tapasztalatokat szereztem. Más országokban, például Kanadában kikötött magyar menekültek számos visszaemlékezése hasonló történetekről szól, ezért itt nem szánunk helyet az idézésükre.

7. A forradalom emlékei: hitelesek és meghamisítottak

Könyvek tucatjai és cikkek százai jelentek meg a magyar forradalomról, számos nyelven. A Wikipédia és más történelmi dokumentumgyűjtemények átnézése rengeteg hivatkozást hoz felszínre, ezért itt nem idézek még csak egy szűk felsorolást sem, kivéve azokat, amelyekre ebben a fejezetben már utaltam.

Az általam átnézett és itt nem idézett kiadványok többsége igyekezett objektív módon bemutatni a forradalmat, bár nem mindig sikerrel. Még azok között is, amelyeknek ez nem sikerült, az állításokkal és kihagyásokkal elkövetett hibák többnyire tévedések voltak, nem pedig kimondott hamisítások.

Természetesen a volt szovjet blokk országaiban megjelent kiadványok, amikor még szovjet szatellitállamoknak számítottak, már másik történet. Kezdjük azzal, hogy azok a magyar

¹²⁷ *The American Reception and Settlement of Hungarian Refugees in 1955-1957* (A magyar menekültek amerikai befogadása és letelepedése 1955 és 1957 között, *American-Hungarian Cultural Studies*, 9. évf., 2016).

szabadságharcot "ellenforradalomnak" bélyegzik, és a résztvevők közül sokakat azzal vádolnak, hogy fasiszták, imperialisták, félrevezetett antikommunisták, reakciósök vagy a kapitalista országok ügynökei. Igaz, jó néhányan a Sztálin-Rákosi rendszer bűnös magatartását is megemlítik a felkelés kiváltó okaként, amelyet aztán a (szovjet típusú) szocializmus ellenségei vettek át.

Ezen szakasz célja, hogy felhívja a figyelmet az Orbán Viktor miniszterelnök 2010 óta megszakítás nélkül regnáló "illiberális demokrácia" rezsimje által megrendelt kiadványok és emlékművek torzításaira és hamisításaira.

A forradalom 60. évfordulójának 2016-os megünneplésére Orbán Viktor az emlékévé koordinálásáért felelős kormánybiztossá nevezte ki Schmidt Máriát – történészt, a Terror Háza igazgatóját, a történelemhamisítás nagymesterét, aki szorgalmasan és megbízhatóan szolgálja az Orbán-rezsimet a magyar történelmi események szisztematikus elferdítésével, hogy azok "illeszkedjenek" főnöke aktuális nézeteihez. Ő 13,5 milliárd forintot kapott a forradalom megfelelő világméretű megünneplésének megszervezésére. A Terror Háza előtt egyfajta képtárat állított fel. A forradalom kulcsszereplőinek többsége azonban hiányzik a képekről, nevezetesen mindazok, akiknek (általában balközép) politikai nézetei nem felelnek meg az Orbán-rezsim elvárásainak. Míg a forradalom után Kádár által kivégzettek közül három kivételével mindenki fotója megfelelően azonosítva van, addig Nagy Imre, Losonczy Géza és Gimes Miklós képei nem (őket egyszerűen nem lehetett kihagyni), ők csak "kommunista politikusok" megjelöléssel szerepelnek.

Orbán Viktor lekicsinyli Nagy Imre 1956-ban játszott szerepét; szobrát például a belvárosi Szabadság térről egy sokkal kevésbé kitüntetett helyre, a Duna mellé helyezték át.

A forradalom évfordulóján tartott 2022-es beszédében Orbán Viktor a Nyugatot hibáztatta, amiért a 20. században cserbenhagyta hazáját a sztálinizmus elleni harcban. Arra is felhasználta az alkalmat, hogy az EU-t, amellyel már régóta harcban áll, szidalmazza, visszautasítva az EU jól dokumentált vádjait, miszerint Orbán leépíti a demokráciát, és hogy rendszere kirívóan korrupt. Orbán 2022-es megemlékező beszédében párhuzamot vont Magyarország 1956-os Moszkva elleni küzdelme és az ő EU elleni jelenlegi harca között: "A mi felelősségünk- és Európa szabadságszerető népeinek felelőssége -, hogy megakadályozzuk Brüsszel szovjetizálódását".

"1956-nak sokféle értelmezése van ... de ezé a kormányé csalás" – mondta ifjabb Rajk László, egy volt disszidens, akinek apja – kommunista belügyminiszter – volt a forradalmat előkészítő 1950-es véres kirakatperek legjelentősebb áldozata.

18A. Tanúságtételek az ENSZ-ben New Yorkban

1. Bevezetés

A 16A fejezet azzal ért véget, hogy 1956. november 23-án megérkeztem az Egyesült Államokba, a New Jersey-i Camp Kilmerbe. Camp Kilmer egy hatalmas katonai bázis volt, a második világháború alatt a náci Németország és szövetségesei ellen Európába induló amerikai katonák fő állomáshelye. A Camp Kilmeri történetem- vagyis az ott töltött egy nap- a 17A fejezetben olvasható.

Csak évekkel később tudtam meg a teljes történetet arról, hogy mikor, miért és hogyan kerültem én sok más magyar menekült az USA-ba az 1956-os sikertelen magyar forradalom után. A történetet a 18-1 szövegdobozban Arthur A. Markowitz, a buffalói New York Állami Egyetem történészprofesszorának 1973-as cikkéből – "*Humanitarianism Versus Restrictionism: The United States and the Hungarian*

18A-1 szövegdoboz.

Az USA döntése a magyar “szabadságharcosok” befogadásáról 1956-ban

1956 októberének utolsó napjaiban kezdődött az, amit Dwight Eisenhower elnök emlékirataiban “egész elnökségem legzsúfoltabb és legmegerőltetőbb három hete”-ként emlegetett. Az elnökválasztás az utolsó, leghektikusabb szakaszába lépett, súlyos szárazság fenyegette a délnyugati országrész mezőgazdaságát, tombolt a szuezi háború, amely azzal fenyegetett, hogy elvágja a Nyugat-Európába irányuló létfontosságú olajellátást, és az elnök külpolitikai főtanácsadóját, John Foster Dulles külügyminisztert a Walter Reed katonai kórházba szállították, hogy bélrák miatt sürgős műtéten essen át. A belpolitikai bizonytalanságot és a külpolitikai zűrzavart tetézte, hogy az USA szembesült azzal, hogy a Szovjetunió legyűri a forradalmat a kelet-közép-európai szatellitállamában, Magyarországon.

Az amerikai sajtó és a kongresszus agresszív kardcsörtetése ellenére az USA Eisenhower szerint “nem tehetett semmit” a felkelők megsegítésére, mert fennállt a Szovjetunióval való háború veszélye. Az elnök azonban úgy vélte, hogy az USA-nak kötelessége “minden lehetséges módon” segíteni a “szovjetek bűnös akciója elől” menekülő embereket. Miközben Budapest utcáin még dúltak a harcok, engedélyezte, hogy a kongresszus által vészhelyzet esetére előirányzott 20 millió dollárt arra használják fel, hogy segítsenek élelmet, szállást és orvosi ellátást biztosítani az Ausztriában összezsúfolódott menekülteknek...

¹²⁸ *The International Migration Review*, 7. évfolyam, 1. szám (1973 tavasz), 46-59. old.
A dőlt betűvel szedett szövegek az én megjegyzéseim.

18A-1 szövegdoboz. (folytatás)

Eisenhower azt is elrendelte, hogy “a lehető leggyorsabban” fogadjanak be akár 5000 elmenekült magyart [azon a szűk magyar kvótán felül, amely addig szabályozta, hogy évente hányan telepedhetnek le ebből az országból az Egyesült Államokban. Engem is így vittek és engedtek be ilyen gyorsan az Egyesült Államokba. Később további menekültek befogadását engedélyezték, összesen, ha jól tudom, összesen 50.000 magyar menekült]. Az egész segélyezési és áttelepítési akció felügyeletére, amelyet “Operation Safe Haven” (biztos kikötő művelet) néven emlegettek, Eisenhower egy rendkívül tehetséges bürokratát, Tracy S. Vorhees New York-i ügyvédet nevezte ki az Elnök Magyar Menekültek Segélyezésével Foglalkozó Bizottságának elnökévé... A New Jersey-i Camp Kilmer tábort, amelyet a hadsereg nemrégiben ürített ki, a beérkező menekültek fogadóközpontjának alakították át.

Joseph M. Swing, bevándorlási és honosítási biztos szerint ennek a tömeges migrációnak a lebonyolítása “valószínűleg páratlan volt történelmünkben, és példátlan gyorsasággal, de nemzeti normáink feláldozása nélkül történt”.

Azok a menekültek, akiknek nem voltak rokonai vagy más támogatói, akik érkezésük után kikérték volna őket, a Camp Kilmerben vártak, amíg a hatóságok befogadókat nem találnak számukra az Egyesült Államokban. Egyes családok hónapokat töltöttek Camp Kilmerben; én csak egyetlen éjszakát és az azt követő reggelt töltöttem ott! Ennek az volt az oka, hogy a nemzetközi zsidó szervezet, amely a bécsi “HIAS Hotel”-ben szállásolt el, – akkor még tudtom nélkül – az Egyesült Államokban regisztrált szponzorom lett, és egy autót küldött értem Camp Kilmerbe, miután regisztráltam magam és megkaptam a zöldkártyát.

November 24-én a limuzin letett a HIAS menekültek házánál, a Lafayette Street 425-ben, Manhattan alsó részén. (Ez a cím örökre bevésődött az emlékezetembe.) Ez volt a kezdete a következő kilenc hónap elképesztő kalandorozatának New Yorkban (egészen 1957 szeptemberéig, amikor is felszálltam a floridai Lakelandbe tartó Greyhound-buszra, hogy főiskolára menjek).

Ezeket a kalandokat a 17A fejezet foglalja össze; itt az 1957-es vallomásomra összpontosítunk, amelyet az ENSZ-nek a “magyar kérdést” vizsgáló albizottsága előtt tettem, (ez az ENSZ terminológiájában az 1956-os magyar forradalmat és annak a szovjetek általi leverését jelentette), a forradalomban játszott “szerepemről”.

2. Tanúvallomás az ENSZ előtt: a történet háttere

Amikor még a HIAS alsó-manhattani házában laktam, megtudtam, hogy a World University Service (WUS) nevű szervezet ösztöndíjakat kínál olyan magyar menekültek számára, akik az Egyesült Államokban szeretnék megkezdeni vagy folytatni felsőfokú tanulmányaikat.¹²⁹ Jelentkeztem. 1957 januárjában meghívást kaptam egy egyhetes nyelvi és orientációs programra a Bard College-ba – a New York állambeli Annandale-on-Hudsonban, New York Citytől 90 mérföldre északra és Bostontól 220 mérföldre délnyugatra található magán bölcsész intézménybe –, amelyet fiatal magyar menekültek számára szerveztek.¹³⁰

¹²⁹ A WUS jogilag független, nem kormányzati szervezetek hálózata volt, amely a világ több tucatnyi országában képviseltette magát, és elsősorban a hátrányos helyzetűek, például a menekültek felsőoktatási lehetőségeinek megkönnyítésére összpontosított.

¹³⁰ Nem emlékszem, hogy a szponzor a WUS volt-e, vagy esetleg egy amerikai magyar menekültügyi szervezet.

1957 januárjában vagy talán februárjában különbusz szállította a résztvevőket New York Cityből a Bard College-ba. Sok magyarral találkoztam ott, a levegő tele volt izgalommal, a programok érdekesek voltak, nagy hallgatósággal. Különösen jól emlékszem Király Béla tábornok (1912-2009), a Magyar Nemzeti Gárda forradalom alatti parancsnoka tüzes beszédére, amelyben a következő drámai történetet mesélte el nekünk. Ő volt a telefonon összeköttetést tartó személy a a Maléter Pál vezette magyar kormányküldöttség csapata, amely hivatalosan a szovjetekkel a tököli katonai főhadiszálláson tárgyalta a szovjet csapatok Magyarországról való kivonásáról, és a Parlament épületében tartózkodó Nagy Imre miniszterelnök között.¹³¹

November 3-án este 10 óra körül hallok Malétert telefonon kiabálni, hogy őt és az egész magyar küldöttséget letartóztatják a szovjetek. Aztán a telefonja elhallgatott.

Mindannyiunkat megdöbbenett a szovjet alatomosság újabb, első kézből származó bizonyítéka.

Nagy vita folyt ott arról, hogy van-e remény arra, hogy a magyar forradalomnak más kimenetele lesz, mint amit 1956. november 4-e óta tapasztalunk. Arra a következtetésre jutottunk, hogy az egyetlen halvány remény, ami még megmaradt arra, hogy a szovjet hadsereg elhagyja Magyarországot, az az Egyesült Nemzetek Szervezete, amely jelenleg a “magyar kérdést” tárgyalja. Talán az ENSZ előáll egy olyan határozattal, amely arra kényszeríti a Szovjetuniót, hogy ismerje el Magyarország semlegességét, és vonja ki katonaságát. Elhangzott, hogy az ENSZ egy albizottsága meghallgatásokat tart a tények megállapítására, hogy előkészítse a Közgyűlésnek szóló jelentését és ajánlásait, és tanúkat hívnak meg a bizottság elé. (A 17B fejezet a magyar kérdés ENSZ általi rossz kezelésének elképesztő, csak az elmúlt évtizedekben teljes egészében megismert bennfentes története. A történetbe beletartozik a magas politika, a zsarolás és a jelek szerint a gyilkosság is.)

Önként jelentkeztem tanúskodni, hogy sok T-34-es szovjet tankot láttam az 1-es úton az osztrák határ felé haladni. Egy úr, aki ott volt azon a Bard College-i találkozón, felírta a nevemet és a címemet (akkor már Brooklynban laktam) és azt mondta, hogy szükség esetén felveszi velem a kapcsolatot.

1957 februárjában ugyanez az úriember egy este felkeresett a brooklyni lakásomban, és megkérdezte, hogy hajlandó lennék-e még tanúskodni az ENSZ albizottsága előtt. “Igen, igen”, válaszoltam lelkesen. Mesélni kezdtem neki a menekülés során szerzett tapasztalataimról, az orosz tankokra összpontosítva, mint az invázió “szemtanúja”. Azt mondta (emlékezetből idézem, saját szavaimmal):

Hogy a szovjet hadsereg visszajött Magyarországra, és erőszakkal elfoglalta az országot, az már jól dokumentált. Többre van szükség, például arra, hogy a szovjetek. Többre van szükség, például bemutatni a szovjetek cselekedeteinek aljasságát.

Én széttártam a kezemet, jelezvén, hogy “ez minden”.

Hajlandó lenne-e az ENSZ albizottságának egy olyan történetet elmondani, amely többet mondana annál, hogy látta a tankokat, ha a meséje hiteles lenne, és ha ez segítené a magyar ügyet

¹³¹ Maléter Pál (1917-1958) a forradalom katonai vezetője, egy Budapesten állomásozó páncélos hadosztály parancsnoka volt. Ő volt a magyar katonaság legjelentősebb tagja, aki átállt a másik oldalra, és a kommunisták helyett a felkelőkkel szövetkezett. Segített megvédeni a *Kilián laktanyát*, a katonai ellenállás egyik fő pontját, amikor a Vörös Hadsereg megtámadta Budapestet. Október 23. és november 3. között Maléter gyors előléptetésben részesült, ezredesből tábornokká léptették elő, és honvédelmi miniszterré is kinevezték. November 3-án szovjet kérésre a Budapest mellett fekvő *Tökölre* utazott, hogy tárgyaljon az ott állomásozó szovjet katonasággal. Ott illegálisan elfogták, és 1958-ban Nagy Imrével és másokkal együtt a Magyar Népköztársaság megdöntésének kísérletével vádolva kivégezték.

Mivel tapasztalatlan fiatalember voltam, megrészegültem attól, hogy elég fontosnak tartottak ahhoz, hogy az ENSZ bizottsága előtt tanúskodjak, és lelkesen akartam szolgálni a forradalom ügyét, habozás nélkül beleegyeztem, hogy ezt megtegyem.

Csak nemrég tudtam meg, hogy egy másik 1956-os magyar menekült, egy olyan személy, aki később barátom és kollégám lett mind az Egyesült Államokban (közel éltünk egymáshoz Indiana államban, ahol évtizedekig rendszeresen találkoztunk) mind Budapesten (miután mindketten visszaköltöztünk szülőföldünkre, ahol időnként továbbra is találkoztunk) kulcsszerepet játszott az ENSZ albizottsága előtt megjelenő tanúk verbuválásában. Ő Dr. Horváth János (1921-2019) volt; róla bővebben a 28A fejezetben. Az alábbiakban részleteket idézünk 2017-es visszaemlékezéséből, amely az 1957-es szerepéről szól, amikor segített tanúkat szerezni az ENSZ-bizottság számára:¹³²

A Magyar Forradalmi Tanács meghatározó szerepet játszott abban, hogy kikövezte az utat a tanúk számára az ENSZ különbizottságához. Úgy jött létre, ahogy a neve is mutatja. Forradalmárként, amikor november közepén a szovjet ostrom alatt álló Magyarországról Bécsbe érkeztem, a közvélemény-formáló médiához és a diplomatákhoz kerestem a kapcsolatot. A lendületbe hozáshoz szükség volt némi szervezésre. ... Egy papírlapra felírtam, hogy Magyar Forradalmi Tanács, és elsőként aláírtam, hét másik aláíróval együtt. A gyorsaságnak volt hatása. Elutaztam Párizsba, Washingtonba, New Yorkba és vissza Európába.

1957. január 1-jén Strasbourgban megalakítottuk a Magyar Forradalmi Tanácsot, mint törvényes szervezetet. ... Közel 100 személy, akik a forradalom hiteles csoportjait képviselték, a szabadság mellett tettek tanúbizonyságot.

1957 folyamán ... társaimmal együtt az 1956-os magyar felkelés okainak számbavételét végeztem. Több száz oldalnyi megfigyelést és indoklást írtam, amelyeket a bizottság jelentésének dokumentációjában és szövegében újrahasznosítottam. A hivatalos írásos anyag valójában számos piszkoszat anyagát tartalmazza, amelyek megtalálhatók a jelenlegi dokumentumaimban. Ezeket Povl Bang-Jensen, a különbizottság titkáráként alkalmazott dán diplomata dolgozta fel. Vele együtt interjúvoltam meg a leendő tanúkat.

Tekintettel Horváth János 1957-ben az ENSZ Különbizottságban betöltött szerepére és évtizedes ismeretségünkre és együttműködésünkre, valaki eltöprenghet, vagy arra következtethet, hogy János volt az, aki az ENSZ-bizottság előtti tanúvallomásomat előkészítette. Ez azonban egyáltalán nem így volt. Az ENSZ-tanúvallomásom előkészítője az volt, akivel a Bard College-ban találkoztam, és János biztosan nem volt ott. Hogy miért fontos ezt hangsúlyozni, az a következőkben kiderül.

3. A tanúvallomás

A következő, amit a titokzatos személytől hallottam, az volt, hogy március 1-én, pénteken 13 órakor találkozom vele és kollégáival az ENSZ épületének 42. utcai főbejárata előtt, ahol megtudom a tanúvallomásom részleteit, és hogy hozzam magammal a zöldkártyámat, személyazonosítás céljából. (Az

¹³² János Horváth, *Hungarian Revolution at the United Nations Revisited* (A magyar forradalom az ENSZ-ben, újra), Katalin Bogyay, *A Cry for Freedom – Reflections of the Hungarian Revolution of the 1956 at the UN and Beyond* (Kialtás a szabadságért - Az 1956-os magyar forradalom reflexiói az ENSZ-ben és azon túl, New York: Permanent Mission of Hungary to the United Nations, 2017) című könyvében. Elérhető: ensz-newyork.mfa.gov.hu/assets/41/13/44/96976e149ebee476e92d5970dbcb936d73ce0605.pdf
Bogyay Katalin 2015 óta Magyarország ENSZ-nagykövete. Sokat tett azért, hogy az ENSZ feloldja az 1956-os magyar forradalom és az azt követő események kivizsgálásában játszott szerepével kapcsolatos, még mindig titkos anyagok titkosítását. A részleteket lásd az idézett könyvben, valamint Nagy András, *Halálos együttérzés – A “magyar ügy” és az ENSZ, 1956-1963* (Budapest: Kossuth, 2020).

1957-es dátumot és időpontot nemrég következtettem ki, a tanúvallomásom hivatalosan rögzített napja és időpontja alapján.)

Bementünk az ENSZ épületének nyitott előcsarnokába, leültünk, és átnyújtottak nekem egy két-három oldalas, magyar nyelvű, gépelt dokumentumot. És azt mondták (amire emlékszem, saját szavaimmal):

Ön a Magyarország ügyét vizsgáló különbizottság zárt ülésén fog megjelenni. A meghallgatásra a XXX. teremben kerül sor. Itt a hivatalos meghívója. Miután beengedik a nyilvánosság elől elzárt területre, az ENSZ egyik őre elkíséri Önt a meghallgatási terembe. Ott csak a bizottság tagjai és egy tolmács lesz jelen. Lassan olvassa fel a nyilatkozatát, minden mondat után tartson szünetet, hogy a tolmács fordítani tudjon. Ennyi a dolga, utána hazamehet.

Nem emlékszem, hogy elolvastam-e a “vallomásomat”, mielőtt bevezettek volna a terembe; valószínűleg igen. Izgatott voltam az általam “fenségesnek” vélt impozáns épület és a számomra és a magyar ügy számára “nyilvánvalóan” fontos alkalom miatt.

Az egész eljárás gyors és eseménytelen volt. Tanúvallomásom szó szerinti jegyzőkönyvéből idézve, amelyre váratlanul, majd 60 évvel később bukkantam rá:¹³³

Az elnök: Van még egy tanú.

Az elnök felkérésére Márer Pál úr helyet foglalt a bizottság asztalánál.

Az elnök: Köszöntöm a bizottság nevében. Úgy tudom, hogy nincs kifogása az ellen, hogy a nevét itt a bizottságban és a szó szerinti jegyzőkönyvben említsük.

Márer Pál úr (tolmácsolás magyar nyelvről): Igen, uram, ez teljesen rendben van számomra.

Az elnök: Úgy tudom, hogy ön diák, és hogy a Szabad Kossuth Rádiónál dolgozott; továbbá, hogy tanúskodhat a tárgyalásokról, amelyeken részt vett a második szovjet támadás előtt és után. Ezek a tárgyalások, úgy tudom, a helyi Forradalmi Tanács és a szovjet harcokszó hadtest parancsnoka között folytak.

Márer Pál úr (tolmácsolás magyar nyelvről): Igen, uram, ez így van.

Elolvastam a forgatókönyvet, amit nekem készítettek. A nevemen kívül egyetlen szó sem volt igaz benne. Nem voltam diák a forradalom idején, és még az Egyesült Államokban sem voltam diák.

Vegyes érzésekkel hagytam el az ENSZ épületét: izgatott voltam az alkalom miatt; aggódtam, hogy valahogyan nyomon fognak-e követni a tények ellenőrzésére? Ha igen, akkor nem tudnék válaszolni semmilyen kérdésre, és minden kiderülne. Ha jól emlékszem, a hazugság mint olyan nem nagyon zavarta a lelkiismeretemet; végül is jó ügy érdekében történt. És akkoriban, amennyire vissza tudok emlékezni, nem aggódtam amiatt sem, hogy a budapesti családom szenvedhet az ENSZ előtt tett vallomásom miatt, hogy a valódi nevem azonosít a vallomásommal. Ennek az volt az oka, hogy a meghallgatás zártkörű volt, csak az ENSZ Magyarországgal foglalkozó bizottságának válogatott tagjai voltak jelen, mind nyugatiak, így elég biztos voltam benne, hogy a vallomásom nem fog kiszivárogni. Szerencsére a jelek szerint nem volt következménye a budapesti családomra nézve. Anyámnak azonban 1967-ben igen árulkodó és jól dokumentált találkozásai voltak a magyar titkosrendőrséggel, először közvetlenül azelőtt, hogy elfogadta meghívásomat, hogy meglátogasson minket New Yorkban, majd ismét, közvetlenül azután, hogy visszatért Budapestre erről a látogatásról (részletek a 24A fejezetben).

¹³³ w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1558%3Awitness-testimonies-marer-marer-pal&catid=84%3Ahedervary-collection&Itemid=1518&lang=hu

4. Hatvan évvel később

Nem sokkal az 1957. márciusi tanúvallomásom után már teljesen el is felejtettem. Az ENSZ-bizottság nem követett nyomon; nem volt további kapcsolat a tanúvallomásomat megszervező titokzatos emberrel vagy bárkivel, aki kapcsolatban állt vele. Ezt követően semmilyen magyar emigráns politikai tevékenységben nem vettem részt. (Korábban, 1956 decemberében volt egy politikai alkalom, amelyen részt vettem a New York-i Waldorf Astoria Hotelben, amelyről röviden a 17A fejezetben említést teszek.)

Az 1957-es év hátralévő részében rengeteg izgalmas élményem volt, amelyek teljesen lekötötték az időmet és a figyelmemet. Az ezt követő hat évtized alatt a karrieremmel és a családommal voltam elfoglalva, így nem emlékszem, hogy valaha, akár csak futólag is eszembe jutott volna az ENSZ-beli tanúvallomásom. Talán az is segített elfelejteni, hogy Magyarország és 1956 jelentősége csökkent, ahogy ez az esemény a címlapokról a hátsó oldalakra szorult, már csak ritkán említették, ahogy a szovjet irányítású kommunista rendszer egyre jobban megszilárdult Magyarországon, és ahogy a figyelmem másra összpontosult.

2015 körül történt, amikor a budapesti Közép-európai Egyetem (CEU) Üzleti Karának professzora voltam, hogy e-mailben meghívást kaptam az egyetem Nyílt Társadalom Archívumától (Open Society Archives, OSA).¹³⁴ Egy workshopra szól, amelynek középpontjában Klára Héderváry (1909- 2020), az ENSZ egykori, magyar családi háttérrel rendelkező munkatársa nagyszabású ajándéka állt. Az ajándék a magyar forradalom és az azt követő időszak 1957-62-es ENSZ-vizsgálatainak gyakorlatilag teljes jegyzőkönyve volt. A 18-2 szövegdoboz összefoglalja, hogyan csempészték ki a dokumentumokat az ENSZ-ből, és felvázolja a tettért felelős hős nő életét.

¹³⁴ Azóta átnevezték Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalmi Archívumra, Donald volt magyarországi amerikai nagykövet és felesége, Vera tiszteletére, akik jelentős anyagi támogatói lettek az archívumnak. Donald Blinken egyébként Antony Blinken, Biden elnök kormánya amerikai külügyminiszterének apja.

18A-2 szövegdoboz. Héderváry Klára és a ENSZ Bizottság mentett anyaga¹

Héderváry Klára Budapesten született 1919-ben. Apja halála után édesanyja Párizsba költözött, mint francia és magyar újságok tudósítója. Brüsszeli tanulmányai után Klára ösztöndíjjal először a Harvard Egyetemen szerzett diplomát közgazdaságtanból és közigazgatási ismeretekből, majd doktorátust a Columbia Egyetemen, közgazdaságtanból és nemzetközi jogból. Elhelyezkedett az ENSZ-ben, ahol kiemelkedő karrierje volt: fontos állásokat töltött be, jelentős adminisztrációs bizottságok tagjainak vagy elnökének választottak, és Belgiumot (melynek állampolgára volt) mint diplomata is képviselte.

A magyar kérdéssel foglalkozó ENSZ Különbizottság 1957 elejei megalakulásától az 1962-ben befejezett munkájáig dolgozott; annak valamennyi jelentős fázisában részt vett, mind pl. a magyarországi helyzettel kapcsolatos adatgyűjtés, helyzetelemzés és a források kiértékelése. Tolmácsként is közreműködött a meghallgatandó tanúk előszűrésekor és a tanúkihallgatások során. Részt vett az ENSZ közgyűlése elé terjesztendő jelentés egyes fejezeteinek előkészítésében. A Különbizottság megbízatásának befejezése után Sir Leslie Munro (1901-1974) tanácsadójaként dolgozott, aki átvette a magyar ügy folytatását az ENSZ-en belül, az új-zélandi nagyköveti megbízatása alatt, egészen 1962 végéig.

Az ENSZ akkori iratkezelési szabályzata értelmében a különbizottságok dokumentációját három év után meg kellett semmisíteni. Ugyanez a sors várt a jelentés szövegezése kapcsán keletkezett vázlatokra, a tanú-meghallgatások eredeti hangfelvételeire, az összegyűjtött háttéranyagokra, és a hivatalos ENSZ-iratok másodpéldányaira is.

1963-tól Héderváry Klára továbbra is a világszervezetben folytatta karrierjét, így alkalma nyílt arra, hogy a megsemmisítésre ítélt iratok, hanganyagok túlnyomó részét megmentse. 1981-es nyugdíjazásakor, akkori főnökének hozzájárulásával, a gyűjteményt 22 whiskys ládában szállíttatta el az ENSZ-ből, és először New York-i lakásában helyezte el. Az iratok „kicsempészésére” akkor nyílt lehetőség, amikor szovjet elöljárója – az ENSZ osztályainak irányítását ugyanis paritásos alapon végezték, azaz mindegyiknek volt egy „keleti” és egy „nyugati” főnöke is, akik egyenrangúak voltak, és közösen irányították a munkát – éppen szabadságra ment.

¹ E szövegdoboz forrásanyaga Mink András könyvének magyarra fordított bevezető tanulmánya: *Witnesses of the Revolution at UN Hearings* [Kiadó és dátum nélkül.] *Tanúságtevők az ENSZ előtt – 1957*. Szerk., bev. Mink András (Budapest: Nagy Imre Alapítvány, 2010), pp. 9-30. A könyv szó szerint reprodukálja 32 tanú vallomását.

17A-2 szövegdoz. (folytatás)

Évekkel később, biztonsági okokból az iratokat a kaliforniai Stanford Egyetem Hoover Intézetébe vitette. Mivel azonban úgy gondolta, hogy a páratlan értékű dokumentáció a magyar nép tulajdonát kell, hogy képezze, az 1989-90-es rendszerváltást követően, 1998-ban hazahozta a gyűjteményt, az OSA Archívum pénzügyi támogatásával, és az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattárának adományozta.

Mivel az iratok állaga erőteljes romlásnak indult, az OSA digitalizálta a 30.000 oldalnyi papír-alapú iratanyagot és segített az OSZK-nak az angol nyelvű iratanyag rendszerezésében. Hogy elősegítse az anyag kutathatóságát, az OSA Archívum honlapján egy online gyűjteményt hoztak létre.

A tanúvallomások hangfelvétele, a bizottsági munka fennmaradt dokumentációja, valamint a bizottság munkája során összegyűlt háttéranyagok, a nemzetközi és a magyar sajtóösszefoglalók, korabeli jelentések, újságkivágások eredeti példányai jelenleg az OSZK Kézirattárában, a másolataik pedig az OSA Kutatótermében, a digitalizált hanganyag (ami sajnos nem teljes) és dokumentum gyűjtemény pedig szinten az OSA honlapján kutatható.²

A Héderváry Klára által megmentett iratanyagban mind a 111 egykori tanúvallomásról található angol, néhány esetben francia nyelvű átirat és a New Yorkban történt meghallgatások, továbbá két másik vallomás kivételével, az eredeti hangfelvételek is megtalálhatók.

2014-ben készült Héderváry Klárával egy 51 perces, hozzáférhető és érdekes videó az életéről.³

2020-ban hunyt el.

² osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1543&Itemid=1517&lang=en

³ youtube.com/watch?v=Wpi3ywElq-Y

A workshopot azért szervezték, hogy a gyűjtemény tudományos áttekintését elvégezzék, meghívva néhányat azok közül, akik 1957-58-ban az ENSZ-ben tanúskodtak a magyar problémáról, még éltek, és akiket meg lehetett találni. Az ENSZ-tanúk között az én nevemet is látták a levéltár munkatársai, ezért kaptam meghívást a műhelybeszélgetés résztvevőjének.

Amikor a felkérés megérkezett, tisztában voltam vele, hogy réges-régen valóban tanúskodtam az ENSZ-ben, de semmire – abszolút semmire – nem emlékeztem arról, hogy mit mondhattam. Homályos emlékezetem szerint talán az 1956-ban látott szovjet tankok mozgásáról tettem tanúvallomást.

A tervezett meghallgatásom napján korán bementem a levéltárba, hogy megszerezsem a vallomásom másolatát. Nyilvánvalóan valódi volt, kifakult hivatalos ENSZ-papíron. Miután elolvastam, teljesen megdöbbsenem, és nem tudtam, hogyan kezeljem a helyzetet. Annyi évtized után tudatosult bennem, hogy a tanúvallomásom tiszta kitaláció volt. Mit kellett volna tennem? Nem tagadhatom le, ugye, hogy én tettem azt a bizonyos vallomást, hiszen az a hivatalos jegyzőkönyv része volt. Mondjam azt, hogy az egy tudatosan hamis tanúvallomás volt? Milyen fényt vetne ez a jellememre most, hatvan évvel később, kontextusából kiragadva, pont a jelenlegi munkahelyemen?

Szerencsére én voltam az utolsó előadó, és sok vita folyt, mielőtt én kerültem volna sorra, így rövid időm maradt. Csak annyit mondtam, hogy nem gondoltam át a régen tett vallomásomat, de most, hogy

újravettem, látom, hogy sok pontatlanság van benne, amit majd tisztázni kell. Ennyiben hagytam a dolgot. A panel és a konferencia szerencsére ekkor véget ért.

5. Utóirat

Ez az első alkalom, hogy papírra vetem az ENSZ-tanúskodásom történetét. Egyszerűen azért először, mert nem is gondoltam erre az eseményre, amíg mintegy hat évtizeddel később fel nem merült.

Van-e hihető magyarázat arra, hogy miért tettem szándékosan hamis tanúvallomást az ENSZ albizottsága előtt?

Két lehetőség jut eszembe. Az egyik, hogy a titokzatos személy, akivel a Bard College-ban, majd később New Yorkban találkoztam, egy jószándékú és mérsékelt befolyásos magyar menekült volt, akinek elég befolyása volt ahhoz, hogy felkerüljek a tanúlistára, és jó cél érdekében állított össze nekem mondandó mondatokat, feltételezve, hogy azok segíteni fogják a magyar ügyet. Ami a saját szégyenletes tetteimet illeti, azt ma már megbántam és bocsánatot kérek érte. Csak megismételni tudom, hogy ez “egy tapasztalatlan fiatalember tette volt, aki megrészegült attól a gondolattól, hogy elég fontos ahhoz, hogy egy ENSZ-bizottság előtt megjelenjen tanúskodni, és buzgón szolgálja a forradalom ügyét”.

A másik lehetőség, hogy csapda volt. Ez csak azután merült fel bennem, hogy elolvastam Nagy András fentebb idézett 2020-as könyvét az ENSZ-bürokrácia, Magyarország és a szovjet blokk manipulációinak részletes történetéről a “magyar ügy” ENSZ-ben való kezelésében. A könyv egyik legmarkánsabb jellemzője, hogy esetről esetre dokumentálja, (1) hogy szinte mindenki, akit Magyarország akkoriban az ENSZ-be küldött képviselőnek vagy munkatársnak, a magyar kommunista titkosrendőrség által beültetett kém volt; (2) hogy ugyanez vonatkozik az ENSZ-nek a szovjet blokk többi országából származó, köztük sok magas beosztású munkatársára; és (3) a magyar titkosrendőrség hatalmas és általában sikeres erőfeszítéseit, hogy kémek sokaságát ültesse be a nyugati magyar menekültügyi szervezetekbe, információgyűjtés céljából, és hogy aláássa/lejárassa erőfeszítéseiket. Ezeknek a megismerése azt sugallja, hogy engem talán szándékosan felültettek, olyan okokból, amelyekről alább találhatok.

Még ha a kommunista Magyarország és szövetségesei soha nem is aggódtak indokolatlanul egy olyan ENSZ-ajánlás miatt, amelynek bármilyen esélye lett volna a magyar forradalom szovjet fegyverek általi leverésének visszafordítására, a legtekintélyesebb nemzetközi szervezet által biztosított folyamatos kedvezőtlen világméretű nyilvánosság, amely a világot a külföldi szovjet katonai beavatkozásra is emlékeztette, nagyon kínos volt Magyarország és az összes többi “szocialista” ország számára. (Nyugaton például kommunisták tömegei szakítottak a párttal a magyar forradalom és annak katonai elfojtása miatt.) Ezért a hivatalos Magyarországon nem sajnálták az energiát arra, hogy megpróbálják aláásni az ENSZ különbizottságának a “magyarországi problémáról” szóló parázs jelentéseinek hitelességét (ezt a 18B. fejezetben tárgyaljuk).

1957-ben egy ponton a Kádár János-kormány azt fontolgatta, hogy megkérdőjelezi a Különbizottság jelentéseinek valóságtartalmát azzal az érveléssel, hogy minden következtetése hazugság, vagy legalábbis elfogult, tekintettel arra, hogy a különbizottság fő információforrásai a magyar rendszer “esküdt ellenségeinek” tanúvallomásai voltak. Nagy András ezt írja:¹³⁵

Hatalmas apparátus dolgozott Budapesten a tanúk azonosításán, hogy “leleplezésükkel”, szavahihetőségük kétségbevonásával a jelentés egészét cáfolhassák.

¹³⁵ Mindkét következő idézet az 5. lábjegyzet végén idézett mű 213. oldaláról származik.

Ennek fényében legalábbis lehetséges, hogy az én kitalált tanúvallomásom csapda volt, amelyet végül is a jelentés hiteltelenné tételére akartak felhasználni azáltal, hogy egy bizonyos tanú vallomását bizonyíthatóan koholtnak mutatják ki. Mindazonáltal,

... később megváltozott a csapásirány, mert Kádár nem kívánt egy – szavai szerint – “nyolcezer oldalas rémregényt” olvasni.

Ezért a stratégiát az egyes tanúvallomások cáfolatának tervéről megváltoztatták, és a jelentést általános indokokkal támadták, például azzal, hogy elfogadhatatlan beavatkozás Magyarország belügyeibe; hogy a jelentés Magyarország esküdt ellenségeinek tanúvallomásaira épül; és hogy a bizottság egyetlen tagja sem tette be a lábát Magyarországra, hogy saját szemével lássa a helyzetet. (Arról persze nem esett szó, hogy a magyar kormány volt az, amelyik megtagadta a vízum kiadását bárkitől, aki kapcsolatban állt a különbizottsággal.)

18B. Az ENSZ rosszul kezeli a “magyar ügyet”

1. Bevezetés

Az, hogy az ENSZ “rosszul kezelte” a magyar ügyet azokban az években, amikor az a szervezet napirendjén szerepelt (1956-1963), túl enyhe kijelentés. A “hozzá nem értő, sőt bűnös módon kezelte”, az alább dokumentált okok miatt pontosabb címke lenne.

A “magyar ügy” az ENSZ nyelvezetében az a szándékosan semleges kifejezés, amely az 1956-os magyar forradalomra és az azt leverő Szovjetunió illegális katonai beavatkozására utal.

A “magyar ügy” ENSZ általi kezelése gyakorlatilag egyet jelent egy kulcsfontosságú ENSZ-alkalmazott, az “ügy” kivizsgálásának legfontosabb felelőse, a dán közalkalmazott, **Povl Bang-Jensen** történetével. Mivel a neve ebben az esszében többször is felbukkan, a továbbiakban a kezdőbetűivel, **PBJ**-vel fogunk rá hivatkozni.

A 2. szakasz összefoglalja PBJ élettörténetét, hogy bemutassa a történet főszereplőjét.

A 3. és 4. szakaszok időrendben mesélik el az alapvető tényeket arról, hogy mit tett az ENSZ a magyar ügy kivizsgálása és a magyar ügyről szóló beszámolók készítése során, valamint PBJ ezzel kapcsolatos történetét.

Az 5. szakasz a legvalószínűbb magyarázatokat kínálja – az én gondolataimat arról, hogy mi történt PBJ-vel –, mi vezetett odáig, hogy 1959-ben holtan találták egy New York-i közparkban, golyóval a fejében.

A 6. szakasz felidézi a magyar történesszel, Nagy Andrással készített interjú főbb pontjait, aki évtizedeket – szakmai életének nagy részét – szentelte az ENSZ magyar ügyének és a PBJ halálát övező számos rejtélynek. Nagy a témával foglalkozó legátfogóbb könyv szerzője.¹³⁶

A 7. fejezet megadja az okokat, amelyek miatt PBJ emlékét világszerte, különösen szülőhazájában, Dániában és Magyarországon olyan széles körben és mélyen tisztelik.

2. Povl Bang-Jensen élete és elvei

PBJ egy nagy tekintélyű dán család sarja volt. Nem sokkal a második világháború kitörése előtt a washingtoni dán nagykövetségen találta magát. Fiatal és tapasztalatlan lévén a legalacsonyabb besorolást kapta, mint harmadik titkár. A véletlen úgy hozta, hogy PBJ ugyanazon az óceánjárón tartott az USA-ba, mint Niels Bohr, a híres dán fizikus, aki a hajón rendszeresen órákon át nyomta a szöveget PBJ-nek a kutatásairól és elméleteiről.¹³⁷ Barátságuk évekig tartott.

1940. április 9-én, egy vasárnapon a náci Németország megszállta Dániát. Az összes követséget tájékoztattak, hogy ettől kezdve Dániát német protektorátusnak kell tekinteni, ennek a státusznak a minden következményével együtt. Vasárnaponként általában a legfiatalabb diplomata volt szolgálatban a dán nagykövetségen. Amint PBJ elolvasta a táviratot, azonnal válaszolt, hogy a washingtoni dán nagykövetség nem ismeri el Dániát német protektorátusnak, ami törvénytelen lépés, és hogy ez a fiatal diplomata azonnal megszervezi a dán exilkormányt. Ezt a táviratot nemcsak a dán külügyminisztériumnak, hanem az összes nagykövetségnek is elküldte. Csak ezután emelte fel a telefont, hogy tájékoztassa a nagykövetet a történetekről és arról, hogy mit tett.¹³⁸

A háború után PBJ az Egyesült Államokban telepedett le, és az ENSZ-ben helyezkedett el, de nem a dán delegáció tagjaként, hanem hivatásos diplomataként ennél a nemzetközi szervezetnél. Megnősült, négy gyermekük közül a harmadikat, egy fiút, Larsnak hívták.

A ranglétrán feljebb lépve 1956 végén a "magyar ügyet" kivizsgáló, éppen felállított ENSZ tényfeltáró bizottság helyettes vezetője lett. Az ő feladata volt, hogy kikérdezze a magyar menekülteket, akik önként jelentkeztek vagy ajánlva lettek tanúskodni, hogy megbizonyosodjon arról, van-e valami hasznos mondanivalójuk, és hogy kiszűrje azokat, akik megismételnék azokat a vallomásokat, amelyeket a bizottság már meghallgatott, vagy amelyeknek a meghallgatását már beütemezték. Az is az ő feladata volt, hogy szállodát keressen azoknak, akik nem a tanúvallomások felvételi helyszíne közelében laknak, és gondoskodik a napidíjukról.

Jól tájékozott volt a magyarországi eseményekről. Tudott például a perekről, és a súlyos büntetésekről, amelyeket a Kádár János vezette magyar kormány szabott ki a forradalomban jelentős szerepet vállalókra, ezekben még halálos ítéleteket is hoztak. Azok többsége, akik önként jelentkeztek vagy akiket ajánlottak tanúskodni az ENSZ-ben, félt attól, hogy ha egy kommunista ország titkosrendőrsége megtudja kilétüket, azt a Magyarországon maradt családjuk is megszenvedí. Ezért

¹³⁶ Nagy András, *Halálos együttérzés – A "magyar ügy" és az ENSZ – 1956-1963* (Budapest: Kossuth, 2020). Egy korábbi, dánból fordított kötet, Bo Lidegaard, *A legmagasabb ár – Povl Bang-Jensen és az ENSZ – 1955-1959* dánul 1998-ban jelent meg; a magyar fordítás (Budapest: Magyar Könyvklub) 2000-ben.

¹³⁷ Niels Bohr (1885-1962) az atom szerkezetével és a kvantummechanikával kapcsolatos munkásságáról ismert, Nobel-díjas fizikus.

¹³⁸ Lehet, hogy ez nem hiteles történet, de hogy széles körben elhitték, árulkodik PBJ jelleméről.

PBJ szavát adta, hogy a névsort biztonságban tartja, és gondoskodik arról, hogy az ne kerüljön illetéktelen kezekbe.

PBJ jól tudta, hogy az ENSZ tele van kommunista ügynökökkel, így a tényfeltáró bizottság előtt megjelent tanúk egyetlen létező listájának (amely egyedül az ő birtokában volt) biztonságban tartása, még az ENSZ-ben lévő (rejtélyes módon feltört) zárt íróasztalában sem hagyva azt, erkölcsi kötelességgé és komoly feladattá vált számára.

Amikor tehát felettesei kérték, majd követelték, hogy adja át nekik a lista egy példányát, konfliktusba került a szervezet követelése, a szervezet iránti lojalitása és a saját lelkiismerete között. Ez utóbbit követte, és nem volt hajlandó megválni a dokumentumtól. Amikor a rá nehezedő nyomás egyre erősebbé vált, két tanúval, akik filmezték, felment az ENSZ épületének tetejére, és nyilvánosan elégette a tanúvallomást tevők egyetlen listáját. Ezért az engedetlenségért menesztették az ENSZ-nél betöltött pozíciójából.

3. A "magyar ügy" tényfeltáró vizsgálata

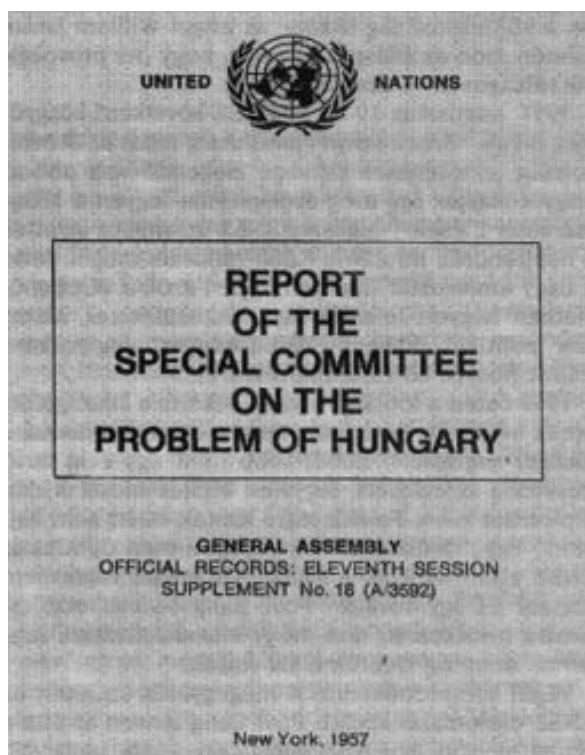
1956. november 4. után mindazokat, akik elmenekültek Magyarországról, és ideiglenesen a számos nyugati menekülttábor valamelyikébe kerültek, kikérdezték a forradalom alatt és után szerzett tapasztalataikról. Féltették hátrahagyott családtagjaikat, hogy személyazonosságuk nyilvánosságra hozása a titkosrendőrségnek nyújtana segítséget.

A menekültek körében hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az ENSZ nem egy olyan szervezet, amely határozottan szemben áll a kommunista világrenddel, mert az ENSZ New York-i adminisztrációjában sok olyan bürokrata volt, akiket a Szovjetunió és szatellitjei delegáltak, nem is beszélve az úgynevezett "pozitív semlegesekről", mint India és Jugoszlávia, akik a kommunista blokkal szimpatizáltak, így megalapozott volt a félelem, hogy kulcsfontosságú bizalmas dokumentumok rossz kezekbe kerülhetnek.

A tanúk meghallgatására Bécsben, Genfben, Rómában, Londonban és New Yorkban került sor. PBJ a legtöbb meghallgatáson részt vett. Amikor 1957. január 10-én megalakult az öttagú vizsgálóbizottság, amelynek feladata a magyarországi eseményekről szóló jelentés megírása volt, PBJ-t nevezték ki a bizottság másodtitkárává; feladatai közé tartozott a tanúk kiválasztása és a jelentés elkészítése.

A bizottság elnöke egy másik dán volt, Alsing Andersen, aki a háború után kénytelen volt feladni politikai karrierjét Dániában, mert a második világháború alatt a németekkel együttműködő dán kormányban védelmi miniszterként szolgált. Álláspontja ellentétben állt PBJ-ével, aki a száműzetésben lévő ellenzéki dán kormány második embere lett, ahol kulcsszerepet játszott a dán kereskedelmi flotta szövetségeseknek való átadásában, és segített megszervezni az amerikai ellenőrzést Grönland felett.

A bizottság jelentését 1957 júniusában tették közzé.

18B-1 illusztráció. Az első ENSZ-jelentés¹³⁹

Első olvasatra jelentés rendszerezése és tartalma átgondoltnak tűnik. PBJ azonban komoly kifogásokat emelt a végleges, közzétett változat ellen, azt állítva, hogy azt “felhígították”, és követelte a sokkal keményebb, sokkal egyértelműbb korábbi változat közzétételét, amely kertelés nélkül vádolta a Szovjetuniót. Panasza eljutott egészen az ENSZ akkori főtitkáráig, Dag Hammarskjöldig (1905-1961) (**18B-1 fénykép**), aki 1961-ben repülőgép-szerencsétlenségben veszítette életét.

18B-1 fénykép. Dag Hammarskjöld

Viták dúltak PBJ vádja körül, de a bizottság többsége nem támogatta őt. A bizottság brit titkára, William Jordan azt az álláspontot képviselte, hogy “nem szabad indokolatlanul provokálni a Szovjetuniót”. Később olyan pletykák keringtek, hogy a bizottság ceyloni tagja, R.S.S. Gunewardene kapcsolatot tartott fenn a szovjet titkosszolgálattal.

¹³⁹ A teljes jelentés elérhető: mek.oszk.hu/01200/01274/01274.pdf

Akárhogy volt is, az ENSZ következő, 1957. augusztus 19-i közgyűlésén a júniusi jelentés elegendő volt ahhoz, hogy az ENSZ legteljesebb körű testülete elítélje a magyarországi szovjet beavatkozást. Ez zöld utat adott az ENSZ-nek, hogy folytassa a magyar ügygel való foglalkozást, egészen 1963-ig, amikor a Kádár-rezsim bejelentette az 1956-os forradalmárok sokat hangoztatott amnesztiáját.¹⁴⁰

1957 őszén a főtitkár hivatala kérte a tanúk listájának másolatát; PBJ erkölcsi okokra hivatkozva megtagadta a kérés teljesítést. Miután ebben a kérdésben némi huzavona után PBJ-t engedetlenséggel vádolták és büntetéssel fenyegették, 1958. január 24-én PBJ felment az ENSZ épületének tetejére, és fényképező tanúk előtt elégette a listát.

PBJ-t elbocsátották az ENSZ-től, így 50 évesen, amerikai feleséggel és öt gyermek apjaként új állás után kellett néznie. Beperelte az ENSZ-t, amiért az nem követte a megfelelő eljárásokat az elbocsátása során.

4. Tragédia sok rejtéllyel

Körülbelül két hónapig dolgozott ebben a pozícióban Manhattan belvárosában, miközben ő és családja New York egyik zöld külvárosában lakott. November 22-én reggel munkába indult, és ezt követően nem tért haza. Három nappal később, november 25-én reggel (Hálaadás napján), egy kutyáját sétáltató férfi találta meg a holttestét egy bokor alatt, egy a lakóhelyéhez közeli kis manhattani parkban. A kezében, vagy annak közelében volt a saját, gyöngyházberakásos revolvere.

18B-2 fénykép. PBJ otthon pihen

Sem a New York-i rendőrség, sem az FBI nem tudta megállapítani, hogy PBJ gyilkosság vagy öngyilkosság áldozata lett. A nyilvánosságot úgy tájékoztatták, hogy valószínűleg öngyilkosság történt.

Bár feltehetően három napig bujkált, frissen borotvált és tiszta inget visel. Nem eszik semmit, nem költ pénzt, bár a nyomozók barnás folyadékot találnak a gyomrában. Feltehetően öngyilkos lett, bár 1957-ben azt mondja a feleségének, hogy soha nem lesz öngyilkos, ha kiderülne, hogy ilyesmit követett el, az hazugság lenne. A zsebében találnak egy rejtélyes búcsúlevelet, dátum nélkül (noha

¹⁴⁰ Az amnesztia alól kivételt képeztek azok, akiket nem kifejezetten politikai bűncselekmények miatt, hanem köztörvényes bűnözőként börtönöztek be. Sokan közülük valójában 1956-os szabadságharcosok voltak.

PBJ gondosan datálta feljegyzéseit), amelyben kijelenti, hogy alábecsülte az erőket, amelyekkel szembeszállt.¹⁴¹

PBJ halála vezető hír volt az Egyesült Államokban és szülőhazájában, Dániában is. A nyomozók nem tudtak fényt deríteni arra, hogy hol volt PBJ abban a három napban, amikor elment otthonról, de nem érkezett meg a munkahelyére, míg három nappal később meg nem találták, holtan, golyó ütötte lyukkal a fején. A nyomozók nem egy három napja halott ember testét találták, hanem egy frissen borotvált, ápolt emberét.

PBJ családja nem kapta meg a holttestét, csak a hamvait. Dániában temették el.

5. Az én elképzelt magyarázatom arra, hogy mi történt Povl Bang-Jensennel

Nincs olyan egyértelmű bizonyíték, amely alapján biztonsággal kijelenthető lenne, hogy mi okozta PBJ halálát. Ismerve azonban a szovjet KGB gyilkos akcióit számos korábbi és későbbi esetben, megkockáztatom a feltételezést, hogy az ő bűntényüknek esett áldozatául.

Most, hogy már nem állt az ENSZ alkalmazásában, ami korábban valamelyest visszatartotta őt attól, hogy nyilvánosságra hozza a saját verzióját, ez az akadály is elhárult. Név szerint említhetett volna néhány feltételezett szovjet kém, vagy olyanokat, akiket a KGB megvesztegethetett az ENSZ-ben, hogy a szovjeteknek dolgozzanak. És tény, hogy a magyar ügy ismét előtérbe került az ENSZ-ben; éppen az ő meggyilkolásának napján mutatták be az ENSZ Magyarországról szóló új jelentését, ami újra jelentős globális érdeklődést váltott ki az ügy iránt.¹⁴²

1454 (XIV). Magyarország kérdése

A Közgyűlés,

Miután megvizsgálta Sir Leslie Munro, az Egyesült Nemzetek Magyarországgal foglalkozó képviselőjének jelentését, akit a Közgyűlés 1958. december 12-i 1312 (XIII) határozata azzal a céllal nevezett ki, hogy a tagállamoknak vagy a Közgyűlésnek jelentést tegyen a Közgyűlés Magyarországról szóló határozatainak végrehajtásával kapcsolatos jelentős fejleményekről,

1. *Elítéli*, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és a jelenlegi magyar rezsim továbbra is figyelmen kívül hagyja a Közgyűlésnek a magyarországi helyzettel foglalkozó határozatait;
2. *Felszólítja* a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét és a jelenlegi magyar hatóságokat, hogy működjenek együtt az Egyesült Nemzetek magyarországi képviselőjével;
3. *Felkéri* az Egyesült Nemzetek magyarországi képviselőjét, hogy folytassa tevékenységét.

*851. plenáris ülés,
1959. december 9.*

6. Interjú Nagy Andrással

¹⁴¹ Az ebben a bekezdésben említett események az (1) lábjegyzetben megadott forrásból származnak.

¹⁴² Nem találtam meg a teljes jelentést, de rábukkantam a következő, a Közgyűlés 1959. december 9-én, az ENSZ-ben tartott ülésén elhangzottakról szóló hivatkozásra.

Forrás: digitallibrary.un.org/record/206860/files/A_RES_1454%28XIV%29-EN.pdf

Nagy András a szerzője az ENSZ történetében a “magyar ügyről” és a vele szorosan összefüggő PBJ drámáról szóló legrészletesebb könyvnek. (Nagy könyvét a fejezet első jegyzete idézi). Ez a Nagy - interjú a HVG című magyar hetilapban jelent meg.¹⁴³

HVG. – *Mi az, ami Önt személyesen érdekelte ebben a történetben? Bang-Jensen emberi drámája, a magyar tragédia vagy a nagypolitikai játszma?*

Nagy András: – Mind a három. A dán diplomata tragédiája sokkal mélyebben érintett, mint egy politikai krimi. Ez a fajta magatartás, ez az egzisztenciálisan felfogott küldetéstudat, amelyet képvisel, régről érdekel. Sokat foglalkoztam Kierkegaard-ral, s ekkor hívta fel valaki a figyelmemet arra, hogy van itt egy másik különös dán. Természetesen fontos számomra a magyar tragédia is. 1956: akkor születtem, fontos családi szál is köt hozzá, a második nevem ugyanis Imre lett, Nagy Imre után. A saját nevelődésemet meghatározta nemcsak '56, hanem az is, ami utána jött. Ez volt a döntő. Hiszen Bang-Jensen története, az ENSZ-vizsgálat története, a magyar forradalom sorsát megpecsételő közöny, még mindig elmondatlan, kibeszéletlen.

A könyvből adódó egyik legdöbbenetesebb következtetés az, hogy tíz évvel megalakulása után az ENSZ máris mennyire eljelentéktelenedik, s a két szuperhatalom játéktérévé válik.

Itthonról nézve úgy tűnt, a világ számára fontos a magyar '56, de aztán a kutatás során kiviláglott, hogy az ENSZ tulajdonképpen tudomására hozza az elnyomóknak, hogy továbbra is nyugodtan tegyék, amit eddig, hiszen a nagyon kényes globális status quót az ENSZ a magyarokért nem fogja kockára tenni. A magyar '56 párhuzamos története az ENSZ-ben szuezi válság, ami ugyanakkor zajlik, mint a mi forradalmunk. Az a világszervezet – s végső soron a nyugat - amely nemcsak tehetetlenné, passzívvá, de kifejezetten ártalmassá is válik a magyar ellenállás számára, hatékonyan és erősen lép fel Szuezből. Itt el kell gondolkodni azon, mit is jelent a reálpolitika, amikor lehullanak róla az illúziók. Ekkor ennek az illúziótlan érdekpolitikának két “szubjektuma” egyszer csak nem hajlandó részt venni ebben az álarcos játékban; az egyik egy dán diplomata, a másik pedig az elnyomott magyarok.

A magyar történelmi tudat egyik nagy mítosza, hogy “ha akkor beavatkozik valaki, másképp alakultak volna a dolgok”. Érvényes kérdés ez?

Nyilván “történelmietlennek” minősíthető a kérdés, de én ezt a könyvem írása során amúgy folyamatosan feltettem. Nem vagyok szaktörténész, de a kutatás szisztematikus történészi munka volt, elvégeztem sok olyan alapkutatást a levéltárakban, archívumokban New Yorktól Belgrádig, amelyeket korábban más talán nem. Ugyanakkor amit el akartam mondani, azt íróként mondtam el. Használtam a saját írói invenciómat, s úgy vélem, legitim módon, hiszen a történet számos ponton a rendelkezésünkre álló adatok alapján rekonstruálhatóan.

Nagy Imre a végsőig hitt abban, hogy meg lehet egyezni a szovjetekkel. Akkor fordul az ENSZ-hez, amikor ez a remény már meghalt. Nagyon paradox helyzet, az elveszett forradalom nem hiszem, hogy ekkor már megmenthető lett volna. Ugyanekkor tartották magukat a mítoszok: majd jönnek a kéksisakosok, Dag Hammarskjöld, ENSZ-főtitkár Budapestre érkezik, már itt van az ENSZ-vizsgálóbizottság Pozsonyban, katonai géppel hozza őket a légierő főparancsnoka. A mai kutatások alapján ennek semmi reális alapja nem volt, Hammarskjöld egy percig sem gondolta, hogy a magyar ügyben lépni tud anélkül, hogy a szovjetekkel meg ne egyezzen. Szuezből azért tudott lépni, mert

¹⁴³ Az interjú a HVG 2005. november 4-i számában jelent meg.

ott megegyezett az amerikaiakkal és a szovjetekkel.

Az ENSZ abban tudott volna segíteni, hogy enyhüljön a megtorlás, az a többéves terror, ami Kádár alatt következett. Az ENSZ-jelentés 1957 júliusára meg is születik, nagyon pontos diagnózist adva, mi történt Magyarországon s ezt a helyzetet fel lehetett volna használni, hogy Kádárék nemzetközi figyelem előtt működjenek. Ezt azonban az ENSZ legfelső vezetése - ahogy ezt Bang-Jensen is érzékelte, majd mind határozottabban állította - elszabotálta. Magyarországról közben folyamatosan csempészték ki a dokumentumokat abban a reményben, hogy majd az ENSZ elé kerülnek és kezdenek velük valamit. Ehelyett onnan a papírok a szovjetek, meg a magyar politikai rendőrség kezébe jutottak. Az ENSZ az én kutatásaim szerint indirekten segítséget nyújtott a magyarországi elnyomásban.

Az ENSZ-beli kutatásai akadálytalanok voltak?

Csaknem fél évszázaddal a történetek után még mindig vannak a magyar ügy szempontjából nagyon fontos dokumentumok, amelyeket az ENSZ archívuma nem ad ki. Amikor az kutató megpróbál magyarázatot kérni, akkor az a válasz, hogy a kérést majd az ő jogi osztályuk vizsgálja felül. Tehát a szervezet vizsgálja felül saját magát. Gyakorlatilag semmi olyan törvényes garancia nincs, ami bármilyen egyéb országban megvolna, ahol akár bíróság elé lehet vinni a vitás titkosítási ügyeket.

A Bang-Jensen-sztori a nemzetközi történészi diskurzusban hogyan szerepel?

Sokszor valamiféle bajkeverőnek látják, furcsa, illojális alkalmazottnak, akit a mai napig nem rehabilitáltak amiatt, hogy nem adta ki a az ENSZ előtt tanúskodó magyar forradalmárok nevét. A listát elégette s ma már pontosan tudjuk, hogy ha átadja az ENSZ-nek, akkor ezek a nevek itt kötnek ki a magyar politikai rendőrségen, meg a KGB-nél.

Nem lehet, hogy az ő morális viselkedése csak a mi nézőpontunkból érthető?

A moralitás szempontja nem csak '56 ügyében volt meghatározó számára, hanem a II. világháború alatt is. Ilyenfajta emberekkel, mint ő, biztosan nagyon nehéz lehetett együtt dolgozni, és az ENSZ hihetetlen erőket sorakoztatott fel vele szemben. Három vizsgálatot is lefolytatnak ellene. Eltorzítják a kérdésekre adott válaszait, majd biztonsági őrök vezetnek ki az ENSZ-ből, lecserélik a zárat is az irodáján, minden lehető módon megalázzák. Amikor még mindig nem adja fel, akkor találják meg a holttestét egy parkban.

Fontos tudnunk azt, hogy kik lőtték vagy lövették le?

Természetesen jó volna tudni. A különböző hipotézisek végiggondolására a könyv kísérletet is tesz. ... Ott a zsebében az enigmatikus búcsúlevél, amelyben szerepel, hogy alábecsülte azokat az erőket, amelyekkel szembeszállt. Miközben szó szerint azt mondta a feleségének, hogy sosem fogja alábecsülni ezeket az erőket. Tele a levél rejtett üzenetekkel, mintha egy olyan történetben vált volna szereplővé, amelyet nem mondhat el.

Kutatásaim során - Bang-Jensen gyanúját igazolva - nem véletlenül találtam meg a magyar kémelhárítás archívumában a szó szerinti jegyzőkönyveket. Rendelkezik a saját elhamvasztásáról, mintha a nyomokat el akarná tüntetni. De lehet, hogy mások akarják vele eltüntetni a nyomokat. Fizikai nyomásgyakorlásra utaló jel nincs a testén, de napokig csöng az FBI telefonja, és emberek közlik, hogy a KGB milyen tudatmódosító szereket használhatott rajta. Nagyon sok minden nyitott ebben a történetben. Éppen ez vonzott benne.

7. Posztumusz kitüntetések

PBJ önzetlen elkötelezettséget és küldetéstudatot képviselt, amely ezért a legnemesebb fajta volt. Ez végül az életébe került, de örökre összeköti őt a magyarság sorsával, és az emberiség legtisztább lelkei közé helyezi.

A jelen és a jövő nemzedékek számára 2016-ban, a forradalom 60. évfordulóján magyar kezdeményezésre szobrot állítottak a koppenhágai Solbjerg-parki temetőben, tisztelve PBJ emléke, embersége és egyetemes jelentősége előtt.

A forradalom 62. évfordulóján, 2018-ban Budapesten is megemlékeztünk Bang-Jensenről a legendás 301-es parcellában lévő szimbolikus sírhelyénél, ahol a kivégzettek százai nyugszanak – csakúgy, mint a koppenhágai szobránál, a diplomata végső nyughelyénél.

Hálából 1992-ben Göncz Árpád, Magyarország első szabadon választott köztársasági elnöke PBJ-t posztumusz a legmagasabb magyar kitüntetések egyikével tüntette ki.

PBJ emléktáblát kapott Budapesten, a belvárosi Corvin negyedben, a magyar forradalom egyik szent helyén.

18B-2 illusztráció. PBJ emléktáblája Budapesten

19A. A Dél-Floridai Egyetemen, 1957-1961

1. Bevezetés

Miután elbúcsúztam a New York-i családtól, barátoktól és ismerősöktől, és bevásároltam ezt-azt, egy szeptember eleji nap estéjén felszálltam a floridai Lakelandbe induló Greyhound távolsági buszra – ez 1130 mérföld (1815 km) távolság – kétnapos út volt, sok megállóval.

Másnap reggel a Greyhound buszsofőrje bejelentette, hogy hamarosan behúzzunk egy georgiai kisváros busztermináljába, ahol sofőrt váltunk, ami körülbelül 30 percet vesz igénybe. Közvetlenül az állomás mellett lesz egy élelmiszerbolt, ahol kávé és szendvicset lehet majd vásárolni. Így is tettem, fizettem, és már kifelé menet az élelmiszerbolt ajtajában álltam, amikor a hölgy, aki a rendelésemet kiadta, azt mondta: „Jöjjön vissza hozzánk!” Visszamentem hát a pulthoz, és vártam, hogy a hölgy miért hívott vissza. „Igen, segíthetek még valamiben?” „Visszahívott, ezért visszajöttem.” A pultos hölgy mosolygott: „Nálunk, itt Georgiában a, ‘jöjjön vissza hozzánk’ a búcsúzás egy módja, várjuk a vásárlóinkat, hogy visszatérjenek, amikor Isten újra errefelé hozza őket.”

A Greyhound busz mérföldeken át haladt a sík floridai terepen. Körülbelül öt mérföldenként egy tábla volt látható: „All the OJ you can drink for 10 cents” [Minden narancslevet 10 centért ihat], amely a gyümölcsös nevét és az oda vezető mérföldek számát mutatta. Nagyon vártam már, hogy rengeteg gyümölcslevet igyak a gyümölcsösben. Végre megérkeztünk, és a többiekkel együtt a kiszolgáló pulthoz tolakodtam. Miután elfogyasztottam egy közepes méretű pohárral, odatartottam a poharam, hogy kérjek még. „That's all the OJ you can drink for 10 cents” [Ez minden narancslé, amit 10 centért ihat] – volt a nyers válasz, így jó néhány további dime-ot [10 centest] kellett költenem, hogy jóllakjak gyümölcslével; ez volt az első leckém az agresszív amerikai marketing „bait and switch” becsali taktikájából.

A lakelandi buszterminálról taxival mentem a Florida Southern College-ba (FSC), ahol regisztráltattam magam az irodában, megkaptam a szobámat és a kulcsokat, és berendezkedtem. A kollégiumban kétágyas szobák voltak, minden szobán két diák osztozott, plusz négynek egy fürdőszoba és egy aprócska konyha egyszerű villanytűzhellyel és néhány edénnyel. Egy szobát kaptam egy Bob Jones nevű floridai crackerral¹⁴⁴, aki jó barátom lett.

A főiskola épületei között és az egész kampusz körül narancs- és grapefruitfák álltak, sokukon már érett volt a gyümölcs. Kíváncsi voltam, hogy a diákok büntetés nélkül megkóstolhatják-e a gyümölcsöket.

Másnap jelentkeztem a munkahelyemen, Frank P. Szabo dékán úrnál, aki másodgenerációs magyar volt, kedves ember, aki tört magyarsággal beszélt, mindig ezen a nyelven szólított meg. Egyszerű irodai teendőim voltak, de arra emlékszem a legélénkebben, hogy amikor Szabo dékán titkárnője, Betty ebédelni ment, vagy kilépett az irodából, szigorú kötelességem volt Mr. Szabo irodájának előszobájában maradni, az ő védelmében, hogy a sok diáklány, aki Szabo úrral konzultálni jött, ne vádolhassa a dékánt azzal, hogy nem kívánt módon közeledett feléjük. Mr. Szabo, aki gyakran járt találkozókra többi dékánnal az ország minden részéből, olyan történetekkel tért haza, amelyekben zavaros fejű nők vádolták tanácsadójukat elképzelt szexuális közeledéssel. Ezért az én „magasztos” kötelességem volt megvédeni őt azzal, hogy egyszerűen jelen voltam, és a belső irodájának ajtaja mindig nyitva volt, amikor női látogatókat fogadott.

A kampusz fáin lógó érett narancsok és grapefruitok szünet nélkül izgatták a fantáziámat. Így késő esténként szüreti lakomát csaptam, tucatnyi gyümölcsöt szedtem össze egy zsákba, hogy visszavigyem a kollégiumba. Egyszer csak az éjjeliőr elkapott, és azt mondta, hogy másnap jelentkezzek Szabo dékán úr irodájában. Alig tudtam aludni a rettegetől: vajon milyen büntetést fogok kapni?

¹⁴⁴ A floridai crackerek a gyarmati korszak brit és amerikai úttörő telepesei voltak az USA mai Florida államában; a kifejezést a mai napig alkalmazzák leszármazottjaikra és a fehér déliek körében kialakult szubkultúrájukra is.

Másnap Szabo dékán úr csak mosolygott, azt mondta, hogy semmi gond, de egyszerre csak néhány gyümölcsöt vigyek el.

A következő részben Frank Lloyd Wright építészetéről lesz szó, majd az FSC-n történt emlékezetes epizódok következnek a tanulmányaimról; a lepukkant tragacsról, amit meg tudtam venni, minden fiatalember álmát beteljesítve, hogy legyen egy négykerekű közlekedési eszköze, amit vezethet; a lányokról, akikkel randiztam; a rengeteg segítségről, amit sokaktól kaptam; arról, hogy hogyan sikerült az USA egyik legjobb ösztöndíját megszerezni a továbbtanuláshoz; és így tovább.

2. Frank Lloyd Wright (1867-1959): híres amerikai építész és pedagógus

A gyönyörű Monroe-tó partján, Lakelandben található koedukált FSC mindmáig a Frank Lloyd Wright-épületek legnagyobb egy helyen lévő gyűjteménye.

19A-1 fénykép. Az Annie Pfeiffer kápolna az FSC-n

19A-2 fénykép. Wright szobra

Híresek többek között az esplanade sétányok (19A-3 fénykép), hogy a gyalogosokat védjék a napsütéstől.

19A-3 fénykép. Esplanade sétány

19A-4 fénykép. Az úszómedence

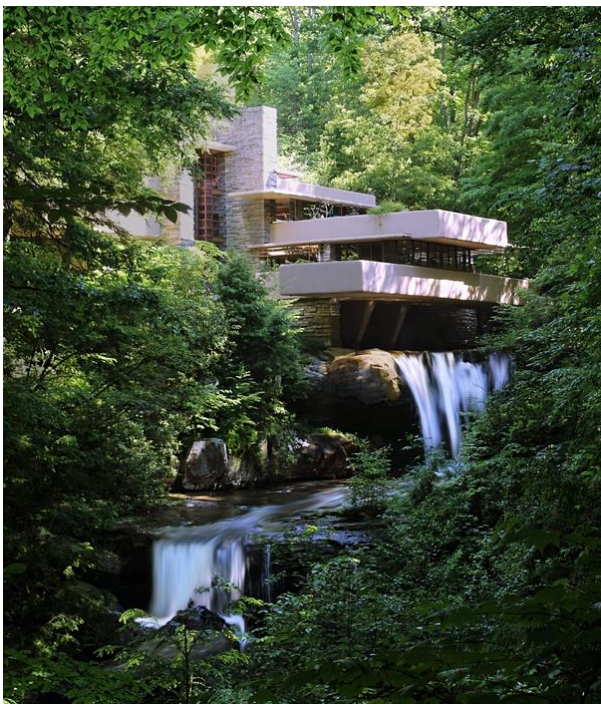
A 19A-1, 19A-2, 19A-3 és 19A-4 képek forrása: a szerző gyűjteménye.

A főiskola medencéjében tanultam meg úszni. Eleinte igyekeztem közvetlenül zárás előtt menni, hogy minél kevesebb úszóval találkozzam, mert szégyelltem a fogyatékoságomat. A későbbi években már kevésbé érdekelt, így akkor mentem, amikor időm engedte.

* * *

Wright egyik gyakran használt szava a „usonian” volt, amely kifejezés az USA építészetének lényegét írja le: kihívóan kicsi és környezetét tiszteletben tartó. Nincsenek lendületes lépcsőházak, nincsenek birodalmat sugalló oszlopok, nincsenek grandiózus mennyezetek, és legfőképpen nincsenek dobozszerű szobák egymás mellett és egymás tetején. Az egymásra pakolt szobákból álló házról mondta Wright, „valami olyasmi, ami nem illik a mi liberális demokratikus kormányunkhoz; az ilyesmi alapvetően egyénellenes”.

A következő néhány fotó Frank Lloyd Wright néhány leghíresebb épületét mutatja be, illusztrálva, hogy miért emlegetik őt világszerte, beleértve pályatársait is, az Egyesült Államok legeredetibb és leghíresebb született építészeként.

19A-5 fénykép. A Vizesés ház. Konzolos erdei lakóház

19A-6 fénykép. A New York-i Guggenheim Múzeum

19A-7 fénykép. Wright-épület; egyszerű homlokzat, nyitott hátoldal

19A-8 fénykép. Egy másik híres, préri stílusú Wright-épület, különleges szögekkel

Forrás: 19A-5-től 19A-8-ig: Katrina Manson, *My Night with Frank Lloyd Wright*, (Az éjszakám Frank Lloyd Wrighttal, Financial Times, 2021. február 17.)

1910 körül a japánok kezdtek Wrihtra gondolni egy új tokiói szálloda építészeként, ahol a látogatókat nyugati stílusú luxusban szállásolhatnák el és szórakoztathatnák. 1913 elején szeretőjével, Mamah Borthwickkal (Frank felesége nem akart elválni) néhány hónapot töltött Japánban. Wrightot lesújtó csapás érte, amikor egy örült alkalmazott a házat felgyújtotta, Mamah-t és a látogatóban Taliesinben (Wright saját maga és családja számára épített otthonában) tartózkodó gyermekeit négy másik emberrel együtt megölte. A ház lakószárnya elpusztult a tűzvészben.

A tragédiától megrendülten Wright hozzálátott otthona újjáépítéséhez, és hamarosan csatlakozott hozzá Miriam Noel szobrászművésznő, aki a szeretője lett. 1916-ban Japánba mentek, amely öt évig az otthonuk volt.

A tokiói Imperial Hotel (1915-22 között épült, 1967-ben lebontották) pazar kényelemmel, pompás terekkel és példátlan kivitelezéssel Wright egyik legjelentősebb alkotása volt. Forradalmi, lebegő, konzolos kivitelének köszönhetően ez volt egyetlen nagy épület, amely biztonságosan ellenállt az 1923-ban Tokiót sújtó pusztító földrengésnek. Továbbra sem kételkedett senki abban, hogy Wright tökéletesen uralja művészetét, de egocentrikus és szokatlan viselkedése, valamint a magánéletét övező botrányok miatt továbbra is nehézségekbe ütközött a nagyobb megbízások megszerzése terén.

3. Az első év

A gólyáknak (ahogy az elsőéves hallgatókat nevezik) a kollégiumban kellett lakniuk, és ugyanazokat az alapozó tantárgyakat kellett felvenniük.

19A-1. epizód: Európa hangja?

Az egyik professzor szeretett beszélgetésbe elegyedni a hallgatókkal, kérdéseket feltenni nekik a tananyaggal kapcsolatban. Rendszeresen felhívott a kérdéseivel, és amikor válaszoltam, azt mondta: „Látják, ez az európaiak véleménye”. Miután ezt többször is elmondta, azt mondtam: „Professzor úr, én nem képviselem az európaiak százmillióit, több tucat nemzetet és sok különböző nyelvet; ez a vélemény csak az én véleményem, nem Európáé”.

Feltűnt, hogy ezután az úgynevezett „röpdolgozataimat” szigorúbban osztályozta, mint korábban.

19A-2. epizód: Milyen nyelven gondolkodik?

Néhány héttel az iskola megkezdése után az egyik professzorom megkérdezte: „Milyen nyelven gondolkodik?” Azt válaszoltam, anélkül, hogy különösebben gondolkodtam volna rajta, hogy „természetesen magyarul”. A tanév vége felé egy másik prof ugyanezt a kérdést tette fel. Kész voltam azonnal a szokásos módon válaszolni, de aztán rájöttem, hogy ekkor már a helyi nyelven gondolkodtam.

19A-3. epizód: Találkozás új barátokkal.

Frank P. Szabo dékánon kívül, akivel az első évben együtt dolgoztam, volt még egy magyar származású oktató, egy régóta nyugdíjas budapesti operaénekes. Gyenge Anna volt az igazi neve, a művészneve Madame Roselle; mindenki így hívta. Hetvenes éveiben járt, és egy vele nagyjából egyidős helyi hölgynek, Ethel Lounsbury-nek lett a kebelbarátnője; gyakran voltak együtt. Mrs. Lounsbury nagyon kedves, de nagyon furcsa hölgy volt. Két felnőtt gyermeke volt, Charles, aki nő volt és egy másik floridai városban élt, és Florence, egy vénkisasszony, aki az édesanyjával lakott. Charles és Florence is a nemzeti társadalombiztosítási hivatalnál dolgozott. Mrs. Lounsbury-nek volt még öt szíami macskája, mindegyikük „tökéletes”, ahogyan ő szokta ismételtetni, utalva arra, hogy mindannyian ivartalanítva voltak, és soha nem hagyták el a házat. Mrs. Lounsbury házassága elég rossz lehetett, abból ítélve, hogy soha nem említette régen elhunyt férjét, és hogy gyakran tartott tirádákat a szex ellen emberek és állatok közöttire vonatkozóan egyaránt.

Mrs. Lounsbury keresztény tudós volt. Ezt a szektát Mary Baker Eddy hozta létre Bostonban. Miután 1866-ban súlyosan megsérült, Eddy a Biblia felé fordult, ahol állítása szerint felfedezte a lelki gyógyítás törvényeit, és megírta a *Science and Health with Key to the Scriptures* (Tudomány és egészség a Szentírás kulcsával) című művét. A keresztény tudósok nem hisznek az orvosokban és a gyógyszerekben, inkább az ima gyógyító erejében bíznak, bár nem hibáztatják azokat, akik orvosokat és gyógyszereket vesznek igénybe.

4. A második év

Mrs. Lounsbury és Florence Lakelandben, az Orange Park Ave. 811-ben lakott, nagyon közel a főiskolához, egy szép, tágas házban. A ház kert felőli oldalán volt egy kis lakás, külön bejárattal, egy aprócska hálósobával, egy kis fürdővel és egy hordozható elektromos tűzhellyel a főzéshez. Azt mondták, hogy ingyen megkaphatom azt a „petit apt”-et, mivel nem használják. Másodévesként már nem kellett kollégiumban laknom, ezért úgy döntöttem, hogy odaköltözöm. Sem a ház, sem a kis lakás nem volt klimatizálva, így sokat szenvedtem a párás floridai időjárástól, különösen éjszaka; de ez nem különbözött a kollégiumi páratartalomtól. Megkönnyebbülést csak az enyhe telek hoztak.

19A-4. epizód: Egy robogó vásárlása.

Miután narancssal és grapefruittal jóllaktam, lázas vágyam a járművek felé fordult, amelyeket oly sok osztálytársam rutinosan vezetett, akár robogót, akár használt autót, miután már nem voltak elsőévesek (az elsőévesek számára tilos volt járművet vezetni). Én robogóval kezdtem, hogy megismerjem az utakat. Azonban még a robogó vezetéséhez is szükség volt jogosítványra, amelyért tanfolyamot kellett végezni, és a helyi gépjármű-felügyeletnél írásbeli és gyakorlati vizsgát kellett tenni.

19A-5. epizód: Több munkahelyről is kirúgnak.

Mivel már nem dolgozhattam a dékáni hivatalban, ami az FSC-től kapott egyéves ösztöndíjam feltétele volt, munkát kellett találnom. Körülnéztem, de nem volt könnyű munkát találni. Megpróbáltam taxizni, de hamarosan kirúgtak, mert nem ismertem a várost. Aztán valaki szerzett nekem egy banki állást, pénztárosként dolgoztam; nem volt nehéz. Azonban 1958-ban, éppen karácsony előtt este a bank alelnöke magához hívott, átadta a heti fizetésemet tartalmazó borítékot némi pluszpénzzel, és azt mondta, hogy nem kell visszajönnöm. Hogy miért? Mert az egyik jómódú ügyfél panaszkodott, hogy nem értette az akcentusomat, amikor felhívtam, hogy jelezzem, rosszul töltötték ki a befizetési bizonylatot.

19A-6. epizód: Vállalati állások keresése, megelőlegezett pénzügyi segítség.

Állásra volt szükségem, ezért egyik professzorom, Richard Pfister matematikatanár és felesége (19A-9 fénykép) tanácsára 50 levelet (!) gépeltem le egyenként, amelyeket az USA legnagyobb vállalatainak elnökei címére küldtem el.

19A-9 fénykép. Mr. és Mrs. Pfister

Forrás: Marer fényképalbum

Sajnálatomra, vagy talán szerencsémre, sok elismerést kaptam, de anyagi segítséget nem. Ebben a kétségbeejtő helyzetben kerestem fel az FSC elnökét, Dr. Thriftet, további segítséget kérve. Ő beleegyezett, hogy addig adja nekem folyamatosan a tandíjamat fedező ösztöndíjat, amíg a jó jegyeim megmaradnak. A kampuszbéli megjelenésem (lásd alább) bizonyára sokat segített.

19A-7. epizód: Előadás az FSC-n és máshol.

Két magyar menekült, George Langer és én, egyéves ösztöndíjat kaptunk az FSC-től. George az első év után otthagyta a főiskolát, így 1958-tól én voltam az egyetlen magyar menekült diák a főiskolán. Többször felkértek, hogy szóljak a diáksághoz – félévenként kétszer kellett összegyűlnünk az Annie Pfeiffer-kápolnában (19A-1 fénykép) egy úgynevezett konvokációra, amelyen az FSC vezetői bejelentéseket tettek, rövid vallási szertartást tartottak – ne feledjük, hogy az FSC metodista iskola volt – , és egy vendégelőadó is szerepelt. Az utóbbiak között voltak híres látogatók is. Én viszont, mint az egyetlen magyar menekült a főiskolán, „helyi kuriózum” lettem, és mivel általában jól szerepeltem a beszédeimmel, többször felkértek előadónak. A 19A-1 illusztráció a helyi városi újság beszámolója az egyik ilyen beszédemről. (Magyarul lásd a 19A-1 szövegdobozban.)

Hungarian Escapee Relates Life Under Communist Rule

By PAUL MARTIN
Ledger Staff Writer

A foreign student at Florida Southern College who escaped the Iron Curtain has a one word description of America: "Freedom."

Paul Marer, 22, who fled Hungary when the Communists clamped down a steel heel on the country in late 1956, said the word is a travesty in his native land.

"Here you can really come and go as you please," he said. "In Hungary the word freedom has no real meaning."

Family Still In Budapest

Marer's parents and small sister still live in Budapest, where he was born. The family witnessed the Hungarian revolution which was stamped out by the Reds. Hundreds were slain and thousands more sent to concentration camps.

"I saw the Iron Curtain coming down," Marer said. "I wanted to finish my education in the West, so I escaped."

Marer has an artificial left leg as a result of an earlier accident. He said he walked 100 miles from Budapest to the Austrian border, and freedom.

"I walked day and night," he said. "When Russian soldiers stopped me I told them I was just going on to the next village."

He got safely across the border and was given sanctuary by the Austrians.

He said his parents did not come with him because they were too old to make the long walk, as was his little sister.

Parents Didn't Chance Escape

"And it was a big chance, a gamble with your life to try to escape," he said. "So they stayed."

He hears from them regularly, he said.

Marer said he was among the first 100 Hungarians to be flown to the United States.

"About 200,000 Hungarians escaped," he said. "About one from every family. If the Communists were to make reprisals against the relatives they would have to punish all Hungary."

Marer said the World University Service in New York arranged a one-year scholarship for him at Florida Southern College.

He is now in his second year, and the continuation of scholarship is contingent on his good grades.

He is majoring in business administration, with a minor in education. He plans to stay in America after he graduates.

Marer has spoken to civic groups here about his experiences. He said he would be happy to talk to other groups: "So they can perhaps better appreciate America."

19A-1 illusztráció. A helyi újság beszámolója az FSC diákközösség előtt tartott beszédéről
Forrás: A szerző gyűjteménye

19A-1 szövegdoz. Magyar menekült mesél a kommunista uralom alatti életéről

Szerző: Paul Martin

A Florida Southern College egyik külföldi diákja, aki kimenekült a vasfüggöny mögül, egy szóval jellemzi Amerikát: „Szabadság”.

A 22 éves Paul Marer, aki elmenekült Magyarországról, amikor a kommunisták 1956 végén vasmarokkal szorították az országot, azt mondta, hogy ez a szó hazájában paródia.

„Itt tényleg jöhetsz, mehetsz, ahova akarsz” – mondta. „Magyarországon a szabadság szónak nincs igazi jelentése.”

A család még mindig Budapesten

Marer szülei és kishúga még mindig Budapesten élnek, ahol született. A család szemtanúja volt a magyar forradalomnak, amelyet a vörösök vertek le. Százakat végeztek ki, és több ezret küldtek koncentrációs táborokba.

„Láttam, ahogy a vasfüggöny leomlott” – mondta Marer. „Nyugaton akartam befejezni a tanulmányaimat, ezért megszöktem.”

Marernek egy korábbi baleset következtében múlába van. Elmondása szerint 100 mérföldet gyalogolt Budapeستől az osztrák határig és a szabadságig.

„Éjjel-nappal gyalogoltam” – mondta. „Amikor orosz katonák megállítottak, azt mondtam nekik, hogy csak a következő faluba megyek.”

Biztonságban átjutott a határon, és az osztrákok menedéket adtak neki.

Elmondta, hogy a szülei nem jöttek vele, mert túl idősek voltak a hosszú gyalogláshoz, ahogy a kishúga sem.

A szülőknek nem volt esélyük a szökésre

„És ez nagy kockázat volt, az életed kockáztatása, ha szökni próbálsz” – mondta. „Így hát maradtak.”

Elmondása szerint rendszeresen hall róluk.

Marer elmondta, hogy az első 100 magyar között volt, akiket az Egyesült Államokba repültek.

„Körülbelül 200.000 magyar menekült el” – mondta. „Minden családból körülbelül egy. Ha a kommunisták megtorlást hajtanának végre a rokonok ellen, egész Magyarországot kellene megbüntetniük.”

Marer elmondta, hogy a New York-i World University Service egyéves ösztöndíjat szerzett számára a Florida Southern College-ban.

Most a második évfolyamra jár, és az ösztöndíj folytatásának feltétele, hogy jó jegyei legyenek.

Üzleti adminisztráció a főszakja, mellékszakiránya pedig az oktatás. Úgy tervezi, hogy a diploma megszerzése után Amerikában marad.

Marer már beszélt itteni civil csoportoknak a tapasztalatairól. Azt mondta, szívesen beszélgetne más csoportokkal is: „Így talán jobban meg tudják becsülni

A magyar menekültként tartott előadásaimról szóló újságcikkek, valamint a szájhagyomány útján terjedő hírek alapján gyakran kaptam felkéréseket privát kluboktól, hogy szintén szóljak hozzájuk. A 19A-10 fényképen az Amerikai Forradalom Lányai (Daughters of the American Revolution, DAR) előtt

beszéltem, akik egy kis karácsonyfát adtak nekem, amelyet a szokásos csecsebecsék mellett bankjegyekkel díszítettek.

19A-10 fénykép. Beszéd a DAR előtt

Forrás: Marer családi album

5. A harmadik (junior) év

Egész jól haladtam a tanulmányaimmal. Ez és a beszédek által elért ismertségem, ami kedvező publicitást eredményezett erről a „jól dolgozó magyar menekültről”, arra készítette az FSC-t, hogy a két lakelandi főiskolás „kiváló férfi” egyikeként nagydíjra jelöljenek.

19A-2 illusztráció. Újsághír a Lakeland-díj elnyeréséről

Forrás: A szerző gyűjteménye

19A-8. epizód: Utazás Floridából New Yorkba egy luxusautóval.

Vannak New Yorkban (és máshol északon, beleértve Kanadát is) élő gazdag amerikaiak, akik a telet Floridában töltik. Mivel nem az autójukkal akarnak le- és visszautazni, felbérelnék egy egyirányú autózásra szakosodott ügynökséget, hogy vigye el az autójukat Floridába, majd később vezesse vissza NYC-be (vagy más északi célállomásra). Láttam egy hirdetést, amelyben luxusautókra kerestek sofőröket Floridából NYC-be; jelentkeztem, és kiválasztottak. Az ajánlat: öt napod van az út megtételére, nem fizetsz semmit, és nem kapsz semmilyen díjazást, csak pénzt a tankolásra. Ez egy ingyenes utazás luxusautóval. A 19A-11 fényképen látható az autó, egy új Cadillac kabrió, amelyet júniusban Philadelphián keresztül NYC-be vittem, két napot Phillyben eltöltve, ahol meglátogattam Ferenci Lilly unokanővéremet és családját.

19A-11 fénykép. A Cadillac kabriót megmutatom barátaimnak, mielőtt Lakelandból New Yorkba indulok

Forrás: Marer fényképalbum

19A-9. epizód: Nyári táborvezetői állás Észak-Karolinában.

Egy lakelandi család, Singerék ajánlására kaptam egy vonzó nyári munkát Észak-Karolinában, az Osceola táborban – körülbelül félúton New York és Lakeland között –, 1959. június 17-től augusztus elejéig. A feladatom az volt, hogy kilenc fiút, 12-13 éveseket vezessek, és éjjel-nappal velük legyek. Minden csapat két hétig maradt, így négy „turnus” volt, amelyekkel egy-egy vezetőnek két hétig kellett foglalkoznia. (A tartózkodás első hetében minden tanácsadó eligazítást kapott a munkáról.) A díjazás 200 dollár volt a szezonra, plusz szállás és ellátás. És minden egyes turnusra minden tanácsadó egy 17 éves középiskolás diákasszisztentst kapott, aki nem fizetett a táborért, és nem is kapott pénzt.

Szokás volt (még ma is az), hogy amikor a szülők eljönnek a csemetéikért, szép borraivalót adnak a vezetőnek, aki két hétig gondoskodott róluk. Emlékszem, hogy az egyik turnusomból négy fiút a szüleik korábban hazavitték, a maradék ötöt pedig egy másik csapatba helyezték át. Ezért amikor hazavitték őket, annak a csapatnak a vezetője kapta meg a borraivalót, amit nekem kellett volna kapnom. Ez egy látszólag jelentéktelen kérdés, de ennyi év után is megmaradt az emlékezetemben.

A tábori munka után még több mint egy hónapom maradt, így elmentem New Yorkba. Manhattan közepén, a 34. utcai YMCA-ben laktam¹⁴⁵, minden péntek reggel kijelentkeztem, és a következő hétfő

¹⁴⁵ A YMCA a Young Men's Christian Association (Fiatal Férfiak Keresztény Egyesülete) rövidítése, egy világméretű szervezet, amely elsősorban a fiatalokat szolgálta, de ma már minden korosztályt kiszolgál az egészség és az

reggel újra bejelentkeztem (a YMCA kis egyszerű szobáit csak napról napra lehetett bérelni). Minden hétfőn visszatértem a YMCA-be, amikor valaki hazavitt Atlantic Cityből, ahol mindenféle hétvégi munkát vállaltam – a leszedőtől a pincéren át a pultosig bármit –, amire szükség volt az emigráns magyar orvosokból álló csoport tulajdonában lévő nagy szállodában, akik garantálták nekem a napi 18-20 órás munkát bármelyik nyári hétvégén. Az, hogy minden tapasztalat nélkül bedobtak ezekbe a felszolgálati munkákba, mindenféle furcsa epizódokat szült.¹⁴⁶ De a legfőbb ok, amiért emlékszem arra a New York-i nyárra, az a csodálatos romantikus élményem volt, amelyet alább a „Barátnők” alcím alatt idézek fel.

19A-10. epizód: Vendég vagyok a lakelandi Kossuthville-i magyar menekültek kolóniájában, és hunglishul tanulok.

Volt egy tucatnyi egyszerű magyar menekültből álló kis társaság. Az egyik házaspár, Mr. és Mrs. Fenessy, szeretett meghívni „igazi magyar” ételekre. Kedvesek és vendégszeretőek voltak, és büszkéek voltak arra, hogy egy magyar főiskolai hallgató a vendégük. Fenessyék teljesen tájékozatlanok voltak a körülöttük lévő világról. A férjnek kemény fizikai munkája volt egy közeli gyárban, a feleség háztartásbeli volt. Többször meglátogattam őket az „igazi magyar” ételek miatt, mert nagyon örültek, ha jöttem, mert az asszony mesésen főzött, és azért is, hogy szórakoztasson a „hunglish”, amit beszéltek; a magyar és az angol furcsa keveréke. A magyar menekültek nagy többsége az USA-ban hunglishul beszélt. Ez a tipikus magyar menekülttörténet elkerülhetetlen menete: már elfelejtették a helyes magyar nyelvet (ha valaha is beszéltek), és nem tanultak meg – és valószínűleg soha nem is fognak – nyelvtanilag helyesen angolul beszélni. Életük hátralévő részét a „hunglish” kommunikáció soha-sehol világában élik le.

Semmiképpen sem az a célom, hogy gúnyt űzzek az ilyen emberekből – gyakran ők végezték azokat a „nehéz munkákat”, amelyek hozzájárultak Amerika gazdasági sikeréhez –, de a szemléltetés kedvéért az alábbiakban (az egyik hazaküldött levelemből) két részletet reprodukálok a hunglish illusztrálására. Például:

„*A csengő ringolt*” [csengett];

”*Kimentem, ott áll a postman és egy levelet cipelt*” [a postás levelet hozott].

Egyszer hallom, hogy Fenessy asszony a kaputelefonon beszél egy házaló kereskedővel, aki arra kéri, hogy vegye meg, amit árul. Azt válaszolta, hogy megfontolja a vásárlás lehetőségét, ha egyszer „*I had more money in my behind*” [„több pénz lesz a hátsómban”, vagyis, ha több félretett pénzem lesz]. És így tovább.

19A-11. epizód: Egy tragacs büszke tulajdonosa.

Floridában gyakran esett az eső, így nem volt kellemes a robogón ázni. Megkérdeztem a felnőtteket, akikről úgy gondoltam, hogy szavahihetőek, hogy tudnak-e egy olcsó, de megbízható használt autót. Végül akadt egy, és egy 1951-es Nash Rambler (19A-12 fénykép) boldog tulajdonosa lettem, amiről Budapesten, pláne egyetemistaként, álmodni sem mertem volna.

életkörülmények jobbá tétele érdekében. Sok ilyen, úgynevezett „Y” klub egy nagy sportlétesítmény, és gyakran szponzorálnak csoportos programokat, amelyeken megfizethető díj ellenében lehet részt venni.

¹⁴⁶ Egy reggel például, amikor a kávézóban segédkeztem, ahová sok vendég érkezett reggelizni, amikor kinyitottam a kenyértartót, egy egér ugrott ki, és én felsikoltottam. A vendégek csodálkozva fordultak felém. Mielőtt megmagyarázhattam volna, egy tapasztalt idősebb pincérnő azt mondta: „Ó, semmiség, a kenyérpírítónk meghibásodott, és ez ijesztette meg.” Közben megrúgta a lábamat, figyelmeztetésképpen, hogy maradjak csendben.

19A-12 fénykép. Az első autóm

Forrás: timescolonist.com/driving/bill-vance-nash-rambler-americas-first-compact-car-5001984

Ez volt az USA első sikeres compact car (kis családi autó) modellje a második világháború után, egy elegáns kabrió, fix oldalablak-keretekkel. (1957-58-ban két szerény méretű amerikai személyautó-gyártó, a Nash és a Hudson egyesült, és létrehozták az American Motors-t).

Egy barátom elvitte az új szerzeményt egy autószerelőhöz. Ő kijavított néhány dolgot, és azt mondta, hogy az autó most már kész arra, hogy bármilyen távolságot megtegyen, anélkül, hogy aggódnom kellene a meghibásodástól.

Esténként, ha túl fáradt és rosszkedvű voltam, kiléptem a lakásból, kényelmesen beültem az autóba, bekapcsoltam a rádióját, zenét hallgattam, és rögtön jobban éreztem magam.

19A-12. epizód: A német tanárom, Frau Julianna Jordan.

Frau Jordan német özvegyasszony volt; Floridában kötött ki a férjével, aki korán meghalt. Összebarátkozott Dr. Wernher von Braunnal (1912-1977), a német főnökkel, aki részt vett a nácik rakétafejlesztésében, majd az amerikaiakhoz került (sok kollégájával együtt). Von Braun a huszadik században az USA legfontosabb rakétafejlesztője és az űrkutatás vezéregyénisége lett.¹⁴⁷ Az 1950-es években gyakran járt az FSC-hez közeli Cape Canaveral űrkikötőben. Így találkozott Frau Jordan és von Braun.

Az asszony a híres barátjával folytatott fantasztikus beszélgetésekről mesélt nekünk; mindazokról az izgalmas dolgokról, amelyeket von Braun a jövőre nézve tervezett. Sok történetét felidézte, mi pedig tátott szájjal hallgattuk, hogy „ilyen közel” lehetünk valakihez, aki a jövő építőmestere volt.

Frau Jordan kiváló tanár volt. Egyik hobbija az volt, hogy az FSC sok nemzetiségű diákjait összegyűjtötte otthonában, különösen a karácsonyi ünnepek alatt, etetett és szórakoztatott minket. A 19A-13 fénykép a nappalijában készült; én a padlón ülök, a jobb szélén.

¹⁴⁷ Von Braun lett a NASA Marshall Űrrepülési Központjának igazgatója és a Saturn V, a szuper hordozórakéta főtervezője, amely az amerikaiakat a Holdra repítette.

19A-13 fénykép. Frau Jordan a vendégekkel, 1959 karácsonya
 Forrás: Marer családi album

6. Barátnők

19A-13. epizód: Mavis

Az 1958-59-es tanév nagy részében egy Mavis nevű lánnyal „jártam” (19A-14 fénykép); a Bahamákról származott; a nagybátyja fedezte a főiskolai költségeit. Elképesztően hűséges volt hozzám, és arról beszélt, hogy egy nap összeházasodunk; őszintén szólva, ez megijesztett. A kedvességére példa, hogy az Osceola-táborban, ahol nyáron felügyelő voltam, Mavis küldött nekem egy csomagot. Egy elegáns, értékes tengeri kagylóból faragott nyakkendő volt benne, valamint hozzá illő mandzsettagombok, amelyekbe a monogramomat vészték.

19A-14 fénykép. Mavis-szel
 Forrás: Marer családi album

Odáig ment, hogy meghívott, töltsen vele és az édesanyjával a következő nyarat a Bahamákon, és megmutatta az édesanyja levelét, amelyben megerősítette a meghívást.

Az ötvenes években szokás volt, hogy a fiatal nők főleg azért iratkoztak be főiskolára, hogy megfelelő férjet találjanak. Akkoriban a középosztálybeli családokból származó nők többsége nem tervezte, hogy állást vállal, ezért fontos volt olyan társat találni, akinek a jelleme és az anyagi jövője megfelelőnek tűnt.

Nem voltam szerelmes Mavisbe, és nem akartam bátorítani (vagy félrevezetni), ezért fokozatosan megszakítottam vele a kapcsolatot, mígnem felismerte a helyzetet, és barátként váltunk el.

19A-14. epizód: Dalia

A helyszín: New York; az idő: egy hétköznapi 1959. augusztus elején. Az Atlantic Cityben töltött első, háromszoros túlórával töltött hétvégém után hullafáradt voltam, ezért azt terveztem, hogy a következő hétvégéig pihenek, meglátogatom a barátaimat és megnézem a nevezetességeket.

Egy késő esti órában Manhattan közepén vártam a metróra, más utasokkal együtt. Nem messze tőlem egy feltűnően szép lány állt; nem tudtam levenni róla a szemem. Nem messze tőlem egy feltűnően szép lány állt; nem tudtam levenni róla a szemem. Emlékszem, hogy rengeteg ülőhely volt, de én állva maradtam. Egyszer csak a szépség felállt, odajött hozzám, és megkérdezte: „Jó irányba megyek a 125. utca felé?” „Igen, igen, erre van. Mellesleg érzem az akcentusát, honnan jött?” „Iránból, a nevem Dalia” – és kezet nyújtott.

Ott szálltam ki, ahol ő. Megtudtam, hogy egy Mississippi állambeli lányfőiskola hallgatója, pszichológiát tanul, hat hétre jött New Yorkba, mert önkéntes munkát ajánlottak neki egy kórházban; másnap jelentkezik. Megkérdeztem, hogy felhívhatom-e, és megadta a telefonszámát.

A története, röviden: Az apja egy gazdag nemzetközi ügyvéd volt, aki azt akarta, hogy amerikai oktatásban részesüljön, és beíratta egy hagyományos és szigorú, csak lányok számára alapított, tehát „biztonságos” főiskolára az egyik legkonzervatívabb déli államban. Ő pedig azt mondta, hogy nem szereti az iráni életet, sokkal jobban szereti az amerikai „szabadságot”, és nem tervezi, hogy a diploma megszerzése után visszatér Iránba.

Megpróbálom ezt megoldani, bár apámnak ez nem fog tetszeni, és megpróbálja megakadályozni. De van még két évem, hogy megtervezem az életemnek ezt a részét.

Miután megismertem őt, megállapítottam, hogy meglepően intelligens. Otthonosan és lelkesen beszélt minden témáról, és tájékozottan nyilatkozott róluk. Azt mondta, hogy kitűnő tanuló volt, szinte mindenből jeles osztályzatot szerzett. „Ő, ebben az esetben valószínűleg pályázhatnál ösztöndíjra” – böktem ki. „Minek? Az apámnak több pénze van, mint amennyit el tudna költeni.”

Még nagyobb meglepetésemre egyáltalán nem volt szégyenlős, ami a testi kapcsolatot illeti. Több randevűnk is volt, és csak azt kérdeztem tőle, hogy ráér-e velem jönni a következő hétvégén, gondolván, hogy ha igent mond, akkor nem megyek Atlantic Citybe. „Kösz, nem” – mondta – „már randim van ...”, és megemlítette egy férfi nevét. Nos, ezzel a probléma megoldódott.

Egy másik alkalommal, amikor randevút javasoltam, azt mondta: „Sajnálom, de ma este találkozom ...” és egy másik férfi neve következett. Először rettenetesen féltékeny voltam, de aztán úgy okoskodtam, hogy Dalia amúgy sem az én súlycsoportom: mohamedánnak nevelték (bár egyáltalán nem volt vallásos), szupergazdag, nem az a hűséges fajta, több ezer kilométerre leszünk egymástól az iskolában, és így tovább, és így tovább. Úgyhogy úgy döntöttem, hogy most élvezem a társaságát, amíg lehet, aztán elfelejtem őt.

19A-15 fénykép. Dalia a tengerparton, 1959. augusztus

Forrás: Marer családi album

Amikor eljött az elválás ideje, nekem adta a fenti fényképét (amit megjegyeztem, hogy nem én készítettem, hanem valószínűleg valamelyik másik partnere), a hátulján ezzel a megjegyzéssel:

Paul, élveztem az együtt töltött rövid, de kiváló időt. Itt van a fényképem, amely épp a minap készült, hogy emlékezz rám, ha kérhetem.

19A-15. epizód: Joanie

Szándékosan vagy véletlenül, a következő barátnőm, amikor visszatértem az FSC-re, pont az ellentéte volt mind Mavisnek, mind Daliának. Szégyenlős, szerény, istenfélő volt. Nála csak a csók volt megengedett. Élveztem a szépségét és az intelligenciáját, és biztonságban éreztem magam a kapcsolatunkban. Bár elég sok időt töltöttünk együtt, ő soha nem hozta szóba a házasságot; ami nekem teljesen megfelelt. A 19A-16 és 19A-17 fényképeken ő látható az FSC-ben.

19A-16 fénykép. Joanie az FSC táblánál

19A-17 fénykép. Joanie a kampuszban

Mindkét fénykép forrása: Marer családi album

Egy nap megosztotta velem a dilemmáját: kérheti vagy elfogadhatja a szerény körülmények között élő szüleitől, hogy a drága és zsúfolt karácsonyi szezonban ők fizessék a Floridából Vermontba tartó repülőútját? Úgy érezte, hogy az főiskolai költségeinek kifizetése már így is elég nagy teher volt számukra. Izgatottan válaszoltam:

Tudod, Joanie, most már van egy megbízható autóm, többször is ültél már benne velem. Így tudod, hogy jól vezetek. Szóval, miért nem megyünk kocsival Vermontba, amint kezdődik a karácsonyi szünet?

Joanie meglepődött, és egy idő után azt mondta:

Hadd gondolkozzam rajta, Paul, megkérdezem a szüleimet is, és a hétvégén majd válaszolok.

És a válasz:

A szüleimnek nincs ellenvetésük, miután biztosítottam őket, hogy óvatos sofőr vagyok. Gondolkodtam rajta, és szívesen hazavinnélek, egy feltétellel: Legalább egy éjszakát egy motelben kell töltenünk, mindkét irányban, és egy szobán kell osztoznunk, hogy spóroljunk. Meg kell ígéred, hogy az egész utunk alatt nem próbálsz meg kihasználni engem.

Megígértem, és be is tartottam. A vermonti utazás emlékezetes volt: a szülei csodálatosak voltak; a napsütötte Floridában és az FSC-n töltött életről beszélgettünk; a szüleik, Mr. és Mrs. Flint meséltek nehéz, farmer életükről. És soha nem láttam még ilyen hatalmas mennyiségű havat.

Ha jól emlékszem, Joanie otthona nem messze volt Burlington városától, közel a kanadai határhoz. Egy nap azt javasoltam, hogy menjünk el Montrealba, ami csak körülbelül 100 mérföld (160 km), semmi ahhoz az 1300 mérföldhöz (2000 km) képest, amit néhány nappal korábban tettünk meg. Kora reggel indulhatunk, és késő estére visszaérünk.

Joanie hosszan tanakodott a szüleivel. Aztán az apja azt mondta:

Rendben van, de a floridai autódon nincsenek téli gumik. Ezért mehettek, de csak akkor, ha a mi kocsinkkal mentek.

Másnap reggel elindultunk. A 19A-18 fényképen a családi autójuk látható, amelyet elvittünk. Ismét én vezettem; Joanie-nak még nem volt jogosítványa.

19A-18 fénykép. Joanie a szülei autója előtt Vermontban

Forrás: Marer családi album

A montreali kirándulás és a visszaút azért is emlékezetes volt, ami visszafelé a kanadai-amerikai határátkelőhelyen történt. Joanie hullafáradt volt, és mellettem aludt az első ülésen. Többször meg kellett állnunk a piros lámpáknál; nem ébredt fel. Este 11 körül érkeztünk meg a határátkelőhelyre; egy lélek sem volt a környéken, kivéve a határőrt a fülkéjében. Letekertem a vezetőoldali ablakot, és elővettem a zöldkártyámat, készen arra, hogy megmutassam.

„Mindketten amerikai állampolgárok?” – kérdezte a határőr, amikor meglátta a vermonti rendszámot az autón. „Ő igen, de én nem” – és átnyújtottam neki a zöldkártyámat. „Köszönöm szépen; jó utat!” Joanie fel sem ébredt!

Egészen elképesztő élmény, különösen olyasvalaki számára, aki az életét kockáztatva átkelt a vasfüggönyön (16A fejezet). Ez akkor újból megerősítette az USA iránti tiszteletemet és csodálatomat. Micsoda nagyszerű ország! Egy olyan dolog, amit a szabadság a gyakorlatban jelent. Mennyire megváltozott az USA azóta! Sajnos nem a jó irányba.

A visszaút az FSC-re eseménytelenül telt; volt miről beszélgetnünk, felidézve a Vermontban és Montrealban töltött tíz nap alatt szerzett élményeinket

Az FSC diplomaátvételre Joanie küldött egy fényképet, a hátoldalán egy üzenettel:

Paulnak, egy „különleges” embernek, aki mindenből a legjobbat érdemli. Sok sikert kívánok neked, és Isten áldjon meg. Szeretettel, Joanie.

19A-16. epizód: Erika

Azt hiszem, az diplomavédésem évében, 1961-ben, a tavaszi szemeszterben, az utolsóban az FSC hallgatójaként, találkoztam ezzel a fiatal németországi hölgygel, aki új munkatárs volt az Oktatási Igazgatóságon, az IBM gépeket kezelte. Két „ritka madár” voltunk; mindketten Európából jöttünk. „Ki tudja, talán már ott is ismerték egymást?” – kockáztatta meg egy nagyokos helyi. Igen, jól megismertük egymást, nem korábban Európában, hanem később Lakelandben. Két egymást követő nyári félévben, 1961-ben és 1962-ben meghívtak tanítani az FSC-re. De ez már a következő személyes fejezet története, a 20A fejezeté.

7. Morris professzor megváltoztatja az életemet

Ez az alcím nem túlzás! A földrajz prof. George Morris volt az FSC kapcsolattartója, aki nyomon követte az Amerikai Egyesült Államokban a végzős ösztöndíjakat, és arra ösztönözte az arra érdemes diákokat, hogy pályázzanak azokra, amelyek megfelelőnek tűnnek számukra. Egy nap behívott az irodájába:

Paul, a Danforth Alapítvány most jelentette be az egyik legelőnyösebb ösztöndíjat, amit valaha láttam. Az adományozók szeretnék ösztönözni, hogy a bölcsészettudományok és a társadalomtudományok egyetemi professzorai több erkölcsi tartalommal oktassanak. Az alapítvány létrehozott egy programot néhány olyan személy számára, akiknek határozott karriercéljuk, hogy egyetemi professzorok legyenek, és akik képesek meggyőzni a felvételi bizottságot arról, hogy rendelkeznek a megfelelő háttérrel és meggyőződéssel ahhoz, hogy erkölcsi útmutatást nyújtsanak leendő egyetemi hallgatóiknak. Évente 100 ösztöndíjast választanak ki, akiknek négy éven keresztül fedezik a teljes tandíját és minden egyéb költségét, beleértve szükség esetén a közvetlen családjukat is..

Az én reakcióm:

Nagyon kedves öntől, professzor úr, hogy rám gondol, de attól tartok, hogy nem vagyok alkalmas. És még ha az lennék is, vannak jobb és érdemesebb diákok az FSC-n, akiket jelölni lehetne.

Morris professzor:

Igen, igen, tudom. Ön számvitel szakon tanul, és az egy szakmai program, nem tartozik sem a társadalomtudományok, sem a bölcsészettudományok közé. Megnéztem a bizonyítványát: csak egy közgazdasági kurzusra van szüksége, azt nyilvánítva szakirányának. És mi a baj azzal, hogy azt mondja, egyetemi tanár akar lenni? És lám, maga is megfelel!

Az én megjegyzésem:

Igen, ez könnyen megtehető. De fogalmam sincs, hogy mit mondanék a leendő egyetemi hallgatók erkölcsre tanításáról.

Morris professzor:

Épp ellenkezőleg! Ön átélte a náciizmust és a fasizmust, majd a kommunista diktatúrát, ahonnan elmenekült. És ártottak önnek az antiszemiták. Ön arról beszélt, hogy az amerikai rendszer mennyivel jobb, mint azok, amelyeket az első 20 évében tapasztalt. Rengeteg muníciója van, hogy az erkölcsről tanítson az ellentétére, az erkölcstelen rendszerekre hivatkozva, amelyeket kénytelen volt elviselni. Aztán vonja le a nyilvánvaló következtetéseket. Csak váltson szakot, és a többi magától megoldódik.

Morris professzor jelölt engem. Három szintű interjú volt: állami szintű (esetemben Florida), regionális (a déli államok) és országos, amelyen a korábbi szakaszokon megfeleltetek az alapítvány vezetői kérdezték ki, hogy a végső kiválasztás megtörténjen.

Minden szinten követtem Morris professzor forgatókönyvét, és minden úgy ment, mint a karikacsapás. Egyike voltam annak a 98 ösztöndíjasnak 1961-ben, akiknek szerencsájük volt, hogy megkapták az egyik díjat. Tekintettel az ösztöndíj presztízsének és annak a ténynek a kombinációjára, hogy az ösztöndíjas minden költségét fedezték, bármelyik doktori iskolát választhattam; a felvételem biztos volt. Én a University of Pennsylvania (Penn) mellett döntöttem, amely az Ivy League egyik tekintélyes egyeteme volt, mivel Lilly unokatestvérem és családja, akik 1957-ben szintén Magyarországról vándoroltak ki az Egyesült Államokba, ott telepedtek le.¹⁴⁸

8. 1960 nyara

Menjünk egy kicsit vissza az előző nyárra. Legjobb barátom az FSC-n, Bob Jones (a már említett floridai „cracker”) és én úgy döntöttünk, hogy nyáron szerencsét próbálunk New Yorkban. Megemlítettem neki, először szinte viccből, hogy volna-e kedve velem jönni három hónapra New Yorkba; az utolsó esélye, hogy „biztonságban” világot lásson, mert én mindig vele leszek. Bob és én a legjobb barátok voltunk, számtalan módon kedveskedtünk egymásnak. Én voltam az életrevalóbb diák, segítettem neki, amikor szüksége volt rá. Sok hétvégét töltöttem a szüleinél, akik családtagként kezeltek. Mielőtt autót vettem volna, Bob gyakran kölcsönadta az övét. Minden egyes kérdésben, amelyben döntést kellett hoznia, mindig hozzám fordult tanácsért, és én is hasonlóképpen őhozzá. A háttérünk és a személyiségünk nem is lehetett volna különbözőbb, mégis a lehető legszorosabb, bizalmas barátok voltunk az FSC-n töltött négy év alatt. Sajnálatos módon az egyetlen kép, amely Bobról megvan, az diplomaosztó öltözkéében készült (19A-19 fénykép).

¹⁴⁸ Az Ivy League [magyarul Borostyán Liga] arra a nyolc egyetemre utal, amelyek magas színvonalukról híresek, az USA északkeleti részén található felsőoktatási elitintézmények: Brown, Columbia, Cornell, Dartmouth, Harvard, Penn, Princeton és Yale.

19A-19 fénykép. A legjobb barátom a főiskolán, Bob Jones

Forrás: Marer családi album

Minél közelebb jött az idő, hogy szerezzek egy autót a New York-i utazáshoz, annál jobban vágyott Bob arra, hogy csatlakozzon hozzám. 1960 nyaráig mindig a farmon és a gyümölcsösben dolgozott, amelyet az apja vezetett, közel az otthonukhoz; korábban még csak ki sem merészkedett Floridán kívülre.

Így hát ketten vágunk neki a kalandnak, felváltva vezettünk egészen Philadelphiáig, és ott Lilly unokatestvéremnél éjszakáztunk. New Yorkban bejelentkeztünk a manhattani 34. utcai YMCA-be. Szombat késő este megvettem a következő vasárnapi 5 font (2,5 kg) súlyú New York Times-t, tele álláshirdetésekkal. Oktattam Bobot, hogy ne mondja azt, hogy csak nyári munkát keres; a története legyen az, hogy esti iskolára fog járni NYC-ben; hasonló volt, mint az enyém. Különböző hirdetésekre válaszoltunk. Úgy döntöttem, hogy nem jelentkezem a Hotel Commodore-ba, mert több pénzt akartam keresni.

A nagyvárosba érkezésünk után néhány napon belül mindketten találtunk munkát; Bob egy gyógyszergyár irodájában; én a Theurer nevű cégnél, Manhattan belvárosában, ahol mindenféle teherautó hátuljára szereltek emelőhátfalat (19A-20 fénykép). Bob és én egy kis lakást béreltünk, és együtt töltöttük a szabadidőnket; én kalauzoltam el őt a látnivalókhoz.

19A-20. Emelőhátfalas teherautó

Forrás: supplyhouse.com/Generic-LIFTGATE-Lift-Gate-For-Freight-Deliveries

A Theurer üzletága virágzott, és én gyorsan beletanultam a dologba. A felelősségi köröm nőtt, a fizetésem több mint kielégítő volt, és a céghez való csatlakozásom után egy hónapon belül emelték (közel kétszer annyit kerestem, mint előző nyáron a Commodore-nál). A tulajdonos azt mondta, hogy addig maradhatok a cégnél, ameddig csak szeretnék. Mivel nem akartunk Langékra telepedni, kibéreltünk egy alkalmas lakást Manhattan közepén, a 67. utcában, egy olyan környéken, amely akkoriban nem volt felkapott, és így megfizethető volt.¹⁴⁹ George és Doe Langgal csak akkor vettem fel a kapcsolatot, amikor már stabilan elhelyezkedtem az állásban és a bérelt lakásban. Mivel tudtam, hogy szeptemberben visszamegyünk az FSC-re, ügyeltem arra, hogy olyan lakást béreljek ki egy évre (nehéz volt csak nyárra bérelni), amely megengedte a bérlőnek, hogy albérletbe adja „abban az esetben, ha hirtelen és váratlanul ki kell költöznie”.

Bob azt mondta, hogy nagyon örülne, ha az FSC-n a jelenlegi birtokosaik diplomázása miatt megüresedett két bentlakó proktori (felügyelői) állás egyikét megkapná. Azt a hírt kaptuk, hogy a következő évre a jelentkezést írásban kell benyújtani, és a kiválasztás a tanév kezdete előtt történik, szóbeli interjúk nélkül. Több estén át dolgoztunk a pályázaton. Tudtam, hogy Bob remek munkát fog végezni, de a pályázatírás nem az ő szakterülete. Ezért többször megírtam és átírtam a pályázatát, végül elküldte. Minden évben gyakorlatilag az összes felsőbb évfolyambeli férfi jelentkezett; ez egy annyira kíváncsi állás volt: egyágyas szoba, teljes ellátás, és az összes alsóbb évfolyamos hallgató főnöke lenni a proktori kollégiumban. Elképzelhetik Bob örömét, amikor kinyitotta Szabo dékán levelét, amelyben közölte vele, hogy ő az egyik a két kiválasztott közül a következő tanévre. Ez azt jelentette, hogy tíz nappal korábban vissza kell térnie az FSC-re, hogy a félév előtt egy héttel részt vegyen a proktor tanfolyamon.

Nagyjából ekkor döntöttem el, kissé hirtelenkedve, hogy nem megyek vissza befejezni a főiskolát. Végül is, sokkal jobb állásra nem számíthattam, New Yorkban, még főiskolai diplomával sem. (Ez még azelőtt volt, hogy megtudtam, hogy beválogattak a Danforth egyetemi ösztöndíjra.)

A Theuernél nagyon közel kerültem a főnökömhöz, a cég főkönyvelőjéhez. Lassan meggyőződtem arról, hogy a hosszú távú jövőm sokkal jobb lenne, ha főiskolai diplomával rendelkeznék, különösen, hogy olyan közel voltam a diploma megszerzéséhez. Ugyanezt a tanácsot kaptam Langéktól és másoktól is, ezért döntöttem úgy, hogy visszatérek az FSC-re. Miután egy évre béreltem a lakást, az albérletbe adás lehetőségével, feladtam egy hirdetést a hétvégi New York Timesban. Az első, aki szombat reggel

¹⁴⁹ Azóta jelentős felújítás történt ebben a Metropolitan Opera közelében lévő városrészben, és mára drága luxusnegyeddé vált.

becsengetett, egy férfi volt, idős édesanyja számára keresett egy belvárosi lakást, aki az épület előtt ült a kocsijában.

A férfi, aki eljött megnézni a lakást, elmondta, hogy régebben az Egyesült Királyságban a RAF (Királyi Légierő) pilótája volt. Amikor megtudta, hogy magyar emigráns vagyok, aki a háború alatt sárga csillagos házban, majd a budapesti gettóban voltam, és az 1956-os forradalom után jöttem az USA-ba, elmondta, hogy 1944 nyarán a RAF bombázópilótájaként több Budapestet bombázó bevetésen is részt vett.

A küldetésünk egyik célja az volt, hogy megpróbáljuk pontosan bombázni a Gestapo épületét Budapest belvárosában [a mi sárga csillagos házunk nagyon közel volt hozzá]. Így veszélyesen alacsonyan kellett repülnünk, hogy csak a célpontot találjuk el, mert több közeli épület tetején nagy sárga csillagok jelezték, hogy ott zsidók laknak; igyekeztünk azokat nem eltalálni.

Hihető történetnek tűnt; a náci a Gestapo közelében lévő épületeket jelölték ki sárga csillagos háznak, hogy így „védjék” a főhadiszállásukat. És izgalmas volt elképzelni – New Yorkban és később is –, hogy az életem talán ennek a pilótának és társainak az ügyességétől függött.

De amikor elmeséltem a történetet néhány magyar barátomnak, megjegyezték, hogy ez az egykori RAF-pilóta valószínűleg kreatív történetmesélésben volt sáros, hogy engem lenyűgözzön. A kutatás, amelyet azután végeztem, hogy 2000-ben Magyarországra költöztem, megerősítette kételyeiket. Nem volt feljegyzés arról, hogy a Gestapo épületét megbombázták volna. És 1944-ben a légi bombázási technológia valószínűleg nem volt elég fejlett ahhoz, hogy egy zsúfolt városban megpróbáljanak egyetlen épületet lerombolni. Az azonban kétségtelenül igaz, hogy 1944-ben Budapestet többször is bombázták a levegőből; először április 2-án. A Gardening (Kertészet) hadművelet keretében brit és amerikai bombázók aknákat dobtak a Budapest melletti Dunába, hogy ellehetetlenítsék a hajóközlekedést, bombázták a Budapest környéki olajfinomítókat és tárolótartályokat, és röplapokat szórtak a németek által megszállt fővárosra, amelyekben „büntetéssel” fenyegették a magyar zsidók Auschwitzba deportálásáért felelősöket.¹⁵⁰

Mindenesetre a RAF pilótája (feltételezve, hogy a történetének ez a része igaz) átvette az anyukájának az albérletemet, így visszatérhettem az FSC-re.

9. Az utolsó évem az FSC-n

Újraolvastam azt a 68 levelet, amelyet 1957 augusztusa és 1961 júniusa között (a nyarakat is beleértve) küldtem haza, ma már tudom, milyen nagyszerű időszak volt ez a négy év az életemben. Félsg és bizonytalan diákként indultam, a negyedik évben már magabiztos, helyileg híres ember voltam, aki számos, nagy nyilvánossággal járó díjat kapott. (Ahogy Morris professzor megjegyezte, „a siker sikert szül”.) Egyformán otthon éreztem magam mind a diáktársaim és professzoraim, mind Lakeland és a közeli települések polgárai között.

Elteltek a másodéves koromban tett sikertelen próbálkozásaimtól, hogy taxisofőr és banki pénztáros legyek (hogy csak két állást említsek, amivel próbálkoztam), folyamatosan Frank Szabo dékánnak dolgoztam. A belém vetett bizalma idővel rendkívülivé vált. Amikor például egy hónap szabadságra ment a családjával, nekem kellett felbontanom és megválaszolni minden levelét, mintha ő válaszolt volna; az ő aláíró pecsétjét használtam. Amikor megkértem, hogy töltsön ki egy ajánlóívet, azt mondta, hogy töltsen ki én (nem könnyű navigálni a szerénység és a hencegés között); aláírta anélkül, hogy elolvasta volna. Megosztotta velem az összes férfi és női hallgatói kérdést, amellyel foglalkoznia és amelyben döntenie kellett.

¹⁵⁰ [history.com/this-day-in-history/american-bombers-deluge-budapest-in-more-ways-than-one](https://www.history.com/this-day-in-history/american-bombers-deluge-budapest-in-more-ways-than-one)

Az FSC elnökével, Dr. Thrifftel is kiváló személyes kapcsolatban voltam. Például felajánlotta az autóját, hogy elvisz Atlantába a második Danforth-interjúmra. Mivel a diplomaosztó ünnepség egy részét ki kellett hagynom, amikor a díjakat osztották ki, megkértem Dr. Thriftet, hogy vegye át az összes díjamat, mivel ő végig elől volt; meg is tette.

Különösen kedves emlékeket őrzök Pfister, Jordan és Morris professzorokról, tanárainról, akikre még 65 évvel később is emlékszem.

A városiak közül Ethel Lounsbury asszony és lánya, Florence volt a családom. Náluk laktam, ingyenesen, diákéveim nagy részében, a második évtől kezdve. Örültek a legkisebb és a jelentősebb eredményeimnek is; nagyon sok mindenre megtanítottak. Számos másik helyi család is „örökbe fogadott”; különösen Bob Jones szüleire emlékszem, valamint a Sinclair és Singer családokra Lakelandben, és Mr. és Mrs. Fenessyre a közeli Kossuthville-ben.

19A-20 fénykép. Diplomaosztó öltözkünkben
Én vagyok balról a második; Bob Jones a második jobbról.
Forrás: Marer családi album

10. Csatlakozás az FSC tanári karához a diploma megszerzése után

Az FSC-n töltött mesés négy évem megkoronázásaként arra gondoltam, milyen jó lenne 1961 nyarán Lakelandben maradni. Nem egy alárendelt munkakörben! De talán kaphatnék tanári állást a főiskolán a nyárra. Mivel a beiratkozók száma akkor is jelentős volt, és jó néhány állandó oktatóknak más nyári tervei voltak, mint hogy az FSC-n tanítson, talán lenne egy üresedés. És mi bizonyíthatná jobban a Danforth Alapítványnak, hogy szándékomban áll főiskolai tanárnak lenni, mint hogy az első adandó alkalommal, még a doktori iskola megkezdése előtt elkezdjek egyetemistákat tanítani?

A szerencsém az FSC-n folytatódott. Felvettek egy fakultatív közgazdasági kurzus tartására. Amellett, hogy néhány volt osztálytársam is beiratkozott, a hallgatóim többsége aktív katona- és légierő-tiszt volt, kihasználva az amerikai kormány úgynevezett GI bill törvénye által nyújtott lehetőséget.¹⁵¹ Emlékszem, hogy az osztályom legmagasabb rangú tisztje a légierő ezredese volt, aki rendszeresen egy B52-es, nukleáris bombák szállítására alkalmas bombázó századot vezetett szerte a világon.¹⁵²

Sok időt töltöttem az órákra való felkészüléssel, igyekeztem érdekessé tenni azokat a legkülönbözőbb háttérű hallgatók számára. Hogy az órákat élénkebbé tegyem, gyakran hívtam olyanokat, akikről tudtam (vagy gyanítottam), hogy érdemleges mondanivalójuk van egy-egy témában.

Kiváló hallgatói értékeléseket kaptam. Ennek következtében 1962 nyarán ismét felkértek, hogy ugyanezt a kurzust tanítsam. Ekkorra már szerelmi szálak is fűztek ahhoz, hogy visszatérjek Lakelandbe, amit a 20A. fejezetben részletezek.

19B. Az USA társadalma és politikája a 2. vh. utáni évtizedekben

1. Bevezetés

A 19A fejezetben említettem, hogy a négy év alatt, amíg az FSC-n tanultam, 68 levelet írtam haza a szüleimnek. Ezeket mind megőrizték a többi levéllel együtt, amelyeket a későbbi évtizedek során küldtem haza. Szüleim halála után, a kommunizmus összeomlását követően, amikor visszatértem Magyarországra, az összes leveletem magammal vittem az USA-ba. Később, miután úgy döntöttem, hogy végleg Budapesten maradok (a 44A fejezet tárgyalja, hogy miért és hogyan), a leveleket magammal hoztam Magyarországra. Ezek kéznél lévő „naplómként” szolgáltak, kiválóan fel tudtam használni őket e trilógia megírásakor.

Az a több mint öt tucat levél, amelyet 1957 és 1961 között küldtem haza, lehetővé tette, hogy bemutassam a benyomásaimat arról, milyen volt akkoriban az amerikai társadalom. Ez a fejezet

¹⁵¹ GI = government issue (kincstári tulajdon), az amerikai fegyveres erőknél minden tárgyra rábélyegeztek, a ruházattól kezdve a szemetesvödrökön át a fegyverekig, hogy jelezzék, az az amerikai kormány tulajdona. 1944-ben Franklin Rooseveltnél aláírta azt a hosszú nevű törvényt, amely általánosan GI bill néven vált ismertté, és amely a II. világháborúból hazatérő veteránok, valamint az aktív katonák számára számos juttatást biztosított, többek között főiskolai tanulmányaik finanszírozását, lakáshiteleket és munkanélküliségi biztosítást. A fegyveres erők személyi állománya kezdte magát GI-ként emlegetni.

¹⁵² A Boeing B-52-es amerikai nagy hatótávolságú, szubszonikus, sugárhajtású stratégiai bombázó volt, amely az 1950-es évektől kezdve a légierő fő elrettentő eszköze volt az USA, annak támaszpontjai és szövetségesei elleni ellenséges támadásokkal szemben.

egyszerűen ezekből a levelekből válogatta össze egy újonnan érkezett bevándorló megfigyeléseit, anélkül, hogy utólagosan átfogalmazta vagy kommentálta volna őket.

A trilógia III. részéhez (amely a II. résszel együtt a jelen 2. kötetet alkotja) az előszó megírása lehetőséget adott arra, hogy visszatekintve szembeállítsam az „akkori” (az 1950-es évek második felében és az 1960-as években) amerikai társadalmat azzal, amilyen az USA ma. A kötetben szereplő első (számozatlan) fejezetpár a visszatekintés, amelynek **A fejezete** a „Bevezetés a 2. kötethez”, **B fejezete** pedig az „Előszavak a kötet II. és III. részéhez”. Az „Előszó a III. részhez” című fejezetben kerül sor annak összehasonlítására, hogy milyen volt az amerikai társadalom „akkor” és milyen lett „most” (azaz az utóbbi években).

Bár a három kötet közös szerkezete meghatározza a fejezetek sorrendjét, ideális esetben először ezt a fejezetet, majd az „Előszó a III. részhez” címűt kell elolvasni.

2. Pazarló társadalom

Ez volt a legelső és legmaradandóbb megfigyelésem; az óriási mértékű pazarlás mindenütt. Például az éttermekben a tányéron maradt ételeket a szemétkébe dobták. Nemcsak Magyarország szorult rá sokkal, de sokkal jobban gazdaságilag, de a saját anyám is szuper takarékos volt, nem bírta elviselni, hogy kidobjuk a legkisebb ételmaradékot, vagy bármilyen papírt, amin még egy kis szabad hely volt, amire írni lehetett. Ezért az amerikai társadalom pazarlása különösen szembetűnő volt számomra.

Az Egyesült Államokban a legvalószínűtlenebb, hogy valaki felkapcsolja a villanyt, majd leoltja, amikor már nincs rá szükség. Egy átlagos háztartásban nyolc-tíz izzó ég, senkinek sem jut eszébe lekapcsolni őket. (Emlékszem, otthon anya mindig eloltotta a feleslegesen égő lámpákat, hogy spóroljon az energiával.)

Egy másik példa arra, hogy megértsük, az USA pazarló társadalom. Egyszer a használt és olcsó írógépemnél az egyik betű félrehordott. Elvittem egy írógépszerelőhöz, aki felmelegítette a betűt tartó fémkart, néhány perc alatt megjavította, és azt mondta: „csak három perc, nem kell fizetni”. A következő alkalommal már komolyabb problémáim voltak, ezért visszavittem hozzá az írógépet. Megnézte, azt mondta, hogy egy órába telik, amíg szétszedi, és még egy órába, amíg összerakja, és még akkor sem biztos, hogy meg tudja javítani. „Dobja ki – tanácsolta – a szétszedése és összerakása többbe kerülne, mint egy új írógép”

3. Szabadság és lehetőségek a gyakorlatban

Pozitív meglepetésként ért az a szabadság, hogy az Egyesült Államokban az ember bárhová utazhat, bármelyik szállodában vagy motelben megszállhat anélkül, hogy magyarázatot kellene adnia arra, hogy miért van ott. És nem lehet jobb példát mondani arra, hogy mit jelenthet a szabadság a gyakorlatban, mint hogy Kanadából visszajövet az amerikai határőr elfogadta a szavamat, hogy a mellettem az autó első ülésén alvó fiatal nő amerikai állampolgár, noha én nem voltam az.

Megdöbbenő, hogy milyen könnyű munkát kapni, hogy nem kellenek „kapcsolatok”. Én például a floridai Lakelandben könnyen kaptam munkát (bár kirúgni is könnyen és gyorsan lehetett). Még inkább NYC-ben, ahol a hétvégi New York Timesban több tízezer álláshirdetés volt, köztük olyan felsővezetői posztokra, amelyeket Magyarországon lehetetlen lenne megkapni a felsőbb körök vagy a politikai komisszár szava nélkül.

4. Faji kérdés

Ez hatalmas probléma az USA-ban, különösen délen. Az *Elfújta a szél* egy jól ismert könyv és film, amely leginkább a polgárháború alatti faji viszonyokról szól. Az északiak győztek, így a faji megkülönböztetés papíron megszűnt, de csak papíron. Mivel mind az 50 államnak saját önkormányzata van, és ők határozzák meg a helyi szabályokat, a helyzet helyről-helyre nagyon eltérő. Mivel délen tanulok, van lehetőségem megfigyelni a dolgokat. Az első benyomásom az, hogy a déli feketéknek teljesen sötét a bőrük, és arckifejezésük az afrikai vadonokban élőkre emlékeztet. Nem értem az artikulációjukat, és a legtöbben mások is ugyanúgy képtelenek erre. A feketék a legalantasabb munkákat végzik; a saját negyedekben élnek, és egyáltalán nem keverednek a fehérekkel. A nagy szupermarketekbe és áruházakba beengedik őket, a kisebb helyeken azonban gyakran kint van a tábla: „Csak fehéreknek!” Az egyik áruházban vásároltam, és egy ivókutas hűtő felé tartottam, amikor egy nő utánam szaladt, visszarántott, és mutatta, hogy az „Csak színesbőrűeknek!”

5. Kultúra és oktatás

Hamar rájöttem, mennyivel műveltebbek az európaiak, mint egy átlagos amerikai. Kezdjük az iskolákkal. Egy középiskolát végzett európai összehasonlíthatatlanul többet tud a világról, mint egy tipikus amerikai. Amit Amerikában a főiskola első éveiben tanulnak, azt Magyarországon (és gondolom, Európában máshol is) már a középiskolában megtanulták. Ezért van az, hogy akik Európában végezték el a középiskolát, itt kiváló tanulók.

A főiskolai rendszer más. Az úgynevezett egyetemi képzés négyéves alapképzéssel kezdődik; aki Európában végezte el a középiskolát, az két év alapképzésről igazolást kaphat. Az egyetemi oktatás tehát valójában az alapképzések elvégzése után kezdődik, ekkor további több év „diplomás” oktatás következik. A kétéves mesterképzést elvégzők használhatják a „dr” címet, ami zavaró. Ezután a valódi doktori fokozat megszerzéséhez, legyen az orvosi vagy PhD fokozat, további négy vagy több év következik..

A fiatalok szabadelvűek. Elképzelhetetlen, hogy egy szülő fizikailag megbüntesse a gyermekét; az a fiatal a rendőrséghez fordulna, és a szülők viselnék a következményeket. Ennek eredményeképpen a tizenévesek szörnyen viselkednek; hétvégente italoznak, amíg be nem rúgnak, és minden módját

megtalálják a balhézásnak. Ez a szemlélet nekem egyáltalán nem tetszik, és nem keresem ilyen fiatalok társaságát; lássuk be, hogy az itteni főiskolás korosztályom többségéhez képest kissé „konzervatív” vagyok.

6. Életszínvonal

A minimális órabér 2 dollár; a jól képzettek többet keresnek. Az amerikaiak mindenben gyakorlatiasak; keresik és általában meg is találják a jó megoldásokat. Gyakori kifejezés a „take it easy” – azaz „vedd könnyedén” –, ne strapáld magad feleslegesen. A tipikus háztartásban rengeteg gép van; minden házimunkára van egy, így szinte minden feladatra, amit anyánk kézzel szokott elvégezni, itt gépet használnak. A munkahelyek megfelelőek azok számára, akik dolgozni szeretnének. A meleg éghajlaton, mint Florida és Kalifornia, rengeteg munkanélküli van, akik úgy tűnik, hogy a semmiből élnek. Ez elképzelhetetlen lenne Európában, ahol mindenkinek valamilyen munkája kell, hogy legyen, különben kiközösítenék.

Itt használt autót venni olyan egyszerű, mint otthon egy használt kerékpárt; nem nagy ügy.

Ha a 2 dolláros órabért átszámolom forintra, úgy látom, hogy egyetlen óra munkáért itt egy egyszerű inget vagy három alsónadrágot tudok venni. Így némi képet kaphatunk az életszínvonalbeli különbségről.

7. Politika

A két nagy párt a republikánusok és a demokraták. Az északi és a déli demokraták azonban különböznek, ahogyan az északi és a középnyugati republikánusok is különböznek egymástól. Mindkét párt centrista, ami jó, ez tartja kordában a két párt szélsőséges frakcióit. A viták az Egyesült Államokban és az állami törvényhozásban élesek. Amikor azonban alapvető külpolitikai kérdésekről van szó, a demokrata és a republikánus vezetés általában egy véleményen van, és egyetért abban, hogy mi lenne a nemzeti érdek.

Az ország imázsa a hatalmas terület, a kiváló természeti erőforrások, az erős hadsereg, a magabiztos nagyhatalom, ahová a világ minden tájáról a kevésbé szerencsés emberek kivándorolni vágyanak. Mindent egybevetve, szerencsésnek érzem magam, hogy gyorsan megkaptam az amerikai állampolgárságot; úgy érzem, hogy egy kis szerencsével és kemény munkával jó életem lesz ebben az országban.

20A. Házasság és új család

1. Bevezetés

Ez a fejezet arról szól, hogyan ismerkedtem meg Erikával, hogyan kerültem hozzá fizikailag és érzelmiileg közel, milyen háttérrel rendelkezett, majd hogyan győtrődtünk azon, hogy van-e jövője egy kapcsolatnak, ahol a nő német származású, keresztény, elvált és szegény, két kisgyermek van; a férfi pedig magyar származású, zsidó, a holokauszt túlélője, szintén szegény, és most kezdte el a doktori tanulmányait az egyetemen. A körülményeink nehezen összeegyeztethetőnek tündek, az egyetlen

mentséget az jelentette, hogy mindketten menekültek voltunk, akik egy időben (1956-ban) érkeztünk az Egyesült Államokba, és elhatároztuk, hogy új életet kezdünk egy új országban.

A 2. szakasz Erika történelmi örökségéről szól, amelyre büszke.

A 3. szakasz Erika élettörténete a születésétől kezdve a megismerkedésünkig.

A 4. szakasz részletezi, hogyan ismerkedtünk meg, és elmesél néhány történetet rólunk 1961 és 1962 nyaráról.

Az 5. szakasz egy pillanatkép a Penn-en töltött első két egyetemi évről.

A 6. szakasz a köztem és Erika között zajló őszinte beszélgetésekről szól a házasságkötésünk előnyeiről és hátrányairól, tekintettel a sok figyelmeztető jelre, hogy a házasság köztünk valószínűleg komoly problémákat fog okozni.

A 7. szakasz arról szól, hogy ennek ellenére úgy döntöttünk, hogy összeházasodunk; az okokról, és arról, hogyan házasodtunk össze, és hogyan oldottunk meg sok más dolgot 1963 nyarán.

A 8. szakasz a házasságkötésünk azonnali következményeiről, a Philadelphiába való költözésünkről és az első közös éveinkről szól.

2. Erika történelmi öröksége

„Német vagyok, de nem német felmenőkkel, hanem valdensi hagyományokkal” – így foglalja össze Erika a származását. Annak egyértelmű magyarázata, hogy mit ért ezen a mondaton, nem egyszerű. Mivel fontos számára, közösen dolgoztunk azon, hogy elmagyarázzuk a jelentését az olvasóknak. Messzire kell visszamenni a történelemben, egészen Luther Mártonig és a protestantizmus születéséig, hogy tisztázzuk a „valdens” kifejezést, amelyről a legtöbben valószínűleg még csak nem is hallottak. Merüljünk hát el benne, kezdve Luther életének és tanainak rövid összefoglalásával a következő oldalon található 20A-1 szövegdobozban.

20A-1 szövegdoz. Luther Márton és legfőbb tézisei

Luther Márton (1483-1546) felszentelt katolikus pap és teológus volt, a legkiemelkedőbb és legbefolyásosabb személyiség, akinek tanításai hozzájárultak a protestáns forradalom elindulásához. Kezdetben csak a katolikus egyházat akarta megreformálni, de az intézmény ellenállása a reformjaival szemben szakadáshoz vezetett. Luther fő tézisei a következők voltak:

- (1) nem a katolikus hierarchia, hanem a Biblia a vallási tekintély központi forrása;
- (2) az üdvösség csak a hit által érhető el, nem pedig „megvásárolható pénzért az egyháztól”;
- (3) minden hívő ember egyenlő, tehát nincs szükségük papokra, hogy magyarázzák nekik a Bibliát.

Luther lefordította a Bibliát héberből és ógörögből az ő vidékén beszélt német nyelvre, mivel korábban latinul volt, amit az egyszerű emberek nem értettek. Az egyház heves ellenállása Luther „eretnek” eszméivel szemben, amelyek gyorsan terjedtek az egyszerű emberek között, az kereszténységet katolikus és protestáns ágra osztotta. (Később az értelmezési nézeteltérések a protestáns mozgalmon belül is megosztottságot okoztak.)

Németország lakossága ma nagyjából egyenlő arányban oszlik meg római katolikusok és protestánsok között, az utóbbiak legnépesebb ága a lutheránus (evangélikus).

A vallási viszályok Luther halála után is folytatódtak. A harmincéves háború (1618-1648) kezdetben a Szent Római Birodalom¹ protestáns és katolikus államai közötti konfliktus volt. A háború 8 millió ember halálát okozta, köztük a német lakosság 20 százalékát, és ezzel az emberiség történelmének egyik legpusztítóbb konfliktusává vált.

A vallásháborúk a következő évszázadokban is ugyanúgy pusztítottak, mint Luther idejében, illetve őt megelőzően.

1 A Birodalom egy többnemzetiségű területgyűttes volt Nyugat- és Közép-Európában, amely a kora középkorban (az 5. és a 10. század között) alakult ki, és amelyet néha sötét középkornak is neveznek. A Birodalom a napóleoni háborúk során 1806-ban bekövetkezett felbomlásáig fennállt. A Szent Római Birodalom legnagyobb területe a Német Királyság volt, bár a szomszédos Cseh Királyságot, az Olasz Királyságot és számos más területet is magába foglalt.

Jóval Luther Márton előtt Európa különböző részein részben az övéihez hasonló eszmék jelentek meg. A sok közül az Erika öröksége szempontjából releváns Franciaországban volt, ahol Lyonban egy Valdès nevű gazdag és művelt laikus (1140-1205) látta, hogy a hatalmas római katolikus egyház nem képes teljesíteni spirituális feladatát, nevezetesen a lelkek üdvözítését. Ezért megszervezte az Újszövetség francia népnyelvre (Franco-Provençal) való fordítását, elsőként közvetítve a Bibliát a latinon kívül egy „modern nyelvre”, hogy a köznép is olvashassa. Valdès de Lyon (más néven Pierre Valdo, latinul Petrus Waldus) minden vagyonát elajándékozta, és vándorprédikátor lett.

Követői *valdensek* néven váltak ismertté. Fő tanításuk az volt, hogy Krisztus példáját kövessék szegénységben és egyszerűségben, és az ő tanításait terjesszék, úgy, ahogyan megértették azokat. Mivel azonban egyházi felhatalmazás nélkül evangelizáltak, kiközösítették és üldözték őket, sőt, az egyház megpróbálta elpusztítani őket.

2015-ben Ferenc pápa bocsánatot kért a római katolikus egyháznak a valdensekkel szembeni „nem keresztény és embertelen” múltbeli bánásmódjáért. Erre az olaszországi Torinóban tett kétnapos látogatása során egy valdens templomban került sor, amely az első pápai találkozó volt ennek az aprócska egyháznak a híveivel.¹⁵³

Részen azért, hogy térítsenek, részben pedig azért, hogy elmeneküljenek az üldöztetés elől, a valdensek Európa különböző helyein, valamint Amerikában is szétszóródtak.

Jelen téma szempontjából releváns, hogy 1700 körül francia valdensek Németország különböző tájaira menekültek, ahol a tartományok uralkodói és a földbirtokosok földművelőként és munkásként befogadták őket. Húsz-egynéhány falut alapítottak olyan területeken, amelyek ma Hessen és Baden-Württemberg tartományokban találhatók.

Baden-Württemberg Németország harmadik legnagyobb tartománya, amely Németország délnyugati részén, Franciaországgal határosan fekszik (20A-1 térkép). Legfontosabb városai Stuttgart, a főváros, amelyet Karlsruhe, Mannheim és Heidelberg követ, ahol Erika született. Anyai ágon a valdensek leszármazottja, amit a néphagyomány és az anyja és rokonai által beszélt dialektusban még mindig felbukkanó francia szavak is bizonyítanak.

Azok a közösségek, ahol a tizenhetedik és a tizennyolcadik század fordulóján a németországi valdensek letelepedtek, azóta megszakították kapcsolatukat a valdens egyházal, és felhagytak eredeti nyelvükkel. Württembergben 1823-ban csatlakoztak az evangélikus államegyházhoz.¹⁵⁴

¹⁵³ A valdensek átfogó történetének jó forrása: Dennis McCallum, *The Waldensian Movement from Waldo to the Reformation*, (A valdens mozgalom Waldo-tól a reformációig, Xenos Christian Fellowship). xenos.org/essays/waldensian-movement-waldo-reformation

¹⁵⁴ A valdensek elmúlt 300 évének részletes története, különös tekintettel arra, hogy miként honosodtak meg Németországban, és hogy toleranciájuk és ökumenizmusuk miatt az első „igazi európaiaknak” tekinthetők, Albert de Lange négy nyelvű, egy kötetben megjelent könyvében olvasható: *The Waldensians (A valdensek, Karlsruhe: Landesbildstelle Baden, 2000)*.

20A-1 térkép. Baden-Württemberg tartomány ma

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Baden-W%C3%BCrttemberg

3. Erika élete a születésétől a megismerkedésünkig

Ugyanabban az évben született, mint én (1936-ban), és a náci Németországban, a gyönyörű Heidelbergben nőtt fel.

2009-ben Kathy Cohen, a virginiai Roanoke-ban lévő Temple Emanuel Reform Gyülekezet rabbija, ahová Erika és én alkalmanként jártunk, megkért minket, hogy meséljünk a gyerekkorunkról, és arról, hogyan találkoztunk és házasodtunk össze. Hogy Erika megismerkedésünk előtti háttéréről meséljek, az alábbiakban az ő saját szövegét idézem, amelyet erre az alkalomra készített.

Hitler náci osztagai terrorizálták az országot. A szólásszabadság, más szabadságjogokkal együtt megszűnt. Emberek tűntek el, és soha többé nem hallottak róluk. A családom és a szomszédok suttogva beszélgettek, és körülnéztek, ha valaki hallótávolságon belül volt. Egy alkalommal apámat arra kötelezték, hogy jelenjen meg a náci hatóságok előtt, hogy kihallgassák, mert azt mondta, hogy nem tetszik neki az az irány, amerre az ország halad. Egy náci szimpatizáns, annak a személynek a veje, akivel beszélt, értesítette a helyi náci vezetőt. Anyám rettegett, hogy apám nem fog visszajönni. Nagyon kicsi voltam, és csak éreztem a félelmét.

Apám tájépítész volt egy palántanevelő kertészettel, amelyet anyám vezetett, amíg apám távol volt. Mint minden hadköteles férfinak, neki is harcolnia kellett Hitler hadseregében. 1947 végén apám hazajött a határőrségből. Semmit sem mesélt arról, hogy mi történt. Néha láttam apámat sírni, amikor hallgattuk a rádióban az eltűnt személyek végtelen listáját felolvasó bemondót.

A háború alatt nekem is voltak feladataim. Én voltam a felelős az öcsémért, Arnoldért (aki három évvel fiatalabb nálam), arra az esetre, ha anyánkat megölték volna. Mindenkor gondoskodnom kellett arról, hogy a cipőnk és a kabátunk készen álljon télre.

Az érzékeim olyan élesek voltak, hogy éreztem az szőnyegbombázásra érkező gépek keltette rezgést, amelyeket a közeli Mannheim városának elpusztítására küldtek. A házunkból láthattuk az éjszakai égboltot, amelyet a bombázás utáni lángok narancsvörösre festettek. Másnap megtudtuk, hogy a mi heidelbergi szomszédságunkból kiket öltek meg a mannheimi gyárakban.

A háború képei a mai napig zavarják az álmaimat. Egy zuhanóbombázó kiszúr engem. Megpróbálok fedezékbe menekülni, a gép lecsap rám, majd felemelkedik és visszafordul, még mindig keresve. Félek, hogy ezúttal a pilóta megtalál. Aztán a gép elrepül; egy újabb napra biztonságban vagyok. Amikor felébredek, a szívem hevesen ver.

Állandóan féltem az anyámtól és az öcsémtől való elszakadástól. A rettegés, hogy megölnék a bombák – vagy ami még rosszabb, a megnyomorítástól és a szenvedéstől – szüntelenül velem volt.

Hatéves voltam, amikor elkezdtem az első osztályt. Egy ideig heti hat napot jártunk, de hamarosan a szirénák gyakori figyelmeztetései a közelgő bombázókra hazakergettek az óvóhelyre.

Az iskolai élményeim is nagyon rosszak voltak: verések, büntetéssel fenyegetések, a tanár rám ordított, mert nem válaszoltam elég gyorsan egy kérdésre. Tudtam a választ, de amikor kinyitottam a számat, nem jött ki hang; megbénított a félelem.

Nem értek egyet azokkal, akik azt mondják, hogy a német köznép nem tudta, mi történik. Természetesen egyetlen ember sem tudhatott mindent, az összes elkövetett atrocitásról, de a megfélemlítés állandó és mindenhol jelenlévő volt.

A háború vége utáni időszak kemény volt. Káosz! Élelmiszer-, üzemanyag- és lakáshiány. Menekültek, kitelepítettek hatalmas számban vonszolták lesoványodott testüket vissza otthonaikba, amelyek már nem léteztek.

Hogy Erika hogyan került az Egyesült Államokba, arról nem szívesen beszél. Így hát elmesélem én, röviden, ahogyan emlékszem. A szülővárosában, Heidelbergben volt egy nagy amerikai katonai bázis. Hogy úgy ismerkedett-e meg néhány katonával, hogy vigyázott a gyerekeikre, akik ott voltak a családjukkal, vagy valamilyen társasági eseményen, ahol együtt voltak a városlakók és a katonák, azt már elfelejtettem. Mindenesetre egy amerikai katonának megtetszett, és megkérte a kezét. Ő igent mondott. Az indítékai között valószínűleg szerepelt, hogy elszakadjon a gyakran rigolyás apjától; a nem kielégítő tanulmányi tapasztalatai, annak ellenére, hogy nagyon szeretne volna befejezni a középiskolát, és tovább akart tanulni; és az Egyesült Államokról alkotott kép, mint az ígért földjéről, ahol lehetőségek nyílnak.

Akárhogy is, a pár a floridai Lakelandben, férje, Bobby szülővárosában telepedett le, és hamarosan gyermekeik születtek: két lány, Elizabeth (Lisa) és Heidi. Házassága hamar megromlott, többek között azért, mert férje börtönbe került, mert pénzt sikkasztott a bankból, ahol dolgozott. Erika felfogadott egy ügyvédet (Mr. Yancey), aki ugyanolyan gyorsan elintézte a válását, mint ahogy néhány évvel korábban Erika beleegyezett a házasságba. Állást talált az FSC Oktatási Igazgatóságán, ahol különböző IBM gépeket kezel.

4. Hogyan találkoztunk; visszaemlékezések az 1961-es és 1962-es nyárról

Erikát és engem azért mutattak be egymásnak, mert mindketten Európából jöttünk – ami akkoriban újdonság volt a főiskolán és a kisvárosban –, és mert egyidősek voltunk.

Csak azután egyezett bele, hogy velem randevúzzon, miután a válása végleges lett. Ez az idő tájt történt, amikor 1961 nyarán elkezdtem tanítani az FSC-n. A 20A-1 fénykép mutatja, ahogy emlékeimben él az akkori és a következő évekbeli képe. Gyönyörű volt és életvidám, különösen akkor, amikor nem volt rosszkedvű a sok probléma miatt, amivel meg kellett küzdenie.

Különböző háttérünk ellenére sok közös dolgot találtunk: becsültük Amerika jó dolgait, mint például a szabadságot, a gyakorlatiasságot és a lehetőségeket (miközben egyetértettünk a tipikus amerikaiak provincialitásában, hogy keveset vagy semmit sem tudnak a külvilágról); összekötöttek az Európa közepén szerzett háborús tapasztalataink; szüleink foglalkozása (mindkettőnkéi kiskereskedők voltak); a klasszikus zene kedvelése; hasonló ízlésünk az ételek terén, és hogy egyedül voltunk abban az életkorban, amikor egy szimpatikus és megbízható társ volt a legfontosabb, legalábbis tudat alatt. A lányait is kedveltem; 2 és 4 évesek voltak, amikor először találkoztam velük. Velük is jól kijöttem. A hétvégéken néha négyen együtt csináltunk programot.

20A-1 fénykép. Erika az 1960-as években

Forrás: Marer családi album

Megbízható Nash-Rambler autóm (19A-12 fénykép) sokszor parkolt Erika háza előtt. De mindig gondoskodtam róla, hogy még hajnal előtt hazaérjek. A fő ok: nem akartam, hogy Lounsburyék ébredéskor lássák, hogy az autóm nem a kocsifelhajtójukon áll, mert nem akartam válaszolni az esetleges kérdésre, amit ebben az esetben feltesznek (hol voltál éjszaka?). Ismerve Lounsbury asszony megalkuvást nem tűrő nézeteit arról a dologról, ami miatt nem voltam otthon, egyáltalán nem beszéltem nekik Erikáról. Ezért maradtam számukra az a „tökéletes” ember, akinek ők tartottak, és akivel dicsekedtek.

Az egyik problémám a késő esti (vagy inkább kora reggeli) beállításomnál a kertjükbe az volt, hogy csendben navigáljak a fagerendán, amelyet a Lounsburyék kocsifelhajtójának közepén húzódó keskeny (kb. 5 inch széles = 13 cm) árokba helyeztek, ami valószínűleg arra szolgált, hogy elvezesse a nagy esővizet a ház mellől. Legalább odáig fel kellett mennem a hosszú kocsifelhajtójukon, hogy Florence-nek maradjon hely, amikor reggel munkába indult, hogy kihozza a kocsiját a garázsból. A fagerendát azért helyezték az árokba, hogy kevésbé legyen éles a bukkanó, amikor egy autó áthaladt rajta. A gerenda viszont mindig zajt csapott amikor egy autó áthaladt rajta. Az éjszaka csendjében hangosan hallatszott, és elárulta Lounsburyéknak, ha valamelyikük ébren volt vagy felébredt a zajra, hogy mikor értem haza.

Bármennyire is igyekeztem, a hang elkerülhetetlen volt. Hogy tompítsam, megálltam a kocsival az árok fölött, remélve, hogy a karosszéria elnyeli a hang egy részét.

A másik ok, amiért hajnal előtt hazamentem a kocsimmal, az volt, hogy megvédjem Erika jó hírnevét. Jó barátnője, Rosie Haworth, aki a közelében lakott egy hasonló családi házban, hétköznapi reggelente jött a lányokért; ő vigyázott rájuk, mielőtt Lisa és Heidi mindketten elég idősek nem lettek az óvodához, mivel nem akarták, hogy elváljanak egymástól.¹⁵⁵

5. Pillanatkép az első egyetemi éveimről

Én egyáltalán nem voltam felkészülve az egyetemre, amikor a philadelphiai, nagy presztízsű University of Pennsylvania (Penn) egyetemre kerültem. A középiskolai tudásom néhány tárgyban rendben volt, de egyáltalán nem fedett le több olyan témát, amelyet az USA összes középiskolájában rutinszerűen tanítottak. Felsőfokú tanulmányaim az FSC-n egy olyan intézményben folytak, amely csak középszerűnek volt mondható. A Penn-en sokkal jobban szorongtam, mint bármikor az FSC-n. Reszkettem, hogy minden tantárgyból legalább átmenjek a vizsgán, nehogy elveszítsem az aranyösztöndíjamat. Minden kurzus nehéz volt; a feladott olvasmányok mennyisége, úgy gondoltam, még a legzseniálisabb egyének számára is meghaladta a feldolgozhatóságot.

Egy szerény méretű, gyéren berendezett lakáson osztoztam egy Guillermo nevű, láncdohányos kolumbiai (Dél-Amerika) diákkal és egy Mohammed nevű iraki kollégával, akik mindketten ugyanazon a szakon tanultak. Hármunkhoz csatlakozott a tankörünk két amerikai diákja: Jared (Jerry) Enzler és Alan Severn. A lakásunk lett az a hely, ahol öten tanultunk és együttműködtünk néhány feladat megoldásában (20A-2 fénykép).

20A-2 fénykép. Tanulmányi összejövetel a Penn-en

Forrás: Marer családi album

¹⁵⁵ 1961 vagy 1962 nyarán történt, hogy én is összebarátkoztam Rosie-val és családjával; ők örültek Erika velem való kapcsolatának.

A fenti fotót az olcsó fényképezőgéppel készítettem. A bal oldalon Jerry ül. Az a tény, hogy olvas és nem iszik, arra utal, hogy ez nem társasági esemény, hanem tanulmányi összejövetel volt. (Guillermo és Mohammed mindig ivott, úgyhogy ez semmit sem jelent.) Jerry volt messze a legokosabb mindannyiunk közül. Jerry mindig készséges és általában briliáns magyarázatai nélkül, ahogy a közgazdasági elmélet és a matematikai egyenletek kényes pontjait összefoglalta, nem tudtam volna elvégezni az egyetemet. Még ma, 60 évvel később is hálás vagyok neki.¹⁵⁶

Nem emlékszem a Jerry mellett ülő nő nevére. Ahogy kettejüket nézem, megerősít abban, hogy ő is tanulni jött. Jobbra áll Guillermo; mellette Alan Severn.

Gyakorlatilag nem volt másra idő, mint az órákon és szemináriumokon való részvételre és tanulni, tanulni, tanulni, tanulni. Öten felosztottuk egymás között az egyes kurzusok monumentális olvasmánylistáit, és olyan üléseket tartottunk, amelyeken felváltva foglaltuk össze a felosztott olvasmányaink legfontosabb pontjait, és adtuk át egymásnak a rövid emlékeztető jegyzeteinket az olvasmányainkról.

Még arra sem volt időm, hogy a randizásra gondoljak. Szerencsére a nők között, akikkel a tanszékünkön és az iskolánkban véletlenül összefutottam, egy sem volt vonzó; mindannyian kimerültek voltak a szorongástól és az éjszakába nyúló munkától.

6. Végleg el kell válnunk egymástól?

Ha valaki 1961 nyarán megkérdezte volna tőlem – ahogy Erika is tette, nem közvetlenül, de nem is túl finoman –, van-e közös jövőnk? – egyértelmű nemmel válaszoltam volna. A nyilvánvaló okok kizártak minden más választ. És végül is messze északra megyek egyetemre, valószínűleg soha többé nem térnék vissza, és nem látnám többé Erikát. (Csak Philadelphiában tudtam meg, hogy az FSC a következő nyáron újabb tanítási lehetőséget adna nekem.)

Mondanom sem kell, hogy hiányzott Erika. Különösen, amikor meleg hangú leveleit olvastam. És különösen, amikor megtudtam, hogy a következő nyáron újra taníthatnék az FSC-n!

Ezért visszatértem. Minden ugyanúgy kezdődött, mint az előző nyáron, kivéve ... most sok, komoly, lélekelemző beszélgetést folytattunk a kérdésről: „Végleg el kell-e válnunk egymástól?” És a nyár végére el is döntöttük.

Ahogy visszaemlékszem a kérdésről folytatott gyakori beszélgetéseinkre, úgy rémlik, hogy legtöbbször én álltam arra az oldalra, hogy a házasság túl nagy kockázatot jelentene, míg Erika inkább arról biztosított, hogy megvan benne az elszántság és a tudás, hogy elkerülje a legtöbb olyan dolgot, ami engem aggasztott a házasságkötéssel kapcsolatban. Amikor például megemlítettem, hogy attól félek, hogy ha veszekedni fogunk, esetleg valami antiszemita mondatot vág hozzám, ami annyira megbántana, hogy az akár a házasságunkat is tönkretethetné, azt válaszolta, hogy ez soha nem történhet meg, mert még a legbensőbb lényében sincsenek ilyen érzések, így kizárt, hogy képes lenne ilyesminek hangot adni.

¹⁵⁶ Sok évvel a diploma megszerzése után meglátogattam Jerryt a szülővárosában, Washington államban, egy kisvárosban, közvetlenül a Csendes-óceán partján. Röviddel ez után megszakadt a kapcsolatunk, mert Jerry nem válaszolt a leveleimre és a telefonhívásaimra. A városában való érdeklődésemre azt az információt kaptam, hogy „Jerry egyszerűen eltűnt”. Ezért feltételeztem, hogy meghalt; talán öngyilkos lett, mivel egész felnőtt korában véget nem érő nőproblémái voltak. Például egy mentálisan zavart nőt hozott magával Szingapúrból, hogy az Egyesült Államokban legyen a társa (mert Ázsiában akkoriban nem ismerték el a mentális betegséget legitim orvosi állapotnak, és Jerry úgy gondolta, hogy a nőt megfelelő ellátással az Egyesült Államokban meg lehet gyógyítani). Amikor találkoztam velük a látogatásom alkalmával, láttam, hogy ez nem működött és nem is fog működni.

Íme Erika véleménye a történetekről:

1963 nyarán Paulnak és nekem döntenünk kellett: összeházasodunk vagy szakítunk. A köztünk lévő hatalmas akadályok túlságosan is nehezen leküzdhetőnek tűntek. Rengeteg komoly beszélgetést folytattunk arról, hogy milyen nehézségekbe ütközik egy kétféle hagyományokkal rendelkező házasság. És hogyan reagálnának Paul szülei arra, hogy a fiuk egy olyan nőt vesz feleségül, aki pont abból az országból származik, amely annyi halált és gyászt hozott a zsidó népnek?

7. Házasság és költözés Philadelphiába

Végül úgy döntöttünk, hogy átlépjük a Rubicont.¹⁵⁷ Részemről az volt az ok, hogy nagyon kedveltem, sőt talán szerettem is őt, vonzódtam hozzá, és nem találtam még senkit, aki olyan odaadó, hűséges, megbízható és intelligens-gyakorlatias volt, mint Erika. A maga részéről azt hiszem, hálás volt a kiváló kapcsolatunkért, hogy megbízott bennem, és egészen biztos volt abban, hogy a gyermekei jó nevelést kapnak; ez a kérdés mindig is foglalkoztatta.

A házasságkötést egy helyi, maradi lutheránus lelkész végezte, aki ugyanazokat a tanácsokat adta nekünk, amelyeket minden házaspárnak, akiket össze kellett házasítania, többnyire tapasztalatlan helyi fiataloknak. „Ne kérj szexet” – hangoztatta – „amikor a feleségednek nehéz napja volt”, és így tovább, nem véve figyelembe, hogy Erika már korábban is volt házas, és hogy én nem egy tipikus helyi csávó voltam..

Közvetlenül a házasságkötés után elmentünk Erika helyi ügyvédjéhez, Mr. Yencey-hez, hogy elintézzük, hogy örökbe fogadjam Lisát és Heidit. Ez gyorsan megtörtént, mivel a vér szerinti apjuk börtönben volt, és nem volt beleszólási joga az ügybe.¹⁵⁸

Béreltünk egy U-Haul utánfutót, amibe főleg Erika és a gyerekek holmiját pakoltuk, amit magunkkal akartunk vinni Philadelphiába.¹⁵⁹ Erikának volt egy régi, de nagyméretű autója is, amihez az utánfutót csatoltuk. Én a Nash-Rambleremmel követtem. Így hát négyen úgy mentünk fel északra, mint egy karaván, és igyekeztünk nem elveszíteni egymást.

Erika megjegyzése:

Paul rám bízta a vallásos nevelést. Úgy érezte, hogy a vallásos nevelés fontos az erkölcsös élethez. A héber Biblia, vagyis az Ószövetség a parancsolatok forrása és az erkölcsös élet mintája. A zsidó és a keresztény vallást mindig is egymást kiegészítőnek tartottam, elvégre Jézus zsidónak született, és számos zsidó hagyományt követett

A későbbi fejezetek további történeteket fognak elmesélni a házasságunkról; itt elég annyit mondani, hogy Erika mindig azt tette, amit ígért, és soha nem tett olyasmit, amelyek miatt aggódtam, mielőtt összeházasodtunk.

¹⁵⁷ „Átlépni a Rubicont” egy szólás, amely azt jelenti, hogy „átlépni egy olyan határt, ahonnan már nincs visszaút”. Ez utalás arra, hogy Julius Caesar Kr. e. 49-ben átkelt a Rubicon folyón. Mivel törvénytelen és így háborús cselekmény volt egy hadsereget Rómába bevinni, amit Julius Caesar megtett, ez polgárháborút robbantott ki, amelynek végén Julius Caesart „életre szóló diktátorrá” koronázták.

¹⁵⁸ A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy Bobby húga, Hazel sokáig gondoskodó nagynénje volt Lisának és Heidinek. Hazel mindig Erika pártját fogta azon ritka alkalmakkor, amikor a bátyját érintő hiba és felelősség kérdése merült fel.

¹⁵⁹ A U-Haul egy amerikai költöztető teherautó és pótkocsi bérbeadó cég, amelynek járműveit országszerte szinte bárhol fel lehet venni és le lehet adni.

8. Családi kiközösítés¹⁶⁰

A legideillőbb és legdrámaibb esemény, amivel ezt a fejezetet lezárhatjuk, hogy elmondjam, mi történt, amikor elmondtam a szüleimnek a döntésemet, hogy feleségül veszek egy elvált, német, keresztény nőt, akinek két lánya van, akiket örökbe fogok fogadni. Édesanyám a Palika naplójába ezt írta:

Ma van életem egyik legszomorúbb napja: 1963. augusztus 16. Pali ma nősül. Minden félreértést szeretnék elkerülni, nem azért vagyok szomorú amiért nősül, hanem azért ahogyan.

Ezzel a könyvet be is fejeztem.

Vége!

Megvan anyám Palika naplója, és ez valóban az utolsó bejegyzés benne. De az anyámmal való kapcsolatom története még mindig sok fordulatot tartogatott. Ezért, kedves Olvasó, kérlek, olvass tovább. És különösen ne hagyd ki az anyával való későbbi kapcsolatokról szóló 22A és 23A fejezetet!

20B. Gaudiopolis

1. Bevezetés

Ez a fejezet Gaudiopolis (görögül: Örömváros) története, amely Magyarországon egyedülálló kísérlet volt a gyermekek általi önkormányzatiság és demokrácia terén, a Pax árvaházi rendszer keretében, amelyet 1945-1950 között Sztéhlo Gábor evangélikus lelkész hozott létre és működtetett.

A második világháború utáni évek különböző időszakában a Pax árvaházhálózat több épületet és telket foglalt el különböző helyszíneken, a főváros budai és pesti oldalán, különböző korosztályú fiúknak és lányoknak adva otthont. A fő helyszín, ahol a Gaudiopolis teljes körűen működött, a Budakeszi út 48. szám alatt volt (ezen a címen több épület is volt), a gyönyörű János-hegy lábánál. A fő épületkomplexumhoz egy harminc hektáros telek csatlakozott, amely megfelelő teret biztosított a testmozgáshoz, többek között a sportoláshoz.

Ez a fejezet főként Kunt Gergely (Gergő) *The Children's Republic of Gaudiopolis (Gaudiopolis gyermekköztársasága)* című, 2022-ben, csak angol nyelven megjelent könyvén alapul.¹⁶¹

A 2. szakasz összefoglalja Sztéhlo Gábor életét és munkásságát, aki folyamatosan küzdött az egyházi és polgári hatóságokkal, hogy engedjék folytatni, és támogatásuk kísérletét.

A 3. szakasz idézi Sztéhlo néhány szívszorító élményét abból a hat hónapból, amikor 1944-ben ő volt az egyetlen lutheránus lelkész, aki az összes budapesti kórházban szolgált.

A 4. szakasz Sztéhlo háború alatti együttműködésének történetét meséli el a svájci székhelyű Nemzetközi Vöröskereszttel (ICRC), különösen annak magyarországi vezetőjével, Friedrich Bornnal.

¹⁶⁰ Tényleg csak anya volt az, aki kitagadott engem a látszólag felelőtlen párválasztásom miatt. Apa mindig megértőbb és engedékenyebb volt. Határozottan sikerült megfordítania anya ítéletét, de ez évekbe telt.

¹⁶¹ Gergely Kunt, *The Children's Republic of Gaudiopolis* (Budapest: CEU Press, 2022). Bár a könyvben szerepel, hogy magyar nyelvről fordították, a szerző anyanyelvén nem jelent meg, és elmondása szerint nem is tervezi.

Az 5. szakasz ismerteti az árvaházak és a bennük működő iskolák működésének legfontosabb alapelveit

A 6. szakasz megismerteti a Gaudiopolis létrehozásához vezető inspirációval.

A 7. szakasz az Örömváros alapelveit és valós működését vázolja fel, és Sztehlo két, Gaudiopolisban dolgozó pedagógus-kollégájának, Révész Margitnak és Rákosi Zoltánnak (Rákosi Mátyással nincs rokonságban) állít emléket, akik az alapító elképzeléseit szakértő módon megvalósították és a gyakorlatban továbbfejlesztették.

A 8. szakasz Kunt Gergő szerző meglátásait idézi a főbb keresztény egyházak – és keresztény egyének – holokauszt alatti magyarországi szerepéről.

A 9. szakasz Gergő egy másik meglátását emeli ki arról, hogy a magyarok miért és hogyan gyakorolták különösen hangsúlyosan versengve az áldozattá válás „játékát”.

A 10. szakasz az első, mára már híres, háború utáni magyar filmklasszikus, a Valahol Európában keletkezésére és fő mondanivalójára fókuszál, amelynek gyermek főszereplőit Gaudiopolis fiataljaiból toborozták.

Végül a 11. szakasz a Gaudiopolis-kísérlet mai jelentőségét mutatja be, Magyarországon és a világ többi részén.

Mindenhol, ahol nincs dokumentálva, honnan származik az információ, a forrás Kunt Gergő könyve, amelyet az 1. lábjegyzetben idéztünk. Ha a forrás más, akkor arra hivatkozunk.

2. Sztehlo Gábor élete és munkássága

Magyarországon hagyományosan három nagy keresztény felekezet volt: Római katolikus (65%), református (kálvinista, 20%) és evangélikus (lutheránus, 6%). Ez utóbbi nagyjából megegyezett a zsidók számával, akik a két bécsi egyezmény után a háború előtti Magyarországon élők 5% -át tették ki.¹⁶²

Sztehlo a soproni evangélikus lutheránus egyház által fenntartott gimnáziumban érettségizett, majd ugyanott szerzett evangélikus teológiai diplomát. Egy évet ösztöndíjjal Finnországban töltött. 1932-ben konfirmált evangélikus lelkészként. 1935-42 között Nagytarcsa evangélikus közösségét vezette.

Ezt követően csatlakozott a református egyház által létrehozott Jó Pásztor Bizottsághoz (JPB), a protestantizmusra áttért zsidók nagy egyesületéhez. A JPB vezetését Éliás József tiszteletesre bízta, aki maga is zsidó származású volt. 1944 elején az evangélikus egyház csatlakozott a JPB-hez, és Sztehlo Gábort nevezte ki képviselőjének. Őt bízta meg a kényszermunka-szolgálatosok és a konvertiták gyermekeinek gondozásával.

Sztehlo 1944-ben mintegy hat hónapon keresztül (április-szeptember) egyszerre két rendkívül nehéz pozíciót töltött be: a JPB-nél gyermekvédelemmel foglalkozott, az összes budapesti kórházban pedig evangélikus lelkészként szolgált.

¹⁶² Hogy a két bécsi egyezmény, az első 1938-ban, a második 1940-ben hogyan adta vissza Magyarországnak az 1920-as trianoni békeszerződésben elvesztett területek egy részét, arról a **2B fejezetben** olvashatunk

Magyarország 1944. márciusi német megszállása után a JPB együttműködött a különböző protestáns felekezetek képviselőivel, hogy enyhítse a zsidók helyzetét általában és az áttértekét különösen.

Sztehlo hónapokig keresett egy megfelelő méretű házat, amelyet a gondjaira bízott gyermekek számára kibérelhetne, de nem talált, különösen azután nem, hogy felfedte, milyen célra kívánja használni az ingatlant. Sztehlot mélyen elkésérítette a sok elutasítás, és úgy érezte, hogy ő maga is kudarcot vallott. Hogy sebeit ápolgassa, egy hónapra (1944. július közepétől augusztus közepéig) vidékre „szökött”. Csak visszatérése után változtak meg a dolgok, amikor ő és az ICRC magyarországi képviselője, Friedrich Born újra összejöttek, amint azt a 4. szakaszban részletezzük.¹⁶³

A JPB munkája különösen a nyilas korszakban (1944. október közepétől Budapest teljes felszabadulásáig, 1945 elejéig) vált fontossá, amikor 32 otthonban 1500 gyermeket helyezett el, elsősorban a Nemzetközi Vöröskereszt (ICRC) segítségével. Amikor Éliás tiszteletesnek bujkálnia kellett, mert a nyilasok a nyomában voltak, a gyermekek védelmének felelőssége szinte kizárólag Sztehlo tiszteletesre hárult. Ő figyelemre méltó hatékonysággal védte a gyerekeket a nyilasok többszöri rajtaütése során.

Az irányítása alatt álló árvaházakban élő gyermekek megmentése érdekében Sztehlo azzal érvelt, hogy az épületek, amelyekben elhelyezték őket, a Svájci Vöröskereszt területéhez tartoznak, így az ott lakóknak a külföldi nagykövetségekhez hasonló extraterritoriális joguk van. Miután Szálasi Ferenc nyilas vezér 1944 október közepén hatalomra került, hajlandó volt beleegyezni abba, hogy a Pax árvaházakat a svájciaknak tett szívességből idegen területként kezeljék, remélve, hogy a semleges országok elismerik kormánya legitimitását. Bár mint azt Sztehlo és társai jól tudták, ez nem volt igazán törvényes, mert az ICRC nem volt állam, a portyázó német és nyilas katonák általában elfogadták az extraterritorialitás érvét, mert Szálasi külügyminisztériuma nem ellenezte, így az állítás igaznak tűnt. A razziákat végrehajtók pedig amúgy sem tudták jobban.

Gaudiopolis fennállása idejének nagy részében (1945-1950) Sztehlo kimeríthetetlennek tűnő energiáit főleg két dolog vette igénybe, (1) a saját egyháza és az állam politikai követelményei elleni küzdelem, hogy az árvaházakat és a bennük működő iskolát az általa szilárdan vallott és gyakorolt elvek szerint működtethesse tovább, és (2) a hazai és nemzetközi adományozóktól a nagyon szükséges anyagi és természetbeni támogatás megszerzése, hogy a Pax gyermekotthonokat működtetni tudja, és folytathassa a gaudiopolisi kísérletet.

Nem sokkal azután, hogy a Vörös Hadsereg 1945 elején felszabadította Budapest pesti oldalát, az árvaház-hálózat élelmszer-ellátása vészesen fogyni kezdett. Sztehlo felvette a kapcsolatot Vas Zoltánnal, aki éppen a Szovjetunióból tért haza, és a budapesti lakosság élelmszerellátásáért felelős ellátási kormánybiztos volt. Kiderült, hogy a nyilas rémuralom idején Vas lánya a JPB Bérc utcai árvaházának lakója volt, így sikerült megmenteni a lányt. Vas megértette a helyzetet, és

¹⁶³ Kende Tamás történész (akinek édesapja gyermekkorában Gaudiopolisban töltött időt, és élményeiről mesélt Tamás fiának) tízrészes sorozatot írt Sztehlo és az Örömvárosról, amely a *Pil-Pul* zsidó hírlap 1913-1915-ös számaiban jelent meg. A sorozat elérhető a pilpul.net/tema/komoly/gaudiopolisz oldalon. Az ebben a bekezdésben szereplő információk a sorozat #2 esszéjéből származnak. A sorozatra a továbbiakban „Kende esszé #” formában hivatkozom. A héber „pilpul” kifejezés egyébként a rabbinikus tudósok között a talmudi szabályok és a szentírás elveinek értelmezéséről szóló vitamódszert jelenti, amely alapos és gyakran túlzottan finom megkülönböztetések tételével jár. Az ilyen viták egyik célja a résztvevők (és olvasók) elméjének élesítése, nem pedig a talmudi törvények végleges értelmezésének elérése.

gondoskodott arról, hogy az 1946-os legsúlyosabb hiperinflációs időszakban is a JPB árvaházai jó ellátást kapjanak.¹⁶⁴

A **20B-1 fényképen** Sztéhlo Gábor látható két általa védett gyermekkel.

Sztéhlo történetének végére ugorva, miután 1950 elején államosították a gaudiopolisi iskolát, felajánlották neki, hogy továbbra is vezesse az árvaházakat. Ő ezt visszautasította, mivel tisztában volt azzal, hogy nem tud majd olyan önállóan működni, mint az államosítás előtt. Közel öt éven át (1945-50) sikerült megvédenie árvaházát a saját anyaszentegyháza és az állami hatóságok ismételt beavatkozási kísérleteitől. Mivel aggódott, hogy az állami irányítás alatt erre nem lesz képes, lemondott, és segédlelkész lett sorra egymás után a budavári, kelenföldi és kőbányai evangélikus gyülekezetekben. Ezekben a megbízatásaiban az evangélikus egyház égisze alatt szeretetotthonokat szervezett, amelyekben többnyire rászoruló idős embereket helyezett el.

Az 1956-os magyar forradalom (**18B fejezet**) után Sztéhlo felesége két gyermekükkel Svájcba költözött.¹⁶⁵ Nem akart a „zűrzavaros Magyarországon” maradni. Férje azonban nem tartott velük, mert folytatni akarta a munkáját Budapesten.

20B-1 fénykép. Sztéhlo 1945-ben két általa védett gyermekkel

Forrás: 24.hu/tudomany/2021/04/15/sztehlo-gabor-andrasi-andor-gaudiopolis-magyar-embermentok/

¹⁶⁴ Kende esszé #4. Vas Zoltán történetét lásd a **14A fejezetben**.

¹⁶⁵ A forrás, hogy Sztéhlonak és feleségének két saját gyermeke volt:

kepmas.hu/hu/aki-letrehozott-egy-onigazgato-gyermektarsadalmat-sztehlo-gabor-tortenete

Ugyanígy a következő bekezdésben szereplő információé is.

1961-ben Sztéhlo ideiglenes magyar útlevelet és svájci vízumot kapott, hogy meglátogassa feleségét és gyermekeit. Röviddel Svájcba érkezése után szívrohamot kapott, és az orvosok azt tanácsolták neki, hogy ne utazzon. Időközben lejárt az ideiglenes útlevele, így a visszatérés azt jelentette volna, hogy disszidensként börtönbe kerül. Ezért Svájcban maradt, és Interlaken városában telepedett le. Kiváló német nyelvtudása lehetővé tette számára, hogy lelkészként szolgáljon. Csatlakozott a helyi szabadkőművesekhez is, és önkéntesként szociális munkát végzett. Türelmetlenül várta a lehetőséget, hogy visszatérhessen Magyarországra, amelynek feltétele a svájci állampolgárság megszerzése volt, amihez a törvény szerint tíz év svájci tartózkodásra volt szükség. Nem sokkal azelőtt, hogy ezt elérte volna, Sztéhlo 1974-ben, 65 éves korában, egy park padján ülve csendesen elhunyt.

1972-ben Sztehlót a zsidó gyermekeknek a háború idején történt megmentéséért kitüntették azzal, hogy az izraeli Yad Vashem a Népek Igazai közé választotta.

* * *

Emlékezzünk arra, hogy 1944 márciusának végén Sztehlót a püspöke egyszerre két tisztséggel is megbízta: legyen az összes budapesti kórházban szolgáló egyetlen lutheránus lelkész, és legyen az evangélikus egyház képviselője a JPB-nél. A következő két szakasz Sztéhlo emlékirataiból idéz, amelyeket az 1960-as évek közepétől 1974-ben bekövetkezett haláláig tartó svájci „kényszerű száműzetésének” évei alatt írt. A memoár fennmaradt, Kunt Gergely szerkesztésében 2022-ben került kiadásra, csak magyarul, *Sztéhlo Gábor, Háromszázhatvanöt nap – Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben* címmel.¹⁶⁶ A címben szereplő évszám arra az időszakra utal, amely azzal kezdődik, hogy Németország 1944. március 19-én megszállta szövetségesét, Magyarországot, és 1945 márciusában ér véget, amikor a Vörös Hadsereg felszabadította Magyarországot.

Sztéhlo memoárjának nagy része az ő és az IRCR közös mentőakcióira összpontosít, amelyeket a zsidó gyermekek megmentése érdekében folytatott 1944-ben, a magyarországi holokauszt idején. Van azonban egy fejezete azokról a szívszorító élményekről is, amelyeket a kórházi pozíciót is betöltött hat hónap alatt (1944 augusztusáig) szerzett.

3. Az evangélikus lelkészi szolgálat az összes budapesti kórházban

Sztéhlo önéletrajzának néhány legmeghatóbb passzusa kórházi élményeivel foglalkozik, amelyekből az alábbiakban egy részt szó szerint idézünk.¹⁶⁷

Itt, a kórházakban, találkoztam a legtöbb kétségbeesett és segítségre szoruló zsidó származású emberrel. Hetenként kétszer látogattam a Rókus kórházat és annak az öngyilkos osztályát. Két nagy teremben kb. 50 férfi feküdt az egyikben és 50 nő a másikban, rendszerint azok akiket már megmentettek újra az életnek,

– Ki az evangélikus? – álltam meg mindig az ajtóban, és kérdeztem csöndesen. Erre rendszerint egy-kettő emelte fel a kezét, lassan, bizonytalanul.

¹⁶⁶ Sztéhlo Gábor, *Háromszázhatvanöt nap – Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben* (Budapest: Magvető, 2022).

¹⁶⁷ Az ebben a szakaszban található idézetek forrása Sztéhlo önéletrajzának 6. fejezete.

Mindjárt a harmadik ágyban az ajtótól egy ősz hajú asszony emelte fel a kezét.

– Hogy van? Mi történt? – kérdeztem.

Szemében azonnal könnyek gyűltek.

– Most már bánom, de ... zsidók vagyunk.

– Ha könnyebb magának és akarja, mondja el, hogy és mint történt.

– Férjemmel együtt nagyon csöndesen és egyszerűen éltünk, egy kis családi házban, Budán. Nem voltunk gazdagok, de nem hiányzott semmi, nem voltak gondjaink. Szerettük a szépet, a könyveket, a zenét. Férjem nyugdíjas bankos, szépen megéltünk abból. Jött a kötelező sárga csillag viselése. Nem akartuk viselni, és amíg lehetett, titkoltuk [a vallásunkat]. Azonban jött a házmester bejelentés kötelessége, igazolás, stb. Nem lehetett többé titkolni. Férjem nem bírta elviselni sem a megvetést, sem a szánakozást melyben részünk volt azután. Közös elhatároztuk, hogy végzünk magunkkal. Ő meghalt szegénykém, én életben maradtam... Nagyon-nagyon nehéz, de azért...

– Igen – kapcsolódtam itt a beszélgetésbe. – Ez a fontos, ez a „de azért” ... Az életet úgy kell vennünk, hogy az Isten visszaadta. Nem akarna velem együtt imádkozni? – Csöndesen könyörögtünk Ahhoz az Életet-adóhoz, ki még lehetetlen esetekben is képes, és egyedül képes arra, hogy kimondja a „de azért” szót.

Tíz ágygal arrébb egy lehunyt szemű leány. Az apáca szerint evangélikus. Megérintem a kezét, de nem mozdul, nincs magánál. Nehezen lélegzik, csuklói bekötve.

– Fürdőkádban felvágta az ereit. Zsidó leány, menekülni akart a transzport elől – mondja csendesen a testvér.

Itt hallottam először a transzportról. És akkor jutott eszembe, hogy egyik kora reggel, ahogy átjöttem a Lánchídon, ott tereltek éppen egy ilyen transzportot. Csendőrök elől és oldalt, és hátul is, közöttük pedig öreg és fiatal nők, 16 évestől aggastyánokig. Forgalom nem volt hajnalban. Mi, néhány járókelő, alig mertünk felnézni.

Ültem az ágya mellett és csöndesen imádkoztam. Megmenekült? Nem tudom. Sok ilyen fiatallal találkoztam azután is. Néhányan megmenekültek, Istennek hála, a sok-sok-ezer mellett akiknek az életét kioltották. Itt tapasztaltam, hogy a zsidótörvények és a deportálás megkezdése milyen következményekkel jár.

Talán kilenc látogatást tudtam elvégezni három óra alatt. A végén már alig bírtam magam, annyira ki voltam fáradva. Sokszor irigyeltem az ápoló-nővéreket, akik a betegeknek szavak helyett ápolást, ételt, italt, védelmet tudtak nyújtani.

Sok zsidó származásában hihetetlen gyűlölet élt. Sokak gyűlölete nem is volt egy személyre vonatkozó, nem volt benne faji, vallási, nemzeti megkülönböztetés. Sokszor amikor egy-egy ágyhoz léptem, úgy nézett rám a beteg, hogy szerettem volna tovább menni, mert a szeméből nyíltan ki lehetett olvasni, amit gondolt: Ugyan mit akarsz itt az ágyam mellett? Hamis a szeretet, amit a szádra veszel! Te is csak azokhoz tartozol, akik ezt a gyűlöletet elvetették itt a földön! Sokak halálában, például a testvéreim és a szüleim és gyermekeim elhurcolásában te is részes vagy.

Emberileg érthető volt, és nem is mertem a gyűlöletet megbélyegezni.

Nehéz szolgálat volt ez. Naponta álltam ezek a kérdések előtt: Ha pap [vagy lelkész], akkor adjon választ arra, hogy engedheti meg ezt az Isten, ezeket a szörnyűségeket? De ha nem is ért ez a vád hangosan és naponként, vádolt a lelkiismeretem. Hogyan győzhetek meg egy öngyilkosságot kísérő beteget, hogy van Isten, és Ő él és uralkodik, elsősorban is a [beteg] életében?

Ez a kórházi szolgálat egy szörnyű belső harc ideje volt. Erre szükségem is volt az elmúlt esztendő egyházi pozíciós harcai után. Ez az életért való harc volt, amikor a belső lelkiismereti kérdések tisztázása húsból és vérből, gyűlöletből és szeretetből való élet után kiáltott, ahol az Isten bizonyítja magát az Ő tanúiban. Áldott vereségek voltak ezek, és nagyon sok eredményt is magukban rejtő sebek amiket kaptam.

Igen megkönnyebbültem amikor egy fél év múlva, a Nemzetközi Vöröskeresztben való szolgálatom már lehetetlenné tette a kórházi látogatásokat.

4. Együttműködés Sztéhlo és a vöröskeresztes Born között a háború idején

Az ICRC-t a 19. század utolsó harmadában alapították. Fokozatosan egyre több globális feladatot vállalt. Az 1944-45-ös időszakban 3700 alkalmazottja volt. Egyedülálló személyeket vagy kisebb csoportokat küldtek több tucatnyi országba, hogy irányítsák az ICRC ottani tevékenységét. Így történt, hogy 1944 májusában egy svájci üzletember, Friedrich Born (1903-1963), aki történetesen magánvállalkozásban tevékenykedett, és 1936 óta főként Budapesten élt, beleegyezett, hogy az ICRC új magyarországi képviselője legyen. Ezen a posztion eltöltött 15 hónapos tartózkodása alatt számos lenyűgöző mentési tevékenységet irányított. Born 1945 szeptember elején a Vörös Hadsereg arra kényszerítette, hogy elhagyja Magyarországot.

Így emlékszik vissza Sztéhlo az JPB-nél töltött első napjaira és Bornnal való találkozására, miután püspöke 1944 márciusában kettős kinevezést adott neki: (1) az összes budapesti kórház lutheránus lelkészévé és (2) az evangélikus egyház képviselőjévé a JPB-nél. Sztéhlo ekkor hallott először a JPB-ről; a következő napokban megismerkedett ezzel a szervezettel és a zsidó gyermekek megmentésére kapott megbízatásával.

Kérdezte Éliás, a JPB vezetője, miután elmagyarázta Sztéhlónak a szervezet küldetését: „És mik a terveitek?”. „Otthont teremteni a megmentendő gyermekek számára” – válaszolta Sztéhlo, megjegyezve, hogy sajnálatos módon az egyházak által működtetett gyermekotthonok mindegyike zsúfolásig tele van, így egyik sem képes befogadni egyetlen további gyermeket sem.

Sztéhlo hónapokig keresett Budapesten bérelhető helyet, sikertelenül. Azt, hogy nem tudott szállást találni „az ő” gyerekeinek, személyes kudarcának tekintette, és egy hónapra vidékre menekült.

Idézek az említett emlékirat-könyvének 10. fejezetéből:

Egy május eleji napon nagy izgalommal toppant be a szobámba egyházunk titkára és közölte, hogy másnap délelőtt 10 órakor a Mérleg utca 4-ben, a II emeleten, egy Born nevezetű svájci úr vár bennünket...

Egy jól megtermett, középkorú, elegáns úr fogadott bennünket, aki Born néven mutatkozott be.

– Mit csinál az egyház a zsidókérdésben? Van-e valami elgondolása, terve az egyháznak a zsidómentésre? Tudja-e az egyház, hogy most a németek megszállásával kezdődik el tulajdonképpen a zsidók komoly üldözése, deportálása a koncentrációs táborokba, stb. ... Most van itt az utolsó óra, amikor a németek végre akarják hajtani a zsidótörvények deportálási szakaszát.

Később, visszagondolva erre a beszélgetésre, nagyon szégyelltem magam az egyházaink tehetetlensége és tájékozatlansága miatt. ... Beszéltem neki a Jó Pásztor munkájáról és a megbízatásomról, hogy össze kell szednem a zsidó gyermekeket és menedéket találni számukra. Érdeklődéssel hallgatta, de nem kommentált semmire. ... Láthatólag nem volt megelégedve válaszainkkal, és azzal búcsúzott, hogy szeretne újra beszélni velünk,

[PM: a folytonosság kedvéért megismétlem a 2. szakasz egy bekezdését.]

Sztehlo hónapokig keresett egy megfelelő méretű házat, amelyet a gondjaira bízott gyermekek számára kibérelhetne, de nem talált, különösen azután nem, hogy felfedte, milyen célra kívánja használni az ingatlant. Sztehlót mélyen elkésérítette a sok elutasítás, és úgy érezte, hogy ő maga is kudarcot vallott. Hogy sebeit ápolgassa, egy hónapra (1944. július közepétől augusztus közepéig) vidékre „szökött”.

Épp terveztem visszatérni Budapestre, amikor üzenetet kaptam, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt keresett, de aki a hírt hozta, nem tudta hogy miért de hallotta, hogy a püspöki irodában nem tudták, hol vagyok. De ha a svájci delegátus keresett, akkor biztos, hogy valami feladat vár rám, talán valami munkalehetőség, úgyhogy nekem pronto véget kell vetnem a kényszerpihenésnek. Azonnal elkezdtem kutatni Born úr után. Őt sem volt könnyű megtalálni, de végre összejöttünk.

A Rózsadombon, a Tulipán utcában volt az egyik szép villában a svájci delegáció hivatala, ahol találkoztunk. Nyílik az ajtó, és Born hatalmas, széles alakja tűnik fel. Hangos nevetéssel és szélesre-tárt karokkal fogad; mennyire másképpen, mint hónapokkal ezelőtt a Mérleg utcában. Mintha régi jó barátok lettünk volna, pedig egyszer láttuk eddig csak egymást, és kétszer beszélünk telefonon.

Born mindjárt a tárgyra tért: a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt tervezni gyermek-menedékhelyek felállítását. Vállalom-e ennek szervezését és vezetését? Persze rögtön igenlő választ adtam.

Born vezetésével két szekciót hoztak létre a gyermekvédelemmel való foglalkozásra: Az A osztály, amelyet a cionista Komoly Ottó¹⁶⁸ vezetett a zsidó gyermekek megmentésére, és a B osztály, amelyet Sztehlo Gábor vezetett a zsidó hitről áttért (de a Magyarországon akkor uralkodó náci-fasiszta rendszer által még mindig zsidónak tekintett) keresztény gyermekek megmentésére. Ez a szakasz csak Born Sztehlóval végzett gyermekmentő munkájával foglalkozik.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Komoly Ottó (1892-1945) cionista politikus, mérnök, a holokauszt idején kulcsszerepet játszott a központi gettó ellátásának megszervezésében és a zsidó gyerekek életének megmentésében. A Zsidó Tanács tagja volt. 1945. január 1-én egy nyilas banda letartóztatta és megölte.

¹⁶⁹ Born sokrétű magyarországi tevékenységéről átfogó beszámolót ad Born 1945. júniusi, az ICRC főhadiszállásának címzett jelentése, amely (az angol nyelvű eredeti mellett az ICRC genfi könyvtárában) magyarul is elérhető, az ICRC kiadásában, Szita Szabolcs professzor bevezetőjével, angol és francia nyelvű összefoglalóval: ISBN 978-963-88678-0-3.

A következő bekezdés megemlíti, hogy 1944 őszén Sztéhlo és az ICRC segítségével sikerült 32 védett gyermekotthon létrehozni, szemben Sztéhlo 1944 tavaszán és nyarán tett teljesen sikertelen erőfeszítéseivel, hogy ugyanerre a célra ingatlant találjon. Ez a látszólagos paradoxon azzal magyarázható, hogy 1944 folyamán drámaian megnőtt a villák és lakások kínálata, olyannyira, hogy a kínálat elegendő lett a gyermekotthonok iránti továbbra is nagy kereslet kielégítésére. Ez miért történt? Románia 1944. augusztus 23-i átállása (Hitler szövetségeseiből a szövetségesek partnerévé válása, a német és magyar erők megtámadása), Horthy néhány héttel későbbi sikertelen kiugrási próbálkozása, Horthy náci letartóztatása és deportálása, az október közepi nyilas hatalomátvétel és a gyorsan közeledő Vörös Hadsereg olyan fejlemények voltak, amelyek együttesen ráébresztették a Budapesten rekedt elitet, hogy az életük és értékeik megmentése kell prioritássá váljon. Ezért hirtelen vonzó lehetőséggé vált a lakóhelyük felajánlása egy az ICRC által társfinanszírozott jótékonyági szervezetnek – amely így feltehetően minden harcoló féltől érintetlenül maradna, mint extraterritoriális tulajdon, hasonlóan a külföldi nagykövetségekhez.¹⁷⁰

Az ICRC és a Sztéhlo által létrehozott Pax Alapítvány partnerek lettek a budapesti gyermekotthonok létrehozásában és működtetésében. Az első ICRC által támogatott árvaház 1944 októberében nyitották meg. A következő hónapokban további 31 gyermekotthon létesült. Ezek elődjai azok a védett házak voltak, amelyeket az ICRC 1944-ben hozott létre a (többnyire) zsidó gyermekek megmentésére. Sztehlót a Jó Pásztor Bizottság jelölte ki, hogy vegyen részt ezekben a tevékenységekben, amint azt a 2. szakaszban említettük. Born számos mentőtevékenysége közül különösen figyelemre méltó volt a híres pannonthalmi apátság védelme, ahol Born egy időben több mint 2000 személynek, köztük gyermekeknek biztosított szállást és ellátást. Emellett az ICRC ingyenkonyhákat működtetett a budapesti központi gettóban. (A szerző megjegyzése: Ki tudja, talán Jancsit és engem arra utasítottak, hogy naponta az ICRC által működtetett ingyenkonyhák egyikéből vigyünk meleg ételt annak a gettóépületnek a lakóinak, ahol laktunk; részletek a **10A fejezetben**.) Mindent egybevetve, az ICRC általában és Born konkrétan több ezer ember, főleg gyerekek túléléséhez járult hozzá.

Egy idézet Sztéhlo második világháború alatt készített feljegyzéseiből:¹⁷¹

A svájciak fegyelmezettek, gyakorlottak, tapasztaltak, ismerik az embereket, összehangoltan és nyugodtan dolgoznak a legnagyobb veszélyben is. Humanitárius érzéseiket nem lobogtatják, hanem beszorítják a szervezethez határai közé. Bármennyire kicsinyesnek látszanak is sokak szemében, óriási eredményeket érnek el ezzel a módszerrel.

Ahogy a szovjetek által támogatott Magyarországi Kommunista Párt megszilárdította hatalmát, az ICRC és a többi nyugati civil szervezet számára világossá vált, hogy hamarosan felszólítják őket, hogy hagyják el a „szovjet blokk” országait. Ezért az ICRC sürgette Sztehlót, hogy keressen hazai szponzorokat, talán valamelyik protestáns egyházat, hogy támogassa az árvaházakat. Sztéhlo megpróbálta, de mint évtizedekkel később Svájcban írt visszaemlékezéseiben elismerte, nem csinálta jól, túl makacs maradt, nem volt hajlandó olyan kompromisszumokra, amelyek legalább részben megvédhették volna azt, amit ő oly kétségbeesetten próbált folytatni.¹⁷²

¹⁷⁰ Kende esszé #2.

¹⁷¹ Az idézet Bornnak az ICRC genfi központjához intézett jelentésében (lásd a 9 lábjegyzetben), a 4. oldalon található.

¹⁷² Kende esszé #7.

5. Az árvaházak és a bennük működő iskolák működésének legfontosabb alapelvei

Sztehlo elismerést érdemel azért, hogy vezető szerepet játszott a különböző korú gyermekekkel való hatékony bánásmód megtervezésében és megvalósításában, akik átérték a véres háború borzalmait, akik elvesztették egyik vagy mindkét szülőjüket, akiknek hiányzott az a fajta szeretetteljes családi környezet, amelyre minden gyermeknek szüksége van és megérdemli, vagy egyszerűen csak rendkívül nehéz életkörülmények között éltek, reménytelenül. Az elvek lényege, amelyeket lelkesen védett, ameddig csak tudott, a következő volt:

- Egy magánárvaháznak és a gyermekei számára fenntartott iskolá(k)nak mindenkit be kell fogadnia, aki segítségre szorul, függetlenül az illető személy vagy családja nemzetiségétől, vallásától, társadalmi helyzetétől, politikai ideológiájától vagy bármely hasonló jellemzőjétől.
- Alkalmaznak kötetlen (nem túlságosan strukturált) tanulási módszereket és követelmények nélküli tevékenységeket, amelyek lehetővé teszik, hogy minden gyermek olyan kreatív tevékenységet végezzen, amelyet szívesen csinál.
- Kombinálják a tanulást, a munkát és a szabadidőt, és úgy ütemezték ezeket, hogy a gyermek napját változatos tevékenységek töltsék ki, kevés időt hagyva a borzalmakon, a veszteségeken és a problémákon való elmélkedésre, amelyeket átélt vagy tapasztal.
- Építsenek kis, önigazgató gyermekközösségeket, és tanítsák meg őket arra, hogy segítsék egymást és bízzanak egymásban. (Ilyen volt az alább ismertetett gaudiopolisi kísérlet.)
- Alkalmazzon olyan tanárokat és más gondozókat, akik szimpatizálnak Stehlo céljaival, és hajlandóak megpróbálni a fenti három utolsó alapelv megvalósítását a lehető legjobb módon, innovatív módszerekkel kísérletezve.

Sztehlo olyan embernek tartotta magát, aki új utakat keresett, hogy felváltsa a régóta gyakorolt elavult, nem működő módszereket a gyerekekkel való bánásmódban általában, és különösen a hátrányos helyzetű gyerekekkel való bánásmódban. Ő nem úttörő volt, hanem útkereső.¹⁷³

6. Inspiráció Gaudiopolis létrehozásához

Sztehlo döntésére, hogy megalapítja a Gaudiopolis Gyermekköztársaságot, fontos hatással volt egy 1938-as amerikai film, a *Boys Town* (Fiúk városa), amelyet 1939-ben mutattak be Magyarországon. A film a legjobb férfi főszereplő és a legjobb adaptált forgatókönyv kategóriában elnyerte az amerikai Oscar-díjat, és Magyarországon is nagy sikert aratott. Igaz történetének középpontjában a film címében megnevezett intézmény áll, amelyet 1917-ben alapított a nebraskai Omahában egy Edward J. Flanagan nevű római katolikus pap (a filmben Spencer Tracy alakította). Célja az volt, hogy megmentse a munkásosztálybeli fiúkat, akik olykor a bűnözés és a csavargás felé sodródnak. Flanagan atya a fiúk vallásától vagy etnikai származásától függetlenül lehetőséget adott a nehéz körülmények között élő gyerekeknek (sokan árvák voltak, akik az utcára kényszerültek), hogy megjavuljanak, és felnőttként felelősségteljes, együttműködő állampolgárokká váljanak.

¹⁷³ Kende esszé #2.

7. Sztéhlo elveinek átültetése a gyakorlatba

Sztéhlo kereste – és jó szeme volt a megtaláláshoz – azokat, akiket egyik munkatársa fiatal oktatási „minőségi forradalmároknak” nevezett. Szabad kezet kaptak az általános iskola megszervezésében és tantervének megszerkesztésében, és ezzel megalapozzák a Gaudiopolis néven ismertté vált iskola magját. A háború után Sztéhlo támogatást gyűjtött, főként az ICRC-től, a Pax Alapítvány ndításához, a budapesti gyermekotthonok létrehozásához és működtetéséhez.

A fiatal „minőségi forradalmárok” mellett Sztéhlo két idősebb személyt is alkalmazott, Rákosi Zoltán hivatásos nyelv- és irodalomtanárt (rövid életrajza a **20B-1 szövegdobozban**), és egy tapasztalt pszichológust, dr. Révész Margitot (rövid önéletrajza a **20B-2 szövegdobozban**), aki a sok traumatizált gyermek gyógyításában a tanárokkal szorosán együttműködve vett részt. Az ő ötleteik és kísérleteik segítettek megadni Gaudiopolis jelentőségét a gyakorlatban.

20B-1 szövegdoz. Rákosi Zoltán gaudiopolisi tanár rövid életrajza (1916-1963)

Zsidó szülei áttértek, így Zoltán kálvinistának született és a budapesti Evangélikus Líceumba járt, német és olasz szakon. Középiskolai tanár a Református Gimnáziumban.

Zoltán 1944-ben katonai egyenruha álcájában, pisztollyal, segített zsidókat menteni.

A nyilasok az általuk meggyilkolt zsidók holttesteit néha az utcán hagyták, cédulát tűzve rájuk, például a meggyilkolt zsidó nők lábára „zsidó ribanc” felirattal, hogy az arra járókban félelmet keltsen, ugyanakkor csapdaként is szolgáljon. Mindenkit, aki kritikus megjegyzéseket tett a gyilkosságokra, zsidóként vagy zsidószimpatizánsként letartóztattak. Ez történt Rákosival is. A dulakodásban Zoltán tüzet nyitott a nyilas gazemberre, aki viszonzta a tüzet, megsebesítve Zoltánt, a sebesültet pedig az utcán hagyta. Egy német tiszt vitte kórházba, ahol életben tartották, de a testébe fúródott golyót nem tudták eltávolítani.

Rákosi Zoltánt barátja, később szintén gaudiopolisi kollégája, Szőke Balázs ajánlotta Sztéhlónak, és éppen az elemi iskola felállításakor került a tantestülethez. Magyar nyelvet és irodalmat, angolt és történelmet tanított, egészen az iskola 1950 eleji államosításáig. Diákjai csak „Kosi”-nak hívták.

Rákosit a kommunista rezsim feketelistára tette, és megtiltotta, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljön a diákokkal. Ezért Sztálinvárosba (ma Dunaújváros), az 1950-es évek legnagyobb magyarországi ipari fejlesztési projektjébe jelentkezett mind segédmunkás egy építkezésen. (Mellesleg e fejezet szerzője, PM, szintén ott dolgozott egy nyáron, körülbelül abban az időben, kétirányú telefonon keresztül volt kapcsolatban az egyik bűvárral, aki a Dunában, a víz alatt dolgozott, hogy segítsen egy hatalmas betonszerkezetet a folyóba süllyeszteni; részletesen a **15A fejezetben**.) A fizikai munkára alkalmatlan volt, a belé fúródott golyó akkor mozdult ki, amikor átugrott egy árkot. Rákosi visszatért Budapestre, hogy orvosi ellátásban részesüljön. Az idegen nyelvekben való jártassága lehetővé tette számára, hogy tolmácsként eltartsa magát. A Gaudiopolisban szerzett élményeiből is publikált néhányat Ákos Zoltán álnéven, mert szégyellte, hogy ugyanaz a vezetékneve, mint Magyarország

20B-2 szövegdoz. Dr. Révész Margit (1885-1956), Gaudiopolis pszichiáterének rövid életrajza

Magyar zsidó családban született Békéscsabán, valamikor, életének későbbi szakaszában tért át a római katolikus vallásra, alkalmazkodva második férje, Hrabovszky József vallásához, aki nem orvos, hanem munkatárs volt a Gyógypedagógiai Gyermekszanatóriumban, azon a klinikán, ahol Margit főorvosként dolgozott. Hrabovszky úr végül ennek az intézménynek az igazgatója lett. Három gyermekük született.

Margit szülei és Margit összes zsidó származású rokona Auschwitzban pusztultak el. Margit megmenekült ettől a sorstól, mert a klinikája Budapest külvárosában, Zugligetben, a sűrűn lakott központtól távol, egy hatalmas, erdős parkkal körülvéve helyezkedett el, és – úgy tűnik – senki sem kérdezte meg vagy jelentette a vallását, amelybe született.

A holokauszt idején Margit zsidó gyerekeket mentett a klinikáján, álnéven rejtgetve őket.

Révész asszony már korán feminista lett és a nők jogainak szószólója.

Révész doktornő fiatal nőként részt vett a magyarországi feminista mozgalomban, amely 1903-ban vált szervezett egyesületté. Cikkeket publikált, amelyek olyan kérdéseket vizsgáltak, mint a nők foglalkoztatása és oktatása, az anyák és gyermekek jóléte, valamint a nők nem megfelelő politikai befolyása.

Ahogy magánklinikáján részletes interjúkat készített és feljegyzéseket vezetett minden egyes betegéről, ugyanezt tette a Pax Alapítvány otthonaiban is. Támogatta, hogy a lányok minél több időt töltsenek a természetben, és hogy a koncentráció és az állóképesség fejlesztése érdekében fizikai munkával és más tevékenységekkel foglalják el magukat. Minden lánynak dolgoznia kellett a kertben, és olyan munkát kellett végeznie, amelyeket akkoriban lányoknak valónak tartottak, mint például főzés, varrás, kézimunkázás stb., míg a fiúkat asztalos, lakatos, szabó, cipőjavító és hasonló műhelyekben foglalkoztatták.

Írásaiban és beszélgetéseiben kedves szavakat talált ki és használt az akkoriban hagyományosnak számító közvetlenebb és lealacsonyító kifejezések helyett. Például a „háború sújtotta” kifejezést használta a szellemileg károsodott vagy hasonló pejoratív kifejezések helyett a gyermekek jellemzésére, és „mentális

Rákosi számos innovatív ötlettel járult hozzá a tantervhez és az iskolában fiatal diákjai tanításának és a velük való bánásmódnak a kombinációjához, akiknek életkora hat évtől körülbelül tizenhárom éves korig terjedt.

Az egyik ilyen kezdeményezése volt, hogy a diákok kéthavonta adják ki a Mi Újságunkat. Mindössze három szám maradt fenn. Íme egy részlet az egyik diák által írt cikkből.

Az ötödik osztályban harmincnyolcan vagyunk. Mind árvák és félárvák. Mindenkinek nyomja valami fájdalom a lelkét. Mindegyik szeretné feledni a múltat. Minden gyerek meg van törve. Meg van komolyodva. A legtöbb gyerek szülei, rokonai a háború alatt haltak meg. Amint írom ezeket a sorokat, könny fut a szemembe, eszembe jut a múlt. A keserű bosszúvágy sok gyereken, köztük bennem is ott lappang. Egy gyermek így került ebbe az intézetbe: apja 1942. december 27-én hajnali 5 órakor meghalt. Ez után elszegényedtek. Ő 1945. június 12-én került az intézetbe, és azóta itt van.

Rákosi másik megközelítése az volt, hogy a diákokat versek írására ösztönözte. Íme egy különösen megható vers, amely másfajta veszteséget illusztrál, mint az imént idézett diákcikk. A megszemélyesített anyafigura attól fél, hogy senki sem fog gondoskodni a fiáról az ő halála után:

Hol vagy édesanyám?
Itt vagyok édes fiam,
Bár nem látlak sokáig,
Gyere közelebb fiam.

S ha meghalok,
Ki fog gondozni, fiam?
Az utca szélén lakom,
Valaki csak befogad.

Rákosi másik találmánya az volt, hogy a fiatalokat arra bátorította, hogy szabad utat engedjenek annak, amit „nyelveken szólásnak” is nevezhetünk, amit a legtöbb ember bizonyos körön kívül csak halandzsának¹⁷⁴ nevez. Rákosi kvázi szürrealisztikus „képtelen nyelv” használata lehetővé tette a gyermek vagy akár egy felnőtt számára, hogy kifejezzon olyan érzéseket, amelyeket másképp nem tudna artikulálni. Jelentős mennyiségű (többnyire modern) tudományos munka magyarázza, hogy bizonyos helyzetekben milyen értékkel bír a használata; ezek egy részét idézi Gergő könyve.

Rákosi Zoltán módszereit, különösen nem hagyományos újításait természetesen rengetegen elítélték azok közül, akik továbbra is ragaszkodtak a hagyományos, felülről lefelé irányuló oktatási módszerekhez, amelyek a magyar (és sok európai) oktatási rendszerbe beivódtak. Különösen azért gúnyolták, mert megengedte diákjainak, hogy olyan cikkeket publikáljanak, amelyek kritizálták a halandzsá használatát az iskolában.

Rákosi a szabad véleménynyilvánításra buzdított egy olyan országban és társadalomban, ahol nem volt hagyománya vagy fóruma az effajta megközelítésnek. Magyarországon gyakorlatilag minden iskola – még ma is – nem engedi meg a diákoknak, hogy szabadon kimondják a véleményüket, mert

¹⁷⁴ A nyelveken szólás – amelyet egyes fundamentalista protestáns vallások bátorítanak és gyakorolnak – akkor fordul elő, amikor a vallási extázisban vagy transzban lévő személy érthetetlen hangokat ad ki, amelyekről azt hiszi, hogy egy isten vagy istenség által rajta keresztül beszélt nyelv.

ez a zsidó-keresztény hagyomány egyik legalapvetőbb parancsolatával ellentétes lenne: „Tiszteld az idősebbeket”.

Ebben az összefüggésben tanulságos idézni Sztéhlo saját maga által megfogalmazott filozófiáját:

Nem kényszerítettem őket arra, hogy döntsenek bármilyen [vallási, oktatási stb.] ideológia mellett vagy ellen. Arra törekedtem, hogy minél több véleményt ismerjenek meg, és hogy elgondolkodjanak azon, amit hallottak. Az volt a véleményem, hogy nincs annál rosszabb, mint amikor a lelkiileg megterhelt vagy megsebzett fiatalok egyoldalú érvek hatása alá kerülnek.

Sztéhlo, Rákosi és „forradalmár” fiatal kollégáik, valamint a gyerekeket gondozó valamennyi „pótanya” értékes segítséget kapott az ismert pszichológustól, dr. Révész Margittól (**20B-2 szövegdoboz**).

Gaudiopolis lakói általában kétharmad részben fiúk, egyharmad részben lányok voltak. Dr. Révész majd 35 évig volt gyakorló és publikáló pszichiáter, mielőtt – 60 évesen – a Pax Alapítványhoz csatlakozott. A háború előtti hosszú és sikeres praxisa és számos tudományos publikációja főként a traumatizált lányokra fókuszált. Ezen a téren őt tartották a legjobbnak Magyarországon. A tények arra utalnak, hogy saját, magánfinanszírozású gyermekpszichiátriai szanatóriumában továbbra is alkalmazta az általa kifejlesztett módszereket. Gaudiopolisi feljegyzései sajnos elvesztek, bár gyakorlatilag biztos, hogy jól dokumentált és fennmaradt háború előtti feljegyzéseire és írásaira támaszkodva leírható, hogy mit csinált Sztéhlo intézményében.

E szakasz zárásaként említsünk meg néhányat Gaudiopolis egyéb gyakorlatai közül.

A leghíresebb természetesen az volt, hogy hogyan szervezték meg a gyerekeket, hogy képesek legyenek és akarják önmagukat kormányozni. Ellentétben a felnőttek világával, ahol a (legtöbb demokratikus) társadalomban a fiatal az állampolgársággal járó összes jogot (és remélhetőleg a felelősséget is) mondjuk 18 éves korában kapja meg, Gaudiopolisban az intézményi „állampolgárság” automatikusan lejárt, amikor a gyermek betöltötte a 18. életévét.

A játék alapjainak – a demokrácia alapjainak – elsajátításához mindenkinek el kellett fogadnia, hogy az elfogadott törvény a legfelsőbbrendű; ez bizonyos kötelezettségeket állapított meg, és egy sor jogot határozott meg. A büntetéseknek, fellebbezéseknek és jogerős ítéleteknek hierarchikus rendszere volt.

A gyerekek között – mint bármely demokráciában – választásokat tartottak a hasonló politikai tisztségek betöltésére, mint például a polgármesterek, a védelmi, külpolitikai, igazságügyi stb. miniszterek, és a kormány ülésein egy megválasztott miniszterelnök elnökölt.

Hogy az ilyen alapvető dolgok mellett a mikroszintet is lássuk, volt közösen elosztott élelem [„kolkaja”] is. Azok a gyerekek, akiknek családjuk volt, vasárnaponként hazamehettek, és gyakran hoztak magukkal ételt, a rokonok és barátok is hoztak több-kevesebb ételt, amikor látogatóba jöttek. Az ételajándékot kapó gyermek annyit ehetett, amennyit csak bírt, de csak a kijelölt látogatási időben. Amikor megszólalt a csengő, hogy vége a látogatási időnek, az összes megmaradt ételt át kellett adnia a konyhai személyzetnek, akik aztán méltányosan kiegészítették vele a mindenki számára felszolgált rendes étkezést.

8. A kereszténység és a holokauszt Magyarországon

Különösen megfogott két felismerés, amelyet a szerző, Kunt Gergő röviden tárgyal könyvében: az egyház és a magukat kereszténynek vallók szerepe a magyarországi holokauszt idején, valamint az ország versengő áldozattá válási kultúrája. Ez a szakasz az első témában foglalja össze Gergő éleslátását; a következő szakasz ugyanezt teszi a második témában.

A keresztény vallások magyarországi szerepének értékeléséhez a holokauszt idején éles különbséget kell tenni a makroszint – vagyis az ország három (korábban azonosított) fő keresztény egyházának magatartása és cselekedetei által mutatottak – és az egyes papok és lelkészek, valamint a kisebb közösségek, például egy zárdaközösség vagy a pannonhalmi bencés kolostor mikroszintje között.

A makroszintű értékelésből kiderül, hogy a magyarországi keresztény egyházak egyike sem tett sokat a zsidók (valamint a romák és más, méltánytalanul üldözött kisebbségek) megmentéséért, mindenesetre közel sem olyan mértékben, amennyire a társadalomban elfoglalt előkelő pozíciójuk ezt lehetővé tette volna számukra. Gergő ezt részletesen tárgyalja, de elég, ha két példával illusztráljuk.¹⁷⁵

A parlament felsőházában, ahol a keresztény egyházak vezetői, akik a második világháború végéig automatikus tagsággal rendelkeztek, megszavazták mind az 1938-as első, mind az 1939-es második zsidóellenes törvényt. Az egyházi vezetők azzal a hamis érveléssel indokolták e törvények támogatását, hogy a zsidóellenes rendeletek szociális, nem pedig vallási kérdéseket érintettek.

Egy másik példa: Bár az egyházi vezetők tisztában voltak az Auschwitz borzalmaival leírva, jól dokumentált jelentésekkel, ezt az információt nem osztották meg sem hierarchiájuk alsóbb szintjein, sem gyülekezeteikkel.¹⁷⁶

Annál is inkább csodálatra méltó tehát, hogy volt egy jelentős számú istenfélő és -szolgáló egyén, valamint kis közösség, amelyeknek vezetői a Biblia tanítására és lelkiismeretükre hallgatva megtették, amit tudtak, hogy menedéket nyújtsanak és megmentsek a zsidókat és néhány más, igazságtalanul üldözöttet. Sztehlo tiszteletes, valamint néhány kollégája ilyen ritka egyéniség volt.

9. Versengő áldozattá válás: A magyar kultúra dimenziója

A második világháború alatt és különösen azt követően nyilvános és magánéleti viták is folytak arról, hogy kik voltak a „valódi” áldozatok, kik szenvedtek a legtöbbet a második világháború és a magyar holokauszt következtében. Például gyakran állították szembe egymással a Szovjetunióban elesett vagy fogságba esett „valódi” magyar csapatok katonai veszteségeit, valamint azoknak a nem zsidó magyaroknak a szenvedését, akik a bombázások miatt elvesztették otthonukat vagy valamilyen okból a megélhetésüket, a félmillió magyarországi zsidónak a holokauszt során történt

¹⁷⁵ A témában kiváló írás Randolph L. Braham, *The Christian Churches of Hungary and the Holocaust* (A magyarországi keresztény egyházak és a holokauszt, Yad Vashem Studies, 29, kötet, 2001.)
yadvashem.org/articles/academic/the-christian-churches-of-hungary-and-the-holocaust.html

¹⁷⁶ Némileg emlékeztet a mai magyarországi helyzetre, ahol a regnáló kormány „megveszi” és támogatja azokat az egyházakat, amelyek helyeslik, vagy legalábbis nem kritizálják a hivatalos vonalat, de súlyosan diszkriminálják és üldözik azokat, amelyek ezt merik tenni, függetlenül attól, hogy milyen csodálatra méltó zsidó-keresztény társadalmi munkát végeznek.

deportálásával és halálával. Mindenesetre az egyre lealacsonyítóbb antiszemita propaganda generációi után sok egyszerű magyar ember a zsidókat „másnak”, nem igazán magyarnak tekintette.

Gergő így ír:

Mint nem magyarnak tekintett csoporttal, a közvélemény általában érzéketlen maradt a deportált zsidók sorsával szemben. Ezzel szemben a magyarországi zsidó holokauszt-túlélők naplói és naplójegyzetei arról tanúskodnak, hogy ők a háborúban a legtöbbet szenvedett csoportnak tartották magukat, és ezért érzéketlenek voltak az elesett vagy fogságba esett katonák iránt. [Tágabb értelemben] ... a háborúban szenvedő magyarok különböző csoportjai közül egyik sem volt képes a másik veszteségeit jelentősnek tekinteni.

Gergő ezután dicséri dr. Révész megközelítését, hogy bár különbséget tesz az áldozatok egyes csoportjainak tapasztalatai között, mindannyiuk fájdalmát és traumáját egyenlőnek ismeri el, ami jelzi, hogy képes empátiát tanúsítani mások másmilyen traumái iránt, annak ellenére, hogy saját családját is megölték Auschwitzban.

A Gergő által versengő áldozattá válásnak nevezett kulturális dimenzióhoz kapcsolódik a magyarok azon szélsőséges hajlama, hogy másokat hibáztatnak a problémáikért, anélkül, hogy felismernék vagy elismernék saját hozzájárulásukat a problémához. A Szabadság téren álló szobor, amely Magyarországot a náci Németország második világháborús áldozataként ábrázolja, jó példa erre (a részleteket lásd a ____ **fejezetben**). A **34B fejezetben** részletesebben tárgyaljuk azokat a statisztikailag igazolt egyéb kulturális dimenziókat, amelyekben a magyarok különböznek bizonyos más nemzetiségűektől.

10. Magyarország második világháború utáni első filmje: Valahol Európában

Sztehlo kísérlete 1947 körül olyannyira ismertté vált Magyarországon, hogy ez inspirálta a második világháború utáni, Valahol Európában című első magyar filmet, amelyet ekkor készített Radványi Géza. A cselekménye azt mutatja be, hogy egy csapat elhagyott háborús árva az utcán kóborol, mígnem egy magányos és mogorva karmester menedéket ad nekik egy elszigetelt hegytetőn álló vár romjai közt. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy a karmester – akit a híres színész, Somlay Artúr (1883-1951) alakít – toleranciára és a demokrácia értékeire tanítja a gyerekeket, ami szembemegy az őket körülvevő társadalom szemléletével, a Gaudiopolisszal való párhuzam félreérthetetlen. Ráadásul a gyermekszereplők egy része a Sztehlo árvaházból származó gyerek és kamasz fiú volt. A fiatal hősnőt alakító Bánki Zsuzsa színésznő azonban nem volt a Sztehlo csapat tagja.

Mivel Rákosi Mátyás kommunista vezető kisétált a film vetítéséről, amikor egy katolikus körmenetet mutattak be, ez megpecsételte a film sorsát a magyarországi kommunista korszakban. A filmet azonban 1989 után újra bemutatták, és a kritikusok nagy elismeréssel fogadták. Ez felelevenítette Sztehlo és kísérletének emlékét is, inspirációt adva egy Gaudiopolist ábrázoló, többé-kevésbé dokumentarista filmhez, valamint egy, az 1990-es években és a 21. század első évtizedeiben gyakran játszott musicalhez.

11. Sztehlo kísérletének mai jelentősége

Sztehlo Pax projektje az autonómia érzését kívánta erősíteni, és a demokrácia alapvető értékeit és gyakorlatát igyekezett belenevelni a gyermekekbe, hogy a gyakorlati készségekkel együtt felkészítse őket arra, hogy felelős állampolgárok legyenek egy jövőbeli demokratikus társadalomban.

Elképzelései azonban szembementek a hagyományos magyarországi nevelés autoriter normáival, amelyek nagyjából a mai napig uralkodnak, és szembementek a magyarországi autoriter társadalom elképzeléseivel, mind a második világháború előtti Horthy-korszakban, mind a kommunista időszak két nemzedéke alatt, sőt, a több mint egy tucat éve folyamatosan hatalmon lévő Orbán-rezsim úgynevezett „illiberális demokrácia” mai politikai rendszerében is.

Ezért Stehlo kísérlete és gondolatai nem csak Magyarországon, hanem a határokon túl is aktuálisak maradnak, mint figyelmeztető mese arról, hogy a társadalom bajai állandósulnak, ha a gyerekeket nem tanítják korán a toleranciára és a helyes értékekre – nemcsak mint elvont eszmékre, hanem a velük való bánásmódra is. Gaudiopolis egyik „végzőse”, Andrassy Andor szerint Stehlo intézménye egy jól működő közösség létrehozásának műhelye volt, innovatív és gyakorlatias módszereket mutatva arra, hogyan lehet ezt megvalósítani.¹⁷⁷

21A. Philadelphia: tanulmányok, munka és család (1961-1965)

1. Bevezetés

Ez a fejezet életem hét jelentős epizódját idézi fel a pennsylvaniai Philadelphiában, ahol az 1961-es és 62-es tanévben egyedülálló diák voltam (erről szól a 20A fejezet), majd 1963 és 1965 között Erikával és a családnak többi tagjával éltem. Egy nyolcadik epizód egészíti ki 30 évet előreugorva, hogy naprakésszé tegyem az egyik legemlékezetesebb philadelphiai élménysorozatot. A hét epizód időrendi sorrendben szerepel; mindegyik megfelel e fejezet egy-egy számozott szakaszának:

- **1963-64:** Beilleszkedés és koncentráció a tanulmányokra és a családi ügyekre.
- **1964:** Az utolsó kurzus, amelyet a Penn-en vettem fel, felnyitotta a szememet; ez határozta meg a doktori témát és a diploma megszerzése utáni kutatásaim nagy részét.
- **1964-65:** Miután az őszi szemeszterre elvégeztem az összes kötelező kurzust, szabad voltam, hogy más dolgokkal foglalkozzak – alighanem egy lehetséges szakdolgozati témán gondolkodtam és kutattam. A *Philadelphia Bulletin* főállású alkalmazottja lettem a lap pénzügyi szerkesztőjének és szindikátusi rovatvezetőjének, J. A. Livingstonnak az asszisztenseként.
- **1964-65:** Közelebbi megismerkedésem Lilly unokatestvéremmel és családjával (férje, Tibi, lánya, Andrea, fia, David, és Tibi ágyhoz kötött édesanyja, Deutschné, akit elhoztak Magyarországról, hogy állandóan fiával, Tibivel és családjával éljen Philadelphiában).¹⁷⁸

¹⁷⁷ A gyermekkori élményeiről adott interjúbán:

24.hu/tudomany/2021/04/15/sztehlo-gabor-andrasi-andor-gaudiopolis-magyar-embermentok/

¹⁷⁸ Az unokatestvérem hivatalos neve Lívia volt. Magyarországon Lilinek hívták, az USA-ban mindig Lillynek

- 1964-65: Tibi és Lilly segítése a karácsonyi roham idején a vegyesboltjukban. Az üzletük egy nyomornegyedben volt, amelyet főként rendkívül szegény feketék laktak. Az a három hét minden karácsonykor, amikor az üzletükben dolgoztam, körülbelül annyira különbözött az én elefántcsonttoronyos akadémiai létemtől, amennyire csak el lehet (vagy el sem lehet) képzelni, olyan mély benyomást tett rám, hogy ezeket az élményeket önálló epizódként idézem fel.
- 1965: Költözés a családommal New Yorkba.
- 1968: Ph.D. diploma megszerzése a Penn-en (visszatérés Philadelphiába a diplomakiosztóra).
- 1989: Gyors előretekintés Lilly és Tibi hollywoodi boldogulására.

2. A családuk Philadelphiában telepedik le

Miután 1963 késő nyarán egy többnapos utazás végén, két autóból álló konvojban a floridai Lakelandból a pennsylvaniai Philadelphiába érkeztünk, átmenetileg egy szálláshellyé átalakított katonai laktanyában laktunk, a kikötő területén lévő hatalmas olajtartályok közelében. Ezután Essingtonba költöztünk, a város külvárosába, a philadelphiai repülőtér közelébe.

Essingtonban lakást béreltünk egy családi házban, amelynek tulajdonosa és lakója egy kedves idősebb házaspár, Mr. és Mrs. Radzwil volt, gyéren beépített környéken, a közelben sok zöldterülettel, ahol a lányaink szabadon szaladgálhattak. Erika Philadelphia belvárosában kezdett el dolgozni a „The Presbyterian Board of Christian Education” nevű szervezet IBM irodájában. Külön előnye volt annak, hogy Essingtonban egy magánlakásban laktunk, hogy Mrs. Radzwil vállalta, hogy hazahozza Lisát és Heidit a közeli óvodából, és vigyáz rájuk, amíg valamelyikünk hazaér.

Egy jelenet megragadt az emlékezetemben azokból a napokból. Egy kora esti alkalommal, amikor Erika és én együtt jöttünk haza, Radzwil asszony panaszkodott, hogy annak ellenére, hogy Heidit többször figyelmeztette, hogy ne gázoljon bele a közeli patakba, mégis megtette. Bizonyítékul felemelte a négyéves kislány teljesen átázott tornacipőjét. Heidi nem csak szófogadatlan volt, de a patakba gázolni veszélyes is volt. Hasra fektetve az ölembe vettem, és elfenekeltem, elébe tartva a vizes tornacipőt, hogy emlékezzen az okra, amiért elfenekelték.

Ahogy Heidi és Lisa felnőttek, még felnőttkorukban is időnként felidézték ezt az Essingtonban történt esetet. Még maga Heidi is jó érzéssel emlékezett vissza az első és egyetlen fizikai büntetésre, amit tőlem kapott, kivéve egy későbbi alkalmat, amire Erika és Heidi különbözőképpen emlékszik vissza, de mindketten engem hibáztatnak, amiért indokolatlanul elvesztettem a hidegvéremet.

3. Penn kurzus a szovjet gazdaságról

Az utolsó kurzus, amelyet a Penn közgazdasági szakán a harmadik évemben felvettem, a Szovjetunió központi tervgazdaságával (CPE) foglalkozott. A kurzust a tanszékre abban az évben frissen felvett fiatal oktató, Herbert (Herb) Levine tartotta, aki akkor még a Harvard Egyetem Orosz Intézetében dolgozott a disszertációján.

Herb kurzusa volt messze a legérdekesebb és legemlékezetesebb az összes többi között, amelyeket (őszintén szólva) végig kellett szenvednem egyetemi tanulmányaim során. Herb nemcsak részletekbe menő és könnyen követhető előadó volt, hanem a témája is azonos hullámhosszon volt velem, hiszen egy olyan gazdasági rendszert írt le, amelyről korábban a kommunista gimnáziumban tanultam, és amelyet Magyarországon élve a szüleimmal együtt megtapasztaltam, amíg el nem jöttem. Arról nem is beszélve, hogy míg Herb előadásai és olvasmányai objektívek és jól dokumentáltak voltak, addig amit a

gimnáziumban tanultunk – és Magyarországon a hatalom minden szava beszédben és nyomtatásban –, tiszta propaganda volt.

Én lettem Herb első doktorandusza, akinek a szakdolgozatát ő felügyelte (témáját és legfontosabb megállapításait a 38B fejezetben részletezem). Az évek során kapcsolatban maradtunk; például elküldtem neki a cikkeim kéziratát, hogy észrevételeket tegyen. Sok-sok évvel később a felesége volt az, aki válaszolt a karácsonyi-hannukai üdvözetemre, és tudatta velem, hogy Herb nagyon-nagyon beteg. Küldtem neki egy levelet, amelyben elmondtam, mennyire élveztem a Penn-en tartott kurzusát, milyen nagy hatással volt a szakmai életemre, és mennyire nagyra értékelem a barátságát. Körülbelül egy hónappal később a felesége azt válaszolta, hogy Herb elhunyt, de olvasta a leveletemet, és örült neki.

4. Főmunkaidőben a *Philadelphia Bulletinnél*

Miután négy év alatt (1961-64) elvégeztem az összes kurzust a Penn-en; miután eldöntöttem, hogy a doktori disszertációm valamilyen szempontból a CPE-vel fog foglalkozni; miután volt egy témavezetőm, aki hajlandó volt velem együtt dolgozni rajta; miután négy év múlva esedékes volt a disszertáció befejezésének határideje; és miután a négyéves Danforth-ösztöndíj pénzügyi támogatását már felhasználtam, úgy döntöttem, hogy teljes munkaidős állást vállallok, és a disszertáción a szabadidőmben dolgozom.

1964 végén kaptam állást a *Philadelphia Bulletinnél*, a napilap pénzügyi szerkesztőjének és szindikátusi rovatvezetőjének, J. A. Livingstonnak (1905-1989) az asszisztenseként.

Livingston 1946-tól kezdve egészen 1989-ben bekövetkezett haláláig közgazdászok és vezető üzletemberek gazdasági előrejelzéseiről készített félévente nagy mintás felmérést, amely közeli és középtávra összpontosított. A felmérés eredményeiről minden alkalommal több cikket is publikált.

1964-ben Jugoszláviába, Lengyelországba, Magyarországra, Bulgáriába és Csehszlovákiába látogatott, hogy az USA és a keleti blokk országai közötti kereskedelem kilátásait kutassa. Gyárakat látogatott meg, és kormánytisztviselőkkel készített interjúkat minden szinten. Meglátogatta a szüleimet is Budapesten, ahol megkóstolta a magyar gyümölcsöket, amelyekről mielőtt elutazott, azt mondtam neki, hogy a legjobb ízűek az összes gyümölcs között, ami csak Európában terem. Visszatérve visszavonta az indulás előtti kétségeit állításom valóságtartalmával kapcsolatban.

A Kelet-Közép-Európában(KKE) végzett kutatásaiból egy hatrészes sorozat született, "A dollár vonzereje" címmel, amelyért 1965-ben elnyerte a nemzetközi riportokért járó Pulitzer-díjat, akkor, amikor én még az alkalmazottja voltam. Büszke voltam rá, hogy helyzetemből adódóan javaslatokat tehettem neki az USA-KKE kereskedelmi témájával kapcsolatban.

Az volt a feladatom, hogy minden egyes tényt, amelyet a hetente háromszor megjelenő rovatában említett, még a sajtóba kerülés előtt kétszer is ellenőrizzek. Segítettem neki a felmérések előrejelzések kiküldésében és a visszajelzések szerkesztésében is.

1978-ban a philadelphiai Federal Reserve Bank digitalizálta Livingston történelmi felméréseinek adatait, hogy a kutatók számára is hozzáférhetővé tegye azokat. Livingston halála után a bank vette át a felmérés vezetését, amely a közgazdászok és üzletemberek várakozásainak leghosszabb folyamatos amerikai nyilvántartása.

1965-ben családommal együtt New Yorkba költöztem, hogy kutató-közgazdász állást vállaljak a Columbia Egyetemen, abban a reményben, hogy több időm és erőforrásom lesz a doktori disszertációm elkészítésére, ami valóban így is lett.

5. Lilly unokatestvérem és családja Philadelphiában

Mint azt már több korábbi személyes (A) fejezetben is említettem, hónapokkal azután, hogy menekültként Magyarországról az USA-ba érkeztem, első unokatestvérem, Bányász Lili (1930-2019, eredeti neve Buxbaum volt, amit apja Bányászra magyarosított, sok más zsidóval együtt, remélve, hogy így elkerülheti a zsidókat egyre inkább diszkrimináló törvényeket)¹⁷⁹), Márti nagynénémnek és férjének, Lalinak a lánya, szintén menekültként érkezett az USA-ba, akkori családjával együtt. A 16A fejezetben a 16A-1 szövegdoboz tárgyalta, hogy miért és hogyan volt lehetséges, hogy egyének és családok elhagyják Magyarországot még több hónappal azután is, hogy a magyar forradalmat a Vörös Hadsereg legyőzte, és az országban gyorsan visszaállt a kommunizmus.

Lilly unokatestvérem az értelmiség kvintesszenciája volt; kitűnő tanuló, egyetemet végzett, nyelveket beszélt, és felelős állást töltött be egy külkereskedelmi vállalatnál, ami lehetővé tette számára, hogy még az 1950-es évek első felében is tegyen egy-két üzleti utat Nyugatra. Egy ragyogó zsidó fiatalemberrel járt együtt. Azt tervezték, hogy az első adandó alkalommal együtt emigrálnak, majd összeházasodnak.

Ez az alkalom azonban soha nem jött el. A párja illegálisan elhagyta Magyarországot, de az ígért és aggódva várt megállapodás, hogy majd nyugatról érte küld, nem valósult meg. Így Lilly egy idő után hozzáment szülei fiatalabb üzlettársához, Ferenci Tiborhoz (Tibi, eredeti családi neve Deutsch). Mivel Tibi nem volt magasan iskolázott, azt pletykálták, amit még budapesti fiatalemberként hallottam, hogy Lilly nem szerelemből ment férjhez, hanem hogy „magához térjen”, annyira kiborult a korábbi barátja által megszegett ígértet miatt. Lilly és Tibi azonban életük végéig együtt maradtak, és a velük évtizedeken át tartó gyakori együttlétek során megfigyelhettem, hogy kiváló házasságban éltek.¹⁸⁰

Tibi egy budapesti szövetkezetnél dolgozott műszerészként, és egyben a szövetkezet elnöke is volt, akit kiváló üzleti érzéke és megbízhatósága miatt választottak meg a tagok. Lillynek és Tibinek egy gyermeke volt Magyarországon: Andrea, aki 1954-ben született. Amikor tehát 1956 végén kivándoroltak, hárman jöttek, mint család. Philadelphiában telepedtek le, mert Tibinek volt ott egy idősebb testvére, György, aki a második világháború végén vándorolt ki Magyarországról; Tibi nem ment vele, mert nem akarta elhagyni bennül edesanyját. György azonban még egy évtizednyi amerikai tartózkodás után sem volt eléggé a helyzet magaslatán ahhoz, hogy bármiféle sikereket érjen el, így nem sok segítséget jelentett Tibinek és családjának a philadelphiai újrakezdéshez.

Tibi a karrierlétra lehető legalsó fokán kezdte, amelyen egy újonnan érkezett, angol nyelvtudás nélküli menekült megélhetést kezdhett. Szerzett egy kézikocsit, olcsón megvásárolt mindenféle árut, miután egy-egy gyártó csődbe ment, vagy leégett egy gyár, raktár, és az – általában megrongálódott – árut

¹⁷⁹ Interjú Lillyvel 1996. július 2-án, a floridai Hollywoodban lévő lakóhelyén, a Shoah projekt keretében, amelyet Steven Spielberg (számos sikeres filmjéről híres rendező) alapított és részben finanszírozott, és amelyet a Kaliforniai Egyetem Shoah Alapítványának Vizuális Történelem és Oktatás Intézete támogatott, hogy audiovizuális interjúkat készítsen a holokauszt túlélőivel és szemtanúival, hogy meggyőző hanganyaggal szolgáljon az oktatás és a cselekvés számára. Interjúja megtekinthető a youtu.be/Kjxp0UGd9Lc címen. Hossza 1:45:00 (több mint másfél óra). Őszintén szólva az első óra tele van az interjúkészítő ostoba kérdéseivel arról, hogy mit „érezett” fiatal lányként erről és arról, olyan eseményekről, amelyekről gyerekként nem tudhatott. Az igazi anyag 1:00:00-nál kezdődik, ahol felidézi, hogyan mentette ki őt az apja a sorból, amikor más zsidó nőkkel együtt menetelt az utcán Budapesten, hogy deportálják.

¹⁸⁰ Tibivel is interjút készített a Shoah Alapítvány, ugyanazon a napon, mint Lillyvel. Két egymást követő VHS kazetta készült: youtu.be/ZymavEk7_Ro és youtu.be/piaNwrb6q64. Tibi mesél a holokauszt során szerzett megrázó élményeiről, és arról, hogy testvérei közül többen hogyan veszítették életüket, ő pedig néhány testvérével hogy élte túl. Számomra a legemlékezetesebb a „Mit gondolsz, miért élted túl?” kérdésre adott válasza volt. Hosszú szünet után Tibi így válaszolt: „Talán Isten gondoskodott arról, hogy édesanyámnak legyen egy élő fia, aki élete végéig gondoskodik róla, amikor lebénult.” A másik meghatározó pillanat az volt, amikor Tibi többször is kifejezte szívből jövő háláját feleségének, Lillynek, amiért évekig gondoskodott békés édesanyjáról, így édesanyja láthatta és élvezhette unokáit.

elárverezték. Tibi legtöbb kocsis útja a legszegényebb fekete negyedekbe vezetett, mert csak ott tudott megszabadulni bármitől, amit eladásra kínált.

Közel egy év után, miután annyi pénzt keresett, hogy eltartotta a családját és egy kicsit spórolt, azt az embert, aki egy szegény fekete negyedben lévő kis üzletet bérelt és ott árult, agyonlőtték. A bolt tulajdonosa úgy döntött, hogy megszabadul a boltjától; Tibi rögtön lecsapott rá, kedvező áron megvásárolta, és kora reggeltől késő estig, heti hat napon át ott gürcölt.

Lilly különösen nehéz időszakot élt meg Philadelphiában töltött első éveiben. A kommunista külkereskedelemben szerzett tapasztalatai nem tették alkalmassá arra, hogy az Egyesült Államokban jó állás kapjon. Ennél is fontosabb, hogy elég hamar megszületett a második gyermekük, David Ferenci (1958-). A két kisgyermek nevelése mellett segítenie kellett férjének a vegyesboltban, hogy Tibi árverésekre járhasson árut beszerezni. Ráadásul Tibi elintézte, hogy beteg és régóta ágyban fekvő édesanyja is hozzájuk költözzön Philadelphiába. Az anyós gondozásának nagy része is Lillyre hárult. Mivel nyaranta rendszeresen meglátogattam őket, amikor még az FSC-n voltam egyetemi hallgató, és gyakran, miután Philadelphiában, a Penn-en lettem doktorandusz, közről láttam az életüket.

Évente átlagosan húsz levelet küldtem haza, amelyeket anya eltett, és évtizedekkel később el tudtam hozni az Egyesült Államokba. Idézek abból, amit két levelemben írtam haza Lillyről. Az alábbi első levél 1960. október 31-én kelt:

Nagyon igazatok van; szegény Lilikét én is sajnálom. Elsősorban azért, mivel közel kutyaélete van a sok háztartási munkával. A magam részéről főképp azért sajnálom, mert az otthoni kulturális körből egy állandó robotba került, megfelelő társaság és baráti kör nélkül. De egy az ami igaz. Lilike elégedett a házasságával, a gyerekek örömet nyújtanak, s mivel mindketten gürcölnek egy jobb jövőért, az lelki erőt ad mindkettőjüknek. S amint megfigyeltem, Lilikének lelkiereje és belenyugvó filozófiája a két erős oldala.

Idézet az 1961 Október 20-i dátummal hazaküldött levelemből:

A ma estét Liliéknél töltöttem, ma volt David születésnapja. A gyerek olyan szép és okos, hogy ennél szebbet vagy egyenlőt még fényképen sem láttam. A jószágáról már nem írhatok hasonlóképpen, nagyon akaratos de a másik szempillantásban már kacsingat és hízeleg. Liliék nyakon felül 2 méterig vannak rumliban, gondban (üzlet, ijedelem, hogy egy harmadik gyerek jön, úgy hogy egy abortusz dátuma is megvolt, amikor a hír balnak mutatkozott. Tibinek nagyon nagy karácsonyi forgalma van, Lilike is reggeltől éjjel 1-ig dolgozik, plusz a háztartás, beteg anyós, két gyerek, Marika szülei kijövele a gondján, szóval nem irigylésre méltó. Lilike teljesen megváltozott egy tekintetben, de ugyanaz a szerető, mosolygós, józan eszű asszony, mint amilyen leány volt. Amiben megváltozott, az a környezetének köszönhető. Társasága nincs (Tibi testvére családja szellemileg és minden egyéb vonalon emeletekkel van Lili alatt), a nyelveket elfelejtette, életét a mindennapi óvoda, takarítás, bilihordás és izgalom tölti tele. Tibi rengeteget dolgozik; ezért Lili őt nagyon értékeli, de (ugyan Lili nem panaszkodott kimondottan), ugyanakkor a feleségének nem nyújt semmi kulturális lehetőséget. De ez a körülmények között másképp nem is lehet. Tibi vagy dolgozik mint egy állat, csak aludni jön haza, hogy felfergődjene, vagy soha fel nem vergődnek. Én Tibit nagyon tisztetem ezért az akarataéréjéért, nem kritizálom, csupán a tényeket írom le.

A beteg mama igen megváltozott az előnyére, igyekszik segíteni, tudja, hogy ő befogadott, nem pedig a ház ura, de a súrlódás elkerülhetetlen. Mindketten megtanultak alkalmazkodni. Amilyen beteg testileg, kétszer olyan friss szellemileg, jobban bírja magát mint valaha. De akármennyire is alkalmazkodik mindkettő, mégis meg lehet érteni Lilikét ha kissé elkeseredett, hogy minden kilátás meg van arra, hogy a következő 20 esztendő között hasonló körülmények között tölti el. Gyors és hangos szóváltás férj és feleség között gyakori és Lili keze könnyen és gyakran

eljár Andira (aki túlnyomó részben azt megérdemli), de alapjaiban a házasság sikeres, a gyerekek egészségesek, mindketten tisztelik egymást a nehéz munkáért. S melyik házasságban nincsenek hasonló problémák?

6. Karácsony a boltban

Négy karácsonyi szezonban (1961-64) segítettem Tibinek és Lillynek a boltban. Ezek rendkívül forgalmas bevásárlási időszakok voltak, főleg az ő boltjukban. A karácsonyi roham alatt majdnem annyi pénzt kerestek, mint az év többi részében összesen.

Az alábbiakban idézem a teljes, szó szerinti beszámolót arról, hogy milyen volt a boltjukban a karácsony estét megelőző néhány hétben. 1961 őszén indult az első évem a philadelphiai Penn-en. Az idézet az 1961. december 28-i, tehát frissen, közvetlenül a vásárlási szezon vége után írt levelemből származik:

Most elérkeztem az egyik legszomorúbb témához amiről az utolsó 5 év alatt [amióta az USA-ba érkeztem] be kell számolnom. Elhallgathatnám ezt, de kérdésekre ez mindennél több választ ad. Hogy Mártiéknek ezt a részt megmutatjátok-e, az tőletek függ.

Már hónapokkal ezelőtt Liliék kérték, hogy a karácsonyi forgalomban nekik segítsek. A vizsgák befejezése előtt erre még gondolni sem tudtam, akármennyire tisztában voltam, hogy Liliék 18-20 órát dolgoznak egy nap. Pénteken, December 21-én, délben volt vége az utolsó vizsgának, melyet megelőzően én (több diáktársammal együtt 3 éjjelen keresztül csupán 2 órát aludtunk (ha a rémálmokat alvásnak lehet nevezni). Csütörtökön felhívtam Lilit, hogy szombat reggel megyek ki hozzájuk az üzletbe (gondolva, hogy pénteken végre kialszom magam. Liliék kérték, hogy péntek d.u. nagyon kellek, így 12 órakor odamentem. Sem a forgalmat, sem az örületes hajszát leírni nem lehet.

Tibi kis üzlete egy fekete környéken van, akik csupán karácsonykor költenek. Minden eladandó árunak kint kell lenni, mert csak azt vesznek amit látnak. a bolt alatt van két hatalmas pinceraktárhelyiség, vasajtókkal biztosítva, felhalmozva mindenféle áruval, úgy hogy minden egyes darabért le kell menni és felhozni dobozban. [Csak a kiállított tárgyak vannak az üzletben, így aztán rögtön látod ha egy darab hiányzik, amit el akarnak lopni.] Egy pillanatnyi megállás nélkül kell a büdös (rossz szagú) alja feketéket kiszolgálni, mindenhez jó arcot mutatni, a tolvajokra a szemet nyitva tartani. Éjjel 11:30-kor még nyitva, mivel Tibi nem zár be amíg vevő jön. Hogy Lili hogy bírja mindezt, az nem megy az agyamba. Volt úgy, hogy mindketten a koszos, a feketék köpéseivel teli és összetaposott padlón aludtak egy-két órát.

Pénteken 12:30 reggel [valóban az már szombat reggel volt] hazamentem velük, ahol Tibi hajnal 3-ig pénzt számolt és könyvelt. Odahaza az öregasszony és a két gyerek egyedül. Ha valami baj van, el sem tudom képzelni mit csinálnának. Mire hazaértünk (Lili fizikailag alig tud megmozdulni), akkorra David összehányta magát; Lili őt hozza rendbe, Tibi pedig az éjjeliedényt hordozza és tisztogatja a mamáját. A munka olyan ütemben megy, hogy mindenki olyan fáradt, hogy aludni sem tud.

Reggel 6 órakor indulás vissza az üzletbe. 6:30-kor én vettem mindhármunknak egy-egy szendvicset, de lehetetlen volt megenni. Dél felé Lili az egyiket a kezembe nyomja, hogy egyem amíg kiszolgállok. Mire én rákiabálok, hogy „vidd a fenébe, kinek van erre ideje”. Lili és Tibi úgyszintén, egy falat nélkül. Közben Tibi két hatalmas néger után szalad, hogy egy \$12.00 dolláros babát a kabátjuk alól kiszedjen. És amikor egy néger rákiabál Lilire, aki úgy dolgozik, holtfáradtan, megállás nélkül, mint egy automata gép, hogy „Ne csak állj ott, hanem csinálj is valamit”, Lili idegrohamot kapott, az üzlet közepén elkezdett sírni. Adjatok neki kalóriát, mondtam; szegény olyan éhes, hogy majd összeesik. Bezárom az üzlet ajtaját és kísérem Lilit a

hátsó raktárhelyiségbe és etetem. Legszívesebben nekimentem volna Tibinek, hogy miért engedi ezt megtörténni. Néhány perc múlva Lili, minden kérésem ellenére ismét rohan kiszolgálni, csupán ezt ismételve: „Tibinek szüksége van rám, szüksége van rám”. Látom, tehát, hogy nem is annyira Tibi hajtja Lilit, mint ő hajtja saját magát. Ez a munka olyan nehéz, hogy én még napi \$100-ért sem csinálnám; most csak azért, hogy Liliéknek segítsek.

És Lili még nálamnál is többet dolgozott, hetek óta. A magam részéről én soha még úgy nem dolgoztam, mint a karácsony előtti héten. Ha azt amit a fentiekben leírtam, láttam volna a vizsgák előtt, az holtbiztos, hogy tanulni nem tudtam volna, ilyen sok nyomorúságot látva. Hogy Lili, magyarországi aránylag jó élete után ide süllyedjen! Tibi „csak üzlet”, éjjel-nappal, és valóban jó üzletember. Tibi nem boldogtalan; inkább dolgozik magának 20 órát mint egy gyárban 8-at. De Lili utálja, utál az üzletben lenni, utál a feketékre mosolyogni, utálja ha otthon is van, mivel élete 100%-ig az átkozott üzlet körül forog. És ami a mély tragédia, hogy nagyon derűs kilátásai nincsenek.

Egész évben az üzletből megélnék, de ami haszon van, az 2-3 héttel karácsony előtt jön be, aminek is 80%-a az utolsó néhány napon. Természetesen, ez Lilinek nem ilyen nehéz egész évben, de a fentiek ízelítőt adnak.

Mártiék kijövele? Amennyire úgy Lili mint Tibi szeretné a családot viszontlátni, a praktikus problémák tornyosulnak. Hogyan tudna Lali, tőke nélkül, angol nélkül, fiatal és rugalmas évek nélkül, Tibinek hasznára lenni? Egy Tibihez hasonló munkaerő talán megduplázná a bevételt, de hogyan bírná Lali azt csinálni? (A fenti 3 ok miatt.) A négereket megérteni, villámgyorsan angolul számolni és árakat mondani, a pincébe naponta 500-szor, nehéz áruval le-fel szaladgálni, nem csak akarat, de képesség dolga is. A gyerekek, különösen David, olyan vad az egyik pillanatban, mint amilyen édes a másokban. Örjög, üvölt, toporzékol, verekszik, ha valami nem szája íze szerint történik. A jelenlegi lakás túl kicsi együttlakásra, ha Márta bírná is az együttélést (mely kétséges). Hogyan vegyenek Liliék most egy nagyobb házat, mivel Lali kijövele esetén az üzlet házat is meg kéne venni, hogy a kilakoltatás ellen biztosítva legyenek. Tanácsot kértek tőlem? Ha csak teljesen magukra számítva, a fentieket mérlegelve, és a Liliék által írottakat is megfontolva, ki akarnak jönni, nagyszerű. A fentieket csak azért írtam le, hogy a csalódás elkerülhető legyen.

7. Előrepillantva 30 évet: Lilly és Tibi Hollywoodban

Amióta csak fiatal embernek számítok, körülbelül 2-3 éves korom óta, amikor már kezdtem emlékezni a dolgokra, ismertem Lilly unokatestvéreimet Budapesten, és az USA-ban is rendszeresen kapcsolatban voltam vele (később pedig a férjével, Tibivel is), egészen addig, amíg mindketten meg nem haltak az idősök otthonában, ahová a lányuk, Andrea helyezte el őket Pittsburghben. Még ott is meglátogattam mindkettőjüket. Így jó helyzetben vagyok ahhoz, hogy objektíven – bennfentesként, de kívülről is – felvázoljam, mi történt Lillyvel és Tibivel a Philadelphiában töltött, borzasztóan nehéz első néhány menekültévük után. Ez a rész az életük hátralévő részének összefoglalása. Az alcím – „Lilly és Tibi Hollywoodban” – életük legszebb éveire utal, ami szívderítő ellentéte a Philadelphiában átélt borzalmaknak. Az övük egy tipikus amerikai Horatio Alger-történet:¹⁸¹ szűkölködő menekültek, akik hajlandóak keményen dolgozni, és sikerrel járnak, hogy később ők és leszármazottaik – és az ország – élvezhessék kemény munkájuk gyümölcsét.

¹⁸¹ Horatio Alger amerikai író volt, aki ifjúsági regényeket írt szegény sorsú fiúkról, akik kemény munkával a szerény körülményeikből a középosztálybeli biztonságot és kényelmet nyújtó életbe emelkednek.

Lilly és Tibi Philadelphiában folytatták a kemény életet, amíg nyugdíjba nem mentek. Tibi okos üzletemberként elkezdte a nehezen megkeresett többletnyereségüket különböző magas hozamú ingatlan- és tőzsdei vállalkozásokba fektetni, amelyek révén kényelmes középosztálybeli életet tudtak elérni. Andrea (1954-ben született, antropológiából doktorált). Nem lett akadémikus, hanem végül sikeres üzletasszony volt Pittsburghben, ahol saját, marketingre szakosodott céget alapított.¹⁸² Munkájáért számos díjat kapott, többek között azért, mert önkéntesként fiatal női vállalkozókat oktatott. Hozzáment egy jóképű és kedves mérnökhöz, Jeff Fittinghez; még mindig együtt vannak, amikor ezt írom. Két csodálatos és sikeres lányuk van, Stephanie és Julie, akik pazar unokákkal ajándékozták meg őket.

David Ferenci, Lilly és Tibi fiatalabb gyermeke, orvos lett, felső légúti problémákra specializálódott, és évtizedekig sikeresen praktizált Minnesotában, mostanra nyugdíjba vonult. Egy ízig-vérig amerikai lányt vett feleségül, Laurát; két sikeres gyermekük is van, a fiuk Andrew, aki már önállóan tehetős vállalkozó-innovátor, nős, a felesége Allison Eichler, a fiaik Syllas és Maverick; és a lányuk Ava, aki a Barnardra, majd a NYU jogi karára járt; egy nonprofit cég lakásüggyvédjeként ügyfeleit a jogtalan kilakoltatásától óvja.

Tibi és Lilly akkor mentek nyugdíjba, amikor úgy számoltak, hogy van elegendő jövedelmük és megtakarításuk, így már nem kell állandó munkát vállalniuk. Még elég fiatalok voltak ahhoz, hogy élvezzék a szép éveket. Vettek egy gyönyörű, társasházi luxus lakosztályt a floridai Hollywoodban, közvetlenül a tengerparton. A 10. emeleti erkélyük az Atlanti-óceánra nézett. Egy Kaliforniában készült hollywoodi film sem tudott volna ennél csodálatosabb kilátást kitalálni, hiszen az épületük és az Atlanti-óceán között csak a társasházukhoz tartozó két nagy medence állt. A lakásuk gyönyörűen volt berendezve. Elég sok közép- és felsőosztálybeli nyugdíjas amerikai magyar vásárolt lakást az épületükben vagy a közelben, így bőven volt társaságuk, akikkel magyar kártyapartikat játszhattak, történeteket cserélhettek, és különböző éttermekbe járhattak a városban vagy a közelben. Minden télen meglátogattam és náluk laktam egy hétig vagy tíz napig, mindannyiszor felidézve a philadelphiai „rég, rossz napokat”.

Az alábbi 21A-1 fényképen Lilly és Tibi nyugdíjas éveiket élvezik a floridai Hollywoodban, ahol első unokájuk, Stephanie Fitting látogatja meg őket.

¹⁸² Egy sikeres könyv szerzője: *Does Your Brand Need a Spanking?* (Ostor kell a márkájának? Pittsburgh: Apropos Media, 2012.)

21A-1 fénykép. Lilly és Tibi, boldog nyugdíjasok a floridai Hollywoodban, unokájukkal, Stephanie-val
 Forrás: Marer családi album

Amikor Lilly és Tibi túl öregek lettek ahhoz, hogy magukról gondoskodjanak, gyermekeik 2012-ben Pittsburghbe költöztették őket, először egy önálló lakásba, lányuk, Andrea és családja közelébe. Nem sokkal később, amikor az egészségi állapotuk megromlott, egy idősotthonba kerültek, ahol mindkettőjüket meglátogattam. Idős korukban gyermekeik és unokáik szeretettel gondoskodtak róluk, amíg el nem hunytak, előbb Tibi, majd Lilly.

8. Költözés a családommal New Yorkba

1965-ben láttam a Columbia Egyetem hirdetését, amelyben a KKE-re szakosodott kutató közgazdászt kerestek. Jelentkeztem, mert úgy tűnt, hogy ez az állás úgy illik hozzám, mint a kesztyű a kézhez, és úgy gondoltam, hogy egy ilyen pozícióban gyorsabban haladhatok a doktori disszertációval, mint Philadelphiában, ahol sok idő ment el a belváros és az essingtoni lakóhelyünk közötti utazással. Megkaptam az állást, és a családom New Yorkba költözött, ahol kutató közgazdászként kezdtem el dolgozni az egyetem Kelet-Közép-Európa nemzeti jövedelmével foglalkozó projektjében. Erika irodai állást kapott egy textilipari cégnél Manhattan belvárosában, ahol teljes munkaidőben dolgozott, amíg az Indiana állambeli Bloomingtonba nem költöztünk.

Lakást béreltünk egy nemrég épült bérházban Bronxban. Mindketten a gyorsan közlekedő metróval ingáztunk a munkahelyünkre, amely a 231. utcában lévő bronxi lakásunkhoz közel állt meg, és körülbelül 15 perc alatt letett engem a Columbia Egyetem 116. utcai megállójánál, Erikát pedig néhány perccel később Manhattan központjában, szintén a munkahelye közelében. A lányok a szomszédos

iskolába jártak, és volt náluk kulcs, hogy be tudjanak jutni a lakásunkba, mielőtt Erika vagy én hazaérünk.

A terveknek megfelelően gyorsabban haladtam a szakdolgozattal, mint az előző, philadelphiai munkahelyemen. Annak tudatában, hogy a közeljövőben be tudom fejezni a disszertációt, részmunkaidőben elkezdtem tanítani egy összehasonlító gazdasági rendszerről szóló kurzust a Hunter College-ban (a City University of New York, azaz a CUNY egyik egysége) Manhattan belvárosában. Ez nemcsak egy kis plusz jövedelemmel járt, hanem jobban felkészített egy jövőbeli teljes munkaidős egyetemi állás betöltésére is valahol a CUNY hatalmas hálózatában, a New York-i főiskolák és egyetemek között, ahová terveztem jelentkezni, amint megszerzem a doktori fokozatot, vagy az a közeljövőben biztosan várható lesz. A New York-i életünk kulcsfontosságú epizódjait a 22A fejezetben vázolom.

9. A Penn elvégzése

Miután sikeresen megvédtem a disszertációt, a doktori fokozatot 1968 májusában a Penn-en tartott diplomaosztó ünnepségen hivatalosan is megerősítették. Erika és én reggel Philadelphiába utaztunk az ünnepségre, és még aznap este visszatértünk New Yorkba. A lányok napköziben voltak; nem jöttek el.

Az ünnepségre eljött Lilly unokatestvérem (21A-2 fénykép), valamint az egyik professzorom és a felesége. A Penn-béli professzor, aki eljött, nem Herb Levine és a házastársa volt, de most nem emlékszem a nevükre (21A-3 fénykép). Az ünnepség után meghívtak minket ebédre.

Erika nincs a képen, valószínűleg azért, mert ő készítette a bemutatott képeket.

21A-2 fénykép. Unokatestvéremmel, Lillyvel

Forrás: Marer családi album

21A-3 fénykép. Egy Penn-béli professzorommal és feleségével
Forrás: Marer családi album

21B. Éva lányom

1. Bevezetés

Ez a történet irodalmi detektív munka, amelyben az író, Kunt Gergő, a nyomozó szerepét tölti be. Az *Éva lányom* című könyvről szól, amelyet állítólag egy 13 éves magyar lány írt, közvetlenül azelőtt, hogy Auschwitzba deportálták és ott elpusztult. Gergő sikeresen leleplez és dokumentál egy irodalmi csalást, amely magyarok generációit vezette félre, még ma is, valamint a könyv olvasóit más országokban, ahol lefordították és kiadták.

A könyv legfőbb történelmi jelentősége, hogy egy magyar Anne Frank történetének nevezték el, utalva a német zsidó lány, Anne Frank kézzel írt naplójára, amelyet a holokauszt egyik legmeghatóbb, nemzetközileg is méltatott dokumentumának tartanak.¹⁸³

A magyar kislányt – aki ugyanúgy 13 éves volt, mint Anne Frank, amikor a naplóját írta – Heyman Évának hívták. Évát Auschwitzban megölték, a naplóját a halála után találták meg, és több nyelven is kiadták. Az a tény, hogy Erikának és nekem a négy lányunk közül az egyiket szintén Évának (Marer) hívták, hogy ő is tragikus körülmények között hunyt el, és hogy ő is író volt, különösen jelentőssé teszi számunkra az *Éva lányom* című könyvet.¹⁸⁴ De a fő ok, amiért itt közöljük, hogy példát adjunk arra, hogyan történnek irodalmi csalások, és hogy sokáig tarthat, amíg felfedezzük őket, vagy talán soha nem derülnek ki.¹⁸⁵

A 2. szakaszban összefoglaljuk Kunt Gergő képzettségét, amellyel a könyv hitelességét vizsgálta, és arra a fenntartás nélküli ítéletére jutott, hogy a könyvet Heyman Éva édesanyja hamisította.

A 3. szakasz elmeséli Heyman Éva családjának tragikus történetét, amely elengedhetetlen háttér ahhoz, hogy megértsük, miért érzett az édesanya késztetést arra, hogy szellemíróként megírja a könyvet, és úgy tegyen, mintha az a lánya naplója volna – vagy legalábbis azon alapulna –, amelyet egyébként senki sem látott semmilyen formában.

A 4. szakasz az *Éva lányom* című könyv több nyelvre történő lefordításának és újrarendezésének történetét mutatja be, ami részben magyarázza annak a tévhitnek a hosszú fennmaradását, hogy a könyvet Heyman Éva írta.

Az 5. szakasz felsorakoztat néhány olyan bizonyítékot, amelyek alapján Gergő arra a következtetésre jutott, hogy a könyvet nem írhatta egy 13 éves lány.

A 6. szakasz a nyomozó következtetéseit adja meg, hogy mivel és hogyan magyarázható az irodalmi csalás: nem az anyagi haszon reményével, hanem egy anya lelki szükségletével, hogy elviselje lánya elvesztését abban a hatalmas, jelöletlen temetőben, amely Auschwitz volt.

¹⁸³ Annelies Marie „Anne” Frank zsidó származású német lány volt, aki naplót vezetett a náci üldöztetés alatti bujkáló életükről. Naplója, amelyben egy amszterdami padláson rejtőzködve dokumentálta családjának mindennapi életét, világhírűvé tette. Könyvét több tucat nyelvre fordították le, és mindegyikből számos kiadás jelent meg.

¹⁸⁴ A mi Évánk 39 évesen, rákban hunyt el; részletek a **28A fejezetben**.

¹⁸⁵ A Wikipédia 2022. december 23-án letöltött részletes szócikke Heyman Éva könyvéről továbbra is őt nevezi a neki tulajdonított napló szerzőjének, minden megjegyzés nélkül.

2. A nyomozó képzettsége

Kunt Gergely (Gergő) társadalomtörténész, a Miskolci Egyetem adjunktusa. Jóval több mint egy évtizede gyűjti, kutatja, értékeli és publikálja az gyermekek naplóit, a tíz év alattiakéit, a tizenévesekéit, egészen a húszas éveikben járókéiig. Disszertációja a második világháború alatti zsidó és nem zsidó kamaszok társadalmi elképzeléseinek és előítéleteinek összehasonlító értékelése és narratív elemzése volt, ahogyan azok naplóikban tükröződtek. Gergő 2013-ban szerzett PhD fokozatot történelemből az ELTE BTK-n, és több rangos nyugat-európai intézmény kutatási díját is elnyerte. Több könyv és több tucatnyi, különböző nyelveken megjelent cikk szerzője. Gergő magántulajdonban lévő naplójegyzeteket gyűjt, és számos kiadatlan napló kéziratot szerzett a holokauszt és a kommunista korszakokból. Alapító tagja az Európai Napló Archívumoknak és Gyűjteményeknek (EDAC).

20B-1 fénykép. Kunt Gergő

Forrás: 20B-1; A nyomozótól kaptam;

20B-2 fénykép. Heyman Éva

20B-2: Wikipedia Commons.

3. Heyman Éva családjának tragikus története¹⁸⁶

Heyman Éva édesanyja elvált Éva édesapjától (Heyman Béla építésztől) és feleségül ment az ismert baloldali újságíróhoz és íróhoz, Zsolt Bélához. Második házassága után élete végéig a Zsolt Ágnes nevet használta. Ágnes az erdélyi Nagyváradon (ma Oradea, Románia) született. Gyógyszerész édesapja egy Jusztí nevű osztrák nevelőnőt fogadott fel, aki nemcsak Ágnest, hanem tizenkilenc évvel később lányát, Évát is felnevelte.

Az anya követte férjét Budapestre, míg a kis Éva anyai nagyszüleivel és Jusztival Nagyváradon maradt. Zsolt Bélát zsidó lévén 1942-ben besorozták magyarországi kényszermunkára (a magyarországi kényszermunkáról a **7B fejezetben** írtunk), ahol tifuszt kapott, és 1944-ben valahogyan kiszabadult. Béla és Ágnes ezután meglátogatta családját (Ágnes szüleit és lányát, Évát) Nagyváradon, ahol Magyarország 1944. március 19-i német megszállása miatt ott rekedtek (**6B fejezet**). Béla és Ágnes is úgy menekült meg a náci Németországgal szövetséges román fasiszták deportálásától, hogy a nagyváradi gettó kórházában zsidó orvosok elrejtették őket, Bélát úgy, hogy egy elszigetelt, tifuszosnak álcázott kórterembe, Ágnest pedig a szülészetre helyezték, álnéven.

¹⁸⁶ Ez a fejezet nagyrészt Gergő *Ágnes Zsolt's Authorship of her Daughter Éva Heyman's Holocaust Diary (Zsolt Ágnes a szerzője a lánya, Heyman Éva holokauszt naplójának)* című cikkén alapul, (Hungarian Studies Review, Vol. 43. 1-2. sz. 127-154. old., Spring-Fall, 2016).

1944 júniusának végén mind Bélának, mind Ágnesnek sikerült Béla és Kasztner Rezső cionista vezető barátsága révén felszállnia a híres Kasztner-vonatra, amely 1682 másik zsidóval együtt eljutott Svájcba, és így megmenekültek a deportálás és a valószínűsíthető auschwitzi halál elől. (Hogy Kasztner hős volt-e vagy bűnös manipulátor, arról a 10A fejezetben volt szó.)

Béla és felesége 1945-ben visszatértek Magyarországra. Béla 1946-ban kiadta emlékiratait, a *Kilenc bőrdönt*, amelyben több helyen is említést tesz Éváról és a holmijáról, de a naplóját nem említi. Béla ünnepelt író és politikus lett. Emlékirataiban azt írta, hogy feleségét visszafordíthatatlanul traumatizálta az a tény, hogy ők mindketten életben maradtak, míg lányát és szüleit meggyilkolták. Megjegyezte azt is, hogy Ágnes 1944-ben többször is öngyilkosságot kísérelt meg, miután értesült családja sorsáról. Béla 1949-ben halt meg gégerákban.

Amikor Ágnes értesült lánya és szülei szörnyű haláláról Auschwitzban, bénító gyász és bűntudat lett úrrá rajta. Irracionálisan a nagyváradi zsidó orvosok ellen fordította haragját, amiért nem mentették meg a város összes zsidóját, és őket hibáztatta lánya és szülei auschwitzi meggyilkolásáért. Ágnes a megmentőik vádolásával próbálta csillapítani saját bűntudatát, és csökkenteni a felelősségét, amiért korábban, Svájcba utazva „magára hagyta” Éva lányát. Valószínűleg férje emlékiratainak hatására Ágnes 1947-ben kiadta egyetlen, *Éva lányom* című könyvét. A könyv jó része Éva naplójának kivonataként íródott, amelyről senki sem állította, hogy olvasta vagy akár csak látta volna.

Egy rövid recenzióban, amely erről a könyvről a megjelenésének évében jelent meg, a szerzőt idézik, aki szerint a könyv megírásának motivációja az volt, hogy „nyilvánosságra hozzam magánéleti önvádat, hogy miért maradtam életben”. Traumája az idő múlásával sem csökkent, sőt, még súlyosbította az is, hogy nem tudta, hol van pontosan a lánya holtteste, és így nem tudta lányát méltó módon eltemetni.¹⁸⁷ A férje halála után pedig nem volt kihez fordulnia, hogy megbeszélje és így megossza a gyászát, ami segíthetett volna neki elfogadni a történeteket, talán segítve a felépülését.

Ágnes 1951-ben öngyilkos lett. Holttestét otthonában találták meg. Mellette feküdt lánya, Éva fényképe.

4. Elveszett az egymást követő fordításokban

Amikor 1947-ben magyarul megjelent a könyve, a borítón (amelyet feltehetően az anya tervezett vagy legalábbis jóváhagyott) Ágnes szerepelt szerzőként. A könyv kritikájában nem sokkal a megjelenés után Ágnes férje, Zsolt Béla azt írta:

Feleségem nemrég jelentette meg Éva lányom című könyvét, amelyben emlékezetből rekonstruálta első házasságából származó tizenhárom éves lánya naplóját.

Béla és más recenzensek hangsúlyozták, hogy a szerző saját emlékeivel egészítette ki a naplót. Általános volt a bizonytalanság a könyv szerzőségét illetően, különösen a napló hitelességét illetően, ezért a férj és más recenzensek csak feltételezték, vagy utaltak rá, hogy a napló valahol, valamilyen formában létezett, és hogy azt az anya látta.

¹⁸⁷ A temetések egyik legfontosabb funkciója – jegyzi meg Gergő idézett cikkében –, hogy a gyászolók búcsút vehetnek az elhunyttól, ami segít lezárni a hátramaradottak gyászát, elősegíti a tény elfogadását, és ezáltal segíti a gyászolók felépülését.

1964-ben Ágnes könyvét héberre fordították, és a tekintélyes Yad Vashem intézet kiadta. A fordításban végrehajtott számos változtatás közül a szerzőségben és a címben történt változás járt a legfontosabb következményekkel. Zsolt Ágnes, mint szerzőt felváltotta Heyman Éva, a cím pedig az *Éva lányom* helyett *Heyman Éva naplója* lett.

Egy évtizeddel később, 1974-ben a könyvet lefordították angolra, az eredeti magyar helyett a héber változatra támaszkodva. Nem csoda tehát, hogy a héber és az angol kiadás olvasói a megjelent történetet Éva eredeti naplójának tekintették, amely megérdemelte a magyar Anne Frank nevet, hiszen mindkét lány egyidős volt, és mindketten náci koncentrációs táborban pusztultak el. És hogy a napló hitelességét nem vizsgálták meg alaposan, jelzi, hogy még ma (2022 decemberében) is azt feltételezi a Wikipédia Heyman Éváról szóló bejegyzése, hogy még az eredeti magyar kiadás is az ő naplója volt.¹⁸⁸

5. Az irodalmi csalás bizonyítékai és okai

Gergő a gyermeknaplók tucatnyi éven át tartó tanulmányozása és értékelése során szerzett tapasztalatai alapján olyan bizonyítékokat sorakoztat fel, amelyek minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy egy tizenhárom éves gyermek nem lehetett a neki tulajdonított napló szerzője. Bizonyítékai közé tartozik:¹⁸⁹

- A bekezdések feltűnően koherensek, ami arra utal, hogy azt a szöveget nem egy kamasz, hanem egy felnőtt írta. A naplóban ráadásul sok hosszú, két-három oldalas bekezdés van, ami szintén nem jellemző a kamaszok írásaira, amelyek sokkal inkább fragmentáltak, csapongóak.
- Hiányzik a szövegből a kamasznaplók másik jellemzője, a folyamatos önreflexió és útkeresés, az *Éva lányom* írója sokkal inkább a környezetéről tudósít, semmint saját magáról, az érzelmeiről, a vágyairól, a terveiről. Ez azzal magyarázható, hogy Zsolt Ágnes a válása után nem élt együtt a lányával (a nagyszülők nevelték Nagyváradon), így nehezebb esett megragadni, megérteni a személyiségét.
- Szintén hiányzik a szövegből fókusz a jelenre, a pillanatnyi történésekre. A szerző sokszor réved a múltba, ami kamasznaplók esetében szintén nagyon ritka.
- A kamasz naplóírókkal ellentétben az *Éva lányom* szerzője nem aktív szereplője a narratívának, nem reflektál az eseményekre, amelyekről ír, nem próbálja értékelni vagy értelmezni ezeket.
- A napló eredetije nincs meg, és nem is tudunk arról, hogy valaki valaha látta volna, ellentétben például Anne Frank naplójával, mely teljességében megtekinthető.

¹⁸⁸ A **20B-2 fénykép** forrása szintén a Wikipédia. E kiadvány szokásos gyakorlatával ellentétben a fotó forrásáról nem adnak tájékoztatást. Tekintettel Heyman Éva történetének különböző előadásaira, amelyekkel a fiatalokat a holokausztról akarják tanítani, lehetséges, hogy a fénykép az egyik ilyen jelenetből származik, de az is lehetséges, hogy a fénykép Heyman Évát ábrázolja.

¹⁸⁹ Ebben a szakaszban a HVG 2019. május 3-i számában megjelent cikket is felhasználjuk.

6. Következtetések¹⁹⁰

A nyomozó következtetése: Mivel Ágnes nem tudta feldolgozni lánya elvesztését Éva holttestének eltemetésével, úgy érvel, hogy emlékiratai nemcsak a gyermek iránti tiszteletadásra szolgáltak, hanem Ágnes legfontosabb emlékeinek szavakba foglalására is. A könyv megírásával Ágnes újra tudta teremteni a lányát a saját igényeinek megfelelően, hogy megbirkózzon Éva meggyilkolásával és elvesztésével, ami ahhoz vezetett, hogy bálványozott képet épített fel gyermekéről, nemcsak a könyvének előszavában, hanem az egész kötetben, ahol az egyik visszatérő téma Éva élni akarása, a szörnyű körülmények ellenére, ami a valósága volt.

¹⁹⁰ A 12. lábjegyzetben idézett cikk, 133-134. old.

22A. New York City: Új állás és bővülő család (1965-71)

1. Bevezetés

Ez a fejezet életünk öt érdekes epizódját idézi fel abból a hat-hét évből, amíg New Yorkban éltünk és dolgoztunk. Először emlékeimet azokról az érdekes személyiségekről, akikkel a Columbia Egyetemen dolgoztam (2. szakasz). Ezután következik drámai helyzetem, amelybe tanársegédként kerültem Bronxban, a tekintélyes Hunter College-ban, amelyet abban az évben neveztek át Lehman College-ra, amikor ott főállású oktató lettem (3. szakasz). A következő epizód anyám sorsdöntő látogatását idézi fel New Yorkban, amely egészen másképp végződött, mint ahogy azt a látogató és a vendéglátók elképzelték (4. szakasz).

Ezután kalandos történet következik arról, hogyan lettünk közös tulajdonosai egy méretes telken fekvő, tágas, New Hampshire-i nyaralónak (5. szakasz); ezt követi annak története, hogyan vettem házat – egy fillérnyi megtakarítás nélkül – a New Yorkban dolgozó szakemberek újonnan terjeszkedő New Jersey-i lakóközösségében (6. szakasz).

2. A Columbia Egyetemen

1965-ben megláttam a Columbia Egyetem hirdetését, amelyben a KKE-re szakosodott kutató-közgazdászt kerestek. Jelentkeztem, mert úgy tűnt, hogy ez az állás illik hozzám, arra is gondolva, hogy egy ilyen pozícióban gyorsabban haladhatok a doktori disszertációval, mint Philadelphiában, ahol sok idő ment el a belváros és az Essington-i lakóhelyünk közötti utazással. és a családnak New Yorkba költözött, ahol elkezdtem dolgozni a Columbia Egyetem külső finanszírozású projektjén. Erika irodai munkát kapott egy ruhagyár irodájában, a Times Square közelében.

Lakást béreltünk egy nemrég épült bérházban Bronxban. Mindketten a gyors metróval ingáztunk a munkahelyünkre, amely a 231. utcában lévő bronxi lakásunkhoz közel állt meg, és körülbelül 15 perc alatt letett engem a Columbia Egyetem 116. utcai megállójánál, Erikát pedig néhány perccel később Manhattan központjában, szintén a munkahelye közelében. A lányok (8 és 10 évesek lehettek, amikor NYC-be költöztünk) iskolabussszal jártak az általános iskolába és vissza, és volt náluk kulcs, így be tudtak jutni a lakásba, mielőtt hazaértünk.

A terveknek megfelelően gyorsabban haladtam a szakdolgozattal, mint az előző, philadelphiai munkahelyemen. Annak tudatában, hogy hamarosan be tudom fejezni a disszertációt, részmunkaidőben elkezdtem egy összehasonlító gazdasági rendszerről szóló kurzust tartani a Hunter College-ban (a City University of New York, azaz a CUNY egyik egysége) Manhattan belvárosában. Ez nemcsak egy kis plusz jövedelemmel járt, hanem jobban felkészített egy jövőbeli teljes munkaidős egyetemi állás betöltésére is valahol a CUNY hatalmas hálózatában, a New York-i főiskolák és egyetemek között, ahová terveztem jelentkezni, amint megszerzem a doktori fokozatot, vagy az a közeljövőben biztosan várható lesz.

Hatan vagy heten dolgoztunk a Columbia-projekten, többnyire a különböző kelet-közép-európai országokból érkező egykori menekültek. Hárman közülünk Magyarországról jöttünk; egyikük, egy Dr. Pal nevű idős úr, pedáns kutató volt, egyedül élt, és az volt a legnagyobb problémája, hogy mit csináljon a szabadidejében, család és barátok nélkül.

A másik magyar kolléga, Dr. Czirják László szintén tehetséges kutató volt. Sokkal később Budapesten találkoztam a fiával, akinek nemcsak a neve volt ugyanaz, mint az apjának, hanem úgy is nézett ki, mint az apja pontos mása.

22A-1 fénykép. Ifj. dr. Czirják László

Forrás: crunchbase.com/person/laszlo-robert-czirjak

Az ifjabb Czirják az iEurope Capital LLC befektetési cég partnere lett, és kitűnően szolgált önkéntesként a Magyar-Amerikai Kereskedelmi Kamarában, valamint a United Way kampányokban, hogy adományokat gyűjtsön az arra érdemes rászorulóknak megsegítésére.

A projekt másik emlékezetes munkatársa egy volt bolgár katonatiszt, Boteo Tachkov volt. Azért vették fel, mert a projektnek szüksége volt valakire, aki folyékonyan beszél bolgárul. Boteot kevésbé érdekelte a közgazdaságtan, annál inkább a szoknyavadászat. A közös irodánkban folytatott telefonbeszélgetései szinte kizárólag arról szóltak, hogy behízelegje magát a nőknél. Minden nőnek kezet csókolt, mint egy régimódi úriember, akinek tettette magát, és remekül értett a csevegéshez. Az ő kezdeményezésére Erika és én tartottuk vele a kapcsolatot, miután mindketten elhagytuk a Columbiát, mert egyre magányosabb és szegényesebb volt, igazán szüksége volt a mi (színlelt) együttérzésünkre és egy tisztességes étkezésre, és értékelte is azt. Ez az egykor jóképű és intelligens férfi előrehaladott éveiben szerencsétlen, magányos és nincstelen emberré vált. Valahányszor találkoztunk, mindig azt ismételgette, milyen szerencsések vagyunk Erikával, hogy együtt vagyunk, és ilyen szép családnak van. Úgy gondoltuk, és amikor már volt hallótávolságon kívül volt, ki is mondtuk, hogy neki is meg lehetett volna ugyanez, ha középkorú éveiben abbahagyja az értelmetlen szoknyavadászatot, és komolyan gondolja a letelepedést. Ő volt az élő bizonyítéka annak, hogy mi történik, ha egy intelligens és jóképű ember nem próbál felnőni, amíg nem késő.

3. New York-i Városi Egyetem

Nem sokkal azután, hogy New Yorkba költöztünk, részmunkaidőben (1965-68) közgazdasági kurzust kezdtem tartani a Manhattan belvárosában lévő tekintélyes Hunter College-ban, amely a hatalmas CUNY rendszer része volt. És amikor már majdnem a kezemben volt a PhD-diploma, megpályáztam egy teljes munkaidős állást a Hunter College-ban.

Fel is vettek 1968 őszétől. Ebben az évben a CUNY igazgatótanácsa úgy döntött, hogy a bronxi Hunter College részleg önálló főiskolává válik a CUNY rendszerén belül. A Hunter tanárai választhattak, hogy maradnak a manhattani főegységben, vagy átköltöznek az újonnan Lehman College-nak nevezett egyetemre. Mivel a tantestület többsége a sokkal tekintélyesebb, Manhattan belvárosában lévő telephelyen kívánt maradni, az én egyetlen választásom az volt, hogy a Lehman College-hoz csatlakozzam.

Frissen doktorálva, további kutatási tapasztalatokkal és pozíciókkal a hátam mögött alig vártam, hogy jó munkát végezzek, nagy erőt fordítsak a tanítás színvonalára és segítsek a rászoruló diákoknak. Azt csak később tudtam meg, hogy a Hunter három régóta tanársegédként dolgozó professzora úgy döntött, hogy a Lehmanra jön, arra számítva, hogy mivel a Hunter tekintélyes és magasabb beosztású oktatói közül senki sem lesz ott, hogy évről évre leszavazza a nyilvánvalóan nem megérdemelt előléptetési kérelmüket (nincs publikációjuk és rossz az oktatói értékelésük), a Lehmanon meg tudják majd szervezni az előléptetésüket.

A jó tanári hírem elég gyorsan elterjedt a Lehmanon. Tudtomon kívül a régi tanársegédek úgy tekintettek rám, mint aki veszélyezteti az előléptetésüket, annak ellenére, hogy új tanársegédként nem voltam benne az előléptetési bizottságban. Rutinszerű volt, hogy minden félévben minden nem kinevezett oktatót értékelni kellett; a tanítási teljesítményét egy idősebb oktató értékelte úgy, hogy részt vett egy órán, és erről egy bizalmas írásos jelentést tett a fiatal oktató dossziéjába.

Rutinszerű volt, hogy minden nem beosztott oktatót minden félévben értékelni kellett; a tanítási teljesítményét egy rangidős oktató úgy értékelte, hogy részt vett egy órán, és erről egy bizalmas írásos jelentést tett a fiatal oktató aktájába.

Azt hiszem, elég sok visszaélést jelentettek az ilyen „titkos” értékelésekkel kapcsolatban, ezért 1969-ben a CUNY igazgatótanácsa olyan szabályt hozott, hogy a bizalmas értékeléseket meg kell mutatni az értékelt tanároknak, és meg kell beszélni velük. Amikor megláttam az egyik régóta tanársegédként dolgozó professzor teljesen valótlant, szörnyen kritikus értékelését a tanításomról, dühömben majd felrobbantam, és a Lehman diákújságban nyilvánosságra hoztam ezt a durva aljasságot. Ez nagy vitát váltott ki, és rengeteg diák engem támogatott.

Hogy rövidre zárjam a hosszú és fájdalmas történetet, 1970-ben úgy döntöttem, hogy elhagyom a Lehman, mert nem akartam olyan gerinctelen alakok munkatársa maradni, akik ilyen önző tetteket követnek el, ezzel gáncsolva a jó munkát és egy fiatal kolléga karrierlehetőségeit. Azzal védekeztek, hogy bár a jelentéseik talán nem voltak teljesen pontosak, de én bajkeverő voltam, és az is maradok, bárhol is alkalmaznak majd. Más állások után néztem, és 1971 őszétől elfogadtam egyet az Indiana Egyetemen.

4. Anyám végzetes látogatása

Az egyik legélénkebb emlékem, még két generáció elteltével is, édesanyám sorsdöntő New York-i látogatása volt 1968 körül.

A dolgok elég jól mentek a családnak számára. Lisáról és Heidiről kiderült, hogy rendes, jó gyerekek, és Erikával jól kijöttünk egymással. Apám rábeszélésére anya ismét levelezni kezdett velem. Nagyon szerettem volna bebizonyítani neki, hogy normális, jól működő család lettünk, felesleges volt aggódnia a házasságom miatt. Így hát meghívólevelet küldtem neki, amelyben kijelentettem, hogy a látogatásának minden költségét fedezzük. Ennek alapján meg tudta szerezni az amerikai látogatói vízumot.

Az útlevele a vízummal egy évig volt érvényes. Amilyen szorgalmas ember volt világéletében, azt mondta, hogy egy évig szeretne maradni, ezalatt szorgalmasan kötöget és horgol díszpárnahuzatokat, amelyeket jó áron eladhatnék az ismerőseimnek. Így több száz dollárt vinne haza Magyarországra, ami szép összeg volt akkoriban a szegény Magyarországon, ahol bizonyos dolgokat, mint például a híres Herz téli szalámit, csak a néhány kijelölt „kemény valuta” üzletben lehetett kapni.

Anyát nem sokkal megérkezése után elvittük az Empire State Building tetejére, New York egyik fő turisztikai látványosságára, ahonnan látni lehetett a lenyűgöző metropolist. És kivel futottunk össze az épület tetején? Tarjánnéval – a budapesti majdnem barátnőm, Tarján Judit édesanyjával (15A fejezet). Ő

és anyám összebarátkoztak, miután Judit és én is kivándoroltunk, ő Ausztráliába, én az Egyesült Államokba.

Tarjánné egy távoli rokonát látogatta meg, és nála lakott New York mellett. Azon a sorsdöntő napon egyedül érkezett erre a turistahelyre. Anya és ő rettentően megörültek egymásnak. Mindkettőjüknek volt miről beszélgetniük! Anya azt javasolta, hogy Tarjánné jöjjön haza velünk, és mi beleegyeztünk.

Mivel beszélgetni akart vele, anya azt javasolta, hogy a barátnője maradjon nálunk éjszakára. Anya a nappaliban aludt egy kinyitható kanapén, ami elég nagy volt ahhoz, hogy ketten aludjanak rajta. Így, miután a barátnője engedélyt kapott a házigazdájától, hogy nyugodtan maradhat nálunk éjszakára, mindannyian nyugovóra tértünk.

A nemrég épült bronxi bérház, ahol laktunk, silány épület volt, a szobák közötti falak papírvékonyak voltak, az ember tökéletesen hallotta a szomszéd szobában zajló beszélgetést.

Mit hallok, miután anya alig egy hete volt velünk? Keservesen panaszkodott Lisára és Heidire, és Erikára is. A vádjai:

Képzeld el, a gyerekek minden nap kiválaszthatják, hogy milyen ruhát viseljenek! Képzeld el, Erika megengedi a gyerekeknek, hogy kidobjanak egy olyan papírt, amelyen még van üres hely! Képzeld el, a gyerekeknek megengedik, hogy a tányérjukon hagyjanak az ételből, és még desszertet is kapnak! Képzeld el, az egyik szoba sarkában pókhálót láttam! Es így tovább.

Egyre dühösebb lettem, ahogy hallottam, ahogy anya panaszkodik Erikára és a gyerekekre. Az egyetlen vigasztaló gondolat az volt: „Íme, a példák azokból a dolgokból, amelyek arra készítettek, hogy elhagyjam Magyarországot.” (A „bűneim” természetesen sokkal súlyosabbak voltak; lásd a 16A fejezetben.)

Másnap reggel, miután Tarjánné elment, szembesítettem anyát:

Minden egyes szót hallottam, amit Tarjánnénak mondtál, mert a lakás falai papírvékonyak. Megkeresem az első szabad járatot vissza Budapestre, és felteszlek rá . Kizárt, hogy maradj, hiszen boldogtalan vagy, és minket is felbosszantasz.

Pontosan ez történt.

De akár hiszik, akár nem, a későbbiekben váratlan fordulatok következtek be anya Erikához, a lányokhoz és a német rokonokhoz való viszonyát illetően, amint azt a 25A fejezetben felidézzük.

5. Házvétel New Hampshire-ben

Abban a bronxi házban, ahol Erikával lakást béreltünk, és ahol anya meglátogatott minket, lakott egy másik házaspár, Dr. George és Caroline Wilner és két gyermekük. A családjaink összebarátkoztak, én George-dzal, aki orvosként a vérrel kapcsolatos kutatásokat végzett; Erika Caroline-nal, akivel megosztották a gyereknevelés problémáit; a két lányunk pedig jól kijött a gyerekeikkel.

Nem emlékszem, hogyan került szóba a téma, de mi négyen felnőttek (főleg George és én) arról beszélgettünk, milyen mesés lenne venni egy nagy házat vidéken, ahová nyáron és a hosszú hétvégéken elmehetnénk pihenni, kiszabadulni a New York-i mókuserékből. Átfutottuk az újságokat, és úgy döntöttünk, hogy New Hampshire elmaradottabb vidékein fogunk keresgélni, elég közel ahhoz, hogy autóval néhány óra alatt elérhető legyen, de elég messze ahhoz, hogy ne legyen megfertőzve NYC megfizethetetlen ingatlanáival.

Egy hétvégén George és én Walpole, New Hampshire-be autóztunk, és elkezdtünk keresni egy eladó házat, amely alkalmas lenne a családjaink számára, és amit megengedhetnénk magunknak. És láss

csodát, találtunk egy üresen álló, 40 hektáros, műveletlen földterületen álló házat, amely egyszerűen „nem akar elmenni” – tájékoztatott minket a buzgó ingatlanügynök, és egyikünk sem értette, hogy miért.

Olyan ajánlatot tettünk, amely számunkra, mint vevők számára kedvező volt. Közgazdász professzorként ismertem néhány teljesen legális „trükköt”: írásos ajánlatunkba belefoglaltunk egy olyan rendelkezést, hogy az ajánlat feltétele, hogy a házastársaink beleegyeznek a vásárlásba, és hogy az eladó hajlandó az eladási ár nagy részére alacsony kamatozású rövid lejáratú jelzáloghitelt felvenni. Az ingatlanügynöknek két hete lenne arra, hogy rávegye az eladót a beleegyezésre, ezalatt mi felkerekednénk a házastársainkkal, hogy ők is megtekinthessék az ingatlant. Az, hogy egy orvos és egy egyetemi tanár közös ajánlatot tett, lenyűgözte az ingatlanügynököt; ő is alig várta, hogy lezárhassa az üzletet.

A következő hétvégén mindannyian felutaztunk New Hampshire-be. Minden a helyére került, és az ingatlan teljes jogú társtulajdonosaként távoztunk, amelyről megegyeztünk, hogy akkor is jó befektetés, ha már nem kívánjuk használni.

Jó emlékeink vannak a nagy és a követelményeinknek megfelelő walpole-i „házikónkról”, élveztük az ott töltött időt több egymást követő nyáron, valamint hosszú hétvégeken, még azután is, hogy a családuk New Yorkból Indianába költözött, a Wilner család pedig Misszouri államba települt át.

6. Egy kis ház megvétele meglepetésnek a New Jersey állambeli Teaneckben

Azt hiszem, ez is 1968-ban történt. Erika Lisával és Heidivel együtt egy hónapra Heidelbergbe utazott, hogy meglátogassa német családját és barátait. George és Caroline Wilner nagyjából ekkor döntöttek úgy, hogy vesznek egy családi házat a New Jersey állambeli Teaneckben, a George Washington híd túloldalán, a New Yorkban dolgozó értelmiségiek lakóövezetévé fejlődő városrészben. Mindkettőnk bérleti szerződése lejárt a bronxi bérházban, így ők gyorsan átköltöztek az új otthonukba. Meglátogattam őket, és lenyűgözött Teaneck növekvő közössége. Nem volt megtakarított pénzünk, így akkoriban még csak nem is gondolhattunk arra, hogy bérletről vásárlásra váltsunk. Az viszont eszembe jutott, hogy ha lesz némi megtakarításunk, akkor talán azt is megfontoljuk, hogy Teaneckben keressünk házat, hogy a barátaink közelébe költözzünk.

Csak hogy informálódjak, átnéztem a Teaneck helyi újságjának ingatlanhirdetéseit, miközben Wilneréknél jártam. A vicc kedvéért megbeszéltem egy időpontot, hogy megnézzek egy vonzónak tűnő kis házat, amelyet az eredeti építője/lakója árult, aki évtizedekkel korábban építette. Nyugdíjba vonultak, és a gyerekeikkel az Egyesült Államokban máshová költöztek. A tipikus vevővel ellentétben, aki az ingatlan feltehető hibáit keresi és hangsúlyozza, én mindent megcsodáltam a szépen megépített és kifogástalanul karbantartott házban, és hangot adtam véleményemnek, hogy „itt tökéletes hely lenne ...”, és így tovább.

Távozás közben megjegyeztem, hogy a ház tökéletes, pont olyan, amelyet a feleségemmel megálmodtunk, de – sajnos – éppen most nem engedhetjük meg magunknak. A tulajdonos azt mondta:

Tudja, a feleségem és én abban reménykedtünk, hogy ez a ház egy olyan család otthona lesz, amely valóban értékeli és szereti, ahogy mi is, és úgy tűnik, önök is. Nem vágyunk arra, hogy azonnal kifizessenek minket. Ezért, ha Ön az ár 10%-át le tudja tenni, a többire hajlandóak vagyunk jelzáloghitelt felvenni, ugyanolyan vagy jobb feltételekkel, mint amilyenekkel egy bank finanszírozná.

Megköszöntem a nagylelkűségüket, és megígértem, hogy 48 órán belül visszajövök, ha sikerül előteremtenem az előleget. Emlékszem, hogy a szükséges készpénz 2200 dollár volt. „Ha addig nem hallanak felőlem, kérem, tekintsék úgy, hogy nem tudtam előteremteni az előleget.”

Hol, ó, hol tudnék kölcsönkérni 2200 dollárt? Wilnerék nem tudtak segíteni, mert minden megtakarításukat az új házuk megvásárlására és berendezésére fordították. Más személy, akire gondolni tudtam, egyedül egy Penn-es osztálytársam, Eugene Jaffe özvegy édesanyja volt. Csak egyszer találkoztam vele, de tudtam, hogy anyagilag jól áll. Így hát felkerestem őket a problémámmal, és özvegy Mrs. Jaffe átnyújtott nekem egy 2200 dolláros csekket: „Majd visszafizeted, ha tudod.”¹⁹¹

Izgatottan, de egyben félelemmel is vártam Erika reakcióit az új otthonunkkal kapcsolatban. Visszaemlékezése szerint nagyon izgatott volt, hogy van otthonunk, de kissé csalódott is, hogy nem volt beleszólása a döntésbe.

1969-ben született Éva, a 4. számú lányunk, így a teanecki River Roadon lévő ház túl kicsinek bizonyult. Ezért a garázs tetejére építettünk egy plusz szobát, ami az én dolgozószobám lett.

Emlékszem, hogy Erika hetente egyszer vagy kétszer vitte a két lányt balettórákra NYC-be. Ahogy egy kicsit idősebbek lettek, a lányok néha városi busszal mentek Teaneckből a manhattani Port Authority terminálra, majd metróval a Carnegie Hallba a próbákra. Utána Lisa és Heidi eljöttek a 115. utcai irodámba, és együtt mentünk haza.

Az a tény, hogy Lisára és Heidire már kisgyerekként is rábízhattuk a bérházi lakásunk kulcsát, és hogy egyedül utazhattak a tömegközlekedési eszközökön New Yorkban, arra enged következtetni, hogy a közbiztonság sokkal jobb volt abban a városban az 1960-as években, mint manapság.

¹⁹¹ A kölcsönt viszonylag rövid idő alatt visszafizettük. Néhány évvel a doktori cím megszerzése után Eugene és kedves felesége, Leora kivándoroltak Izraelbe. Azóta is tartom velük a kapcsolatot.

22B. A Kádár-korszak: Magyarország módosított tervgazdálkodása

1. Bevezetés

Ez a fejezet összefoglalja Magyarország gazdasági és politikai rendszerének meglepő metamorfózisát az 1956-os magyar forradalom leverésétől (**17B fejezet**) a Kádár-korszak végéig, 1988-ig tartó időszakban, elsősorban az 1960-as évek fejleményeire összpontosítva.

Amikor a szovjet vezetés úgy döntött, hogy fegyverrel leveri az 1956-os magyar forradalmat, dilemma elé került: melyik magyar kommunista vezetőt ültessék a letartóztatott (és végül kivégzett) forradalmi vezető, Nagy Imre helyére. Úgy tűnt, hogy egy Sztálin-Rákosi típusú vezető, aki visszaállítaná a hagyományos sztálinista politikai és gazdasági rendszert, és egy olyan személy között kell választani, akit „reformkommunistának” tartanak, de aki mégis kétségtelenül lojális a Szovjetunióhoz.

Gyaníthatóan a szovjetek „meghívták” vagy „elvitték” vagy „elrabolták” a két fő esélyest, Münnich Ferencet, aki a Sztálin-Rákosi típusú kommunista vezetőt képviselte; és Kádár Jánost, a reformistának hitt kommunista vezetőt. Mivel tisztában voltak azzal, hogy végül Rákosi és támogatóinak túlkapásai vezettek az 1956-os forradalomhoz, a szovjetek inkább a másik megoldást részesítették előnyben. Moszkva állítólag azzal a fenyegetéssel győzte meg Kádárt a vezetés elfogadásáról, hogy a Kreml alternatívaként Münnichet tartotta esélyesnek.

Bármilyen módon is győzte meg Moszkva Kádárt, hogy legyen Magyarország új kommunista vezetője, és így hajlandó legyen azt mondani, hogy ő hívta be a Vörös Hadsereget az „ellenforradalom” leverésére, Kádárra esett a választás.

Mielőtt Kádár váratlan politikai fordulatainak krónikáját ismertetnénk, a 2. szakasz összefoglalja rövid életrajzát. A 3. szakasz áttekinti Kádár 1957-1962 közötti elnyomó politikáját. A 4. szakasz összefoglalja a hagyományos, sztálinista központi tervgazdaság (CPE) alapvető jellemzőit, hogy később szembe lehessen állítani őket a CPE rendszer „reformjaival”. Az 5. szakasz Kádár politikai és gazdaságpolitikai reformjaira összpontosít, amelyek 1962 körül kezdődtek, és az 1960-as évek második felében távolodtak el a hagyományos sztálinista modelltől. A 6. szakasz a ma Kádár-korszaknak nevezett időszak (1957-1988) visszatekintő összefoglalója.

2. Kádár János rövid életrajza

Kádár János 1912-ben született Czermanik János József (később Csermanek János) néven az akkori Magyarországon, Fiumében (ma Rijeka, Horvátország). A műszerész szakmunkásnak tanult Kádár 1931-ben az akkor még illegális kommunista párt tagja lett. A következő tucatnyi évben többször letartóztatták. 1942-ben felvették a párt Központi Bizottságába, majd 1945-ben a Politbüroba. A háború után, 1949-ben belügyminiszter lett az akkor már nagyrészt kommunista kormányban. 1950-ben Kádár konfliktusba került a sztálinistákkal, ezért kizárták a pártból, bebörtönözték (1951-53), és állítólag megkínózták.

1954-ben rehabilitálták, majd 1956-ban csatlakozott Nagy Imre rövid életű kormányához, amelyet az 1956-os magyar forradalom juttatott hatalomra. Nagy Imrét cserbenhagyva, Kádár szovjet égisz alatt új kormányt alakított. 1958-ig, majd 1961-65 között ismét miniszterelnökként, valamint 1988-as,

egészségi állapota miatti visszavonulásáig folyamatosan a (többször átnevezett) kommunista párt főtitkáraként tevékenykedett. 1989-ben hunyt el, a kommunizmus drámai európai bukása előtt, amelyet a berlini fal leomlása váltott ki.

3. Kádár elnyomó politikája, 1957-1961

Az 1956-os forradalom utáni első, kormányon töltött éveiben Kádár megszilárdította hatalmát, a Sztálin-Rákosi korszakra emlékeztető elnyomó módszereket alkalmazva. A forradalom sok aktivistáját bebörtönöztek, és jó néhányat, köztük az egykori reformkommunista Nagy Imrét, kivégeztek.

A mezőgazdaságot újra kollektivizálták, a magántulajdont újra államosították és nem engedélyezték, az állami vállalatokat pedig arra kötelezték, hogy teljesítsék a hagyományos, központi tervgazdaság (CPE) állam által meghatározott célkitűzéseit. Az ilyen parancsgazdaság alapvető jellemzőit soroljuk fel a következő fejezetben, ahol lehetőség lesz rávilágítani azokra a fontos gazdasági rendszerváltozásokra, amelyeket Kádár vezetése alatt később tettek lehetővé és indítottak el.

4. A „hagyományos” CPE alapvető jellemzői

Az itt vázolt gazdasági rendszert, amelyet „parancsgazdaságnak” is neveznek, Sztálin 1928-ban hozta létre, miután Lenin 1924-ben bekövetkezett halálát követően megszilárdította hatalmát. A hagyományos CPE, valamint a működéséhez szükséges szélsőséges politikai elnyomás a Szovjetunió első ötéves tervének (1928-1932) idején jött létre.¹⁹²

A „hagyományos” CPE, más néven parancsgazdaság, olyan rendszer, amelyben a kormány a kommunista párt irányításával hozza meg az áruk termelésével és elosztásával kapcsolatos összes gazdasági döntést. Az árakat, béreket, minden jövedelmet és a termelési ütemterveket jellemzően egy központosított bürokrácia határozza meg. A CPE-k alapvetően különböznek a piacgazdaságoktól, ahol a legtöbb ilyen döntés a termelők és a fogyasztók ezernyi döntésének eredménye.

A hagyományos (sztálinista) CPE lehetővé teszi a kormány számára, hogy a társadalom erőforrásait olyan célok érdekében csoportosítsa, amelyeket a piaci erők önmagukban nem tudnának elérni.

A központi tervezés hívei úgy vélik, hogy a kormányzat hatékonyabban tudja irányítani a gazdasági beruházásokat, mint a magánszereplők, különösen olyan célok elérése érdekében, mint például a nehézipar és a fegyverkezés felgyorsított fejlesztése. A központi hatalom által megrendelhető nagy beruházások pedig várhatóan a méretből adódó gazdaságosság előnyeit is élvezik. A különböző termelők és ipari fogyasztók közötti koordinációhoz azonban a központi tervezéshez általában

¹⁹² Az oroszországi polgárháború alatt és közvetlenül utána a “hadikommunizmus” uralkodott (1918-1922), ami azt jelenti, hogy a kommunista kormány hozta meg az összes kulcsfontosságú gazdasági döntést, ahogy az egy kapitalista rendszerben is szokás, ha egy totális háborúval néz szembe. Miután a kommunisták győztek, Lenin visszatáncolt, és 1922-ben ideiglenesen bevezette az úgynevezett Új Gazdaságpolitikát (NEP), a vegyes gazdaságot, amely lehetővé tette a magánszemélyek számára, hogy kis és közepes méretű mezőgazdasági földterületeket, valamint vállalatokat birtokoljanak. A NEP alatt azonban még a profitorientált külföldi befektetéseket is szívesen fogadták. Ezekre a lépésekre azért volt szükség, hogy elősegítsék a Szovjetunió gazdasági fellendülését, amely súlyosan megcsínylette az első világháború és a polgárháború éveit. A NEP alatt az állam továbbra is ellenőrizte a nagyvállalatokat, a bankokat és a külkereskedelmet.

erősen központosított és összetett bürokráciára van szükség, amely de facto az uralkodó osztály szerepét töltheti be.

A hagyományos központi tervezést erős kritikák is érik. Például, hogy a központi tervezők nem tudnak hatékonyan reagálni a keresleti és kínálati erőkre, míg a piacgazdaságban a vállalkozások az árjelzésekre úgy reagálnak, hogy növelik vagy csökkentik bizonyos áruk termelését és felhasználását.

A CPE-ben nincsenek értelmezhető árjelzések, mivel az árakat önkényesen állapítják meg, így a tervezők nem tudják pontosan megjósolni, hogy mely termékekre lesz szükség, illetve nem tudnak alkalmazkodni a változó feltételekhez. Ez azt jelenti, hogy jellemzően hiány lép fel. Ezért nevezte Kornai János magyar közgazdász a hagyományos CPE-t „hiánygazdaságnak”.

Egy másik kritika szerint a parancsgazdaságok a versenynyomás hiánya miatt kevésbé hatékonyak lesznek. Míg a piacgazdaságban a magánvállalkozásoknak innoválniuk kell és el kell kerülniük a pazarlást ahhoz, hogy nyereségesek legyenek, addig a parancsgazdaságban a vállalkozásokra nem nehezedik profitszerzési kényszer, ezért kevésbé valószínű, hogy innoválnak vagy ellenőrzik a kiadásokat.

5. A Kádár rendszer „liberalizációja”

Kádár rendszerszintű liberalizációját az 1961. decemberi kijelentésétől számítom, miszerint „aki nincs ellenünk, az velünk van”. Rákosi korábbi jelmondatának megfordítása, miszerint „aki nincs velünk, az ellenünk van”, kulcsfontosságú politikai változást jelzett. Ez pedig lehetővé tette a gazdasági kísérletezést.

A szakasz alcímében a liberalizáció idézőjelbe van téve, mert azt nem kellene a politikai rendszer demokratizálódása felé tett lépésként értelmezni. Bár fontos volt a jelszó változása, ez csak annyit jelentett, hogy Kádár úgy döntött, hogy az abszolút politikai hatalmat (amelyet ő és a kommunista párt továbbra is birtokolt) kevésbé szigorúan, „felvilágosultabb” módon gyakorolja.

Valamikor 1961-62 körül Kádár a jelek szerint alkut kötött a Kreml vezetésével. Az alku, hogy utólagosan, a bekövetkezett fejlemények alapján gyaníthatóan parafrázáljam, olyasmi lehetett, hogy Kádár a következő javaslatot tette moszkvai feletteseinek:

Tudják, hogy amikor a helyzet komolyra fordult, és az 1956-os magyarországi ellenforradalmat le kellett győzni, én ezt a nehéz feladatot a lehető legjobban végeztem el rendkívül nehéz körülmények között, ezért egy időre én lettem a leggyűlöltebb ember Magyarországon. Azt is évek óta megfigyelhették, hogy az alapvető ideológiában és a külpolitikában teljes mértékben Moszkva iránymutatását követtem. Ezt egyébként mindaddig folytatni kívánom, amíg én vezetem Magyarországot. Most azonban eljött az idő, hogy hazám kommunista vezetése egy kicsit lazítson a gyeplőn. Nagyon remélem – részben azért is, mert megérdemlem az Önök további bizalmát –, hogy elmozdulhatok ebbe az irányba.

Az 1960-as évek magyarországi fejleményei alapján utólag megítélve, Moszkva urai elegendő mozgásteret adtak Kádárnak ahhoz, hogy az általa kívánt irányba mozduljon el.

A magyar közgazdászok, különösen Kornai János, az elsők között voltak Kelet-Közép-Európában (Jugoszlávián kívül, lásd a 14B fejezetet), akik rámutattak a hagyományos CPE alapvető

hiányosságaira. Már a Nagy Imre vezette „új szakasz” idején, 1954-55-ben kritikus cikkeket publikáltak ezekről, reformjavaslatokkal.

A gazdasági kísérletek 1963 körül kezdődtek Magyarországon, és abban az évtizedben folytatódtak. Hogy rövidre zárjuk a hosszú és bonyolult történetet, a reformoknak két alapvető típusa volt. Az egyik, hogy fokozatosan nagyobb teret engedtek a kis léptékű magántevékenységeknek. A mezőgazdaságban ez azt jelentette, hogy a termelőszövetkezetek tagjainak és az állami gazdaságok dolgozóinak engedélyezték, hogy szerény méretű háztáji telkük legyen, és hogy állatot tarthassanak, időről időre megállapítva, hogy egy család hány csirkét, sertést és tehenet nevelhet, amelyekkel tetszés szerint rendelkezhet. A fogyasztói szolgáltatási szektorban, mint például az éttermek és a fodrászatok, mikro-magánvállalkozásokat engedélyeztek. És miután 1968-ban bevezették az Új Gazdasági Mechanizmust, az állami vállalatokban még bizonyos munkaigényes tevékenységeket is végezhetek kis létszámú csoportok, amelyek keresetét a termeléshez való hozzájárulásuk határozta meg.

A második típusú kísérlet az állami vállalatok teljesítményének javítására irányult. Bonyolult módon a hatóságok úgy szimulálták a kibocsátási és bekerülési árakat, mintha azokat a piac határozná meg, és azt mondták bizonyos állami vállalatoknak, hogy próbálják meg maximalizálni a nyereséget, mintha piacgazdaságban működnének.

Az említett gazdasági reformlépések eredményét röviden úgy jellemezhetjük, hogy Magyarország „módosított központi tervgazdasággá” vált.

A két fő reformtípus megítélése: az első típusú kísérlet – némi teret engedni a magángazdasági tevékenységeknek – nagyon jól működött. A fogyasztási javak és szolgáltatások bőségebbé váltak, a lakosság átlagos életszínvonala emelkedett, és Magyarország a régió „legvidámabb barakkjaként” vált ismertté. Gyakran használták a „gulyáskommunizmus” jelzőt is, rövid összefoglalásaként, hogy miben különbözött az ország a többitől a vasfüggöny mögött.

Mivel a régió polgárai (Jugoszlávia kivételével) nem utazhattak nyugatra, sokan éltek a lehetőséggel, hogy Magyarországon nyaraljanak, megcsodálva és élvezve az ottani fogyasztási cikkek viszonylagos bőségét.

Magyarország gazdasági kísérletei a fogyasztási cikkek terén nem arattak sikert a többi kelet-közép-európai ország vezetésénél, amelyek nem akartak, vagy nem mertek hasonló reformokat bevezetni. A kritikák nemcsak egyes magyarországi Sztálin-Rákosi féle kommunista funkcionáriusok részéről szaporodtak el, hanem még erőteljesebben a többi KKE ország vezetése részéről, azzal a váddal, hogy Magyarország visszaállítja a kapitalizmust. A nemtetszését időnként a Szovjetunió néhány befolyásos vezetője is hangoztatta. Ezek a vádak arra késztették Magyarországot, hogy időről-időre visszafogják, majd újra bővítsék a magánszektor a régióban uralkodó politikai környezettől függően.

Magyarország „gulyáskommunista” reformjai feltétlen dicséretet váltottak ki nyugaton. Magyarország preferált kelet-közép-európai ország lett, és bizonyos politikai és gazdasági engedményeket kapott, egyrészt jutalomként, másrészt annak a nyugati politikában bekövetkezett változásnak a megnyilvánulásaként, hogy hosszú távon eredményesebb az ilyen országokkal való együttműködés, mint az elszigetelésük. Mivel a magyarországi gazdasági javulás együtt járt a politikai hatalom lazább gyakorlásával, a Nyugat azt remélte és arra ösztönözte a többi kelet-közép-európai országot, hogy kövessék Magyarország példáját.

Magyarország nyugati dicsérete kétélű kard volt. Jót tett Magyarországnak, de erősítette a többi kelet-közép-európai vezető ellenszenvét, és növelte Magyarországgal szembeni agresszivitásukat.¹⁹³

6. A Kádár-korszak értékelése: 1957-1988

Kádár János 32 évig kormányozta Magyarországot. Uralkodásának megítélése vegyes, attól függően, hogy a több mint három évtized melyik időszakát értékelik, és attól is függően, hogy ki és mikor értékeli.

Ha először az általam objektívnek tartott tudósok véleményére összpontosítok, Kádárt erősen bírálták az 1956-os forradalmat követő első években hozott intézkedései miatt. Különösen elítélőek azok a bírálatok, amelyek a kommunista vezetőtársának, Nagy Imrének a kivégzéséről szóló döntését érintik.

Szintén erős a rosszallás azokkal a döntésekkel szemben, amelyeket uralmának utolsó éveiben, az 1980-as években hozott, amikor a további reformok akadályává vált, nem volt hatékony megbízható vezető, és végül 1988-ban le kellett váltani. Egyesek rámutatnak szenilitására, rossz ítélőképességére, hogy nem volt hajlandó önként lemondani, hogy fel kellett volna ismernie, hogy lejárt az ideje, hogy ennyi éven át uralkodni sem neki, sem pártja progresszívabb frakcióinak nem volt egészséges.

A magyar lakosság többsége nagyjából egyetért a tudósok által megfogalmazott értékelésekkel. Kádárnak tulajdonítják, hogy évtizedeken át stabilitást biztosított a nemzetnek, hogy uralkodása nagy részében az „élni és élni hagyni” politikát folytatta, hogy szerény ember volt, soha nem volt hajlamos a fényűző életmódra vagy hivalkodásra, és hogy egész életében ugyanaz a nő maradt a felesége.

Érdekes módon egyre több idősebb magyarországi barátom és ismerősöm, akik emlékeznek a Kádár-korszakra, kedvezően hasonlítják össze a Kádár-korszak éveit Orbán Viktor (1963-) rendszerével, aki 2010 óta, egészen napjainkig (2024 márciusáig) tekintélyelvű, „illiberális” módon kormányozza Magyarországot, folyamatosan erodálva az ország demokratikus intézményeit. Az is több mint valószínű, hogy az idén esedékes országos választások után még legalább négy évig ő marad a kormányfő¹⁹⁴. Orbán más kritikusi az önkényuralomra és az Orbán családjának, barátainak és támogatóinak kedvező, mindent átható korrupcióra összpontosítanak, megjegyezve, hogy ezek sokkal rosszabbak, mint a szereplők nem éppen etikus viselkedése a Kádár-évek alatt. Orbánt hazai ellenzéke és a nyugat is erősen bírálja, hogy olyan döntéseket hozott, amelyek egyértelműen ellentétesek Magyarország nemzeti érdekeivel.

Érdekes módon egyre több idősebb magyarországi barátom és ismerősöm, aki emlékszik a Kádár-korszakra, kedvezően állítja szembe az ő éveit az Orbán-rendszer éveivel. Kommentárjaik az

¹⁹³ 1979-ben vagy 1980-ban kaptam egy meglepetésszerű meghívást a virginiai Langley-be (Washington DC mellett), hogy vacsorázzak a CIA igazgatójával, Stansford Turner admirálissal az ügynökség főhadiszállásán. A meghívást csak azután fogadtam el, hogy megtudtam, hogy nyolc másik egyetemi kollégát is meghívtak, akik mind KKE-szakértők, és hogy a találkozó célja az lesz, hogy tudományos vitát folytassunk a térségben tapasztalható tendenciákról. Csak két dologra emlékszem erről az összejövetelről. Az első és legfontosabb, hogy a vita főként Magyarország reformmozgalmára és annak valószínűségére összpontosított, hogy a „gulyáskommunizmus” és a politikai lazítás példája megfertőzheti a többi közép-kelet-európai országot, talán még a Szovjetuniót is? A második, hogy a vacsorát fehér kesztyűs inasok szolgálták fel.

¹⁹⁴ Orbán 1998 és 2002 között is miniszterelnök volt.

önkényuralomra és az Orbán családjának, barátainak és támogatóinak kedvező, mindent átható korrupcióra koncentrálnak, megjegyezve, hogy ezek sokkal rosszabbak, mint a Kádár-korszak szereplőinek nem éppen etikus viselkedése. Kádárt is kedvezően állítják szembe Orbánnal, aki tucatnyi egymást követő év alatt olyan döntéseket hozott, amelyek aláásták az ország demokratikus intézményeit. És hogy külpolitikai téren a döntései egyértelműen ellentétesek Magyarország nemzeti érdekeivel.¹⁹⁵

A Kádár-rendszer értékelésénél fontos megjegyezni, hogy a titkosrendőrség nagyon aktív volt, ezen a területen nem volt „reform”. Én személyesen, illetve közvetlen családtagjaim egyike megtapasztaltuk a titkosrendőrség kemény kezét, ahogy a kommunizmus összeomlása után megismertem néhány részletet azokról a dokumentumaikból, amelyekhez hozzáférhettem. Ezeket a történeteket a következő, **23A** és a **24A fejezetekben** mesélem el. A kommunista titkosrendőrség módszereinek általánosabb összefoglalása a **23B fejezetben** található, magyar esettanulmányokkal a **24B fejezetben**.

23A. A közép-európai titkosrendőrségek szemmel tartanak¹⁹⁶

1. Bevezetés

Miután 2000-ben nyugdíjba mentem az Indiana Egyetemről, Budapestre költöztem, hogy a Soros György által támogatott Közép-európai Egyetemen (Central European University, CEU) helyezkedjek el, amit a **41A** fejezetben részletezek. Budapesten tudtam meg, hogy a posztkommunista Magyarországon lehetőség van arra, hogy az ország Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárától (ÁBTL) bárki kérvényezze, hogy keressenek meg minden olyan dokumentumot, amely az ország kommunista korszakából rá vonatkozóan a birtokukban van.

Mivel 1956-ban Magyarországról kivándorolt amerikai állampolgár voltam, aki később az Egyesült Államok tudományos és kormányzati köreiben, valamint olyan fontos amerikai székhelyű nemzetközi szervezeteknél, mint az ENSZ, az IMF és a Világbank, némi befolyást szerzett, feltételeztem, hogy a magyar kommunista titkosrendőrségnél lesz rólam akta. Ezért 2008 októberében hivatalos kérelmet intéztem az ÁBTL-hez, hogy keressék meg az adatbázisukban a rólam szóló iratokat.

Két hónappal később értesítettek, hogy átvehetem az aktám másolatát. Így is tettem, és egy 77 oldalas, meglepő tartalmú mappát kaptam. Csupán a magyar titkosszolgálat 1965-67-ben az Egyesült Államokban történt, hiábavaló beszervezési kísérleteiről szóló dokumentumokat tartalmazta, amikor még a Pennsylvania Egyetem doktori programjának hallgatója voltam, bár ugyanakkor voltam az első teljes munkaidős állásomban is, a Pulitzer-díjas szindikátusi rovatvezető, J. A. Livingston asszisztenseként dolgoztam a *Philadelphia Bulletin*nél.

* * *

Ez a fejezet, egy másik személyes fejezettel (**24A**) és a hozzájuk tartozó történelmi fejezetekkel (**23B** és **24B**) együtt, a kommunista titkosszolgálati módszereket írja le. A két személyes és a második történelmi fejezet (**24B**) a magyarországi rendszerre összpontosít, nagyjából a Kádár-korszakra, vagyis 1956 végétől az 1980-as évek végéig. Említik varsói és bukaresti rövid „titkosrendőrségi” afférjaimat is. A

¹⁹⁵ Orbán rendszerének részletes tárgyalása, mint a világméretű politikai polarizáció illusztrációja, a **44B. fejezetben** található.

¹⁹⁶ Köszönöm Dr. Tomka Jánosnak, hogy jó kérdéseket tett fel és értékes javaslatokat tett e fejezet korai tervezetéhez, valamint a **24A fejezethez**.

kémkedésről szóló két történelmi fejezet közül az első (23B) sokat elárul a kommunista Szovjetunió, majd a Putyin alatti Oroszország módszereiről és eseteiről.

Két későbbi fejezet (31B és 32B) szintén a kémkedéssel foglalkozik; az első a Szovjetunió, majd Oroszország igazi köpönyegforgató történeteit állítja szembe az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok másodikban tárgyalt történeteivel.

Az ebben a hat fejezetben felvázolt történetek és módszerek különösen azon olvasók érdeklődésére tarthatnak számot, akik a történelemre kíváncsian érdeklődnek főként a régi idők kommunista kémfortélyai iránt.

* * *

E fejezet főbb részei a következők:

A 2. szakasz ismerteti annak hátterét, hogyan jutottam hozzá 2008-ban a többi iratomhoz.

A 3. szakasz arra összpontosít, hogyan került a családom, sőt néhány ismerősünk is a magyar titkosrendőrség látókörébe.

A 4. szakasz arról számol be és azt dokumentálja, hogy a magyar titkosrendőrség hogyan nyomozott és próbált meg – sikertelenül – kapcsolatba lépni velem az Egyesült Államokban, azzal a kifejezett céllal, hogy beszervezzenek aktív vagy „alvó” ügynök-informátornak. (Az „alvó” ügynök az, akit beszerveznek, de csak jóval később kap megbízást, amikor feltehetően fontos pozícióba kerül, vagy egyszerűen csak hozzáfér a kommunista hatóságok számára érdekes információkhoz.)

Az 5. szakasz a fenti esettel kapcsolatos következtetéseimet fogalmazza meg.

A 6. szakasz felidézi az ÁBTL tisztviselőjével folytatott beszélgetésemet, aki átadta nekem az 1989-es dokumentumokat, és elmagyarázta a levéltár keresési módszereit, valamint azt, hogy miért lehetséges, hogy a levéltárnak további dokumentumai is vannak rólam. Afelől is kiokosított, hogy – ha további kutatást kérnék – hogyan tudnám azt felgyorsítani, növelve annak valószínűségét, hogy az sikeres lesz. Ez a szakasz arra is magyarázatot ad, hogy miért nem követtem az ÁBTL munkatársának ajánlásait.

A 7. szakasz a lengyel titkosrendőrséggel való találkozásomról szól, amikor az 1970-es évek elején amerikai Fulbright-ösztöndíjasként néhány hetet Lengyelországban töltöttem.

A 8. szakasz felidéz egy másfajta élményt, amelyet Romániában szereztem kém ügyben.

* * *

A magyar titkosrendőrségi aktámból származó részletek ismertetésekor a jelentéseikhez fűzött megjegyzéseimet [] zárójelbe teszem (általában megjegyezve a számos pontatlanságot azokban a dokumentumokban, amelyeket ügynökeik a nyomozásukról benyújtottak). Az aktámban található eredeti megjegyzések () zárójelben szerepelnek.

* * *

A titkosszolgálati dossziémat kinyitva az első meglepetés az volt, hogy semmit sem tudtam a magyar titkosrendőrség többszöri, jól dokumentált próbálkozásáról, hogy beszervezzenek az USA-ban. Még megdöbbenőbb volt, hogy a mappában egyáltalán nem találtam semmit a későbbi időszakból (az 1970-es és 1980-as évekből), amikor olyan pozíciókat töltöttem be, amelyek sokkal jobban kellett volna érdekeljék a titkosrendőrséget, hogy figyelmet fordítsanak rám, mint az 1960-as évek, amikor alapvetően még diák voltam.

2022-ben újabb hivatalos kérést intéztem az ÁBTL-hez, az ország állítólag egyetlen olyan archívumához, amely a kommunista időszakból származó titkosrendőrségi dokumentumokat őriz, hogy keressenek újra

minden további, rólam szóló aktát. 2023. március 21-én kaptam meg a választ, amely újabb meglepetést okozott: lényegében csak egyetlen érdekes, de végül is ártalmatlan dokumentumot tartalmazott, amelyet egy besúgó nyújtott be rólam valamikor 1989 szeptember-októberében (!), vagyis közvetlenül a kommunizmus összeomlása és az új, demokratikusan megválasztott kormány 1990. áprilisi beiktatása előtt¹⁹⁷. Aztán megint semmi az 1970-es és 1980-as évekbeli tevékenységemről.

2. Hozzáférés a titkosrendőrségi aktámhoz 2008-ban

A kommunizmus összeomlása után a magyar kormány törvényt fogadott el, amely lehetővé tette, hogy azok a személyek, akik gyanítják, hogy a kommunizmus idején titkosrendőrségi aktájuk volt, hozzáférhessenek azokhoz. A hozzáférhetővé tett dokumentumok között szerepelnek az érintettek besúgóinak jelentései, a besúgók nevének kitörlésével. A dokumentumokat kérő, aláíró és kommentáló titkosrendőrségi munkatársak neve olvasható maradt; nem így a hazai és külföldi hivatásos kémek neve, akik a célszemélyeket (jelen esetben engem) figyelték, és jelentéseket írtak róluk.

Amikor 2008 őszén átvettem egy példányt a nagy mappámból, a levéltári ügyintéző elmagyarázta, hogy a kérvényező nevét ellenőrzik a számítógépes aktákban, és ha van egy nagyobb egyéni akta az illetőről, az ügyintéző feldolgozza azt, és nem keres tovább.

A 77 oldalas aktám tartalma óriási meglepetés volt! Arra számítottam, hogy az akta arra az időszakra fog összpontosítani, amikor Közép- és Kelet-Európa (KKE) vezető amerikai szakértője lettem, tanúskodtam a kongresszus bizottságai előtt, kongresszusi kiadványok társszerkesztője voltam, tanácsadóként dolgoztam Magyarországgal és KKE-vel kapcsolatban az ENSZ-nél New Yorkban, az IMF-nél és a Világbanknál Washingtonban és az OECD-nél Párizsban, Washingtonban tájékoztattam a KKE országaiba újonnan kinevezett amerikai nagyköveteket, képviseltem az USA-t a Szovjetunióban tartott magas szintű találkozókon stb. Egy alkalommal a CIA igazgatója is meghívott, hogy más, a Szovjetunióval és KKE-vel foglalkozó tudományos szakemberekkel együtt vacsorázzak vele a CIA főhadiszállásán, a virginiai Langleyben (részletek a 31A fejezetben).

Ahelyett, hogy a fent felsorolt tevékenységek bármelyikéről szóló beszámolót kaptam volna, az aktám mintegy 70 oldala az 1965-1967 közötti időszakra összpontosít, amikor még nem rendelkezttem doktori címmel (azt 1968-ban kaptam meg), Erikával és lányainkkal, Lisával és Heidivel Philadelphiában éltem, és a *Philadelphia Bulletin*-nél, a város egyik legtekintélyesebb napilapjánál dolgoztam. 1965-ben New Yorkba költöztünk, ahol a Columbia Egyetemen egy kutatási témán dolgoztam, miközben esténként tanítottam a Fairley Dickinson College-ban Teaneckben, New Jerseyben, miközben még mindig a disszertációmon dolgoztam.

A titkosrendőrségi aktám világossá tette: „Márer Pálon 1965 áprilisa óta dolgozunk azzal a céllal, hogy [ügynöknek] szervezzük. A 'Mantoux' fedőnevet adtuk neki”. (23A-1 illusztráció)¹⁹⁸.

Ezután körülbelül 60 oldalnyi hihetetlenül részletes anyag következik, amely megpróbál mindent megállapítani rólam és közvetlen családomról Magyarországon és az Egyesült Államokban.

¹⁹⁷ Az, hogy a rólam szóló jelentést az említett időszakban nyújtották be, egyértelmű, mert a besúgó azt állítja, hogy a tanévet a bloomingtoni Indiana Egyetemen töltötte, és 1989. augusztus végén tért vissza Magyarországra, és a titkosszolgálati jelentés, amely a besúgó kihallgatásán alapul, 1989. október 24-én kelt.

¹⁹⁸ A név forrásának keresése során csak a „Montreux-i egyezményt” találtam, amely a Boszporuszon keresztül történő tengeri közlekedést szabályozza. A Wikipedia több Mantoux nevű személyt is megemlít, bár kétlem, hogy akár a nevezett egyezménynek, akár az említett személyek bármelyikének bármilyen kapcsolata vagy jelentősége lenne a jelenlegi kontextusban.

BM III/I Csfeég
1-A alosztály

Szigorúan titkos!

14-924/66

Engedélyezem:

Horváth József
Horváth József r.szds.
alosztályvezető

Tárgy: "Mantoux" ügyében kutató
"B"-dosszié nyitására

H A T A R O Z A T

Budapest, 1966. március 7.

Marer Pál/Bp.1936-VI.17. a: Háber Edit/ - továbbítottan "Mantoux" - ügyével 1965. áprilisa óta foglalkozunk beszervezési céllal. Eddigi adataink azt bizonyítják, hogy személyével kapcsolatban a további feldolgozó munka célszerű, kizáró ok ezideig nem merült fel.

Kérem engedélyezni "Mantoux" fn. tipp számára egy kutató "B"-dosszié nyitását.

Minucza Artúr
Minucza Artúr r.hdgy.

Egyetértek:

Pintér László
Pintér László r.szds.
csoportvezető

Készült: 1 példányban
Gépelte: Csné

Nytsz: 61-A...../1966.

35-158/66

ÁBTL-3.2.4. K-2014

6

23A-1 illusztráció. Egy lap fénymásolata az ügynökként való beszervezésem szándékáról

Forrás: Marer album

3. Nyomozások Magyarországon

Az aktából megtudtam, hogy a családfámat egészen a nagyszüleimig elkészítették, beleértve a nagynéniket, nagybácsikat és unokatestvéreket is. Édesanyámat 1965. augusztus 17-én 8:50-tól 14:00-ig (5 órán keresztül!) mélyrehatóan kihallgatták rólam, azzal az ürüggyel, hogy útlevelet kért, hogy 1966-ban meglátogasson minket New Yorkban. Az, hogy a titkosszolgálat hogyan férkőzött hozzá, és hogyan hallgatták ki, amikor visszatért az Egyesült Államokból, olyan érdekes történetek, hogy a következő személyes, 24A fejezetben foglalom össze őket, összekapcsolva egy másik szokatlan eseménnyel, amely szintén anyámat érinti.

A nővéremet, Katát is meginterjúvolták. És apámról is készült egy részletes profil, beleértve a munkatársaitól származó információkat a nagy, állami tulajdonú mezőgazdasági gépgyártó üzemben, ahol nagyon egyszerű beosztásban dolgozott.

Hogy a titkosszolgálat mennyire alapos volt a rólam szóló részletes akta létrehozásában, azt jól mutatja, hogy még egy régi szomszédunkat is kihallgatták, aki ugyanabban a nagy bérházban lakott, ahol mi is laktunk a második világháború előtt. Valószínűleg azért volt érdekes a titkosrendőrség számára, mert a szüleim egészen a haláláig, az 1960-as évek végéig tartották vele a kapcsolatot.

Az alábbiakban szó szerint idézem, amit a kikérdezésen mondott, ami nem volt más, mint elavult pletyka, vagy az ő téves emlékezete arról, amit a szüleim mondhattak neki. Mindenesetre nem értem, milyen alapon gondolhatta az ügynökség, hogy hasznos információkkal szolgálhat, figyelembe véve a feladatot, amellyel megbízták őket. Érdeemes végigolvasni a hölgy nyilatkozatát, ha másért nem is, azért, hogy élvezzük a szándékolatlanul humoros utolsó kijelentését:

Márer Lajos 1934-ben nősült meg. Szép, harmonikus kapcsolatban élnek, bár elég gyakran előfordulnak hirtelen, hangos indulatkitörések. Két percen belül azonban úgy viselkednek, mintha nem is lenne közöttük semmi nézeteltérés. *[Ez igaz; de majdnem mindig anya volt az, aki robbant. Az akta máshol megjegyzi, hogy a családukban anya viselte a nadrágot; ez pontos volt.]*

A fiuk 1956-ban disszidált. Állítólag a fő ok az volt, hogy a szülei nem szerették, és érzéseiknek gyakran hangot is adtak. Sokkal fiatalabb húgát, Katát részesítették előnyben. *[Ahogy én fogalmaznék: Anya rendkívül szigorú volt, a katonás fegyelemben hitt, de valószínűleg enyhült, mire a húgom megszületett, a második világháború után. Mindenesetre Kata „jó kislány” volt, és anyával jól kijöttek egymással. Ezzel szemben én már fiatal koromban is lázadó voltam, és bevallottan nehezen kezelhető, ahogy azt a 3A és 16A fejezetekben megírtam. Valójában 1956 novemberében hirtelen, meggondolatlanul hozott döntésem, hogy elhagyom az országot, az váltotta ki, hogy anya pofon vágott, olyan okokból, amelyeket én durván igazságtalannak tartottam.]*

És most jön a szándéktalanul vicces rész:

A forrás szerint a szülők azt mondták, hogy Mantoux az anyagi biztonság miatt nősült meg. Egy jó módú, kétgyermekes nőt vett feleségül, aki jóval idősebb nála. *[Amikor Erikával összeházasodtunk, mindketten olyan szegények voltunk, mint a templom egere, ahogy a mondás tartja. És ő egy hónappal fiatalabb nálam.]*

4. A magyar titkosrendőrség megpróbál beszervezni az USA-ban

Az 1965-67-es aktám személyesen és történelmileg érdekesebb része az Egyesült Államokban történő lenyomozásomra és megkönyékezésemre irányuló erőfeszítésekre vonatkozik, a beszervezés kimondott céljával. Ekkor még jelentéktelen, hétköznapi ember voltam, nemrég nősültem, még tanultam (a doktori disszertációmra dolgoztam), és éppen akkor kezdtem el a nem alja munkámat, mint kutatóasszisztens, először a *Philadelphia Bulletin*nél, majd folytattam a Columbia Egyetemen, New Yorkban.

Szigorúan bizalmas! „A” utasítása Zalai elvtársnak Washington D. C.-be.
Kelt 1965. április 29-én.

Itthoni [azaz magyarországi] kutatásaink eredményeként foglalkozni kezdtünk Paul Marerrel [személyazonossági adatokkal, beleértve 1963-as philadelphiai címemet, 3412 Hamilton St, mielőtt megnősültem volna, ahol három másik végzős hallgatóval laktam együtt, egy amerikaival, egy kolumbiaival és egy irakival, mindannyian nappali tagozatos doktorandusz kollégák a Pennsylvanai Egyetemen] és egy másik személlyel [név törölve], egy magyar származású amerikai állampolgárral (Személyes adataik, beleértve a lakóhelyüket is a, Hungarians in America 1963 című könyvből származnak.)

Az utasítás szövege folytatódik:

Próbáljon meg róluk minél többet megtudni nyílt forrásból származó anyagok alapján, szakmai és társadalmi kapcsolataik feltárásával és más eszközökkel. Különösen érdekes a pozíciójuk és a hasznos információkhoz való hozzáférésük. Ha lehetőség adódik személyes kapcsolattfelvételre, kérjük, tegyék meg – lehetőleg anélkül, hogy mesterkéltné vagy túl nyilvánvalónak lenné a közeledés. Folyamatosan tájékoztatni fogjuk az itthoni vizsgálatok eredményeiről. Ugyanakkor folyamatos jelentéseket kérünk az állomás [rezidentúra] nyomozásáról. *[Mire ezt a parancsot elküldték, már megnősültem, örökbe fogadtam a feleségem korábbi házasságából született két gyermekét, és négyen először Philadelphia egyik külvárosába, a Delaware állambeli Essingtonba költöztünk, ahol körülbelül két évig éltünk (az 1963-64-es tanévben), amíg én a Penn egyetem nappali tagozatos hallgatója voltam. A következő évben (1964-65-ben) a Philadelphia Bulletinnél dolgoztam J. A. Livingston szindikátusi rovatvezető asszisztenseként. Röviddel azután, hogy „Zalai elvtárs” parancsot kapott, New Yorkba költöztünk, ahol kutatói állást vállaltam a Columbia Egyetem Kelet-Közép-Európa Intézeténél. Így a Zalai elvtársnak szóló parancsban megadott cím két éve elavult volt. New Yorkban egy évig Bronxban laktunk, a Johnson Ave. 2750. szám alatt.]*

A washingtoni „állomás” egyik első, 1966. május 13-án kelt jelentése így szól:

Jelentős időt szenteltem Mantoux régi címének felkutatására, ami többek között azért volt nehéz, mert a Hamilton St. többször megszűnik, majd újra kezdődik. Az utca egyik szakaszán rengeteg raktárépület és garázs található, házszámok nélkül. A másik nehézség az volt, hogy egész nap esett az eső. Végül, miután átkeltem a Schuylkill folyón, a Művészettörténeti Múzeum mellett, megtaláltam, hol folytatódik az utca. Ott többnyire földszintes házakat találtam. Tekintettel arra, hogy a 34th és Hamilton Street sarkán két rendőrautó várakozott, és egy rendőr állt a járdán, befordultam az egyik utcába, és elhagytam a környéket. Fél órával később újra megpróbáltam a megközelítést. Mivel azonban a rendőrautók még mindig ott álltak, nem tettem további kísérletet.

Megjegyzés: a feladatnak csak egy részét tudtam végrehajtani. *[Melyik részét? Hogy fel tudta térképezni a cikk-cakkos Hamilton utcát?]* Ezért szükségesnek tartom, hogy még egy utat tegyek Philadelphiába, hogy elkészítsem Mantoux régi lakóhelyének külső K. T.-jét. *[Ez nyilvánvalóan az elvégzendő vizsgálat fajtájának, valószínűleg a környezettanulmányának a rövidítése.]*

* * *

A New York-i állomás Mantoux-ról szóló, 1966. április 19-én kelt jelentése két részből áll: egy egyoldalas gépelt leírás a New York-i lakóhelyünkről, a bronxi Johnson Ave. 2750-ben, és egy egyoldalas, spekulatív értekezés a Columbia Egyetem intézetéről, ahol dolgoztam. A házat és a környéket kínzó részletességgel írja le. Az egyik bekezdésben ez áll:

Mantoux lakóhelye nem alkalmas külső megfigyelésre, mert nem lehet hosszabb ideig a közelben tartózkodni a gyanú felkeltésének veszélye nélkül.

A kapcsolatfelvétel lehetőségéről a jelentés így szól:

Regie megrendeli az Amerikai Gazdasági Egyesület folyóiratát; Mantoux az egyesület tagja. Figyelemmel kíséri a cikkeket, és tanulmányoz mindent, amit Mantoux esetleg publikál benne, és amihez írásos megjegyzéseket lehet fűzni, a kapcsolatfelvétel érdekében. ... Annak is van esélye, hogy Regie *[nyilván egy ügynök valódi vagy fedőneve]* és Mantoux találkozni fog valamilyen szakmai konferencián vagy társasági összejövetelen.

* * *

Szigorúan bizalmas VI/2. sz. utasítás „A”-tól Zalai elvtársnak a washingtoni állomásra.

Kelt 1965. április 29-én.

Tárgy: Mantoux.

Ha mire ezt a parancsot megkapja, nem sikerült elkészítenie a K. T.-t Mantoux régi lakóhelyén *[Philadelphiában]*, akkor a jövőben nem szükséges ezt megtennie.

(Aláírás) Róna.

* * *

Részlet a Hegedüs által aláírt jelentésből, a washingtoni állomásról:

1966. június 14-én *[egy nappal a fent említett visszavonó parancs megérkezése előtt, véletlen egybeesés?]* autóval Philadelphiába mentem, hogy elkészítsem a Mantoux régi lakóhelyére vonatkozó külső K. T.-t, és hogy meglátogassam *[a meglátogatott személy neve és a rá való hivatkozás törölve]*. A Mantoux-val kapcsolatos feladatokat elvégeztem. *[Ezután következik a szomszédság részletes leírása, amelyből kiderül, hogy szegény környékről van szó, amit az alacsony jövedelműek és a diákok megengedhetnek maguknak. Hogy ez milyen célt szolgálhatott, fogalmam sincs.]*

Mantoux-hoz kapcsolódó feladatok:

Az 1/, 5/, 6/ és 7/ bekezdések mindegyike arról szól, hogyan készüljön fel a szolgálat, ha 1966-68 folyamán Magyarországra látogatok. *[Valójában 1979-ig nem tettem be a lábam Magyarországra, amikor is rövid időre Fulbright-előadóként érkeztem, mindenhová az amerikai követség autójával vittek, és szinte mindig az amerikai kulturális attasé kísért.]*

2/ Regie vagy Tóth beépített ügynök személyes kapcsolatot létesít a célszeméllyel.¹⁹⁹

Határidő: 1966. december 30.

Felelős: Pintér László, rendőr főhadnagy

3/ A célszemélyt a megnevezett fedett ügynököknek tovább kell vizsgálniuk, feldolgozását be kell fejezniük.

Határidő: 1967. április 30.

Felelős: Pintér László, rendőr főhadnagy

4/ Az összegyűjtött anyagokat kiértékelni, összegezni és az eredménytől függően a beszerzési javaslatot elkészíteni.

Határidő: 1967. június 1.

Felelős: Michucza Artúr, rendőr őrnagy

¹⁹⁹ A számok a bekezdésekre utalnak; az 1, 5, 6 és 7 az első sorban; 2-től 4-ig lejjebb.

Az 1967. február 18-án kelt New York-i rezidensi jelentés az arra irányuló próbálkozásokat tárgyalja, hogy megtalálják a hozzám való közeledés módját és megismerjék a Columbia Egyetem Kelet-Közép-Európa Intézetének munkáját, és hogy mindez milyen nehéznek bizonyul.

*(Törölt név) segítségével sikerült részt vennünk egy szemináriumon a Columbián [a szemináriumról külön jelentést küldtek], amelyen számos közgazdász vett részt, köztük Ehrlich [Éva] professzor, aki feltételezésünk szerint Mantoux főnöke. [Ehrlich Éva akkoriban nemzetközileg ismert magyar közgazdász volt, és barátom, akit kb. 1965 óta ismertem és dolgoztam vele, amikor vendégprofesszor volt a Pennsylvania Egyetemen, ahol PhD-hallgató voltam; soha nem volt a főnököm.]*²⁰⁰ Tóth elvtárssal együtt figyeltük a sok résztvevőt, és többekkel beszélgettünk, de Mantoux-val nem tudtunk kapcsolatba lépni.

Értékelés („Nagy” aláírással):

Az elmúlt hónapok többszöri próbálkozása ellenére sem történt előrelépés Mantoux beszerzése terén. Lehetséges, hogy ennek oka a túlságosan bonyolult módszereinkben keresendő. Szeretném a Központ türelmét kérni 1967 áprilisáig. Ha addig nem sikerül személyes kapcsolatot teremtenünk, akkor felhívom őt az Intézetben, és időpontot kérek, hogy megbeszéljük a doktori disszertációját. Addig is tájékozódok a disszertációjának témájáról és arról, hogy hol lehet megtalálni, és vagy magam olvasom el, vagy valamelyik beépített ügynökünkkel elolvastatom. Mantoux feltételezett gyanúja miatt jobb, ha nem teszünk utalást a magyarországi kapcsolatokra; a disszertációra való hivatkozás hihetőbb indokot ad a kapcsolatfelvételre.

Megjegyzés/javaslat:

Gyakorlatilag nem történt előrelépés a Mantoux-ügyben. Sem Tóth, sem Regie nem tudott ismeretségbe kerülni vele, és nem tartjuk helyesnek, hogy az Intézetben felvegyük vele a kapcsolatot... Több olyan szakmai rendezvényről van tudomásunk, ahol Mantoux vélhetően részt fog venni. Ezeken megpróbáljuk felvenni vele a személyes kapcsolatot.

* * *

1967. március 10-én a Központ elküldte a szüleimnek írt 1967. február 19-i levelem teljes szövegét Réti elvtársnak a New York-i rezidenciára. Részlet a fenti levelemből, amelyet Mantoux társadalmi kapcsolatainak feltérképezéséhez segítségül küldtek át:

Carol és George, a házaspár, akiket New Yorkból ismerünk, és gyakran találkozunk, különösen a nők napközben. Eugene [Jaffe] és a felesége is nagyon barátságosak velünk. Edy [egy másik szomszéd a bronxi épületből] és a férje elváltak; Edy az elmúlt hétvégét velünk töltötte, és végig panaszkodott. ... Lefilmeztem az új házunkat Teaneckben a családdal a ház előtt; jól sikerült. El fogom küldeni, de előbb meg akarom mutatni Lillynek. Szert tettünk egy kiskutyára is, 4 hónapos, Pudge a neve.

A kísérő levél:

Ha sikerül megszerezni a filmet, elküldöm az elvtársaknak, hátha hasznát veszik. Egyetértünk a Mantoux beszerzésére vonatkozó javaslataival. Kérem, folyamatosan tájékoztasson minket.

(Aláírás) Róna.

²⁰⁰ A 24A fejezetben mesélem el annak igaz történetét, hogy Ehrlich Éva hogyan találta meg a kerülőutat, hogy szüleim telefonhoz jussanak Budapesten az 1970-es évek közepén, abban az időben, amikor a gyanakvó kommunista rezsim nem adott telefont az egyszerű polgároknak.

Kézzel írt bejegyzés egy oldalon, dátum nélkül:

Dr. Klein Imre Mantoux orvosa New Yorkban. [Dr. Klein Imre apám távoli rokona volt. Először én, majd Erikával együtt többször meglátogattuk őt és családját New Yorkban, valamint a New Jersey-i nyaralóhelyükön. Egy ideig valóban ő volt az orvosunk.]

5. Előzetes következtetések a szervezési próbálkozásokról

Amennyire az aktából ki lehet olvasni, a „Mantoux-ügy” nem zárult le, inkább csak elhalt. Engem nem szerveztek be, nem is kerestek meg közvetlenül a magyar titkosszolgálat munkatársai, és fogalmam sem volt arról, hogy célpont vagyok.

Az akta más szolgálatoknak az 1970-es és az 1980-as évekből származó feltúcatnyi megkeresésével zárul, hogy áttekintsék vagy kölcsönkérjék az aktámat. A legutolsó kérés 1990 januárjában érkezett. Egészen biztos vagyok benne, hogy más aktáim is vannak, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában vagy más hely(ek)en. Mivel találtak rólam egy fontos aktát, a munkatársak nem kerestek tovább. Akkor azt terveztem, hogy megpróbálok további információkat felkutatni. Ezt csak 2022-ben tettem meg; a 6. szakasz foglalja össze az eredményeket. Alább folytatom az értékelésemet arról a mappáról, amelynek tartalmát fentebb összefoglaltam.

Minden jelentést nyilvánvalóan intelligens emberek szakszerűen írnak és értékelnek. Elgondolkodtam azon, hogy milyen céllal vagy célokkal próbáltak szervezni. Az egyik lehetséges ok az, hogy mivel egy tekintélyes amerikai egyetemen szereztem doktori címet, feltételezhető volt, hogy előbb-utóbb befolyásos pozíciókba kerülök, vagy olyan nem nyilvános információkhoz jutok majd hozzá, amelyek a magyar titkosszolgálat számára hasznosak lehetnek. Ezért jó ötletnek tűnhetett, hogy szervezzenek, és hagyjanak „alvó” ügynököknek mindaddig, amíg nem válik hasznossá az „aktiválásom”.

Elképesztő, hogy mennyi erőforrást pazaroltak el és mennyi ügyetlen – jobb lenne a „hülye” jelző –, haszontalan munkaórát fordítottak az ügyemre. A szervezésemre tett kísérlet paródiának, szatírának „Keystone Cops” kalandnak tűnik.²⁰¹

Elsősorban nem azokat kellene hibáztatni, akik Phillyben és New Yorkban a piszkos munkát végezték. Inkább a kommunizmus alatt mindent átható titkosrendőrségi „rendszer” volt a felelős. Azoknak az ügynököknek, akiket diplomáciai fedésben küldtek az USA-ba és más gazdag nyugati országokba, valószínűleg két fő szempontjuk volt: nehogy lebukjanak – és ezért visszarendeljék őket Magyarországra –, és hogy minden egyes megbízást minél tovább húzzanak, hogy Nyugaton maradhassanak, mert „dolguk van”.

6. Frissítés 2023 márciusában

Amint azt a bevezetőben említettem, 2022-ben újabb kutatást kértem az ÁBTL archívumában, hátha további rólam szóló titkosszolgálati anyagokat találnak.

Amit találtak, az ismét meglepett. De előbb egy rövid háttérinformáció. A bloomingtoni Indiana Egyetemnek (IU) volt egy magyar tanulmányi programja és egy magyar tanszéke, amely csereegyezményt kötött a Magyar Tudományos Akadémiával, hogy egy magyar egyetemi oktató egy évet Bloomingtonban töltsön. Viszonzásképpen az IU egy végzős hallgatót küldhet egy évre Magyarországra. Ezt a programot részben a Magyar Tudományos Akadémia finanszírozta.

²⁰¹ A Keystone Cops kitalált, viccesen alkalmatlan rendőrök voltak, akik az első világháború körüli időkben készült, rendkívül népszerű némafilmes slapstick (helyzetkomikumon alapuló) vígjátékokban szerepeltek.

A 1888-89-es tanévben egy magyar egyetem egyik oktatója egy évet töltött az IU-n Bloomingtonban. Visszatérve Magyarországra „megkérték”, vagy valamilyen módon nyomást gyakoroltak rá, hogy készítsen jelentést, az IU magyar származású állandó tudományos munkatársairól. A magyarországi oktató – találgatom, hogy ki volt az illető – persze könnyen megtalálhattam volna a nevét, hogy beazonosítsam, hiszen Magyarországról csak egy jött minden tanévben. Mégis úgy gondoltam, és gondolom ma is, hogy – a szóbeli és írásbeli beszámolójában elhangzottak fényében – nem érné meg a fáradságot.

Az IU-tól való 2000-es nyugdíjba vonulásomig minden egyes magyarországi cseretanárral többször is találkoztam, amíg Bloomingtonban tartózkodtak. Ez a bizonyos „besúgó” láthatóan egyáltalán nem volt együttműködő a titkosrendőrséggel.

Miután a magyar titkosrendőrség embere „egy forgalmas, nyilvános helyen” (ezt a jelentésben a kérdező hangsúlyozta) kikérdezte a hazatérő oktatót, a jelentésben ezt írja:

Bár tisztáztam az informátorral, hogy mit kell a jelentésben feltüntetnie, az informátor sem tartalmilag, sem formailag nem tartotta be *[az utasításaimat]*.

Az informátor tartózkodóan beszél az egyetem magyar származású professzorairól. Nem mondott semmit a magyar tanszéknek az amerikai magyar diaszpórában betöltött szerepéről. Mivel az illető megemlíti Paul Marer és az International Management Center *[Nemzetközi Menedzsmentközpont, IMC]* nevét, valamint annak kapcsolatát a Magyar Tanszékkal, a következő találkozásunk alkalmával megpróbálok többet megtudni róluk.²⁰² *[Az IMC részletes történetét a 41A fejezetben foglalom össze.]*

Szemelvények az „informátor” írásos jelentéséből, amelynek tartalma főként az IU-val kapcsolatos, általánosan ismert tényekről szól, és így a magyar titkosrendőrség számára biztosan használhatatlan:

Az egyetem üzleti karán az egyik vezető professzor Paul Marer, akinek tudomásom szerint szerepe van a budapesti menedzser iskola megalapításában és megszervezésében. Az iskola létrehozásának kezdeményezője Mark Palmer, az Egyesült Államok magyarországi nagykövete volt. *[Nem igaz, a kezdeményezők Soros György és Demján Sándor voltak, amint az a 41A fejezetben olvasható.]* Az iskola ügyvezető igazgatója Ránki Zsuzsanna, a néhai Ránki György professzor lánya.

Az informátor „kezelőjének” 1989. október 24-én kelt teljes, „szigorúan bizalmas” jelentésében olvasható:

Visszatérve az előző találkozásunk során adott jelentésére, azt mondta, hogy nincs abban a helyzetben, hogy az írásbeli jelentésében foglaltakon túl további részletekkel szolgáljon. Ugyanez igaz Paul Marerre, az IU Business School oktatójára is, akivel nem tudott személyes kapcsolatot teremteni. Így nem tudott semmilyen információt adni az IMC bloomingtoni háttéréről, megjegyezve, hogy arról az iskola igazgatója tudhat többet.

Összefoglalva, az informátor szóbeli és írásbeli jelentése: „Nesze semmi, fogd meg jól!”

* * *

Az ÁBTL munkatársát (aki átadta az imént tárgyalt értelmetlen és ezért bátor jelentések legutóbbi sorozatát) az Archívum keresési folyamatáról kérdezve meglepődve tudtam meg, hogy az egyes mappákkal rendelkező személyek nevén stb. kívül az Archívum egyetlen anyagát sem digitalizálták, és nem is tervezik digitalizálni. (Gondolom: ez biztonsági óvintézkedés.) Ezért a név szerinti kereséseket kézzel végzik. És mivel nagyon sok vastag mappa van, és a legtöbb mappában rengeteg akta található, ez

²⁰² A titkosrendőrségi „kezelő” szigorúan titkos jelentése Pécs, 1989. szeptember 18-i keltezéssel.

hosszú és fáradságos folyamat. Gyakran előfordul, hogy egy személyről szóló rövidebb-hosszabb jelentések a több tízezer mappa egyikében-másikában, és azokon belül is különböző aktában találhatók.

Ezért javasolta, hogy akinek annyi szerepe és személyes kapcsolata volt, mint nekem, segíthetné a kutatást azzal, hogy megadja a legfontosabb események (pl. az évente megrendezett „Magyar-Amerikai Gazdasági Kerekasztal”) vagy olyan személyek nevét, akiknek valószínűleg vannak mappái, és akikkel a kommunizmus idején gyakori kapcsolatban voltam (pl. Ehrlich Évával és Ránki Györggyel, lásd róluk a 24A és 28A fejezetet). Ez esetben a munkatársak úgy kutathatnának a mappáikban és aktáikban, hogy jó eséllyel többet találnak rólam. Általános keresést végezni (a saját mappán kívül) olyan, mint tűt keresni a szénakazalban.

* * *

Nem vagyok biztos abban, hogy a kommunista korszakban rólam (és más menekültekről és személyekről) készült összes titkos dokumentumot csak egy helyen, az ÁBTL-nél gyűjtötték össze. Az a korábban említett tény, hogy „más ügynökségek” kikölcsönözték a mappámat az ÁBTL-től, közvetett bizonyítékul szolgál a feltételezés alátámasztására. Bárhol is érdeklődtem azonban, például a Külügyminisztériumban, az ÁBTL-hez irányítottak. Az is lehetséges, hogy bizonyos titkos iratokat, amelyek valahol a magyarországi kommunista bürokráciában készültek, megsemmisítettek, hiszen a rendszerváltás 1989-90-ben lassú volt, így bőven lett volna idő a potenciálisan veszélyt jelentő iratok megsemmisítésére.

A fentiek fényében, és mivel a többkötetes főművem munkájával vagyok elfoglalva, valamint tekintettel előrehaladott koromra, úgy döntöttem, hogy nem kutatok további titkos dokumentumok után, és ezt a fejezetet befejezettnek tekintem a magyar titkosrendőrség beszerzési kísérleteinek témájában.

7. Összeakadás a lengyel titkosrendőrséggel

Ez tűnik a megfelelő helynek arra, hogy megemlítsék egy emlékezetes epizódot a lengyel titkosrendőrséggel Varsóban.

Az 1970-es évek elején történt, hogy az USAID azt javasolta, hogy Fulbright-ösztöndíjasként menjek Varsóba előadásokat tartani az egyetemeken és kutatóintézetekben. Emlékszem, hogy azért mehettem, mert egy hatalmas hóvihár miatt Bloomingtonban az IU, ahol professzor voltam, egy hónapig zárva volt.

Varsóban a programomat az amerikai követség kulturális attaséja, Robert Gosende szervezte. Minden hivatalos rendezvényre követségi autóval vitt el, és utána ugyanígy vitt vissza a szállodámba (az MDM-be, ha jól emlékszem).²⁰³

Varsó belvárosában sétálva észrevettem, hogy mindig követ egy-egy furcsa külsejű alak. Figyelmeztettek, hogy ne lepődjek meg ezen, csak viselkedjek teljesen normálisan.

Abban az időben az egyetlen hely a belvárosban, ahol nyugati újságokat és magazinokat lehetett vásárolni, a Forum Hotel előcsarnokában volt. A legtöbb hétköznapi odasétáltam, hogy megvegyek

²⁰³ Ekkorra már erősen bekapcsolódtam a lengyel tanulmányokba az IU-n. Ezt követően egy nagy közös kutatási projektet irányítottam lengyel kollégákkal a Külkereskedelmi Kutatóintézetükben, amely a varsói Külkereskedelmi Minisztérium épületében volt található. A projekttel kapcsolatban számos alkalommal jártam a lengyel fővárosban – nem emlékszem, hogy követtek volna, mint ahogy azt később említtem –, és egy közösen szerkesztett könyvet adtunk ki (lásd hosszú önéletrajzomban a 6. könyvet). Később a lengyel tudóssal, Wlodek Siwinskiel is kutattam, aki egy évet töltött az IU-n, és aki Lengyelországba visszatérve a Varsói Egyetem elnöke lett. Közös kutatásaink publikációit lásd a hosszú önéletrajzomban a 10. könyvben. Az IU Lengyel Tanulmányok Központjával folytatott munkámról pedig lásd a **28A fejezetet**. (Hosszú önéletrajzomban a publikációimat típus szerint sorolom fel, például „Könyvek” vagy „Cikkek”, mindegyik külön számozva, a legfrissebb tételek a lista tetején.)

néhányat. A kiosk előtt általában kisebb tömeg volt. Mivel nem volt sorbaállási rendszer, az embernek be kellett tolakodnia a tömegbe, hogy kiszolgálják. Egy ilyen alkalommal az engem követő titkosrendőr úgy rám nyomakodott a tömegben (hogy lássam, kivel van dolgom) hogy megéreztem a kellemetlen szagát, és nagyon felhúztam magam. Az incidens után azonnal elsétáltam az amerikai nagykövetségre és beszámoltam a kellemetlen tapasztalatomról Gosende úrnak. Ő csak annyit mondott, a plafon felé bökve: „Most, hogy elmondtad, valószínűleg nem fog még egyszer előfordulni.”

Ekkor jöttem rá, hogy még az amerikai nagykövetség kulturális részlege is be van poloskázva, és hogy panaszsom gyorsan eljut a helyi titkosszolgálat megfelelő egységéhez.

8. Meglepetés a bukaresti Amerikai Nagykövetségen

Korábban említettem, hogy az 1970-es évek elejétől a 80-as évek közepéig rendszeresen meghívtak Washingtonba, hogy tájékoztassam az USA valamely kelet-közép-európai országba újonnan kinevezett nagykövetét „az ő országa” és a régió gazdasági helyzetéről. Néhány alkalommal meglátogattam az USA kelet-közép-európai nagykövetét, akivel korábban, a tájékoztató során találkoztam. Emlékszem egy esetre, amikor Romániában, Bukarestben meglátogattam Harry G. Barnes, Jr. amerikai nagykövetet, és elkezdtem mesélni neki azokról az érdekes dolgokról, amelyeket a román-amerikai gazdasági kerekasztal során tudtam meg, amely miatt Bukarestben voltam. Barnes urat érdekelte a dolog. Hirtelen a nagykövet azt javasolta, hogy kísérem fel őt és gazdasági attaséját a nagykövetség emeletére. Miután leültünk egy kis szobában, megemlítette, hogy ez egy különleges, acéllal körbezárt terem, ahol a beszélgetéseket nem lehet kívülről lehallgatni. (Nem emlékszem, hogy ő volt-e az, aki bizalmas információkat akart megosztani velem, vagy – ami valószínűbb – tőlem várta ezt.) Persze ez az 1970-es évek közepén volt, így ma – több mint egy generációval később – egészen biztos vagyok benne, hogy mindkét fél újabb technikákat alkalmaz, mint akkoriban.

* * *

Megjegyzés: Ennek a fejezetnek a lényege, amely a rendszerváltás után hozzáférhetővé vált titkosrendőrségi dossziém tartalmának részletes leírására összpontosít, annak bemutatása, hogy a magyar titkosrendőrség milyen hihetetlenül ügyetlenül próbált beszervezni az USA-ban töltött első menekültéveim alatt – akkor még tudtomon kívül. Nehogy az olvasó azt a következtetést vonja le, hogy általánosítani lehet, hogy az ilyen ügyetlen próbálkozások minden kommunista titkosrendőrségi módszerre jellemzőek voltak, a kísérő 23B fejezet ezzel szembeállítja a szovjet titkosrendőrség hihetetlen igaz történetét arról, hogy a két világháború közötti időszakban szuper sikeresen szervezett be néhány csúcsgurát a brit intézményrendszerből, beleértve annak titkosszolgálatát is. A „Cambridge-i Ötök” hírhedt esete több szempontból is tanulságos.

Először is, megmutatja, hogy a szovjet toborzási módszerek alapvetően változatlanok maradtak a mai napig, Vlagyimir Putyin orosz elnök alatt, akinek karrierje az NDK-ban titkosszolgálati ügynökként indult.

Másodszor, feltárja az Egyesült Királyság akkori intézményrendszerének megdöbbentően naiv hozzáállását. Azóta ez általában véve megváltozott: a Nyugat már nem tesz hiszékeny feltételezéseket a kommunista kémkedésről.²⁰⁴

Harmadszor, és talán ez a legleleplezőbb, hogy a szovjet vezetés hogyan dobott ki a leghatékonyabb ügynökei közül oly sokakat, egyszerűen a lojalitásukkal szembeni alaptalan gyanú miatt. Igen, az ártatlan kommunista kémek tömeges meggyilkolásáról szóló történetek a sztálini időszakra vonatkoznak.

²⁰⁴ Ellenpélda erre, hogy sem Izrael dicsőített hírszerző szolgálata (a Moszad), sem az amerikai kémelhárítás nem sejtette, hogy a Hamász 2023 októberében sikeres és brutális támadást intéz Izrael ellen, ami – ismét – a téves feltételezéseknek köszönhető, hogy ez a bizonyos „másik oldal” mit tud és mit fog tenni.

Azonban a régóta bevett gyakorlatok, mint például a „kellemetlennek” vélt személyektől való megszabadulás, nem változtak meg alapvetően az idő múlásával. Erre a 32B fejezetben hozunk egy részletesen ismertetett példát a Sztálin utáni korszakból.

Ebben a fejezetben a Cambridge-i Ötök ügyének kiegészítéseként a szovjet titkosrendőrségi módszerek szakértőinek újabb összefoglalói olvashatók.

Aki esetleg csak ezt a fejezetet olvassa el, arra a következtetésre juthat, hogy a szerző mintha azt állítaná, hogy az összes „rosszfiú és rossz lány” a „másik oldalon” állt. Természetesen nem ez a szándékom. A 31B fejezet számos figyelemre méltó, tanulságos és igaz „köpönyegforgató” történetet mesél el mindkét oldalról; egy aktuálisabb az bátor és ismert orosz ellenzéki vezető, Alekszej Navalnij meggyilkolása a börtönben, 2024-ben.

23B. A „Cambridge-i Ötök” hihetetlen és megragadó kém-története

1. Bevezetés

A Cambridge-i Ötök köre egy olyan brit kémcsoport volt, amely az 1930-as évektől kezdve, majd a második világháború előtt, alatt és után is folyamatosan hatalmas mennyiségű titkos információt továbbított a Szovjetuniónak. Azért hívják őket Cambridge-i Ötöknek, mert mindannyian ott szereztek diplomát az 1930-as években – a nagy gazdasági világválság, az európai fasizmus felemelkedése és a bizalmat keltő szovjet propaganda idején, miszerint a kommunizmus ott már létrehozta a munkásság paradicsomát. A gazdasági, politikai és ideológiai környezetnek ez a kombinációja megkönnyítette, hogy néhány okos, fiatal és idealista egyetemi hallgatót beszervezzenek kémnek, azzal érvelve – amit elhittek –, hogy ezáltal meggyorsítják egy sokkal jobb világ eljövételét.

Említsük meg itt a Cambridge-i Ötök nevét, nem különösebb sorrendben: Donald Maclean, Kim Philby, Guy Burgess, Anthony Blunt és John Cairncross.

Több mint fél évszázadba telt, mire a Cambridge-i Ötök teljes történetét sikerült összerakni – a titkosítás alól újonnan feloldott brit és amerikai iratokból, valamint a nyugatra kijutott számos szovjet titkosszolgálati dokumentumból, köztük a nyugatra szökött KGB-s hírszerző tisztjük által készíttetekből. Ezekből megismerjük a beszerzésük módszereit, azt, hogy milyen titkokat adtak át és hogyan, a brit kémelhárítás ügyetlen erőfeszítéseit, amelyekkel megpróbálták elkapni őket, és – ami a legérdekesebb az egészben – azoknak a viselkedését és mentális állapotát, akik kettős életre kényszerültek.

Ennek a leghíresebb szovjet kémcsoportnak az esete háttérként szolgál a magyar titkosrendőrség azon kísérletéhez, amellyel a hidegháború idején megpróbáltak (sikertelenül) kémnek beszervezni (a kapcsolódó **23A fejezetben** található történet). A **23A** és **23B fejezet** párba állítása két nagyon különböző kémtoborzási tapasztalatot dokumentál: az első a magyarországi kommunista titkosszolgálatok suta próbálkozásait – legalábbis az „én esetemben” – szemben a szovjet hírszerzés hatékony módszereivel a másodikban, amelyekkel titkos ügynököket toboroztak nyugaton. A Cambridge-i Ötök történetét többek között az teszi izgalmassá, hogy a valóság még furcsább volt, mint amilyen egy jól megírt fiktív kémregény lehet. És ami szintén időszerűvé teszi történetüket, hogy sem a kémhálózatok toborzásának és működtetésének módszerei, sem az itt megörökített gyakori árulások nem sokat változtak a mai világban. (A kölcsönös árulásokról bővebben a **31B fejezetben**.)

E fejezet középpontjában Donald Maclean, a Cambridge-i Ötök egyike áll, akinek a karakterét és kalandjait a leglebilincselőbbnek találom a csoportban. A másik négyet akkor említem meg először, amikor az ő életük keresztezte Maclean életét. Később a másik négy történetét is elmesélem dióhéjban.

2. Donald Maclean magával ragadó története²⁰⁵

a. Gyermekkor

1913-ban született, amikor a Brit Birodalom a fénykorát élte, öt testvér közül harmadik fiúként és középső gyermekként. Apjuk, Donald Maclean (igen, a középső és nem a legidősebb fiát nevezték el róla), a parlament megbecsült „liberális” tagja volt, politikai álláspontja ötvözte a klasszikus politikai liberalizmust a szigorú fegyelmező, végletekig vallásos, laikus prédikátor szigorú erkölcsi kódexével, amely magában foglalta az absztinenciát és a kötelező napi vallási szertartásokat otthon, amelyeken az egész családnak részt kellett vennie. Donald titokban gyűlölte ezt, de nem mutatta ki, hogy elkerülje apja haragját.

Az anya, Gwendolen, az akkoriban általános brit felsőosztálybeli magatartás prototípusát képviselte: erős szülői dominancia a gyerekek felett, akiket korán bentlakásos iskolába adtak.

Donald a brit establishment oszlopának számító családban nőtt fel. Háztartási cselédek és dajkák sokasága volt a családban; ez is bizonyítja, hogy a család nem szűkölködött anyagiakban. Donald azonban boldogtalan volt, mert be kellett tartania a sok szigorú szabályt, és szemtanúja volt, ahogy a szabályokat gyakran megszegő testvéreit megbüntették. A kiváló IQ-val rendelkező Donald hamar rájött, hogyan manőverezzen úgy, hogy ritkán kapjon büntetést, megtanulta fenntartani a látszatot, miközben mélyen elrejtette lázadó énjét – ellenszenvét a vallással, az uralkodó gazdasági és politikai berendezkedéssel, az egész intézményrendszerrel szemben.

A Donald otthoni környezetében tapasztalható feszültségek felerősödtek és felnagyítódtak a középiskolai évek alatt. Őt és három fiútestvérét az egyik „állami” bentlakásos iskolába küldték – furcsa módon ezeket így nevezik, pedig valójában fizetős magániskolák voltak.

A Gresham nevű bentlakásos fiúiskola, ahol a Maclean fiúk 10 és 18 éves koruk közötti meghatározó éveiket töltötték, apjuk értékrendjét tükrözte: liberális tanterv, és kegyetlenül kikényszerített, rendkívül szigorú erkölcsi rend.

A Greshambe való belépéskor minden fiúnak személyes esküt kellett tennie az igazgatónak, amelyben megfogadták, hogy mindig

- kerülik a tisztátalan gondolatokat és tetteket, különösen a trágár beszédet és az önkielégítést;
- tartózkodnak az alkoholfogyasztástól és a dohányzástól;
- betartják a becsületrendszert, amelyről a Gresham híres volt: mindig az igazat mondják az igazgatónak.

Ha egy bűnös diák nem így tett, a többiek kötelessége volt feljelenteni őt.

A „tisztaság” elősegítése érdekében minden fiú nadrágzsebét bevarrták.

²⁰⁵ A róla szóló életrajzi információk többségének forrása Roland Philipps, *A Spy Named Orphan: The Enigma of Donald Maclean (Egy Orphan nevű kém: Donald Maclean rejtélye)*, NYC: W.W. Norton, 2018). A szövegben szereplő oldalszám-hivatkozások erre a könyvre vonatkoznak.

A szigorú szabályok és a fiúk természetes késztetése közötti szükségszerűen nagy szakadék pszichológiai következményei aggasztóan diszfunkcionálisak voltak. A legrosszabb álláspont az iskolatársak elárulásának nyílt bátorítása volt. A meg nem határozott „bizalom és becsület megsértéséért” az egész iskola szeme láttára történő verés járt. Ez nagyfokú szorongáshoz, kényszeres titkolózáshoz, az érzelmek elfojtásához és az igazi én elrejtéséhez vezetett.

Egy olyan fiú számára, aki annyira magába zárkózott, mint a fiatal Donald, ... aki képes volt behúzni a nyakát, a rendszer az otthoni életének folytatása volt: be tudta tartani a szigorú szabályokat anélkül, hogy maga is egyetértett volna velük, és minden kétszínűséget és neheztelést elrejtett a sikeres megfelelés mögé. (16. o.)

b. Cambridge-i Egyetem

A Cambridge-i Egyetem – 65 mérföldre, vagyis körülbelül egy órányi vonat- vagy autóútra Londontól – 26 különböző méretű, gazdagságú és architektúrájú kollégiumból állt, a középkortól a viktoriánusig, és kettő kivételével mindegyik csak fiúkat vett fel. Minden egyes zárt bejáratot keménykalapos portások őriztek.

Donald 1931-ben került Cambridge-be; a Cambridge-i Ötök másik négy tagját is az 1930-as években írták be oda. Ez a nagy gazdasági világválság időszaka volt, amikor a kapitalizmus óriási problémái – a tömegek szörnyű szenvedése – világosan megmutatkoztak. Abban az időben erre sokaknak, köztük a Cambridge-i Ötöknek, a dolgok megváltoztatásáért lelkesedő fiataloknak sem látszott más megoldás, mint az alapvető gazdasági és politikai rendszerváltás.

Az 1930-as évek a zárt Szovjetunióból kiinduló propaganda időszaka is volt – miszerint az ottani kommunizmus már képes egy igazságos, új társadalmat létrehozni. Ezt a propagandát széles körben sok befolyásolható fiatal értelmiségi elhitte, csodálta és bízott benne. Úgy tűnt, a szovjeteknek megvoltak a válaszaik a sok türelmetlen egyetemi hallgatót foglalkoztató kérdésekre.

Jó néhány szélsőbaloldali nézeteket valló csatlakozott a Cambridge-i Egyetemi Szocialista Társasághoz (CUSS), köztük Donald és ideológiai elvtársai. Többen nyíltan beléptek a Brit Kommunista Pártba is. Az óvatosabbak azonban csak annak baloldali testvérpártját, a szocialistákat támogatták.

Németországban 1933-ban Hitler került hatalomra. A fasiszta ideológia és gyakorlat gyorsan terjedt ott és Olaszországban, és az Egyesült Királyságban is felbukkantak a hívei. A fasizmus egyedüli erős, nyílt ellenzéke a Szovjetunió és az Egyesült Királyság szocialistái és kommunistái voltak – ez további ok volt arra, hogy támogassák őket és a Szovjetuniót.

Donald utolsó cambridge-i évében, 1934-ben számos vacsorát és táncestélyt rendeztek, amelyeknek az volt a célja, hogy az adott évfolyam jól szituált felnőttjeit megismertessék egymással és a társadalommal. Donald sok ilyen eseményen vett részt. Magas volt, és kissé esetlen a nők körében. Miután néhány ital ellazította a nyelvét, szabadon beszélt a nőkkel és férfiakkal szembeni szexuális ambivalenciájáról. A biszexuális hajlamai egész életében megmaradtak. (A Cambridge-i Ötök közül hárman, Anthony Blunt, Guy Burgess és John Cairncross homoszexuálisok voltak. Philby gyakorló biszexuális volt; Maclean is az volt, bár ambivalens módon)

c. Beszervezés

A bécsi születésű és tudományos szempontból briliáns Arnold Deutsch, aki családja zsidó örökségét a kommunista ideológiával cserélte fel, 32 évesen érkezett az Egyesült Királyságba, miután az egész

kontinentális Európában sikeres karriert futott be kémek beszerzésével szovjetek számára. Amikor a bécsi titkosrendőrség megfigyelése túl forróvá vált, gazdag londoni unokatestvére, Oscar Deutsch segítette neki, hogy felvegyék a londoni University College-ba továbbtanulni.

Az Egyesült Királyságban fáradhatatlanul dolgozott, és minden idők legsikeresebb szovjet kémtoborzója lett. A KGB aktái 20 ügynököt tulajdonítanak neki, akik közül messze a legfontosabbak és a leghosszabb ideig aktívak voltak a „Csodálatos Ötös”, ahogy a Moszkvai Központ a Cambridge-i Ötöket nevezte.

23B-1 fénykép. Arnold Deutsch (1903–1942?)

Forrás: spartacus-educational.com/Arnold_Deutsch.htm

A karizmatikus Arnold Deutsch, aki folyékonyan beszélt németül, franciául, olaszul, hollandul, oroszul és angolul, és akit ügynökei csak „Otto” néven ismertek, négy kíváncsi tulajdonságot határozott meg a potenciális újoncokban (54. o.):

1. A felsőbb osztályok iránti eredendő ellenszenv, amelyekhez a legtöbb újonc tartozott;
2. A titoktartásra való hajlam;
3. Vágyakozás egy intim, kis csoporthoz való tartozásra;
4. Gyermeki igény a dicséretre és a megnyugtatóra.

Donald Maclean tökéletesen megfelelt a képletnek; ahogy a legtöbb cambridge-i kémtársa is. Az a tény, hogy mindannyiuknak nem hagyományos szexuális preferenciái voltak, szinte automatikusan a 2. jellemzőhöz sorolta őket, mivel a homoszexualitás illegális volt, és a társadalom elítélte őket.²⁰⁶

Deutsch feltevése, hogy a jövőben ezek a fiatal és idealista establishment típusok lesznek a leghasznosabbak a szovjetek számára, zseniális volt. Számításai szerint, bármelyikük ha választás elé kerül, hogy (1) kivándorol a Szovjetunióba, hogy ott gyakorlati hasznát vegye idealizmusának, ahol minden valószínűség szerint egy kolhozban fog traktort vezetni, vagy (2) kényelmes életet kezd a brit közszolgálatban, az utóbbi valószínűsége szinte biztosra vehető.²⁰⁷

²⁰⁶ Amikor először Philby, majd „Otto” szóba hozta az ügynöknek való toborzást, Donald válasza gyorsak és nyíltan lelkesek voltak, rájött, hogy a titoktartás és az összetartozás utáni éhsége ezzel kielégül. Megrészgült attól a kilátástól, hogy egy ideológiailag méltó globális ügyet szolgálhat, miközben ez (ahogyan ő látta) a brit érdekek szolgájaként, kezdetben nem tűnt ellentmondásosnak. Később, amikor a konfliktus teljesen nyilvánvalóvá vált számára, már késő volt, csapdába esett, és a játékot játszania kellett. Donaldnak élete hátralévő részében ki kellett egyensúlyoznia a konfliktust, ami rendkívüli stresszel járt, amint azt dokumentálni fogjuk.

²⁰⁷ Valóban, cambridge-i éveiben Donald a Szovjetunióba költözést fontolgatta, és angoltanárként dolgozott, mert azt hitte, hogy a „proletár világforradalom” az angol nyelvet fogja használni a térítésre. (43. o.)

Az első lépés, amellyel az újoncokat kémkarrierjükön elindította, az volt, hogy követelte tőlük, szakítsák meg a kommunista és szocialista barátaikkal való kapcsolataikat, és térjenek vissza az establishmenthez. Donald az angol „Orphan” mellé német és orosz kódnevet is kapott, mindegyik azt jelentette, hogy „Árva”.²⁰⁸

A Cambridge-i Ötök mindegyike azt az utasítást kapta, hogy jelentkezzen a Külügyminisztériumba (Foreign Office, FO), hogy diplomáciai vagy hírszerzői karriert futhasson be. Ez mindannyiuknak sikerült.

Az FO-hoz való csatlakozáshoz egy részletes kérdőív kitöltése, az iskolai bizonyítványok benyújtása (Donaldnál ezek a legjobbak voltak) és megbízható intézmények ajánlása volt szükséges. Maclean a jelentkezési lapján a „politikai klubokban és társaságokban való tagság” rovatokat üresen hagyta. Ajánlói nagynevű politikusok voltak, akik olyan általánosságokkal támogatták, mint hogy „van bátorsága a meggyőződése kimondásához”, és hogy „különböző nézőpontok meghallgatása után” képes szilárdan dönteni, valamint hogy a jelölt mentes az „anyagi gondoktól”. Cambridge-i tanára hangsúlyozta, hogy Donald a rögbiben, a krikettben és a jégkorongban is jeleskedett.

Egy tekintélyes parlamenti képviselő fia, aki mindvégig megfelelő iskolába járt, és mind a tudományokban, mind a sportban jeleskedett, tökéletes jelöltnek tűnt a diplomáciai szolgálatra. Ebben az időben Angliában egy jelölt osztályháttere – és a tekintélyes referensek róla tett homályos kijelentései – sokkal többet számítottak, mint a múltbeli kapcsolatait és jellemét feltáró alapos átvilágítás.

Donaldnak, mint minden jelöltnek, át kellett esnie az FO nehéz írásbeli vizsgáján (amelyen jól teljesített), valamint egy rangos értékelőbizottsággal folytatott, alapos interjún. Az FO-hoz évente beérkező 75-100 jelentkezésből csak hatan-heten kaptak helyet a legzseniálisabb és „kétségkívül alkalmas” Oxbridge²⁰⁹ diplomások közül. Donald volt az egyik.

A Moszkvai Központ mind az ötüknek havi fizetést, sőt nyugdíjat is ajánlott, de mindannyian visszautasították azzal az indokkal, hogy ideológiai és erkölcsi, nem pedig anyagi okokból kémkedtek, bár Burgess időnként „költségtérítést” fogadott el, amikor pénzsűkében volt (160. o.)

²⁰⁸ Innen származik a róla szóló idézett könyv címe.

²⁰⁹ „Oxbridge” az Egyesült Királyság presztízsegyetemén, az oxfordin vagy a cambridge-in szerzett diplomára utal.

23B-2 fénykép. Donald Maclean 22 éves korában, amikor bekerült a Külügyminisztériumba

Forrás: npg.org.uk/collections/search/use-this-image.php?mkey=mw08585²¹⁰

d. Pályakezds

Az FO-nál töltött első évei alatt, ahol 1935 októberében kezdett, könnyű volt összeegyeztetni azt a meggyőződését, hogy a kommunista Szovjetunió a történelem „jó oldalán” áll, és maximális támogatást érdemel, azzal a buzgalommal, amellyel Angliát is szolgálja.

Donald az FO-nál töltött első négy éve alatt folyamatosan hozzáférhetett a szovjetek számára érdekes titkos anyagokhoz. Ezekben a korai években nem volt nagy konfliktus aközött, hogy Moszkvát szolgálta, és titokban megpróbálta saját kormánya politikáját a kívánt irányba terelni. Valójában a két úr szolgálata egyelőre gyakorlatilag kiegészítette egymást. A spanyol polgárháború jó példa erre. 1936 júliusában Franco tábornok egy jobboldali – fasiszta – nacionalista felkelést vezetett Spanyolország baloldali kormánya ellen. Gyors puccsnak szánták, de véres, három évig tartó küzdelem lett belőle. Több tízezer antifasiszta önkéntes csatlakozott az Egyesült Királyságból, az Egyesült Államokból és a világ minden tájáról a spanyolországi Nemzetközi Brigádhoz, hogy támogassák a köztársaságiak harcát Franco ellen, az európai fasizmus ellen. Köztük volt Donald több cambridge-i barátja is, néhányan életüket vesztették az ottani brutális harcokban.

A brit kormány Franciaországgal és az Egyesült Államokkal együtt a semlegesség mellett foglalt állást, arra bízgatva a kívülállókat, hogy maradjanak ki a konfliktusból. Álláspontjuk valódi okát Stanley Baldwin, Nagy-Britannia akkori miniszterelnöke fejtette ki bizalmas körben:

Gyűlöljük a fasizmust, de a bolsevizmust legalább annyira utáljuk. Tehát ha van olyan hely, ahol a fasiszták és a bolsevisták ki tudják nyírni egymást, annál jobb. (78. o.)

Donald azon sokak – főleg értelmiségiek – egyike volt, akik úgy vélték, hogy az Egyesült Királyságnak azt az oldalt kell támogatnia, amelynek antifasizmus egyértelműen „helyes”. Ezt azonban csak a Szovjetunió tette. Így azzal, hogy „titkokat” küldött a kommunista Moszkvába, Donald meg volt győződve arról, hogy tettei becsületesek, sőt, a szovjet nyomáson keresztül akár arra is ösztökélhette kormányát, hogy felülvizsgálja elvtelen álláspontját.

²¹⁰ Engedélyezési és szerzői jogi ügyekben írjon az Egyesült Királyságba a következő címre: rightsandimages@npg.org.

A FO biztonsága a végletekig laza volt, pontosabban nem létezett. A hatóságok egy pillanatig sem hitték, hogy a „tökéletesen átvizsgált” FO alkalmazottak között kémek lehetnek. Még a „titkos” jelzéssel ellátott dokumentumokat is hazavihették ellenőrzés nélkül. A keményen dolgozó Donald naponta vitt magával iratokat. A legtöbbször esténként átadta őket a „kapcsolatának”, Arnold Deutschnak, aki továbbította a fotósának, hogy az éjszaka lemásolja, és Donald reggel visszavihesse őket az irodába. Ezeket a filmeket és „Otto” titkos tintával írt leveleit Koppenhágából a diplomáciai postával küldték Moszkvába.

Nagyjából ekkoriban történt, hogy az MI5²¹¹ első és a 20. században leghosszabb ideig hivatalban lévő vezetője, Sir Vernon Kell magabiztosan kijelentette, hogy „szovjet [kém]tevékenység Angliában nem létezik”. (88. o.)

e. Maclean új „összekötőt” kap

A Moszkvai Központ el volt ragadtatva a Cambridge-i Ötök teljesítményétől, ezért eleget tett „Otto” kérésének, hogy „Orphan”-nak „összekötői” segítségre van szüksége, mivel annyira termékeny volt, és mivel „Otto” foglalkozott Philby-vel, Burgess-szel és másokkal is. Moszkva nem egy másik, hivatalos fedettséggel és diplomáciai mentességgel rendelkező rezident küldött, hanem az egyik nagyra tartott illegális bevándorlójukat, Theodore Malyt, egy magyart, aki a középiskola után katolikus kolostorba vonult és pap lett. Az első világháború alatt káplánként szolgált az osztrák-magyar hadseregben, majd orosz fogságba esett. A látott vérengzések és a fogvatartói befolyásolásának hatására Maly Istentől a forradalmi kommunizmusra váltott, és az orosz polgárháborúban a bolsevikok oldalán harcolt. Miután ez az oldal győzött, különböző hírszerzési feladatokat kapott Oroszországban; ezekben kiválóan teljesített.

23B-3 fénykép. Theodore Maly (1894-1938)

Forrás: spartacus-educational.com/Theodore_Mally.htm

Maly és felesége Paul és Lydia Hardt néven érkezett Londonba, egy holland textilipari vállalat képviselőinek álcázva magukat, akik szőnyeget exportálnak Lengyelországba. Egy másik buzgó kommunista ideológiai térítő, Maly vette át „Orphan” kapcsolatát. Egy idő után felkeltette a brit hírszerzés gyanúját, és követni kezdték. Ekkoriban zajlott Sztálin 1936-38-as nagy terrorja a Szovjetunióban, amelynek során becslések szerint egymilliónyi állítólagos rendszerellenzék, például kulákokat (gazdag parasztokat, akik ellenálltak az erőszakos kollektivizálásnak) gyilkoltak

²¹¹ Az MI5 (Military Intelligence, Katonai Hírszerzés 5. szekciója) volt az Egyesült Királyság titkosszolgálati szerve, amely az Egyesült Királyság, annak állampolgárai és érdekei védelméért felelt belföldön és a tengerentúlon a nemzetbiztonságot fenyegető veszélyekkel szemben.

meg brutálisan. A tisztogatások Sztálin titkosrendőrségét, az NKVD-t²¹² is megtizedelték. Sztálin nagy terrorja során állítólag 20.000 ügynököt likvidáltak, ami gyakorlatilag megbénította a szolgálatot. Sztálin senkiben sem bízott, aki a tengerentúlon szolgált. Deutschot és Malyt 1937-ben visszahívták Moszkvába. Maly bizalmasan közölte:

Tudom, hogy egykori papként nincs esélyem. De úgy döntöttem, hogy visszamegyek, hogy senki ne mondhasa: „Lehet, hogy az a pap mégiscsak egy igazi kém volt.”

Malyt megkínozták, kivallatták, majd tarkón lőtték.

Ha Maly bölcsebben dönt, mint hogy visszatér Moszkvába, Donald kémkarrierje gyorsan véget ért volna. Így azonban Donald csak szenvedett – hosszan – amiatt, hogy majdnem egy évig kétségbeejtően hiányzott a rendszeres, megnyugtató kapcsolattartás az összekötőivel. Ez a plusz stressz arra készítette Donaldot, hogy esténként keményen igyon.

Deutschot 1937 novemberében szintén visszahívták Moszkvába. Egy ideig az NKVD-nél dolgozott, mint a hamis iratok és a kézírás szakértője, de végül eltűnt. Sorsát nem lehetett egyértelműen megállapítani. Külföldi születésű, zsidó értelmiségiként azonban, aki éveket töltött külföldön, feltehetően a tisztogatás célkeresztjébe került.²¹³

f. Az új „összekötő” egy vonzó nő

1938 áprilisában a Moszkvai Központ úgy döntött, hogy feléleszti Londonban az alvó rezidentúrát.²¹⁴ Egy vonzó nőt küldött New Yorkból, „Normát”, hogy kizárólag „Orphan” összekötője legyen. A valódi neve Kitty Harris volt, egy munkásosztálybeli angol lány, rendkívüli szépséggel és intelligenciával megáldva. Lengyel származású zsidó szülei Kanadába emigráltak, ahol 12 éves korában egy cigarettagyárban kezdett dolgozni. Ott meggyőződött arról, hogy a kapitalisták kizsákmányolják a munkásokat. Ez oda vezetett, hogy fiatal felnőttként belépett a Kommunista Pártba. Végül hozzáment Earl Browderhez, aki az Egyesült Államok Kommunista Pártjának titkára lett. Vele utazott Moszkvába, és ott döntött úgy, hogy kémnek áll, mivel ez az izgalmas életet jobban vonzotta, mint egy unalmas házasság egy idősebb férfival. Kiképzése után először New Yorkba küldték, majd Londonba, hogy „Norma” néven irányítsa „Orphan”-t. Hamarosan igazi szeretők lettek (ami azt jelenti, hogy a csábítás nem a titkok kiszedésére irányult, amit Donald amúgy is nagyon szívesen átadott).

... olyan szenvedélyt lobbantott fel Macleanben, amelyet a titkos magánéletben való kiteljesedésnek, a kémkedés okozta feszültség levezetésének tudat alatti vágya, valamint a kapcsolat és a munkájáért járó dicséret nélküli hónapok tápláltak, nem is beszélve arról a szexuális képzésről, amelyet idősebb [14 évvel] és tapasztaltabb szeretője nyújthatott neki (87. o.)

²¹² A Szovjetunió titkosszolgálat; a KGB egyik elődje. A moszkvai titkosszolgálatok nevének és 1917 és 1992 közötti vezetőinek részletes tárgyalását lásd a **31B fejezetben**.

²¹³ en.wikipedia.org/wiki/Chronology_of_Soviet_secret_police_agencies

²¹⁴ A rezidentúra az orosz szlengben a hosszú ideig egy idegen országban tevékenykedő rezidens kémek és ügynökök műveleti bázisát jelenti. Tagjai a fogadó országba legálisan léphetnek be, például diplomataként vagy diákként, vagy magánszemélyként, mint Theodore Maly.

23B-4 fénykép. Kitty Harris (1899-1966), kiképzett szovjet ügynök

Forrás: alchetron.com/Kitty-Harris

Az FO szabályai szerint Macleanet külföldre kellett küldeni. A párizsi brit nagykövet harmadik titkárává nevezték ki, ami általában ragyogó megbízatás volt egy pályája elején álló fiatal FO-tiszt számára. Donald azt a szokatlan kérést intézte Moszkvához, hogy Kitty kísérje el. A termelékenységére olyan bámulatos volt, hogy a kérést teljesítették; Kitty hamarosan csatlakozott hozzá.

Donald 1938 szeptemberében érkezett Párizsba, ugyanakkor, amikor Chamberlain brit miniszterelnök és francia kollégája, Daladier aláírta a hírhedt müncheni egyezményt, amellyel megpróbálták megbékíteni Hitlert, szabad kezet adva neki Csehszlovákia megszállására és feldarabolására. Donald ismét egyetértett Sztálinnal abban, hogy München csak Hitler agresszív étvágyát gerjesztheti.

Sztálin azt akarta, hogy az Egyesült Királyság és Franciaország egyezzen meg abban, hogy ha Hitler Lengyelországra is rátámadna, akkor a három hatalom közösen vállalja annak védelmét. De az Egyesült Királyság ebben nem volt partner. Donald rendkívül elégedetlen volt, látva, hogy országa külpolitikája egyre jobban eltávolodik a Szovjetuniótól.

g. Drámai események minden fronton

Ezután számos szenzációs esemény következett mind Maclean magánéletében, mind a világpolitikában.

Donald elhanyagolta hivatali kötelességeit, egyre több időt töltött barátaival a bárokban, és erősen ivott. Megismerkedett egy jómódú fiatal chicagói amerikai nővel, Melinda Marlinggal. Ő és idősebb nővére csak élvezték Párizst. Donald viszonyt kezdett Melindával, amire Kitty hamarosan rájött.

A körülményekhez képest Donald rendkívüli kockázatot vállalt. Elég idős volt már ahhoz, hogy legalábbis sejtse, hogy „a pokolban nincs olyan düh, mint a megcsalt nőben”. Akkor miért tette? Két lehetséges magyarázat jut eszembe. Az egyik, amikor Kitty szembesítette vele, azzal mentegetőzött, hogy „örülten szerelmes lett”. Én ezt úgy értelmezem, hogy „örülten elfogta a vágy”, mert a legtöbb fiatalabb férfinak fogalma sincs a szerelem és a vágy közötti különbségről. Donald talán megunta a jóval idősebb szerető-felügyelőjét. A másik, hogy hajlamos volt extrém kockázatokat vállalni. De szerencséje volt: Kitty úgy döntött, hogy hatékony összekötő maradjon, fontosabb, mint a bosszú.²¹⁵

²¹⁵ Bizonyíték van rá, hogy Donald volt Kitty életének igazi szerelme: Amikor meghalt, a nyakában egy aranylánc volt egy medállal, amire az volt gravírozva, hogy „K-nak D-től, 05.25.37”.

Ezért azonnal tájékoztatta Moszkvát, biztosítva a Központot, hogy „Orphan”-ban még mindig meg lehet bízni, a munka jelent neki mindent. Egy ideig továbbra is ő volt az összekötője.

23B-1 szövegdoboz. Kitty Harris csodálatos élete és tragédiája

Kitty Harris bámulatba ejtő teljesítményéről a hidegháború évtizedei alatt könyvekben*, cikkeken és egy egész estés filmben** is beszámoltak. Sok szempontból az ő élete még Macleanénál is eseménydúsabb és figyelemre méltóbb volt. Amikor az 1940-es évek végén az egészsége kezdett megromlani, a Szovjetunióba költözött, ahol magányosan élt. Az 1950-es években letartóztatták, többször kihallgatták, és a szovjetek egyik hírhedt pszichiátriai börtönkórházába zárták. Naplójában*** ezt írta:

Az életem romokban van. Ki vállalja a felelősséget a szenvedéseimért? Ki fog felelni azért, hogy harminc év alatt csak háromszor láttam a családomat? Miért kellett végigjárnom ezt a poklot?

Vakon áldozta az életét egy olyan ügynek és rendszernek, amely nem ismerte el és nem értékelte áldozatát és eredményeit.

* Igor Damaskin, *Kitty Harris: The Spy with Seventeen Names* (Kitty Harris: A kém, akinek tizenhét neve volt, London: St Ermin's Press, 2001). Damaskin magas rangú orosz hírszerző tiszt volt, aki hozzáférhetett Kitty archívumához.

** *A Spy's Life: Kitty Harris* (Egy kém élete: Kitty Harris, 2004);
imdb.com/title/tt0400608/plotsummary

Azt a feltételezést, hogy Donaldban megmaradt a szélsőséges kockázatok vállalására való késztetés, alátámasztja az a tény, hogy új kapcsolata elején Melindának elmondta, hogy szovjet kém. Ez kettős kockázatot jelentett: hogyan reagálna Kitty és Moszkva (akiket tájékoztatott erről a tényről)? Donald azt állította, hogy azért osztotta meg a titkát Melindával, hogy előre mentegesse szokatlan jövősmenéseit, és „hogyan jobbnak és fontosabbnak tűnjek, mint azt Melinda gondolta”. (115. o.) Ez utóbbi példa arra az igényére, hogy megbecsüljék és felnézzenek rá, amelyet „Otto” már korán észrevett Donald beszervezésekor. Csoda, hogy Melinda és Moszkva véges-végig hűségesek maradtak hozzá.

A legváratlanabb nemzetközi politikai esemény (miután Hitler 1938 márciusában annektálta Ausztriát) az volt, hogy Hitler és Sztálin 1939 augusztusában megnevezési szerződést írt alá. Ez megdöbbentette a világot, tekintve, hogy ideológiájuk szöges ellentétben állt egymással, és évek óta nyílt ellenségei voltak egymásnak. (A paktum titkos egyezségére – Lengyelország és a balti államok egymás közötti felosztására – csak a második világháború után derült fény.)

A szovjetek vonzónak találták a németekkel kötött békealkut, tekintettel arra, hogy a keleti fronton már ádáz harcban álltak a japánokkal, és hogy a Vörös Hadsereg még mindig gyenge volt, mivel Sztálin 1937-38-ban megtisztította a legfőbb vezetőitől.

Az 1930-as évek végén egyre több hiteles jelentés jutott el nyugatra arról, hogy a Szovjetunió nagyra tartott munkásparadicsoma valójában egy brutális diktatúra, ahol ártatlan emberek millióit ölték meg vagy száműzték. Miközben ez a szovjet kommunizmus sok korábbi nyugati támogatóját

kiábrándította, és elfordította őket tőle, a Cambridge-i Ötök mindegyike kitalálta a saját igazolását Sztálin tetteiről, hogy megnyugtassa lelkiismeretét, miközben folytatta áruló tevékenységét. A paktumot azzal indokolták, hogy Sztálinnak időre volt szüksége az újrakezverezéshez. Még hihetlenebb volt azok véleménye, akik azt sugallták, hogy a sok ártatlan élet elvesztése elfogadható áldozat volt a kommunista utópia eljövételének meggyorsítása érdekében.

Hitler csak a Sztálinnal kötött paktum aláírására várt: 1939 szeptemberében megtámadta és megszállta Nyugat-Lengyelországot, és ezzel kirobbantotta a második világháborút, amire Franciaország és az Egyesült Királyság válaszul hadat üzent Németországnak. Sztálin keletről támadta meg Lengyelországot, megszállva az ország többi részét, valamint a balti államokat. Ezután következtek Németország 1940-es villámháborúja (*Blitzkrieg*), Észak- és Közép-Európa meghódítása, egészen Párizs megszállásáig.

Donald Maclean volt az egyik a Szovjetunió számos nyugati kémje és csodálója közül, akik Sztálint saját titkosrendőrségének jó néhány tagjával együtt 1940-ben és 1941 első felében többször is figyelmeztették, hogy Németország hamarosan Oroszország megtámadására készül. Sztálin azonban csak olyan hírszerzési információknak hitt, amelyek megerősítették előítéleteit, valamint nárcizmusának és paranoiájának keverékét. Minden ilyen figyelmeztetést álhírként utasított el, amelyet az ő megtevesztésére sugallnak.

Donald nyomást gyakorolt a vonakodó Melanie-ra, aki terhes volt, hogy menjen hozzá feleségül. A nő végül beleegyezett, és egy sietős ceremóniát szerveztek Franciaországban. Ezután elhajóztak az Egyesült Királyságba az utolsók között, akik még elhagyhatták Párizst, mielőtt a németek elfoglalták volna. Londonba 1940 júliusának elején érkeztek meg, a London és az Egyesült Királyság többi része elleni szüntelen német bombázás (az angliai csata) közepette.

1940 szeptemberében Melanie megkockáztatta a hazavezető tengeri utat (a hajó cikk-cakkban haladt, hogy elkerülje a német tengeralattjárókat), hogy az Egyesült Államokban szülhessen. A fiuk halva született. Majdnem egy évig elszakadt Donaldtól, amíg 1941 nyarán vissza nem tért az Egyesült Királyságba.

23B-5 fénykép. Melinda Marling (1916-2010)

1951-ben, 11 évvel Macleannel kötött házassága után

Forrás: historicimages.com/products/rsc95351

h. A Barbarossa hadművelet és kémkedés Londonban 1941-1944

1941. június 22-én Hitler megindította a Barbarossa hadműveletet a Szovjetunió ellen, a történelem legnagyobb és leggyorsabb invázióját. A tengelyhatalmak hadseregeinek négymillió embere (és közel 700 000 ló) néhány hónap alatt 1800 mérföldet nyomult előre Oroszországba, mentőövet dobva az Egyesült Királyságnak, ahogy Németország háborúja keletre összpontosult.

Sztálin tisztogatásai annyira megtizedelték titkosszolgálatait, hogy a Moszkvai Központ Cambridge-i Ötök-jét hat hónapig (1940 második felében) összekötők nélkül hagyta. Kémeik elhagyásához hozzájárult, hogy Moszkva erősen gyanította, hogy a Cambridge-i Ötöket a brit hírszerzés „átállította”, és kettős ügynökökké váltak. A **23B-2 szövegdoboz** összefoglalja a Moszkvai Központ gyanújának alapjait arról, hogy miért nem lehetett többé megbízni a Csodálatos Ötösben.

23B-2 szövegdoboz. Moszkva érvei, hogy miért nem szabad megbízni a Cambridge-i Ötökben

1. A Hitler-Sztálin-paktum. A szovjet kommunizmus nyugati bajnokai közül oly sokan fordultak el nyilvánosan a Szovjetuniótól, hogy Moszkva azon tűnődött, vajon a Cambridge-i Ötök közül valaki, néhányan vagy mindenki ugyanezt tette-e?
2. Sztálin brutális diktatúrája ismertté vált. Mivel a cambridge-i kémek mindegyike hozzáférhetett a hírszerzési adatokhoz, megtudhatták az igazságot. Vajon ez arra készítette őket, hogy átálljanak?
3. Maly biztosan kikotyogta a dolgokat. Emlékezzünk arra, hogy Maclean londoni összekötőjét 1937-ben visszahívták Moszkvába, ahol – rendkívüli kínzások hatására – beismerte, hogy áruló lett, és 1938-ban kivégezték. Ha a Központ úgy vélte, hogy Maly vallomása valódi volt ...
4. Nagy-Britanniában minden német kémét azonosítottak és sikeresen visszafordítottak. Moszkva ezt a Cambridge-i Ötöktől tudta meg. Ha a brit hírszerzés ezt rutinosan és ilyen sikeresen megtette Németországgal szemben, nem logikus, hogy ugyanezt tenné a szovjet kémek esetében? (Logikai érvelésük téves volt egyrészt azért, mert a német kémeket az Egyesült Királyság a német kódok titkos és fenomenálisan sikeres feltörése révén kapták el, másrészt a Barbarossa hadművelet után az Egyesült Királyság felhagyott a szovjet kémek felkutatására irányuló korábbi – meglehetősen lanyha – erőfeszítéseivel. Oroszország immár szövetségessé vált.)
5. Hogyan lehet ellopní ilyen hatalmas mennyiségű titkos dokumentumot? Moszkva tévesen feltételezte, hogy a biztonsági eljárások ugyanolyan szigorúak az FO-ban és az MI5-MI6-ban, mint szovjet társaikban. Így az elloptott dokumentumok nagy része „beplántált” félrevezetés kellett legyen.

A Moszkvai Központ gyanúja a Cambridge-i Ötök megbízhatóságával kapcsolatban még évekig fennállt. Végül és vonakodva helyreállt a bizalom, amikor olyan szupertitkos és mérhetetlenül

hasznos dokumentumokat kaptak tőlük, hogy kénytelenek voltak belátni, hogy azok nem lehettek „beplántált” anyagok.

Végül 1940 decemberében az egyetlen londoni NKVD-tisztet, Anatolij Gorszkijt (fedőnevén „Henry”) jelölték ki Maclean összekötőjének. Ő egy hidegszívű, érzelemmentes kémfőnök volt; Donald visszasírta azokat a napokat, amikor „Ottóval” (Arnold Deutsch), „Hardt úrral” (Theodore Maly), majd „Normával” (Kitty Harris) dolgozott; mindegyikük érzelmileg támogató ideológiai társ volt, és (Kitty esetében) még több is.

i. Maclean Washingtonba kerül

1944 áprilisában Macleant másodtitkárnak nevezték ki az Egyesült Királyság washingtoni nagykövetségére, amely város a háborús évek alatt álmos, befelé forduló fővárosból a szabad világ idegközpontjává és a második világháború végét gyorsan követő hidegháború irányítójává vált.

Maclean alig egy évvel érkezése után első titkár lett. A Washingtonban töltött négy éve (1944-48) alatt hozzáférhetett az összes amerikai és brit titokhoz, amelyeket a szövetségesek megosztottak egymással, és Maclean azonnal Moszkvába küldött, ahogy korábban is tette, amikor a londoni FO-nál dolgozott.

Washingtonban Donald vezette az Egyesült Királyság küldöttségét az amerikaiakkal folytatott több szupertitkos tárgyaláson is, például a katonai stratégiáról arra az esetre, ha a hidegháború nyílt katonai konfliktusba torkollna, valamint az atomtitkok megosztására vonatkozó megállapodásokról. Minden jelentős hírszerzési információ azonnal Moszkvába került, Donald briliáns összefoglalóival, a mögöttük álló politika és a szovjetekre gyakorolt következmények értékelésével. A többi hatékony Egyesült Államokbeli kémeivel, mint például Alger Hiss a külügyminisztériumban, valamint Julius és Ethel Rosenberg, akik amerikai atomtitkokat adtak át, valamint az Egyesült Királyságban és máshol működő titkos ügynökeivel együtt Sztálinnak óriási előnye volt a hidegháborúban és a nemzetközi tárgyalásokon.

Emeljük ki Maclean Sztálinnak tett szorgos kémjelentéseinek csak egyetlen következményét Magyarország (és a többi kelet-közép-európai ország, különösen Lengyelország) számára. A második világháború alatt és közvetlenül utána három nagy jelentőségű csúcstalálkozót tartottak Sztálin, Churchill és Rooseveltt (és a harmadik csúcstalálkozón az utóbbi kettő utódai) között. A **23B-3**

szövegdo**boz** összefoglalja a három csúcstalálkozó időpontját és helyszínét, valamint az ott hozott legfontosabb döntéseket.

**23B-3 szövegdoboz. Szövetséges csúcstalálkozók 1943-1945-ben.
Teherán, Jalta és Potsdam.**

Teherán, Irán (a szovjet nagykövetségen, 1943. november 28. - december 1.
Sztálin, Rooseveltt és Churchill).

Kulcsfontosságú döntések
Összehangolták katonai stratégiájukat
Németország és Japán ellen;
Az Egyesült Királyság és az USA
elkötelezte magát amellett, hogy
legkésőbb 1944 májusáig Észak-
Franciaországban végrehajtott partra
szállás után második frontot nyit
Németország ellen;
Előzetes megállapodást kötöttek Kelet-
Európa és Németország háború utáni
sorsáról (amelyet a későbbi
csúcstalálkozók megerősítettek).

Jalta, Szovjetunió (a Krím-félsziget fekete-tengeri partvidéke, 1945. február 4-11.
Churchill, Rooseveltt, Sztálin).

Kulcsfontosságú döntések
Németországot a kapitulációja után
négy megszállási zónára osztják fel,
amelyeket az amerikai, brit, francia és
szovjet erők ellenőriznek.
Szabad választásokat tarthatnak Kelet-
Európában, de az új rezsimeknek
"barátságban" kellett lenniük a
Szovjetunióval.
Megállapodtak az ENSZ
létrehozásában.

Potsdam, Németország (1945. július 17. - augusztus 2.).
Clement Attlee, a választásokat elvesztő Churchill helyett,
Harry Truman, az 1945. április 12-én elhunyt Rooseveltt utódja és Sztálin).

Kulcsfontosságú döntések
Hogyan kormányozzák a legyőzött
Németországot.
A vesztesek által fizetendő jóvátétel.
Lengyelország új határainak
megállapítása.
Megállapodás a szovjetek kelet-európai
szerepéről.
Megállapodás a Japán elleni háború
folytatásának módjáról.

Korábban említettem, hogy Maclean tömör összefoglalókat küldött Sztálinnak, a britek és az amerikaiak által Jaltában elérendő politikai célokról például így:

Nagy-Britannia – befolyásának megerősítése a Balkánon; az USA – az európai politikába való minimális beavatkozásra való törekvés. (147. o.)

Az a stressz, hogy egyszerre két urat kellett szolgálnia, mindkettőt kivételesen jól – karrierjét pályán tartani próbálva, még akkor is, ha ez az erőfeszítés egyre drasztikusabban ütközött ideológiai gyökerű meggyőződésével –, hatalmas terhet rótt Donaldra. Elhanyagolta a családját, bántalmazta a feleségét, és esténként egyre erősebben kezdett inni. Amikor részeg volt, „mindent kiadott magából”, „nem tudott nem őszinte lenni a pohárral”. Nyíltan ontotta magából az USA iránti gyűlöletét, és ostorozta saját hazája külpolitikáját. Mivel ezt csak otthon tette, és olyan bárokban, ahol nem jártak diplomaták, züllöttsége soha nem került be a hivatalos aktájába. Amikor kijózanodott, ismét elbűvölő diplomata lett. Azok, akik észrevették időnkénti furcsa viselkedését, ezt a munkahelyi stressznek tulajdonították.

Szinte minden ország diplomáciai szolgálata rotálja a tisztviselők külföldi kiküldetéseit, két, legfeljebb három évig engedélyezve számukra, hogy egy adott fogadó országban maradjanak. Amögött, hogy a diplomatákat éppen akkor helyezik át, amikor a fogadó országot jól megismerve és egy hasznos helyi hálózatot kiépítve elérik a csúcspontjukat, az az elképzelés áll, hogy kockázatos, ha a tisztviselők számára annyira szimpatikussá válik a fogadó ország, hogy öntudatlanul is elkezdik képviselni annak az érdekeit a hazai felettéseiknek, ahelyett, hogy ez fordítva lenne.

Donald Maclean moszkvai megbízóinak szerencséje volt, hogy szokatlan módon négy évig maradhatott az amerikai fővárosban. Azonban a kettős életével járó gyötrelmek, a sok titkos irat kezelése és „megfelelő” elhelyezése, valamint az éjszakánként elfogyasztott hatalmas mennyiségű ital heves indulatkitörésekhez vezetett. Időnként családja, barátai, sőt kollégái ellen fordult, szidalmazta, esetenként megütötte őket. Mégsem tettek hivatalos panaszt, egyik eset sem került be a személyi aktájába, így Sztálin legfontosabb kémjeként maradhatott a helyén a Washingtonban töltött idő alatt.

Az Egyesült Államokbeli tartózkodása alatt Melinda két fiút szült, Fergusont (1944) és Donaldot (1946). Nehéz élete volt, menedzselte a háztartást, a fiait, az uralkodó anyját, és elviselte férje súlyos alkoholizmusát, rejtélyes távolléteit és bántalmazásait. Amikor Donald berúgott, úgy tűnt, Melindát tette felelőssé az USA hibáiért, amelyeket előszeretettel sorolt fel. A feleségének pedig nem adott pénzt, feltételezve, hogy annak családja elég jómódú.

j. Összeomlás Kairóban (1948-1950)

Maclean következő megbízatása Kairó volt, előléptetéssel. 35 évesen ő lett az FO legfiatalabb tanácsosa, ami közvetlenül a nagykövet alatti rangot jelentette. Egyiptom azért volt jelentős poszt, mert az Egyesült Királyság nagyhatalom volt a Közel-Keleten, nagy katonai jelenléttel Palesztinában és a Szezei-csatorna övezetében. A

kancellária vezetőjeként Donald irányította a nagykövetség irodáit, és hozzáférhetett a teljes forgalomhoz.

Melinda örült az új megbízatásnak. Remélte, hogy férjét kevesebb stressz éri majd, hogy a házasságuk javulni fog, hiszen most mindketten egy idegen országban élnek. A megnövekedett fizetés és az alacsony munkaerőköltség lehetővé tette, hogy négy egyiptomi szolgát és a fiúk mellé egy angol nőrszöt vegyenek fel. A házimunka terhétől megszabadulva Melinda kivirult, és egyre magabiztosabban mozgott társadalmi és diplomáciai körökben. Sir Ronald Campbell, a brit nagykövet, „egy David Niven eleganciájával és sármjával rendelkező agglegény”, nagyon megkedvelte Melindát, és elkezdte felkérni, hogy legyen önkéntes hostess a programjain.

Donald egyre boldogtalanabb lett. Helyi „összekötője” kevesebb tisztelettel bánt vele, mint amihez Londonban és Washingtonban hozzászokott, ami tükrözte az átadható dokumentumok kisebb jelentőségét. Bosszantotta, hogy kormánya Egyiptom korrump Farouk-rezsimjét támogatja, miközben tízmilliók élnek mélyszegénységben. És bosszantotta felesége kibontakozása, aki most már vissza mert neki szólni – egy másik terület, ahol úgy érezte, elveszíti az irányítást.

Az eredmény, nem meglepő módon: még több súlyos ivászat, egyre gyakoribb kicsapongások, fizikai összetűzések, sőt, még értelmetlen törés-zúzás is. Két példa annak illusztrálására, hogy Maclean teljesen kikészült.

Őt és Melindát meghívták egy brit partira, valamivel feljebb a Níluson. Késve érkeztek meg barátaikkal, hogy felszálljanak egy rozoga hajóra, és lemaradtak arról a helyről, ahova készültek. A részeg Donald Melindát hibáztatta, és fojtogatni kezdte; a lányt a barátaiknak kellett kimenteniük. Donald addig verte a hajótulajdonost és egy másik „gyanús” helybélit, amíg mindannyian össze nem estek. Campbell nagykövet nem szerette hallani a munkatársai balhéiról szóló jelentéseket, így erről az úgynevezett „helouani incidensről” nem ment jelentés Londonba.

Egy másik eset még súlyosabb volt. Donald és régi kommunista barátja, Arnold Toynbee (az azonos nevű híres történész fia) Kairóba látogatott. Teljesen lerészegedtek, egyik helyről a másikra jártak lányok és pia után kutatva, és többnapos részegség után Caffrey amerikai nagykövet titkárnőjének lakásán kötöttek ki, félrelökve a biztonsági őrt. Teljesen feldúlták a lakást, mindent összetörtek, amit csak lehetett, és a nő ruháiból sokat lehúztak a vécén. Aztán beájultak. Melinda talált rájuk, és a látogatóba érkező nővérevel együtt a lakásukba vonszolták őket.

Az ámokfutás utáni reggelen Donald reszketve, öklendezve és nyöszörögve állt a Marling nővérek előtt. Melinda magára vállalta, hogy meglátogatja Campbellt [a nagykövetet], kihasználva annak az irányában tanúsított

szeretetteljes bizalmát... Elmondta neki, hogy Donald nagyon beteg, idegösszeroppanása van, és Londonba kell küldeni az orvosához. (247. o.)

Ezt azonnal el is intézték, anélkül, hogy a nagykövet beszámolt volna Londonnak diplomatája elmondhatatlan tetteiről (talán a legtöbbről nem is tudott).

k. Betegszabadság, elhidegülés, kibékülés

London csak annyit tudott, hogy egyik legígéretesebb fiatal diplomatájuk idegösszeomlást kapott, hat hónap fizetett betegszabadságot adtak neki, és időpontot foglaltak egy kiváló pszichiáterhez. Donald persze inkább a saját pszichiáteréhez ment, de még így is tépelődött, hogy vajon áruljon-e el neki és mennyit a problémáiból.

Nem sokkal Londonba érkezése után Maclean bocsánatkérő szerelmes leveleket küldött a feleségének Kairóba, aki ott maradt a fiúkkal, egyikük sem tudta, hogy Donald visszatér-e oda. Hamarosan azonban a családját elfelejtve, Donald magányosan és céltalanul „lábadozva” újra felkereste régi ivóhelyeit, újra kapcsolatba került ivócimboráival, és szó szerint és átvitt értelemben is bújócskát játszott pszichiáterével és FO kollégáival. A Moszkvai Központ, amely tudomást szerzett kairói kicsapongásairól és Londonba való visszatéréséről, ejtette őt, mint „túl forró krumplit”.

Melinda, aki hamarosan úgy érezte, hogy férje elhagyta, a válást fontolgatta, és megosztotta problémás házasságuk egyes aspektusait Donald helyi diplomáciai kollégáival. Ez, és Donald bizonyos más kairói tetteinek híre Londonba is eljutott.

Maclean rájött, hogy ha az FO a hat hónapos szabadsága végén elbocsátaná, nem lenne megfelelő eszköze arra, hogy eltartsa magát és családját. Ezért elhatározta, hogy összeszedi magát, és közölte a feletteseivel, hogy novemberben (1950-ben) készen áll a karrierje folytatására. Úgy döntöttek, hogy nem küldik vissza Kairóba, hanem a Whitehallban lévő FO főhadiszálláson találnak neki helyet. Közölték vele, hogy rendbe kell tennie a családi ügyeit, ugyanezt az üzenetet a pszichiáterétől is megkapta, aki meglátta, hogy páciensének milyen nagy szüksége van Melinda fizikai jelenlétére és támogatására.

Melindának azt is elmondták a FO-nál, hogy a válás nem jöhet szóba, mert egy ilyen lépés végzetes károkat okozhatna férje karrierjének. Emellett egy olyan titok birtokában volt, ami őt is sebezhetővé tette, és ezért óvatos volt. A saját és Donald családja is nyomást gyakorolt rá, hogy – legalább a gyerekek érdekében – adjon még egy esélyt a házasságnak. Vonakodva beleegyezett a kibékülésbe, és visszaköltözött a családjával az Egyesült Királyságba. Donald is rájött, hogy a felesége iránti

ambivalens érzései ellenére a nő a józan eszét és karrierjét, sőt talán még a szabadságát is biztosító védőhálót jelenti számára.

Macleant „ideiglenesen” az FO amerikai egységének vezetésével bízták meg, amely pozíció éppen akkor üresült meg. 1950 decemberében a házaspár megvásárolt egy régi, háromemeletes viktoriánus házat Londonon kívül, Baconshaw-ban és oda költözött.

1. Szorul a hurok

1950-ben egész évben aggasztó hírszerzési jelentések érkeztek Washingtonból Londonba, amelyek szerint Maclean ott töltött ideje alatt súlyos biztonsági szivárgásokat találtak a washingtoni brit nagykövetségen. Ahogy az amerikaiak egyre több és több megdönthetetlen bizonyítékot szolgáltatottak Londonba a kiszivárogtatásokról, egyre nagyobb gyanú terelődött Macleanre. A britek számára azonban annyira elképzelhetetlen volt, hogy egy magas rangú FO-tisztviselő áruló legyen, hogy kezdeti intenzív vizsgálatuk csak a nagyszámú alacsonyabb beosztású alkalmazottra összpontosított, és megpróbálták megtalálni a tűt a szénakazalban.

Az amerikaiak lassan azonosítottak néhány szigorúan titkos dokumentumot, amelyeket korábban a brit nagykövetségről küldött valaki Moszkvába. Információik a Venona nevű, zseniális kódfejtő projektjükből származtak, amelynek részletei a **23B-4 szövegdobozban** találhatók. Ahogy a hitetlenkedő britek egyre több Macleant terhelő bizonyítékot szereztek, lehallgatták az irodai és otthoni telefonját, és nyomozócsoportot állítottak a nyomába, abban a reményben, hogy bűnösségére és a bűnpártolókra vonatkozó friss bizonyítékokat találnak, mielőtt letartóztatják és kihallgatják.

Ezen a ponton a helyzet olyan furcsává, olyan szövevényessé, a brit nyomozók elemi hibáitól terhessé vált, és olyan ügyes húzások történtek Maclean és moszkvai segítői részéről, hogy még a legügyesebb krimiíró sem találhatta volna ki az egészet, és nem várhatta volna el az olvasóitól, hogy elhiggyék.

Képzeljék csak el, a washingtoni nagykövetségen a Maclean-ügyben folyó nyomozást vezető brit hírszerző tiszt nem más volt, mint a Cambridge-i Ötök egyike, Kim Philby!

Kedves Olvasó! Mielőtt elérnénk a végkifejletet, amelyre Ön (aki még nem ismeri a Cambridge-i Ötök történeteit) bizonyára nagyon vár, röviden be kell mutatnunk a

Cambridge-i Ötök két másik szereplőjét, tekintettel arra, hogy milyen fontos szerepet játszottak a Donald Maclean- és a Guy Burgess-ügy „megoldásában”.

Kezdjük Kim Philbyvel. A Cambridge-i Ötök sok „rajongója” Philby karakterét és hőstetteit találta a leglenyűgözőbbnek a csoportban. Történetének tömörítése érdekében a **23B-5 szövegdoboz** kiemeli kalandos életének legfontosabb eseményeit.

23B-4 szövegdoboz. A Venona kódfeltörő projekt

A Venona-projekt egy kémelhárítási művelet volt, amelyet a második világháború alatt az amerikai hadsereg hírszerző szolgálata kezdeményezett (amelyet később beolvasztottak a Nemzetbiztonsági Ügynökségbe). A projekt 1943 februárjától 1980 októberéig tartott. Feladata a Szovjetunió hírszerző szervei által továbbított üzenetek megfejtése volt. Akkor indult, amikor a Szovjetunió az USA szövetségese volt, és a hidegháború alatt is folytatódott.

A Venona-projekt a lezárása után több mint 15 évig titokban maradt. A dekódolt szovjet üzenetek egy részének titkosítását 1995-ben feloldották és közzétették.

A Venona-projekt 37 éves működése alatt mintegy 3000 üzenetet dekódolt és fordított le, részben vagy egészben, és ennek eredményeképpen fedeztek fel a Cambridge-i Ötök közül néhányat, az amerikai „Manhattan” atombomba-projekt szovjet kémlelését és számos más szovjet kémtevékenységet.

A Venona-projekt 37 éves működése alatt mintegy 3000 üzenetet dekódolt és fordított le, részben vagy egészben, és ennek eredményeképpen fedeztek fel a Cambridge-i Ötök közül néhányat, az amerikai „Manhattan” atombomba-projekt szovjet kémlelését és számos más szovjet kémtevékenységet.

A szovjetek a szavakat és betűket számokká kódolták, amelyhez additív kulcsokat adtak hozzá (úgynevezett egyszer használatos kulcslapokból), és ezzel titkosították a tartalmat. Helyes használat esetén az egyszeri kulcsos titkosítás feltörhetetlen. Az amerikai kriptanalízis azonban kimutatta, hogy a szovjetek az egyszer használatos kulcsok egy részét újra felhasználták, mivel az egyszer használatos kulcslapok előállítása lassú és munkaigényes folyamat volt, és a Németországgal 1941 júniusában kitört háború hirtelen megnövelte a kódolt üzenetek iránti igényt. Így a szovjet kódgenerátorok elkezdtek másolni a kulcslapokat, hogy lépést tudjanak tartani a kereslettel. És amikor a Vörös Hadsereg 1940 elején sietve visszavonult Finnországból, a Vörös Hadsereg hátrahagyott néhány félig elégett kódkönyvet, amelynek rendszerét a finnek tanulmányozták és amikor megértették, az egészet eladták az Egyesült Államoknak. Ez lehetővé tette az USA számára, hogy megfejtsen számos egyszeri kulcsos additív kulcstáblát, és már 1946-ban megkezdje a szovjet üzenetek feltörését. A történelmi forgalom dekódolása lassan elindult.

*Kedves Olvasó! Kérjem, először az alább található **23B-5 szövegdobozt** olvassa el, majd térjen vissza ide.*

Philby az Egyesült Királyság washingtoni nagykövetségén az FBI és a CIA összekötőjeként szolgált. és hozzáférhetett a Venonáról szóló tájékoztatókhoz. Az FBI tájékoztatta Philbyt egy „Homer” fedőnevű ügynökről, akinek az 1945-ben a washingtoni brit nagykövetségről Moszkvába küldött üzeneteit dekódolták. Philby kikövetkeztette, hogy a feladó Maclean volt, és rájött, hogy az USA hamarosan bizonyítékkal fog rendelkezni Maclean kétkulacsosságáról, ezért sürgette Macleant, hogy szökjön meg, és azt tanácsolta a Moszkvai Központnak, hogy segítsen kimenekíteni őt. Ez két másik cambridge-i kém, Guy Burgess (**23B-6 szövegdoboz**) és Anthony Blunt (**23B-7 szövegdoboz**) segítségével sikerült is.

23B-5 szövegdoz. Kim Philby (1912–1988)

23B-6 fénykép Kim Philby

Forrás: [thetimes.co.uk/article/moscow-street-name-honours-spy-kim-philby-tks7960m0](https://www.thetimes.co.uk/article/moscow-street-name-honours-spy-kim-philby-tks7960m0)

Brit Indiában született, St John Philby arabista indiai gyarmati tisztviselő (ezáltal brit hírszerzőtiszt) fiaként. Nonkonformista apjának nagy szerepe volt abban, hogy példamutatása nyomán mi lett a fiúból. Az apa később Ibn Szaúd szaúd-arábiai király barátja és tanácsadója lett, és 20 éven át teveháton utazgatott, hogy feltérképezze a szaúdi Rub' al Khali (Üres Negyed) sivatagot. Mivel nem volt megelégedve a britek közel-keleti politikájával, kilépett a külügyi szolgálatból, és áttért az iszlám hitre, felvéve az Abdullah sejk nevet.

Fiát „Kim”-nek becézték, Rudyard Kipling Kim című regényének kémfiúja után. Ez a becenév örökre a fiatal Philby keresztnéve maradt. Cambridge-ben találkozott a Cambridge-i Ötök másik négy tagjával. 1933-ban diplomázott, majd Ausztriába ment, hogy egy kommunista mozgalmi szervezetnek dolgozzon. Ott ismerkedett meg Litzi Friedmannal, egy magyar zsidó származású kommunistával, akit feleségül vett. Londonba költöztek, ahol Litzi bemutatta Arnold Deutschnak („Otto”), aki beszervezte őt. Később Kim és Litzi elváltak. 1940-ben Kim megismerkedett Eileen Furse-szal; öt gyermekük született; a nő 1957-ben halt meg.

Hogy politikai háttérét a beszerzés után „szentesítse”, Kim a beszerzés után felhagyott a baloldali körökkel való kapcsolattartással, és álcaként egy náci-szimpatizáns szervezethez csatlakozott. Újságíró lett, és Spanyolországba ment, ahol a polgárháború „francoista oldaláról” tudósított. Ezt követően több tekintélyes brit lapnak dolgozott Európában. 1940-ben Guy Burgess(!) ajánlására csatlakozott az MI6-hoz. Feladatköre gyorsan bővült. 1947-ben kinevezték az Egyesült Királyság isztambuli konzulátusának első titkárává; a törökországi brit hírszerzés tényleges vezetője volt. 1949-ben Kimet a washingtoni brit nagykövetség első titkárává nevezték ki (nem sokkal azután, hogy Maclean ottani feladatai megszűntek); az Egyesült Államokban a brit hírszerzés vezetőjeként szolgált.

Elárulja Macleannek és Moszkvának, hogy az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság rájött Donald kettős életére, és sürgeti, hogy meneküljön el, Moszkvát pedig segítsen őt kicsempészni. Miután Burgess és Maclean megszökik, Philbyt kihallgatják, és kirúgják az FO-tól. Minden vádat tagad, és mivel nincs megdönthetetlen bizonyíték a bűnösségére, nem állítják bíróság elé, sőt, nyilvánosan felmentik. Újságíróként dolgozik, Libanonból tudósít, és továbbra is Moszkvának kémkedik. Újra megnősül és sokat iszik.

Amikor Philby 1962-ben lebukik. Bejráútból Moszkvába menekül, és élete utolsó 25 évét ott tölti anyagi jólétben, és feleségül vesz egy orosz nőt. De nem bíznak benne, és nem kap értelmes munkát. Nem sokkal a berlini fal leomlása előtt meghal.

Kim Philbyről hatalmas irodalom született. Az olvasó legjobb, ha a róla szóló legújabb könyveket választja, mert azok valószínűleg tartalmazzák a legfrissebb, Nagy-Britanniában nyilvánosságra hozott

23B-6 szövegdoz. Guy Burgess (1911-1963)

23B-7 fénykép. Guy Burgess

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Guy_Burgess

Burgess-t is Arnold Deutsch szervezte be szovjet kémnek Cambridge-ben. Ha Maclean alkalmanként lumpolt és részegeskedett, a nyíltan homoszexuális Burgess számára ez rutinszerű viselkedés volt a barátokkal, kollégákkal és idegenekkel való gyakori verbális és fizikai konfrontációkkal együtt. Emellett többször letartóztatták gyorsajtásért és ittas vezetésért. Mégis, felsőbb osztályhoz tartozó család tagjaként kiváló iskolai végzettséggel rendelkezett, zseniális volt és karizmatikus. Ezekkel az adottságokkal ismételt és sikeresen be tudott hatolni a hatalom fellegráraiba, elbűvölve az őrzőket, hogy elfogadják és megbízzanak benne.

Ez az anomália megmagyarázza, hogyan lehetett Burgess többször is fontos producer a BBC-nél, hogyan szolgálhatott főállású MI6-os hírszerző tisztként, és hogyan csatlakozhatott a FO-hoz a hátsó ajtón keresztül, pusztán fontos emberek ajánlásai alapján (anélkül, hogy letette volna a FO vizsgát vagy biztonsági átvilágításon ment volna keresztül).

1950-ben, két évvel Maclean után kinevezték a washingtoni brit nagykövetség másodtitkárává. Miután ismételt és egyre kínosabb incidenseket okozott, kevesebb mint egy év múlva hazaküldték. Például „amikor a pohár fenekére nézett” nem titkolta, hogy az oroszok kémje. Akik hallották, azt hitték, hogy ez alkoholos, üres hengegés. Ennek ellenére elbocsátották a FO-tól.

Burgess tudott és mindennel tisztában volt cambridge-i kollégái kémtevékenységéről. Amikor a Moszkvai Központ megtudta, hogy Maclean gyanúsítottá vált az Egyesült Királyságban – és aggódott, hogy Maclean a kihallgatás során kiszivárogtatja a dolgokat –, utasította Burgess-t, hogy sürgősen figyelmeztesse Macleant, hogy haladéktalanul szökjön a Szovjetunióba. Burgess (Blunttal együtt) személyesen intézkedett. A szöveg részletesen ismerteti Maclean és Burgess menekülésének zseniális módját. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a váratlan meglepetésvendég, akit Maclean 1951. május 25-én, péntek este hazavitt magával, és akit feleségének, Melindának „Roger Styles”-ként mutatott be, nem volt más, mint Guy Burgess.

Burgess 12 beteges és boldogtalan évet élt Szovjet-Oroszországban, 1963-ban hunyt el.

A két legtöbbet idézett könyv Burgess történetéről: Andrew Lownie, *Stalin's Englishman: The Lives of Guy Burgess* (Sztálin angol embere: Guy Burgess életei, London: Hodder &

23B-7 szövegdozoz. Anthony Blunt (1907-1983)

23B-8 fénykép. Anthony Blunt

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Anthony_Blunt

A művészettörténész Bluntot is nyilván Arnold Deutsch („Otto”) szervezte be szovjet kémnek 1934-ben. A londoni egyetem művészettörténet-professzora lett. A háború alatt az MI5 magas rangú munkatársaként szolgált, és titkok egész sorát adta át a szovjeteknek. 1945-ben kinevezték a királynő képeinek felügyelőjévé, és beköltözött a Buckingham-palotába, ahol 1982-ig élt. A palotában töltött 35 évéből 19 éven át Blunt észrevétlenül tevékenykedett szovjet kémként. 1956-ban a királynő lovaggá ütötte a királyi család kiemelkedő műgyűjteményének szervezőjeként végzett munkája elismeréseként.

1951-ben Blunt segített Donald Macleannek és Guy Burgessnek a Szovjetunióba szökni. Gyanúba keveredett, 11-szer hallgatták ki, de nem ismerte el a kémkedést. Ez 1963-ban változott meg, amikor barátja, egy amerikai, akit Blunt Cambridge-ben próbált beszervezni, Michael Straight (miután évekig birkózott a lelkiismeretével) tájékoztatta a brit hírszerzést Blunt kémkedéséről

Blunt ekkor vallomást tett, cserébe a folyamatban lévő nyomozásokban való együttműködésért kapott büntetőjogi mentességért. Bár a királynőt tájékoztatták (de egyetlen politikust sem), a brit hírszerzés titokban tartotta Blunt kémkarrierjét, hogy megvédje a szervezetnek a korábbi szégyenteljes kémelhárítás miatt megtépázott hírnevét (főleg az amerikaiakkal szemben). Ezért Blunt még nyolc évig a palotában maradt.

1979-ben Margaret Thatcher miniszterelnök az alsóházban leleplezte Bluntot. Lovagi címét elvették tőle; ezt követően visszavonultan élt. Önéletrajzában, amely 25 évvel a halála után jelent meg, azt írja: „Cambridge-ben olyan naiv voltam, hogy életem legnagyobb hibáját követtem el.”

m. Donald Maclean Guy Burgess-szel (és az ő segítségével) megszököik

Az előző oldalakon leírt előzmények ismeretében itt következik annak a végkifejlete, hogy Macleant és Burgesst hogyan szöktette ki Moszkva az Egyesült Királyságból.

A történetben 1951-ben járunk. Maclean már jó ideje erős gyanúba keveredett, mint szovjet kém, részben azért, mert az USA fokozatosan megfejtette a Szovjetunióba küldött és onnan érkező régi titkosított üzeneteket, amelyeket a Venona kódfeltörési projekt tett lehetővé **(23B-4 szövegdoboz)**. Megtartotta állását a FO londoni központjában, de nem fért hozzá bizalmas anyagokhoz, Macleant szabadon hagyták, de szorosan követték, abban a reményben, hogy a brit nyomozókat a társaihoz vezeti.

Emlékezzünk rá, hogy 1951 tavaszán Burgesst elbocsátották az FO-tól, mivel Washington DC-ben többször összeütközésbe került a törvénnyel, és számos esetben „nem diplomatikus” magatartást tanúsított. Éppen mielőtt visszatért volna az Egyesült Királyságba, a szovjet nagykövetség felvette vele a kapcsolatot, sürgősen tájékoztassa Macleant, hogy a hatóságok a nyomában vannak (Burgessnek is), sürgesse Donaldot, hogy szökjön meg (Burgessnek is ezt kellene tennie), és hogy a szovjetek segíteni fognak nekik.

Burgess óceánjárója, a Queen Mary 1951. május harmadik hete körül kikötött Southamptonban. Anthony Blunt felvette Burgesst a kikötőben, és elvitte Blunt londoni lakásába.

Az FO 1951. május 28-ára (egy hétfőre) tűzte ki azt az időpontot, amikor Macleant szembesítik a gyanújukkal. Philby – ne feledjük, ő Washingtonban volt, teljesen bekapcsolódva a nyomozásba – szintén értesítette Burgesst, hogy neki és Macleannek sietnie kell a meneküléssel, különben túl késő lesz. Május 25-én (pénteken) Burgess két jegyet vett a Falaise gőzhajóra, egy hétvégi hajóútra a csatornán keresztül. Az ehhez hasonló rövid brit hajóutak a franciaországi St Malo kikötőjében kötöttek ki, ahol az utasok néhány órára kiszállhattak útlevélvizsgálat nélkül. Burgess autót is bérelt, és még aznap este elment Maclean házához a Surrey megyei Tatsfieldbe, ahol Maclean a feleségének, Melindának barátjaként, „Roger Styles”-ként mutatta be.

Miután hárman kényelmesen megvacsoráztak, Burgess és Maclean gyorsan Southamptonba hajtottak, és felszálltak a Falaise-ra, közvetlenül az éjféli indulás előtt. A bérelt autót a rakparton hagyták.

A páros későbbi mozgására később derült fény. St Malo-ba érkezve taxival Rennes-be mentek, majd vasúton Párizsba és onnan a svájci Bernbe utaztak. Ott a szovjet nagykövetségen előzetes egyeztetés alapján kiállították a szükséges papírokat, majd Zürichbe utaztak, ahonnan Prágába repültek. A vasfüggöny mögött biztonságban voltak, és zökkenőmentesen teheték meg útjuk utolsó szakaszát Moszkvába, repülővel.

Május 26-án (szombaton) derült ki, hogy Burgess előző este nem ment haza. Mivel Burgess soha nem ment el anélkül, hogy édesanyját ne szólta volna, távolléte aggodalmat keltett a környezetében. És még komolyabb aggodalmat keltett az FO-nál, amikor Maclean másnap, hétfőn nem jelent meg az irodájában, ami felkeltette a félelmet, hogy talán megszökött.

Mivel Maclean állítólag nagyon szigorú megfigyelés alatt állt, az a tény, hogy észrevétlenül elhagyhatta az Egyesült Királyságot, a britek újabb súlyos

hanyagságáról árulkodik. Az eltűnése előtti héten Maclean mindenkinek elmondta, hogy alig várja, hogy a május 26-27-i hétvégét a házában tölthesse, mert akkor ünneplik a születésnapját, és felesége, Melinda közel áll ahhoz, hogy megszüljön harmadik gyermeküket. A nyomozók, akiknek az volt a dolguk, hogy kövessék Macleant, természetesen hallották ezt, és úgy döntöttek, hogy nem követik a letartóztatása előtti kritikus hétvégén, mert „hazautazik a feleségéhez, aki várhatóan hamarosan szülni fog”. Ezzel nyitva hagyták a kaput, lehetővé téve a zseniális szökését Moszkvába.

A nyugtalanság fokozódott, amikor a tisztviselők észrevették, hogy Burgess is eltűnt. Az elhagyott autó felfedezése, amelyet Burgess a saját neve alatt bérelt, valamint Melinda Maclean „Roger Styles”-ről szóló tájékoztatása megerősítették a gyanújukat, hogy mindketten megszöktek. A brit hírszerzés azonban nem tudta, hogy hol tartózkodnak.

Amint Blunt megtudta, hogy mindketten eltűntek (lehet, hogy már eleve benne volt a tervben; mindenesetre Blunt mind az Egyesült Királyság, mind a szovjetek hírszerzési hálózatába be volt kötve), gyorsan felkereste Burgess londoni, New Bond Street-i lakását, és eltüntette a terhelő anyagokat. Amikor azonban az MI6 munkatársai később szintén átkutatták Burgess lakását, a cambridge-i kémhálózat ötödik tagját, John Cairncrosst terhelő iratokat találtak **(23B-8 szövegdoz)**. szintén átkutatták Burgess lakását, a cambridge-i kémhálózat ötödik tagját, John Cairncrosst terhelő iratokat találtak **(23B-8 szövegdoz)**.lakását, a cambridge-i kémhálózat ötödik tagját, John Cairncrosst terhelő iratokat találtak **(23B-8 szövegdoz)**.

23B-8 szövegdoboz. John Cairncross (1913-1995)

23B-9 fénykép. John Cairncross

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/John_Cairncross

Cairncross volt a Cambridge-i Ötök egyetlen olyan tagja, aki alacsony középosztálybeli családból származott. Azt mondták róla, hogy „szúrós személyiségét és társadalmi kifinomultságának hiányát” sztratoszférikus IQ-val kompenzálta. Kitűnő tanuló volt, például a külügyminisztériumi vizsgán magasabb pontszámot ért el, mint bármelyik másik jelentkező az osztályában.

Cairncross különféle pozíciókat töltött be a brit kormányban, többek között az FO-ban, a kincstárban, a miniszterelnök magánirodájában és az MI16-ban. Úgy tűnik, hogy a szovjetek számára 1942-43-ban volt a legeredményesebb, amikor a London melletti Bletchley Parkban működő kormányzati kód- és rejtjelfejtő tagozaton dolgozott. Később kiderült, hogy a Bletchley Park munkatársai feltörték Németország háborús katonai kommunikációjának ENIGMA kódját. Ez lehetővé tette Cairncross számára, hogy számos dokumentumot küldjön a szovjeteknek, ami hozzájárult ahhoz, hogy a Vörös Hadsereg legyőzze a tengelyhatalmakat a kurszki csatában, ami a keleti fronton a háború kulcsfontosságú fordulópontja volt.

Cairncross 1951-ben keveredett gyanúba, amikor az általa írt feljegyzéseket megtalálták Guy Burgess lakásában, közvetlenül azután, hogy Burgess és Maclean megszökött. Cairncross-t kihallgatták. Akkor, majd később is elismerte, hogy tájékoztatta Moszkvát, de azzal érvelt, hogy az motiválta a titkos információátadást, hogy úgy vélte, ez segíthet Hitler legyőzésében. Nem emeltek vádat ellene, de felszólították, hogy hagyja el Nagy-Britanniát, és soha többé ne térjen vissza.

Éveket töltött az Egyesült Államokban, Olaszországban, Franciaországban és Kanadában, többnyire egyetemeken tanított és irodalmi műveket publikált. Amikor Blunt kémkedése 1964-ben nyilvánosságra került, Cairncross-t ismét kihallgatták. Elismerte a kémkedést, de azt állította, hogy soha nem adott át Moszkvának Nagy-Britannia érdekeit sértő információkat. Ismét úgy döntöttek, hogy nem emelnek vádat ellene.

Miután több orosz titkosszolgálati ügynök nyugatra szökött, és KGB-dokumentumokat vitt magával, kiderült, hogy Cairncross kémkedése sokkal kiterjedtebb volt, mint amit bevallott.

n. Maclean és Burgess szökésének hatásai

Csak 1954 áprilisában – három évvel Maclean és Burgess szökése után –, amikor Vlagyimir Petrov, az MGB egyik vezető tisztje Ausztráliába szökött, tudta meg a Nyugat a legfontosabb új tényeket róluk.²¹⁶ Olyan dokumentumokat vitt magával, amelyekből kiderült, hogy Burgess és Maclean Cambridge-i éveik óta szovjet ügynökök voltak, hogy az MGB szervezte meg a szökésüket, és hogy a Szovjetunióban élnek és virulnak.

A két egykori FO nagyhíresség 1951-es szökése komoly törést okozott az angol-amerikai hírszerzési együttműködésben. A két ország közötti hírszerzési kapcsolat több évre szünetelt. Valójában állítható, hogy az angol-amerikai kapcsolatokban bekövetkezett törés, amelyet a Cambridge-i Ötök árulásairól szóló, egymás utáni leleplezések okoztak, nagyobb értéket jelentett a szovjetek számára, mint bármely információ, amelyet ezek a kémek Moszkvának szolgáltattak. És a róluk szóló igazság minden bizonnyal lerombolta azt a magabiztos brit feltételezést (a csúcson), hogy a felsőbb osztálybeli britek számára „elképzелhetetlen” volna elárulni a hazájukat. Szökésük hosszú távú zavarokat és erkölcsi válságot okozott a brit külügyi és diplomáciai szolgálatokban is.²¹⁷

Az FO önelégültsége a beszervezéssel és a biztonsággal kapcsolatban megtört, és bár később bevezették az alapos átvilágítást, a diplomáciai szolgálat szenvedett attól, amit Burgess életrajzírója, Andrew Lownie „a gyanakvás és a bizalmatlanság kultúrájának” nevez, amely még fél évszázaddal az 1951-es szökésük után is fennállt.

Amikor Philbyt is fenyegette a leleplezés, 1963-ban ő is Moszkvába menekült.²¹⁸

o. Az orosz V. Mitrohin további megdöbbenő leleplezései

Még Petrov MGB-tiszt 1954-es, valamint egy sor más, később szintén nyugatra szökött szovjet hírszerző ügynök által átadott információknál is pusztítóbb volt Vaszilij Mitrohin (1922-2004) bombaként robbanó kiteregetése. Ő a szovjet hadseregben őrnagyi rangot viselt, és a Szovjetunió külföldi hírszerző szolgálatának, a KGB Első Főigazgatóságának vezető levéltárosa volt. Titokban ellenzéki volt. Tizenkét éven át minden munkanapon lemásolta és kicsempészte, majd elrejtette a KGB legszigorúbban titkos aktáit. Az elloptott dokumentumok a bolsevik forradalomtól az 1980-as évekig tartó teljes időszakot lefedték. Az FBI úgy jellemezte a „Mitrohin-archívum” néven emlegetett anyagot, mint a „legteljesebb és legátfogóbb hírszerzési anyagot, amelyet nyugaton valaha bármilyen forrásból kaptak”. 1992-ben az Egyesült Királyság kiszöktette Mitrohint és teljes archívumát

²¹⁶ Az MGB szovjet hírszerző és kémelhárító ügynökség a KGB egyik elődje volt.

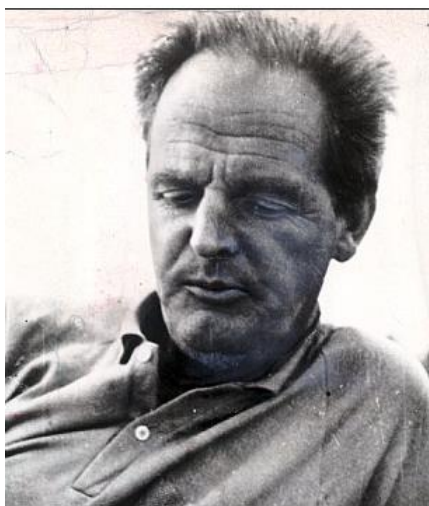
²¹⁷ Lásd, például Rebecca Was, *The New Meaning of Treason (Az árulás új jelentése*, London: Penguin, 1985). A szerző nemcsak a második világháborús árulók áradata mögött álló történelmet és tényeket dolgozza fel, hanem azokat a mindent felülíró társadalmi erőket is, amelyek a hazaárulásokhoz vezettek.

²¹⁸ Anthony Blunt és John Cairncross soha nem csatlakozott hozzájuk (az ő sorsukról lásd a **23B-7** és **23B-8** szövegdobozokat).

Moszkvából. Megjelentek a részletek arról, hogyan állította össze a gyűjteményét, hogyan mentették ki a britek, és lebilincselő részeket publikáltak a gyűjteményéből.²¹⁹

Itt csak egyetlen tényt említünk meg a Mitrohin-archívumból arra vonatkozóan, hogy a Cambridge-i Ötöket hogyan látta a szovjet hírszerzés, ahogyan azt az imént idézett szerző állította és dokumentálta: Moszkva úgy tekintett rájuk, mint egy csomó részeges alakra, akik nem tudnak titkot tartani. A KGB különösen Burgess-szel és Macleannel szemben volt kritikus. Azt már tudjuk, hogy Burgess egy züllött lump volt, aki állandóan ivott, és szinte mindenkinek azzal dicsekedett, hogy a szovjeteknek kémkedik. És láttuk Maclean gyakori küzdelmét is az alkohollal.

Zárjuk ezt a tanulmányt azzal a személlyel, akit a fejezet főszereplőjének választottunk, Donald Maclean-nel. A **23B-10 fénykép** megmutatja, mi történt vele középkorú éveiben. Ha ezt összevetjük azzal a fotóval, amelyen az látható, hogyan nézett ki pályafutása kezdetén (**23B-2 fénykép**), nem azt sugallja, hogy kémnek lenni – bármennyire izgalmasnak tűnik is a konspiráció kezdetben – jó foglalkozás, ha valaki normális, élvezetes életet szeretne élni.

23B-10 fénykép. Donald Maclean 40-es éveiben

Forrás: dailymail.co.uk/news/article-2682672/Drunks-secrets-KGBs-verdict-Cambridge-Five-

²¹⁹ Christopher Andrew és Vasili Mitrokhin, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB* (A kard és a pajzs: A Mitrohin-archívum és a KGB titkos története, NYC: Basic Books, 1999).

24A. Anyukám és a magyar titkosrendőrség; 3 telefontörténet

1. Bevezetés

Az alábbi 2. és 3. szakasz az „A közép-európai titkosrendőrségek szemmel tartanak” című, 23A fejezet folytatása. Mindkét szakasz középpontjában édesanyám áll, azzal összefüggésben, hogy meglátogatott engem és családomat az Egyesült Államokban. Miután megtudták, hogy kék útlevelet és amerikai vízumot kért, azonnal lecsapott rá a magyar titkosszolgálat, felkészítve őt arra, hogy milyen információkat kell hazahoznia a kapitalizmus e bástyájáról (2. szakasz). Visszatérése után a titkosszolgálat egyik ügynöke ismét rászállt, hogy „megbeszélje” vele az Amerikában szerzett tapasztalatait, azzal a céllal, hogy olyan információkhoz jusson, amelyek segítségével be tudnának engem szervezni ügynöknek (3. szakasz).

Egy jó író a dokumentált „kémtörténeteit” a titkosrendőrséggel tökéletes alapanyagként használhatná fel egy helyzetkomikumra építő vígjáték forgatókönyvének megírásához: egy titkosrendőrségi ügynök, aki csak egy kedves és kíváncsi, alacsony beosztású kormánytisztviselőnek álcázza magát, felkeresi ezt a „szerencsés polgárt”, aki az Egyesült Államokban tölthetett el egy kis időt, hogy csillapítaná szomját érdekes tényekkel arról a távoli országról, amelyről mindig is álmodott, de ahová soha nem juthat el.

Anyá egy igazán egyszerű, kedves és naiv lélek, de csak idegenekkel szemben (a saját otthonában egy vezénylő tábornok és egy fegyelmező őrmester kombinációja). Így őszintén elhiszi az idegen történetét, és teljes szívvel igyekszik a kedvében járni. De mivel ő valóban egy egyszerű, egyenes ember, akit nem érdekel a politika, vagy bármi, ami a háztartásán, a családján és a csinosítgatáson kívül esik, ezért még az Egyesült Államokban is csak ezekre a dolgokra figyelt, arra nem, amikor a politikai nézeteimről beszéltem. Amikor az amerikai választásokról vagy bármi másról beszéltem neki, ami kívül esett a szűk érdeklődési körén, úgy tett, mintha figyelt volna, de valójában nem figyelt. Így nem is értette, és nyilvánvalóan nem is emlékezett arra, amiről beszéltem. A személyiségének egy másik aspektusa volt, hogy képtelen volt hazudni.

Az Egyesült Államokból való visszatérése után a titkosrendőr pasas meglátogatja anyát otthonában. Az ilyenkor hozzá van szokva, hogy eleinte csak hazugságokat hall. Hírnevét arra építette, hogy képes „megtörni” minden ilyen bűnös hazudozót, és kollégáinak dicsekszik azzal, hogy erre milyen sokféle módszere van.²²⁰

A „hősnő” és a „hős” (ebben a potenciális színpadi bohózatban) egymással szemben ülnek; mindkettőjüknek megvan a maga szilárdan vallott – de téves – meggyőződése a másik viselkedéséről és indítékairól.

A 4. és 5. szakasz két másik igaz történettel szolgál. Az elsőben szintén anyá szerepel. Amikor a hetvenes évek közepén egy Világbank-delegáció tagjaként Budapesten jártam, meglátogattam a szüleimet is. A náluk töltött két rövid idő alatt anyá keserűen panaszkodott, hogy a kommunista hatóságoktól nem kaptak engedélyt arra, hogy a lakásukba bevezessék a telefont. Ez egy sor alig hihető eseményhez vezetett, amelyek

²²⁰ Ezeket a tényeket anyám „állambiztonsági” tisztviselőjéről tisztán véletlenül tudtam meg az 1990-es rendszerváltás után.

bepillantást engednek abba, hogyan működött még a viszonylag „liberális” magyarországi kommunista rendszer is, Kádár János kommunista pártfőnök vezetésével (4. szakasz).

Éppen, amikor ezt a fejezetet írtam, 2023 szeptemberében, az egyik unokám, Lizzi, meglátogatott az Egyesült Államokból. Kevesebb mint 24 órát maradt, egy másik európai fővárosból, ahol üzleti tárgyalása volt, tett egy budapesti kitérőt. Elmondtam neki az e fejezet 4. szakaszában szereplő történetet. Ahogy befejeztem – 60 évvel a 4. szakaszban leírt események után –, történt egy Lizzit érintő telefonos „kőjáték”, ami egyszerűen lenyűgözött. (A technikai dolgokhoz gyakorlatilag analfabéta vagyok, különben Lizzi telefonos epizódja, amelyet az 5. szakaszban mesélek el, nem lett volna számomra annyira szokatlan). Mindenesetre úgy döntöttem, hogy szembeállítom a két telefonos eseményt, amelyek hatvan év különbséggel történtek. Biztos vagyok benne, hogy az olvasó rá fog jönni, mire célok az egymás mellé helyezésükkel.

Aztán, éppen amikor ezt a fejezetet véglegesítettem (2023 júniusában), egy másik telefonos „esemény” jutott a tudomásomra, amely még jobban meglepett, mint az előző. Biztos vagyok benne, hogy mind a két utóbbi telefonos „eseményt” a mai generáció legtöbb, fejlett ipari országokban élő tagja rutinszerűnek fogja tartani. Ugyanakkor feltételezem, hogy e fejezet idősebb olvasói közül jó néhányan ugyanúgy megdöbbennek azon, hogy mire képes ma már a technológia, mint én, amikor megtudtam a 6. szakaszban felidézett harmadik telefonos történet részleteit.

2. Háttérnyomozás és „felkészülés” Magyarországon

A titkosrendőrségi aktámból (23A fejezet) megtudtam, hogy a családfámat egészen a nagyszüleimig visszamenőleg elkészítették, beleértve a nagynéniket, nagybácsikat és unokatestvéreket is. Édesanyámat 1965. augusztus 17-én 8:50-től 14:00-ig (5 óra!) alaposan kikérdezték rólam, miután útlevéért folyamodott, hogy 1966-ban meglátogasson engem és a családomat New Yorkban. A vele folytatott hosszú interjú ürügye az volt, hogy a tisztviselő meg akart győződni arról, hogy elegendő forrásom van-e ahhoz, hogy eltartsam őt az USA-ban, hogy anyám esetleg ne nyomorogjon New Yorkban. Később hozzátette, hogy ő személy szerint, mint magánember, nagyon kíváncsi az USA-ra, és hálás lenne, ha érdekes tényeket hozna haza Amerikáról.

Anyám elemében volt az interjú alatt; túl ártatlan és tapasztalatlan volt ahhoz, hogy gyanítsa, hogy az interjúztatónak az az oka, amiért ilyen nagy érdeklődést mutatott a velünk való közelgő találkozása iránt, csak egy fedősztori volt. Öt órán keresztül nyomta a szöveget az ügynöknek, mesélt az életének részleteiről, a csodálatos családjáról, és azokról a részletekről, amelyeket az én Egyesült Államok-béli életemről tudott. Többek között hangsúlyozta, hogy mennyire elszántan ellenezte, hogy feleségül vegyem Erikát (részletek a 20A fejezetben). Idézem az ügynök kihallgatási jegyzőkönyvéből (sikertelenül megszereztem a titkosrendőrségi dossziémból a másolatát), amit anyám mondott:

„Még 1000 forintot is elköltöttem egy telefonhívásra, hogy megpróbáljam lebeszélni arról, hogy feleségül vegye azt a nőt; eredménytelenül.” Hangsúlyozta, hogy mennyivel jobb a fia amerikai protézise, mint a magyarországi. Kikérte a kérdező véleményét a húgom, Kata (akkor 18 éves volt) iskoláiról: „Azon gondolkodunk, hogy egy-két évre elküldjük a bátyjához az USA-ba, hogy megtanuljon angolul, aztán ha ott kapna egy jó állást, esetleg férjhez menne,

akkor haza sem jönne”. *[Szegény ártatlan, egyenes anyukám! Nem csoda, hogy a húgom nem kapott útlevelet, amikor kérvényezte!]*

A kérdezőbiztos beszámolója folytatódik:

Közöltem Márer asszonnyal, hogy mivel nagyon szimpatikusnak és őszintének találtam, meg kellene találnunk a módját, hogy beszélgessünk, miután hazatér az USA-ból. Ő készségesen beleegyezett, és azt javasolta, hogy majd felhív telefonon. Tiltakoztam, és úgy váltunk el, hogy majd én hívom fel, esetleg megint meglátogatom az otthonában. A fedő indokom az volt, hogy szívesen megismerném az USA-t, amiről annyit hallottam, de még sosem láttam. Azt mondta, hogy szívesen látna nála, és felajánlotta, hogy megmutatja a fia leveleit *[az én leveleimet]*, amelyekből több kilónyi van nála. Nagyon érdekesek; sok érdekes dolgot tartalmaznak az USA-ról. Azt is felajánlotta, hogy bemutat Pálnak *[azaz nekem]* a következő évben, amikor terve szerint a családjával Magyarországra jön. *[Akkoriban nem tartottam biztonságosnak, hogy Magyarországra menjek, ezért Erika, Lisa, Heidi és én 1966-ban a jugoszláviai Cavtatban találkoztunk Anyával, Apával és a húgommal, Katival.]*

3. Anya kikérdezése, miután visszatért az Államokból

Telefonos megerősítés után 1966. július 7-én, 10:45-től 13:30-ig meglátogattam „Mantoux” édesanyját otthonában. Hosszasan beszélt a fiáról és a családjáról, valamint a benyomásairól. Sajnálatos módon a minket igazán érdeklő dolgokról, a fia munkájáról és nézeteiről semmi érdemlegeset nem tudott mondani. Újra és újra hangsúlyozta, hogy mennyire szégyelli, de semmit sem tud arról, hogy a fia hol és mit tanít, milyen témákat kutat, kik a barátai, milyen nézetei vannak a beilleszkedésről, a vietnami háborúról, a békés egymás mellett élésről stb. stb. ... Bár a fia többször tartott neki kiselőadást a politikáról, ezek a témák annyira távol állnak az érdeklődési körétől, és annyira nem érdeklik, hogy percekben belül teljesen elfelejtette őket. *[Ez nem egy ügyes álca, ez az én igazi anyukám.]*

Miután beszámol anyja sok részletéről a New York-i családi körülményeiről (hogyan van berendezve a lakás, hogy vettünk egy használt VW-t stb.), az interjúkészítő összefoglalója folytatódik:

Mantoux teljesen beilleszkedett az amerikai életbe, nincs honvágya, és nem beszél arról, hogy hazatérést tervezne. ... Néhány hónappal ezelőtt Mantoux felesége otthagya a munkahelyét (irodai munkát végzett, IBM írógépet használt) és nem fog többet dolgozni, mert Mantoux ragaszkodik hozzá, hogy otthon maradjon és vezesse a háztartást. Mantoux szerint most már elég jól megy neki – az órábéré 5 dollár – ahhoz, hogy megengedhesse magának ezt a luxust. *[Hogy az állítólagos ragaszkodásom, hogy Erika maradjon otthon, és hogy az órábérem 5 dollár, anyám találmánya volt-e, vagy az interjúkészítőé, nem tudom. Egyik állításnak sem volt semmilyen alapja.]*

Anyám rövid megjegyzése alapján, miszerint 1966-ban tervezem, hogy Európába jövök, és meglátogatom őket, a titkosszolgálatok felkészültek arra, hogy Budapestre jöjünk. Figyelmeztetéseket küldtek a magyarországi útlevél-ellenőrzésre és a washingtoni nagykövetségre, hogy jelentkezzenek, amikor vízumot kérek. Mint említettem, 1966

nyarán négyen találkoztunk a szüleimmel és Katával a jugoszláviai Cavtatban, ahol kéthetes vakációt töltöttünk. Szemelvények az aktából:

Mantoux feleségének koraszülött gyermeke miatt, aki meghalt [nem igaz, Erikának vetélése volt], 1967-68-ra halasztották az európai utazásukat. Ennek ellenére valóban találkoztak magyar rokonaikkal Jugoszláviában. Csatolom a Jugoszláviában készült fényképeket. [Csatolva van 12 fotó másolata, amelyeket bizonyára a családomtól szereztek be, mert az egyik fotó az egykori Florida Southern College-béli professzoromnak és feleségének nálunk, az USA-ban tett látogatását ábrázolja. A családi fotókkal kapcsolatban, hogy ki kicsoda, azt abban az aktában tisztázzák, amelynek másolatát mindkét titkosszolgálati „állomásra” elküldték az USA-ban – feltehetően New Yorkba és Washingtonba.]

Úgy tűnik, hogy Mantoux észrevette a személye iránti érdeklődésünket, ezért szervezték meg konspiratív módon a találkozót [Jugoszláviában]. De az is lehetséges, hogy egyszerűen nem mert hazajönni, mert félt az ország illegális elhagyásának („disszidálásának”) következményeitől. Ez utóbbi kevésbé valószínű. Az elvtársaknak ezt figyelembe kell venniük, amikor megfigyelik őt, vagy amikor személyesen találkoznak vele. [Valójában a második volt a valódi ok. Semmi konspiratív nem volt abban, hogy Jugoszláviában találkoztunk a magyar családdal. Szüleim és Kata húgom útlevelet kértek és kaptak, és a magyar államtól mindketten kaptak fejenként 5 dollárt a „költségek” fedezésére, amíg nem találkoznak velünk.]

Az aktában van az egyik hazaküldött levelemnek és édesanyám egyik hozzánk írt levelének megjegyzésekkel ellátott másolata. Hogy a tucatnyi levélváltásból miért csak az egyik került az aktába, nem tudom.

4. Három telefonos történet 60+ év különbséggel: Az első epizód

A kommunista Magyarországon az 1960-as években az átlagemberek nem juthattak saját telefonhoz, mert a rezsim veszélyesnek tartotta, hogy kapcsolatban legyenek (és így információt cseréljenek, vagy esetleg megpróbáljanak mondjuk rendszerellenes tüntetést szervezni).

Az alább említett események az 1960-as évek közepén történtek, nagyjából egy évtizeddel azután, hogy menekültként Magyarországról az USA-ba emigráltam. Abban az időben, és még évtizedekig utána is, politikailag nem volt biztonságos meglátogatnom a szüleimet Magyarországon, ezért elintéztem, hogy Cavtatban (egy kisváros az akkori Jugoszláviában, a mai Horvátországban) találkozzam velük. Mivel szüleim friss nyugdíjasok voltak, kaptak magyar útlevelet, valamint jugoszláviai turistavízumot, de csak azután, hogy benyújtották közjegyzői nyilatkozatomat arról, hogy minden költségüket fedezem Magyarországon kívül. Így találkoztunk Cavtatban néhány napra.

Szüleim legfőbb panasza a kommunista Magyarországon való élettel szemben az volt, hogy a hatóságok többször is elutasították kérelmüket, hogy kapjanak rendes telefont, annak ellenére, hogy hajlandóak voltak kifizetni a közzétett, meglehetősen magas bekötési díjat. (A telefon *de facto* nem volt elérhető a köznép számára, de ezt a rezsim nem akarta nyilvánosságra hozni). Édesanyámat különösen bosszantotta, hogy nem tudott beszélni édesanyjával, amikor az átmenetileg másik gyermekénél volt, vagy a bátyjával, a nővéreivel és családjaikkal, akik Budapest különböző távoli kerületeiben

laktak. Bántotta ez a helyzet, tekintve, hogy valamennyi testvére és házastársuk friss nyugdíjas volt.

Néhány hónappal Cavtat után részt vettem egy nemzetközi konferencián Genfben, ahol felújítottam szakmai és személyes barátságomat Ehrlich Évával, Magyarország egyik vezető közgazdászával, aki történetesen az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában (ECE) dolgozott magas beosztásban, a magyar kormány által delegálva. (Ehrlich Éváról bővebben az alábbi 24A-1 szövegdobozban.) Elmeséltem neki szüleim keserű panaszait arról, hogy képtelenek egy egyszerű telefonhoz hozzájutni.

Éva egyik szakterülete az európai infrastruktúrák összehasonlító tanulmányozása volt, a távközlés pedig néhány könyvének, cikkének és tanácsadásának középpontjában állt. A konferencia végén felkerestem Évát az ECE-ben, hogy elbúcsúzzak tőle. Azt mondta:

Úgy örülök, hogy beugrottál. Olyan híreim vannak számodra, amelyeket levélben nem szerettem volna közölni. „Meleg helyről” [azaz a leghitelesebb forrásból] tudtam meg, hogy a szüleid hogyan tudnának telefonhoz jutni: Ha orvosi igazolást tudnának benyújtani arról, hogy kiskorú gyermekük élete veszélyben lenne, ha valamilyen ritka rohamot kapna, és nem tudnának értesíteni téged, hogy azonnal kórházba szállítsák. Az említett tüneteknek annyira szokatlanoknak kellene lenniük, hogy ne indokolják, hogy az iskola mentőt hívjon, így a szüleidnek kellene téged telefonon értesíteniük.

A szüleimnek sikerült ilyen igazolást szereznük egy orvostól (szép tiszteletdíjért). Szerencsére volt egy 17 éves lányuk (néhai húgom, Kata), aki akkor már végzős volt a gimnáziumban, így konzultáltak annak munkatársaival, elmagyarázva az orvosi kérés célját. Pár hét múlva egy vadonatúj, fényes, fekete, bakelit telefont szereltek fel a szüleim (és jómagam egykori) csillaghegyi családi házába.²²¹

²²¹ Itt említek meg egy másik érdekes telefonos epizódot, amely a hetvenes évek közepén történt, amikor a bloomingtoni Indiana Egyetemen vendégül láttam a magyarországi Politbüro tagját, Nyers Rezsőt, aki a magyar delegációval érkezett az éves amerikai-magyar gazdasági kerekasztal tárgyalásra. Nyers külön jött, én vettem fel és én is vittem vissza őt az indianapolisi repülőtérre, így több órán át beszélgethettünk személyesen, amelynek során "jól kijöttünk egymással", és igazi barátságban váltunk el. Felajánlotta, hogy keressem meg, ha bármire szükségem van Magyarországon. Hamarosan valóban szükségem volt a segítségére: időpontot kellett kérnem a Politbüro egy másik tagjához, a híres Horváth Edéhez, a győri Rába Motor Zrt. vezérigazgatójához, Európa egyik legnagyobb motorgyártójához. A Cummins Engine-nek, a világ egyik legjelentősebb motorgyártójának a tanácsadója voltam az Indiana állambeli Columbusban. A Cummins azt remélte, hogy képes leszek kideríteni, miért nem volt hajlandó Horváth Ede beleegyezni a Cummins által javasolt nagyszabású üzletbe, amely a cég vezetői szerint rendkívül előnyös lett volna a Rába számára. Nem sokkal később a Világbank küldöttségének külsős tagja lettem, akit a magyar kommunista kormány látott vendégül, így ebben a minőségemben biztonságban voltam, hogy rövid ideig Magyarországon maradjak. Ekkor kértem meg Nyers Rezsőt, hogy legyen szíves megszervezni nekem egy személyes interjút Horváth Edével. Nyers úr felemelte a különleges "K-telefont", amely Magyarország összes vezető kommunistáját és kormánytisztviselőjét összekötötte, és kérte, hogy beszélhessen Horváth úrral. Pillanatokon belül kapcsolták. És mielőtt a kétperces "csevegésük" véget ért volna, máris kaptam egy időpontot, hogy másnap reggel Győrben találkozam Horváth Edével az irodájában.

A **27A. fejezetben** találja az olvasó Horváth úr érdekes magyarázatát arra vonatkozóan, hogy miért utasította vissza a Cummins vonzónak tűnő ajánlatát.

24A-1 szövegdoboz.

Ehrlich Éva (1932-1969): Kiváló közgazdász és kedves barát

Évával számos nemzetközi konferencián találkoztam sokfelé a világon, és mindig lenyűgözött hatalmas tudása, angol kifejezőképessége, valamint sziporkázó és kedves személyisége. Az 1960-as években egy évet töltött a Pennsylvanai Egyetemen vendégkutatóként, ahol közgazdasági doktorandusz voltam. Összebarátkoztunk, és hamarosan felfedeztük, hogy közös a kutatási érdeklődési területünk.

Később együtt is és egymástól függetlenül is dolgoztunk az úgynevezett “fizikai mutatók” módszerének alkalmazásán a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok akkori központi tervgazdasága GDP/GNP-jének becslésére. Ez akkor vált “forró témává”, amikor először Magyarország, majd a régió többi országa is a Világbank és később az IMF tagja lett. Mivel a termékek hazai árai, valamint valutaárfolyamaik önkényesek voltak, olyan módszereket kerestünk, amelyekkel GDP-jüket/GNP-jüket úgy lehetett megbecsülni, hogy azok összehasonlíthatók legyenek a kialakult piacgazdaságokéival. Az egyik ok, amiért fontossá (és politikailag érzékennyé) vált az egyes tervgazdaságok egy főre jutó, dollárban kifejezett össztermelésének a valóságot tükröző számítása, az volt, hogy ez a statisztika volt az alapja annak a döntésnek, hogy egy ország kapjon-e világbanki támogatást.*

Évát a gazdasági fejlődés kulcsainak megtalálása is érdekelte. Ez arra készítette, hogy összehasonlító kutatásokat végezzen; például, hogy mi volt Japán és Amerika lenyűgöző gazdasági teljesítményének titka, és mi lenne a tanulságuk Magyarország és a többi kelet-közép-európai ország számára. Arra összpontosított, hogy a szegény országok hogyan tudnának felzárkózni a fejlettebbekhez. Kutatásai rámutattak a felzárkózni kívánó nemzetek infrastruktúra fejlesztésének fontosságára. Ennek köszönhetően vált a távközlés vezető európai szakértőjévé. Az ezen a területen szerzett ismeretei és kapcsolatai tették lehetővé számára, hogy a családom telefonproblémájára egy furcsa, de hatékony megoldást találjon, amelyet a szövegben részletezek.

Éva és az őt mindenben támogató, lenyűgöző tudású – szintén közgazdász – férje, Révész Gábor kulcsfontosságú szerepet játszott a közös magyar-nemzetközi Kék Szalag Bizottság munkájában, amely a központi tervgazdaság rendszeréből a piacgazdaságba való átmenet programját dolgozta ki Magyarország számára (részletesen a 40A fejezetben).

* Lásd például a Világbank számára készített és kiadott *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe*, (A Szovjetunió és Kelet-Európa dollárban kifejezett GNP-je, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1985) című munkámat.

5. Három telefonos történet: A második epizód

A második telefonos történet célja, hogy dokumentáljam a távközlésben az elmúlt évtizedekben bekövetkezett elképesztő technikai fejlődést. E második "telefonos incidensig" sok ilyen fejlődéssel nem voltam tisztában, szinte műszaki analfabéta

voltam. Például még mindig nincs okostelefonom. Az idősebb olvasók, akik emlékeznek a magyarországi (és a régió más részein zajló) kommunista korszakra, bizonyára értékelni fogják mind az alább elbeszélte technikai "csodát", mind pedig a meglepődésemet azon.

* * *

Fussunk előre 60 évet az 1970-es évek közepétől, az első telefonos történetétől 2023-ba. Az alábbi eset Budapesten játszódott, ahol nyugdíjas koromban ismét állandó lakos vagyok. Egyik unokám, Elisabeth (Lizzi) Duncan (1988-), a 12 éves dédunokám, Connor egyedülálló édesanyja, egy olaszországi üzleti útja után itt látogatott meg. Lizzi és Connor egy aprócska New Jersey-i településen, Wallban élnek. Az időeltolódás New Jersey és Budapest között 6 óra. Lizzi alig várta, hogy beszélhessen a fiával, és hogy én is beszélhessek, mielőtt éjszakára visszatér a szállodába. Budapesten este 10 óra van, Wallban pedig délután 4 óra – körülbelül ebben az időben teszi ki Connort az iskolabusz az otthonuk közelében. Lizzi telefonja GPS-nyomkövetővel van felszerelve, amely, ha bekapcsolja, megmutatja a fia tartózkodási helyét majdnem olyan tisztán, mintha ott állna mellette. Lizzi bekapcsolja a nyomkövetőt, és mi itt, Budapesten nézzük, ahogy az iskolabusz lassan halad Wall egyik mellékutcájában, és gyakran megáll, hogy néhány gyerek leszállhasson. Látjuk, ahogy Connor leszáll a buszról, és elindul haza, mintha csak ott lennénk. Figyeljük, ahogy kinyitja az ajtót és belép a házba. Két perccel később Lizzi telefonál Connorról. És én is, egy dédunokával, akit életemben csak egyszer láttam, egy évtizeddel ezelőtt.

24A-1 fénykép. Dédunokámmal, Connorról, 2015-ben
Forrás: Marer családi album.

6. Három telefonos történet: A harmadik epizód

Ez a – látszólag jelentéktelen – epizód 2024 januárjában játszódott.

Egyik szomszédunk a munkából hazafelé menet be akart ugrani hozzám, hogy megbeszéljünk egy apróságot. Útközben elővette a telefonját és a leveleit nézegette, amikor becsöngetett hozzánk. Kinyitottam az ajtót, és intettem neki, hogy üljön le, mert éppen telefonáltam. Így is tett, és nyitogatta a leveleit, miközben arra várt, hogy

befejezzem. Éppen akkor tettem le a telefont, amikor az utolsó levelét megnyitotta, rápillantott, és valami olyasmit motyogott, hogy "hm", és meghökkenten nézett rám. – „Rossz hírek?” – „Egyáltalán nem. Csak meglepődtem, hogy a Google és a telefontársaságom mennyit tud rólam, és hogy így az orrom alá dörgölik az egészet.”

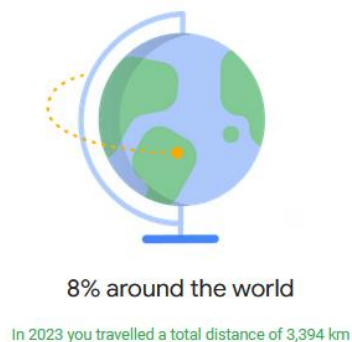
Látva érdeklődő pillantásomat, megmutatta a levelet, és – miután kifejeztem csodálkozásomat a tartalmán – megengedte, hogy lemásoljam és itt közzé tegyem, csak a nevét töröltem:

Mr. XYZ: Itt van a 2023-as idővonalának frissítése.

Ön azért kapja ezt az e-mailt, mert mobiltelefonján bekapcsolta a Helyszínelőzményeket, egy Google-fiókhoz tartozó beállítást, amely Idővonalat készít, egy személyes térképet az Ön által meglátogatott helyekről és a bejárt útvonalakról, valamint a 2023 során tett utazásairól.

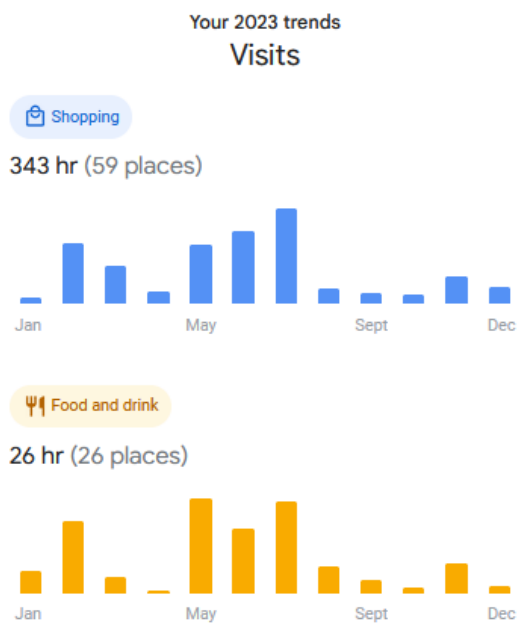
Ennyi helyen járt 2023-ban

2023-ban 3394 kilométert tett meg

Utazások gépkocsival és tömegközlekedéssel

Üzletekben és éttermekben eltöltött idő

Highlights Cities visited

Esztergom

Meglátogatott városok

Ezután következnek a tucatnyi város és a több száz meglátogatott hely fotói, nem a szomszédom által készített fotók, hanem a Google és a telefonos cég által generált stockfotók.

A levél jelentős további adatokat tartalmazott, mint a fentiek, összegezve az életére vonatkozóan (mivel nála volt a telefon, és be volt kapcsolva a Helyszínelőzmények funkció).

* * *

Megdöbbentett, és még mindig döbbent vagyok, hogy a telefontechnológia milyen sokat fejlődött alig több mint két generáció alatt. Elképzelhető, hogy ha egy apró, gombostűfejnyi eszköz van egy embernél, vagy akár csak a közelében, akkor minden egyes tevékenységét nyomon lehet követni. Biztos vagyok benne, hogy ez nem képzelgés; egészen biztos, hogy vannak ilyen esetek.

Milyen izgalmas és milyen ijesztő!

24B. Esettanulmányok a magyar titkosrendőrség módszereiről

1. Bevezetés

Ez a fejezet az 1990-91-es magyarországi politikai változások után megjelent fontosabb könyvek összefoglalása, alkalmanként utalva az NDK titkosszolgálatára (a hírhedt Stasi), valamint a Szovjetunióban és most Putyin Oroszországában működő titkosszolgálatok működésére.

A 2. szakasz az 1956-os magyar forradalom előtti magyarországi titkosrendőrségről szól.

A 3. szakasz felidézi, hogy miután a Vörös Hadsereg leverte a forradalmat, és Moszkva hatalomra juttatta Kádár Jánost, Rákosi egykori foglya, az állítólagos reformer hogyan támaszkodott elődjei titkosrendőrségére hatalma megszilárdítása érdekében. Ez a magyar származású brit író, George Mikes könyvén alapul.

A 4. szakasz részletesen idéz a jól megírt és teljeskörűen dokumentált könyvből, kiemelve néhány szokatlan titkosrendőrségi ügyet a Kádár-korszakból.

Az 5. szakasz összefoglalja a magyar titkosszolgálati ügynökök változatos tapasztalatait a beszerkezéssel kapcsolatos nézeteikről és kezdeti tapasztalataikról.

A 6. szakasz a keletnémet Stasi jól megőrzött és egy német szakértő által mesteri módon bemutatott ügyei alapján érdekes tényeket idéz, hogy mit talált bizonyos kérdésekben, amelyek a magyar (és más) közönség számára is érdekesek lehetnek, mint például az informátori lét pszichológiájának és szociológiájának kutatása.

Az utolsó, 7. szakasz két kortárs könyvet ismertet, amelyek a szovjet és a mai orosz titkosrendőrség szervezetét és gyakorlatát dokumentálják.

2. Titkosrendőrség az 1956-os magyar forradalom előtt

A titkosrendőrségi kézikönyvek és hasonló egyéb dokumentumok, amelyeket George Mikes brit-magyar újságírónak személyesen sikerült megszereznie Budapesten, az 1956-os magyar forradalom idején, amikor több titkosrendőrségi épületet átkutattak, szolgálnak *A Study in Infamy: The Hungarian Secret Police* című könyvének alapjául.²²² **(24B-1 szövegdoz.)**

Szinte teljes képet adnak egy szovjet mintára szervezett és felügyelt társadalomról. (8. o.)

A lényeg az, hogy az 1956 előtti magyarországi titkosrendőrségi rendszer a szovjet (sztálini) mintán alapult. ... Már sokszor hallottuk a szerencsétlen áldozatok hangját; itt maga az ÁVO [a magyar titkosrendőrség neve, amikor a kommunisták a második világháború után átvették a hatalmat Magyarországon] szólal meg. (8. o.)

²²² London: Andre Deutsch kiadó, 1959. A könyv címe az én fordításomban (nem tudok róla, hogy valaha is megjelent volna magyarul), *Egy aljasság története: A magyar titkosrendőrség*.

24B-1 szövegdoboz. George Mikes (1912-1987): magyar származású brit író

Újságíróként kezdte Magyarországon, 1938-ban két magyar lap londoni tudósítója lett. Ahogy a náci fenyegetés egyre nőtt a kontinensen, úgy döntött, hogy az Egyesült Királyságban marad. A BBC magyar részlegében dolgozott. Mikes élete során három tucat könyvet publikált. Leghíresebb műve a humoros *How to be an Alien (Hogy kell idegennnek lenni)*, amelyet több mint egy tucat másik követett, amelyek különböző nemzetiségeket gúnyoltak ki. Komoly könyveket is írt, legfontosabb a *The Hungarian Revolution (A magyar forradalom)*, London: Andre Deutsch, 1957), amelynek során a BBC riportereként visszatért Budapestre. A rövid ideig tartó kaotikus forradalom idején került a birtokába a magyar titkosrendőrség több szigorúan titkos utasítási kézikönyve, többek között a külső megfigyelésről, amely az *A Study in Infamy: The Hungarian Secret Police* című művének alapjául szolgált, amelyre e fejezet 2. szakasza nagyrészt épül.

A titkosrendőrség alapja – amint az irataikból világosan kiderül – a besúgók hatékony és megbízható rendszere. ... Kiket választanak ki besúgónak? [Mikes a titkosrendőrségi kézikönyvből idéz]:

A biztosítási ügynökök, bérbeszedők, gázóra-leolvasók, orvosok és állatorvosok kiváló informátorok, akárcsak a kéményseprők: ők általában szabadon mozoghatnak az emberek házaiban; gyakran egyedül maradnak a különböző helyiségekben; gyakran baráti beszélgetésekbe bocsátkozhatnak; és senki sem gyanakszik rájuk. (9. o.)

A rövidítve ÁVO vagy ÁVH néven emlegetett titkosrendőrségi szervezet 1956 előtti történetének három szakasza volt:²²³ Az első, az 1946-os megalakulásától Sztálin 1953-as haláláig és Nagy Imre első miniszterelnökségéig terjedő időben egyre jobban felduzzadt és ellenőrizetlenebbé vált – olyan hatalommá, amely a törvényesség betartása nélkül kormányozta az országot; állam lett az államban.

A második szakaszt a Sztálin 1953-as halálát követő moszkvai változások indították el, amelyek lehetővé tették, hogy Nagy Imre legyen a magyar miniszterelnök:

Nagy súlyos – de nem halálos – csapásokat mért az ÁVO-ra. Rákosi Mátyás maradt a párt titkára, így Nagy hatásköre korlátozott volt. Ennek ellenére az ÁVO-terror jelentősen enyhült, sokak számára megnyíltak a börtönkapuk, a legrosszabb koncentrációs táborokat feloszlatták. Elismerték az ÁVO hatalommal való visszaélését, számos pert újra tárgyaltak, az éveket börtönben töltött embereket felmentették és anyagilag kárpótolták. (22. o.)

²²³ Az ÁVO az Államvédelmi Osztály rövidítése. A nevét 1948 szeptemberében Államvédelmi Hivatalra (ÁVH) változtatták, de funkciójában érdemi változás nem történt, így az ÁVO és az ÁVH felcserélhetően használható. Mivel a közvélemény a titkosrendőrséget továbbra is ÁVO-ként emlegette, itt az 1956-os forradalomig ezt a rövidítést használom.

A harmadik szakasz alig több mint egy évig tartott, Nagy 1955-ös leváltásától, amikor Rákosi visszatért a teljes hatalomba, és megpróbálta újra bevezetni az ÁVO-terrort, egészen az 1956. októberi forradalomig. Bár Rákosi bizonyos mértékig sikerrel járt, tudta, hogy a moszkvai változékony politikai helyzet miatt óvatosan kell eljárnia.

3. Kádár a titkosrendőrségre támaszkodik hatalmának megszilárdítása érdekében

Hogy miért és hogyan választotta Moszkva Kádár Jánost, hogy ő legyen Magyarország kommunista vezetője, miután a Vörös Hadsereg leverte a forradalmat, arról a **17B fejezetben** olvashattunk.²²⁴ Hogy Kádár hogyan támaszkodott a felújított titkosrendőrségre (az 1956 végi hatalomátvétele és a politikai gyeplő 1962 körüli meglazítása közötti időszakban), hogy megállítson minden a szovjetek által megszabott rendszerével szembeni ellenállást, azt a 17B fejezet 4. szakasza, „A Kádár-kormány megtorlása” című szakasz idézi fel.

Figyelemre méltó, hogy Kádár, akit Rákosi kommunista titkosrendőrsége bebörtönzött és megkínzott (aki ezt azért tette, hogy Sztálin kegyeibe férközzön azzal, hogy Magyarországon is kirakatpereket szervezett), és aki nyilvánosan felemelte a szavát az ÁVO által elkövetett törvénytelen atrocitások ellen, mégis újjáépített egy nagy titkosrendőrségi hálózatot. Hogy miért? George Mikes elmagyarázza:

Egy kommunista diktatúra – vagy bármilyen más diktatúra – nem létezhet hatékony terrorszerv nélkül. (10. o.) A kádári titkosrendőrség új arculatával természetesen ugyanolyan hatékony terrorszerv, mint elődje. (11. o.)

Kádárnak is tudnia kellett, hogy a titkosrendőrség nemcsak leendő áldozataira, hanem pillanatnyi gazdáira is állandó veszélyt jelent. A forradalom felfalja saját gyermekeit, a titkosrendőrség felfalja saját apáit. Oroszország legtöbb rendőrfőnöke – Berija volt az utolsó a sorban – hóhérok keze által halt meg [majd követik a magyarországi példák]. (11. o.)

Kádár újjászervezett titkosrendőrségével kapcsolatban Mikes egy bennfentest idéz:

Egy budapesti központú különleges egység feladata, hogy összegyűjtse az Egyesült Államokban (és feltehetően Angliában és más nyugati országokban is) élő összes személy nevét és címét. A listát az ottani titkosrendőrség ügynökei állítják össze és ellenőrzik. A cél az, hogy megtalálják azokat az

²²⁴ Az események napról napra történő összefoglalójában lásd az 1956. november 3-i bejegyzést, amely a Brioni szigeti Hruscsov és Tito közötti megbeszélést idézi arról, hogy miután a Vörös Hadsereg biztos leveri a forradalmat, Münnich vagy Kádár kerüljön a magyar kormány élére. A kádári titkosrendőrségnek erről az időszakáról szóló másik, esettanulmányokat tartalmazó könyv: Gál Éva, *Lejáratás és bomlasztás: Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében* (Budapest: Nagy Imre Alapítvány, 2013). Megemlíti Tardos Mártont (251. o.) és Szelényi Ivánt (264. o.). Egy másik portré erről a korszakról, egy főleg börtönökben praktizáló orvos, maga is rabként: Dénes Béla, *Ávós-világ Magyarországon* (Győr: Kairosz Kiadó, 1999).

embereket, akik zsarolhatóak lehetnek. Ezekkel a személyekkel aztán közlik, hogy családjuk biztonsága Magyarországon teljes mértékben attól függ, hogy hajlandóak-e együttműködni a kommunistákkal. Ez az együttműködés történhet menekülteknek álcázott, valójában nyugatra „szökött” szovjet/magyar kémügynökök bevándorlásának támogatásával.

Más szóval, a kerék körbeért. Kádár, aki elszenvedte a Rákosi-rendszer minden atrocitását és megaláztatását; aki megesküdött, hogy Magyarországon soha többé nem sötétíti be az emberek életét a rendőrterror; aki alapos tisztogatást ígért a titkosrendőrség soraiban, ehelyett újjászervezte azt, ugyanazokkal a módszerekkel és ugyanazt a kegyetlen és gonosz harcot folytatva az ország rendes, tisztességes emberei ellen, mint amit gyűlölt riválisa és elődje alkalmazott. (68. o.)

Az újjászervezett titkosrendőrség fő feladata az volt, hogy bizonyítékot szolgáltatson a Nyugat bűnrészességéről a magyar forradalomban; továbbá, hogy bebizonyítsa, hogy a Horthy-félék, volt katonatisztek, arisztokraták és fasiszta beállítottságú emberek jelentős szerepet játszottak az 1956. októberi eseményekben. (69. o.) 1957. július 16-án rendeletet adtak ki, amely lehetővé tette a rendőrség számára, hogy határozatlan időre, tárgyalás nélkül őrizetbe vegyen embereket. (71. o.)

Amint azt korábban említettem, 1957 és a politikai foglyok 1963-as általános amnesztiája között 26.000 embert (a sokkal nagyobb számú letartóztatott közül) állítottak bíróság elé; 229-et kivégeztek, 22.000-et pedig elítéltek és bebörtönöztek.

4. Szokatlan megbízatások 1963 és 1989 között

1962 körül Kádár Rákosi jelszavát, miszerint „aki nincs velünk, az ellenünk van”, „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszóra módosította. Az 1963-as általános amnesztiával egyidejűleg, amelyben a magyar politikai foglyok közül sokan részesültek, Kádár úgy döntött, hogy az általa és a kommunista párt által továbbra is birtokolt abszolút hatalmat kevésbé közvetlen konfrontatív módon gyakorolja. A titkosrendőrség átható jelenléte azonban továbbra is fennmaradt, csak a nagyközönséggel való ijesztő konfrontációik ritkultak, módszereik pedig finomodtak.

A rendszerváltás után Gervai András magyar újságíró két könyvet jelentetett meg a kádári titkosrendőrségről, mindkettőt magyar nyelven, amelyek az 1989-ig tartó időszakot ölelik fel.²²⁵ A két könyv összefügg; a lábjegyzetben idézett második könyv később íródott és alaposabb, így az ebben a részben szereplő információk és idézetek ebből származnak, hacsak nem máshol szerepelnek.

²²⁵ *Fedőneve: „Szocializmus” – Művészek, ügynökök, titkosszolgák* (Pécs: Jelenkor, 2011); és *Titkos Magyarország – „Célszemély”: a társadalom* (Budapest: Kalligram, 2015).

Különösen érdekesek azok a hosszú ideig tartó titkosszolgálati próbálkozások, amelyek arra irányultak, hogy nyugaton élő, magyar származású híres személyiségeket vegyenek rá, hogy legalább egy látogatásra térjenek vissza Magyarországra. Az egyik ilyen személy Szilárd Leó magyar-amerikai fizikus (1898-1964) volt, aki elsőként fedezte fel a nukleáris láncreakciót, és ezzel lehetővé tette az atombomba megalkotását.

Attól tartva, hogy a náci Németország fejleszti ki elsőként az atombombát, meggyőzte Albert Einsteint, javasolja Rooseveltnak, hogy ezt elsőként az USA tegye meg. Részt vett a Manhattan-projektben, amely kifejlesztette a bombát. Hamarosan azonban világméretű kampányt indított a használatának betiltása érdekében.

A titkosszolgálat, illetve „felügyeleti szerve” a pártvezetés azért szeretné Szilárd Leót és más világhírű tudósokat és művészeket rávenni a hazatérésre, vagy legalább a hazalátogatásra, hogy ezzel is legitimálja a Kádár-rendszert. (71. o.)

Egy másik ilyen kísérlet Békésy György (1899-1972) biofizikust célozta meg, miután 1961-ben orvosi Nobel-díjat kapott a belső fül fizikai mechanizmusával kapcsolatos felfedezéseiért. Békésy a második világháború után emigrált, és 1947 és 1965 között a Harvard Egyetemen dolgozott. Miután ottani laboratóriuma leégett, a Hawaii Egyetemen tanított és kutatott. Soha nem volt családja, egész életét a tudománynak szentelte.

Békésy remeteként élt, pesszimista volt és gyakran depressziós, a magányt részesítette előnyben. A titkosrendőrség 1962 elejétől kezdve figyelt fel rá, miután a kommunista csúcsvezetők utasították őket, hogy próbálják meg elérni, hogy a Nobel-díjas tudós legalább az édesanyját látogassa meg Budapesten, mert akkor Magyarország kevésbé tűnne nemzetközileg elszigeteltnek. Édesanyját rendszeresen felkereste Békésy egyik régi ismerőse, aki időközben titkosügynök lett, hogy elolvassa és lefénymásolja a fiától kapott leveleket. Az ügynököt arra utasították, hogy kerüljön minél közelebb hozzá, mintha csak a családtagja lenne.

Békésy különbségét jelzi ez az idézet az anyjának írt 1961. novemberi és 1962. februári és márciusi leveleiből:

December 6-án Stockholmba kell mennem. Sajnos, az egész nagyon kevésbé érdekel, mert túl öreg vagyok. ... Még néhány mérést be kell fejeznem, és aztán már semmi sem érdekel ezen a világon.

Sajnos, az egész díj nagyon kellemetlen üggyé vált: zavarja a nyugalmaomat, nehezíti a munkámat.

Mindenki meg akar látogatni ... nincs nyugalmaom, ... ezen a világon minden értelmetlenné válik. (79. o.)

Amikor a titkosrendőrség megtudja, hogy Békésy azért nem hajlandó meglátogatni az édesanyját, mert a Szovjetunióba kell mennie (nem igaz, ez csak a kifogása volt), a

titkosszolgálat megegyezik Moszkvával, hogy hívják meg, abban a reményben, hogy utána meglátogatja az édesanyját.

Békésy elfogadja a meghívást, és 10 napot tölt Moszkvában és más szovjet városokban. 1963. július 14-én ezt írja az édesanyjának:

Az út igen érdekes és tanulságos volt ... az utolsó pillanatig nem volt biztos, hogy mehetek-e. ... Az eredeti tervem az volt, hogy Moszkvából Magyarországra utazom, de ... ezzel túlfeszítettem volna a húrt. Ezeket az utakat csak egymást követően, és nem egyszerre lehet megtenni. ... Már 64 éves vagyok, nem vagyok olyan friss, mint Te. (84. o.)

Ekkor a titkosszolgálat lemondott Békésyről, elsősorban azért, mert már nem volt fontos, hogy Budapestre jöjjön. A Magyarország és az USA közötti csendes alkuval, miszerint az ENSZ leveti napirendjéről a magyar ügyet, cserébe azért, hogy Magyarország általános amnesztiát hirdet az 1956-os politikai foglyok számára, véget vetve Magyarország nemzetközi elszigeteltségének, a párt – és ezzel a titkosszolgálatok – lemondtak a célszemély iránti érdekelttségükről.

Több, a magyar titkosrendőrségről szóló könyv is összehasonlítja a különböző időszakokat, 1950-től kezdve egészen 2022-ig.

A 4. lábjegyzetben idézett második Gervai-könyv a 230-245. oldalon közöl ilyen részleteket. Az 5. lábjegyzetben idézett, korábban megjelent Tabajdi-Ungváry könyv ugyanezt a témát [túlságosan is] részletes eseteleírásokkal tarkítja.²²⁶

5. Ügynökök emlékei a beszerzésükről, és a munkában szerzett tapasztalataikról

A titkosszolgálat jó néhány ügynöktől megkövetelte, hogy írják le, miért és hogyan szervezték be őket, és hogyan érezték magukat, hogy azt felhasználhassák az újabb újoncok kiképzéséhez. Feltételezve, hogy történeteik igazak, íme néhány példa:

M.T. 1951 novemberében írta alá a beszerzési nyilatkozatát, de csak azért, hogy véget érjen megalázó kihallgatása, ... mert másnap reggel kórházba kellett vinnie két beteg gyermekét. ... Ráadásul egy ideig „udvariasan” felelősségre vonták, hogy „még egyetlen összeesküvést sem fedeztem fel.” ... Gyakran nem látta a kapott feladat értelmét. „Rengeteg időt pocsékoltam, mert sohase tudtam, mit miért csinálok, sohase mondták, hogy mi eredményes, mi fölösleges.” ... Tíz éves ügynöki tevékenysége alatt nagyon hiányolta, hogy tartótisztjei nem voltak a partnerei. „Volt dolgom antipatikus, közömbös és rokonszenves kollégákkal, a barát azonban mindig hiányzott ... mekkora hiányérzet, hogy épp az ilyen munkakörben az ember sohasem tudja kibeszélni magát.” (230-231. o.)

²²⁶ Egy másik hasznos esszékötet a Magyarország és több más kelet-közép-európai ország különböző titkosrendőrségi dolgairól Horváth Sándor (szerk.), *Az ügynök arcai* (Budapest: Libri, 2014).

Egy másik ügynök – egy jogtanácsos – elmeséli kezdeti rossz érzéseit, és azt, hogyan győzte le azokat:

... a beszerzése után azon tanakodott, hogyan szabadulhatna meg megbízatásától, a rá nehezedő lelki tehertől. Kételyei eloszlatásában, önbecsülése visszanyerésében nagy szerepet játszott a tartótisztje segítsége, sok okos tanácsa. Azt bizonygatta neki, hogy mindig éreznie kell, hogy megbecsülés övezi a munkáját, és azt is, hogy nem mindenki részére osztogatott [anyagi és előmeneteli] lehetőséghez jutott. (231. o.)

Ebben és sok más visszaemlékezésben is sok szó esik az eltérő személyiségekről, a tartótisztek nem megfelelő emberi, technikai, szakmai és pszichológiai felkészültségéről. És hogy milyen nehéz volt megfelelő és biztonságos helyet találni a jelentések megírására (vagyis a jelentések írásának titokban tartását); ez komoly konspirációt igényelt. Mindez exponenciálisan megsokszorozódott, ha a jelentéseket otthon készítették. (231. o.)

„Nehéz dolog többéven át ‘állni a sara’ lebukás nélkül a világban, de még nehezebb szűk körben gyanútlan helyzetet teremteni.” (231. o.)

Egy újságíró másik érdekes megfigyelése, aki 20 évig ügynökként is szolgált:

... nem voltak sohasem kételyei, hitt az eszmében ... és állambiztonsági munkáját is fontosnak tartja. ... újságírói munkája, „jellege annyira hasonlított titkos feladataim jellegéhez, annyi ponton metszették egymást, hogy az egészet egyetlen egységes folyamatnak foghattam fel.” (232. o.)

6. Az informátori lét pszichológiája és szociológiája

Ez a szakasz a keletnémet Stasi titkosrendőrségi szervezet részletes értékelésén alapul, amelynek aktáit megőrizték és tudományosan tanulmányozták. Az itt közölt megállapítások a Stasiról szóló több könyv szerzőjével készített interjún alapulnak, ez Dr. Helmut Müller-Enbergs *Intelligence Service Psychology (A hírszerző szolgálat pszichológiája)* című műve.

Érdekes, hogy míg a Szovjetunióban egy titkosszolgálati ügynökre 595 lakos jutott, addig Kelet-Németországban ez a szám 180 volt, Magyarországon pedig 1963-ban 1186.²²⁷

Miről szól a könyv?

Az első tanulmányomban bemutatom, hogyan hozták létre 1951-ben a Stasi fiatal tisztjeinek oktatása céljából a kiképzőközpontot, s az hogyan, milyen körülmények között működött. Arra is válasz keresek, hogyan sikerülhetett

²²⁷ Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián *Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy – A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956-1990* (Budapest: Corvina, 2008) című könyvében közölt titkosrendőrségi adatok alapján számítva: A 187. oldalon az ügynökök számát 8433 főben adja meg. Ha Magyarország akkori, 10 millióra becsült lakosságát elosztjuk ezzel a számmal, 1186 főt kapunk.

fiatal felnőtteket megnyerni a szocialista állam eszméjének. ... A Stasit szovjet mintára, szovjet tanácsadók irányításával 1950-ben hozták létre; rendkívüli hatalmát bizonyítja, hogy a szocialista országok közül egyedül az NDK-ban volt a titkosszolgálatoknak önálló minisztériuma. ... A szovjet állambiztonság emberei tanácsadóként vagy összekötő tisztként a kezdetektől az NDK fennállása alatt mindvégig mindenütt jelen voltak. ... Hozzátenném, a két szervezet munkája közötti lényeges különbség, hogy a Stasinál elvileg tilos volt fizikai erőszakot alkalmazni. Előfordulhatott, de nem volt meghatározó; ... a gyilkosságok pedig egyedi esetek voltak. (234. o.)

Milyen volt a tisztek képzettsége, intellektusa?

A lojalitásuk fontosabb volt, mint a tehetségük. ... A vezető tisztek rendelkeztek bizonyos pszichológiai ismeretekkel, hogy az ügynököket megfelelően tudják irányítani. A Stasi-tiszteket egyébként megpróbálták intellektuálisan és érzelmileg izolálni a külvilág hatásaitól. Munkájuknak, életmódjuknak ezért voltak bizonyos gettószerű vonásai. A szervezet saját megbízósítóval, üzletekkel, de még futballcsapattal is rendelkezett. A tisztek általában külön lakótelepen laktak, szabadidejüket is együtt töltötték, ... akár együtt is nyaraltak. Mégsem voltak teljesen elzárva a külvilágtól, sok szervezetnek és testületnek voltak tagjai, a kívülállók persze nem sejtették, mivel foglalkoznak. (235. o.)

Miért ment az NDK-ban valaki Stasi-tisztnek?

Ez pont fordítva történt: választották őket. A jól fizetett munka, a szervezet híre és hatalma sokak számára csábító lehetett. Általában fiatalokat szerveztek be, akiket a társadalom még nem tudott igazán a maga képére formálni. A másik tanulmányomban annak motívumait kutattam, hogyan lett valaki besúgó az NDK-ban, hogyan sikerülhetett a Stasinak, ennek a rettegett szervezetnek ügynöki és állambiztonsági munkára értelmiségieket megnyerni. A problematika általában is nehezen kutatható, a besúgók felkutatásának, beszervezésének kérdéséről a titkosszolgálatok a világon sehol nem tettek-tesznek közzé empirikus kutatási anyagokat. (235. o.)

Milyen írásos és egyéb forrásokat használt?

Kutatásom fő forrását a levéltári anyagok jelentették, de éveken át folytattam beszélgetéseket a Stasi korábbi főállású munkatársaival. (235. o.)

Mi volt a benyomása: hogyan viszonyulnak ezek az emberek a múltjukhoz? Büszkékre, szégyellik?

Azok, akikkel az elmúlt közel két évtized során beszélgettem, túlnyomórészt vállalták a tetteiket, védtek a múltjukat. Igaz azonban, hogy mindig a múltbeli tevékenységükről kérdeztem őket, s nem arról, hogy ma mit gondolnak róla. A tényekre voltam kíváncsi, és választ is kaptam a kérdéseimre. Csak nagyon ritkán találok olyan emberekkel, akik azt mondták, hogy soha többé nem tennék meg, amit tettek. (235-236. o.)

1949 és 1989 között a Stasi hatszázezer nem hivatásos munkatársat [besúgót] tartott nyilván, belső statisztikája szerint pedig 1988 decemberében 174 ezer besúgóval dolgozott. Mekkora volt az arány a meggyőződésből, pénzért, illetve kényszerből jelentők között?

A nem hivatalos munkatársak nagyobb része ideológiai indíttatásból dolgozott a Stasinak. ... A vizsgálatokból azonban kiderül, hogy – motívumtól függetlenül – beszervezéskor majdnem minden második nem hivatásos munkatárs úgy érezte, hogy nyomás nehezedik rá. (236. o.)

Meg lehetett tagadni az együttműködést?

Igen, s aki nemet mondott, azt általában semmiféle retorzió nem érte. Persze ezt az érintettek közül kevesen tudták. (236. o.)

7. A szovjet és az orosz titkosrendőrség szervezete

Ez megfelelő helynek látszik, hogy megemlítsünk egy kiváló, minden részletre kiterjedő könyvet a szovjet hírszerzésről: Kevin P. Riehle, *Russian Intelligence – A Case-based Study of Russian Services and Missions Past and Present*. (Orosz hírszerzés – Esettanulmány az orosz szolgálatokról és missziókról régen és most, Bethesda, Maryland: National Intelligence Press, 2022). Annak érdekében, hogy az olvasó megítélhesse a kiadvány minőségét, a **24B-2 szövegdobozban** idézünk egy részletet a bevezetőjéből.

24B-2 szövegdoboz. Részlet a Russian Intelligence bevezetőjéből

Ez a könyv egy globális járványból született. Amikor a Nemzeti Hírszerző Egyetem (NIU) 2020 tavaszán a hagyományos tantermi környezetről áttért az online oktatásra, az NIU oktatóinak át kellett alakítaniuk az előadásokat úgy, hogy azok csak olyan információkat tartsanak, amelyeket nyílt videokapcsolaton keresztül meg lehet osztani. Ez kezdetben ijesztőnek tűnt egy orosz hírszerzési és biztonsági tevékenységeket oktató kurzus esetében, mivel feltételezhető, hogy az ilyen információk általában nem nyilvánosak. A hírszerzési tevékenységek természetüknél fogva titkosak.

Ahogy azonban az orosz hírszerzésről szóló előadásokat továbbgondoltam, rájöttem, hogy nagy mennyiségű megbízható és pontos információ létezik a nyilvánosság számára. Bár nem minden nyilvános információ megbízható, és sok közülük eltúlozza vagy rosszul értelmezi a témát, gondos válogatással átfogó kép rajzolódik ki. Arra is rájöttem, hogy nem létezik egyetlen olyan mű sem, amely hitelesen ad teljes, elfogulatlan képet az orosz hírszerzésről. Elkezdtem kidolgozni egy előadássorozatot, amely most ennek a könyvnek az alapját képezi.

Ha már a témánál tartunk, hadd említsek meg egy másik tanulságos beszámolót a szovjet hírszerzésről és a CIA vele vívott küzdelméről: Jack Devine *Spymaster's Prism – Fight against Russian Aggression* (Mesterkém kaleidoszkóp – Harc az orosz agresszió ellen, Stirling, Virginia: Potomac Press, 2021). A könyvről röviden:

A legendás egykori mesterkém, Jack Devine részletezi az Oroszországgal és annak hírszerző szerveivel folytatott véget nem érő küzdelmet. ... Devine ezt a történetet egy tapasztalt CIA-szakember egyedülálló szemszögéből meséli el, aki több mint három évtizeden át szolgált az ügynökség legmagasabb szintjein. Éber, szűrős tekintetével végigvezet bennünket Oroszország lenyűgöző kémügyein és titkos akcióin, nemcsak a hidegháborús múlton, hanem tovább, egészen a Trump-korszakban történt beavatkozásokig [az amerikai választásokba], azokkal együtt.

25A. Német, magyar és amerikai családjaink Heidelbergben²²⁸

1. Bevezetés

Heidelberg nem csupán egy gyönyörű város Németországban, amelyet sok turista keres fel a világ minden tájáról, hanem a családom számára, és így számomra is fontos város.

Heidelbergben a második világháború után néhány évig hatalmas amerikai katonai bázis működött. Erika, a feleségem Heidelbergben született (ugyanabban az évben, amikor én), és ugyanakkor vándorolt ki az Egyesült Államokba, amikor én, 1956-ban, miután feleségül ment egy, a floridai Lakelandből származó amerikai katonához. Néhány éven belül elvált tőle, mert a férfi alkalmatlan férj és apa volt a két kisgyermeküknek. Erika a Florida Southern College-ban (FSC) dolgozott, ahol diákoskodtam. Ott találkoztunk. A 20A fejezetben foglaltam össze az ismerkedésünket, a házasságunkat, valamint a korai éveinket.

Családunk az 1960-as évek közepétől az 1980-as évekig többször is ellátogatott Heidelbergbe, hogy találkozzunk Erika szüleivel, három évvel fiatalabb öccsével, ifjabb Arnolddal és családjával, valamint Erika tágabb családjának más tagjaival és barátaival. Ez a fejezet csak a látogatások fontosabb részleteit tárgyalja, anélkül, hogy a dátumokat pontosan megjelölném.

Két élénk emlékem van Heidelbergről. Az egyik az, hogy Erika szülei és öccse milyen szívélyesen fogadtak, és ahogy bizalmukba fogadtak. Az öccsével és annak nagy családjával a mai napig tartom a kapcsolatot, jóval azután, hogy Erika és Arnold szülei elhunytak.

A másik emlék a szüleimmel kapcsolatos. Az olvasó talán emlékszik, hogy 20 éves koromtól 40 éves koromig visszatérő csatározásaim voltak édesanyámmal. Hogy csak a konfliktusaink legfontosabb epizódjait említsem, ezek akkor kezdődtek igazán, amikor egy hirtelen ötlettől vezérelve elhagytam Magyarországot, mert anya annyira feldühített azzal, hogy pofon vágott, amiért otthon viseltem az új cipőmet, amit a munkámban szerzett pénzből vettem, hogy ez arra készítetett, hogy „örökre” elhagyjam az otthonomat és az országot (16A fejezet).

A következő nagy összeütközésre akkor került sor, amikor közöltem a szüleimmel, hogy feleségül veszek egy elvált, keresztény nőt, akinek két lánya van, és aki a németországi

²²⁸ Örömmel köszönöm barátom, Jürgen Simon hasznos szerkesztését mind az A, mind a B fejezetnél.

Heidelbergben született. Anyám válaszképpen kitagadott. Évekig megszakított minden kapcsolatot velem/velünk (20A fejezet). Az én érzéseim valami olyasfélék voltak, mint egy rendes katolikus ember érzései lehetnek, akit igazságtalanul kiátkoz az egyháza.

A harmadik nagyobb konfliktusos epizód akkor következett be, amikor meghívtam anyát, hogy jöjjön el hozzánk New Yorkba, lakjon nálunk, hogy a saját szemével lássa, hogy a házasságommal kapcsolatos aggodalmai feleslegesek, mi négyen szép családot alkotunk. Bár úgy tervezte, hogy egy évig marad (azzal akart pénzt keresni, hogy kérte, adjam el az ismerőseimnek a párnahuzatokat, amelyeket hímzéssel tervezett díszíteni), a látogatás olyan gyorsan fulladt teljes katasztrófába, hogy az első elérhető járattal vissza kellett küldenem Magyarországra (22A fejezet).

És most a meglepetés, gyakorlatilag a csoda. Amikor anyám és apám 1978-ban Erika szüleinek meghívására két hétre Heidelbergbe jöttek, anyám németellenes előítéletei óriási megdöbbenésemre elpárologtak. Hogy ez hogyan történt, az áll ennek a fejezetnek a középpontjában.

A 2. szakasz Erika szüleivel való kapcsolatomra összpontosít, miután összefoglaltam élettörténetüket.

A 3. szakasz az ifjabb Arnolddal és nagy családjával való hosszú és szeretetteljes kapcsolatom történetét meséli el.

A 4. szakasz anyám csodálatos pálfordulásának története, ahogyan önkéntelenül feladta az előítéleteit, és hogy ez mennyire boldoggá tett minket.

Az 5. szakasz a heidelbergi családomat érintő legújabb fejleményekről számol be.

2. A kapcsolatom Erika szüleivel

Miközben ezt az önéletrajzot írom – a kontextus kedvéért történelmi fejezettel párba állítva minden egyes személyes epizódot –, sok időt töltöttem azzal, hogy megpróbáljak visszaemlékezni arra a sok személyre, akik jelentős szerepet játszhattak az életemben. Háromféle érzés egyike fog el, amikor egy név felbukkan az emlékezetemből vagy régi dokumentumokból:

1. A fenébe, ez az ember nem volt igazán fontos, még akkor sem, ha másképp gondoltam, amikor kapcsolatba kerültünk egymással.
2. Húha, tisztán emlékszem rá, ellenszenves volt, vagy még rosszabb. Ha azonban ezek az emberek valóban jelentősek voltak az életemben, akkor muszáj írnom róluk. Ilyenek voltak például a New York-i Lehman College-ban dolgozó kollégáim (22A fejezet).
3. Ó, igen! Melegség, sőt öröm érzése kerít hatalmába, amikor rájuk emlékszem. Gazdagították az életemet, amiért máig hálás vagyok.

Ez a harmadik érzésem, amit még mindig érzek, amikor Erika szüleire emlékszem. Tényszerű okai voltak annak, hogy befogadtak és feltétel nélküli elfogadásról tettek tanúbizonyságot, melyeket az alábbiakban felsorolok. Azonban nem ezek voltak az alapvető okai az irántuk

máig érzett szeretetemnek. Természetes volt számomra, hogy viszonzzam kivételesen meleg fogadtatásukat, ahogyan ez – feltételezem – a szüleim számára is így volt.

Erika édesanyja, Luise és édesapja, Arnold (Schwaier) egyszerű emberek voltak. Nem tudok róla, hogy bármelyikük is elvégezte volna a középiskolát. De nekik, különösen Luise-nak, különleges kisugárzásuk volt, viselkedésük őszinteséget, toleranciát, kedvességet és nem tolakodó segítőkészséget árasztott. Az ember azonnal érezte ezt a sugárzást. Ez mindennél jobban hatott rám és édesanyámra, hamar megéreztem, hogy ezek olyan őszinte személyes tulajdonságok, amelyeket még egy élvonalbeli színész sem tudott volna meggyőzően szimulálni. És ezt a hétköznapi emberek, mint amilyenek mi voltunk/vagyunk, automatikusan és ösztönösen viszonzák.

Arnold kertész volt, és ezt a szakmát nagyon élvezte. Mégis, életének nagy részében, amikor nem a Wehrmachtban (a német hadseregben) szolgált, a feleségével együtt az élelmiszerboltjukat vezette, amely a Neckar folyótól körülbelül 200 méterre, meredeken felfelé a heidelbergi dombok felé volt, ahol sok jómódú család élt. Az üzlet fölötti kényelmes családi ház is az övék volt (egy kis hátsó kerttel), ez volt a rezidenciájuk, ahol mindig elszállásoltak minket, amikor az Államokból látogatóba jöttünk. És mivel az élelmiszerboltjuktól nem messze lévő völgyben nagy átmenőforgalmú út volt, amelynek egyik oldalán sem volt élelmiszerüzlet, az üzletüknek nem volt konkurenciája. Ez a meredek terep és a domboldalon felkapaszkodó, kövezett út nélküli erdők miatt is így volt.

Arnold sorkatona volt, a második világháború alatt határőrként szolgált. Többször büszkén mesélte, hogy amikor egyedül volt az őrhelyen, előfordult, hogy hagyta elmenekülni azokat, akik el akarták hagyni Németországot. Ezt szívességből tette. Néhányan azok közül, akiket átengedett, apró ajándékokat adtak neki; nem megvesztegetési céllal, hanem köszönetképpen a jótettéért. Többször megmutatta nekem ezeket a csecsebecskéket.

Luise és Arnold tisztában voltak azzal, hogy a lányuknak, Erikának eleinte nagyon nehéz dolga volt az Egyesült Államokban, többek között azért, mert a férje börtönbe került, sikkasztott a bankban, ahol dolgozott. Ez volt a több ok egyike, amiért Erika elvált tőle. Két kislánya volt, és nem volt más lehetősége a megélhetésre, mint a különböző, kezdetben rosszul fizető munkáiban keresett pénz, valamint a szintén szegény szomszédok kedvessége, akik segítettek neki, például azzal, hogy vigyáztak a lányaira, amikor kellett.

Korábban már említettem, hogy objektív okai is voltak annak, hogy Erika szülei feltétel nélkül elfogadtak. Az egyik az volt, hogy feleségül vettem Erikát, mindazok ellenére, amit anyám kifogásolt, amikor megtudta. A másik az volt, hogy Erika azt mondta nekik, hogy jó férj és apa vagyok a lányoknak, akiket örökbe fogadtam. Továbbá, hogy egyetemi tanárnak készültem, majd lettem, és az egy olyan foglalkozás, amely Németországban nagyobb megbecsülésnek örvendett és örvend ma is, mint az Egyesült Államokban és a legtöbb más országban. Az is fontos volt, hogy teljesen jól kijöttem velük, annak ellenére, hogy én csak egy kicsit tudtam németül, ők pedig nem beszéltek más nyelvet.

Míg Luise extrovertált volt, Arnold introvertált, és kevés beszélgetést kezdeményezett. Így az irántam érzett érzéseit nagyrészt a tettei alapján kellett megítélnem. A borok nagy szakértője volt, amit mindig ittunk az ebédhez és a vacsorához. Soha nem szerettem az alkoholt (még mindig nem), kivéve egy pohár hideg sört egy forró nyári napon. De Arnold mindig arra ösztökölt, hogy borozzak vele. Egy alkalommal le is itatott; ez láthatóan

boldoggá tette. Addig töltötte a poharamat, amíg teljesen berúgtam, életemben csak másodszor. Amikor néhány órával később felébredtem a kábulatból, Arnold frissen vetett ágában találtam magam az ő nagy paplanjával betakarva, amely libapehellyel volt teletömve, hogy még a leghidegebb télen is melegen tartson. Mivel Arnold bora mindig jó minőségű volt, nem voltak kellemetlen utóhatásai. Arnold csupa mosoly volt, amikor meglátott, hüvelykujját felfelé tartotta. Számára a győzelem és a barátság jele volt, hogy leitatatta a vejét.

3. Kapcsolatom Erika öccsével, ifjabb Arnolddal és családjával

Erikának csak egy testvére van, akit szintén Arnoldnak hívnak, és három évvel fiatalabb nála. Kettejük kapcsolata egész életükben, a mai napig kitűnő. Pontosan ilyen velem is, amióta először találkoztam vele a hatvanas évek közepén, és később is sokszor, a feleségével, Ingével és két gyermekükkel, mind fiatalon, mind később felnőtt emberként, valamint a gyermekeik utódaival.

Arnold mérnök, szép hosszú karriert futott be a Siemensnél, körülbelül húsz évvel ezelőtti nyugdíjba vonulásáig. Ő és Inge egy nagy kertes házban élnek Ziegelhausenben, egy kisvárosban a Neckar túloldalán Heidelberggel szemben. Inge a gyermekkorát az Egyesült Államokban töltötte szüleivel, így jól beszél angolul. Arnold angolja gyengébb, de mindig kedves, és angolul beszél és levelez velem.

Ugyanolyan jó a kapcsolatunk velük, mint Arnold szüleivel, bár nem egészen olyan bensőséges, mivel a körülmények mások. Például most már állandó családi bútor vagyok, nem pedig – képletesen szólva – a „herceg a fehér lovon”, aki „megmentette” a szüleik drága lányát és unokáit. Arnold és Inge politikailag mindketten középutasak, rendkívül környezettudatosak, szavakban és tettekben egyaránt, olyan témákban, amelyekben egyetértünk.

Arnoldnak és Ingének két lánya van. Astrid, az idősebbik, tizenéves korában meglátogatott Magyarországon, és még mindig emlékszem arra az élő cigányzenei előadásra, amelyet vele láttam. Hozzáment egy spanyolhoz, Spanyolországba költözött; a férje, Joaquin, vízvezeték-szerelőként kiválóan keresett. Négy gyermekük van; mindannyian jól megvannak. Sajnos Joaquin 2022-ben rákban meghalt. Astrid időnként a szüleinél tölti az idejét Ziegelhausenben, de aztán visszatér spanyolországi otthonukba, ahol az olajbogyó-kertjüket és a vállalkozásukat gondozza. Kiválóan beszél és ír angolul; ezt a képességét életének különböző állásaiban jól kamatoztatta. Néha még mindig kommunikálunk egymással.

A kisebbik lány, Ira, Svájcba ment dolgozni, hogy egy Zürich melletti városban radiológiai asszisztensként építse karrierjét. Ott ismerkedett meg egy svájci állampolgárral, Köbi Greillel, és feleségül ment hozzá; négy gyermekük született. Irának mostanra két unokája is van. 2012-ben elvált Köbitől, így mind a négy gyermekéről neki kellett gondoskodnia, amíg azok felnőttek nem lettek. Egy ideig még folytatta a férjével közösen alapított kis vendéglátóipari vállalkozását, de ez már túl sok lett egy négygyermekes egyedülálló anyának. Ezért, hogy biztos jövedelemhez jusson, mostanában egy idősek otthonában szolgálja fel az ételt. Korábbi férje, Köbi 2022-ben hunyt el.

4. Hogyan szabadult meg édesanyám németellenes előítéleteitől Heidelbergben?

Még vonzó esélyekkel sem fogadtam volna arra, hogy ilyen csoda megtörténhet és meg is fog történni. Apám egyébként nem osztotta anyám németekkel szembeni előítéletét. Sőt, mindig igyekezett meggyőzni a feleségét, hogy előítéletei leginkább saját magának ártanak, és a családban is problémát okoznak. Határozottan ellenezte például anyám döntését, hogy engem kitagad a családból, amikor megtudta, hogy egy nem zsidó németet tervezek feleségül venni. Azonban amilyen apró természetű volt anyám, annál erősebb akaratú volt, így apám közbenjárása nem ért célra.

1978-ban az apósoméék, Arnold és Luise meghívták a szüleimet, hogy Schwaierék költségén látogassanak el hozzájuk Heidelbergbe. Ez arra a júniusi két hétre szólt, amikor a családom és én, csak a kisebbik lányainkkal, Leah-val és Evával szintén Heidelbergben leszünk. Meglepődve vettem tudomásul, hogy szüleim elfogadták a meghívást. Aggódtam, hogy esetleg katasztrófa lesz belőle.

A szüleimet egy szép közeli szállodában szállásolták el, lent a völgyben, a Neckarra néző szobában, ahonnan csodálatos kilátás nyílt a folyó túlsó partjára, a hegyekre csupa zöldellő erdővel, kivéve az itt-ott a tájat tarkító színes házakat.

Nem emlékszem az első találkozásuk pillanatára, csak arra, hogy úgy tűnt, hogy ők négyen hamar nagyon jól összeemelegedtek. A szüleim elemi szinten beszéltek németül (anyai nagyanyám anyanyelve; apám megtanult egy keveset belőle, amikor munkaszolgálatos volt a dél-szerbiai Borban, ahol a németeknek dolgozott a rézbányákban, amiről az 5A fejezetben volt szó részletesen). A halvány német nyelvtudásuk elegendő volt a négyük között zajló egyszerű eszmecserehez. Erika tolmácsolására csak ritkán volt szükség. Nyilvánvaló volt, hogy szüleink nagyon jól kijöttek egymással.

Hogyan történt, hogy anyám Heidelbergben levetkőzte németellenes előítéleteit? Az a gyanúm, hogy apósoméék, különösen Luise, az őszinteség, a tolerancia, a kedvesség és a nem tolaakodó segítőkészség olyan auráját sugározták, hogy ez anyámat is meglepte és lenyűgözte. Az érzését erősítette, hogy apám mindent és mindenkit dicsért, akivel ott találkoztak. Feltételezem továbbá, hogy a szüleim, akárcsak én, érezték ezt a Luise-től származó pozitív sugárzást, és ösztönösen reagáltak hasonlóan. Voltak objektív tényezők is, amelyek hozzájárultak a harmóniájukhoz, de kétlem, hogy ezek voltak a legfontosabb összetevők; bár segítettek hidat építeni közöttük.

Kezdjük azzal, hogy mindkét szülőpárosnak élelmiszerboltja volt; az enyémennek csak addig, amíg 1950-ben önként fel nem adták, hogy elkerüljék a kényszerű államosítást (15A fejezet). Így a szüleim láthatták, hogyan működött a sógorék heidelbergi élelmiszerboltja.

Mindkét szülőpárnak két gyermeke volt, egy fiú és egy lány. Mindkét pár visszaemlékezhetett a háborúra és azokra a szörnyű megpróbáltatásokra, amelyeket a férfiak és a nők egyaránt elszenvedtek a háború előtt, alatt és közvetlenül utána. És mindkét párnak voltak unokái, akikről szintén tudtak beszélni, és akiknek szintén tudtak örülni. Az, hogy csak Leah és Eva volt velünk – anyám „saját” vér szerinti unokái –, akikkel Luise és Arnold szeretettel bánt, bizonyára szintén hozzájárult ahhoz, hogy anyám szíve megenyhüljön. A 25A-1 fénykép egy régi, megfakult amatőr kép, amelyen nyolcan állunk a

Schwaier-üzlet előtt; a cégtáblán látható a nevük. Az első sorban állnak, balról jobbra: Eva, Leah, anyám és Luise; a hátsó sorban: Arnold, Erika, én és az apám.

25A-1 fénykép. Családjaink Heidelbergben, 1978-ban

És egy másik fénykép (25A-2) ugyanebből az időből, csak egy részletet mutat, hogy anyám sugárzik, miközben átöleli Luise nagymamát.

25A-2 fénykép. Anyám boldogan öleli át Luise-t

Mindkét kép forrása: Marer családi album

Hogy mennyire boldogok voltak a szüleim Heidelbergben 1978-ban, az anyám ott írt naplójából is kiderül. Szuperlatívuszokban írja le a város szépségét; a zöldellő hegyet a Neckar mindkét oldalán elterülő erdővel; a pazar ételeket, amelyeket Luise készített, és amelyeket ebédre és vacsorára látványosan tálalt (anya szerfölött értékelte mind a finom ételeket, mind a dekoratív megjelenítési módot, mindig friss virágokkal a kertjükből); a kellemes sétákat, amelyeket tettek, néha csak anya Luise nagyival, máskor csak apa Arnold papával; és az izgalmas beszélgetéseket, amelyeket abban a két hétben folytattak.

5. Fejlemények 2023-ban

Fussunk előre 50 évet. Mindkét szülőpáros már régen meghalt. Ami most is örömteli, hogy mindkét pár felnőtt gyermekei kapcsolatban maradtak. 2023 februárjában a második legidősebb lányunk, Heidi (64 éves volt) és középső lányunk, Leah (56 éves volt, az első sorban a második mindkét előző képen) Európába jöttek. Mindketten az Egyesült Államokból jöttek, hogy először Budapesten meglátogassanak (erről a 43A fejezetben esik szó), majd Heidelbergbe mentek, hogy meglátogassák Arnold és Luise Schwaier leszármazottjait. Az alábbi 25A-3 fényképen látható találkozásuk ifjabb Arnolddal, idősebbik lányukkal, Astriddal (állva) és Ingével (balra). (Heidi középen ül, Leah készítette a

képet, így ő nincs rajta, ahogy több más Schwaier-rokon sem, akik közül néhányal szintén találkoztak).

25A-3 fénykép. Heidi és Leah (ő nincs a képen) találkozik a Schwaier család három tagjával

Forrás: Marer családi album

Térjünk vissza több mint 50 évet. Egy fontos ténytet elfelejtettem megemlíteni: Albert Speer, Hitler építész, barátja, a második világháború alatt a náci Németország fegyverkezési és haditermelési minisztere, valamint Speer családja sokáig Heidelbergben élt. Ezért ez volt az a város, ahová Speer 1966-ban visszatért, miután 20 évet töltött a spandau-i börtönben. Frau Speer és gyermekeik évtizedeken át a Schwaier élelmiszerbolt vásárlói voltak, ezért Schwaier nagymama jól ismerte a családot. Egyik heidelbergi látogatásunk alkalmával, 1969-ben megkértem Luise-t, hogy szervezzen nekem egy személyes interjút Speerrel heidelbergi otthonában. Beleegyeztek az interjúba; a 26A fejezet összefoglalja közel egyórás beszélgetésemet Hitler barátjával és védelmi miniszterével, Albert Speerrel.

25B. Német és más tengelyhatalmi emlékezés a 2. vh.-ban elkövetett bűneikre²²⁹

²²⁹ A szerző hálásan köszöni Eberhard Ludewigs hasznos észrevételeit a teljes fejezethez, valamint Tsuneo Morita észrevételeit a 7. szakaszhoz.

1. Bevezetés

Amikor az ország náci múltjával kapcsolatos német hozzáállásról írunk, különbséget kell tenni az 1990 előtti nyugat- és keletnémet kormányok és emberek, valamint az 1945 és 1990 közötti különböző időszakok között mindkét nemzetrész esetében. Csak a két Németország 1990-es újraegyesítése óta beszélhetünk „német” hozzáállásról az ország náci múltjával kapcsolatban.

A 2. szakasz a második világháború 1945-ös végét közvetlenül követő első néhány évet hasonlítja össze a megosztott Németország keleti és nyugati részén.

A 3. szakasz részletesebben megvizsgálja, hogy a későbbi Kelet-Németország (Német Demokratikus Köztársaság, NDK) egymást követő kormányai hogyan kezelték a náciizmus emlékét és a náci Németország által a második világháború alatt elkövetett atrocitásokat.

A 4. szakasz ugyanezt teszi Nyugat-Németország (Német Szövetségi Köztársaság, NSzK) esetében a megfelelő időszakra vonatkozóan.

Az 5. szakasz az NSzK és Izrael különleges kapcsolatát tárgyalja.

A 6. szakasz a náciizmus történelmi emlékezetével kapcsolatos, az újraegyesítés utáni fejleményekre összpontosít.

A 7. szakasz Németország és Magyarország emlékezetpolitikáját hasonlítja össze.

A 8. szakasz részletesen ismerteti Japán emlékezetpolitikáját, és értelmezi azokat az okokat, amelyek miatt egykori ázsiai ellenségei elégedetlenek ezzel a politikával.

A 9. szakasz felteszi a kérdést, hogy eljött-e az ideje annak, hogy Németország náci múltját lezárt fejezetnek tekintsük, és összefoglalja azokat az érveket, amelyek mind az „igen”, mind a „nem” választ alátámasztják. A kérdéssel kapcsolatos személyes véleményemet ebben a befejező részben ismertetem.

2. A náciizmushoz való viszonyulás a megosztott Németország keleti és nyugati részén a második világháború után

Németország legyőzése után a négy fő szövetséges – az USA, az Egyesült Királyság, Franciaország és a Szovjetunió – elkötelezte magát a náciitlanítás mellett, azaz a náci ideológia kiűzése mellett a német társadalom, kultúra, média, gazdaság, igazságszolgáltatás és politika területéről.²³⁰ A legfontosabb lépés a náci párt és az SS²³¹ tagjainak eltávolítása volt a hatalmi és befolyásos pozíciókból; egy másik

²³⁰ Egyébként Ausztriát kezdetben nem vetették alá ugyanolyan náciitlanításnak, mint Németországot.

²³¹ Az SS a *Schutzstaffel* (védelmi osztag) rövidítése, amelyet eredetileg Adolf Hitler személyes testőrségeként hoztak létre. Hitler az SS-t bízta meg elsősorban a rendszer politikai és faji „ellenségeinek” eltávolításával, beleértve a gyilkosságokat is. Az SS gyakorlatilag állam lett az államban, amelynek személyzete olyan emberekből állt, akik magukat a náci elitnek tekintették. Az SS

intézkedés a náci rezsimmel szorosan együttműködő szervezetek feloszlata volt; továbbá 1946-ban Nürnbergben háborús bűnök miatt bíróság elé állították a prominens nácikat (részletek a **26B fejezetben**).

1946-ra azonban a hidegháború kialakulása azt eredményezte, hogy az USA, az Egyesült Királyság és Franciaország elvesztette érdeklődését a náciellenítés iránt, és a saját „tisztogató testületeinek” a feladatát átadta a németeknek. Németország keleti fele jobban és tovább végezte a munkát, mert vezetői a náciellenítést kritikus elemnek tekintették népük „szocialistává” való felkészítésében, valamint azért is, hogy az NDK-t kedvező színben tüntessék fel a NSZK-val szemben. Azonban még Kelet-Németországban is megmenekült néhány volt náci főkolompos a felelősségre vonástól, ha „különleges feladatokat” végeztek a hatóságok számára, mint a titkosrendőrség.

3. Az NDK emlékezetpolitikája

Az NDK vezetői és sok értelmiségye nemcsak egy különálló német állam, hanem egy új állam polgárának tekintette magát. Társadalmukról nem úgy beszéltek, mint Németország egy részéről, hanem mintha az az NSZK-t felölelő, még mindig gyengélkedő részek egészséges mutációja volna. Bár a náci korszakról sok dokumentumfilm készült, és a középiskolás diákokat legalább egyszer elvitték egy koncentrációs táborba, ahol egy volt rab szemléletes részletességgel elmagyarázta, mi történt ott.

Az előző bekezdésben említett okok miatt, és mert a hatóságoknak így volt kényelmes, nem volt lelkiismeretük attól, hogy az NDK polgárainak milyen felelősséget kellene érezniük a náci atrocitások miatt. A fiatalabb generációt sem bátorították (és nem is engedték), hogy kérdéseket tegyen fel azzal kapcsolatban, hogy szüleik és más idősebbek milyen szerepet játszhattak a náci időkben. Ez különös annak fényében, hogy mintegy 8 millió német, vagyis a lakosság 10%-a volt tagja a náci pártnak, és ennél jóval nagyobb százalékuk tartozott a náciikkal szorosan együttműködő szervezetekhez. Lehetetlen volt tehát, hogy az NDK mind a 17 millió lakosának „tiszta” lett volna a keze.

Mindent, ami a náci időkben rosszra fordult, a kapitalizmus következményével magyaráztak, ami a „szocialista” Kelet-Németországban soha nem történhet meg. A keletnémet hatóságok hamis érveléssel úgy tartották, hogy ezért polgáraiknak nem kell személyes felelősséget érezniük. Gyermekeik úgy olvastak és tanultak Hitlerről és tetteiről, mintha azok a távoli múltban történtek volna, így nem érinthette őket

külön feladata volt a „végső megoldás” végrehajtása, azaz az európai zsidók millióinak meggyilkolása. A részletekért lásd: encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ss

közvetlenül. Ezért eszükbe sem jutott, hogy keresztkérdéseket tegyenek fel szüleiknek és más idősebb embereknek a náci idők béli múltjukról.²³²

A mottó az volt: „A büntudatot meghagyjuk a túloldalon lévőknek”.

Ami hiányzott, az egy valódi nácitlanító oktatási program volt, amely pontosan elmondta volna a keletnémet fiataloknak, hogy miért volt gonosz a náciizmus. Ez azért lett volna problémás a rezsim számára, mert az NDK és a Harmadik Birodalom között voltak párhuzamok: mindkettő tekintélyelvű pártállam volt.

4. Az NSzK emlékezetpolitikája

A második világháború után és a hidegháború első éveiben Nyugat-Németország lakosságát romok és megszálló csapatok vették körül. A fizikai és erkölcsi vereségekre a nagy többség a múlt eltemetésével reagált. Az 1950-es évek nagy részét és az 1960-as évek elejét a „nagy hallgatás” időszakának nevezték.²³³ Különböző vallási csoportok azonban már akkor is felkeresték Franciaországot és Izraelt, hogy kezdeményezzék a megbékélést. Ezeket az alulról jövő erőfeszítéseket Konrad Adenauer (1876-1967), a Kereszténydemokrata Unió (CDU) párt vezetője és a háború utáni első német kancellár (1949-1963) is felkarolta. A **25B-1 szövegdoxoz** Adenauer háttérét, elképzeléseit és kancellárként elért eredményeit mutatja be.

25B-1 fénykép. Konrad Adenauer

Forrás: britannica.com/biography/Konrad-Adenauer

²³² *East Germany: Hitler Era? Someone Else's Past (Kelet-Németország: Hitler-korszak? Valaki más múltja)*, The New York Times, 1964. december 11.)

²³³ A bűnösség elismerése helyett a felmentő hangok domináltak, amelyek leggyakrabban a német városok szövetségesek általi bombázását és a németek millióinak az ország korábbi (és most elszakított) területeiről, valamint a kelet-közép-európai országokból való elűzését emlegették.

25B-1 szövegdoboz. Konrad Adenauer: háttere, személyisége, eredményei

Az első világháború után vált befolyásos politikussá, és így maradt Hitler hatalomra kerüléséig. Ezután üldözték és 1944-ben koncentrációs táborba zárták. A háború után részt vett a CDU megalapításában, és annak vezetője lett. A CDU-ban a római katolikusok és a protestánsok eltemették régóta fennálló nézeteltéréseiket, hogy közös frontot képezzenek a náciizmus és a kommunizmus ellen, és hogy a keresztény elvek érvényesüljenek a kormányzásban.

Adenauer mélyen vallásos volt, minden este a Bibliát olvasta. Ellenezte a szocialista eszmét, elutasította az egalitárius társadalom gondolatát, és határozottan ellenezte a kommunizmust. A jogállamiságon alapuló individualizmust támogatta. Meggyőződése volt, hogy az államnak teret kell biztosítania polgárai számára az önálló szellemi és gazdasági fejlődéshez, valamint garantálnia kell a törvény előtti teljes védelmet. Egész életében a külügyekre összpontosított. A kommunizmusnak Európa szívében való terjeszkedését nagy fenyegetésnek tekintette a Nyugat és annak értékei számára.

Adenauer elnökölt Nyugat-Németország újjáépítésében, és támogatta annak NATO-tagságát. Egyik maradandó öröksége a megbékélés volt Németország korábbi ellenségeivel, köztük Izraellel. Támogatta Németország részvételét Európa nyugati részének egyesítésére irányuló minden erőfeszítésben, például olyan szervezetek létrehozásában, amelyek végül az EU létrehozásához vezettek. Politikai céljait kiváló nyelvhasználata szolgálta, hiszen beszédei az átlagember számára is érthetőek és meggyőzőek voltak, egyszerűségükkel pedig hangsúlyozták tekintélyét. Magánéletében szerény és rendkívül fegyelmezett volt.

Adenauer szívélyes kapcsolatokat ápolt fontos európai és amerikai államférfiakkal, például a francia de Gaulle-lal és John Foster Dulles amerikai külügyminiszterrel. Politikai jelentőségét bizonyítja, hogy 1967-ben az Egyesült Államok és Franciaország vezetői, valamint számos más államfő, köztük David Ben-Gurion izraeli államfő is részt vett a temetésén.

Az 1950-es éveket és az 1960-as évek elejét az NSzK-ban a gazdasági csoda éveiként jegyezték. A látványos gazdasági eredményekért négy dolog volt felelős (nem feltétlenül fontossági sorrendben):

- (a) mindig könnyebb újjáépíteni a háború előtt már teljesen kiépített gazdasági infrastruktúrát és gazdasági rendszert, amit a háború tett tönkre, mint a semmiből, azaz egy hosszú idő óta fejletlen gazdasággal hasonló szintet elérni;
- (b) a németek híres fegyelme és munkamorálja;
- (c) a második világháború után egy évtizedig az NSzK-nak nem voltak katonai kiadásai, mivel 1955-ig tilos volt fegyveres erőket felállítani;
- (d) a Marshall-terv, amelynek keretében az USA négy év alatt, 1948-1951 között 13,3 milliárd dollár kölcsönt és támogatást adott Nyugat-Európának (ez 2023-ban 173

milliárd dollárnak megfelelő összeg²³⁴), amiből Németország részesedése 1,5 milliárd dollár volt (ez 2023-as vásárlóerőben kb. 20 milliárd dollárnak felel meg).²³⁵

Az NSZK-ban a „nagy hallgatás” kora, ami a náci rezsimre és annak 11 millió ember – főként zsidók, valamint lengyelek, oroszok, romák, homoszexuálisok és mások – szisztematikus meggyilkolására való emlékezést illeti, az 1950-es évek végén kezdett feledésbe merülni, és az 1960-as években éledt újra, felkeltve az érdeklődést a második világháború előtt és alatt valójában történtek iránt. Ez az újjáéledés több, egymást erősítő eseményre volt válasz.

Az egyik katalizáló esemény az 1963 és 1965 között Frankfurtban zajló Auschwitz-per volt. Ez volt a náci háborús bűnügyek első jelentős tárgyalása, amelyet nem a győztes szövetségesek, hanem maguk a németek folytattak le. A tanúk 11 országból érkeztek; vallomásaikról a média is beszámolt, így a németek először hallhatták az áldozatok hangját, akik szenvedélyesen adták elő történeteiket. Sok német még ekkor is a megsemmisült Harmadik Birodalomra hárította a felelősséget, mintha az elválasztható lenne Németországtól.

Ez volt az az időszak, amikor a háború utáni nemzedék nagykorúvá vált, és szembesülni kezdett szüleik és idősebbjeik múltjával, rákérdezve a náci rezsimben és a rezsim által elkövetett atrocitásokban való bűnrészességükre.

Sokatmondó esemény volt a *Wehrmachtról* – a német besorozott hadseregről – szóló 1995-ös kiállítás, amely képeket mutatott be az általuk elkövetett számos kegyetlenkedésről. Az 1990-es évek közepéig a szövetségesek döntése szerint a német sorkatonákat nem tekintették felelősnek a bűnökért. Így amikor a németek megnézték a kiállítást, az sokkolta őket.²³⁶

Adenauer volt az, aki kimondta, hogy a hallatlan bűnöket a német nép nevében követték el, és erkölcsi és anyagi kártérítést követelt. Az ő politikája volt, hogy – Kelet-Németországgal ellentétben – Nyugat-Németországnak erkölcsi, jogi, politikai és bizonyos mértékig még anyagi felelősséget is kell vállalnia a náci rezsim alatt történetekért.

²³⁴ Wikipedia, en.wikipedia.org/wiki/Marshall_Plan, hozzáférés: 2023. február 26.

²³⁵ Ha 1948 körül 13,3 milliárd dollár 2023-as vásárlóerőben 173 milliárd dollárnak felel meg (tehát a szorzó 13), akkor a Németországra jutó 1948-as 1,5 milliárd dollár 2023-ban körülbelül 20 milliárd dollárnak számít. Mellesleg, a doktori disszertációm a szovjet-kelet-európai gazdasági kapcsolatokkal foglalkozott. Ennek egyik fő megállapítása az volt, hogy 1945-1955 között a Szovjetunió nagyjából olyan mértékben vont ki erőforrásokat a kelet-közép-európai országokból ellentételezés nélkül, mint amennyit az USA a Marshall-terv révén Nyugat-Európába pumpált, és hogy az NDK volt a leginkább kizsákmányolt kelet-közép-európai ország. (Lásd a szerző hosszú önéletrajzát, a 9., 11., 18., 28., 49., 65., 68., 70. és 75. számú cikkeket, amelyek ezeket a megállapításokat különböző módon tárgyalják és fogalmazzák meg újra, némelyikük pedig e számítások módszertanát ismerteti.)

²³⁶ Susan Neiman, *Learning from the Germans: Race and the Memory of Evil (Tanulás a németektől: A faj és a gonoszság emlékezete*, NYC: Farrar, Straus and Giroux, 2019).

A következő jelentős változás az NSzK-nak a kommunista világgal, különösen az NDK-val szembeni politikájában, valamint a náci időszakra való emlékezés politikájában Willy Brandt (1913-1992) vezetése alatt következett be, aki 1969-1974 között Nyugat-Németország első szociáldemokrata kancellárja volt. A **25B-2 szövegdoboz** az ő életét és eredményeit foglalja össze.²³⁷

25B-2 fénykép. Willy Brandt

Forrás: kobo.com/gr/en/ebook/willy-brandt-6

²³⁷ Willy Brandtról egy rendkívül informatív angol nyelvű könyv: Viola Helms Drath, *Willy Brandt – Prisoner of his Past* (Willy Brandt – *Múltjának foglya*, Lanham, Md.: Hamilton Books, 2005).

25B-2 szövegdoboz. Willy Brandt: hátttere, személyisége, eredményei

Willy Brandt német államférfi, 1964 és 1987 között a Szociáldemokrata Párt (SPD) vezetője, 1969 és 1974 között az NSzK kancellárja volt. 1971-ben Nobel-békedíjat kapott a Nyugat-Németország és a szovjet blokk országai közötti megbékélési erőfeszítése miatt.

Amikor a nácik hatalomra kerültek, fiatal szociáldemokrataként végzett tevékenysége miatt konfliktusba került a Gestapóval*, és a letartóztatás elől elmenekült az országból. Norvégiában élt és újságíróként dolgozott. Amikor Németország megszállta Norvégiát, Svédországba menekült, és ott maradt a második világháború végéig. A háború után norvég állampolgárként tért vissza Németországba, és egy ideig a berlini norvég külképviselet sajtóattaséja volt.

A német állampolgárság újrafelvétele és politikai szerepvállalása után az SPD berlini képviselőjeként tevékenykedett, 1949-ben pedig beválasztották a szövetségi parlamentbe. Nyolc évvel később Nyugat-Berlin polgármestere lett (1957-66), és ebben a tisztségében azzal szerzett hírnevet, hogy erkölcsi bátorságot tanúsítva elutasította a szovjet követelést, hogy Nyugat-Berlinből demilitarizált szabad város legyen, valamint azzal, ahogyan a berlini fal 1961-es megépítését kezelte.

Kancellárként Brandt a KKE kommunista országaival és a Szovjetunióval való kapcsolatok javítására törekedett, ami *Ostpolitik* néven lett közismert. Ez kiegészítette az Egyesült Államok új, Moszkvával szembeni enyhülési politikáját. 1970 augusztusában szerződést írt alá a Szovjetunióval az erőszakról való kölcsönös lemondásról és a jelenlegi európai határok elfogadásáról; Lengyelországgal meg nem támadási szerződést, amely az Odera-Neisse-vonalat ismerte el Lengyelország nyugati határaként; és a Nagy Négyekkel 1971 szeptemberében Berlin státuszáról. Határozottan támogatta az egyesült Európát, és támogatta Nagy-Britannia és más európai országok csatlakozását az Európai Gazdasági Közösséghez (EGK).

Brandt rendkívül karizmatikus személyiség volt, és ő volt a háború utáni Németország egyik legnépszerűbb politikusa. Mint kancellár, elsőként jelentette ki, hogy „egyetlen német sem mentes a történelemtől”. 1974 májusában lemondott kancellári tisztségéről, miután közeli tanácsadója, Günter Guillaume keletnémet kémként lepleződött le. Az NDK akkori kémfőnöke, Markus Wolf később megnyerő, intelligens és erkölcsileg feddhetetlen embernek nevezte Brandtot. Wolf nyíltan megbánta, hogy tönkretette Brandt karrierjét, és kijelentette, hogy amit tett, az olyan volt, mintha öngólt lőtt volna egy futballmeccsen.

Brandt 1987-ig az SPD elnöke maradt, 1976-tól 1992-ig pedig a Szocialista Internacionálé vezetője volt. 1977-ben megbízást kapott egy független, magas rangú, nemzetközi fejlesztési kérdésekkel foglalkozó globális bizottság vezetésére. Az általa elnökölt bizottság ajánlása, az úgynevezett Brandt-jelentés, a legmaradandóbb örökségei közé tartozik.

* A Gestapo a *Geheime Staatspolizei*, azaz a náci állam politikai rendőrségének rövidítése.

5. Nyugat-Németország és Izrael különleges kapcsolata

Adenauer felismerte, hogy ha Németország a náci rezsim által elkövetett borzalmas bűnök után vissza akar csatlakozni a nemzetközi közösséghez, akkor az NSzK nem menekülhet Hitler bűnei elől, hanem szembe kell néznie velük. Adenauer és az összes egymást követő német kancellár, így Angela Merkel és a jelenlegi (2024.) kancellár, Olaf Scholz is az ő nyomdokaiba lépett.²³⁸ Az NSzK-nak szoros kapcsolatokat kell kialakítania régi ellenségeivel, köztük elsősorban Izraellel – érvelt Adenauer.

1951-ben Adenauer tárgyalásokat kezdett izraeli kollégájával, David Ben Gurion miniszterelnökkel, és jóvátételt ajánlott fel, amelyet a szó bántó volta miatt adósságnak neveztek el, mondván, hogy Németországnak tartozása van a zsidókkal szemben. Úgy tekintett a kártérítésre, mint a végtelen szenvedés lelki rendezésének megkönnyítésére.

Adenauer némi ellenállásba és szkepticizmusba ütközött a zsidók kárpótlásával kapcsolatban, olyannyira, hogy az SPD szavazataira volt szüksége ahhoz, hogy Németország kárpótlási megállapodásait ratifikálják a parlamentben. Aggályok merültek fel Németország fizetőképességével kapcsolatban, és hogy az Izraellel kötött megállapodás ártana Németország kapcsolatainak az arab világgal. Adenauer azonban a lelkiismeretétől és attól vezérelve, hogy Németországnak ismét köztisztletben állóvá kell válnia, valamint a NATO és az amerikai zsidó lobbis nyomásának engedve folytatta a munkát.

A két ország közötti „különleges kapcsolat” kezdettől fogva óriási nehézségekbe és problémákba ütközött. Sok zsidó akkoriban, és néhányan még ma is megtagadják, hogy német földre lépjenek, vagy Németországban készült dolgokat vásároljanak. (Emlékezzünk itt anyámra, aki kitagadott a családból, amikor közöltem vele, hogy egy Németországban született nem zsidó nőt veszek feleségül.)

Menáhém Begín, Izrael későbbi miniszterelnöke állt a jóvátételi tárgyalások ellenzőinek élén, míg Ben Gurion azt mondta, hogy erkölcstelen lenne nem elfogadni

²³⁸ 2022 szeptemberében ünnepeljük az 1952-es úgynevezett luxemburgi kárpótlási megállapodások aláírásának 70. évfordulóját, amelyek lehetővé tették, hogy a holokauszt túlélői valamelyes igazságszolgáltatásban részesüljenek. A berlini Zsidó Múzeumban tartott ünnepségen **(25B-3, 25B-4 és 25B-5 fénykép)** nagyszámú vendég, köztük Olaf Scholz kancellár is részt vett. Ott jelentette be, hogy Németország beleegyezett, hogy 1,2 milliárd eurót (dollarban kifejezve körülbelül ugyanennyit) fizet a világszerte még élő, mintegy 280.000 holokauszt-túlélő otthoni gondozására. „A túlélőknek történő kifizetések és az otthoni ápolási program nagyon közel áll a szívünkhöz” – jegyezte meg Scholz kancellár. Hozzátette, hogy 2021-ig Németország összesen 80 milliárd eurós (USD-ben kifejezve körülbelül ugyanennyi) kártérítést fizetett ki Izraelnek és magánszemélyeknek.

[nbcnews.com/news/world/nazi-germany-holocaust-survivors-compensation-payment-home-care-rcna47862](https://www.nbcnews.com/news/world/nazi-germany-holocaust-survivors-compensation-payment-home-care-rcna47862)

a kártérítést Németországtól. A két ország politikusai és lakossága is élesen megosztottak voltak a kérdésben.²³⁹

Izrael kezdeti évekbeli szörnyű pénzügyi helyzete hozzájárult a kérdés megoldásához. A fiatal állam katasztrofális gazdasági helyzetben volt, és pénzügyminisztere az egész világon próbált pénzt felkutatni. Végül arra a következtetésre jutott, hogy Izrael csak az NSzK-tól kaphat pénzügyi segítséget; ez volt a gyakorlati oka a kárpótlási tárgyalások megkezdésének. A jóvátételi összegek nem a veszteségek mértékén alapultak; egyszerűen nem volt adat, aminek alapján értelmes számításokat lehetett végezni. Ehelyett a holokauszt-túlélők Izraelbe való áttelepítésének költségeit fogalmazták meg, és a Soá túlélőinek részleges, de érdemi támogatást nyújtottak.²⁴⁰ A kárpótlási kifizetések Izrael államnak 1953-ban kezdődtek és 1965-ben fejeződtek be; a csökkenő számú holokauszt túlélő kifizetései a mai napig folytatódnak.²⁴¹ Németország 2021-ig összesen 80 milliárd eurót fizetett különböző kártérítések fejében Izraelnek és egyes zsidó személyeknek, amint azt a 11. lábjegyzet is mutatja.

Németország folyamatos kapcsolata Izraellel egyedülálló. Azonban némileg hasonló megbékélési témákat, megközelítéseket és mintákat láthatunk Németországnak a többi korábbi ellenséges országgal való kapcsolataiban. A 14. lábjegyzetben idézett könyvében Feldman azt állítja, hogy „a második világháború utáni német külpolitika sarokköve – talán maga a definíció – fokozatosan a megbékélés lett”.

6. Németország emlékezetpolitikája és intézkedései az újraegyesítés óta

Németország az újraegyesítés után lényegében az NSzK emlékezetpolitikáját követte. Az újraegyesítés közeledtével a sötét múlt négy évtizedes tagadása után még Kelet-Németország is bocsánatot kért Izraeltől és minden zsidótól a náci holokausztért, és vállalta a közös felelősséget a 6 millió zsidó megöléséért a második világháború alatt.²⁴² Amellett, hogy most az egyesült Németország fizette a zsidóknak az előző részben dokumentált kártérítést, számos német fiatal azzal teljesítette a közszolgálati

²³⁹ Egy német barátom, aki főiskolás volt a Begín-Gurion viták idején Izraelben, emlékszik arra, hogy ő és barátai mennyire felháborodtak, amikor Begín azt mondta, hogy „minden élő német felelős a holokausztért, és felelősségre kell vonni őket”. Ők ezt a politikailag elfogadhatatlan kijelentést személyes sértésnek vették, mert mindannyian a második világháború után születtek.

²⁴⁰ Ennek az eredeti megállapodásnak a meghosszabbítása alapján én, mint a holokauszt túlélője, aki gyerekként a budapesti gettóban is dolgoztam, a központi konyháról vittem ételt a házunk lakóinak **(10A fejezet)**, még mindig kapok egy kis havi nyugdíjat abból az alapból, amelyet Németország erre a célra hozott létre.

²⁴¹ Lily Gardner Feldman, *Germany's Foreign Policy of Reconciliation – From Enmity to Amity* (Németország megbékélési külpolitikája – Az ellenségeskedéstől a barátsáig, Lanham, Md: Rowman and Littlefield, 2012) című művében tárgyalja a részleteket, beleértve a kárpótlási tárgyalások részleteit is.

²⁴² A Los Angeles Times 1990. április 12-i tudósítása
latimes.com/archives/la-xpm-1990-04-12-mn-1752-story.html

kötelezettségét, hogy izraeli idősotthonokban, kórházakban és ifjúsági központokban dolgozott. Az egykori koncentrációs táborokat, mint Dachau és Buchenwald, múzeumokká és emlékhelyekké alakították át, hogy a német polgárokat és a látogatókat a náci atrocitásokról tájékoztassák.

1985-ben az akkori nyugatnémet elnök, Richard von Weizsäcker a náci vereséget Németország „felszabadulása napjának” nevezte a háború befejezésének 40. évfordulója alkalmából tartott beszédében. Szavait a legtöbb német támogatta, és a mai napig gyakran idézik politikusok, és tanítják az iskolákban.

A németek múltból alkotott képének megváltoztatásában döntő mérföldkő volt egy nagy vitát kiváltó kiállítás 1995-ben, 50 évvel a háború befejezése után. Ez erős bizonyítékokat mutatott be az egyszerű német sorkatonák által elkövetett bűnökről, megváltoztatva a korábbi feltételezést, miszerint ők apolitikusok, az SS bűneiben részt nem vevő közkatonák voltak. A kiállítás megmutatta, hogy sok sorkatona valójában bizonyíthatóan bűnös volt az atrocitásokban, beleértve egész falvak kiirtását a keleti fronton. Amikor a németek megnézték a kiállítást, néhányan „magukkal hozva apjuk vagy nagyapjuk kis fényképét”, csak azért, hogy ott megtudják, hogy rokonaik valószínűleg részt vettek háborús bűnökben és népiirtó akciókban a keleti fronton, sokan megdöbbenek és felháborodtak. A kiállítás a személyes érzelmek áradatát szabadította el.

A náci múlttal való őszinte leszámolás folyamata olyannyira előrehaladt, hogy ma a legtöbb német elfogadná, hogy a szövetségeseket ne ellenségnek, hanem Németország náci uralom alóli felszabadítóinak tekintse.

2001-ben nyílt meg a nagyközönség előtt a berlini Zsidó Múzeum, amelyet Daniel Libeskind amerikai építész tervezett (**25B-3 és 25B-4 fénykép**). Ez Európa legnagyobb zsidó múzeuma. 3,500 m² alapterületen mutatja be a németországi zsidóság társadalmi, politikai és kulturális történetét a negyedik századtól napjainkig, és a háború utáni Németországban először mutatja be és összegzi kifejezetten a holokauszt következményeit.

A múzeum két épületből áll, a *Kollegienhaus*-ból, egy régi, barokk épületből (a **25B-4 fényképen** látható U alakú épület, amely korábban a Berliini Múzeumnak adott otthont), és a szomszédos új, Libeskind által tervezett, dekonstruktivisták stílusú, cikcakkos épületből. A két épületnek a földfelszín felett nincs látható kapcsolata. A Libeskind-épület csak a régi épületből egy földalatti átjárón keresztül érhető el, és az állandó kiállításoknak ad otthont.

A Libeskind-épület titán-cink homlokzata cikcakkban halad, és föld alatti átjárók, ferde falak és „hiányok”, az épületet az alagsortól a tetőig átvágó üres terek jellemzik. Az ablakok keresztbe-kasul, ferdén bevágott nyílásai rendszertelennek tűnnek, és lehetetlenné teszik az egyes emeletek megkülönböztetését kívülről.

A múzeum három dolgot hangsúlyoz: (1) lehetetlen megérteni Berlin történelmét anélkül, hogy elismernénk a zsidó polgárainak hatalmas hozzájárulását; (2) a holokauszt jelentését be kell építeni Berlin városának, minden németnek és az ide

látogatóknak a tudatába és emlékezetébe; (3) a németeknek el kell ismerniük és emlékezetükben kell tartaniuk a zsidó élet kitörlését a városban.

25B-3 fénykép. A berlini Zsidó Múzeum
Forrás: Marer fényképalbum.

25B-4 fénykép. Légi felvétel a komplexumról
Forrás: Wikipedia Commons²⁴³

Menase Kadisman izraeli művész készítette a *Shalekhet – Lehullott levelek* című installációt, 10.000 acélból kivágott arcot az egyik „emlékezet úr” padlózatán szétszórva, az egyetlen olyanban, amelybe be lehet lépni (**25B-5 fénykép**). A művész művét nemcsak a Soá során meggyilkolt zsidóknak, hanem az erőszak és a háború minden áldozatának ajánlotta. A látogatókat arra invitálják, hogy sétáljanak az arcokon, és hallgassák a fémlemezek által keltett hangokat, ahogyan azok egymáshoz csapódva zörögnek.

25B-5 fénykép. A Shalekhet
Forrás: Wikipedia Commons (lásd a 16. lábjegyzetet)

Az épület számos értelmezést tesz lehetővé. Egyeseknek egy törött Dávid-csillagot juttat eszébe, másoknak egy villámcsapást. Sokakban a bizonytalanság és a tájékozódási zavar érzése marad.

Egy másik figyelemre méltó pillanat 2004-ben volt, amikor Gerhard Schröder akkori kancellár megünnepelte Claus von Stauffenberg ezredes sikertelen kísérletének 60.

²⁴³ en.wikipedia.org/wiki/Jewish_Museum_Berlin

évfordulóját, amikor egy aktatászkás bombával meg akarta ölni Hitlert, és Stauffenberget hősnak nevezte – eltörölve a náci „áruló” címkéjét, amely a háború után is megmaradt.

2005-ben Berlinben egy másik hatalmas emlékművet avattak fel, a Holokauszt-emlékművet. A Brandenburgi kapu és a Potsdamer Platz között értékes teret elfoglaló emlékmű 3000 különböző méretű, hosszúságú, szürke kőtömbből (sztéléből) áll, amelyek egyfajta labirintust alkotva helyezkednek el, és az Európa üldözött zsidó lakossága által érzett tájékozódási zavarra kívánnak utalni (25B-6 és 25B-7 fénykép).

25B-6 és 25B-7 fénykép. A berlini Holokauszt emlékmű

Forrás: Marer fényképalbum

A Peter Eisenman New York-i építész által tervezett labirintus hatékonysága vitatható; a tömbökön és a tömbök között tizenévesek csoportjait lehet látni fogócskázni és piknikezni. Másokat az építésének szándékai szerint elfog az érzélem. Tagadhatatlan azonban a föld alatti információs központ (nem látható) ereje, amely a holokauszt néhány áldozatának az élettörténetét foglalja össze.

A közelben több más kisebb emlékmű is található, amelyeket homoszexuálisoknak, cigányoknak és a náci eutanázia-gyilkosságok áldozatainak szenteltek.

7. Magyarország emlékezetpolitikája Németországgal szemben

A következő részben említett, jól dokumentált hiányosságok ellenére Németországnak egyértelműen sikerült valami szokatlan a nemzetközi történelemben. Németország önkéntes elszámoltatása és hajlandósága arra, hogy generációkon keresztül jelentős jóvátételt fizessen a holokauszt áldozataiért, messze felülmúlta más, tömeggyilkosságokban és más háborús bűnökben bűnös országok hozzáállását. A számos példa közül megemlíthetnénk az USA félszívű elismerését a rabszolgaság vagy az amerikai őslakosok elleni népiirtás kapcsán; az örmény népiirtás török tagadását; az oroszok tagadják, hogy Sztálin szándékosan éhezettette ki Ukrajnát; az osztrákok, lengyelek és franciák bagatellizálják saját, a holokausztban való kényelmetlen bűnrészességüket; Magyarország jelenlegi (Orbán) kormánya a felelősséget egyenesen a németekre hárítja; a japánok csak részben ismerik el a Kínában, Koreában és más ázsiai országokban elkövetett atrocitásokat.

Magyar és más tudósok, valamint a holokauszt túlélőinek számos tanúvallomása bőségesen bizonyította, hogy az egymást követő magyar kormányok az 1930-as évek közepétől a második világháború végéig nagyrészt önként követték a náci Németország antiszemita politikáját, diszkriminációját, majd tömeggyilkosságait. Azt is, hogy sok egyszerű magyar ember a zsidókat idegen és alsóbbrendű embereknek tartotta, akiktől meg kell szabadulni. És amikor a magyarországi zsidók deportálására került sor, főként Auschwitzba, ahol nagy többségüket érkezésükkor elgázosták, sok hétköznapi magyar segédkezett, néhányan lelkesen; először gettókba kényszerítve a zsidókat, majd zsúfolt marhavagonokban deportálva őket, többnyire a halálba (részletek az **5A-5B fejezetektől a 12A-12B fejezetekig**).

Bár még a holokauszt alatt is voltak figyelemre méltó kivételek, és az egymást követő politikai vezetők időnként óvatos, sajnálkozó nyilatkozatokat tettek Magyarország zsidókkal való bánásmódjáról, ezek ritkák voltak, és általában nem kaptak nagy nyilvánosságot.

Éles ellentétben Németországgal, Magyarország hosszú ideje regnáló populista és önmagukat illiberálisnak nevező kormányai világossá tették, hogy a magyar holokausztért a felelősséget egyértelműen a Harmadik Birodalomra szeretnék hárítani. Az Orbán-kormányok ezzel kapcsolatos álláspontját mi sem szemlélteti jobban, mint a 2014-ben Budapest központjában felállított emlékmű: a Szabadság téren, a Parlament közelében felállított bronzszobor (**25B-8 fénykép**).

25B-8 fénykép. Magyarország német megszállásának (1944. március) emlékműve

Forrás: Wikipedia Commons

A szobor Gábriel arkangyalt ábrázolja, egy fedetlen mellkasú férfialakot, akit egy sas fenyeget közvetlenül a feje fölött, karmaival a szobor háttéréül szolgáló timpanonos

kapuzatba kapaszkodva. Az angyal Magyarországot, a sas pedig a náci Németországot jelképezi, amelynek hadserege 1944. március 19-én szállta meg magyar szövetségesét, hogy megakadályozza annak kiugrását a háborúból. A szobor Orbán Viktor magyar miniszterelnök megrendelésére készült. Nem volt ünnepélyes leleplezés, mert a megrendelői jól tudták, hogy a szobor ellenkezést fog kiváltani, és így is történt. A tüntetők transzparenszekkel mutattak rá, hogy nem minden magyar volt áldozat, az a félmillió magyarországi zsidó viszont, akit a holokauszt során megöltek, biztosan az volt.

Orbán ellenzéke a budapesti értelmiségi körökben nagyon jól értik, hogy ez a Magyarország-kép – a történelem rosszindulatú erőinek nemes és tehetetlen áldozata – nemcsak a múlt meghamisítása volt, hanem a jelen és a jövő politikájának eszköze. Orbán Viktor szüntelenül azt üzeni választóinak, hogy Magyarország mindig áldozatul esik – legyen szó a milliárdos, zsidó és liberális Soros Györgyről, a Magyarországot megszállni készülő menekülthordákról, hogy elvegyék az „igazi” magyarok munkahelyeit és megélhetését, vagy Brüsszetről, amely kritizálja kormányát a sok és kirívóan antidemokratikus intézkedései miatt. És amit hangsúlyoz, hogy egyedül ő az, aki megvédi Magyarországot és a magyarokat a sok ellenségtől, ezért „önöknek, a támogatóimnak továbbra is engem kell választaniuk”.

Mivel életem felét az USA-ban éltem, és sok időt töltöttem más országokban is, az a megfigyelésem, hogy a magyaroknak más nemzetek polgárainál nagyobb mértékben van „hibáztató” kultúrájuk: „nem én, nem a mi hibánk, hanem valaki másé”, e nemzet kultúrájának egy olyan dimenziója, amelyet a **37A fejezetben** vizsgálók és dokumentáltak.

8. Japán emlékezetpolitikája, és hogy egykori ázsiai ellenségei miért maradnak továbbra is kritikusak

Rövid háttérinformációként kezdjük néhány ténnyel.

A Japán Birodalom számos ázsiai és csendes-óceáni országban követett el háborús bűnöket a japán imperializmus időszakában, amelyet „ázsiai holokausztként” jellemeztek. Itt a hangsúly a Sóva-korszakban elkövetett bűnökre összpontosul, amely az 1926-tól haláláig uralkodó Hirohito császár (1901-1989) uralkodásának ideje.²⁴⁴

Hirohito császár alatt a japán hadsereg és haditengerészet számos háborús bűntettet követett el, amelyek milliók halálát okozták mészárlások, emberkísérletek, éhínség és embertelen kényszermunka révén. Ezeket a tetteket közvetlenül a japán hadsereg és a kormány követte el, vagy tűrte el. A japán veteránok beismerték a háborús bűnöket, és szóbeli tanúvallomásokat és írásos bizonyítékokat, köztük naplókat és háborús közleményeket szolgáltatottak.

²⁴⁴ Születési neve Micsi no-mija (Micsi herceg) Hirohito; halála után Sóva (felvilágosult béke) néven emlegették, ezzel jelölve uralkodásának időszakát.

Szinte közvetlenül Japán kapitulációját követően MacArthur amerikai tábornok letartóztatta a japán hadsereg 28 magas rangú vezetőjét, és háborús bűnök, hadifoglyok ellen elkövetett atrocitások és emberiség elleni bűncselekmények miatt bíróság elé állította őket. Az úgynevezett tokiói per 1946 közepétől majdnem 1948 végéig tartott. Mindannyiukat bűnösnek találták; hetet halálra, tizenhatot életfogytiglani, kettőt enyhébb büntetésre ítélték, ketten a perek alatt meghaltak, egyet pedig elmebetegnek nyilvánítottak.²⁴⁵

A Japán által megtámadott országok közül tizenegyen megalakították a Távol-Keleti Nemzetközi Katonai Törvényszékét (IMTFE), amely 1946. április 29-én ült össze, hogy Japán vezetőit a háború kirobbantására és viselésére irányuló összeesküvés és más bűncselekmények miatt bíróság elé állítsa.

A japán hadigépezet áldozatául esett ázsiai országok ténylegesen sokkal több japánt – becslések szerint ötezret – állítottak bíróság elé, mint az USA a tokiói perekben, 900-at kivégeztek, és több mint felét életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

Mark Felton brit történész szerint:²⁴⁶

A japánok 30 millió civilt gyilkoltak meg [PM: egyes becslések ennél jóval alacsonyabbak, bár mind milliós nagyságrendűek], miközben „felszabadították” a Nagy-kelet-ázsiai Közös Felvirágzás Övezetét a gyarmati uralom alól. Közülük körülbelül 23 millióan voltak kínai nemzetiségűek. Ez egy olyan bűncselekmény, amely pusztán számában messze nagyobb, mint a náci holokauszt. Németországban a holokausztagadás bűncselekmény. Japánban kormánypolitika.

Egyesek rámutathatnak arra, hogy hivatalosan a japán kormány politikája az, hogy az ország felelős az ázsiai népek második világháború előtti és alatti nagy tragédiáiért, amint azt az alábbi hivatkozás is jelzi.²⁴⁷ Visszatérő probléma volt azonban, hogy a kormánypárt számos politikusa elfogadhatónak találta, hogy nyilvánosan tagadja a háborús bűnöket, és a Japán által vívott háborúk jogosságát hallgatólagosan bizonyítsa azáltal, hogy meglátogatta a Jaszukuni-szentélyt, ahol a bűnöket elkövető katonai vezetők közül sokan nyugszanak. Hirohito császár 1970-ben abbahagyta a szentély látogatását, példát mutatva a politikusoknak, hogy ugyanezt tegyék. Ennek ellenére augusztus 15-én, a háború 1945-ös befejezésének évfordulóján a parlament mintegy 100 tagja csoportosan látogatta meg a Jaszukuni-szentélyt. A „Parlamenti tagok frakciója a Jaszukuni-szentélynél való együttes imádkozásért” nevű csoportot 1981-ben szervezték. Azóta a csoport minden nyáron tüntetőleg látogat el a szentélyhez. A látogatások mindig éles kritikát váltanak ki Kína és Korea – a Japán gyarmati politikájától legtöbbet szenvedő országok – részéről. Ez tovább élezi a folyamatos vitát arról, hogy Japánnak milyen kártérítést

²⁴⁵ pbs.org/wqbh/americanexperience/features/macarthur-tokyo-war-crimes-trials/

²⁴⁶ The London Evening Standard, 2022. július 24.

²⁴⁷ [.mofa.go.jp/announce/press/pm/murayama/9508.html](https://mofa.go.jp/announce/press/pm/murayama/9508.html)

kellene fizetnie a prostitúcióra kényszerített koreai „vigasztaló nőknek” és a kényszermunkásoknak, akiket a japán hadsereg a háború alatt kizsákmányolt.

A vita egy másik szempontja a következő. Nem sokkal azután, hogy az USA legyőzte Japánt, elkezdődött a hidegháború (a kommunista országok és a demokratikus „Nyugat” között). Az USA úgy döntött, hogy Japán számára engedélyezi a császárság fenntartását, mint olyan eszközt, amely segíthet Japánt szorosabban a kommunistaellenes szövetséghez kötni. Az uralkodó császár, Hirohito azonban a második világháború alatt a legfőbb katonai parancsnok is volt. Ezért, érvelnek azok, akik továbbra is látogatják a szentélyt, ha háborús parancsnokunkat nem ítélték el és nem kezelték bűnözőként, akkor nem kellene kritizálni minket a Jaszukuni-szentély meglátogatásáért.

Mindenesetre a jobb- és baloldali politikusok között továbbra is intenzív küzdelem folyik a második világháború és a háborús bűnök értelmezéséről, és a szentély látogatása a vita egyik aspektusa.

Az igazság kedvéért azt is meg kell említeni, hogy a japán hatóságok, köztük a miniszterelnökök is számos alkalommal bocsánatot kértek katonáik háborús kegyetlenkedéseikért. A bocsánatkérések hosszú listáját a Wikipédia állította össze és tette közzé, de a „Vita” alcímű fejezetében megjegyzi, hogy sok áldozatul esett ország homályosnak és elégtelennek tartja a sajnálkozás nyelvezetét, hogy a bocsánatkérések egy részét visszavonták, és hogy a japán hatóságok bizonyos tettei ellentmondanak a bocsánatkérések igazságtartalmának.²⁴⁸ A japán tankönyvek pedig alig tesznek említést a második világháború alatt a hadseregeik által elkövetett atrocitásokról, ami szöges ellentétben áll azzal, ahogyan például a német tankönyvek tárgyalják a náci korszakot.

Ahhoz, hogy a sajnálkozás és a bocsánatkérés kifejezését az áldozatok országai és a világ többi része meggyőzőnek tartsa, a japán hadsereg által a második világháború előtt és alatt elkövetett szörnyű bűnöket világosan meg kellene említeni a japán tankönyvekben – különösen a középiskolai tankönyvekben –, és ennek el kellene jutnia egészen a közvélemény tudatáig. Ez azonban Japánban még nem történt meg.

Japán összesen mintegy 200 millió dolláros jóvátételt fizetett Burmának és 223 millió dollárt Indonéziának. Kína elutasította a jóvátételt Japántól, de nagy összegű pénzügyi kárpótlásra került sor, összesen mintegy 30 milliárd dollár hivatalos fejlesztési támogatás formájában, ami messze a legnagyobb, Kínának bármilyen forrásból nyújtott hivatalos fejlesztési támogatás volt. A **25B-3 szövegdoboz** a háborús jóvátételek hivatalos fejlesztési támogatás formájában fizetett, kevésbé ismert történetét mutatja be.

Egy fontos kérdés: mekkora volt Kínának nyújtott japán ODA „támogatás-egyenértéke”, vagy tiszta szubvenciója? A közvetlen támogatások és a technikai segítségnyújtás összege tiszta szubvenciónak számít. A kedvezményes hitelek

²⁴⁸ en.wikipedia.org/wiki/List_of_war_apology_statements_issued_by_Japan, hozzáférés: 2023. február 27.

esetében a támogatás-egyenérték a Kína által elért megtakarítás, összehasonlítva a teljesen kereskedelmi feltételek mellett nyújtott hitelek megszerzésének költségeit a támogatott ODA feltételeivel. Nem rendelkezem elegendő adattal ahhoz, hogy ilyen számításokat végezzek, de az biztos, hogy a teljes hitelek jelentős része stb. – több milliárd USD – Kína nyeresége volt. Persze túlságosan kevés, tekintve a Távol-Keleten elkövetett második világháborús bűneinek mérhetetlen nagyságrendjét.

Összefoglalva: Japán messze elmarad Németország és számos más ország mögött abban, hogy elismerje, bocsánatot kérjen és kárpótolja egykori ellenségeit a második világháború alatti tetteiért.

Angela Merkel 2015-ös első japán látogatásán felhozta, hogy országa hogyan rehabilitálta nemzetközi hírnevét a második világháború után azáltal, hogy megbékélt a náci áldozatokkal, elismerte a Németország által elkövetett atrocitásokat, és hajlandó volt jelentős kártérítést fizetni a túlélő áldozatoknak. Hivatkozott Richard von Weizsäcker akkori német elnök 1985-ös beszédére (amelyet a 6. szakaszban említettünk). Azt mondta: „Mi, németek soha nem fogjuk elfelejteni a megbékélés kezét, amelyet felénk nyújtottak mindazok után a szenvedések után, amelyeket hazánk Európának és a világnak okozott.”²⁴⁹

Bár hangsúlyozta, hogy nem akarta megmondani Japánnak, mit tegyen, csak azt állapította meg, amit Németország tett, ez egyértelműen ösztönzés volt Japán vezetésének, hogy kövesse Németország példáját.

Mi magyarázhatja a japánok ambivalenciáját a múltbeli vétkeik világos, közvetlen és őszinte beismerésével kapcsolatban? Az egyik legvalószínűbb tényező a kultúrájuk.

A japán kultúra egyik eleme az *aimai*, vagyis a kétértelműség a beszélgetésekben; ez a kommunikációjuk egyik legjellemzőbb aspektusának számít, és használatát erénynek tartják. Ha külföldiekkel szemben alkalmazzák, gyakran okoz zavart, amint azt az imént bemutattuk. Használata még a japánok körében is zavaró lehet, bár sokkal kevésbé. Az *aimai* eredetét jól elmagyarázza és illusztrálja egy angol nyelvű könyv, amely nemrég magyarul is megjelent.²⁵⁰

²⁴⁹ Megjelent a John Hopkins University Magazine 2015. nyári számában.
hub.jhu.edu/magazine/2015/summer/germany-japan-reconciliation/

²⁵⁰ Roger J. Davies és Osamu Ikeno, *The Japanese Mind – Understanding Contemporary Japanese Culture* (Hong Kong: Tuttle Publishing, 2002). *A japán észjárás – Ismerkedés a kortárs japán kultúrával* (Budapest: Pallas Athéné, 2021).

25B-3 szövegdoboz. Japán 42 éven keresztül (1980-2022) támogatta Kínát

Japán az ODA legnagyobb részét hosszú lejáratú jen hitelek formájában, kedvezményes feltételekkel nyújtotta Kínának, amelyeket időben visszafizettek, és amelynek részletei 2047-ig, amikor Kínának az utolsó részletet is ki kell fizetnie, tovább csökkennek.

Ezen kívül Japán jelentős vissza nem térítendő támogatást, valamint technikai segítséget is nyújtott Kínának, bár ezeket a 21. század első évtizedében leállították.

Magas rangú japán tisztviselők egyértelműen és ismételten kijelentették, hogy az ODA Japán Kínával szembeni háborús jóvátételként szolgált. A japán ODA tartalma az idők során változott. Az 1980-as évek elején a legtöbb jen hitelt nagyszabású infrastrukturális projektekre, nevezetesen vasútvonalakra, repülőterekre, kikötőkre, erőművekre és kórházakra nyújtották. Az 1990-es években az ODA a metróépítésre, a vidéki területek szegénységének enyhítésére és a környezeti károk enyhítését segítő intézkedésekre koncentrált.

Japánban egyre több panasz és kérdés merült fel a Kínának nyújtott ODA-val kapcsolatban. Ezek közül kiemelkedik Kína vonakodása, hogy nem hajlandó információkat közölni arról, hogy a japán ODA milyen szerepet játszik a különböző fontos létesítmények építésében. Ez részben azzal magyarázható, hogy Kína a japán ODA-t háborús jóvátételnek tekinti, amelyet magától értetődően több mint megérdemel, így nincs szükség arra, hogy ezt szembeállítsák azzal a mérhetetlen szenvedéssel és rengeteg halálessel, amelyet Japán okozott Kínának a második világháború alatt.

Japán másik aggálya, hogy az évtizedek alatt, amióta Kínának ODA-t nyújtanak, a kedvezményezett ország lenyűgözően fejlődött, így teljes GDP-je ma már meghaladja Japánét, katonai szuperhatalommá vált, és saját ODA-típusú segítséget nyújtott más országoknak, különösen Afrikában.

Ezért 2022 márciusában Japán úgy döntött, hogy megszünteti a Kínának nyújtott hivatalos fejlesztési támogatást.

Forrás: [A nippon.com](https://www.nippon.com/en/feature/a-forty-two-years-of-japanese-oda-to-china-comes-to-an-end) *Forty-Two Years of Japanese ODA to China Comes to an End* (A Kínának nyújtott negyvenkét éves japán ODA végét ért) című, 2022. szeptember 12-i cikke alapján.

9. Eljött az idő, hogy Németország náci múltját lezártak tekintsük?

Vannak érvek, amelyek az „igen” választ támasztják alá, és vannak, amelyek a „nem” választ indokolják.

A kérdésről szóló vita megkezdéséhez hasznos rámutatni arra, hogy míg Németország „vezekelt”, azaz észszerű módon jóvá tette múltbeli vétkeit – vitathatatlanul jobban, mint szinte bármely más bűnös ország –, további „vezeklési” kötelezettségeket nem szabad azoknak a vállára helyezni, akik a második világháború idején gyermekek voltak, vagy azután születtek. Ez gyakorlatilag mindenkit jelent a mai német nemzedékből, az utódaikkal együtt. Ezért talán jobb, ha nem vezeklésről, hanem a Harmadik Birodalom idején elkövetett tettekre való tárgyilagos emlékezésről beszélünk, amellyel megpróbáljuk elérni, hogy a Harmadik Birodalom mérhetetlen bűnei ne ismétlődhessenek meg.

Az objektív emlékezés kérdésében tehát Németország egymást követő kormányai, valamint a városi területeken és még a szerényebb méretű városokban élő emberek nagy többsége is jó bizonyítványt állít ki magáról, sőt, akár kiválóra is értékelhető. Az is dicséretes, hogy az ország történelemtankönyveiben, valamint az ifjúság katonai kiképzése során a mai napig gyakorolják a náci múlttal való objektív szembenézést.

A kisvárosokban és a falvakban nem ilyen kristálytisza a kép. 2018-ban például a gazdag bajorországi Traunstein városka, amely arról ismert, hogy a későbbi XVI. Benedek pápa (1927-2022), Joseph Ratzinger itt járt középiskolába, a városközpontban új emlékművet állított, amelyet a két világháborúban elesett német katonáknak szenteltek. Az emlékmű azt hirdeti, hogy a német katonákat „elcsábították”, hogy kövessék Hitlert a háborúba, és részletesen felsorolja, hogy milyen sokféleképpen szenvedtek és haltak meg. Nem említi sem a bűneiket, sem az áldozataikat.²⁵¹

Egy másik példa erre egy kis falu, amely Münchentől egy órányira délre található. A Chiemsee-tó Frauenchiemsee szigetén található gyönyörű temetőben a 20. század egyik legszörnyűbb háborús bűnösének, Alfred Jodlnak, a második világháborúban a Wehrmacht vezérkari főnökének tiszteletére emelt sírhely található. A szövetségesek Nürnbergben állították bíróság elé és ítélték halálra (**26B fejezet**). A sírhely kialakítása azért figyelemre méltó, mert Jodlt, mint minden jelentős náci háborús bűnöst, kivégezték, és hamvaikat szétszórták, hogy sírjuk ne váljon a régi és új nácik zarándokhelyévé. Ugyancsak figyelemfelkeltő, hogy a német törvények tiltják a náci háborús bűnösök emlékműveit, egy helyi bíróság mégis megerősítette, hogy a Jodl család még két évtizedig megtarthatja az emlékművet.²⁵²

²⁵¹ Jacob S. Elder, *Germany Is Often Praised for Facing Up to Its Nazi Past. But Even There, the Memory of the Holocaust Is Still Up for Debate*, (Németországot gyakran dicsérik azért, hogy szembenézett náci múltjával. De a holokauszt emléke még mindig vita tárgya ott is) time.com/5772360/german-holocaust-memory/

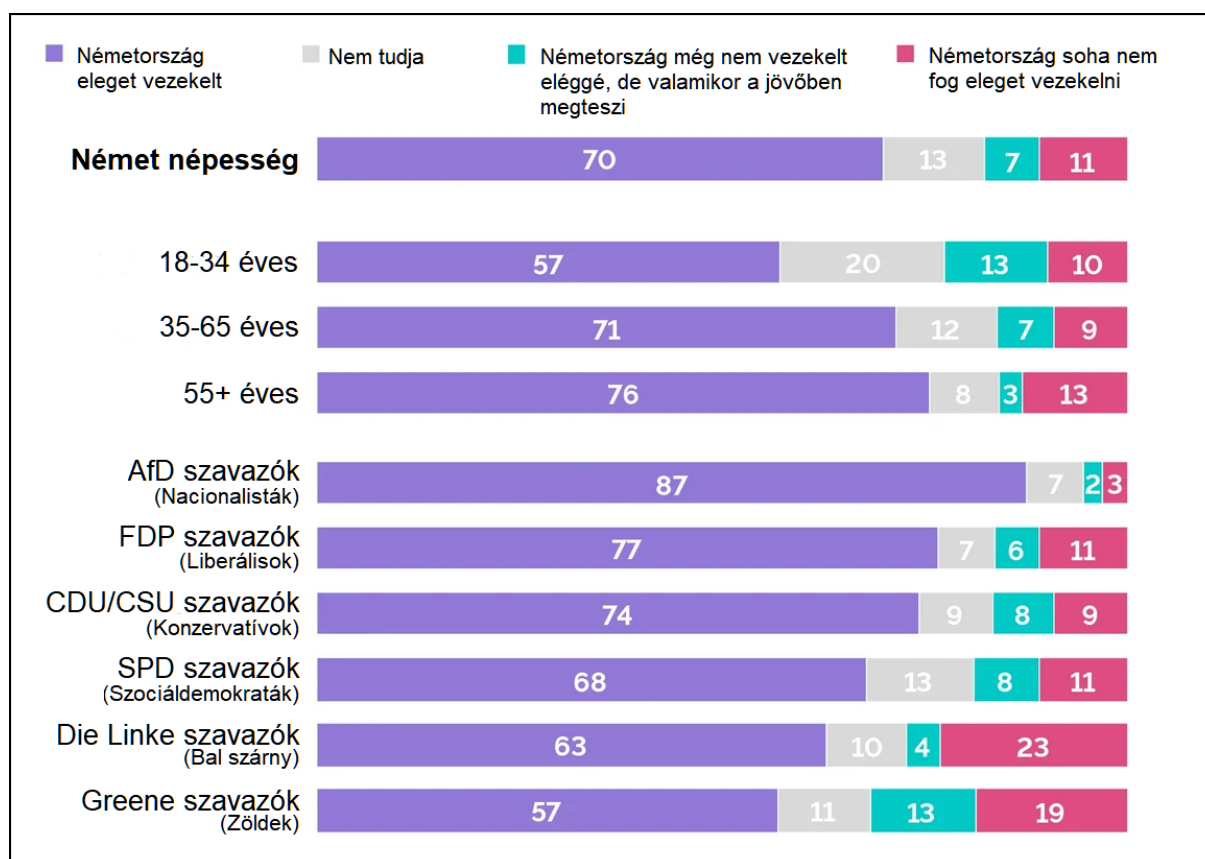
²⁵² A fent idézett forrás.

A fenti illusztrációk alkotják az okok egyik csoportját, amelyek indokolják a „nem” választ arra a felvetésre, hogy eljött az idő a náci bűnök könyveinek lezárására. A másik ilyen ok az, hogy a náci múltra való emlékezés, annak minden véres részletével együtt, felvilágosítaná a jelenlegi és a jövő generációkat arról, hogy hová vezethet a diszkrimináció és a gyűlölet, és remélhetőleg megerősítené az elkötelezettséget, hogy nem indulnak el ezen az úton. Szomorú tény, hogy a náci korszak óta világszerte folytatódtak az agresszív háborúk és háborús bűncselekmények, de Németország és a legtöbb nyugat-európai és kelet-közép-európai nemzet (és néhány további) úgy tűnik, tanult a múltból, és toleranciát hirdet és tanúsít embertársaival szemben. Nem így sajnos Putyin Oroszországa, amelynek hazai és ukrajnai tettei súlyosan emlékeztetnek a Harmadik Birodalom legrosszabb vonásaira.

Lássuk, mit gondolnak maguk a németek az ennek a szakasznak az alcímében feltett kérdésre adott válaszáról. A felmérésben feltett kérdés, amelynek eredményeit a **25B-1 táblázat** mutatja be – miszerint „Németország eleget vezetett-e már a náci bűneiért” – nem azonos azzal, hogy le kellene-e zárni a könyveket róla, és az eredmények így kétértelműek. Ha az érvelés kedvéért feltételezzük, hogy a felmérésre válaszoló németek valószínűleg ez utóbbi jelentéssel (a könyvek lezárása) értették a feltett kérdést, akkor az eredmények meggyőzőek.

2019 végén a németek egy 2003 fős mintájának 70%-a válaszolt igennel erre a kérdésre. Az, hogy a többiek hogyan válaszoltak, különböző politikai és életkori kategóriák szerint, szintén tanulságos. Például minden kilencedik német (11%) szerint a náci rezsim tettei olyan borzalmasak voltak, hogy nemzetük soha nem remélheti, hogy „kiengesztelheti” (értsd: elfelejtheti) a történeteket.

Ez vezet el azok érveihöz, akik Németországban és máshol úgy vélik, hogy a náci múltat le kellene zárni. Gyakori érvük, hogy Németországot igazságtalanul diszkriminálták, mert sok kritikusa, köztük az USA, nem nézett szembe teljes mértékben a saját történelmi bűneivel, például a rabszolgasággal, az indián őslakosok meggyilkolásával, a vietnami háborúval vagy az atombomba első bevetésével, amely sok ártatlan embert ölt meg Japánban.

25B-1 táblázat. Válaszok a „Eleget vezekeltünk már a náci bűneinkért?” kérdésre

Forrás: yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2019/11/09/70-germans-say-country-has-atoned-nazi-past

A másik érv a lezárás mellett az, hogy a náci korszak bűneire való folyamatos hivatkozás megerősítette az ultrakonzervatív pártokat, például az Alternatíva Németországért (AfD) pártot. A 2017-es választási kampány során egyik vezetőjük, Alexander Gauland azt mondta, hogy „egyetlen más népnek sem mutattak be olyan egyértelműen hamis múltat, mint a németeknek”. Azt követelte, hogy „a múltat adják vissza a német népnek”, ami alatt olyan múltat értett, amelyben a németek szabadon „büszkéek lehetnek katonáink mindkét világháborúban elért eredményeire”.²⁵³

Ezt a részt azzal kell zárnom, hogy megismétlem: a „Németország eléggé vezekelt-e?” kérdés túlságosan kétértelmű ahhoz, hogy a válaszokat értelmesen lehessen értelmezni.

Mindenesetre a szakasz alcímében feltett kérdésre a már említett okok miatt nemmel válaszolnék.

²⁵³ Személy szerint megértem, sőt elfogadom Gauland utóbb idézett kijelentését, de azzal határozottan nem értek egyet, hogy a németeket „hamis múlttal” mutatná be.”

26A. Interjú Albert Speerrel – építész, Hitler barátja, fegyverkezésügyi miniszter²⁵⁴

1. Bevezetés

Azok kedvéért, akik úgy fordulnak ehhez a fejezethez, hogy nem olvasták a közvetlenül előzőeket, megismétlem, hogyan jött létre az interjúm Albert Speerrel, Hitler építészevel, közeli barátjával, a II. világháború fegyverkezésügyi miniszterével volt. Azért írok ilyen részletesen ebben a fejezetben Speerről, mert talán én vagyok az egyetlen, vagy talán a nagyon kevés holokauszt-túlélő egyike, akinek lehetősége volt arra, hogy szemtől-szemben, négyszemközt interjút készítsen valakivel, aki Hitler barátja és egyik legközelebbi munkatársa volt.

Speer és családja hosszú ideje Heidelbergben élt. A feleségem szüleinek élelmiszerboltja volt Speerék házának közelében, ahol Frau Speer és más családtagok évtizedeken át vásároltak. Speer tehát Heidelbergbe tért vissza 1966-ban, miután a spandai börtönben letöltötte 20 éves börtönbüntetését.²⁵⁵

Amerikai családnk egy sokadik heidelbergi látogatása során, az 1960-as évek végén, megkértem Erika édesanyját, Luise Schwaier, hogy próbáljon meg összehozni nekem egy személyes interjút Albert Speerrel, annak heidelbergi rezidenciáján. Ő megkérdezte Speer feleségét, aki elintézte a találkozót.

Abban az időben Speer három, nagyrészt önéletrajzi jellegű könyve közül még egyik sem jelent meg, és nem volt tudomásom arról a sok könyvről és cikkről sem, amelyek később Speerről megjelentek. Izgatott voltam, hogy a holokauszt zsidó túlélőjeként lehetősémem nyílt interjút készíteni valakivel, aki ilyen közel állt Adolf Hitlerhez.

Speer barátságos és együttműködő volt a vele 1969-ben készített interjúm során; kedvező benyomást tett rám. A következő években elolvastam a könyveit, valamint több kötetet, számos cikket és egyéb médiabeszámolót erről a híres és rendkívül ellentmondásos személyiségről. Így – jóval Speer halála után – a lehető legtöbbet akartam megtudni erről a rejtélyes személyiségről, hogy a róla szerzett személyes benyomásaimat és a neki feltett kérdéseimre adott válaszait megfelelő kontextusba helyezzem. Szerencsére, mire az alapos kutatásba belekezdtem, már nagyon sok mindent publikáltak róla. Ez a fejezet elsősorban a Speerről szóló objektív értékelésekre támaszkodva foglalja össze, amit találtam, Speer életét időrendi sorba rendezve.

Bár az „A” fejezet anyagának nagy része leginkább a „B” oszlopba, a „történelmi háttér” alá illene, úgy döntöttem, hogy Speer-kutatóm eredményeit itt, az „A” oszlopban (mint „személyes háttér”) foglalom össze, mert megvilágítják Speer válaszait

²⁵⁴ Örömmel fogadom el Eberhard Ludewigs javaslatát, hogy a bevezetőhöz csatoljam a Speerről szóló részletes írásom személyes indokait. Mérhetetlenül hálás vagyok Jürgen Simonnak a **26A** és **26B fejezetpár** kivételesen hasznos szerkesztéséért, a tények ellenőrzéséért és javításáért, valamint a kiváló átfogalmazási javaslatokért.

²⁵⁵ A spandai börtön Berlinben volt. A vezető náci háborús bűnösök elleni nürnbergi pereket követően (**26B fejezet**), a börtönben hét náci csúcsvezető, köztük Albert Speer is raboskodott. Az utolsó fogoly, Rudolf Hess 1987-es halála után lebontották, hogy megakadályozzák, hogy neonáci kegyhely legyen belőle. Helyére az akkor Németországban állomásozó brit erők bevásárlóközpontja került.

azokra a közvetlen kérdésekre, amelyeket interjúm során tettem fel neki. A másik ok, amiért ezt a fejezetet a személyes részbe helyeztem, az, hogy van egy kiváló történelmi háttér kísérelő fejezete: a náci háborús bűnösök híres nürnbergi pere, ahol Speer volt az egyik koronatanú.

A Speerrel folytatott kérdezz-felelek előkészítése érdekében a 2-10. szakaszok összefoglalják Speer életének és pályafutásának legfontosabb állomásait. A 2. szakasz a náci pártba való belépésről meghozott 1931-es döntése előtti életére összpontosít.²⁵⁶ A 3. szakasz bemutatja, hogy a párttagság hogyan lendítette fel karrierjét. A 4. szakasz elmeséli, hogyan lett Speer keresett építész és Hitler barátja. Az 5. szakasz Speer 1942-es fegyverkezésügyi miniszteri kinevezése utáni tevékenységét tárgyalja. A 6. szakasz bemutatja, hogyan vált Speer az amerikai „felszabadítók” készséges munkatársává, még mielőtt 1946-ban háborús bűnösként bíróság elé állították és elítélték. A 7. szakasz felidézi a háborús bűnösök 1945-46-os nürnbergi pere néven ismert, Nemzetközi Katonai Törvényszék (IMT) előtti tárgyalását és ítélethozatalát. A 8. szakasz Speernek a spandaui börtönben töltött 20 éves fogsága alatti tevékenységére összpontosít. A 9. szakasz saját írásaiból, valamint a róla szóló legismertebb könyvekből vett idézetekkel mutatja be, hogyan formázta meg Speer magáról sikeresen a kivételes „jó náci” képét. A 10. szakasz néhány hazugságot, torzítást és kirívó elhallgatást dokumentál Speer írásaiban és a számos hivatalos interjúban, amelyeket a világ vezető televízióállomásainak és más hírmédiumoknak adott. Ez után következik a fejezet központi része, a Speerrel a heidelbergi otthonában készített négyszemközti interjúm (11. szakasz). A fejezetet az emberi karakteréről levont következtetésem zárják, először a Harmadik Birodalom idején, majd a háború utáni időszakban, egészen 1981-ben bekövetkezett haláláig (12. szakasz).

2. Speer a náci pártba való belépése előtt (1905-1930)

Albert Speer 1905-ben Mannheimben született egy felső-középosztálybeli családban, amely az első világháború előtti Németország rohamos gazdasági növekedéséből profitált. Speer egyik nagyapja Németország legsikeresebb szerszámgépgyárosai közé tartozott, a másik pedig ismert építész volt. Speer apja az egyik legvirágzóbb építészirodát vezette Mannheim környékén. Az első világháború előtti években a fiatal Albertnek kényelmes gyermekkor volt egy olyan Németországban, amelynek gazdasági fejlődési ütemét az egész világ irigyelte. Kortársainál komolyabb és jobb tanuló volt, és korán érdeklődést mutatott a matematika iránt.

²⁵⁶ Német nevéből rövidítve NSDAP (26A-1 szövegdoz). Itt náci pártként hivatkozom rá.

26A-1 szövegdoz. A náciizmus politikai ideológiája és eszmerendszere

A náciizmus a nemzetiszocializmus, az Adolf Hitlerhez és a Nemzetiszocialista Német Munkáspárthoz (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP), röviden náci párthoz köthető politikai ideológia és gyakorlat köznapi elnevezése. Legfontosabb alapelvei a következők voltak:

- a liberális demokrácia és a parlamentáris rendszer megvetése;
- kiállítás a diktatúra, mint kormányzati forma mellett;
- féktelen antiszemitizmus;
- heves antikomunizmus;
- tudományos rasszizmus és faji hierarchia: a fehérek, különösen az árja nép „tisztá” leszármazottjai (észak-európaiak, jellemzően szőke hajúak és kék szeműek) állnak a faji hierarchia csúcsán, így tagjai alkotják a felsőbbrendű fajt;
- szociáldarwinizmus: a természetben a „legerősebbek túléléséről” szóló darwini gondolat alkalmazása az embercsoportok ügyeire, amelyeknek folyamatosan küzdeniük kell a győzelemért, mert a vesztesek ki fognak pusztulni (és ki is kell pusztulniuk);
- szélsőséges nacionalizmus és harciasság;
- ezek mentén a németeknek betelepítő gyarmatosítást kell véghezvinniük, hogy új földeket és alsóbbrendű munkaerőt szerezzenek, amely doktrína a *Lebensraum* koncepcióban ölt testet.

A nemzetiszocializmust, amelynek célja egy homogén társadalom létrehozása volt, amelyben mindenki számára magas életszínvonalat biztosítanak, a Marx által hirdetett szocializmus-kommunizmus, valamint a szabadpiaci kapitalizmus fölött állónak mondták.

A kegyetlen háborút követő versailles-i békeszerződés tovább erősítette a nacionalizmus erős, már-már paranoiával határos érzéseit, amelyek Németországot az 1871-es egyesítés óta áthatották. Az Európa közepén, Oroszország és Franciaország között fekvő Németország folyamatosan attól félt, hogy bekerítik, és megtagadják tőle az őt megillető helyet a világ színpadán. A háború utáni kultúra és közélet a porosz gyökerekből kiindulva nagymértékben támaszkodott a hadsereg befolyására. És míg a legtöbb nyugati országban a hadsereg alárendeltje volt az államnak, Németországban, és különösen Poroszországban a fegyveres erők lettek az állam alapja.

1922-ben Speer udvarolni kezdett Margret Webernek (1905-1987), egy 50 munkást foglalkoztató, sikeres mesterember lányának. A kapcsolatot Speer osztályöntudatos édesanyja, aki Weberéket társadalmilag alsóbbrendűnek tartotta, rossz szemmel nézte. Ennek ellenére 1928 augusztusában Berlinben összeházasodtak. A házaspárnak hat gyermeke született. 1933 után Albert egyre jobban eltávolodott a szüleitől, és ez így maradt a spandaui szabadulása után is. Speer szülei protestánsok voltak, de nem jártak templomba. Speer és felesége igen; ő elsősorban azért, hogy feleségének és felesége családjának kedvében járjon.

A fiatal Speer azt tervezte, hogy matematika professzor lesz, apja rábeszélésére azonban az építészetre váltott. Tanulmányait a karlsruhei egyetemen, majd előbb a müncheni, később a berlini műszaki egyetemen végezte. A diploma megszerzése után, fiatalon, 23

évesen az őt ott tanító Heinrich Tessenow (1876-1950) német építész professzor asszisztense lett.

3. A náci pártba való belépése beindítja karrierjét (1931-1933)

1930 végén a diákjai rábeszéltek Speert, hogy jöjjön el egy közeli sörözőbe, ahol Hitler beszédet tart. Speert magával ragadta Hitler szónoki stílusa, ahogy akkor és később sok honfitársát is.

Speer később így írt: „Hitler buzdítóan és hipnotikus meggyőző erővel beszélt.” Hitler eszméivel kapcsolatban Speer visszaemlékezett arra a figyelmeztetésére, hogy „a kommunizmus veszedelme feltartóztathatatlanul közelít, de meg lehet fékezni” A gazdasággal kapcsolatban Speer felidézte Hitler szavait, miszerint „a reménytelen munkanélküliség helyett Németország képes és köteles a gazdasági fellendülés felé haladni”.

Speer 1931-ben belépett a náci pártba. Politikai kapcsolatai révén hamarosan kisebb építészeti megbízásokra tett szert. A párt korifeusai felfigyeltek hatékonyságára és arra, hogy képes betartani a szoros ütemterveket. A fenti 26A-1 szövegdoboz felsorolja a náci politikai ideológia legfontosabb alapelveit, amelyek a Harmadik Birodalom vezetőit vezérelték.

4. Keresett építész és Hitler barátja lesz (1932-1941)

Speer építészeti megbízásai gyorsan szaporodtak. Ő végezte a párt berlini székházának az 1932-es választások előtti felújítását, 1933-ban pedig Joseph Goebbels (1897-1945),²⁵⁷ a propagandaminisztérium újjáépítésével bízta meg. Miután 1933 januárjában a nácik győztek és Hitler kancellár lett, Speert felkérték, hogy nyújtson be látványterv-pályázatot a náci párt éves nürnbergi gyűlésére.

Speer terve nyert, amelyet az égboltot megfestő 130 légvédelmi reflektor tett emlékezetessé, pompás látványt nyújtva a hatalmas szabadtéri felvonulási területen rendezett esti nagygyűlésen. A hatás ünnepélyes, szinte spirituális volt. Ez felnagyította a gyűlés pompáját és méretét. A gyűlést közvetítették a világnak, előre jelezve Németország újbóli felemelkedését, újrafegyverkezését és hatalmát.

Hitler maga hagyta jóvá Speer tervét a Hitler müncheni lakásán tartott első találkozójukon. Az ezt követő hetekben a két férfi szinte naponta találkozott, együtt vacsoráztak, és szakmai és személyes barátságot kötöttek.

A kinézetében és beszédmódjában igazi német, azaz akcentus nélküli, magas, jóképű Speer valószínűleg közel állt ahhoz, hogy az osztrák Hitler német eszményképe legyen. Speer a nürnbergi perben elismerte, hogy „ha Hitlernek lett volna barátja, én bizonyára a legközelebbi barátai közé tartoztam volna”. Hitler mély csodálatot érzett Speer építészeti stílusa és ambíciói iránt. Ő elsősorban mindig is művésznek tartotta magát, aki csak azért lett politikus, hogy megvalósítsa álmát egy erős Németországról. A fiatal

²⁵⁷ Hitler propagandafőnöke 1933 és 1945 között, aki ismert volt merész és hatékony propagandakampányairól, valamint szónoki képességeiről. Goebbels a végsőkig hű maradt Hitlerhez.

Speerben saját beteljesületlen önmagát látta – valakit, aki technikailag képes volt megvalósítani művészi álmait egy világuralmi Németországról.

Az is világos, hogy Speerre hatással volt Hitler domináns személyisége. „Én csak azt akartam, hogy ez a nagy ember uralja a világot” – mondta Speer leghíresebb életrajzírójának, Gitta Serenynek.²⁵⁸ Alexander Mitscherlich pszichológus 1975-ben úgy jellemezte Speer és Hitler kapcsolatát, mint „homoerotikus (nem szexuális) kapcsolatot ... olyan szükségletek eredményét, amelyeket mindketten egyedülálló módon tudtak kielégíteni egymás számára”. Hitler Speerben saját megghiúsult elképzeléseinek beteljesülését látta. Speer ugyanakkor csodálta Hitlert, személyes hőségnek tekintette, és vágyott az elismerésére és védelmére.²⁵⁹

Albert Speer lett Adolf Hitler és a náci rezsim kedvelt építésze. Speer tervei a merész, fenyegető épületektől kezdve a hatalmas horogkeresztes transzparensen át a nürnbergi náci pártgyűléseken a „fény katedrálisának” az éjszakai égboltba hatoló, félelmetes reflektoraiig a náci megalománia ikonjaivá váltak.

1934-ben, a birodalmi elnök halála után Hitlert *Führernek* (Vezérnek) és Németország abszolút uralkodójának nyilvánították, aki Speert a náci párt főépítészévé tette. A háborút megelőző években Speer egyre nagyobb mértékben lett a felelőse a monumentális méretű épületek tervezésének. Ezek közé tartozott az 1936-os nyári olimpiai játékok berlini stadionja, az 1937-es párizsi világkiállítás német pavilonja, valamint az új birodalmi kancellária építése 1939-ben, amely állítólag különösen nagy hatást gyakorolt Hitlerre.

A 26A-1 fényképen Speer megmutatja Hitlernek építészeti terveinek makettjét.

²⁵⁸ Gitta Sereny (1921-2012) magyar-osztrák származású brit életrajzíró, történész és oknyomozó újságíró volt. Leghíresebb könyve Albert Speer életrajza, akivel először a nürnbergi perben találkozott. Speer élete utolsó éveiben, a vele folytatott több száz órás beszélgetések során jól megismerte alanyát. Hogy még többet megtudjon róla, számos olyan emberrel készített interjút, aki ismerte Speert – a hírest, a hírhedt és a hétköznapi. Speer több kiadatlan kéziratát is átadta neki, halála után pedig számos további iratához hozzáférhetett. Hitler eme híres/hírhedt barátjáról szóló könyve nagy sikerrel jelent meg, több nyelvre lefordították, és számos díjat nyert: *Albert Speer: His Battle with Truth* (NYC: Knopf, 1995). Sokkal később, jóval a szerző halála után a könyve magyarul is megjelent: *Albert Speer küzdelme az igazsággal* (Budapest: Európa Press, 2021). Ebben a fejezetben az angol nyelvű változatból származó idézetek forrásmegjelölése Sereny-EN, a magyar nyelvű változatból származó idézeteké Sereny-HU. Serenynek is lenyűgöző élete volt, amelyet 1995-ös, *My journey to Speer* (Utazásom Speerhez) című önéletrajzi írásában idéz fel. independent.co.uk/arts-entertainment/my-journey-to-speer-1603539.html

²⁵⁹ Roger Forsgren, *The Architecture of Evil*, (Az ördög építésze, The New Atlantis, 20. évf., 2012. nyár) thenewatlantis.com/publications/the-architecture-of-evil

26A-1 fénykép. Hitler Albert Speer építésszel 1939-ben

Forrás: New York Public Library (a 6. lábjegyzetben idézett cikk címlapfotója)

Speer a nürnbergi perben és írásaiban azt állította, hogy legnagyobb bűne a szélsőséges becsvágy volt. Ez az idézet az ő toronymagas ambícióját dokumentálja:²⁶⁰

Egy nagy épület kivitelezésének megbízásáért a lelkemet is eladtam volna, mint Faust. Most megtaláltam a Mefisztómat. Nem tűnt kevésbé vonzónak, mint Goethéé.

Építési munkásságának és sikerének egy tanulságos aspektusa az új birodalmi kancellária építésével kapcsolatos. Ennek előzetes terveit 1934-ben készítette el, a munka 1936-38 folyamán kezdődött meg, és becslése szerint további 3-4 évig fog tartani, amíg elkészül. Speer 1938. január 27-én teljhatalmat kapott Hitlertől, hogy az új kancelláriát 1939. január 1-ig fejezze be. A munkaerőhiány miatt az építkezésnek nyaktörő sebességgel kellett haladnia.

Hogy időt takarítson meg, Speer felhagyott a további részletes tervek készítésével, és csak akkor hozta meg a szükséges, egymást követő döntéseket, amikor az építők kérték a terveket. A hátralévő feladatok sorrendjéről pedig aszerint döntött, hogy az egyes feladatok mennyi időt vesznek igénybe. Mivel tudta, hogy a nagyterembe és a kulcsfontosságú termekbe drága, kézi csomózású perzsaszőnyegek kell kerüljenek, amelyek elkészítése hosszú időt vesz igénybe, anélkül rendelte meg őket, hogy tudta volna a termék méreteit, ahova kerülnek. A nagyterem és a többi terem ezért ténylegesen a szőnyegek köré épültek, nem pedig fordítva. Így a kancellária időben elkészült.

²⁶⁰ U.o.

1937-ben Hitler kinevezte Speert Berlin általános építési felügyelőjévé (*Generalbauinspektor*, GBI), és ezt a tisztséget 1942-ig, a fegyverkezésügyi miniszteri kinevezéséig töltötte be. GBI-ként ő volt a Központi Kitelepítési Osztály vezetője, amely zsidó bérlők ezreit lakoltatta ki és deportálta berlini otthonukból.

5. Fegyverkezésügyi miniszter (1942-1945)

1942 februárjában Fritz Todt, Hitler fegyverkezésügyi minisztere repülőgép-szerencsétlenségben meghalt. Hitler meglepő húzással a fiatal Speert nevezte ki Todt helyére, akit kiváló szervezőképessége miatt csodáltak, de akinek katonai tapasztalata nem volt. Todt birodalmi miniszteri tárcájának része volt a kényszermunka alkalmazása, ami Speerre hárult, amikor átvette Todt feladatait.

Speer fő feladatai közé tartozott a munkaerő toborzása, hogy a szövetségesek kiterjedt bombázásai ellenére is működőképesekek maradjanak a gyárak, és a hadigépezetet minden szükséges dologgal ellássák.

Új szerepében Speer a német gazdaság egy hatalmas ágazatának parancsnoka lett. A német hadigépezet anyagi prioritásait tartotta szem előtt, és tudta, hogyan használja fel Hitler támogatását arra, hogy a bonyolult és nem hatékony náci bürokráciát együttműködésre bírja a szükségletek kielégítésében.

Azt írja, hogy „ujjongó érzés töltött el, amikor rájöttem, hogy az én aláírásom több milliárd márka elköltését jelentheti, és emberek száz ezreit irányíthatja az építkezéseimre”. Állítása szerint „csak később tudatosult bennem, hogy Hitler oldalán építésként én is a hatalom gyönyöreit kerestem”.

A szövetségesek heves bombázásai ellenére, amelyek a Wehrmacht számára termelő hatalmas gyárak közül sokat megsemmisítettek, Speer képes volt növelni a haditermelést. A német termelés még a hazai fronton bekövetkezett kiterjedt pusztítás közepette is 1944-ben érte el a csúcst, ami elképesztő teljesítmény. Miközben a szövetséges bombázók egész városokat és teljes ipari komplexumokat pusztítottak el, Speer képes volt növelni a termelést azáltal, hogy a kritikus fontosságú lőszergyártást a föld alá költöztette, a sérült gyárakat gyorsan helyreállította, a hatalmas komplexumokat decentralizálta, és a kiemelt fontosságú termelést nagy területen szórta szét, megnehezítve ezzel a szövetséges bombázók számára azok megtalálását és megsemmisítését.

Mivel több millió fiatal német férfi szolgált a keleti és a nyugati fronton, hatalmas munkaerőhiány alakult ki. A náci ideológia megakadályozta, hogy a nők töltsék be a helyüket, ahogyan azt az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban tették. Speer elkeseredettségében tudatosan alkalmazott olyan férfiakat, akiket erőszakkal hoztak Németországba a megszállt országokból, és amikor ez nem elégítette ki a szükségleteit, kényszermunkásokhoz fordult – az elfogott hadifoglyokhoz és a koncentrációs táborok munkásaihoz. Gitta Sereny, a *The Healing Wound (A gyógyuló seb)*, 2001) című könyvében arról számol be, hogy Speer hatalmas, 28 millió fős munkaerőt irányított, amelyből 6 millióan a meghódított országokból erőszakkal behozott férfiak, 60.000-en pedig a koncentrációs táborok foglyai voltak.

Hitler által 1942-ben kinevezve Speer a hatalmas, a kormány által ellenőrzött építőipari vállalat, a Todt Szervezet (*Organisation Todt*, OT) vezetője lett. Az OT 1933 és 1945

között polgári és katonai mérnöki szervezet volt, amelyet alapítójáról, Fritz Todt magas rangú náci mérnökről neveztek el. Az OT a második világháború alatt a náci Németországban és a megszállt területeken, Franciaországtól a Szovjetunióig számos mérnöki projektért volt felelős; arról vált hírhedtté, hogy kényszymunkásokat alkalmazott.²⁶¹ A Harmadik Birodalom kései szakaszában, 1943-tól 1945 tavaszáig az OT irányította a koncentrációs táborok összes építkezését, és kényszymunkásokat szállított az iparnak.

Az OT vezetőjeként Speer részt vett a koncentrációs táborok építésében és átalakításában. Beleegyezett Auschwitz és néhány más tábor bővítésébe, és 13,7 millió birodalmi márkát különített el az elvégzendő munkálatokra. Ez lehetővé tette, hogy Auschwitzban további 300 barakkot építsenek, így annak teljes befogadóképessége 132.000 főre emelkedett. Az építési munkálatok között szerepeltek a gázkamrák, krematóriumok és hullaházak építéséhez szükséges anyagok is. Az SS ezt „Speer professzor különleges programjának” nevezte.²⁶²

Speer hatalmas építkezéseihez rengeteg gránitkőre és téglára, valamint kézi munkára volt szükség. Ezért 1937-től kezdődően számos náci koncentrációs tábor kőbányák vagy kavicsbányák közelében helyezkedett el, hogy a foglyok munkáját a Hitler projektjeihez szükséges építőanyagok kitermelésére lehessen felhasználni. Hitler projektjeihez szükséges építőanyagok kitermelésére lehessen felhasználni. 1938. március 13-án Hitler meglátogatta szülei sírját Linz, Felső-Ausztria fővárosa közelében, két nappal azelőtt, hogy diadalmasan bevonult Bécsbe, osztrák honfitársai ezreinek éljenzése közepett. Himmler is Linzben volt ezen a jeles eseményen.²⁶³ Mielőtt visszatért Németországba, megragadta az alkalmat, hogy megfelelő kőbányát keressen, ahol új koncentrációs táborot telepíthetne a fogoly munkások kihasználására. Mauthausen városa egy vasúti mellékvonalon, a Duna partján feküdt, így könnyen lehetett a foglyokat odaszállítani a táborba, a gránitot pedig elszállítani a táborból.

Más táborok, amelyeket kőbányák közelében hoztak létre, a következők voltak: Buchenwald, Flossenbürg, Gross Rosen Sziléziában 1939-ban, és Natzweiler Elzászban, Franciaországban 1942-ben. A Berlin melletti Sachsenhausen táborban volt a világ legnagyobb téglagyára, és a Hamburg melletti Neuengamme táborban is volt egy óriási téglagyár.

Háborús miniszterként Speer csak egy koncentrációs táborba, Mauthausenbe látogatott el. Körülbelül negyvenöt percet töltött ott, ahol úgynevezett hamis VIP-túrát tartottak neki, amely elrejtett a látogatók előtt mindent, ami felzaklathatta volna az érzékenységet. A VIP-túra megmutatott néhány jó barakkot – képzeljék el – virágvázákkal; ragyogó konyhákat, ahol ízletes ételek voltak a tűzhelyen; makulátlan

²⁶¹ Apám a nácik által ellenőrzött Borban, Dél-Szerbiában dolgozott egy OT-szervezetnek zsidó munkaszolgálatosként (részletek az **5A fejezetben**).

²⁶² Martin Kitchen, *Speer: Hitler's Architect* (*Speer: Hitler építész*, New Haven: Yale University Press, 2015), 156. old. A következő bekezdésben közölt minden idézett tény forrása a Kitchen könyvében szereplő idézetek forrása, azonban az oldalszámok feltüntetése nélkül.

²⁶³ Heinrich Himmler (1900-1945) a *Schutzstaffel* (az SS) vezetője, a náci párt egyik vezető tagja, a Harmadik Birodalom egyik legbefolyásosabb embere és a holokauszt fő tervezője volt.

zuhanyzókat; és tiszta, erőteljes duzzadó külsejű foglyokat, akik kijelentették, hogy elégedettek a fogvatartásukkal. Nem csoda, hogy Speer szerint nem is volt olyan rossz.

Végül Speer mintegy 14 millió munkásnak parancsolt a fegyverkezési iparban – a Németország ellenőrzése alatt álló munkaerő mintegy felének –, amelyhez több millió kényszermunkás és közel félmillió koncentrációs táborban raboskodó fogoly tartozott.

26A-2 fénykép. Speer egyenruhában

Forrás: prabook.com/web/albert.speer/1345317

Amikor a náci Németországnak és csatlósainak a veresége küszöbön állt, Hitler kiadta az úgynevezett „Néró-parancsot”: az ország teljes infrastruktúrájának megsemmisítését, mielőtt a szövetségesek elérnék. Hitler Speert bízta meg a végrehajtással. Speer szabotálta Hitler parancsát, ami az egyik fő oka volt annak, hogy Nürnbergben megkímélték az életét.

6. Nürnberg előtt Speer együttműködik amerikai „felszabadítóival”

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a Vörös Hadsereg hamarosan elfoglalja Berlint, 1945. április 30-án Hitler öngyilkosságot követett el a berlini Führerbunkerben. Ez idő tájt több vezető Flensburgba²⁶⁴ menekült, és megalakították a rövid életű flensburgi kormányt (május elejétől május 23-ig), amelyet Karl Dönitz főtengernagy vezetett. Ebben a kormányban is Speer volt a fegyverkezésügyi miniszter.

Ahogy a szövetséges csapatok és az ENSZ háborús bűnösökkel foglalkozó bizottsága Flensburg felé közeledtek, Albert Speer különösen érdekes személynek tűnt, mivel ő volt a felelős a „fegyverkezési csodáért”, a haditermelés megduplázásáért, miközben a szövetségesek könnyörtelen légitámadásainak voltak kitéve. Amikor az európai háború véget ért, az amerikaiak abban reménykedtek, hogy Japán stratégiai bombázása véget vet a csendes-óceáni háborúnak. Ennek érdekében azt remélték, hogy többet tudnak meg arról, hogyan tartotta fenn Németország a hadigépezetét, miközben ellenállt a súlyos bombázásoknak. Egy korábbi befektetési bankár, Paul Nitze, a US Strategic Bombing Survey (az Egyesült Államok stratégiai bombázási felmérése) akkori alelnöke elsősorban Speert akarta kifaggatni.²⁶⁵

²⁶⁴ Város az észak-németországi Schleswig-Holstein tartományban, a német-dán határ közelében.

²⁶⁵ E szakasz nagy részének forrása

medium.com/the-collector/what-really-happened-after-hitlers-death-b1347589de54

Az amerikai csapatok május 6-án érkeztek Flensburgba, ahol elfoglalták a repülőtér. Paul Nitze május 15-én érkezett a városba, és gyorsan megtalálta Speert. Ő és tolmácsai hét napon keresztül egyfolytában hallgatták ki Speert. Speer szabadon beszélt az amerikaiakkal, és végigvezette őket azon, amit ő „bombázó gimnáziumnak” nevezett. Speer minden kérdésre szívesen és őszintén válaszolt, olyan nyíltsággal, hogy az egyik kihallgató szerint „rokonszenvet váltott ki belőlünk, amit titokban mindannyian szégyelltünk”.

Speer páratlan hozzáértést tanúsított a náci háborús gépezetét illetően. Elmondta Nitzenek, hogyan csökkentette a hadsereg és a náci párt befolyását a döntéshozatalban, és hogyan követte Henry Ford gyártási elveit a gyárak hatékonyabb működtetése érdekében. Elmondta kihallgatóinak, hogy egyes szövetséges légitámadások miatt vallottak kudarcot, míg mások miért voltak eredményesek.

Egy hét múlva Nitze üzenetet kapott egy felettesétől: „Paul, ha van még valami, amit Speertől szeretnél megtudni, jobb, ha minél előbb beszélsz vele.” Az amerikaiak azt tervezték, hogy letartóztatják Speert, így már nem tudta volna négy szemközt kihallgatni. Nitze mindent tudni akart Hitler utolsó napjairól a bunkerben, mivel Speer az utolsó személyek között volt, akik látták őt. Nitze szerint Speer „hajlott a segítségre”, és megmutatta az amerikaiaknak, hogy hol találják meg a Hitlernek írt jelentéseit – amelyek közül sokat egy müncheni széfben őriztek. Nitze szerint Speer „odaadta nekünk a széf kulcsát és a zár kombinációját, mi pedig leküldtünk valakit, hogy megszerezze ezeket a feljegyzéseket”.

A 26A-3 fényképen Speer a három letartóztatott náci egyike. Speer a kép közepén látható; civil ruhát és hosszú esőkabátot visel. Speer mellett lépdel Alfred Jodl vezérezredes, a Wehrmacht főparancsnokságának (Oberkommando der Wehrmacht, OKW) nemrég kinevezett vezetője, Speer előtt pedig Dönitz főtengernagy; az utóbbi kettő egyenruhát visel.

26A-3 fénykép. Speert letartóztatják Flensburgban

Forrás: blogs.smithsonianmag.com/history/files/2013/01/a-500x349.jpg

7. Speert Nürnbergben bíróság elé állítják és elítélik

1945. augusztus 8-án Londonban közzétették a Nemzetközi Katonai Törvényszék (International Military Tribunal, IMT) alapítólevelét. Ez az okmány szolgált a prominens nácik elleni perek sorozatának jogi alapjául. Az első említésre méltó esemény Nürnbergben volt, az úgynevezett IMT-per a náci vezetők, köztük Albert Speer ellen. A háborús bűnösök nürnbergi pereiről (röviden: Nürnberg) a kísérő 26B fejezetben kapunk átfogó képet.

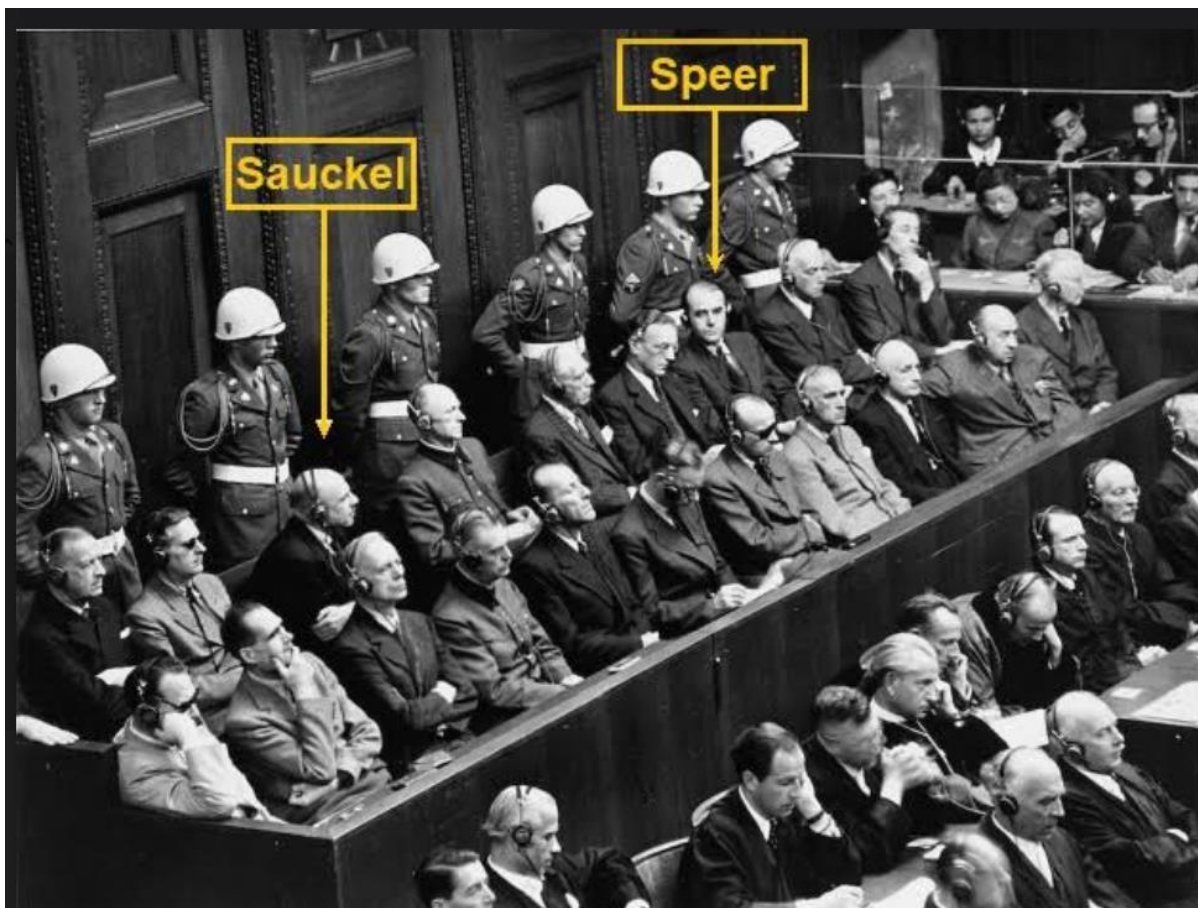
Az IMT az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió bíráiból állt. A vádlottakat a következő négyféle bűncselekménnyel vádolták:²⁶⁶

1. *Béke elleni bűncselekmények:* a számos nemzetközi szerződést sértő agresszív háború tervezésében és vívásában való részvétel;
2. *Háborús bűncselekmények:* a nemzetközileg elfogadott háborús szabályok megsértése;
3. *Emberiesség elleni bűncselekmények:* gyilkosság, népirtás, rabszolgasorba taszítás, deportálás és más embertelen cselekmények, amelyeket a hadifoglyok és bármely polgári lakosság ellen követtek el a háború előtt vagy alatt; vagy politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés az IMT joghatósága alá tartozó bármely bűncselekmény végrehajtása során vagy azzal összefüggésben, akár az elkövetés helye szerinti ország törvényeinek megsértésével, akár anélkül.
4. *Összeesküvés* a fenti 1., 2., vagy 3. vádpontok elkövetésére.

Ez a szakasz csak Albert Speer és egyik beosztottja, Fritz Sauckel (mindketten a 26A-4 fényképen megjelölve láthatók) perére és elítéléséről szól. Mindkettőjüket ugyanazokkal a 3. vádpont szerinti embertelen cselekedetekkel vádolták, elsősorban a németek által megszállt kontinentális európai területekről erőszakkal és tömegesen elhurcolt hadifoglyok és egyszerű civilek deportálásával és a velük rabszolgamunkásként való rendkívül kegyetlen bánásmóddal, hogy a Speer által vezetett német hadiiparban dolgozzanak.

A nürnbergi perek egyik figyelemre méltó álláspontja az volt, hogy Speer és Sauckel olyan eltérő ítéleteket kaptak, amelyek ellentétesek voltak a hasonló ügyekben más tárgyalásokon tipikusan hozott ítéletekkel. Általában a vezető személy, nem pedig az alárendeltje kapja a szigorúbb ítéletet. Ebben az esetben azonban Sauckelt felakasztották, míg Speer csak 20 évet ült. Hogy ez hogyan történhetett, azt ebben a fejezetben vizsgáljuk meg.

²⁶⁶ encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-nuremberg-trials

26A-4 fénykép. A 22 vádlott közül húszan a vádlottak padján a nürnbergi főperben

Forrás: ushmm.org/m/pdfs/20141010-dor-posterset-holocaust.pdf

Kezdjük azzal, hogy Speer elhatárolta magát a nürnbergi per többi vádlottjától. Figyelmén kívül hagyva védőügyvédje tanácsait és az összes többi vádlott ártatlansági kérelmét, Speer teljes erkölcsi felelősséget vállalt a náci vezetés összes cselekedetért, ugyanakkor azt vallotta, hogy nem tudott a holokausztról és a koncentrációs- és munkatáborokban elkövetett számos atrocitásról. Arról, hogy igazat mondott-e, hogy nem tudott ezekről a dolgokról, Nürnberg után évtizedekig heves viták folytak. A fejezet végén közlöm a saját véleményemet, amelynek kialakítását a Nürnberg után előkerült dokumentumok segítették, főképp azok, amelyek Speer 1981-ben bekövetkezett halála után kerültek elő.

Speer stratégiája Nürnbergben az volt, hogy az 1., 2. és 4. vádpontban általánosságban elismerte a bűnösségét, de a 3. vádpontban szereplő személyes bűnösségét tagadta.

Speer volt továbbá az egyetlen a vádlottak közül, aki kijelentette, hogy mélységesen megbánta a Harmadik Birodalom által elkövetett bűnöket, bocsánatot kért értük, és nyilvánosan elítélte Hitlert és a többi vezető náci az elkövetett bűneikért. Ezért Speert a többi vádlott megvetette, de a bírák többségének szemében „viszonylag” szimpatikussá vált, és ez volt az a vélemény, ami végül is számított.

Speer ügyes védekezést dolgozott ki, azt állítva, hogy a birodalmi kormány magas rangú tisztviselőjeként felelősségre kell vonni a tetteiért, de személyesen nem vett részt a Hitler és csatlósai által elkövetett atrocitásokban. Azt állította, hogy ő csupán egy technikai

szakember, egy építész volt, és nem tudott a náci rezsim által elkövetett legsúlyosabb bűnökről, amíg végül túl késő nem lett.

Speert bűnbánata segítette elhatárolódni a vele együtt bíróság előtt álló nyers és megbánást nem tanúsító náciaktól. Ez, valamint úriemberi sármja és a kérdésekre adott udvarias és őszinte válaszai (kivéve, hogy tudott-e az atrocitásokról) lehetővé tették, hogy a perről tudósító nyugati sajtóban a „jó náciént” emlegessék.

A Speer ellen a 3. vádpontban felhozott bizonyítékok a rabszolgamunka-programban való részvételére vonatkoztak. Szerencséjére Sauckelt közvetlenül Hitler nevezte ki az 1942. március 21-i rendelet alapján, amely előírta, hogy Sauckel közvetlenül Göringnek, a Négyéves Terv meghatalmazottjának tartozik felelősséggel, így Speer Nürnbergben azt állíthatta, hogy nem volt Sauckel közvetlen felettese. Azonban azt megvizsgálva, hogy hogyan működött a rabszolgamunka-rendszer, láthatjuk, hogy minden gyakorlati szempontból Speer volt Sauckel felettese.

Az alábbiakban a szervezetek rövid leírása következik, amely szükséges a rabszolgamunka-rendszer bemutatásához.

A négyéves terv (*Vierjahresplan*) egy gazdasági intézkedéssorozat volt, amelyet Hitler 1936-ban kezdeményezett, Hermann Göring (1893-1946) vezetésével.²⁶⁷ A négyéves terv technikailag 1940-ben lejárt, de a „Négyéves Terv Hivatala”, egy kabinetszintű ügynökség, olyan hatalmi bázissá nőtte ki magát, hogy a tervet határozatlan időre meghosszabbították.

A Központi Tervhivatal (*Zentrale Planung*, ZP) 1942 és 1945 között magas szintű kormányzati termelés-tervezési ügynökség volt, amely Göring négyéves tervének keretében működött. A ZP kezdeti három vezető tagja közül az egyik Speer volt. A ZP központi célja a nyersanyagok és a munkaerő hatékonyabb felhasználása volt a német hadigazdaság irányítása során. Speer megjegyezte: „A ZP hamarosan a hadigazdaságunk legfontosabb intézményévé vált”.

A Todt Szervezet (OT) főleg a Harmadik Birodalom számára a megszállt területeken végzett munkaigényes projektekért volt felelős. 1942-es fegyverkezésügyi miniszteri kinevezésével Speer az OT vezetője is lett.

A náci kényszermunka-programjának hatalmas méreteit és az általa okozott mérhetetlen szenvedést hangsúlyozandó, néhány mondattal felidézzük az e fejezet 5. szakaszában leírtakat:

[1942-ben] Speer 1.000.000 „önkéntes” munkást kért, hogy kielégítse a fegyverkezésipari munkások iránti igényt. Sauckel egész falvakat gyűjtött össze erőszakkal Franciaországban, Hollandiában és Belgiumban, és szállította őket Speer gyáraiba. Sauckel a legbrutálisabb módszereket alkalmazta az új munkások megszerzésére. Például a Szovjetunió megszállt területein, ahol

²⁶⁷ Göring a Harmadik Birodalom vezető politikusa és katonai vezetője volt, a légierő (*Luftwaffe*) parancsnoka, felelős az első koncentrációs tábor létrehozásáért és az egymást követő négyéves tervek végrehajtásáért. Hitler helyettesének és örökösének tekintették.

partizántevékenység folyt, tömegesen gyűjtöttek össze civil férfiakat és nőket, és erőszakkal küldték őket Németországba dolgozni. 1943 áprilisáig Sauckel 1.568.801 „önkéntes” munkást, kényszermunkást, hadifoglyot és koncentrációs táborban raboskodót szállított Speer számára, akiket a fegyvergyáraiban használt fel [és még sokkal többet a háború vége előtt].

Fritz Sauckel gyakran jelent meg a KP előtt, hogy beszámoljon a külföldi munkaerő helyzetéről, ami Speer portfóliójának nagy részét képezte. A KP kulcsembereként Speer több ilyen jelentést is meghallgatott.

Sauckelt azzal vádolták, hogy a rabszolgamunka-programot irányította, amely megsértette a megszállt területeken a polgári lakossággal való bánásmódra vonatkozó háborús szabályokat, mivel megengedhetetlen módon telepítették ki a civileket az otthonaikból, rosszul táplálva és nem megfelelően elszállásolva munkára használták őket, gyakorlatilag biztosítva, hogy sokan nem maradnak életben. Szó szerint halálra dolgoztatták őket. Sauckel soha nem ismerte el bűnösségét, kivégzése előtt az ártatlanságát hirdette, és kifakadt az általa igazságtalannak tartott ítélet ellen. Azt állította, hogy a felelőssége csupán abban volt, hogy teljesítette tényleges főnöke, Albert Speer fegyverkezésügyi miniszter követeléseit.

Nürnbergben Speer ellen mind a négy vádpontban vádat emeltek. Ő rájött, hogy az a vádpont, amelynek megítélésén az élete múlhat, az volt, hogy rabszolgamunkások millióit igényelte és használta fel olyan szörnyű körülmények között, amelyeket sokan nem élhettek túl. Ezért védelmét arra összpontosította, hogy a már említett módon hárítsa ezt a vádat.

Speer, Sauckellel ellentétben, művelt, udvarias és okos volt, és volt érzéke ahhoz, hogy miként tudna átvergődni az ellene felhozott bizonyítékok labirintusán, és elkerülni a hóhért. Speer elismerte a hibáit, megbánta azokat, és mindezt olyan módon tette, hogy az a bírák számára is szimpatikus volt. Valószínűleg ugyanez a képessége, hogy képes volt az embereket megítélni, és játszani tudott velük, volt az egyik oka annak, hogy olyan közel tudott kerülni Hitlerhez.

Volt egy fontos tény – egy jelentős enyhítő körülmény –, amely a jelek szerint meggyőzte a nürnbergi bírakat, hogy Speer életét megkíméljék. Ez pedig az volt, hogy utolsó lépésként elszabotálta Hitler Néró-parancsát.²⁶⁸ Ezt Hitler 1945. március 19-én adta ki, amikor a Vörös Hadsereg Berlin határában állt, és ebben elrendelte a német infrastruktúra lerombolását, hogy megakadályozza annak felhasználását a szövetséges erők Németországi előrenyomulásában. A végrehajtással Speert bízta meg. Hitler eltökélt szándéka volt, hogy ha a német nép nem tudja elérni a világhuralmat, akkor a hódító seregeknek csak egy kietlen, romos országot hagyjon hátra. Speer átlátta, hogy ha ezt megtenné, az azzal járna, hogy a háború után még jobban elmélyíti a lakosság szenvedését.

²⁶⁸ Néró (Kr. u. 37-68) római császár volt (Kr. u. 54-68). 64 nyarán egy nagy tűzvész, amely több mint egy hétig égett, Róma nagy részét elpusztította. Egyes történészek úgy vélik, hogy a tüzet Néró gyújtotta; ez feltételezett állítás, ahogyan az is, hogy miért tehette ezt. Mindenesetre Nérót az emlékezet egy ellenszenves, szeszélyes, önző, gyilkos, biszexuális uralkodónak tartja.

Becsületére legyen mondva, Speer úgy döntött, hogy szembeszáll Hitler parancsaival, és szabotálja a felperzselt föld tervét, bár tudta, hogy életét kockáztatja azzal, hogy nem engedelmeskedik Hitlernek. A háború végére Hitler sátáni tombolásba kezdett tábornokai és személyzete ellen, mindannyiukat hibáztatta a háború kudarcáért, és elrendelte számos vezető tanácsadója kivégzését. A személyes kockázat ellenére Speer kihasználta a hivatalával járó kiváltságos jogosítványait, hogy beutazza az országot, mielőtt a szövetségesek megszállják, és meggyőzte Németország katonai vezetőit, hogy ne hajtsák végre a Néró-parancsot.

Bár nem láttam meggyőző bizonyítékot arra, hogy Speer azt tette, amit állítása szerint tett, hogy Hitler parancsa ellenére cselekedett, azt kell feltételeznünk, hogy a nürnbergi bírák, akik ezt tényként említették ítéletükben, elég alapos vizsgálatot végeztek ahhoz, hogy meggyőződjenek Speer állításának igaz voltáról.

Mindenesetre itt vannak a Speerre vonatkozó ítéletek, a négy vádpont tekintetében, amelyek alapján Nürnbergben vádat emeltek ellene:²⁶⁹

Az 1. és 2. vádpontban (*béke elleni és háborús bűncselekmények*)

a Törvényszék véleménye szerint Speer tevékenysége nem minősül agresszív háborúk kezdeményezésének, tervezésének vagy előkészítésének, illetve az erre irányuló összeesküvésnek. A fegyverkezési ipar vezetője jóval azután lett, hogy az egész háború megkezdődött és folyamatban volt. A német fegyvergyártásért felelős vezetői tevékenysége ugyanúgy a háborús erőfeszítéseket segítette, mint ahogyan más termelővállalatok segítik a háborút, de a Törvényszék nem hajlandó megállapítani, hogy e tevékenysége az 1. vádpont szerinti, agresszív háború közös tervezésében való részvételt vagy a 2. vádpont szerinti háborús bűncselekmények elkövetését jelentette.

A 3. és így a 4. vádpontban is (*emberiesség elleni bűncselekmények és összeesküvés*) bűnösnek találták, a fő vádpont az volt, hogy tudatosan alkalmazott rabszolgamunkásokat, akiknek embertelen bánásmódjáról tudott, vagy tudnia kellett volna. Az ítélet azonban azt is kimondta, hogy „... a háború végső szakaszában [Speer] azon kevesek egyike volt, akiknek volt bátorsága megmondani Hitlernek, hogy a háború elveszett, és lépéseket tenni a termelő létesítmények értelmetlen pusztításának megakadályozására, mind a megszállt területeken, mind Németországban. Hitler felperzselt föld programjával szembeni ellenállását ... annak szándékos szabotálásával valósította meg, jelentős személyes kockázatot vállalva.”

Nürnbergben a szovjet és az amerikai bíró kezdetben Speer halálra ítélésére szavazott. A 2-2-es döntetlen kétnapos vitát váltott ki az ítéletről. Csak a tanácskozás végén állapodott meg a három nyugati bíró, hogy nem akasztják fel Speert.²⁷⁰

8. A spandai börtönben (1946-1966)

²⁶⁹ Az ítélet első, szó szerinti kivonatának forrása avalon.law.yale.edu/imt/judspeer.asp. A második idézet forrása Joachim Fest, *Speer: The Final Verdict* (*Speer: A végső ítélet*, [németből fordítva] San Diego: Harcourt, 2003).

²⁷⁰ Sereny-HU, 54. old.

Speer nem fellebbezett az ítélet ellen. A börtönben bőven talált magának elfoglaltságot. A legfontosabb az volt, hogy büntetésének letöltése után könyveket tervezett kiadni, és ehhez minden papírra, amit talált, főleg vécépapírra, de cigarettapapírra és cukorkák csomagolópapírjára is jegyzetelt. Sok időt töltött kertészkedéssel a Spandauban található nagy szabad területeken, amiről sokat megtudunk a Spandau után egy skót férfival, Ian Hamiltonnal folytatott levelezéséből (26A-2 szövegdoboz).

Hitleren kívül a legnagyobb hatást Speerre a bölcs francia kálvinista lelkész, Georges Casalis gyakorolta, aki a börtön első három évében Spandau első lelkésze volt. Casalis bensőséges megértést és kapcsolatot ápolt Speerrel, és nagy segítséget jelentett neki a lelkiismeretével folytatott küzdelmében. A Casalist követő káplánok közül senki sem tudott olyan jó munkakapcsolatot kialakítani Speerrel, mint ő. Sereny jóval később hosszú interjút készített Casalisszal, és sokat megtudott arról a belső küzdelemről, amelyet Speer élete végéig vívott.²⁷¹

Speer a Spandauban töltött 20 évének gyakorlatilag egész ideje alatt hosszú, képzeletbeli sétákat is tett a világ körül, egy részletes világtérkép segítségével, amelyet becsempészték neki a börtönbe. A naponta megtett távolságot mérve több mint 30.000 kilométert tett meg. Szabadulása napján a mexikói Guadalajara közelében volt. Speer építészeti folyóiratokat is tanulmányozott, és felfrissítette angol és francia nyelvtudását.

26A-2 szövegdoboz. Speer és Ian Hamilton, skót költő, író, és kertész

1977-ben, egy évtizeddel azután, hogy Speer kiszabadult Spandauból, Ian Hamilton Finlay (1925-2006) – skót költő, író, képzőművész és kertész – levelezni kezdett Speerrel. Finlay elolvasta Speer *Spandau: The Secret Diaries (Spandau: A titkos naplók)* című könyvét, amely 1976-ban jelent meg angolul, és amely 20 éves spandaui fogságáról szól. A könyvben sok szó esik a Speer által a börtön területén végzett kertépítésről és kertészkedésről, amely a Speer és Finlay közötti levelezés témája volt.

1979-ben Finlay-ben felmerült egy könyv terve, az *A Walled Garden (Egy falak közé zárt kert)* című könyv, amelyet a Speer által Spandauban létrehozott kertek leírásai ihlettek, amelyeket a Finlay-nek küldött levelekben, színes fényképeket mellékelve részletezett. Különböző okok miatt Finlay műve csak 2019-ben jelent meg. A Speer és Finlay kapcsolatáról szóló információk forrása, valamint Finlay könyvének recenziója az alább idézett cikkben található.*

* Ian Hamilton Finlay, *Albert Speer, and the Ideology of the Aesthetic at Little Sparta and Spandau*, (*Albert Speer és az esztétika ideológiája Kis Spártában és Spandauban*, Journal of Lusophone Studies, 5. évf., 1. szám, 2020). A Lusophone Studies az Amerikai Portugál Tanulmányok Egyesületének (APSA) folyóirata. A cikk digitális elérhetősége:

Két évtizedes fogsága alatti jegyzeteinek elmentéséhez, átírásához és rendszerezéséhez messze a legsegítőkészebb személy volt egykori beosztottja és barátja, Rudolf Wolters (1903-1983). Tulajdonképpen 50 évig tartó hol jobb, hol rosszabb kapcsolatban voltak. Az 1920-as években Münchenben barátkoztak össze. Később mindketten Tessenownál tanultak építészetet a berlini műszaki egyetemen. Speer 1937-ben alkalmazta Wolterst,

²⁷¹ Sereny-HU, 35. old.

akinek a munkája hamarosan Hitlernek Berlin újjáépítésére vonatkozó nagyszabású tervéhez kapcsolódott. Amikor Speer fegyverkezésügyi miniszter lett, Wolters követte, és továbbra is szoros kapcsolatban maradtak. Ingadozó kapcsolatuk további részét a 26A-3 szövegdobozban tárgyaljuk.

Idővel, ahogy a spandai szabályzatot enyhítették, Speer börtönéveit az írással tölthette. Titokban leveleket írt a gyermekeinek, amelyek szerzői jegyzeteket és „emlékeztetőket” tartalmaztak önmagának a későbbi szerkesztéshez”.²⁷² Ezek a levelek, valamint a börtönből kicsempészett terjedelmes jegyzeteinek gépelt átiratai – amelyeket Wolters titkárnője gépelt le számára későbbi felhasználásra (26A-3 szövegdoboz) – képezték a Spandau után kiadott könyveinek alapját.

²⁷² Sereny-EN, 45. old.

26A-3 szövegdoboz. Speer és Wolters: Közeli barátokból elkeseredett ellenfelek

1940-ben Wolters, aki régóta naplót vezetett, azt javasolta Speernek, hogy vezessenek naplót a GBI tevékenységéről. Speer utasította az osztályvezetőket, hogy rendszeresen küldjenek Woltersnek nyersanyagot ehhez. A *Chronik* (Krónika) többek között részletezte a GBI felelősségét a nürnbergi törvények 1939-es módosításának végrehajtásában, amely lehetővé tette az árja bérbeadók számára, hogy gyakorlatilag előzetes értesítés nélkül kilakoltassák a zsidó bérlőket. Egy 1941. augusztusi bejegyzésben ez áll: „Speer utasításának megfelelően megkezdtek mintegy ötezer zsidó lakás kiürítését” Novemberben: „Nagyjából 4500 zsidó lett kitelepítve”.

Wolters régi, a háború alatt és után is alkalmazott titkárnője, Marion Riesser félig zsidó volt. Wolters a háború alatt mindvégig védte őt, Speer szervezetének három másik félzsidójával együtt, megígérve, hogy ha kell, a „biztonságos” háborús termelésbe helyezi őket.

Speer bebörtönzése után Wolters hatalmas segítséget nyújtott neki. Közel 20 évig segített Speer jegyzeteit kicsempészni. Elintézte, hogy titkárnője, Marion átírja és legépelje Speer 1100 gépelt oldalt kitevő jegyzeteit, amelyek Speer három bestseller könyvének alapját képezték. Wolters pénzt gyűjtött Speer családjának támogatására és egyéb célokra.

1954. január 8-án Speer a cellájából részletes utasításokat küldött Woltersnek a készülő emlékiratai kéziratának jövőjéről. Speer arra kérte barátját, hogy egy esetleges posztumusz kiadás esetén az kézirat egy szerkesztetlen példányát küldje el egy Wolters által kiválasztott német egyetemnek. Ezzel a kívánsággal együtt Speer azt a meglehetősen szokatlan kérést is megfogalmazta, hogy Wolters küldjön egy példányt Trevor-Roper professzornak az oxfordi Christ Church College-ba, mert „Trevor-Roper volt az első, aki pozitív fényt vetett személyemre, amiért hálás vagyok. Talán bevezetőt is hajlandó lesz írni a könyvemhez.” Trevor-Roper könyve, a *The Last Days of Hitler* (*Hitler utolsó napjai*, 1947) kultikus státuszt ért el a tudós történészek és a laikus olvasók körében egyaránt, és ő volt az első neves történész, aki Speert viszonylag kedvező fényben tüntette fel.

Wolters rossz néven vette, hogy Speer minden felelősséget Hitlerre és a többi vezető náciúra hárított a háborúért és a tömeggyilkosságokért, miközben magát minden konkrét felelősség alól felmentette, és csak egy semmitmondó általános felelősséget ismert el. Dühös lett, amikor Speer a szabadulása után meghívta, hogy több mint 20 év után először találkozzanak, és Speer udvariatlanul és bejelentés nélkül meghívott egy másik vendéget is, Ernst Wolf Mommsen iparmágnást.

Wolters később ezt írta: „Ahogy ott állt [Speer], személyesen, hirtelen egészen másképp láttam őt, mint korábban.”

A másik ok, amiért Wolters még jobban megharagudott Speerre, az volt, hogy Speer egyetlen kiadott könyvében sem említette Wolterst, annak ellenére, hogy barátja óriási segítséget nyújtott neki azzal, hogy közel két évtizeden át segített kicsempészni

26A-3 szövegdoboz. (folytatás)

Nem tudva barátja megváltozott érzelmeiről vele szemben, Speer később azt mondta leendő életrajzírójának, Joachim Festnek (1926-2006), hogy Wolters volt a legközelebbi barátja, hozzátéve, hogy a spandaui évek alatt Wolters felbecsülhetetlen szolgálatokat tett neki, és nem tudja, hogyan élte volna túl Wolters segítségével. (Fest könyvére e fejezet 16. lábjegyzete hivatkozik.)

Az epizód, amely talán leginkább meggyőzött arról, hogy Speert nemcsak mint magas intelligenciájú embert és nagyszerű menedzsert, hanem mint manipulatív, gyanús alakot is megítéljem, a fenti első bekezdésben említett Chronik története.

Speer 1964-ben egy Woltersnek írt levelében azt mondta, hogy szabadulása után szüksége lesz a Chronikra, mint referenciára, amikor elkészíti emlékiratait. Wolters válasza erre az volt, hogy Riesserrel újragépeltette a Chronik összes számát, kihagyva belőle a GBI-nek a zsidóüldözésben való részvételére vonatkozó minden említését, anélkül, hogy Speernek elmondta volna, hogy néhány számot „szerkesztett”. Később Wolters elmagyarázta, hogy azért tette ezt, hogy törölje azokat a bizonyítékokat, amelyek alapján Speert és más kollégáit a háborús bűnökre vonatkozó új német törvények alapján felelősségre vonhatták volna.

Speer 1969-ben a Chronik (Wolters által szerkesztett) változatát a koblenzi Német Szövetségi Levéltárnak adományozta. Amikor Speer tudomására jutott, hogy valaki eltéréseket észlelt a Chronik londoni Imperial War Museumban őrzött és a Koblenzben található kiadásai között, Speer megkérdezte Wolters-t, aki elismerte, hogy cenzúrázta a Speernek adott változatot, és elmagyarázta az okokat. Speer azt javasolta, hogy a Chronik zsidókkal foglalkozó oldalai tüntesse el, és közölte a koblenzi levéltárral, hogy a Chronik eredeti példánya (amelyről a Koblenzbe adott másolat származik) elveszett. Wolters azonban nem semmisítette meg az eredetit, ahogy Speer javasolta és feltételezte, hogy ez meg is történt (Fest, 122-123. old.).

Egy doktorandusz, Mathias Schmidt több kérdést is feltett Speernek háborús szerepéről. Miután néhányra válaszolt, Woltershez irányította a diákot, aki megkedvelte a diákot, és megmutatta neki mind az eredeti Chronikot, mind a szerkesztett változatot, valamint azt a levelezést, amelyben tájékoztatta Speert arról, hogy mit tett. Amikor Schmidt szembesítette Speert ezzel, Speer tagadta, hogy bármilyen változtatás történt volna, és azt állította, hogy a vonatkozó levelezés hamisítvány. Schmidt a dolgozatát könyv formájában adta ki, *Albert Speer: The End of a Myth* (*Albert Speer: Egy mítosz vége*, teljes idézet a fejezet 10. szakaszában).

9. Speer ügyesen és sikeresen formálja „jó náci” imázsát (1966-1981)

Speer imázsépítése a nürnbergi per alatt kezdődött, amikor másképp védekezett és viselkedett, mint a többi náci társa a vádlottak padján. Több, a perrel tudósító riporter nevezte elsőként Speert „a jó náci”-nak. Ez a szerep tetszett neki, és élete hátralévő részében fáradhatatlanul azon dolgozott, hogy ezt a képet tovább erősítse önéletrajzi

könyvei és interjúi révén, amelyeket szinte bárkinek adott, aki kérte. Számos, nagy nyilvánosságot kapott interjúja, amelyet olyan tekintélyes televíziós és nyomtatott hírforrásoknak adott, mint a BBC és a Reuters – még a Playboyban megjelent hosszú interjúja is – megerősítette azt a képet, amelyet oly szorgalmasan ápol.

Az alábbiakban három, részben vagy teljesen önéletrajzi ihletésű könyvének rövid összefoglalása következik, angol nyelvű megjelenésük dátuma sorrendjében, elsősorban a felmentő kijelentésekre és azokra a kulcsfontosságú tényekre összpontosítva, amelyeket lazán elhallgatott. Speer valamennyi könyve megerősítette a jó náci imázsát, óriási népszerűségnek örvendett, azokat több nyelvre lefordították.

1970

*Inside the Third Reich (A Harmadik Birodalom belsejében)*²⁷³

Eredetileg 1969-ben jelent meg németül *Erinnerungen (Emlékek)* címmel. Speer 1966 októberében történt szabadulása után a Koblenzben található szövetségi levéltári iratok segítségével dolgozta át önéletrajzzá az 1953-54-ben Spandauban készített feljegyzéseit. A gyermekkorának és a vezető nácivá válásának történetét követően a könyv fő része akkor ér véget, amikor Speer, Hitler öngyilkosságának hírért megkapva, csatlakozik a Dönitz-kormányhoz Flensburgban [részletek e fejezet 6. szakaszában]. Az utószó az európai háború végéről és a nürnbergi perekről szól.

A könyv az egyik legrészletesebb leírása a náci Németország belső működésének és legfontosabb vezető személyiségeinek, de ellentmondásos, mert nem tárgyalja a náci atrocitásokat és Speer ezek ismeretének vagy ezekben való részvételének mértékére vonatkozó kérdéseket. A szerző gondosan felépít magáról egy olyan képet, amely szerint apolitikus technokrata, aki mélységesen sajnálja, hogy nem sikerült felfedeznie a Harmadik Birodalom szörnyű bűntetteit.

Speer a könyvben tragikus hősként mutatja be magát, aki fausti alkut kötött, amiért elszenvetted „kemény” börtönbüntetését.

1976

*Spandau: The Secret Diaries (Spandau: A titkos naplók)*²⁷⁴

Eredetileg 1975-ben jelent meg németül *Spandauer Tagebücher (Spandau naplók)* címmel. Bár elsősorban Speer spandau börtönéveivel foglalkozik (részletek a fenti 8. szakaszban), új anyagot is tartalmaz a Harmadik Birodalomban betöltött szerepéről és Adolf Hitlerrel való szoros személyes kapcsolatáról. A könyv egyes részei újrafogalmazták az *Inside the Third Reich* című könyvében leírtakat, de néhány új anyagot is tartalmaz.

Eleinte a foglyok nem kaphattak írópapírt. Speer titokban írta a jegyzeteit ehhez a könyvhöz, apró betűkkel, cigarettapapírra, naptárak lapjaira és vécépapírra. A cellaellenőrzés állandó fenyegetése alatt a cédulákat a cipője talpbélésébe és a

²⁷³ London: Weidenfeld & Nicolson, 1970; több későbbi kiadás is létezik. Magyarul ez a mű Hitler bizalmasa voltam címmel jelent meg (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1996).

²⁷⁴ NYC: MacMillan, 1976, illetve későbbi kiadások.

visszérgyulladására enyhítésére a lábára tekert kötésbe rejtette. Néha sikerült rábeszélnie a rokonszenvező öröket, hogy csempésszék ki a több ezer vécépapír lapot.

Speer olyan apró betűkkel írta a naplóját, hogy alig lehetett elolvasni. Mire 1966-ban kiszabadult, több mint húszezer oldalnyi titkos naplója várt arra, hogy megszerkesszék és kiadják, de hosszú évekbe telt, mire képes volt rájuk nézni.²⁷⁵

A könyvben szereplő kijelentések a Hitler megölésére irányuló állítólagos tervéről, amelyeket egy olyan ember írt, aki még a Führer utolsó leheletét követően is 100%-ig hűséges volt Hitlerhez, valószínűleg a kitaláció példái. Mindazonáltal ez segített megerősíteni Speer jó náci imázsát. Ebben a könyvében írja:

Úgy érzem, hogy a Kennedy-gyilkosság nemcsak amerikai tragédia, hanem a világ tragédiája. És nem tudtam nem arra gondolni, hogy itt csak egy zavarodott magányos ember dolgozott, úgy tűnik; ő eszelte ki a tervet, és a merénylet sikeres volt. De a Hitler elleni merényletek – hány próbálkozás volt, amelyeket körültekintő, hidegfejű emberek a vezérkari műveletek pontosságával terveztek meg évről évre – soha nem sikerültek, ez az igazi tragédia.

Aztán a ravasz személyes védekezése:

Vállaltam a felelősséget Hitler minden parancsáért, amit végrehajtottam. Azt az álláspontot képviseltem, hogy minden kormányban a parancsoknak parancsoknak kell maradniuk az alárendelt szervek számára. De a vezetésnek minden szinten meg kell vizsgálnia és mérlegelnie kell a kapott parancsokat, következésképpen társfelelős értük, még akkor is, ha a parancsokat kényszer alatt hajtották végre.

És akkor még néhány „vallomás”:

Tekintettel arra, hogy emberek milliói haltak meg a vezetés döntései miatt, a húsz év börtönbüntetés, annak ellenére, hogy nem követtem el semmilyen bűncselekményt, „elégé igazságosnak” tűnik ... Ami számomra [Nürnbergben] fontosabb volt, az a kollektív felelősségem megerősítése Hitler összes intézkedéseért, nem kizárva azokat a bűnöket, amelyeket 1942-től kezdve bárhol és bárki vállalt vagy elkövetett.

Speer miért döntött úgy, hogy kiadja börtönnaplóját:

A börtönnaplóm több mint tíz évig hevert olvasatlanul. ... Amikor kinyitottam a ládát, amelyben a családom tárolta a Nürnbergből és Spandauból hazaküldött írásokat, visszariadtam annak a papírhalomnak a látványától, amelyben minden ott volt, ami a negyven- és hatvanéves korom közötti életemből megmaradt. ... Több oka van annak, hogy most közzéteszem ezt a naplót. De végső soron kísérlet arra, hogy formát adjak annak az időnek, amely oly értelmetlenül elfolyt látszott, hogy tartalmat adjak üres éveimnek. ... A naplók általában egy megélt élet kísérői. Ez itt egy élet helyett áll. ... Ezek a lapok minden hiteles, bár a végső sorrend némi szerkesztés eredménye. Szükségesnek találtam viszont, hogy eltűnjön sokakat azok közül, akik segítettek nekem, valamint néhány dátumot. Ami elveszett, az azoknak az éveknek a végtelen egyhangúsága, az elhúzódo

²⁷⁵ Speer először Woltersnek kicsempésett feljegyzésein kívül, amelyeket barátjának titkárnője több mint 1000 oldalnyi gépelt szövegre írt át, ez szolgált alapul az *Inside the Third Reich* című könyvéhez.

depresszió, amelyet csak elvétve szakítottak meg a nyomorúságos, önámító remények.

Speer lebilincselő beszámolót nyújt a börtönbüntetésnek a rabtársaira gyakorolt pszichológiai hatásairól; a Birodalom háborús stratégiáiról folytatott értelmetlen vitáikról, az egymással való érintkezésükben szigorúan betartott protokollról, a részleteken való kicsinyes veszekedéseikről és az örök kijátszására irányuló játékaikról. Árulkodó felvételt ad a hatalom hatalmukat elvesztett birtokosainak pszichológiájáról.

Ami a Hitler személyiségével kapcsolatos új meglátásokat illeti, Speer hátborzongató visszaemlékezést ad Hitler utolsó napjairól: mániákus képzeletbeli tervét New York elpusztítására:

Soha nem láttam őt annyira feldúltnak, mint a háború vége felé, amikor egyfajta delíriumban lefestette magának és nekünk New York elpusztítását egy tűzviharban. Leírta, ahogy a felhőkarcolók óriási égő fáklyákká változnak, egymásra omlanak, és a felrobbanó város fénye bevilágítja a sötét eget.

Egy másik felismerés: Hitler mindig támadni akart. A védekező állás elfoglalásának gondolata teljesen idegen volt tőle.

Speer úgy vált híressé, mint a náci csúcavezető, aki „nem tudott semmiről”, mert csak egy technokrata volt, és a tömeggyilkosságok nagy része Németország határain túl történt. Ez lehetővé tette sok túlélő német felnőtt számára, hogy azt állítsa, hogy ha még Speer, aki olyan közel állt Hitlerhez, sem tudott a holokausztról és a többi büntettről, akkor ők bizonyára még kevésbé felelősek. És mivel még néhány neves külföldi tudós is hitelt adott Speernek, honfitársai buzgón felkarolták.²⁷⁶

1981

*Infiltration: How Heinrich Himmler Schemed to Build an SS Industrial Empire (Beszivárgás: Hogyan tervezte ki Heinrich Himmler az SS ipari birodalmának felépítését).*²⁷⁷ Ez a könyv angolul kissé más címmel is megjelent: *The Slave State: Heinrich Himmler's Masterplan for SS Supremacy (A rabszolga állam: Heinrich Himmler SS-fölényre szőtt mesterterve).*

Az eredeti cím németül *Der Sklavenstaat: Meine Auseinandersetzungen mit der SS (A rabszolga állam: Összetűzéseim az SS-szel).*

Ez a könyv egyszerre jelent meg németül és angolul, Speer halálának évében.

Speer eredetileg Németország fegyverkezési iparáról akart írni. De mivel a Spandau után annyi érdekes új anyagot talált az archívumokban Himmler ipari birodalom létrehozására tett kísérleteiről, úgy döntött, hogy harmadik könyvét a nagyobb téma ezen sajátos aspektusának szenteli. Speer olyan eseményekhez nyúl, amelyekről ő maga is csak homályosan tudott, amikor a Harmadik Birodalom funkcionáriusaként a csúcson ült. Az SS azért próbált nagy ipari birodalmat kiépíteni, mert bizalmatlan volt a bankárokkal és iparosokkal (és általában a kapitalizmussal) szemben, és ami még fontosabb, mert pénzügyi függetlenségre vágyott. Az SS attól félt, hogy Hitler halála

²⁷⁶ Például Hugh Trevor-Roper brit történész a *The Last Days of Hitler* című művében.

²⁷⁷ New York: MacMillan, 1981.

után a sok németországi ellensége ki fogja éhezteni, nem fog hozzájutni az erőforrásokhoz.

A könyv részletesen bemutatja Himmler 1941 és 1945 közötti erőfeszítéseit egy ipari birodalom kiépítésére, amelynek munkaerejét a koncentrációs táborok foglyai biztosítják. Himmler terve ellentétben állt a náci ideológiai céljával, a zsidók kiirtásával, amelynek megvalósítása természetesen akadályozta volna tervének megvalósításában. Speer szembeállítja Himmler azon kísérleteit, hogy rabszolgamunkásokat használjon fel a hadianyagok előállítására, Adolf Hitler, Joseph Goebbels, Martin Borman és mások teljes elszántságával, hogy végrehajtsák a „végső megoldást”, függetlenül a zsidók rabszolgamunkásként való hasznosságától. Speer ebben a vitában az SS-szel a „jó oldalon” állt, mert előnyben részesítette a zsidók és más „ellenségek” munkaerejének kihasználását. A vita azonban a hatékonyságról szólt, nem az emberségről.²⁷⁸

* * *

Speer emlékiratainak – első két könyvének – elkészítésében együttműködött Wolf Jobst Siedler (1926-2013) kiadóval és Joachim Fest (1926-2006) történésszel, a Frankfurter Allgemeine Zeitung későbbi szerkesztőjével, aki Speer egyik életrajzírója lett több másik között.²⁷⁹ Siedler és Fest Speer emlékiratainak társszerzői és mítoszainak társalkotói voltak. Speer két nagy sikerű memoárkönyve képes volt arra, hogy a „Speer-mítoszok” egy részét elterjessze a tömegmédiában és így a nagyközönség körében. Németországban és szerte a világon a közvéleményt lenyűgözte a Harmadik Birodalom belső láttelepe, Speer pedig szinte egyik napról a másikra népszerű figurává vált. A Speerről, mint a „jó náciról” közösen kialakított Siedler-Fest kép jóval több mint egy évtizeden át fennmaradt Németországban. Munkájukért cserébe Siedler és Fest bőséges honoráriumra és egyéb pénzügyi motivációra tettek szert.²⁸⁰

Valójában Fest Speerről szóló könyve meglehetősen kiegyensúlyozott. Rávilágít Speer személyiségének és életének ellentmondásaira. „Továbbra is rejtély, hogy egy ilyen racionális jellem hogyan tudta kifejleszteni azt a naiv hitet, amely előfeltétele volt annak, hogy Hitler belső köréhez tartozzon.” Fest könyve sikeresen egyensúlyoz a Speer gondolataiban való elmélyedés és a távolságtartás közötti kötéltáncban.

10. Speer hazugságai, csúsztatásai és nyilvánvaló elhallgatott dolgai

A Speerről mint a „jó náciról” szóló mítoszt már közvetlenül a halála után, 1981-ben elkezdték megfúrni és komolyan helyreigazítani. A személyével kapcsolatos helyreigazításokat két kategóriába sorolnám: a róla szóló könyvek és történetek,

²⁷⁸ Speer cáfolhatatlanul bizonyítottanak tartja, hogy Hitler nemcsak jóváhagyta, hanem el is rendelte az összes zsidó meggyilkolását. Mindezt annak ellenére, hogy mindmáig egyetlen tudós sem talált ilyen megdönthetetlen bizonyítékot.

²⁷⁹ *Speer: The Final Verdict* (*Speer: A végső ítélet*, London: Weidenfeld & Nicolson, 2001). A német eredeti cím *Speer: Eine Biographie* (*Speer: Egy életrajz*, Frankfurt am Main: Fischer TB Verlag, 2001). Az cím angol megváltoztatása félrevezető, mert Fest könyve semmiképpen sem a végső ítélet Speerről.

²⁸⁰ peterlang.com/view/9783631693506/chapter03.xhtml

amelyek főként a Speerrel készített hosszú interjúkon alapulnak, szemben a nagyrészt első kézből származó beszámolókon vagy Speer halála után napvilágra került új dokumentumokon alapuló könyvekkel és cikkekkel.

Az első kategória kiemelkedő könyve Gitta Sereny nagyrészt interjúkon alapuló műve, *Albert Speer: His Battle with the Truth (Albert Speer: Küzdelme az igazsággal)*.²⁸¹ A szerző a könyvben végig megjegyzi, hogy Speer történetei és a kérdésekre adott válaszai nem mindig tűntek hihetőnek, anélkül azonban, hogy dokumentálni tudná vagy akarná, hogy a hazugságok, a torzítások és a kihagyások Speer részéről szándékosan, félrevezetés céljából történtek. A legjobbnak tartotta, ha nem szakítja meg a kérdés-felelet folyamat azzal, hogy vitatkozik Speerrel, hanem hagyja, hogy az olvasó maga ítélje meg Speer történeteinek és válaszainak hihetőségét. Sereny sok olyan emberrel is sokat beszélgetett, akik jól ismerték Speert, többek között Speer nagy családjával; a hosszú ideje alkalmazásában lévő titkárnőjével; a befolyásos spandai lelkésszel, Georges Casaliszal; Speer számos barátjával, például Woltersszel (26A-3 szövegdoboz); valamint számos beosztottjával. Sereny Speer kijelentéseinek valóságtartalmával kapcsolatos gyakori kételyeit elegánsan tükrözi könyvének címe: Speer „küzdelme az igazsággal”.

A szerző Speer igazságtartalmával kapcsolatos kételyeit egyetlen illusztrációval is illusztrálhatjuk. Sereny azt írja:

[Az az állítás, hogy] annak ellenére, hogy [Speer] az évek során gyakran utazott a frontra és a megszállt keleti területekre, semmit sem tudott az ott elkövetett borzalmakról, teljesen tarthatatlan.²⁸²

Egy másik, ebbe a kategóriába tartozó könyv a már idézett Joachim Festé (27. lábjegyzet).

A számos Speer-mítosznak kendőzetlenül ellentmondani kezdő majd cáfoló publikációk közé tartoznak (időrendi sorrendben, az elsőtől a legfrissebbig):

1982

Mathias Schmidt, *Albert Speer: The End of a Myth (Albert Speer: A mítosz vége)*.²⁸³ Közvetlenül Speer 1981-ben bekövetkezett halála után jelent meg németül, néhány évvel később lefordították angolra Legfontosabb felfedezése az volt, hogy Speer hazudott a Chronik eredeti változatának nem létéről, amely Speer bűnösségét bizonyító passzusokat tartalmazott olyan területeken, amelyekről tagadta, hogy tudott volna, sőt, a tagadásban odáig ment, hogy barátját, Rudi Wolterst, akinek oly sokat köszönhetett, hazugnak nevezte (részletek a 26A-3 szövegdobozban). A könyvből kiderül, hogy Speer rendelte el zsidók ezreinek brutális kilakoltatását berlini otthonukból, akiket aztán koncentrációs táborokba szállítottak, ahol többségük elpusztult.

²⁸¹ Sereny 1995-ben megjelent angol nyelvű könyvére és annak 2021-es magyar fordítására az 5. lábjegyzet hivatkozott, megemlítve, hogy ebben a fejezetben az idézetek a két változat valamelyikéből származnak.

²⁸² Sereny-EN, 711.

²⁸³ New York: St. Martin's Press, 1984.

1997

Henry T. King, *The Two Worlds of Albert Speer: Reflections of a Nuremberg Prosecutor* (*Albert Speer két világa: Egy nürnbergi ügyész gondolatai*).²⁸⁴ Egy nürnbergi ügyész főként a Speerrel való 35 éves kapcsolatán alapuló beszámolója, amely Speer 1981-ben bekövetkezett halálával ért véget. A 26A-5 fényképen King Speerrel beszélget, nem sokkal a német halála előtt.

26A-5 fénykép. Albert Speer és Henry King Heidelbergben, 1981 júliusában
Forrás: Megjelent a The New York Times 2009. május 12-i számában, Henry T. King gyászjelentésében

A könyv érdekes párhuzamot von az ügyész és a fogoly között. Olyan kérdéseket tesz fel és próbál megválaszolni, mint például, hogy miért és hogyan lehetett Speer olyan vak és ambiciózus, hogy tényleg nem látta az igazságot arról, mi történik a náci Németország világában, mielőtt túl késő lett volna? Hogyan lehetett Speer vak Hitler gonosz oldalára, amikor egyre nagyobb hatalomra vágyott a hitleri rendszeren belül? Mit tudott Speer a holokausztról? Ha tudott valamit, miért nem tett semmit annak megakadályozására? Hogyan lehet, hogy Speer, Hitler közeli barátja és bizalmasa, nem tudta, mi zajlott a haláltáborokban? Speer volt felelős a vasútért. Hogyhogy nem látta, hogy ezek a vasutak zsidókat szállítottak a végső pusztulásukba? Mégis tagadta, hogy bármit is tudott volna az akkori borzalmakról. Talán csak így tudott együtt élni azokkal az emlékekkel, amelyeket minden bizonnyal magában hordozott.

King úgy vélte, hogy Speer a „Hitler lelkébe nyíló ablak”. Azt írta:

Speer szemet hunyt a humanitás világa előtt, és így az emberi etika iránti aggodalom soha nem hatolt be a fegyverkezésügyi miniszterként folytatott könyörtelen munkájába. Egy gépies világban a gonoszság varázsereje a Speerhez hasonló vak technokratákból áll, akiket egy olyan gonosz és agresszív vezető vezet, mint Hitler.

²⁸⁴ Lanham, Maryland: University Press of America, 1997.

Speert King elevenbe vágó módon ábrázolja, mint olyan embert, aki két világban élt. Az első világ egy vak, politikamentes világ volt, ahol Speer nem kérdezett semmit, csak a hatalmi ambícióinak és álmainak élt, és gyorsan egészen a csúcsra emelkedett. A második az a világ volt, amelyet Speer a bebörtönzése után ismert meg. Felébredt benne a vágy, hogy közel legyen a gyermekeihez.

Bár King ügyvéd és nürnbergi ügyész, a Speerrel való hosszú személyes kapcsolatának eredményeképpen Speer szimpatikusabb ábrázolásával áll elő, mint azt várnánk. Gyanítom, hogy Kingre is hatással volt hosszú személyes kapcsolata és a német nyilvánvaló sármja. Végül mégis ezt a határozott következtetést vonja le:

Most már közel fél évszázadot töltöttem azzal, hogy összegyűjtöttem a perrel kapcsolatos tényeket, majd újra és újra mérlegeltem a tényeket pro és kontra. Úgy vélem, eljött az idő, hogy kinyilvánítsam a véleményemet, Speer példája figyelmeztetésül kell szolgáljon azoknak, akiket a hatalom kísértésbe ejt.

1999

Dan van der Vat (1939-2019), *The Good Nazi: The Life and Lies of Albert Speer*, (A jó náci: Albert Speer élete és hazugságai).²⁸⁵ A szerző Hollandiában született; újságírói és írói pályafutását az Egyesült Királyságban folytatta.

Ebben a kemény, terhelő életrajzban van der Vat leleplezi és dokumentálja Speert, mint megalkuvót, egy másfajta „jó náci”: egy elkötelezett pártkatonát, aki Hitler építészből fegyverkezésiügyi miniszterré előlépve a náci legfőbb kényszermunkaerő-kihasználójává vált. Speert kíméletlen, mesteri színészként ábrázolja, aki élete végéig tartó szerepében megtevesztette a világot.

A könyv lerombolja Speer szelíd és figyelmes emberként kialakított portréját is. Az életrajz dokumentálja, hogy gyakran csak addig volt jó barát, amíg a barátai hasznosak maradtak, és hajlamos volt a kutyák elé vetni őket, ha terhére váltak.

Speer e tulajdonságát ebben a fejezetben korábban szemléletesen illusztráltam azzal, ahogyan barátjával, Rudolf Woltersszel bánt, akinek mélyen lekötözöttje volt. Amikor azonban érdekeinek úgy kívánták, Wolterst elkeseredett ellenfellé tette (26A-3 szövegdoz).

Annak érzékeltetésére, hogy Speer régi barátja végül is miként látta őt, itt idézem Wolters dühös kirohanását, miután a Playboyban megjelent Speer interjúja, amelyben ismét vállalta a felelősséget a náci bűnökért, de a háborúért és a háborús bűncselekményekért Hitlert és társait tette felelőssé:

Mi van veled, hogy még a bűneid [*Inside the Third Reich* című könyvben tett] véget nem érő beismerése után sem tudod abbahagyni, hogy magadat egyre radikálisabban bűnözőként ábrázold, akinek húsz év börtön „túl kevés”? ... Úgy tűnik, hatalmas és érthetetlen ellentmondás van szerény vallomásaid és jelenlegi életmódod között. Az előbbi alapján az ember egy darócba öltözött és fejére hamut hintő Speerre számítana; én viszont vidám fickónak ismerlek, aki egyik

²⁸⁵ Boston: Mariner Books, 1999.

szép utazást a másik után teszi meg, és aki boldogan szórakoztatja régi barátait irodalmi és pénzügyi sikereiről szóló történetekkel ... Remélem és hiszem, hogy eljön a nap, amikor már nem tartod majd szükségesnek, hogy mindenkinek és mindenkinek bevalld a bűneidet, hogy meggyőzd őket az erényességedről.²⁸⁶

2004-2005

Heinrich Breloer (1942-) német filmproducer és író háromrészes televíziós dokumentumdrámát készített *Speer und Er* (*Speer és Ő*) címmel [*Speer und Hitler* címmel is sugározták], amelyben Sebastian Koch alakította Albert Speert és Tobias Moretti Adolf Hitlert. A film történelmi filmanyagot és rekonstruált jeleneteket vegyít, valamint interjúkat Speer három gyermekével, ifjabb Albert Speerrel, Arnold Speerrel és Hilde Schrammallyal.

A film elindította Speer demisztifikálásának és kritikai átértékelésének folyamatát, nemcsak a történészek körében, akik addigra már nagyjából tisztában voltak az igazsággal, hanem a nagyközönség számára is. A korabeli kritikák a dokudrámát a bizonyítékok pontos és meggyőző bemutatásának nevezik, amelyből kiderül, hogy a „művelt náci” hazudott Nürnbergben és önéletrajzaiban. Még Speer fia, ifjabb Albert, a film egyik központi figurája is megjegyzi, hogy

Azt hiszem, hogy ezzel a filmmel egy új és más kép rajzolódik ki apámról. A film már nem teszi őt szimpatikussá, hanem láthatóan nagyon-nagyon őszintén ábrázolja.²⁸⁷

A következő évben Breloer kiadta a *Speer und Er: Hitlers Architekt und Rüstungsminister* (*Speer és Ő: Hitler építész és fegyverkezési minisztere*), amely lényegében ugyanazokat az információkat dokumentálja, amelyeket Breloer a filmben is bemutatott.

2006

Adam Tooze (1967-) angol történésznek, a Columbia Egyetem professzorának, *The Wages of Destruction* (*A pusztítás bére*) című non-fiction könyve a náci Németország gazdaságtörténetét mutatja be részletesen.²⁸⁸ A könyv számos díjat nyert.

Tooze jól dokumentált hipotézise az, hogy miután a németek 1940-ben nem tudták legyőzni Nagy-Britanniát, a gazdasági logika arra készítette őket, hogy lerohanják a Szovjetuniót, hogy megszerezzék a két gazdasági szuperhatalommal, az Egyesült Államokkal és a Brit Birodalommal való összecsapáshoz szükséges természeti erőforrásokat. Ez megpecsételte a Harmadik Birodalom sorsát, mert az erőforráskorlátjai lehetetlenné tették a Szovjetunió elleni győzelmet, tekintve, hogy a szovjetek rengeteg utánpótlást kaptak az USA-tól és a britektől, hogy kiegészítsék a rendelkezésükre álló erőforrásokat.

²⁸⁶ Sereny-EN, 684. old.

²⁸⁷ [jstor.org/stable/25068315](https://www.jstor.org/stable/25068315)

²⁸⁸ London: Allen Lane, 2006.

A könyv egy fejezetet szentel a szövetségesek náci Németország elleni stratégiai bombázási hadműveleteiről, amely bemutatja, hogy azok a remélnél azért voltak kevésbé voltak hatékonyak, mivel gyakran rossz célpontokat választottak ki. Tooze megkérdőjelezi azt a véleményt is, hogy Albert Speernek volt köszönhető a náci Németország hadigazdaságának fegyverkezési csodájáról sokat hangoztatott mítosz.

2015

Martin Kitchen (1936-), *Speer: Hitler's Architect (Speer: Hitler építész)*. A brit-kanadai történész aprólékos munkával ellenőrizte Speer önéletrajzainak és számos interjújának minden egyes állítását, és dokumentálta a hazugságok, ferdtések és szándékos kihagyások egész sorát.²⁸⁹ A legelején kezdi, és kimutatja, hogy még Speer születéséről szóló meséje is hazugság volt. A szerző tisztázza Speer azon állításait is, miszerint nem tudott a *Final Solution*-ról (Végső megoldás, a zsidóság kiirtásának terve). A könyv egyik kritikusa szerint az nem életrajz, hanem egy 200.000 szavas vádirat, amely leleplezi Speer minden felmentő trükkjét, és újra és újra bizonyítja, hogy az igazság fogalma mennyire átmeneti volt számára.

Az egyik érdekes állítás az, hogy a német fegyvergyártás növekedésének nagy része valójában a Speer elődje, Fritz Todt által bevezetett rendszereknek köszönhető. Azt is állítja, hogy Speer valójában teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy mi történik a zsidókkal, és közvetlenül részt vett a Final Solution végrehajtásában. Bár a könyv nem Speer objektív életrajza, hasznos összefoglalója Speer számos bűnének.

2017

Magnus Brechtken (1964-), *Albert Speer. Eine deutsche Karriere (Albert Speer: Egy német karrier)*. A német történész objektív és tömör életrajzot készített, amely vitathatatlanul az eddigi legjobb, és amelyet a történészek és a német közönség is elismeréssel fogadott.

Legjobb tudomásom szerint ez a könyv eddig csak németül jelent meg.²⁹⁰ Összefoglalóm a róla szóló részletes, angol nyelvű recenzió alapján készült.²⁹¹ Ez a 912 oldalas kötet sokéves aprólékos levéltári kutatás eredménye – csak a végjegyzetek és a bibliográfia 324 oldalt tesz ki –, szemben Martin Kitchen fenti könyvével, amely nagyrészt a meglévő szakirodalomra épül.

Brechtken központi tézise az, hogy Speer a német polgárság egy olyan típusát példázza, aki tudatosan lett a náci párt tagja, és 1945 után nem volt meg benne az akarat, hogy őszintén számot adjon tetteiről. Egy volt azon fiatalemberek közül, akik ambíciójukat, hatalomvágyukat és személyes kapzsiságukat egybeolvasztották egy faji alapú háborúban, és mindez nem véletlenségből történt, hanem kiszámított élethivatásuk volt. A szerző bemutatja, hogy miután 1937-ben Berlin általános építési felügyelőjévé nevezték ki, Speer a Harmadik Birodalom „végső győzelmének” tervezőjeként, amolyan

²⁸⁹ New Haven és London: Yale University Press, 2015.

²⁹⁰ München: Siedler Verlag, 2017.

²⁹¹ academia.edu/37511022/Demystifying_Hitler_s_Favorite_Architect_Review_of_Magnus_Brechtken_Albert_Speer_Eine_deutsche_Karriere

„hódítás-menedzsereként” tevékenykedett, és felelős volt zsidók tízezreinek kilakoltatásáért és deportálásáért.

Végül Speer 14 millió munkásnak – a Németország rendelkezésére álló munkaerő mintegy felének – parancsolt a fegyverkezési iparban, köztük több millió kényszermunkásnak és közel félmillió koncentrációs táborban raboskodónak. És még akkor is, amikor nyilvánvalóvá vált számára, hogy Németország elveszíti a háborút, képes volt növelni az ipari termelést, így meghosszabbítva a háborút, folytatva a gyilkosságokat a haláltáborokban, valamint további milliós nagyságrendű emberhalált okozva a fronton.

A könyv kettős sikert ér el a szerző számára. Először is hatékonyan leleplezi a Speerrel kapcsolatos utolsó mítoszokat. Másodszor, rombolja a háború után évtizedekig uralkodó Speer-emlékiratok és -életrajzok katasztrofális hatását. Néhány példa a Brechtken által talált elpusztítandó új mítoszokra:

- 1952-ben egy francia újságírónak adott interjú során a riporter egy kitalált forgatókönyvet írt le, amelyben Speer megtagadta Hitler parancsát, és Hitler könnyes szemmel távozott. Speernek annyira megtetszett a forgatókönyv, hogy beleírta az emlékirataiba.
- Egy másik gyakran ismételt mítosz szerint Speer azt tervezte, hogy mérges gázzal meggyilkolja Hitlert. Ez az ötlet azután jutott eszébe, hogy felidézte a pánikot, amikor kipufogógáz jutott be egy szellőzőn keresztül. A további részleteket kitalálta.
- A legmeglepőbb, hogy Speer állítását, miszerint nem volt hajlandó végrehajtani Hitler 1945. március 19-i „Néró-parancsát”, sőt, ténylegesen azon dolgozott, hogy azt mások ne hajtsák végre, Brechtken szintén kétségbe vonta.

Brechtken arra a következtetésre jut, hogy Speer számára a hatalom megszerzésének, az uralkodásnak és a pénzszerzésnek a vágya volt a fő motiváció, amely 1945-ig meghatározta tetteit, és egész életében ez hajtotta.

11. Személyes interjúm Speerrel 1969-ben Heidelbergben

Azoknak, akik csak ezt a részt olvassák el, erősen ajánlom, hogy olvassák el e fejezet bevezetőjét, amelyben kifejtem, hogy feleségem heidelbergi családi kapcsolatai hogyan tették lehetővé a Speerrel készített személyes interjúmat.

Az interjúra saját heidelbergi otthonában került sor 1969 nyarán.

Fontos felidézni, hogy akkor még sem Speer könyvei, sem a róla szóló angol nyelvű életrajzok közül nem jelent meg egy sem. Így igazi szenzáció volt egy fiatal külföldi zsidó számára, hogy leülhetett Speerrel a lakásában, és közel egy órán át beszélgethetett vele angolul.

Az interjú ötlete és apropója ez volt: Éppen akkor fejeztem be egy hosszú cikket Robert McNamaráról (1916-2009), és fontos párhuzamokat láttam közte és Albert Speer között.

McNamara a Ford Motor Co. vezérigazgatója volt, amikor Kennedy elnök kinevezte őt védelmi miniszternek, mert kiváló menedzser hírében állt. Ezt a tisztséget 1961 és 1968 között töltötte be; vagyis Kennedy 1963-as meggyilkolása után is folytatta. Ebbe beletartozott az az időszak is, amikor az USA még a vietnami háborút vívta (1955-1975). Ebben a kényes kormánypozícióban McNamarát kapcsolatba hozták a háborúval, a nagyszámú háborúellenes tüntető mocskolta, és számos cikkben (és később életrajzi könyvekben is) élesen bírálták.

* * *

Pontosan a megbeszélt időpontban érkeztem, és bevezettek abba a helyiségbe, amely Mr. Speer dolgozósobájának tűnt. Egy kényelmes, jól kipárnázott relaxfotelban ült. Belépésemre udvarias részleges kísérletet tett arra, hogy felálljon, és a jobbját nyújtotta egy lezser kézfogásra, majd visszahuppant a foteljába.

Egy szögletes asztal állt előtte, körülbelül 2 méter hosszú és 1 méter széles. Az asztal úgy volt elhelyezve, hogy a rövid oldala volt előtte, és vele szemben volt egy szék, amire leülhettem. Csak most, amikor az ülésünkre gondolok, jövök rá, hogy ha a „vendég” közeledni akarna a házigazdához – akár megölelni, akár megtámadni –, akkor a közeledési kísérlet okozna némi felfordulást. Arra is emlékszem, hogy Mr. Speerre fel kellett néznem, ha beszélni akartam vele, egyrészt mert a (karfa nélküli) székem alacsonyabb volt, mint az ő fotelja, másrészt mert ő jóval magasabb volt nálam.

A beszélgetés úgy kezdődött, hogy az röviden bemutatkoztam, és megköszöntem Mr. Speernek, hogy időt szakított arra, hogy beszélgessen egy jelentéktelen fiatal amerikai adjunktussal, akinek történetesen zsidó szülei vannak, és aki túlélte a holokausztot. Megköszöntem azt is, hogy beleegyezett az angol nyelvű beszélgetésünkbe. Elnézést kértem, hogy nem beszélek folyékonyan németül, bár a feleségem német, itt született és nőtt fel Heidelbergben.

Speer valami olyasmit mondott, hogy „szívesen”, és várta a kérdéseket.

„Most olvastam egy hosszú és kritikus cikket Robert McNamaráról, az Egyesült Államok tavalyig hivatalban lévő védelmi miniszteréről. [Megadtam a vonatkozó tényeket McNamaráról.] Komolyan mondom, látok benne párhuzamot közte és ön között. [Elmagyaráztam, miben látom a párhuzamot.] A kérdésem tehát a következő: Hogyan kerül egy olyan sikeres, politikamentes szakember, mint ön, egy ismert építész, Hitler gonosz tetteinek támogatásába?”

Speer azt válaszolta, hogy semmit sem tud McNamaráról, a hallott tények alapján azonban érti, hogy milyen párhuzam képzelhető el. Aztán valami olyasmit mondott, hogy az ember jövőbeli sorsát általában nem lehet előre látni; hogy a dolgok egyszerűen úgy történnek az életben, hogy nem lehet előre megjósolni. Arckifejezése ezután azt jelezte, hogy ehhez a kérdéshez nem kíván többet hozzáfűzni, várja a következőt.

Ekkor lépett be Frau Speer egy tálcával, rajta két kis üveg ásványvízzel és két pohárral. Az egyik üveget, poharat és egy szalvétát a férje mellé tette az asztalra, és ugyanezt tette elém. Angolul kérdezte: „Kér kávét, teát vagy valami italt?” „Vielen Dank, Frau Speer; das ist ganz genug”. Ekkor távozott, csendesén becsukva maga mögött az ajtót.

„Herr Speer, annak ismeretében, amit most tud, újra végigjárna ugyanazt az utat?”

„Természetesen nem.” Ugyanaz az arckifejezés: Várom a következő kérdést.

„Herr Speer, mire a legbüszkébb az eddigi életében?”

„Természetesen a családomra. Tudja, hat gyermekünk van. Amikor kicsik voltak, rendkívül elfoglalt voltam, így nagyon kevés időm volt rájuk. Aztán amikor felcseperedtek, börtönben voltam, és csak levelezni tudtam velük, nem láthattam őket. Azonban e hátrányok ellenére örülök, hogy mindegyikük jól boldogul, érdekes szakmájuk van, néhányuknak még családja is, így unokáim is vannak.”

Ekkor elvesztettem a fonalat, hogyan folytassam. Speer észrevette és azt mondta: „Tudja [a nevemen akart szólítani, de nyilván elfelejtette], a háború után sok-sok interjút adtam, még azt is megengedték, hogy az újságírók beszélhessenek velem Spandauban, tehát tudom, mi érdekel mindenkit: Milyen volt Hitler? Milyen volt vele dolgozni? Mi a helyzet Göringgel, Himmlerrel, Bormannal és a többiekkel? Nem kell sokáig várnia, hogy választ kapjon ezekre és még sok más kérdésre, amelyeket bizonyára Ön és mások is tudni szeretnének. A tapasztalataimról könyvet írtam, és hamarosan meg is jelenik” [Nem emlékszem, hogy mondta-e a címét vagy nem.] „Ezért arra kérem, hogy vegye meg azt a könyvet, és erre beszélje rá a barátait is. Biztos vagyok benne, hogy nagyon informatívnak és érdekesnek találják majd.”

Rájöttem, hogy az interjúnak lassan vége, és kiböktem az utolsó kérdést, amit ekkorra terveztem feltenni neki:

„Herr Speer, mik a jövőbeli tervei? Úgy látom, hogy még sok év áll ön előtt, hogyan kívánja eltölteni őket?”

„Igen, igen. A könyvemből megtudhatja, hogy hogy a testemet és az elmémet egyszerre eddzem Spandauban, a börtönbe nekem becsempésztett térképek segítségével körbejártam a Földet, keresztül az összes kontinensen, természetesen csak a szárazföldön, az óceánokat kihagyva, mindenféle városból és helyről más városokba és helyekre. A térképeken le tudtam olvasni a helyek közötti távolságokat, és ki tudtam számolni, hogy hány lépésembe telik, mire a következő célállomásomhoz érek. Most, hogy szabad vagyok, szeretnék valóban meglátogatni néhányat ezek közül a helyek közül. És ami még ennél is fontosabb, könyveket szándékozom írni. És természetesen a családomra is időt akarok fordítani. Amit viszont nem tervezek, az az, hogy visszatérjek az eredeti szakmámhoz; semmiképpen sem tervezem, hogy újra építészzel foglalkozzam.”

„Köszönöm szépen, Herr Speer, a kérdéseimre adott kedves és őszinte válaszait. Kívánom, hogy minden tervét jó egészségben meg tudja valósítani.”

A 26A-6 fényképen Speer a háza előtt látható, amelyben az interjú zajlott. A kép 1975-ben készült, hat évvel a látogatásom után.

26A-6 fénykép. Speer a heidelbergi háza előtt 1975-ben

Forrás: Mannheimer Morgen, 2017. május 31. mannheimer-morgen.de/deutschland-welt-artikel,-welt-und-wissen-kaum-interesse-an-speers-luegen-_arid,1056211.html

Hogy összefoglaljam érzéseimet, miután elhagytam Speer rezidenciáját: Elégedett voltam az interjúval, és szerencsésnek éreztem magam, hogy lehetőséget kaptam. Úgy találtam, hogy Speer olyan „aurával” rendelkezett, amely tiszteletet parancsolt; összességében szimpatikus embernek találtam.

12. Következtetések

Az 1969-es interjúm után sokat olvastam Speerről, amit e fejezet 2-10. szakaszaiban foglaltam össze. Két Speer-karaktert ítélek meg különbözőképpen: egyrészt Speert, mint náci nagyagyút a második világháború végéig, másrészt Speer tetteit és jellemét 1945-től 1981-ben bekövetkezett haláláig. Ítéletem sokkal szigorúbb a háború utáni Speerrel szemben, mint ugyanezzel a személlyel szemben a Harmadik Birodalom idején.

Bármennyire megvetendőek voltak is Speer tettei Hitler alatt, amikor elítéljük ezt a náci, meg kell kérdeznünk, hogy vajon annyira különbözött-e Speer tőlünk? Hányan lettünk volna hajlandóak elnyomni a lelkiismeretünket, szinte eladni a lelkünket olyan hatalom, hírnév és pénz megszerzésének lehetőségeiért, amelyeket Speer elért? Tegyük fel, hogy Speer helyében vagyunk, mondjuk, az 1930-as évek közepén, az akkori környezetet tekintve, és tegyük fel őszintén, a történelmi visszatekintés előnyei nélkül a kérdést: „Mit tettem volna? Másképp viselkedtem volna?” Erős a gyanúm, hogy legtöbbünk hasonlóképpen viselkedett volna, mint Speer.²⁹²

²⁹² Ha csak az tudományos életre koncentrálok, ahol évtizedes belső tapasztalataim voltak több országban, sok olyan intelligens emberrel találkoztam, akik erkölcstelenül, alattomos módon viselkedtek, kihasználva másokat, hogy olyan személyes előnyökre tegyenek szert, amelyek elenyészőek voltak ahhoz a nyereséghez képest, amelyet Speernek lehetősége volt megszerezni.

Ami a háború utáni Speert illeti, először is jegyezzük meg, hogy a társadalmi-politikai környezet alapvetően más lett, mint a náci Németországban volt. A történészek és a nagyközönség a nyers „igazságot” akarta tudni azokról a dolgokról, amelyekről Speer egyedülálló módon tudott beszámolni. Tartósabb hírnévre tehetett volna szert, és nem kevesebb pénzt keresett volna, ha nem csinál olyan ostobaságokat, mint például hogy a könyveit és interjúit nyilvánvalóan valótlan történetekkel dekorálja, amelyek végül is rontották a történelmi hitelét sok olyan dologgal kapcsolatban, amit a Harmadik Birodalomról írt és mondott. Úgy tűnik, hogy élvezte a „hatalmat”, amit valószínűleg érzett, ahogy mocskos trükköket játszott a lelkes közönségével.

Véleményem szerint sokkal megvetendőbbek azok az aljas cselekedetei, amikor hátba szúrta azokat, akik kedvesek és segítőkészek voltak vele, amikor a legnagyobb szüksége volt rájuk. Erre kiváló példa legjobb barátja, Rudi Wolters (26A-3 szövegdoboz) szégyenteljes átverése, aki évtizedeken át mérhetetlenül sokat segített neki – nagy kockázatokat és jelentős költségeket vállalva, de a rászoruló barát önzetlen megsegítésének érzésén kívül semmi viszonzását nem kapta. Ilyet hétköznapi emberek soha nem tennének; megvetendő jellem kell ahhoz, hogy valaki így cselekedjen. Ezért kell kemény, negatív értékeléssel befejeznem erről a mérhetetlenül tehetséges és egykor legbefolyásosabb náciról, akit Albert Speernek hívtak.

Végezetül egyet kell értenem Speer már idézett életrajzírójának, Magnus Brechtkennek az ítéletével, miszerint a felnőtt Speert a hatalom megszerzésének, mások irányításának és manipulálásának, a pénzszerzésnek, valamint a kegyetlenségnek a vágya hajtotta, amikor úgy gondolta, hogy megússza. Ezek voltak jellemének központi motivációi, amelyek 1945-ig alakították cselekedeteit, és amelyek egész hátralévő életében hajtották.

26B. A nürnbergi IMT²⁹³ és más háborús bűnöket vizsgáló bíróságok

1. Bevezetés

Ez a fejezet a következő részekből áll:

A 2. szakasz felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a különböző, helyi, nemzeti és nemzetközi joghatóságokat jelentő bíróságok célja, hogy az elbírálandó bűncselekmények (vagy vétségek) típusától függően különböző jellegű igazságszolgáltatást nyújtsanak. A nürnbergi perek fő célja a megtorló igazságszolgáltatás volt.

A 3. szakasz két olyan tudós előtt tiszteleg, akik jelentősen hozzájárultak a nemzetközi jogtudományhoz.

A 4. szakasz ismerteti, hogyan tervezték és szervezték meg a nürnbergi fő pert.

Az 5. szakasz azonosítja a nürnbergi fő per legfontosabb vádlottjait, és felsorolja azokat a bűncselekményeket, amelyekkel őket, illetve a vád alá helyezett szervezeteket vádolták. Külön figyelmet szentel annak, hogy az amerikai küldöttség

²⁹³ Nemzetközi Katonai Törvényszék (*International Military Tribunal, IMT*).

vezetője, Robert Jackson milyen kulcsszerepet játszott abban, hogy a négy szövetséges hatalom között megállapodás szülessen a per lebonyolításáról. Jackson bírónak meghatározó szerepe volt a per során is. E szakasz végül a 21 egyéni vádlottra meghozott ítéleteket ismerteti.

A 6. szakasz a még mindig Nürnbergben lefolytatott utóperekről szól.

A 7. szakasz az IMT per és az azt követő nürnbergi perek szervezésének és lebonyolításának nagyra becsült hatékonyságát értékeli.

A 8. szakasz felsorolja a második világháborús bűnökkel kapcsolatos, máshol, például Japán ellen folytatott főbb nürnbergi típusú nemzetközi pereket.

A 9. szakasz a második világháborús bűnökkel kapcsolatos nemzeti pereket veszi sorra, az NSzK-béli, lengyelországi és magyarországi perekre, valamint az izraeli Jeruzsálemben megtartott Eichmann-perre összpontosítva.

A 10. szakasz a Nürnberg utáni legfontosabb nemzetközi intézmények és bíróságok krónikáját mutatja be, amelyeket azért hoztak létre, hogy felelősségre vonják a háborús bűnöket elkövető országok állampolgárait. A középpontban a Nemzetközi Büntetőbíróság (NBB) áll, az általa lefolytatott legismertebb perek közül idézve néhányat.

A záró 11. szakasz Nürnberg mai jelentőségét vizsgálja.

2. A bíróságok igazságszolgáltatásának típusai

Az igazságszolgáltatás valamilyen jog követelményeinek megfelelő cselekvés. Akár emberi konszenzuson, akár társadalmi normákon alapul, a jognak biztosítania kell, hogy egy társadalom minden tagja méltányos bánásmódban részesüljön.

A jól működő igazságszolgáltató intézményeknek a társadalom tagjai körében a stabilitás, a jólét és az elégedettség érzését kell kelteniük, míg az észlelt igazságtalanságok elégedetlenséghez, lázadáshoz, egyes esetekben forradalomhoz vezetnek. Az igazságszolgáltatás kérdései több különböző szférában merülnek fel. A törvények az igazságszolgáltatás négy fő típusát biztosíthatják; mindegyik a maga módján fejezi ki az igazságosság és a méltányosság elvét; az alábbiakban mindegyiket ismertetjük és illusztráljuk:²⁹⁴

Az elosztó vagy gazdasági igazságszolgáltatás azzal foglalkozik, hogy a társadalom minden tagja „méltányos részesedést” kapjon a rendelkezésre álló javakból és erőforrásokból. Sok vita van azonban arról, hogy miként határozzuk meg, mi az „igazságos részesedés”. Az elosztás néhány lehetséges alapelve a *méltányosság* (a részesedésnek a hozzájárulásokon kell alapulnia), az *egyenlőség* és a *szükséglet*.

²⁹⁴ Főleg a beyondintractability.org/essay/types_of_justice alapján.

Az eljárási igazságszolgáltatás azzal foglalkozik, hogy a döntések meghozatala és végrehajtása tisztességes eljárások szerint történjen, amelyek biztosítják a „méltányos bánásmódot”. A szabályokat pártatlanul kell követni és következetesen alkalmazni, hogy elfogulatlan döntések szülessenek. Az eljárásokat végrehajtóknak semlegesnek kell lenniük, és a döntésekben közvetlenül érintettek számára valamilyen módon lehetőséget kell biztosítani a hangjuk hallatására vagy képviselőre a döntéshozatali folyamat során.

A megtorló igazságszolgáltatás megnevezi azokat, akik nem a szabályok szerint játszottak, és megbünteti őket vétkeikért. A helyi, állami és nemzeti igazságszolgáltatási rendszerek mellett a megtorló igazságszolgáltatás központi szerepet játszik a nemzetközi jogi eljárásokban is, reagálva a nemzetközi jog, az emberi jogok megsértésére és a háborús bűncselekményekre.

A helyreállító igazságszolgáltatás az egyének ellen elkövetett bűncselekményekre összpontosít, és az áldozatok sérelmeinek orvoslásával, az elkövetők törvénytisztelő életvitelbe visszavezetésével, valamint a személyközi kapcsolatokban és a közösségben okozott károk helyreállításával foglalkozik. Az áldozatok aktív szerepet vállalnak a folyamat irányításában, valamint az elkövetők felelősségének és kötelezettségeinek meghatározásában. Az utóbbiakat arra ösztönzik, hogy megértsék az áldozataiknak okozott kárt, és vállalják érte a felelősséget. Nemzeti szinten az ilyen eljárások legtöbbször áldozat-elkövető közvetítő programokkal történnek, míg nemzetközi szinten a helyreállító igazságszolgáltatás gyakran igazság és megbékélés bizottságok felállítását jelenti.

Nürnbergben a fő cél a megtorló igazságszolgáltatás volt.²⁹⁵

3. A nemzetközi joggyakorlatban mára meghonosodott kulcsfogalmak eredete

Hersch Lauterpacht és Raphael Lemkin – a 42. lábjegyzetben idézett könyv hősei – mindketten a nemzetközi jogtudomány híres újtói voltak, akik a 20. század első felében egymástól függetlenül dolgoztak. Közös volt azonban bennük, hogy mindketten a galíciai Lviv városában, a lembergi egyetemen végezték jogi tanulmányaikat, de világhírnévre azokban az országokban tettek szert, ahová kivándoroltak; Lauterpacht az Egyesült Királyságban királyi tanácsos, Lemkin pedig az Egyesült Államokban kormánytanácsadó lett.

Sand könyvének címe egy Lemberg (Lviv) melletti faluban, a galíciai területen (26B-1 térkép) található Zolkiew nevű faluban található utca nevére utal, amely egy olyan

²⁹⁵ A brit-francia nemzetközi jogi szakértő, Philippe Sands remek könyvet írt, *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity* (NYC: Vintage 2017). Magyar fordítása, *Kelet-nyugati utca: A népirtás és az emberiség-elleni bűntett fogalmának eredetéről* (Budapest: Park Könyvkiadó, 2019).

helyre vezetett, ahová zsidókat vittek, hogy megöljék őket. Galícia KKE egyik legvéresebb helye volt, amelynek irányítása 1914 és 1945 között nyolcszor változott, és a legsúlyosabb és legbrutálisabb zsidóellenes pogromok helyszíne volt.

26B-1 térkép. A történelmi Galícia a környező országok jelenlegi határaihoz képest

Forrás: brucecountygenealogicalsociety.ca/tag/eastern-europe-research/

Lauterpacht és Lemkin rendkívüli emberek voltak, hasonló indíttatásúak, de egymástól eltérő módon, nagyon különböző választ adtak arra az alapkérdésre, miképpen fejleszthető tovább a nemzetközi jog, hogy az megvédje az embereket a tömeggyilkosságokkal szemben. Lauterpacht az egyén jogait tartotta mindennél előbbre valónak, s ebből ered az emberiesség elleni bűncselekmény koncepciója. Lemkin viszont úgy gondolta, hogy az egyén csak úgy nyerhet védelmet, ha a nemzetközi jog az ellenségnek kikiáltott (nép)csoportot védelmezi. Lemkint tartják a genocídium (népirtás) kifejezés megalkotójának és meghatározójának (genos – nép, gender; cide – ölni, gyilkolni). Eszerint népirtást követ el, „aki valamely nemzeti, etnikai vagy vallási csoport teljes vagy részleges megsemmisítése céljából a csoport tagjait megöli, a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz, a csoportot olyan életfeltételek közé kényszeríti, amelyek azt vagy egyes tagjait pusztulással fenyegetik”. Ma mind Lauterpacht, mind Lemkin elmélete arról, hogy miért van szükség nemzetközi törvényekre, szerves részét képezi a nemzetközi jogtudomány elméletének és gyakorlatának.²⁹⁶

²⁹⁶ Heimer György recenziója az előző lábjegyzetben idézett könyvről:
nepszava.hu/3076580_hova-visz-a-kelet-nyugati-utca

4. A nürnbergi perek tervezése és szervezése

1942 telétől kezdve a szövetséges erők kormányai bejelentették szándékukat a náci háborús bűnösök megbüntetésére.

1943 októberében Franklin Roosevelttel amerikai elnök, Winston Churchill brit miniszterelnök és Joszif Sztálin szovjet miniszterelnök aláírta a német kegyetlenkedésekről szóló moszkvai nyilatkozatot. A nyilatkozat kimondta, hogy a fegyverszünet elérkezteivel az atrocitásokért, mészárlásokért és kivégzésekért felelősnek ítélt németeket visszaküldik azokba az országokba, ahol a bűnöket elkövették, ahol az érintett nemzet törvényei szerint ítéleznek és büntetik őket. Azokat a háborús főbűnösöket, akiknek bűnei egynél több országot érintettek, a szövetséges kormányok közös döntése alapján büntetnék meg.

Bár egyes szövetséges politikai vezetők a németországi náci vezetők statáriális kivégzését szorgalmazták, az USA ehelyett azt javasolta, hogy állítsák bíróság elé őket. Cordell Hull amerikai külügyminiszter szavaival élve, „egy ilyen eljárás utáni elítélés megfelel majd a történelem ítéletének, így a németek nem fogják tudni azt állítani, hogy a háborús bűnösség beismerését kényszerrel csikarták ki belőlük”.

1945. augusztus 8-án a Francia Köztársaság, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (Szovjetunió), Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága (az Egyesült Királyság) és az Amerikai Egyesült Államok aláírta a Londoni Megállapodást, más néven a Nürnbergi Chartát a Nemzetközi Katonai Törvényszék (IMT) létrehozásáról a német vezetők bíróság elé állítására.

Első alkalommal egyezett meg a világ győztesen kikerülő fő nemzeteit képviselő bíróság abban, hogy hivatalosan is bíróság elé állítja egy szuverén állam politikai vezetőit a bűncselekménynek tekintett agresszív háború vívásáért való felelősségük miatt.²⁹⁷

A per lefolytatásának módjáról szóló tárgyalásokat Robert A. Jackson amerikai bíró vezette, aki eltökélten védte az összes javaslatot, amellyel megérkezett. A szovjet küldöttséggel igazán fáradságos tárgyalások folytak. Jackson elhatározta, hogy a tárgyalást a szovjetek nélkül rendezik meg, akiknek a részvételét amúgy sem tartotta hasznosnak, tekintettel Sztálin 1939-es lengyelországi és finnországi inváziójára,

²⁹⁷ Amikor 1918-ban a brit hadikabinet előtt szóba került II. Vilmos császár bíróság elé állítása, a főügyész (a későbbi Lord Birkenhead) mellett volt, hogy állítsák bíróság elé, mert nemzetközi jogot sértett Belgiuma garantált semlegességének megsértésével és a korlátlan tengeralfutó-háború engedélyezésével. Ugyanakkor azt tanácsolta, hogy ne indítsanak büntetőeljárást „háború indításával elővetett emberiség elleni bűncselekmény” miatt, nem azon az alapon, hogy egy ilyen vád jogilag elfogadhatatlan, hanem azért, mert „nem akarunk szembesülni az elmúlt húsz év európai politiktörténetének aprólékos vizsgálatával”. Lord Birkenhead világosan látta, hogy a háborús bűnök miatti vádemelés magában foglalja a nemzeti politikákról készített jelentést, és hogy az ilyen jelentések nem hagyhatják sértetlenül a vádat emelő kormányok hírnevét.

valamint arra, hogy a szovjetek egyéb háborús bűneik mellett parancsba adták a becslések szerint 10.000 lengyel tiszt megölését a katyini erdőben. Jackson világossá tette, hogy ha a szovjetek nagyobb részben nem értenek egyet az amerikai javaslatokkal, akkor vonuljanak vissza. Ez erős alkupozíciót adott az USA-nak, amelyet az Egyesült Királyság és Franciaország is támogatott.

A tárgyalás előkészítésének nehéz munkáját nagyrészt egy nagy csoport ragyogó, fiatal amerikai ügyvéd végezte. Sokan felhagytak a vezető ügyvédi irodáknál betöltött jövedelmező állásaikkal, hogy Nürnbergbe menjenek, és elvégezzék az IMT-per és az amerikai hadsereg által lefolytatott tizenkét utóper előkészítésével járó hálátlan munkát. Senki sem a fizetésért vagy a presztízszért tette ezt: mély igazságérzetből tették ezt, és abból a vágyból, hogy részesei legyenek annak, hogy igazságot szolgáltatassanak azokkal szemben, akik elsősorban felelősek egy olyan háborúért, amelynek során szörnyű bűnöket követtek el, egy olyan háborúért, amely 25 millió ember halálát okozta.²⁹⁸

5. A Nemzetközi Katonai Törvényszék (IMT)

Az első és a leghíresebb a nürnbergi peré, amelyhez az IMT-t létrehozó négy ország mindegyike egy bírót, egy helyettes bírót és egy ügyészi csapatot küldött. A helyettes bírák részt vettek a törvényszék tanácskozásain, de nem szavaztak a határozataiban. A négy bíróból háromra volt szükség az ítélethozatalhoz.

Lord Geoffrey Lawrence az Egyesült Királyság bírója volt a bíróság elnöke, neki döntő szavazata volt abban az esetben, ha a négy bíró ítélete egyenlő arányban oszlana meg a bűnösség kérdésében.

Hosszas vita után 24 vádlottat választottak ki, akiket bíróság elé állítottak. Válogatott, a náci diplomáciai, gazdasági, politikai és katonai vezetés teljes keresztmetszetét képviselő, német tisztviselők ellen indult eljárás. Adolf Hitler, Heinrich Himmler és Joseph Goebbels nem állhattak bíróság elé, mert a háború végén vagy nem sokkal utána öngyilkosságot követtek el. Hermann Göring volt a legmagasabb rangú náci tisztviselő a vádlottak között.

Gustav Krupp német gyáros szerepelt az eredeti vádiratban, de mivel idős volt és megromlott az egészsége, kizárták az eljárásból. Martin Bormannt, a náci párt kancelláriavezetőjét nem találták meg, ezért távollétében állították bíróság elé. A Német Munkafront vezetője, Robert Ley a tárgyalás előestéjén lett öngyilkos, így végül csak 21 vádlott jelent meg a bíróságon.

²⁹⁸ Frank Tuerkheimer, *Reflections on Nuremberg*, (*Gondolatok Nürnbergről*, Loy. L.A. Int'l & Comp. L. 39. évf. 1. szám., 2017). Elérhető: digitalcommons.lmu.edu/ilr/vol39/iss1/

A vádirat több náci pártszervezetet, valamint német állami és katonai szerveket is bünszervezetként vádolt. A **26B-1 szövegdoz** felsorolja az így megvádolt szervezeteket, dőlt betűvel kiemelve azokat, amelyeket a tárgyaláson bünszervezetnek találtak.

26B-1 szövegdoz. Megvádolt és bűnösnek talált náci szervezetek

- a Birodalmi Kabinet
- *a náci párt vezetői testülete*
- *a Schutzstaffel (Védőszázad, SS)*
- *a Sicherheitsdienst (az SS hírszerző szolgálata, Biztonsági Szolgálat, SD)*
- *a Geheime Staatspolizei (Gestapo)*
- a Sturmabteilungen (Rohamosztagok, SA)
- a vezérkar és a német fegyveres erők főparancsnoksága

Forrás: encyclopedia.ushmm.org/content/en/timeline-event/holocaust/after-1945/verdicts-international-military-tribunal

Az IMT Charta 6. cikke alapján a vádlottakat a következő négy bűncselekménnyel vádolták:²⁹⁹

1. Összeesküvés az alább felsorolt 2., 3. és 4. vádpontok elkövetésére;
2. Béke elleni bűncselekmények: részvétel agressziós háború tervezésében és vívásában, nemzetközi szerződések megsértése;
3. Háborús bűncselekmények: a háború viselésére vonatkozó, nemzetközileg elfogadott szabályok megsértése;
4. Emberiesség elleni bűncselekmények: gyilkosság, népirtás, deportálás és más embertelen cselekmények a polgári lakosság ellen; politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés a Törvényszék joghatósága alá tartozó bármely bűncselekmény végrehajtása során vagy azzal összefüggésben, függetlenül attól, hogy az elkövetés helye szerinti ország jogrendjének megsértésével történt-e vagy sem.

Az Igazságügyi Palotát azért választották az IMT helyszínéül, mert ez volt az egyetlen elég nagy, sérülésmentes létesítmény a tárgyalás megtartásához. A palota 20 tárgyalóteremmel és egy 1200 fogoly befogadására alkalmas börtönnel rendelkezett.

A Nürnbergi Charta felhívta az IMT figyelmét, hogy tisztességes tárgyalást folytasson, és biztosítson a vádlottaknak bizonyos jogokat, beleértve a felszólalási jogot, valamint a védelem érdekében bizonyítékok bemutatásának és tanúk beidőzésének jogát, és a vád tanúihoz keresztkérdések intézésének jogát.

²⁹⁹ encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-nuremberg-trials

Robert Jackson, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának bírása kulcsszerepet játszott a Nürnbergi Charta kidolgozásában. Ő volt az Egyesült Államok főügyésze is, és ő tartotta a tárgyalást megnyitó és lezáró beszédet. A **26B-1 fényképen** látható, amint 1945. november 21-én Nürnbergben elmondja a nyitóbeszédet.

Jackson bírónak a nürnbergi tárgyalásokon elmondott nyitóbeszéde a nemzetközi jog és a büntetőjog-tudomány kánonjának egyik leghíresebb és legnagyobb hatású szónoklata maradt. Az alábbiakban két bekezdést idézünk a nyitóbeszédéből.³⁰⁰

26B-1 fénykép. Robert H. Jackson amerikai főügyész elmondja az amerikai ügyészek nyitóbeszédét a nürnbergi perben

Forrás: Harry S. Truman Könyvtár és Múzeum, Independence, Missouri

A történelem első, a világ békéje elleni bűnökkel kapcsolatos tárgyalásának megnyitása kiváltság, és súlyos felelősséggel jár. A jogtalanságok, amelyeket elítélni és büntetni akarunk, olyannyira kiszámítottak, olyannyira rosszindulatúak és olyannyira pusztítóak voltak, hogy a civilizáció nem tűrheti el, hogy figyelmen kívül hagyja őket, mert nem élheti túl, ha megismétlődnek.

Soha nem szabad elfelejtenünk, hogy az a peranyag, amely alapján ma megítéljük ezeket a vádlottakat, ugyanaz a peranyag, amely alapján a történelem holnap megítél minket. Olyan távolságtartást és intellektuális integritást kell tanúsítanunk a feladatunkhoz, hogy ez a per az utókor számára az emberiség igazságtételre irányuló törekvéseit teljesítő tárgyalásnak tűnjön.

* * *

³⁰⁰ Az idézetek forrása:

nationalww2museum.org/war/articles/robert-jackson-opening-statement-nuremberg

1946. szeptember 30-án az IMT többnyire egyhangú ítéletet hirdetett a 22 vádlottal szemben.³⁰¹ Ezeket a vádlott náci személyekről és szervezetekről szóló részletes nyilvános dokumentummal magyarázták és támasztották alá.

Végül 12 vádlottat ítélték halálra. Őket felakasztották, Dachauban elhamvasztották, és hamvaikat az Isar folyóba szórták, hogy ne hagyjanak maguk után temető jellegű „emlékműveket”, amelyeket a kortárs vagy későbbi náci szimpatizánsok meglátogathatnak. Három vádlottat életfogytiglani börtönbüntetésre, négyet pedig 10 és 20 év közötti börtönbüntetésre ítélték. A bíróság három vádlottat felmentett. (Ez összesen 22 ítélet.) Hermann Göring, aki Hitler után a második helyen állt a náci rezsimben, úgy menekült meg a hóhérhurok elől, hogy kivégzése előtt öngyilkosságot követett el.

A „fő esemény” után a másodrendű nácik ellen indított utóperek és a háború utáni nemzeti perek sorozata ellenére a náci korszak bűneinek számos elkövetőjét soha nem állították bíróság elé és nem büntették meg, mert megtalálták a módját, hogy kivándoroljanak (sokan Latin-Amerikába) vagy elrejtőzhessenek Németországban, Ausztriában vagy máshol.

6. További nürnbergi perek

1945. december 20-án a németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács elfogadta a 10. számú törvényt, amely egységes jogalapot teremtett Németországban a háborús bűnösök és más, az IMT által nem perbefogott bűnösök ügyének bírósági tárgyalására.

A szövetségesek Németország minden megszállt övezetében bíróságokat hoztak létre, hogy más, másodvonalbeli náci tisztviselők ellen is eljárást indíthassanak a háborús bűnök elkövetésében játszott szerepük miatt.

Itt csak a Németország amerikai zónájában folyó perekre összpontosítva, az ottani amerikai katonai törvényszékek (Nürnbergben is, mivel a város az amerikai zónában volt) 12 nagyszabású, vezető német iparosok, katonai személyiségek, SS-személyek és mások ellen indított perben elnököltek.

A 12 per mindegyikét a címben szereplő személy vagy csoport neve azonosítja:

- 1. per: az orvosok ügye
- 2. per: a Milch-ügy
- 3. per: a jogászok ügye
- 4. per: a Pohl-ügy
- 5. per: a Flick-ügy
- 6. per: az I.G. Farben-ügy
- 7. per: a túsok ügye
- 8. per: a RuSHA-ügy

³⁰¹ Ennek és a következő bekezdésnek a forrása: encyclopedia.ushmm.org/content/en/timeline-event/holocaust/after-1945/verdicts-international-military-tribunal

- 9. per: a bevetési csoportok (*Einsatzgruppen*) ügye
- 10. per: a Krupp-ügy
- 11. per: a minisztériumok ügye
- 12. per: a főparancsnokság ügye

Mivel az IMT már megállapította a négy vádpontot, ezek a perek ugyanezekkel a bűncselekményekkel vádolt másodvonalbeli nácik bűnösségének megállapítására szolgáltak. A fenti 12 perben az USA összesen 183 vádlottal szemben emelt vádat. Ezek 12 halálos ítélet, 8 életfogytiglani börtönbüntetés és 77 meghatározott idejű börtönbüntetés kiszabását eredményezték. Több vádlottat felmentettek. Utólagos kegyelem következtében sok ítéletet később csökkentettek, vagy az elítélt személyt a teljes letöltött idő után szabadon engedték.

Néhány rövid megjegyzést teszek az 1. és a 2. ügyhöz.

#1: Az orvosok ügye

Telford Taylor dandártábornok volt a fő jogtanácsos az orvosok perében. Nyitóbeszédében kitért azokra a brutális kísérletekre, amelyeket az orvosok a táborrendszer foglyain végeztek.³⁰²

Az ügy vádlottjait az orvostudomány nevében elkövetett gyilkosságokkal, kínzásokkal és egyéb atrocitásokkal vádolják. E bűncselekmények áldozatainak száma százazrekre tehető. Már csak néhányan vannak életben; a túlélők közül néhányan meg fognak jelenni ebben a tárgyalóteremben. De e szálamomra méltó áldozatok többségét egyenesen lemészárolták, vagy az elszenvedett kínzások során haltak meg. Többségük névtelen halott. Gyilkosaik számára ezek a szerencsétlenek egyáltalán nem voltak emberek. Tömegével érkeztek, és rosszabbul bántak velük, mint az állatokkal.

140 napnyi eljárás, 85 tanú vallomása és 1500 dokumentum benyújtása után az amerikai bírák kihirdették ítéletüket: Tizenhat orvost találtak bűnösnek. Hetet halálra ítélték, és 1948 júniusában kivégeztek.

#2: A Milch-ügy³⁰³

Erhard Milch tábornagy a légügyi minisztérium államtitkára, a légierő fegyverzeti főnöke és Hermann Göring helyettese volt a Luftwaffe élén.

Milchet azzal vádolták, hogy a genfi és a hágai egyezményt megsértve hadifoglyokat dolgoztatott a német gyárakban, és részt vett a megszállt területekről és a náci

³⁰² A **9B fejezetben** volt szó a ravensbrücki női táborban végzett orvosi kísérletekről, ahol anyámat és nagynénéimet fogva tartották, illusztrálva a kísérletek egyik áldozatának fényképével.

³⁰³ Az ügyben eljáró egyik ügyész által közzétett cikk alapján: Henry T. King, Jr., *The Judgments and Legacy of Nuremberg* (A nürnbergi ítéletek és a Nürnberg öröksége, Yale J. Int'l L., 22. évf., 213. old., 1997). Elérhető: digitalcommons.law.yale.edu/yjil/vol22/iss1/5

koncentrációs táborokból származó rabszolgamunkások toborzásában és kizsákmányolásában. A Milch-ügy különleges szempontja volt az a vád, hogy a vádlott kihasználta annak a 400.000 magyar zsidónak a munkáját, akiket a második világháború végén Magyarországról erőszakkal deportáltak, hogy Németország földalatti repülőgépgyárainak építésében és működtetésében dolgozzanak. Milchet 1944. március 1-jén nevezték ki ennek a Jaegerstab (vadászrepülők) néven ismert programnak a vezetőjévé. A Milch és társai által kizsákmányolt rabszolgamunkások közül sokan meghaltak az embertelen körülmények miatt, amelyek között éltek és dolgoztak. A cikk szerzője visszaemlékszik egy Xavier Dorschtól szerzett tanulmányra, aki kulcsszerepet játszott a Jaegerstab program végrehajtásában, és beismerte, hogy a magyar zsidókat brutális áldozatokká tették, kegyetlen körülmények között, hiányos ruházatban és olyan élelmiszeradagokkal kényszerítették dolgozni, amelyek éhhalálra ítélték őket. A bíróság Milchet bűnösnek találta a rabszolgamunka vádjában, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. Ez az ítélet azért figyelemre méltó, mert súlyosabb volt, mint a szintén rabszolgamunka tilalmának megsértésével vádolt Albert Speeré, aki sokkal fontosabb szerepet játszott a Harmadik Birodalomban. (Lásd az kötet Albert Speerről szóló 26A fejezetét.)

7. A nürnbergi perek szervezésének és lefolytatásának értékelése

Egy ismert amerikai ügyész, aki elsősorban az IMT-vel foglalkozott, 2017-ben értékelést tett közzé. Magyarázata olyan világos, hogy több mondatát szó szerint idézzük:³⁰⁴

Elmélkedésem egy tisztán és alapvetően félelmetes kijelentéssel kezdődik. Ügyészként a nürnbergi perek hosszú történetében számomra a legmegdöbbentőbb teljesítmény az, ahogyan az ügyészek az európai háború 1945. május eleji befejezése és ugyanazon év ősze között eltelt rövid idő alatt felkészültek az első (IMT) perre és megkezdték azt.

Először is, az általuk felhozott vádak az első olyan jellegű vádak voltak, amelyeket különböző szerződések, egyezmények és jegyzőkönyvek alapján emeltek. Nyilvánvaló volt, hogy a védőügyvédek erőteljesen támadni fogják a vád újdonságát, és fel kellett készülniük a vádak elméletének megvédésére. És ezt meg is tették, méghozzá rendkívül jól.

Másodszor, elképzelték, hogy a német bűnözéssel foglalkozni a háború után milyen hatalmas erőfeszítést követel. Belátva, hogy lehetetlen lenne a haláltáborok minden egyes öre elleni perben újra feltalálni a kereket, az amerikai védelmi minisztérium ügyvédje, Murray Bernays azt javasolta, hogy a különböző náci szervezeteket, például az SS-t, a Gestapót és az SD-t bünszervezetként vádolják meg, hogy a későbbi perekben, ha a szervezetet a nürnbergi vádiratban foglaltak szerint bűnösnek találják, akkor a [későbbi] vádlóknak csak azt kellene bizonyítaniuk, hogy egy személy tagja volt a szervezetnek, és a vádlottaknak

³⁰⁴ Frank Tuerkheimer, u.o. A következő hat bekezdés szó szerinti idézet ebből a forrásból.

kellene bizonyítaniuk, hogy nem tudtak a szervezet törvénytelen céljairól, vagy hogy nem játszottak benne vétkes szerepet. Ebben állapodtak meg Nürnbergben.

Harmadszor, gyakorlatilag minden kérdésben megállapodásra kellett jutni a négy vádló partner között. Az ügyek megoldása során felmerülő nyelvi problémákon kívül a különböző országokból, különösen a szovjetekből érkező ügyészek másként látták a dolgokat, és ezeket a különbségeket szinte kivétel nélkül több tolmács segítségével kellett megoldani, mivel az ügyészek közül csak nagyon kevesen, vagy egyáltalán nem beszéltek franciául, angolul és oroszul is.

Negyedszer, az ügyészeknek össze kellett gyűjteniük a tényeket, a tanúkat és a szükséges dokumentumokat, hogy bizonyítani tudják a vádak mind a 22 vádlott ellen. Az ehhez szükséges technika fényévekre volt a mai technikától, ahol egy dokumentumot a világ bármely részén be lehet szkennelni és másodpercek alatt bárhová el lehet küldeni. A dokumentumokat Németország más városaiból vagy a közeli országokból kellett repülővel szállítani a sietve épített repülőterekre, mivel a német repülőtereket alaposan lebombázták.

Ötödször, a tanúkat és a vádlottakat is fel kellett készíteni, mind a közvetlen kihallgatásukra, mind a várható keresztkérdésekre – ez kolosszális munka volt, amely végtelen sok órát igényelt óriási nyomás alatt. Az ügyészi csapatokra nehezedő terhek példátlanok voltak: az idejük korlátozott volt, és az a tudat, hogy minden lépés nemzetközi vizsgálatnak lesz kitéve, nem is beszélve a történelem értékeléséről, tovább növelte a nyomást. Mindezen akadályok ellenére, amikor eljött a tárgyalás ideje, készen álltak arra, hogy a perek történetének legjelentősebb ügyét lebonyolítsák, és a felkészülésük szinte hibátlan volt.

8. A második világháborúval kapcsolatos egyéb nemzetközi és nemzeti perek

Japán

Ázsiában Japán volt az agresszor, és hadserege rengeteg háborús bűnt követett el, talán még többet is, mint a náci Németország Európában.

Japán kapitulációját követően MacArthur tábornok, az amerikai parancsnok letartóztatta a japán hadsereg 28 magas rangú vezetőjét, és bíróság elé állította őket háborús bűnök, hadifoglyok ellen elkövetett atrocitások és emberiség elleni bűncselekmények miatt. Az úgynevezett tokiói per 1946 áprilisától majdnem 1948 végéig tartott. Mindannyiukat bűnösnek találták; hetet halálra, tizenhatot életfogytiglani börtönbüntetésre, kettőt enyhébb büntetésre ítélték, ketten meghaltak a tárgyalások alatt, egyet pedig elmebetegnek nyilvánítottak.³⁰⁵

A tokiói per háromszor hosszabb ideig tartott, mint az IMT, így az előbbi az állami agresszióval kapcsolatos esetjog további értékes forrása.

³⁰⁵ pbs.org/wgbh/americanexperience/features/macarthur-tokyo-war-crimes-trials/

A Japán által megtámadott ázsiai országok közül tizenegy összefogott, hogy megalakítsák a Távol-Keleti Nemzetközi Katonai Törvényszéket (IMTFE). Ez 1946. április 29-én ült össze, hogy Japán vezetőit a háború kirobbantására és viselésére irányuló összeesküvés és más bűncselekmények miatt bíróság elé állítsa. Valójában a japán hadigépezet áldozatául esett ázsiai országok sokkal több japánt állítottak bíróság elé – becslések szerint ötezret, 900-at kivégezve, és több mint a felét életfogytiglani börtönbüntetésre ítélve –, mint amennyit az USA a tokiói perekben, vagy mint amennyit Nürnbergben az IMT-ben és az azt követő további nürnbergi perekben elítéltek.

A **25B fejezetben** további részletek találhatók az ázsiai japán agresszióról, a becslések szerint Japán által okozott áldozatok számáról, az egyes áldozatoknak fizetett jóvátételről, valamint arról, hogy Japán vajon megfelelően vezekelt-e és kért-e bocsánatot az ázsiai holokausztért.

Német Szövetségi Köztársaság

A szövetséges megszállók tisztviselői a német bírósági rendszer újjáépítését fontos lépéseknek tekintették Németország náciitanításához. A Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. decemberi 10. számú törvénye felhatalmazta a német bíróságokat, hogy a háborús évek alatt német állampolgárok által más német állampolgárok vagy Németországban tartózkodó hontalanok sérelmére elkövetett emberiség elleni bűncselekményeket tárgyalják. Ennek eredményeként az olyan bűncselekményeket, mint a fogyatékkal élő személyek náci meggyilkolása (amit a nácik „eutanáziának” neveztek) – ahol mind az áldozatok, mind az elkövetők túlnyomórészt német állampolgárok voltak – az újjáalakított német bíróságokon tárgyalták.

A Német Szövetségi Köztársaságban (vagyis Nyugat-Németországban az berlini fal 1989-es leomlása és Németország 1990-es újraegyesítése előtt) több mint 900 eljárás során több ezer vádlottat ítéltek el, akiket a nemzetiszocialista korszak bűneivel vádoltak. Ezeket az eljárásokat sok kritika érte, mert a legtöbb vádlottat felmentették vagy enyhe büntetést kaptak; ennek valószínűsíthető magyarázatát a 9. szakasz tárgyalja.

Azt is meg kell jegyezni, hogy náci tisztviselők és elkövetők ezrei soha nem álltak bíróság elé, és sokan visszatértek a Harmadik Birodalom alatt betöltött állásukba.

Lengyelország

A lengyel Legfelsőbb Nemzeti Törvényszék 49 náci tisztviselőt állított bíróság elé, akik Lengyelország náci megszállása alatt követtek el bűncselekményeket. Köztük volt Rudolf Höss, Auschwitz leghosszabb ideig hivatalban lévő parancsnoka. Halálra ítélték és 1947 áprilisában felakasztották az auschwitzi kivégzőhelyen, több más volt lengyelországi náci táborparancsnokkal együtt.

Lengyelországon kívül a zsidók elleni bűncselekmények nem voltak a háború utáni perek középpontjában, így a közvetlen háború utáni időszakban a holokauszt nemzetközi ismerete és megértése csekély volt. Ez 1961-ben változott meg, amikor

Adolf Eichmann, az európai zsidók deportálásának fő irányítója elleni perre egy izraeli bíróság előtt került sor.

Izrael

Simon Wiesenthal náci vadász nyomra vezette a háborús bűnöket vizsgáló nyomozókat, különösen Adolf Eichmannal kapcsolatban. 1960-ban izraeli ügynökök Argentínában elfogták, és Izraelbe szállították, hogy bíróság elé állítsák.

A jeruzsálemi kerületi bíróság 15 vádpontot fogalmazott meg Eichmannal szemben, többek között a zsidó nép elleni, az emberiség elleni bűncselekmények, háborús bűnök és náci szervezetben való tagság miatt. A tárgyalást a televízió élőben közvetítette, és ezzel először hozták a világ tudomására a náci atrocitásokat. A globális nyilvánosságot tekintve az Eichmann-per a nürnbergi IMT után a második helyen állt. A bíróság elutasította a védelem érveit Izrael joghatóságával kapcsolatban, bűnösnek találta minden vádpontban, és halálra ítélte. **(26B-2 fénykép)**. 1962. június 1-én kivégezték, és hamvait a tengerbe szórták.³⁰⁶

Gideon Hausner főügyész, a vád képviselője később azt írta, hogy a rendelkezésre álló levéltári dokumentumok „tízszerezsen is elegendőek lettek volna Eichmann elítéléséhez”. Ennek ellenére didaktikai céllal több mint száz tanút idézett be, akiknek többsége soha nem találkozott a vádlottal.³⁰⁷

26B-2 fénykép. Eichmann hallgatja, ahogy a bíróság halálra ítéli

Forrás: Izraeli Kormányzati Sajtóhivatal (65289. számú fénykép)

³⁰⁶ ushmm.org/collections/bibliography/the-eichmann-trial

³⁰⁷ Gideon Hausner, *Justice in Jerusalem* (New York: Harper & Row, 1966). Magyar fordításban: *Ítélet Jeruzsálemben* (Budapest: Europa, 1984).

Magyarország

A magyarországi zsidók tragédiája sok tekintetben különbözött attól, amit a zsidó közösségek máshol Európában átéltek. A magyarországi zsidók deportálására és meggyilkolására közvetlenül azelőtt került sor, hogy a náci Németországot és cinkosait legyőzték a szövetségesek, 1944-ben és 1945 elején. A küszöbön álló vereség a náciakat és fasiszta támogatóikat Magyarországon arra ösztönözte, hogy még nagyobb buzgalommal hajtsák végre a „végső megoldást”, hogy legalább a zsidók elleni háborút megnyerjék.

A magyarországi zsidóktól való megszabadulás érdekében a német náciak számíthattak a Jaross Andor és két helyettese, Baky László és Endre László által vezetett magyarországi Belügyminisztérium irányítása alatt álló állami hatóságok lelkes együttműködésére. Ők nemcsak együttműködtek Adolf Eichmannal, hanem olyan kezdeményezéseket tettek, amelyek a magyarországi 440.000 zsidó deportálásának gyorsaságát és mértékét egyaránt rekorddöntővé tették.³⁰⁸ A lábjegyzetben idézett könyv az említett három háborús bűnös perének és kivégzésének részletes története.

Összességében 1945 és 1950 között a Magyarország több nagyvárosában létrehozott több tucat népbíróság majdnem 60.000 személy ellen emelt vádat. Közel felüket bűnösnek ítélték. Összesen 477 halálos ítéletet hoztak, de végül csak 189 személyt végeztek ki.³⁰⁹

9. A második világháborús bűnök iránti érdeklődés hulláma, majd újraélése

Kezdetben nagy volt az érdeklődés a nürnbergi perek iránt, minden bizonnyal Európában, Észak-Amerikában és Ázsiában is, ahol a japán perek a megközelítések, jogi érvek és precedensek tekintetében Nürnbergre tekintettek.

De ez az érdeklődés hamarosan alábbhagyott. Amikor például az 1940-es évek végén a fiatal jogászok azon csoportja, amely évekig dolgozott az IMT-vel és az azt követő nürnbergi amerikai perekkel, visszatért az Egyesült Államokba, senkit sem érdekeltek a tapasztalataik. Ha egy koktélpartin vagy más társasági eseményen valaki megkérdezte tőlük, hogy mit csináltak, és megemlégtették a nürnbergi munkájukat, a kérdező kivétel nélkül témát váltott. Gyakorlatilag az összes egykori nürnbergi ügyésznek hasonló tapasztalatai voltak.³¹⁰

1950-re a hidegháborúval kapcsolatos nemzetközi aggodalmak háttérbe szorították a második világháború bűneiért való igazságszolgáltatás iránti érdeklődést. A Németországon kívüli perek nagyrészt megszűntek, és a legtöbb elítélt elkövetőt, akit nem végeztek ki, az 1950-es és 60-as években szabadon engedték.

³⁰⁸ Randolph L. Braham, *Előszó* Karsai László és Molnár Judit (szerk.), *Az Endre-Baky-Jaross per* (Budapest: Cserépfalvi, 1994) című könyvéhez.

³⁰⁹ *Népbíróságok Magyarországon*, Wikipedia, hozzáférés: 2023. április 2.

³¹⁰ Tuerkheimer, id. mű.

Az 1950 és 1990 közötti időszakban az USA hivatalos politikája a Szovjetuniót az USA és a Nyugat ellenségévé tette, Németország pedig, ha valamit, akkor a kommunizmus nyugat-európai terjedésének akadályát jelentette, és ezért a „mi” oldalunkon állt. Valahogy úgy tűnt, hogy az „ellenség” kontra „barát” nagyobb képe miatt Németország háborús és emberiség elleni bűnei kellemetlen témává váltak, mert egy lényeges szövetségest szennyeztek be. Végül is a Szovjetunió volt az, amely megszállta a balti államokat, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát, Bulgáriát, Ausztria egy jó részét és Kelet-Németországot. Ugyanakkor Olaszországban és Franciaországban a kommunista pártok a parlamenti választásokon rendszeresen harmincöt százalékos körüli szavazatot kaptak. Németország volt a bástya, a gát a kommunizmus európai terjedésével szemben. Miért kell belemerülni egy fontos szövetséges gusztustalan hátterébe?

A hidegháború befejeztével azonban Nürnberg és mindaz, amit képvisel, biztonságosan vált újra a közvélemény jelentős érdeklődésének tárgyává.

A nürnbergi perek utolsó életben maradt ügyésze, a magyar származású Benjamin B. Ferencz 2023-ban, 103 éves korában halt meg. Ferencz amerikai ügyészként szolgált, és náci háborús bűnösöket ítélt el egymillió ember meggyilkolásának megszervezéseért, valamint német gyárosokat, akik a koncentrációs táborokból származó rabszolgamunkásokat használták fel Hitler hadigépezetének építéséhez. Ügyészi feladatai mellett keresztes hadjáratot folytatott a nemzetközi büntetőbíróság létrehozásáért és az agressziós háborúk megszüntetését célzó törvényekért. Az alább idézett videóban Ferencz részletes betekintést nyújt a formálódó éveibe, és abba, hogy a náci háborús bűnökkel kapcsolatos első kézből szerzett tapasztalatai hogyan formálták gondolkodását az ilyen bűnök elkövetőiről és a megelőzés eszközeiről. Különösen érdekelte annak megértése, hogy mi késztet egyes embereket kimondhatatlan kegyetlenségek elkövetésére.³¹¹

10. Nürnberg utáni nemzetközi szervezetek, perek, ítéletek, kritikák

Míg a háborús bűnök meghatározásának az IMT-n megállapított alapelvei a háborús bűnösök bíróság elé állítására irányuló későbbi nemzetközi erőfeszítések alapjai maradtak, egy új fogalom, amelyet korábban a lengyel-zsidó nemzetközi jogi szakértő, Raphael Lemkin hozott létre, a népirtás (*genocídium*) fogalma az újonnan létrehozott Nemzetközi Büntetőbíróság (*International Criminal Court, ICC*) keretében bekerült a globális joggyakorlatba.

A Nemzetközi Büntetőbíróság alapszabálya és működése

Ez a szakasz a Nürnberg óta legfontosabb nemzetközi igazságügyi szervezet, az ICC történetét és tevékenységét dolgozza fel. Az azt létrehozó szerződésről egy 1998.

³¹¹ Élettapasztalatait foglalja össze ez a 48 perces videó: youtube.com/watch?v=skmQgtaFjRM

július 17-én tartott konferencián állapodtak meg az olaszországi Rómában; a szerződés 2002. július 1-én lépett hatályba.³¹²

A Római Statútum négy alapvető nemzetközi bűncselekményt állapított meg, amelyek közül egyik sem évül el:

- népiirtás;
- emberiség elleni bűncselekmények;
- háborús bűncselekmények;
- az agresszió büntette.

Az évszázadok óta vallott és a Nemzetközi Büntetőbíróság által elfogadott „igazságos háború” elmélet szerint csak az önvédelemért vagy a szövetségesek védelmében vívott háború igazságos, míg a területi gyarapodásért vívott háború igazságtalan.

A bíróság hivatalos székhelye Hágában van, de az eljárásokra bárhol sor kerülhet.

Az ICC a négy bűncselekménytípus bármelyike miatt vádat emelhet magánszemélyek (de nem államok vagy szervezetek) ellen, feltéve, hogy azokat 2002. július 1. után követték el, amikor a Római Statútum hatályba lépett, és csak olyan helyzetekben, amikor az államok „nem képesek” vagy „nem hajlandók” erre. A bíróság joghatósága kiegészíti az adott ügyben érintett hazai bíróságok joghatóságát. A bíróság csak akkor rendelkezik joghatósággal a bűncselekmények tekintetében, ha azokat egy „részes állam” állampolgára követte el, és azokat egy „részes állam” területén követték el. Az egyetlen kivétel ez alól, hogy az ICC joghatóságot kaphat, ha az ENSZ Biztonsági Tanácsa erre felhatalmazza.

A „részes állam” olyan ország, amely ratifikálta a Római Statútumot, vagy csatlakozott ahhoz, és ezért jogilag kötelezik annak rendelkezései. A világ nemzetei „részes államokra” és „nem részes államokra” oszlanak. A Nemzetközi Büntetőbírósághoz 2022 márciusában 123 „részes állam” csatlakozott, míg 42 állam nem írta alá a Római Statútumot, és nem is vált annak részesévé.³¹³

Különbség van az ICC-szerződés „aláírója” és „részes állama” között. Az „aláíró” kifejezés olyan államra utal, amely politikai támogatást nyújt a szerződéshez, és hajlandó továbbra is részt venni a szerződéses folyamatban. A „részes állam” kifejezés olyan nemzetre utal, amely kifejezett beleegyezését adta ahhoz, hogy a szerződés köti, általában ratifikációs, elfogadó, jóváhagyó vagy csatlakozási okirat formájában.³¹⁴

³¹² A Nemzetközi Büntetőbíróság nem azonos a Nemzetközi Bírósággal, az ENSZ egyik szervezetével, amely az államok közötti vitás ügyekben jár el.

³¹³ asp.icc-cpi.int/states-parties

³¹⁴ wahabohidlegalaidd.blogspot.com/2013/03/difference-between-signatory-and-party.html

Az ICC megalapítása óta minden évben megrendezi a részes államok éves közgyűlését (ASP), amely az ICC irányítást felügyelő és jogalkotó szerve. Minden egyes ASP-n részt vesznek a Római Statútumhoz csatlakozott államok képviselői. E fejezet elkészültéig (2023 áprilisáig) 21 ASP-t tartottak; az ezekről készült jegyzőkönyvek mindegyike nyilvánosan elérhető az interneten. A legutóbbi ASP-t, amelynek jegyzőkönyvei (e fejezet írásakor) megtekinthetők, 2022. december 5-10. között tartották az ICC hágai székhelyén (**26B-3 fénykép**).

26B-3 fénykép. A hágai ASP 21. ülése, 2022. december 9.

Forrás: [just-access.de/21st-session-of-the-assembly-of-states-parties/](https://www.just-access.de/21st-session-of-the-assembly-of-states-parties/)

A Római Statútum biztosítja, hogy az áldozatok hallathassák a hangjukat, egyensúlyt teremtve a megtorló és a helyreállító igazságszolgáltatás között, lehetővé téve az ICC számára, hogy a bűnözőket bíróság elé állítsa, ugyanakkor segítve az áldozatokat is abban, hogy jóvátételt nyerjenek.

A Római Statútum előírja, hogy minden személyt ártatlannak kell tekinteni mindaddig, amíg bűnösségét minden kétséget kizáróan be nem bizonyítják.

Megállapítottak továbbá bizonyos jogokat a vádlottak számára, többek között azt, hogy a nyomozás során teljes körű tájékoztatást kapjanak az ellenük felhozott vádakról; valamint jogot az ingyenesen kirendelt ügyvédhez, a gyors eljáráshoz és az ellenük felhozott tanúk meghallgatásához.

A Nemzetközi Büntetőbíróságot a „részes államok” hozzájárulásaiból finanszírozzák; az illetéket ugyanolyan módszerrel határozzák meg, mint az ENSZ-tagság költségeit, olyan tényezők alapján, mint a nemzeti jövedelem és a népesség. Egy országtól egy évben legfeljebb a Bíróság költségvetésének 22%-át lehet kérni; Japán néhány évben ezt a befizetést teljesítette.

Nemzetközi bíróságok által tárgyalt ügyek

Az Európában jelentős érdeklődésre számot tartó nemzetközi perek sorozata az 1991 és 2001 közötti jugoszláv háborúkat követő perek voltak. Ezeket az ENSZ Biztonsági Tanácsa engedélyezte, és Hágában folytatták le.

A volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Törvényszék (ICTY) az ENSZ szerve volt, amelyet azért hoztak létre, hogy a volt Jugoszlávia területén 1991 óta egyes személyek által elkövetett háborús bűncselekmények – a genfi egyezmények súlyos megsértése, a háborús törvények és szokások megsértése, népirtás és az emberiség elleni bűncselekmények – ügyében eljárjon.

Az ICTY-t 1993 májusában hozták létre, megbízatása 2017 végén járt le. Összesen 161 személy ellen emeltek vádat. Sokakat különböző időtartamú, akár életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. Az ICTY leghíresebb vádlottja Slobodan Milošević (1941-2006) szerb pártvezető és elnök (1989-97) volt, aki olyan szerb nacionalista politikát folytatott, amely hozzájárult Jugoszlávia felbomlásához. Az ICTY számos bűncselekménnyel vádolta meg, többek között a koszovói albánok etnikai tisztogatásának programjával, amely több százezer embert menekültként a szomszédos országokba űzött. 2006-ban holtan találták a börtöncellájában.

Az ICC által tárgyalt további ügyek

Eddig (2022-ig) az ICC ügyésze 14 esetben indított vizsgálatot: Afganisztánban, Burundiban, két esetben a Közép-afrikai Köztársaságban, Elefántcsontparton, a szudáni Dárfúrban, a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Georgiában (Grúziában), Kenyában, Líbiában, Maliban, Ugandában, Bangladesben/Mianmarban, Palesztinában és Venezuelában. Ezenkívül az ügyészség hat esetben végzett előzetes vizsgálatot: Kolumbiában, Guineában, Nigériában, a Fülöp-szigeteken, Ukrajnában és Bolíviában.

Az ICC több tucatnyi személy ellen emelt vádat, köztük Joseph Kony ugandai lázadóvezér, Omar al-Basír volt szudáni elnök, Uhuru Kenyatta kenyai elnök, Muammar Kadhafi líbiai államfő, Laurent Gbagbo elefántcsontparti elnök és Jean-Pierre Bemba, a Kongói Demokratikus Köztársaság volt alelnöke ellen. 2022-ig összesen 31 ügyet vittek az ICC elé; mindegyikről a szervezet hivatalos kiadványa ad összefoglalót.³¹⁵

Az ICC-perek előnyei és hátrányai

Az ICC-t sokan a nürnbergi IMT nyomdokaiba lépve az igazságszolgáltatás felé tett nagy lépésnek, valamint a nemzetközi jog és az emberi jogok terén bevezetett újításnak tartják. Az ICC egyik széles körben elfogadott pozitívuma, hogy a Római Statútum lehetővé teszi, hogy a bíróság vád alá helyezze azon országok diktátorait, ahol ezt sokáig megúszhatták az úgynevezett „büntetlenség kultúrája” védelmében, azaz nem kellett attól tartaniuk, hogy valaha is számot kell adniuk bűnözői

³¹⁵ [icc-cpi.int/cases](https://www.icc-cpi.int/cases)

tevékenységükről. Ez persze csak akkor lehet így, ha egy ilyen vezetőt a bíróság elé lehet állítani, és ezt a problémát alább Vlagyimir Putyin orosz elnök esetében fogjuk látni.

Az ICC ugyanakkor számos problémával és kritikával nézett szembe kormányok és civil társadalmak részéről is, többek között a joghatóságával szembeni kifogásokkal, az elfogultság, az Európa központúság és a rasszizmus vádjával, az ügyek kiválasztásának és a tárgyalási eljárások korrektségének megkérdőjelezésével, valamint a hatékonyságával kapcsolatos kétségekkel.

Az alábbiakban egyes afrikai államok néhány panaszát, valamint a Nemzetközi Büntetőbíróságnak az USA-val és Oroszországgal fennálló kapcsolatait tárgyaljuk.

Afrika

Az afrikai országok kulcsszerepet játszottak a Római Statútumot megszövegező tárgyalásokon, és a többség gyorsan kiállt a bíróság létrehozása mellett, ratifikálva annak alapokmányát. Az ICC létrehozásakor az Afrikai Unió (AU)³¹⁶ 54 országából 34 volt a Római Statútum „részes állama”. A továbbiakban eddig csak afrikai országok indították el a bíróság törvénykezését önfeljelentés útján, és adtak ki több gyanúsítottat a bíróságnak.

Az afrikai államoknak a bírósággal való kezdeti példaértékű együttműködése azonban kezdett alábbhagyni, miután a bíróság elfogatóparancsot adott ki Omar al-Basír szudáni elnök ellen, és tovább romlott, miután az ICC kezdeményezte a vizsgálatot Kenya és vezetője, Uhuru Kenyatta ellen.

Szudán esetében az ENSZ Biztonsági Tanácsa, tudomásul véve a különböző csoportok között Dárfúrban zajló hatalmas vérontást, amely mintegy 300.000 ember halálát és még több ember mérhetetlen szenvedését okozta, az ügyet az ICC elé utalta. Az átirányítást azért bírálták, mert (1) nem tartották megfelelő pillanatnak, hogy politikai vákuumot idézzenek elő az országban azzal, hogy megpróbálják letartóztatni al-Basírt; (2) Szudán nem volt „részes állam”, ezért vezetője ellen nem lehetne vádat emelni; (3) az ENSZ BT politikai testület, és azzal, hogy kötelezően bírósági ügyet csinált belőle, akadályozta a békétárgyalások megkezdését; (4) az USA, az Egyesült Királyság és Franciaország nem értett egyet az ügy elhalasztásával, amit számos afrikai és más állam javasolt.³¹⁷

³¹⁶ Az Afrikai Uniót 2002-ben alapították, székhelye az etiópiai Addisz-Abeában van, és 2022-ben az ezen a kontinensen található 55 államból áll.

³¹⁷ Lukas Fischer, *Is the ICC Targeting Africa?* (Az ICC célba veszi Afrikát?, African Legal Studies Blog, 2022. szeptember 9.)

2020 februárjában az új szudáni kormány bebörtönözte al-Basírt, és beleegyezett, hogy átadja őt az ICC-nek; hogy ez mikor és hol történhet meg, még nem tudni.³¹⁸

Kenya ügye a 2007-es választások után az országban kirobbant erőszakos cselekményekről szól, ahol az ellenzék nem fogadta el az eredményeket, és hatalmas harcok zajlottak Kenyatta elnök támogatói és ellenfelei között. Több mint 1000 embert öltek meg, és több mint 350.000 embernek kellett elhagynia lakóhelyét. Ebben az esetben az ICC saját kezdeményezésére indított vizsgálatot a különböző politikai pártok vezetői ellen.

Az AU hevesen bírálta az ICC döntését a nyomozás megindításáról. Először is a szubszidiaritás elve miatt, amely kimondja, hogy az ICC csak akkor indíthat vizsgálatot, ha maga a részes állam nem indít. Az ICC vizsgálatainak ellenzői szerint azonban Kenya maga is nyomozott. Az ICC válasza: nem volt elegendő bizonyíték arra, hogy a nemzeti szervek kielégítően nyomoztak, különösen Kenyatta elnökkel kapcsolatban. Másodszor, ez volt az első olyan ügy az ICC történetében, amelyben a szervezet maga indított vizsgálatot saját kezdeményezésére. (Később az ICC úgy döntött, hogy különböző okokból elhalasztja ezt az ügyet.)³¹⁹ Tekintettel arra, hogy a bíróság eddig csak afrikai államok állampolgárait ítélte el, ez megerősítette a nyomozati elfogultságra vonatkozó állítást, a vádakat, miszerint „az ICC neokolonialista erőként működik, amely a nyugati politikai és kizsákmányoló érdekek további erősítésére törekszik Afrikában”.³²⁰

Ezek és más vádak hatására az AU arra ösztönözte az afrikai államokat, hogy ne működjenek együtt az ICC-vel. 2022 szeptemberében az ICC elnöke Hágában találkozott több afrikai vezetővel, hogy megpróbálják orvosolni a problémákat.

Miért nem írta alá az USA a Római Statútumot

George W. Bush elnök aláírta az amerikai szolgálat tagjaink védelméről szóló – hágai inváziós törvényként emlegetett – törvényt, hogy jelezze az USA ellenállását az ICC esetleges jövőbeli joghatóságával szemben. A törvény felhatalmazza az elnököt, hogy „minden szükséges és megfelelő eszközt felhasználjon annak érdekében, hogy az ICC által vagy nevében fogva tartott vagy bebörtönzött amerikai vagy szövetséges személyzet bármely tagját szabadon engedjék”.

³¹⁸ The Economist, 2020. február 13.

³¹⁹ Fisher, op. cit. Az ICC válasza szerint előzetes vizsgálatokra került sor és kerül sor még ma is, de a probléma az, hogy különböző okok miatt általában nem jutnak el a tárgyalási szakaszig.

³²⁰ newafricanmagazine.com/15261/

Barack Obama kormányzása alatt az Egyesült Államok ICC-vel kapcsolatos ellenállása „pozitív elkötelezettséggé” alakult át, bár nem tettek lépéseket a Római Statútum ratifikálása érdekében.

A Trump-adminisztráció ismét ellenségesé vált a Bírósággal szemben, és a végletekig fokozta a büntetőeljárással és pénzügyi szankciókkal való fenyegetést az ICC bíráival és az amerikai bíróságok személyzetével szemben, valamint vízumtilalmat rendelt el válaszul minden olyan vizsgálatra, amely amerikai állampolgárok ellen folyik az USA által Afganisztánban elkövetett állítólagos bűncselekményekkel és atrocitásokkal kapcsolatban. John Bolton, az Egyesült Államok nemzetbiztonsági tanácsadója kijelentette, hogy „nincs megfelelő ellenőrzés és egyensúly az ICC ügyészének és bíráinak hatáskörével kapcsolatban”, és „nincs elegendő védelem a politizált büntetőeljárásokkal vagy más visszaélésekkel szemben”.

A Biden-kormányzatnak az ICC-vel kapcsolatos álláspontja egyelőre (e fejezet készítésekor, 2023 áprilisában) hasonlít az Obama-kormányéhoz. Az újbóli „enyhülés” részben annak köszönhető, hogy Amerika támogatja Ukrajnát, egy olyan országot, amely eddig 65.000 esetben emelt háborús bűnökkel kapcsolatos vádat Oroszország ellen. 2022 decemberében a Kongresszus lazított néhány olyan törvényen, amely hosszú ideig korlátozta az Egyesült Államoknak az ICC támogatását, de a Római Statútum aláírójává válás összes belpolitikai akadályát nem szűnt meg.

Nagyhatalomként az USA mindig is vonakodott alávetni magát olyan nemzetközi intézmények ítéleteinek, amelyek támogatását nem tartja saját érdekének. Nincs egyedül; ugyanez a helyzet például Kínával és újabban Oroszországgal is.

Az ICC elfogatóparancsot adott ki Vlagyimir Putyin orosz elnök ellen

2023. március 17-én az ICC bírái elfogatóparancsot adtak ki Vlagyimir Putyin orosz államfő és az oroszországi gyermekek jogaiért felelős elnöki biztos, Maria Lvova-Belova ellen a 2022-es ukrajnai orosz invázióval összefüggő gyermekrablások miatt.

Putyin lett az ENSZ BT állandó tagországainak első olyan államfője, aki ellen az ICC elfogatóparancsot adott ki. Oroszország azonban 2016-ban visszavonta aláírását a Római Statútumtól, ennél fogva nem résztvevője az ICC-nek, amely így ott nem rendelkezik hatáskörrel. Viszont Putyin ellen vádat lehet emelni az Ukrajna elleni akcióért, amely nem részes fél ugyan, de 2014-ben (amikor Oroszország először lépett fel katonai akcióval szomszédja ellen) elfogadta a bíróság joghatóságát. Amennyiben Putyin valamelyik részes államba utazik, annak helyi hatóságai letartóztathatják.

2023 márciusában a Kreml szóvivője, Dmitrij Peszkov bejelentette, hogy Oroszország nem ismeri el a bíróság döntését, miszerint elfogatóparancsot ad ki Vlagyimir Putyin elnök ellen az ukrajnai háborús bűnök miatt, és megjegyezte, hogy Oroszország, sok más országhoz hasonlóan, nem ismeri el az ICC joghatóságát: „Ezért az Orosz

Föderáció számára minden ilyen jellegű döntés jogi szempontból semmis és érvénytelen.”

Kétséges, hogy Putyin valaha is bíróság elé állna Hágában. De drámai és váratlan események előfordulhatnak; lásd például, hogy 2020-ban az új szudáni kormány, amelyet egykor al-Basír vezetett, börtönbe záratta őt, és beleegyezett, hogy végül átadja őt az ICC-nek.

11. Nürnberg mai jelentősége

A nürnbergi perek korszakalkotó események voltak. Korábban még soha nem volt ehhez fogható. Először fordult elő, hogy a világ legfőbb győztes nemzeteit képviselő bíróság hivatalosan vád alá helyezte egy szuverén állam politikai vezetőit a bűncselekményként meghatározott agresszív háború viseléséért való felelősség miatt. A tárgyalások tisztességesek és nyíltak voltak, és több szempontból is precedenst teremtettek. Az egyik precedens az volt, hogy a vádlottaknak többféle jogot és eszközt is biztosítottak, míg a korábbi gyakorlat az volt, hogy a győztes statáriális eljárásban hozott és hajtott végre ítéletet azok felett, akiket a legyőzött nemzetben a bűnösnek találtak.

Egy másik precedens volt annak eredeti és időtálló meghatározása, hogy milyen cselekmények minősülnek háborús bűncselekménynek. Minden későbbi nemzetközi szerződés, amelynek célja az elkövetők bíróság elé állítása volt, követte – esetleg kisebb módosításokkal – a háborús bűnök meghatározását.

A háborús bűnökkel kapcsolatos egyik különösen fontos megállapítást a brit helyettes bíró, Norman Birkett tette, amikor 1946. szeptember 30-án Nürnbergben felolvasta az IMT végső ítéletét:

A vádiratban szereplő vádak, miszerint a vádlottak agresszív háborúkat terveztek és vezettek, a legsúlyosabb vádak. A háború alapvetően gonosz dolog. Következményei nem csak a hadviselő államokra korlátozódnak, hanem az egész világot érintik. Az agresszív háború kiirtása ezért nem csupán egy nemzetközi bűncselekmény; ez a legfőbb nemzetközi bűncselekmény, amely abban különbözik a többi háborús bűncselekménytől, hogy magában hordozza az egésznek a felhalmozott gonoszságát.³²¹

Noha Nürnberg nem tudta megakadályozni vagy megállítani az agresszív háborúkat (vö. Oroszország legutóbbi ukrajnai agressziója), de – a később létrehozott nemzetközi intézményekkel együtt – felhívta az agresszív háborút kezdeményező és folytató nemzetek (jellemzően diktatúrák) vezetőinek figyelmét arra, hogy

³²¹ The Judgment : The Nazi Regime in Germany, 30th September, 1946. (Az ítélet: A náci rezsim Németországban, 1946. szeptember 30., The Avalon Project, Yale University) avalon.law.yale.edu/imt/judnazi.asp#common

számolniuk kell azzal a lehetőséggel, hogy tetteikért nemzetközileg felelősségre vonhatók.

Louise Arbour, a jugoszláv és ruandai háborús bűnökkel foglalkozó bíróságok korábbi kanadai főügyésze megjegyezte, hogy „Mindannyian ... Nürnberghez kötődünk. Minden egyes nap megemlítjük a nevét.”³²²

Több mint 70 év telt el azóta, hogy az IMT ítéletet hirdetett, sok minden megváltozott a világban, és a Nürnbergben megalapozott nemzetközi büntetőjog keretei óriási mértékben kibővültek. Ennek ellenére Nürnberg még mindig hivatkozási pont, tiszteletet parancsoló és elgondolkodtató.³²³

27A. Interjúm Magyarország vörös bárójával, Horváth Edével, a Rába vezérigazgatójával³²⁴

1. Bevezetés

E fejezet első szakaszai a címben megnevezett, figyelemre méltó ember portréját rajzolják meg: A 2. szakasz a családi hátterét és iskolai tanulmányait; a 3. szakasz a karrierjét, ahogyan Magyarország egyik legjelentősebb állami vállalatának, a Rábának befolyásos vezetőjévé vált. A 4. szakasz visszamegy az időben, és elmeséli, hogyan vált Horváth Ede országos hírévé, és milyen meglepő módon „léptették be” a magyarországi kommunista pártba.

Az 5. szakasz a vezetői stílusát mutatja be; a 6. szakasz pedig azt, hogyan vezette a Rábát Magyarország hagyományos (TCPE) és módosított (MCPE) tervgazdálkodási korszakában. A 7. szakasz felidézi tárgyalásait több nyugati multi felső vezetőivel.

E fejezet középpontjában annak magyarázata áll, hogy Horváth Ede miért utasította vissza a Cummins Engine Co. amerikai dízelmotorgyártó cégének rendkívül vonzónak tűnő ajánlatát. Az Indiana University (IU) professzora voltam Bloomingtonban, az Indiana állambeli Columbus közelében, ahol a Cummins Engine székhelye és egyben gyártóbázisa is volt. Jó barátságban voltam a Cummins több vezetőjével, és időnként meghívtam őket, hogy a nemzetközi kereskedelmi MBA kurzusomon előadást tartsanak a vállalatuk globális vállalkozásáról.

A Cummins rendszeres és nagyon megfelelő üzleti kapcsolatban állt a Rábával. Egy alkalommal a Cummins egy nagyszabású üzleti ajánlatot tett a Rábának, amelyről az amerikai vállalat vezetői úgy gondolták, hogy rendkívül vonzó lenne a magyar cég számára. Meglepő módon azonban a Rába nem volt hajlandó tárgyalni az üzletről. Ez arra készítette a

³²² Idézi Frank Tuerkheimer, id. mű, 1. old.

³²³ U.o.

³²⁴ Hálás köszönetem Jürgen Simonnak a **27AB fejezetpár** gondos átnézéséért és a szerkesztési javításokra tett értékes javaslataiért.

Cumminst, hogy felkérjen konzultánsnak, abban a reményben, hogy tanácsot tudok adni, hogyan lehetne az ajánlatot vonzóbbá tenni a magyar cég számára, vagy ha ez nem megy, akkor legalább próbáljam meg kideríteni, mi az oka annak, hogy Horváth Ede nem volt fogékony az üzletre.

Ez a háttere annak a bonyolult történetnek, amely ahhoz vezetett, hogy lehetőségem nyílt személyes interjút készíteni Horváth Edével a Rába irodájában.

A 8. szakasz összefoglalja a körülmények szerencsés összejátszását, ami lehetővé tette, hogy Magyarország rettegett „vörös bárója” fogadjon engem. A 9. szakasz rekonstruálja a Horváth Edével készített interjúmat, ahol megtudtam, miért utasította vissza a Cummins vonzónak tűnő ajánlatát a nagyszabású együttműködésre, és ahol további betekintést nyertem tőle a magyar kultúra sajátosságaiba. A 10. szakasz saját kulturális élményeimet meséli el a Győről Budapestre visszafelé tartó vonatúton, és Horváth Ede kijelentéseivel zárul néhány jellegzetes magyar „kulturális dimenzióról”, amelyek kiváló anyagot jelentenek a 37A fejezethez (e trilógia 3. kötetében).

A 11. szakasz utószó arról, hogyan és miért kényszerült Horváth Ede lemondani a Rába vezérigazgatói tisztségéről, és hogyan töltötte a nyugdíjazása után hátralévő évtizedet.

A 2-7. szakaszokban szereplő tények fő forrása Horváth 1990-es, magyar nyelvű önéletrajzi könyve, amelyből az alábbiakban részletesen idézek.³²⁵ Az egyes idézeteknél zárójelben szerepel a könyv oldalszámának hivatkozása.

2. Családi háttere és tanulmányai

Horváth Ede 1924-ben született Szombathelyen, Magyarország legrégebbi városában, az osztrák határ közelében, Győrtől körülbelül 100 km-re délre. Hat testvére volt; Ede volt a negyedik gyermek. Apja autószerelő volt; 28 évesen már művezető. Ede második osztályos korától a szombathelyi erdészeti internátus tanulója lett, ahol hat évet töltött. Csak két hét volt a nyári szünet, de Ede gyakran még akkor sem ment haza, inkább maradt, és segített a különböző karbantartási és egyéb munkákban. Az iskola rendkívül szigorú volt, akár egy kadétiskola. Tekintettel arra, hogy a gyerekek sok időt töltöttek a tanáraikkal a jól felszerelt iskolában, sokkal többet tanultak, mint a diákok akkoriban általában. Ede volt az egyetlen a testvérek közül, aki bentlakásos iskolába került; az apja műszaki pályára szánta.

Miután a család Győrbe költözött, a déli étkezést pontban délben szolgálták fel a családnak. Ha Ede vagy bármelyik testvér 12:05-re érkezett, az asztalra tett tányérját megfordították; aki késett, még ha csak egy kicsit is, az nem kapott ebédet. Ede ezután Győrbe járt iskolába. A házi feladatát ő is, mit testvérei, minden nap meg kellett mutassa az apjának, hogy ellenőrizze.

Az én apám azonban nemzetközi mércével mérve is korszerű szakmai műveltséggel rendelkezett, rendkívül tehetséges, sokoldalú, szorgalmas és megbízható ember

³²⁵ *Én volnék a Vörös Báró?* (Pécs: Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, 1990). A Vörös Báró elnevezésnek nincs köze az ugyanígy emlegetett Manfred von Richthofenhez, az első világháború legeredményesebb német repülő ászához, aki egy pirosra festett gépet vezetett, és 1916 szeptembere és 1918 áprilisában bekövetkezett halála között 80 légi győzelmet aratott.

volt. Én ebben a légkörben, az ő példáján nőttem fel. Rend és tisztaság a környezetemben, az agyban és a lélekben egyaránt. És a teljesítmény mindenek előtt. (13. old.)

Nem sokkal azután, hogy Győrbe költöztek, Ede édesapja úgy döntött, hagyja, hogy a fiú jelentkezzen tanoncnak a helyi Magyar Vagon- és Gépgyárban (abban a vállalatban, amelynek évekkel később Ede lett a vezérigazgatója). De akkoriban nem volt könnyű tanoncnak bejutni, mert a jelentkezőknek vizsgát kellett tenniük ahhoz, hogy felvegyék őket.

Akkoriban ugyanis az ipari tanulóknak felvételezniük kellett. A felvételit személyesen Barcza vezérigazgató úr vezette! A felvételizőket beültették egy terembe, s egyenként kihívták a táblához. Ott számolni, írni, rajzot olvasni kellett és megfelelni minden kérdésükre. Amikor megelégtették, nem szóltak semmit, csak két csoportba ültették szét a gyerekeket. Aztán amikor az egésznek vége lett, akkor az egyik csoportnak azt mondták, hogy ők hazamehetnek, mert őket nem vették fel. (12. old.)

Inasként egy teljes évet kellett eltölteni a gyárban. Mindent kellett csinálni. Így például kovácsoltunk, mintadarabokat reszeltünk rajz után, és természetesen elméletet is tanítottak. És nem mindegy, hogy kik! Az inasokat a szakma legkiválóbbjai tanították igen jó pénzért. Ezek az oktató munkások a maguk munkaterületének kiváló elméleti értői is voltak. Az első év szűrő is volt tulajdonképpen. A gyengébbeket, mondjuk, a vagonszereldébe helyezték, a jobbakat meg az autógyárba vagy a szerszámüzembe. (12. old.)

A gyár alkalmazottai voltunk inaskorunktól kezdve, ezért négyéves szerződést kellett aláírunk. Apám is alá kellett, hogy írja, hiszen én kiskorú voltam. Nem kellett inassorban tölteni az egész időt, mert ha valaki előbb megtanulta a szakmát, az korábban szabadult. A segédde avatás nagy ünnepség volt. (13. old.)

Horváth Ede 1938-tól 1949-ig dolgozott a Magyar Vagon- és Gépgyárban, először tanoncként, majd szakmunkásként.

3. Karrier, egészen a Rába vezérigazgatójává válásig

Engem csak a munka érdekelt. Hatnapos volt akkor a munkahét, de ha megkérdezték, volna-e kedvem vasárnap is bent maradni, szívesen vállalkoztam, rá. ... Valami örökölt megszállottság volt bennem; fiatal korom óta szerettem a gyárat. Ha befejeztem a műszakot, utána még ott járkáltam sokáig a különböző műhelyekben ... Előfordult, hogy este 7-kor, 8-kor anyám küldte utánam az apámat, hogy vigyen már haza a gyárból. (14-15. old.)

Abban az időben, tehát a háború idején mi már olyan világszínvonalú kocsit gyártottunk, mint a Botond. Sokan elmondták később, magyar és német katonák is, hogy a Botondnak köszönhetik, hogy megmenekültek a Don-kanyarban. Mert amíg más, nevesebb márkájú kocsik már beleragadtak a hóba, a Botond megküzdött minden akadállyal és kihozta őket. (15. old.)

1949 elejéig dolgoztam szakmunkásként, akkor lettem az autógyár műszaki vezetője. 1951-ben lettem a Szerszámgépgyár igazgatója. ... Nagyon le volt maradva az autógyár, ami akkor a Csepel Autógyár részlege volt, és miattunk aztán a Csepel is elmaradt a tervtől. Ezért személyesen jött Győrbe Zsofinyec, az akkori miniszter ... jól lehordott minket. Amikor ez a szakmai ügyekben teljesen dilettáns ember elkezdett technológiáról meg ilyesmiről beszélni, nem bírtam tovább, – és mint később is, sajnos, vagy nem sajnos, egész életemben – nem tudtam a számat tartani. Felálltam és azt mondtam, hogy csak azok oktassák ki a vezetőinket, akik értik a szakmát. Miből gondolja, hogy ő félórás gyári séta után bármit is jobban tud mint ők? (15-16. old.)

A Szerszámgépgyár igazgatóságát csak három hónapra vállaltam. ... Ez a három hónap elhúzódott „kissé”, egészen 1962-ig tartott. ... A Szerszámgépgyárban akkor fantasztikus kollektíva volt. Talán soha életemben nem éltem olyan remek közösségben. Volt kapacitásunk, voltak jó szakembereink. ... És amikor felkértek, hogy vállaljam el a sokkal nagyobb Wilhelm Pieck Vagongyár vezetését, az volt az egyetlen feltételem, hogy a Vagongyárat meg a Szerszámgépgyárat összevonják, ami meg is történt. (16-18 old.)³²⁶

4. Híres lesz, és meglepetés pártigazolványt kap Rákositól

Vissza kell mennünk az időben, azt elmesélni, hogyan lett Ede országos hírű, még mielőtt a Rába nagyágyúja lett volna, valamint azt a történetet, hogy milyen szokatlan módon „léptették be” a kommunista pártba.

Én nem akartam belépni a Kommunista Pártba. Nézze, az apám szocdem volt, és ezért 45 után az első választáson, aki a családban szavazásra jogosult volt, az a szocdem pártra szavazott. Én is. Tudja, a szocdemek nem voltak értelmiségellenesek, volt bennük műveltség, igényesség, munkaerkölcs, A pártba belépni nem volt régen kötelező az ipari vezetők számára, de azért már akkor is elvárták, hogy valahova tartozzanak. Győr amúgy is szocdem fészek volt. Amikor jöttek, hogy lépjek be a kommunista pártba, nem fűlött rá a fogam, mert láttam, hogy a volt nyilasok egyszerre, mint valami vezényszóra léptek be a kommunista pártba. (63. old.)

Ha valakit érdekel, hogy hogyan és miért lettem végül is a Kommunista Párt tagja, akkor a történetet a Sztahanov mozgalommal kellene kezdeni.³²⁷ Sokan még biztosan emlékeznek rá, ez a mozgalom a Szovjetunióban indult. Azokban az években aztán mi is átvettük Budapesten, Miskolcon, Győrben, nagyon sok

³²⁶ Ahogy a fenti példából is látszik, gyárakat összevontak, neveket változtattak, és így tovább, de végül mindegyik a Rába lett, ahol Horváth Ede egész pályafutását töltötte. Ezért az olvasó elnézését kérem az egyszerűsítésért, nevezetesen, hogy ebben a fejezetben többnyire úgy hivatkozom Horváth Ede különböző győri munkás- és vezetői pozícióira, mint amelyek a Rába égisze alatt álltak.

³²⁷ A szovjet szénbányászatban kezdődött a harmincas évek végén, majd sok más iparágra is áttért: a munkások féktelen versengése, hogy ki tud többet termelni. Később a mozgalom elvesztette népszerűségét, sőt, a munkások meggyűlöltek, éppen azért, amiért Ede aggódott érte, ahogy a szövegben is szerepel.

bányában és sok munkahelyen próbálták ki a mozgalmat a többtermelés érdekében Magyarországon is. A Vagongyárban több gyáregységben, így az Autógyáregységben is előtérbe került. Már több helyen nyilatkoztam arról, hogy eleinte egyáltalán nem kívántam ebben a mozgalomban részt venni. ... Egy alkalommal Apró Antal és Gáspár Sándor hívatott az autógyár irodájába, s felszólítottak, hogy lépjek be a Sztahanov mozgalomba. ... Nagy volt az agitáció, de a félelmem és a gyanakvásom továbbra is megmaradt. Attól féltem, hogy ennek a mozgalomnak a végén, vagy a mozgalom közben rendezni fogják a normákat, leveszik a pénzeket, és visszaesik a keresetem. A beszélgetés során ezt az aggályomat a két vezetőnek is elmondtam. Ők azonnal ígéretet tettek, hogy ez nem következik be. ... Ha ezt írásba adják, akkor meggondolom a dolgot. Legépeltek egy megállapodást, amit hárman aláírtunk. Betartották, a normáimat nem bántották. Aztán jöttek az ismert események, a sajtó, a rádió, a gyárban és gyáron kívüli szereplések, amiket már sokan ismernek. (64. old.)

OK, és mi köze ennek a kommunista pártba történő belépéséhez?

A Sztahanov-mozgalom kezdetén pártonkívüli voltam, és ez is szerepelt az érveim között, hogy miért nem akarok a versenyben részt venni. De bármennyire is furcsa, ezzel nem foglalkoztak. ... Annál is inkább meglepett, hogy nem sokkal a Sztahanov-mozgalomban való részvételem után lejött ismét Gáspár és Apró a pártközpont képviselőivel. Leállították az üzemet, összehívták a dolgozókat, és soron kívül, Rákosi aláírásával átadták a Kommunista Párt tagkönyvemet. ... Egyszer Rákosi azt mondta nekem „Nem magának kell a párt, a pártnak kell maga.” (64-65. old.)³²⁸

Később Ede először a párt regionális vezetőségébe került be, később pedig a Központi Bizottság, a Kommunista Párt egyik legfelsőbb szervének tagjává léptették elő. A 27A-1 szövegdozoz összefoglalja, hogyan működtek ezek a szervek Magyarországon 1956 és 1989 között; ez fontos háttérinformáció a Horváth Ede könyvéből vett néhány alábbi idézet értelmezéséhez.)

Ha már a politikánál tartunk, mit csinált az 1956-os forradalom alatt?

1956. október 23-án indultam Moszkvába egy kohó- és gépipari delegációval, amit Herczeg Ferenc államtitkár vezetett. Amikor megérkeztünk, mondták, hogy Pesten lőnek. Én azonnal vissza akartam fordulni, de nem engedtek. Miért akartam visszajönni? Hatéves volt a kisfiam; kilenc hónapos a kislányom. Moszkvában nem tárgyaltak a delegációval. A szovjet belügyminisztérium szállodájában szállásoltak el bennünket. A követségen dolgozott abban az időben a celldömölki Geisz Róbert, jó barátom, őrá bíztak bennünket. Naponta bejártunk a nagykövetségünkre, ahol egyre több ember jött össze hírekért. November 3-án behívtak minket a követségre és közölték velünk, hogy vonattal utazunk. Olyan magabiztosság áradt a szavaikból, hogy ma már biztos vagyok benne, hogy ők már tudták, mi történik majd november

³²⁸ Rákosi látványos felemelkedéséről, Sztálin bűnös politikájának hűségese utánzójáról, amikor a párt első titkára és egyben Magyarország miniszterelnöke lett, és ugyanilyen drámai bukásáról, amikor a szovjet hátszobában alig megtűrt pártlakájként végezte, a **14B fejezetben** olvashat.

4-én Magyarországon.³²⁹ A csehek, viszont, ahogy megérkeztünk, azonnal leszedtek bennünket a vonatról. Nyilván kihallgatták a beszélgetésünket, mert szabályos börtönbe vittek bennünket, cellában helyeztek el, földön fekvő matracokra. Aztán jöttek a kihallgatások.

Ez két napig tartott. Milyen alapon, milyen jogon? Azt hiszem nagyon féltek, hogy valami hozzájuk is átterjed Magyarországról. Végül azonban elvittek bennünket Komáromig, és ott átengedtek bennünket a hídon. Én autóstoppal, egy teherautón azonnal Győrbe utaztam, természetesen. ... A feleségemre és mindkét gyerekünkre Jankovics Gyula nőgyógyász barátunk vigyázott a távollétem alatt. (48-49. old.)

27A-1 szövegdoboz. A Központi Bizottság és Magyarország Politbűrója, 1956-1989

1956 és 1989 között a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) volt a Magyar Népköztársaság uralkodó marxista-leninista pártja. Ebben a fejezetben vagy Kommunista Pártként, vagy MSZMP-ként hivatkozunk rá. Legfelsőbb szerve a Politikai Bizottság volt, amely az ország legbefolyásosabb politikai vezetőiből állt, akik kulcspozíciókat töltöttek be a pártban, a kormányban és a tömegszervezetekben. Névleg a Központi Bizottság választotta meg a Politikai Bizottság tagjait; *de facto* azonban a döntések jellemzően a csúcson születtek, és a főtitkár döntéseinek volt a legnagyobb súlya. A 15B fejezetben lerajzoltam a tipikus kommunista pártstruktúrát (15B-1 illusztráció), bemutatva a Központi Bizottság pártkongresszusokon betöltött, valamint a Politikai Bizottság pártkongresszusok közötti fontos szerepét.

Hagyományosan a főtitkári pozíció öröklése problémákat okozott a politikai elit számára. Nem voltak intézményesített eljárások, amelyek szabályozták a hatalom átadását az egyik főtitkártól (akinek nem volt meghatározott hivatali ideje) a következőnek. A többi közép-kelet-európai szovjet szatellitpárthoz hasonlóan az MSZMP Politikai Bizottsága általában előzetes szovjet jóváhagyást kapott a főtitkár kinevezéséhez, sőt, egyes esetekben még a Politikai Bizottság egyes tagjainak kinevezéséhez és felmentéséhez is. A főtitkárnak folyamatos szovjet támogatásra volt szüksége ahhoz, hogy hivatalában maradhasson. Miután elfoglalta ezt a helyet, sikeres gazdasági, szociális és külpolitikával kellett megalapoznia tekintélyét. Kádár mindezeket a feladatokat jól teljesítette, így 1956-tól 1988-ig a főtitkári poszton maradt. Amikor azonban túl konzervatív lett ahhoz, hogy a gazdasági és politikai reformokat tovább vigye (a Gorbacsov-korszakban), és az is nyilvánvalóvá vált, hogy szorosan a szovjet jóváhagyást követően leváltották Grósz Károly

5. Horváth Ede irányítási/vezetési stílusa

A stílusát legjobban néhány példával lehet szemléltetni.

³²⁹ November 4. volt az a nap, amikor a Vörös Hadsereg megszállta Magyarországot, hogy leverje a forradalmat. Részletek a **17B fejezetben**.

Mint új főnök, beléptem a Vagonyvár főnöki irodájába, és felkaptam a fejem: „Mi van itt, főznek?” Az irodából nyílt egy ajtó, és azon túl megláttam az egyik főnököt szép fehér kötényben, amint egy remekül berendezett konyhában – ahol minden konyhai eszköz megtalálható volt – éppen főzőcskézett. Azt hittem infarktust kapok. Azzal mentegetőzött, hogy úgy ért a vezetéshez, hogy elég a napi munkája elvégzéséhez két óra, s nem kell nyolc. Mondom, csodállak, mert nekem napi húsz is kevés. Mit szépítsem? Ordítottam, és intézkedtem, hogy küldjenek egy kocsit, az egész konyhát pakolják fel és vigyék el. (28. old.)

A régi vezetők stílusa, mentalitása, életvitele meg az enyém, tűz és víz volt. Ők például gyakran vadásztak, és a vadászház költségeit a gyár állta. Én meg a munkának éltem. ... Nagyon sok problémám is akadt emiatt. Állandóan feljelentettek és áskálódtak ellenem, olyannyira, hogy Kádár Jánosnak muszáj volt engem megbüntetni, például azzal, hogy 1964 és 1968 között nem választottak be a Központi Bizottság tagjának. (29-32. old.)

Másik példa: a vagonyvári portákat reggel 6 óra előtt 5 perccel bezárattam. Aki általános szokás szerint negyed hétre jött, rosszul járt. S ezt embertelenségnek minősítették egyesek; pedig mindig a jó munkáról és a munkafegyelemről papoltak. (31. old.)

Biró Ferenc, Rákosi Mátyás édes-testvére, kiadta utasításban, hogy sehol sem szabad titkárnőket alkalmazni, csak férfi titkárokat, mert a nők fecsegnek, egy aranyláncért beépíthetők, meg ilyesmi. Nekem már akkor Irénke volt a titkárnőm, aki 38 évig dolgozott mellettem. Szóval, én úgy döntöttem, hogy maradok Irénke mellett. Legközelebb amikor jött Biró, azt kérdezi tőlem, hogy emlékszem-e az utasítására? Emlékszem. Miért nem hajtom akkor végre? Mondom, ha én egyszer Irénkében bízom meg, akkor mégse az számít, hogy férfi valaki vagy nő. Egy férfit is be lehet építeni, és így tovább. Na, alig hogy idáig érünk a beszélgetésben, bejön Irénke, odamegy Biróhoz és megsimogatja a kopasz fejét. Mert a Biró a leginkább csak ebben a kopaszságban hasonlított testvére, Rákosira. Szóval, Irénke megsimogatja Biró fejét és azt mondja, hogy telefonon keresi a Biró elvtársat a Farkas Mihály [az akkori hadügyminiszter] és hogy legyen szíves felkelni és kijönni a készülékhez. Biró kiment. Én meg elhülten vártam, mi lesz, ha visszajön. Ha eddig ellenezte Irénkét, hát most aztán végképp kirúgatja velem. Biró visszajön és azt kérdezi: „Mondja, ez a nő mindenkihez ilyen?” Latolgattam, hogy mi volna a megfelelő válasz, aztán az igazat mondtam: „Ilyen.” Na – mondja erre Biró –, akkor ezt a munkaerőt meg kell tartani. És attól kezdve, ahányszor látogatóba jött Biró hozzánk, először mindig Irénkéhez nyitott be. Ott megkapta a kupica pálinkáját, meg a kávéját, és csak azután jött be hozzám. (46. old.)

6. A Rába vezetése a hagyományos és a módosított tervgazdálkodás korszakában

A központi tervgazdaság (CPE) a kommunista országok gazdasági rendszereinek gyűjtőneve. Magyarország esetében különbséget kell tenni a „hagyományos tervgazdaság” (TCPE),

amelyet Sztálin vezetett be a Szovjetunióban az 1920-as évek végén, ezért „sztálini” CPE-modellnek is nevezik, és amelyet a második világháború után minden kelet-közép-európai országra ráerőltetett, és a „módosított tervgazdaság” (MCPE) között, amelyet Magyarország a kelet-közép-európai szovjet szatellitállamok közül elsőként vezetett be, az 1960-as évek közepe táján.³³⁰

A TCPE-ben a mezőgazdaságot teljes mértékben kollektivizálják, és minden termelőeszközt államosítanak; a magántulajdon (azaz olyan tárgyak, amelyekről valamilyen hozamot, azaz bevételt vagy nyereséget várnak) nem megengedett; csak a személyi tulajdont engedélyezik. Minden termelőegységnek, beleértve a kollektív és az állami gazdaságokat is, azt kell termelnie és szállítania az államnak, amit a hatóságok elhatároztak, a megrendelt mennyiségben; az árak önkényesek, és nem az átgondoltan kiszámított termelési költségek alapján határozzák meg őket. Az egyetlen „egyensúly”, amire a hatóságoknak törekedniük kell, hogy a bérek és juttatások összege, és így a lakosság kezében lévő vásárlóerő, levonva belőle az önkéntes és a kötelező megtakarításokat, egyezzen meg a fogyasztási javak és szolgáltatások hatóságok által megrendelt teljes mennyiségének és az állam által önkényesen előírt eladási áraknak a szorzatával. Az életszínvonal mérhetetlenül alacsony, hogy a legtöbb erőforrást lehessen a nehéziparra fordítani. A hatóságok minden egyes állami vállalat önkényes „profitját” (tiltott szó, helyette a „többletet” kellett használni) ellenőrizték, és a termelő egységek a központ egy tollvonásával elveszíthették a többletüket, míg másokat támogatni lehetett, a pillanatnyi gazdasági prioritásoktól függően.

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után az erőltetett ütemű nehéziparosítás és a fegyvergyártás némileg mérséklődött (Nagy Imre „Új szakasza” Magyarországon 1954-ben megfelelt a Szovjetunió hasonló enyhítésének), de ez 1955-ben visszafordult, ami hozzájárult az 1956-os magyar forradalomhoz (17B fejezet).

Magyarország volt KKE-ban az első, beleértve a Szovjetuniót is, amely „módosította” a TCPE rendszerét. Az állami vállalatok esetében ez azt jelentette, hogy a tervezők kevésbé részletesen határozták meg a tervezett termelés választékát, nagyobb mozgásteret adtak az állami vállalatok vezetőinek a munkások felvételében, bérezésében és elbocsátásában, és - bizonyos esetekben - közvetlen exportjogokat adtak nekik, különösen a Nyugat felé, hogy „kemény valuta” szerzésére ösztönözzék őket, míg egy TCPE-ben minden külkereskedelmi jog a független külkereskedelmi vállalatok monopóliuma volt.³³¹

³³⁰ Jugoszlávia, amely nem sokkal a második világháború után szakított Sztálinnal (**14B fejezet**), nem volt szovjet szatellit, bevezette saját „vegyes” gazdasági rendszerét, ezért a fentiekben nem szerepel a politikailag meghatározott KKE országok között.

³³¹ Ezek a reformok az állami vállalatok szektorában kissé javították a teljesítményt, az ügyesen vezetett Rába azon kevesek közé tartozott, akik ki tudták használni őket, és jobb eredményeket értek el. A rendszer módosításainak valódi hozadéka azokban az ágazatokban, például a mezőgazdaságban jelentkezett, ahol nagyobb teret engedtek a magánkezdeményezéseknek és a marketingnek. A TCPE-nek ezek a „módosításai” óriási mértékben javították az életszínvonalat Magyarországon, és ennek következtében a többi TCPE régióból oda sereglettek a turisták. Így vált Magyarország a szovjet blokk „legvidámabb barakkjává”, olyan országgá, amely az 1970-es években és az 1980-as évek elején a „gulyáskommunizmust” élvezte.

A TCPE legrosszabb időszakaiban, amikor Rákosi volt a magyar kommunista párt vezetője, a párt így próbálta kiszűrni és megbüntetni a „megbízhatatlan” elemeket:

Az akkori pártfunkcionáriusok a templomajtóban figyeltették, ki jár templomba. Egy ilyen „leleplezésért” másnap már az utcára lehetett kerülni. Na, én kezdtem visszavenni ezeket az embereket. Józan ésszel is fel lehetett fogni, hogy a tudásra, a tehetségre mindennél nagyobb szükség van. Akkoriban ez a módszer nem volt sem szokásos, sem sikkes, sem a felsőbbség által elismert vagy jószemmel nézett dolog (18-19. old.)

A TCPE egyik gyakorlata, amely még az MCPE időszakában is fennmaradt, egészen a kommunizmus 1990-es bukásáig, az volt, hogy a központi tervezők önkényesen elvették egy állami vállalat nyereségét, és azt más állami vállalatok támogatására használták. Ede könyve tele van olyan esetekkel, amikor arról panaszkodik, hogy a hatóságok ismét elvették a vállalata nehezen megkeresett nyereségét, amit ő a Rábánál akart felhasználni.

A Rába stratégiailag olyan fontos állami vállalat volt - technológiájuk és kemény valutát termelő képességeik tekintetében egyenrangúnak számítottak az ország két másik elit cégével, a Ganz-Mávaggal és a Tungsrammal -, hogy 1957-ben az elsők között kapott külkereskedelmi jogot, elsősorban a nyugati piacok felé, de beleszólást kapott a többi KGST országgal való kereskedelembe is. Nemcsak a kevésbé favorizált magyar állami vállalatok, hanem a KGST partnereink is elégedetlenek voltak ezzel. Nehezményezték, hogy az államközi egyezkedés helyett, „csak” egy állami vállalattal kellett tárgyalniuk.

Íme egy érdekes epizód a KGST-vel való viszonyunkról. Amikor a traktorgyártásba akartunk kezdeni, a szovjetek meg akarták a dolgot fúrni. Leszecske volt az illetékes szovjet miniszterelnök-helyettes, és kiadta az ukázt, hogy mi ne gyártsunk traktort, hanem vegyük meg tőlük a K-700-ast. Én tudtam, hogy az nem jó gép, hogy nekünk sokkal jobbat érdemes csak gyártani, és folytattam tovább az előkészítő munkát, az utasítás ellenére. Ebben már nagy része volt Burgert Róbertnek [a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát vezérigazgatója 1960 és 1990 között, és a Párt Központi Bizottságának is tagja volt 1966-1989 között (részben Horváth Edével)], aki már ismerte az amerikai mezőgazdasági gépeket.

Burgerttel együtt beszéltünk Kádárral a dologról. A beszélgetésen résztvettek más vezető politikusok is. Kádár először a megbeszélés végén szólt. Azt mondta: ezen maguknak nem kell vitatkozni, mi mindent támogatunk, ami ennek az országnak a hasznát szolgálja. Ez mindkettőnk részére elég volt, mert szavait politikai döntésnek vettük.

A szovjet vezetés nem vette jószívvel, hogy a magyar ipar elkezd egy kimondottan mezőgazdasági rendeltetésű traktort gyártani, pláne amerikai tervek alapján.

Amikor erről tudomást szereztek, utasítást kaptam a Kohó- és Gépipari Minisztériumtól, hogy álljak le e gépek gyártásának a bevezetésével, az egész előkészületet hagyjuk abba, és a magyar mezőgazdaság, elsősorban a nagy-traktoroknál, a szovjet traktorokra szakosodjon, A szovjetek véleményét és a KGM utasítását több okból nem tudtuk már figyelembe venni. A Rába akkor már szállítója volt az amerikai traktorgyárnak, nagyon fontos főegységeket gyártottunk le, rendelkezünk kellő motorral is, tehát lényegében minden műszaki feltétel biztosítva volt, hogy jobb nagytraktort állítsunk elő, mint amilyen a szovjet traktor

volt.

Horgos Gyula [a KGM minisztere volt 1963 és 1975 között] és Leszecsco között közben folytak a megbeszélések, amelyek végül a magyar nagytraktorgyártás leállítását eredményezték. Kádár – ha később is –, de tudomást szerzett a dologról, rosszallását fejezte ki azért, hogy miután ő erre áldását adta, a végén mi másképpen cselekszünk. (54. old.)

Behívatott az öreg [Kádár]. Már az szokatlan volt, hogy nem jött ki elé, mert egyébként rendkívül udvarias ember volt és vendégei elé mindig kijött a titkárságra. Aztán feltűnt, hogy le sem ültet. Alighogy beléptem, máris elkezdte. (54-55. old.)

Kádár úgy él a tömegek emlékében, mint egy fegyelmezett, higgadt, halkszavú ember. Általában az is volt. De hogy magából kikelve hogyan tudott ordítani, azt talán el sem hiszik, akik nem éltek át közvetlenül. Durva szavakat nem használt. Sohasem káromkodott. De úgy kiabált, hogy meg se lehetett mukkanni mellette. (53-54. old.)

Ő ült, én álltam. Számon kérte, hogy én cserbenhagytam őt, s hogy merek én a hivatalos állásponttal ellenkező nézeteket képviselni, hogy van-e fogalmam, mit jelent ilyesmi a szocialista tábor együttműködésében, hogy a szovjetek esetleges haragja milyen nehézségeket okozhat nekünk és így tovább sokáig és éktelen indulattal.

Amikor egy pillanatnyi szünetet tartott, megszólaltam, hogy mondanék valamit. Mire ő letorkolt, hogy ezek után még egyáltalán hogy merek bármit is mondani, hiszen Horgos utasított engem, de nem hajtottam végre. Erre én azt feleltem, hogy azért, mert csak akkor hagyom abba, ha személyesen ő utasít erre. Addig viszont az én eredeti programomban az szerepel, hogy december 22-én az első öt traktornak szántania kell, és ez meg is lesz. Döbenten nézett rám: „Hogy lehetséges ez?” – kérdezte. Úgy, mondom én, hogy a traktort már gyártják. „Már gyártják? – kérdezte. – Akkor mi miért veszekszünk?” Felállt és öntött olyan pici konyakot egy pohárba, hogy annál kevesebbet már nem is lehetett volna önteni. És megittuk. Hogyan lehet ilyen nagy váltást őszintének érezni ilyen magasrangú vezetőnél? Vagy a kiabálása nem volt őszinte, vagy a megbocsátása. Lehet, hogy a kiabálással kipipálhatott egy internacionalista kötelezettséget, aztán lelkiismerete megnyugtatóan a szíveszerinti, valóságos döntést pecsételte meg egy konyakkal? ... Egy katasztrofális ellentmondásról is szól ez a jelenet. (55. old.)

27A-1 fénykép. Kádár János Horváth Edével a Rábában 1980-ban

Forrás: filmhiradokonline.hu/watch.php?id=22492

7. Nyugat-európai és amerikai multinacionális cégekkel való kapcsolatok

Ede a könyvében beszámol arról, hogy a Rába számos gyártási megállapodást kötött nyugati, elsősorban amerikai multinacionális cégekkel. Néhány példa:

- A szovjetek és néhány vezető politikusunk erős és fenyegető ellenállása ellenére az 1960-as évek elején megvásárolták a nyugat-német MAN cégtől a motor-licencet. (33-34. old.)
- Két évig perben voltunk az amerikai Rockwellel. Végül ez a cég az egyik legjobb partnerünk lett, pedig megnyertük a pert, vele 1,8 millió dollárt. Eljött hozzánk a főnök, és azt mondta: „fogjunk kezét”. ... Braun és Blumenstein úr és a többi Rockwell-vezetők. nagyon szoros műszaki és kereskedelmi kapcsolatba kerültek a Rábával, s egymás után küldték a dokumentációkat, a profil áthelyezési elképzeléseket a Rockwelltől a Rábához. ... Blumenstein új tényleg kijelentette, hogy ez a lehetőség nem a Rockwell és a Rába, hanem Blumenstein és Horváth Ede között jött létre. (36-37. old.)
- Egy alkalommal, amikor [az International Harvester (IH) céggel] már üzleti kapcsolatban voltunk, Mc Corbic [valószínűleg félrehallott név, az IH főnökei a McCormick család tagjai voltak] megtudta, hogy Amerikában vagyunk, és kért bennünket, hogy keressük fel sürgősen. ... Azt kérte tőlünk, hogy ha lehet, még azon a héten szállítsunk le a részére 3000-3500 híd testet³³². Azzal indokolta, hogy egy szállítójuk a gyártással nagyon elmaradt, ha nem kapja meg a következő héten az alkatrészt, a teherautó gyártásával le kell állniuk. ... Munkatársaimmal telefonon intézkedtünk, hogy a híd gyártása a lehető leggyorsabban induljon el. Ha jól tudom, bizonyos mennyiséget az ő költségükön repülőgéppel szállítottunk. ... Az IH cég vezetőivel a Rába vezetőinek ezután mindig nagyon jó kapcsolatuk volt. (44. old.)
- Horváth hosszan tárgyalt Japánnal a Honda személyautó gyártásáról a Rábánál, mert a japánok nagyra értékelték Magyarország jó műszaki kultúráját. (75. old.)
- Ede olyan gyakran járt Chicagóban amerikai cégekkel tárgyalni, hogy elmondása szerint ott sokkal jobban tájékozódott, mint Győrben. (104. old.)

Horváth Ede kiváló barátságban volt Mark Palmerrel (1941-2013), aki 1986-1990 között az USA magyarországi nagykövete volt. Kapcsolatuk olyan szoros volt, hogy Mark megosztotta Edével a nagykövetsége utáni terveit, elmondta, hogy a diplomáciai szolgálat anyagi áldozattal jár, és hogy befektetői pályára készül. (104. old.)

³³² Az első és hátsó híd a jármű kerékagyakkal, differenciálművel összeszerelt tengelye.

27A-2 fénykép. Mark Palmer, az Egyesült Államok magyarországi nagykövete

Forrás: Wikipedia, hozzáférés: 2023 április 2. (A kép 1990-ben, Magyarország köztársasággá nyilvánításának napján készült)

Miután Mark kilépett az amerikai diplomáciai szolgálatból, a Central European Media Enterprises tulajdonosa lett, amely – több mint 600 millió dollár értékben – társbefektetője volt cseh, szlovák, szlovén, román és ukrán televíziós csatornák elindításának.

Mark határozottan támogatta Ede törekvését, hogy a Rába beszálljon a személygépkocsi-gyártásba, valamint Ede egyéb, különösen amerikai cégekkel közös üzleti vállalkozásait. (37. old.)

Mark fantasztikus életútját, beleértve a titkosszolgálatoknál végzett munkáját, ezzel kapcsolatosan az 1989-ben az akkor még kommunista magyar titkosszolgálat vezetőjével folytatott beszélgetését az „Egy találkozó anatómiája” című írás mutatja be a Betekintő 17. évfolyamának 2. számában

Én is (e fejezet szerzője) kiváló kapcsolatot ápoltam Mark Palmerrel, akinek köszönhetem, hogy megszervezte szakmai életem számos jelentős eseményét, például a meghívást az Egyesült Államokba, hogy találkozzam (az idősebb) George H. W. Bush elnökkel (erről a 38A fejezetben olvashat), és hogy 1989-ben bemutatott Magyarország későbbi miniszterelnökének, Antall Józsefnek, hogy megnyerjem a támogatását a Magyar-Nemzetközi Kék Szalag Bizottság részére (40A fejezet).

27A-3 fénykép. Mark Palmer és Borisz Sztukhalin magyarországi szovjet nagykövet a Kossuth téren, a Magyar Köztársaság kikiáltásának napján, 1989. október 23.

Forrás: Fortepan, #47437

8. A vörös báróval való interjúm előzményei

Az Indiana Egyetemen a nemzetközi kereskedelem professzora voltam Bloomingtonban, egy közepes méretű városban, mindössze 55 kilométerre egy másik közepes méretű várostól, az Indiana állambeli Columbustól, amely a Cummins Engine Co., a világ egyik vezető teherautó- és egyéb nehézgépjármű-motor gyártójának a központja volt.

Kiváló viszonyban voltam a Cummins két vezetőjével, a multinacionális vállalat nemzetközi értékesítési és együttműködési osztályának vezetőjével, Becker és Bauer úrral. Az évek során mindkettőjüket többször meghívtam – mindig azt, aki éppen ráért –, hogy vendéglőadásokat tartsanak a Cummins globális vállalkozásairól a nemzetközi kereskedelmi MBA óráimon.

Abban az időben a legtöbb nagy motorgyártó az USA-ban, mint például a GM vagy az IH, a motorjaikat a saját járműveikbe építették be. Így a Cummins azzal büszkélkedett, hogy olyan jó motorokat gyárt, hogy azok, akik teherautót, autóbust vagy traktort vásároltak, a jármű gyártójától Cummins-motor beépítését kérték, mert a teljesítményjellemzői miatt megérte a többletköltséget.

A Cummins és a Rába ismerték egymást, mert a Rába időnként vásárolt néhány Cummins motort, hogy tanulmányozza a konstrukciót. Egy nap az 1970-es évek végén Becker és

Bauer urak meghívtak Columbusba, és felajánlottak egy kis fizetett tanácsadói megbízást, hogy segítsék nekik megoldani egy rejtélyt.

A rejtély a következő volt. Nyílt forrásokból értesültek arról, hogy Magyarország a KGST-n belül Ikarus buszok gyártására szakosodott, és hogy az évek során több ezer darabot szállíthatnak a Szovjetunióba. Micsoda lehetőség, gondolták, hogy eladják a Cummins motor licencét a Rábának. Felismerve, hogy a nem konvertibilis valutával rendelkező kommunista országok nem költhetnek nyugati valutát, hacsak a nyugati eladó nem vásárol a vevőtől elegendő értéket, hogy ne maradjon negatív egyenlege „kemény” valutában, a Cummins – ismerve a Rába műszaki képességeit – felajánlotta, hogy legalább akkora értékben motoralkatrészeket importál a Rábától, mint amennyibe a Cummins licenc és a know-how kerülne, hogy a Rába az üzletből ne negatív keményvaluta-egyenleggel kerüljön ki.

A Cummins számára érthetetlen rejtély volt, hogy Horváth Ede az ajánlatukra mindig azt válaszolta, hogy „köszönjük, de a Rábát nem érdekli”. A Cummins szemszögéből nézve ez egy kiváló üzletnek kellett volna tűnnie a Rába számára: megkapná a világ legjobb nehézmotorjainak gyártási engedélyét és know-how-ját, beépíthetné azokat a Szovjetunióba és a többi KGST-partnerébe eladott Ikarus buszokba, a kiváló technológiáért extra árrést kapna tőlük, és a Cummins motoralkatrész-beszállítójává válna, tovább öregbítve hírnevét a világpiacon, és mégsem kellene aggódnia a negatív keményvaluta-egyenleg miatt. Akkor miért utasítja el Horváth Ede határozottan, hogy még csak tárgyalni sem hajlandó az ajánlatról? „Talán Ön [azaz a fejezet szerzője] kiterjedt magyarországi kapcsolatai révén rájön a rejtély nyitjára, és ebben az esetben talán vonzóbb ajánlatot tudunk tenni Horváth Edének.”

* * *

Az 1970-es és 1980-as években minden évben, de legfeljebb minden második évben megtartották a Magyar-Amerikai Gazdasági Kerekasztal találkozót. A találkozókat felváltva tartották Budapesten, ahol mindig a Világgazdasági Intézet adott otthont, és az USA-ban, az amerikai delegáció egy-egy tagjának hazai intézményében. Mindkét félnek voltak állandó tagjai, valamint olyanok is, akik csak egy-két Kerekasztal-megbeszélésen vettek részt. Minden küldöttségnek finanszíroznia kellett a találkozó helyszínére történő repülőút költségeit; onnantól kezdve a házigazda fedezte az összes költséget.

A magyar delegációt mindig Simai Mihály, az említett magyarországi intézet vezetője vezette. Az USA-ban az American Council of Learned Societies (Amerikai Tudós Társaságok Tanácsa) állandó felajánlást tett a költségeink finanszírozására, hogy ezzel is ösztönözze az amerikai és magyar szakértők közötti interakciókat. A Kerekasztal találkozók az USA-ban általában annak a Kerekasztal-tagnak az egyetemén tartották, aki felajánlotta, hogy megszervezi a soron következő találkozót.

Én a Kerekasztal állandó amerikai tagja voltam, és egyszer (az 1970-es évek végén vagy az 1980-as évek elején, már nem emlékszem) felajánlottam, hogy megszervezem a találkozót, így azt a bloomingtoni Indiana Egyetemen tartották.

Annak a bizonyos kerekasztalnak a magyar küldöttségében ott volt Nyers Rezső (27A-2 szövegdoboz), a Politikai Bizottság tagja, közigazdász, aki kulcsfontosságú személy volt

Magyarország 1968-ban hivatalosan bevezetett úgynevezett Új Gazdasági Mechanizmusának megtervezésében és végrehajtásában – azokban a reformokban, amelyek a magyarországi TCPE-t MCPE-vé alakították át.³³³

27A-2 szövegdoboz. Nyers Rezső, Magyarország Új Gazdasági Mechanizmusának atyja

Nyers Rezső (1923-2018), közgazdász, politikus, egyetemi oktató. A Hegedüs-kormány, majd a második Nagy Imre-kormány élelmiszeripari minisztere (1956), a Münnich-kormány és a második Kádár-kormány pénzügyminisztere (1960-1962).

Az 1960-as években a nagy hatású reformok egyik vezéralakja, az Új Gazdasági Mechanizmus kidolgozásának vezetője. A magyar közgazdasági és kapcsolódó politikai enyhülés reformjai nagy visszhangot váltottak ki úgy keleten mint nyugaton, amelyekkel e könyv IV. részének több fejezete is foglalkozik.

1988-1989 között a Németh-kormány államminisztere; 1989-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt fejeként Magyarország utolsó kommunista vezetője, . Azt követően, 1989-1990-ben a Magyar Szocialista Párt elnöke.

Nyers úrnak kevesebb az USA-ban eltölthető ideje volt, mint a Kerekasztal többi magyar tagjának, ezért egy vagy két nappal később érkezett, mint a többiek. Az indianapolisi repülőtérre mentem érte. A távolság Bloomington és Indy között kb. 50 mérföld (80 km); jó időben és nagy forgalom nélkül egy óra alatt megtehető. Aznap, amikor Nyers jött, erősen esett az eső, így az út körülbelül 90 percig tartott. Ez alatt a másfél óra alatt jól elbeszélgettünk. Nyers meglepődött, hogy milyen sokat tudok az Új Gazdasági Mechanizmusról; én meg elmondtam neki a fontosabb tényeket az IU-ról (például, hogy több mint 90.000 hallgatója van, beszéltem a jól ismert kereskedelmi iskolájáról, az IU magyar tanszékéről, és arról, hogy hogyan segítünk a diákjainknak abban, hogy hogyan kaphatnak jó állásajánlatokat). Amikor segítettem bejelentkezni az IU szállodájába, az Indiana Memorial Unionba, odaadta a névjegyt, és azt mondta: „Ha bármire szüksége van Magyarországon, ne habozzon, keressen meg.”

* * *

De térjünk vissza a Cummins rejtélyhez. Nem sokkal azután, hogy felkértek, hogy segítsék megoldani a Cummins-Rába talányt, Budapesten találtam magam, az IMF magyarországi küldöttségének tagjaként (34A fejezet). Emlékezve Nyers Rezső ajánlatára, hogy ha segísre van szükségem, forduljak hozzá, megbeszéltem vele egy találkozót az irodájában, ahol elmondtam a rejtélyt, és megkérdeztem, hogy tud-e nekem interjút szervezni Horváth Edével. Szó nélkül nyúlt a telefonhoz (mint később megtudtam, ez a K telefonhálózat szupertitkos szegmenséhez tartozott, amely az ország mintegy 30 legfontosabb döntéshozóját kötötte össze) és kérte, hogy kapcsolják Horváth Edét.³³⁴ Öt

³³³ Az Új Gazdasági Mechanizmus összefoglalóját lásd a 8. lábjegyzetben.

³³⁴ Távolsági hívás tárcsázással (szemben a helyi tárcsázással) nem volt lehetséges a kommunizmus idején. A felső elit kommunikációjának megkönnyítése érdekében Gerő Ernő közlekedési miniszter, Rákosi helyettese 1947-ben elrendelte az úgynevezett „zártkörű közigazgatási telefonrendszer”, az úgynevezett K-vonal létrehozását, amelyről előzetesen semmit sem tudtam. euroastra.blog.hu/2017/08/17/k-telefon_egykor_es_most)

perc sem telt bele, és Ede volt a vonalban. Nyers röviden elmagyarázta, hogy ki vagyok és miért akarom látni. Megbeszéltük a kölcsönösen alkalmas időpontot, hogy két nap múlva reggel 8 órakor találkozhatok vele a Rába irodájában.

9. Az interjú és az ott szerzett ismeretek

Hajnal előtt kellett kelnem, hogy az első vonattal Budapestről Győrbe utazzak, és reggel 8 órakor ott lehessen Horváth Ede irodájában.

Üzleties barátsággal fogadott. Amikor elkezdtem magyarázni, hogy miért akarok vele beszélgetni, csak legyintett, és azt mondta:

Mindent tudok a Cummins ajánlatáról. Nem értik a helyzetet a világnak ezen a részén. Két okom van arra, hogy ne vegyem komolyan az ajánlatukat, amivel már többször is megkerestek. Az egyik az, hogy a szovjeteknek és a világnak ezen a részén lévő többi országnak olyan rossz útjaik vannak, hogy nincs szükségük rá, nem értékelnének és nem vásárolnának olyan buszokat – vagy ami azt illeti, teherautókat vagy traktorokat sem –, amelyeknek világszínvonalú motorjuk van. Még azt sem tudnák, hogyan kell megfelelően szervizelni egy olyan remek motort, mint a Cumminsé. Megelégszenek azzal a minőséggel, amijük van, vagy amit tőlünk importálnak. A másik ok az, hogy a Cummins korlátozna minket abban, hogy a legtöbb nyugati országban olyan motorokat értékesítsünk, amelyeket az ő licencükkel gyártanánk. Soha nem egyeznék bele egy ilyen kizárásba, mert ez minket tartósan alárendelt, függő helyzetbe hozna.

Köszönöm, Horváth úr. Az érvelése világos. Feltehetek egy ettől független kérdést? (Az egyik kezével beleegyezően intett.)

A Rába és ön kiváló hírnévnek örvend az Egyesült Államokban a műszaki kiválóság és a megbízhatóság terén. Hogyan sikerült ilyen jó hírnevet kivívniuk egy kommunista ország állami vállalataként?

(Ede elmosolyodott, ez valószínűleg az egóját simogatta.) Ez bonyolult történet. Hadd említsek csak egy tényezőt. Az, hogy a Rába nem Budapesten, hanem az úgynevezett „vidéken” van, előny. Budapesten ugyanis az emberek sokkal nagyobb százaléka korrumpált különböző módon, mint mi itt Győrben. Itt még mindig tisztességes munkát kapunk a legtöbb embertől. Itt sokkal kevésbé ügyeskednek az emberek, hogy minél kevesebb munkát végezzenek, és a bizalmatlanság is kisebb.

10. A magyarok összehasonlító kulturális dimenziói

A kulturális dimenzió (CD) egy társadalom egy csoportjának olyan hiedelmei, tulajdonságai vagy tipikus viselkedése, amelyek statisztikailag szignifikáns módon különböznek egy másik társadalom másik, minden tekintetben összehasonlítható csoportjának hiedelmeitől és cselekedeteitől.

Horváth Ede búcsúzóul kifejtette a tapasztalaton alapuló megfigyelését (hipotézisét?) a „vidéki” – vagyis bárhol a fővároson, Budapesten kívül élő – magyarokról, miszerint a

régóta Budapesten élők statisztikailag mérhető mértékben különböznek a vidékiektől. Nevezetesen, hogy az utóbbi csoportba tartozók átlagosan szorgalmasabbak, becsületesebbek és megbízhatóbbak, mint fővárosi társaik. A 37A fejezet azt vizsgálja, hogy bizonyos magyar CD-k miben különböznek a más társadalmakétól. Itt elég csak saját „kulturális élményemet” felidézni a Horváth Edével készített interjúból hazafelé tartó vonaton, Győrből Budapestre. A fejezet végén idézek még néhány jellegzetes magyar CD-t Horváth könyvéből, amelyek a keleten és nyugaton szerzett kiterjedt utazási és üzleti tapasztalatain alapulnak.

* * *

A vonatútra Győrbe és vissza Budapestre első osztályú menettérti jegyet váltottam. In Győr, Győrben reggel 9 óra körül szálltam fel a vonatra, ahol az első osztályú kocsik egyik fülkéjében csak egy velem egykorú, előkelő külsejű hölgy ült. Megkérdeztem: „Szabad?” Ő igent intett. Bementem, udvariasan köszöntem, leültem vele szemben, elnyújtózkodtam és elaludtam.

Körülbelül félúton jártunk, amikor felébredtem, és beszélgetni kezdtünk. A hölgy Gorka Livia (1925-2011) volt, híres magyar keramikumművész. Soha nem felejttem el, hogy még mielőtt bemutatkoztam, vagy bármit is mondtam volna, Livia megjegyezte:

Abban a pillanatban, ahogy belépett a fülkébe, tudtam, hogy nem Magyarországon él, hanem valószínűleg valahol Nyugaton.

Megdöbbentem!

Honnan tudta, vagy mi alapján sejtette?

Olyan magabiztossággal lépett be, amit egy átlagos magyar – legyen bármilyen társadalmi osztály tagja – egyszerűen és biztosan nem mutatna.

Ideiglenes barátságot kötöttünk. Gorka asszony nagyon érdeklődött az amerikai tapasztalataim iránt. Én viszont kíváncsi voltam az ő művészetére. Többször meghívott a műtermébe, ahol megcsodálhattam gyönyörű alkotásait.³³⁵ Amikor már nem volt miről beszélgetnünk, rövid kapcsolatunk kimerült.

* * *

Mark Palmer amerikai nagykövet (lásd a 7. szakaszt) egyszer megkérdezte Edét:

Mi az ön „amerikai sikerének” a titka?

Nekem valahogy fekszik az ottani munkastílus. Pedig előfordult, hogy vertem az asztalt az üzleti egyeztetés közepette.

És miért szerette ön az amerikaiakat?

Nem azért, mert ott ingujjban szokás tárgyalni is, mert légkondicionált irodák vannak. Hanem mert történhetett ingujjra vetkőzve bármi, bármilyen nagy veszekedés, heves vita, amikor befejeztük és felvettük a zakót, a legnagyobb és

³³⁵ Gorka Livia pályafutása, számos nemzetközi díja és néhány alkotásának fotója megtekinthető a hu.wikipedia.org/wiki/Gorka_L%C3%ADvia oldalon.

legőszintébb békességben, sőt, tisztelettel váltunk el egymástól. Mint a jó bokszolók: ütészváltás, hogy győzzenek, de a ringen kívül a legjobb barátság is lehetséges. Ez Európában, különösen annak keleti felén, szinte lehetetlenség. Itt a személyes érzékenység, hiúság, sértettség, rokon- és ellenszenv diktál olyan pillanatokban is, amikor üzletről, termelésről van szó. (37-38. old.)

Szívesen kikerültem minden protokolláris formaságot. Ilyesmiben az amerikaiak voltak a legjobb partnerek. Ital, ünnepi ebéd, ilyesmi munka közben szinte elképzelhetetlen volt náluk, Csak azt a rettenetes amerikai kávé kínálják. Hogy mennyire mentesek az ilyesmitől, arra jó példa, hogy írtam én már alá 20 millió dolláros szerződést is Amerikában úgy, hogy a partnerem irodájába behoztak valami cipőskatulya félemben néhány szendvicset és azt rágcsáltuk közben. Nagyon ritka és nagyon nagy dolog az üzleti életben az USA-ban, ha ünnepséget vagy valami fogadást rendeznek. Minél keletebbre jövünk onnan, annál gyakoribb már a dolog. Odakinn becsülték is, hogy nem lógni mentem ki, hanem amint lehetett, azonnal hazarepültem. Ott nagyon is jól tudják, hogy az idő pénz. (77-78. old.)

Magyarországon nehezen viselik el a kiválóságot. Nem utánózni, hanem elgáncsolni akarják a kiemelkedő tehetségeket. (117. old.)

11. Utóirat: Hogyan és miért kényszerült Ede nyugdíjba menni?

Ez 1989 végén történt. Három erőcsoport egymást erősítve olyan heves vihart kavart, amely arra készítette Horváth Edét, hogy kénytelen legyen visszavonulni.

Az egyik az volt, hogy Kádár után Ede politikai ellenfele, Grósz Károly lett a párt első titkára. Közvetlenül előtte, 1989 áprilisában Ede beszédet mondott a Központi Bizottság előtt, amelyben Grósz visszalépését javasolta. Ezt a beszédet leírta, másolata benne van az önéletrajzi könyvében, ahogy itt is (27A-3 szövegdoboz).

27A-3 szövegdoboz. Horváth Ede javaslata a Központi Bizottságnak, 1989. április

Tisztelt Központi Bizottság!

A helyzet súlyos, egyre nagyobb bizalmi válságba kerülhetünk. A lakosságnak a növekvő terheket viselni kell, mi pedig lépten-nyomon mást mondunk, a napi intézkedéseink az állampolgárokat próbára teszik, nagyfokú elégedetlenséget, sőt hisztériát váltva ki.

A helyzet tovább tarthatatlan, így nem lehet nagyobb teljesítményeket várni és enélkül a reform is veszélybe kerül.

Ezért tisztelettel kérem Grósz elvtársat, hogy az újonnan választásra kerülő Politikai Bizottságban ne vállaljon főtitkári beosztást.

A Központi Bizottságnak pedig javaslom, hogy válasszon új főtitkárt.

Az új Politikai Bizottság teremtsen olyan helyzetet, hogy a kormány működőképes legyen és a szavát tartani tudja. A hatóságok rossz intézkedéseinek a jövőben legyenek személyi konzekvenciái. A Központi Bizottságnak ma rendkívül megnőtt a felelőssége. Most mindannyiunknak lelkiismereti kérdése, hogy a mai Központi Bizottsági ülésen mélyreható

Grósz Károlyt választották a párt első titkárává. Nem csoda, hogy kész volt megfizetni Edének a vele szemben nyilvánosan deklarált bizalmatlanságáért.

A második csoportot az a sok ellenfél jelentette a Rába középvezetői közül, akiknek ellenszenvét az évek során Horváth Ede magabiztos vezetési és irányítási stílusa kiváltotta ki. Kívülről felbátorítva sokan közülük nyílt levelet írtak Edének, amelyben lemondását követelték. A bizalmatlanságnak ez a jele azzal szemben, aki már hosszú ideje a vezetőjük volt, nagy nyomást gyakorolt a vezérigazgatóra: vajon képes lesz-e és hogyan tud majd együttműködni éppen azzal a középvezetői réteggel, amely a jelek szerint összefogott ellene?

Ez a várakozás felszínre hozta azokat, akik ellenezték az óriási állami vállalatok kiváltságos helyzetét, különösen, ha azok vezérigazgatója egyben a kommunista párt egyik legfőbb funkcionáriusa is volt.

1989. december 17-én Horváth Ede benyújtotta lemondását a Rába vezérigazgatói posztjáról másnapi hatállyal. Ekkor 66 éves volt. Bár néhány barátja megkereste, hogy vállaljon legalább részmunkaidős állást, mondjuk egy gépgyártó vállalatnál, ő minden ilyen ajánlatot elutasított azzal, hogy „Nem fogok ott ministrálni, ahol valamikor miséztem.” (88. old.)

Ede élete hátralévő évtizedét azzal töltötte, hogy megtanuljon nagyapának lenni.

Van egy 15 éves unokám, továbbá egy 8 és egy hétéves. ... Kezdem megszokni, hogy vannak. Kijönnek ide. A fiú unokámnak befogok egy fadarabot a satuba, fölállítom valami ládára, és olyan szép szabályosan reszel, hogy csuda. Nem én tehetek róla, hogy nem tudtam annyi időt tölteni velük, mint mások, s azért megkésve tanulom ezt a szerepkört. De tetszik nekem, és menni fog, remélem. (113. old.)

27B. TUNGSRAM: Egy amerikai-magyar multinacionális vállalat felemelkedése és bukása³³⁶

1. Bevezetés

Ez a történeti fejezet akkor kezdődik, amikor a hozzá tartozó személyes fejezet Horváth Edéről és a Rábáról (27A) befejeződött: a magyar gazdaság és politika drámai változásainak csúcspontján, 1989-1990-ben. Horváth Ede, miután évtizedeken át a Rába szakmailag kompetens és politikailag befolyásos vezérigazgatójaként szolgált, lemondani kényszerült. Erre éppen akkor került sor, amikor Magyarország a kelet-közép-európai országok közül az egyik legnagyobb külföldi befektetését

³³⁶ [A köszönetnyilvánítás helye]

nyerte el: az amerikai General Electric Lighting (GEL) megvásárolta Magyarország egyik legjelentősebb ipari vállalatát, a fényforrásokat gyártó Tungsramot.

Az olvasó talán emlékszik az előző fejezet megjegyzésére, hogy a Rába Magyarország egyik műszakilag legsikeresebb cége volt, egy súlycsoportban a Tungsrammal és a Ganz Mávaggal. Mindhármukról megjegyezték, hogy nagy mennyiségű „kemény” [azaz konvertibilis nyugati] valutát tudtak termelni, mert mindhármuk termékei nagy multinacionális vevőkre találtak a nyugati piacokon, míg a legtöbb magyar és közép-kelet-európai cég nem tudott olyan ipari termékeket gyártani, amelyeket nagy mennyiségben lehetett volna nyugaton értékesíteni.

A Tungsram felvásárlása az USA egyik legnagyobb multinacionális vállalatának, a híres Jack Welch vezette General Electricnek (GE) egy mamut egysége által nagy hír volt, nemcsak Magyarországon, hanem az Egyesült Államokban is. Néhány évvel az akvizíció után egy kollégámmal az Indiana Egyetemen (IU) több esettanulmányt is publikáltunk az ügyletről és az annak első éveiben történetekről. Esettanulmányaink központjában a GE és a Tungsram közötti kulturális különbségek és az ezek által okozott problémák álltak, és hogy a partnerek hogyan kezelték a problémákat. Esettanulmányaink eredményeit a **34B fejezet** foglalja össze, kihangsúlyozva a Magyarország és az USA, valamint más országpárok közötti kulturális különbségeket.

Ez a fejezet a GE-Tungsram nagyvállalat lenyűgöző történetét meséli el, az 1989-es korai felemelkedéstől egészen a 2022-es bukásáig és – csődeljárás útján kényszertöreléssel történt – eltűnéséig.

A 2. szakasz felidézi a Tungsram illusztris történetét, az elődvállalat 1879-es alapításától kezdve a GEL általi felvásárlásáig elért eredményeiig és nehézségeiig.

A 3. szakasz a Thomas Edison által alapított GEL történetét tárgyalja a Tungsram megvásárlásáig, amikor a fénykorát élte, és a világ fényforrás-piacának egynegyedét uralta.

A 4. szakasz elmeséli, hogyan és miért jött létre a GEL-Tungsram felvásárlás, és mi motiválta az érintett partnereket az üzlet megkötésére. Rávilágít továbbá mindkét partner korai csalódásaira az üzlet kapcsán, és azzal zárja, hogy kinek volt igaza, hogy megbánta azt, és kinek kellett volna még mindig elégedettnek lennie, figyelembe véve a Tungsram számára nem vonzó alternatívákat, ha nem lépett volna be az üzletbe.

Az 5. szakasz a világ fényforrásiparának fejlődéséről szól, azokról a tendenciákról, amelyek – küzdelmes évtizedek után – végül arra kényszerítették a GE-t, hogy felhagyjon a fényforrásgyártással, és eladja a GEL-Tungsramot az akkori vezérigazgatónak.

A 6. szakasz esettanulmány arról, hogy mi történt a Tungsrammal az új tulajdonos alatt. Ismerteti ambiciózus terveit, valamint az újonnan függetlenné vált vállalat előnyeit és hátrányait. A szakasz bemutatja, hogy az új tulajdonos fényes kilátásokkal és nagy tervekkel indult.

A 7. szakasz annak a szomorú története, hogyan és miért ment csődbe az újonnan függetlenné vált Tungsram. Idővel egyre sötétebb pénzügyi felhőkkel szembesült, amelyek végül megpecsételték a sorsát, és a nagyhírű Tungsramot csődbe, felszámolásba és végső megsemmisülésbe vitték.

2. A Tungsram az alapításától a GEL-nek történő eladásáig³³⁷

A Tungsramot 1896-ban alapították Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. néven. A világ nagy világítástechnikai vállalatai közül csak a GE és a Philips volt idősebb. 1903-ban a Tungsram mérnökei kifejlesztettek egy volfrámszálas izzólámpát. Figyelemre méltó találmányukat 1904-ben szabadalmaztatták, hat évvel azelőtt, hogy a GE szabadalmaztatta volna a képlékeny volfrám kereskedelmi mennyiségben történő előállítására szolgáló technikáját. A magyar vállalat neve és 1906 óta használt védjegye, a „Tungsram” az angol „tungsten” és a német „wolfram” szó keresztezéséből származik. A Tungsram 1921-ben létrehozta Európa egyik első kutatólaboratóriumát, és megkezdte a világítástechnikai termékek gyártását szolgáló gépek gyártását. 1931-ben a Tungsram szabadalmaztatta a kriptongázzal töltött izzólámpát.

Alapítása óta a Tungsram termékeinek nagy részét külföldön értékesítette. Az 1920-as évekre az izzólámpák világpiacán 5-6 százalékos részesedése volt. A második világháború alatt a vállalat jelentős pusztítást szenvedett el a humán- és fizikai tőkében. Amint a háború véget ért, a Szovjetunió a Tungsram gépeinek háromnegyedét elszállította. Az újjáépítés évekig tartott.

1946-ban a Tungsramot *de facto* államosították, de – ami kivételes eset – *de jure* nem. A Tungsramnak leányvállalat-láncolata volt Nyugat-Európában, és maga a cég is részben külföldi tulajdonban volt. Ha egyenesen államosították volna, a külföldi részvényesek megtorlásképpen igényt tartottak volna a vállalat nyugat-európai ingatlanjaira. Ezért a Magyar Nemzeti Bank a külföldi részvényesek tulajdonában lévő (többségi) Tungsram-részvényeket a magyar állam tulajdonában lévő külföldi cégek részvényeire cserélte. 1946 és 1989 között a Tungsram jogilag a részvényesek tulajdonában lévő vállalként működött, valójában azonban ugyanúgy működött, mint bármely más nagy állami vállalat. A központi tervnek megfelelően termelt és

³³⁷ Ez a szakasz Paul Marer és Vincent Mabert, *GE acquires and restructures Tungsram: The first six years (1990-1995)*, (*A GE felvásárolja és átszervezi a Tungsramot: Az első hat év*) című tanulmányán alapul, megjelent a *Performance of Private Enterprises: Corporate Governance, Restructuring, and Profitability* (*A privatizált vállalatok teljesítménye: Vállalatirányítás, szerkezetátalakítás és nyereségesség*) sorozatban. (Párizs: OECD, 1996).

exportált, nyereségét pedig az államnak utalta át, amely viszont bizonyos összegeket beruházásokra biztosított. Ezek a tények azért fontosak, mert lehetővé tették, hogy 1989-ben a Tungsram többségi tulajdonrészét eladják a GE-nek.

Az 1980-as évekre a Tungsram vált Magyarország legnagyobb konvertibilis valutát kereső feldolgozóipari vállalatává. Az 1970-es években és az 1980-as évek elején a Tungsram nagyszabású új beruházásokat hajtott végre, és elkezdett lámpagyártó gépeket és alkatrészeket exportálni a KGST-be és a fejlődő országokba. A költséges terjeszkedést nagyrészt hitelből finanszírozták, nem pedig visszatartott nyereségből és saját tőkéből, ahogy azt a legtöbb nyugati cég tette volna.

Az 1960-as és 1970-es évek gyors terjeszkedése, amelyet az 1980-as évek piaci helyzete nem igazolt, a Tungsramot pénzügyileg túlterhelté tette, sok rossz minőségű termékkel, elmaradott technológiával, magas termelési költségekkel és marketing csalódásokkal. A Tungsram egyre súlyosabb és ismétlődő nehézségeit a jól ismert nemzetközi tanácsadó cég, az Arthur D. Little (ADL) tárta fel, és arra a következtetésre jutott, hogy a Tungsram csak akkor tudna talpra állni, ha egy külföldi stratégiai befektetőtől szerkezetátalakítási segítséget kapna. 1987-ben a kormány a vállalatot valódi részvénytársasággá alakította át azzal a céllal, hogy a Tungsram-részvények egy részét eladja egy külföldi stratégiai befektetőnek.

3. A stratégiai befektető rövid története: General Electric Lighting

1879-ben Thomas Edison feltalálta az első kereskedelmi célú izzólámpát, és a következő évben elkészítette a világ első izzólámpás világítását az S.S. Columbia gőzhajón. 1890-ben megalakult Edison General Electric Co. nevű vállalata.

A 20. század folyamán a GE továbbra is gyártott izzókat, és folytatta Edison kísérletező és újító hagyományát, többek között a fénycsövek, kompakt fénycsövek, halogénizzók és a világító diódák (LED) tökéletesítésével.

A GEL megmaradt önálló üzleti egységnek – bár fokozatosan csökkenő részesedéssel a GE összértékéből –, miközben az anyavállalat számos más, gyorsabban növekvő üzletágba terjeszkedett, a pénzügyi szolgáltatásoktól kezdve a szórakoztatóiparon (NBC), a közlekedésen, a sugárhajtóműveken, az energiaátvitelen, a műanyagiparon, a szórakoztató elektronikán és az orvosi berendezéseken át, az atomreaktorokig. A GE párhuzamosan, jó néhány termék gyártásából tartotta fenn magát.

Jack Welch, aki két évtizeden át (1981-2000) volt a GE nagyra becsült elnöke, azt a stratégiát követte, hogy a GE mindegyik üzletága legyen vezető, vagy legalábbis dobogós a saját globális iparágában. Ezért a GEL – amelynek további terjeszkedését az USA-ban a trösztellenes törvények megakadályozták – be akart hatolni fő globális riválisai, a holland Philips és a német Osram (a Siemens leányvállalata) európai területére. Mindhárom óriás, az amerikai GEL, a holland cég és a német

fényforrásgyártó a fényforrások világpiacának mintegy 25%-át uralta. Welch üzleti stratégiája volt az, amely a GE figyelmét az 1980-as években a nyugat-európai izzók piacán 5-6%-os részesedéssel rendelkező Tungsram felé fordította.

4. A GE felvásárolja a Tungsramot ³³⁸

A GE az 1980-as években végig szemmel tartotta a Tungsramot. Számos kölcsönösen előnyös üzleti megállapodásuk volt, többek között közös szabadalmakkal. Ezért, amikor 1989-ben lehetőség nyílt rá, a GE gyors stratégiai döntést hozott a Tungsram felvásárlásáról. A magyar cég legfőbb előnyei a nyugat-európai piaci részesedése, a KGST piacon való jelenléte, a hagyományosan erős tudományos és technológiai képességei, valamint a képzett és viszonylag olcsó munkaerő voltak. A hátrányait az ADL 1987-es jelentése sorolta fel. 1987 és 1989 között a Tungsram problémái egyre súlyosabbá váltak.

A GE-nek a Tungsram felvásárlása iránt mutatott érdeklődése mellett a többi lehetőség közül egyik sem tűnt közel sem különösen vonzónak a magyar cég számára. Ha például a Philips vagy az Osram vásárolta volna meg, fennállt volna a veszélye, hogy a Tungsramot bezárják, hogy megszabaduljanak a nyugat-európai versenytársától.

A tárgyalások gyorsan lezárultak. 1989. december 28-án - közvetlenül a magyarországi politikai rendszerváltás, 1990 tavasza előtt - a GE megvásárolta a Tungsram 50% + 1 részvényét, 150 millió dollárért készpénzben. 1990 és 1994 között a GE megszerezte a Tungsram részvényeinek gyakorlatilag 100%-át. 1995-ig a GE 600 millió dollárt fektetett be a magyar vállalatba; ennek közel egyharmadát a kapacitásfejlesztésre, a fizikai infrastruktúra korszerűsítésére, új gépek beszerzésére, új távközlési rendszerre, SAP (System Analysis Program) vezetői információs rendszerre, valamint a környezet és a biztonság jobbítását szolgáló berendezésekre fordított tőkebefektetés tette ki. Az 1990-94 közötti időszakban a tőkekiadások az árbevétel 10%-át tették ki, szemben az 1980-as évek átlagosan 1-2%-os értékével.

Ezen és más eredmények ellenére az első féltucatnyi év során mindkét fél csalódást érzett az üzletet illetően. A GE elégedetlen volt a KGST piac összeomlása miatt, mivel kezdetben a Tungsram további nagy keleti eladásaira számított. A magyar cég kiábrándult több magyarországi gyártóüzemének bezárása és sok munkahely elvesztése miatt, mivel a GE átszervezte a vállalatot, és a Tungsram villanykörtemárka nyilvánvaló leértékelődése miatt, mivel a GE a saját márkájú villanykörteit mögé pozicionálta azt, mint az „ár-érték arányban” alsó kategóriás terméket, annak ellenére, hogy a csomagolás kivételével a kettő minden tekintetben azonos volt.

³³⁸ Ez a szakasz nagyrészt a 14. lábjegyzetben idézett cikken alapul.

A 14. lábjegyzetben idézett cikkben megvizsgáltuk a partnerek állításainak és ellenvetéseinek megalapozottságát. Az „alternatív történelmi” megközelítést alkalmazva, vagyis azt kérdezve, hogy mi történt volna a partnerekkel, ha az 1989-es üzlet nem jön létre, arra a következtetésre jutottunk, hogy a GEL egy kicsit jobban járt az üzlettel, mint nélküle. A Tungstam viszont biztosan sokkal rosszabb helyzetben lett volna az ügylet nélkül, mivel bármelyik alternatív lehetősége sokkal rosszabb lett volna, ha nem lép partnerségre a GE-vel.

5. A GE kiszáll a fényforrások gyártásából

1980-ban a GE nyereségének 85%-át a gyártás termelte. 1999-re a GE bevételeinek 75%-a a szolgáltatásokból származott. Bár a GE 1999-es szolgáltatási bevételeinek mintegy fele a két szolgáltatási ágából, a GE Capitalból és az NBC-ből származott, a gyártási üzletágak is egyre több szolgáltatási jellegű bevételt tudtak termelni. Az olyan termékek, mint az atomreaktorok, sugárhajtóművek, erőátviteli berendezések és MRI (mágneses rezonanciás képalkotó) gépek folyamatos szervizelést igényelnek; nem úgy az olyan „árucikkek”, mint a villanykörték.

Ezért Jack Welch utódja, Jeffrey Immelt, aki 16 évig (2001-2017) vezette a GE-t, úgy döntött, hogy eladja a GEL-t. Egyébként Immelt eredménye, amiről a GE részvényárfolyamának folyamatos csökkenése és a vállalat értékének jelentős romlása tanúskodik, részben a GE környezetét sújtó számos viszontagságának, részben a GE vezetői által elkövetett hibáknak volt köszönhető. A **27B-1 fényképen** a két vezető látható azon a 2000-es napon, amikor Immeltet bejelentették Welch utódként.

27B-1 fénykép. Immelt (jobbra) Jack Welch kijelölt utódja

Forrás: [cnbc.com/2021/02/23/former-ge-ceo-jeff-immelt-talks-about-his-controversial-career.html](https://www.cnbc.com/2021/02/23/former-ge-ceo-jeff-immelt-talks-about-his-controversial-career.html)

Welch utódjával szemben némileg igazságtalan a GE Welch-korszakának és az Immelt-korszakának eredményeit összevetni, még akkor is, ha az előbbi húsz évig volt a GE főnöke, Immelt pedig 16 évig. Hogy miért lenne igazságtalan egy ilyen magyarázat nélküli szembeállítás, azt Immelt mondja el a könyvében.³³⁹

Visszatérve a GE világítástechnikai üzletágának eladására. Amellett, hogy a fényforrások nem termelnek szervizbevételt, a GE által 1962-ben feltalált LED-es világítás évtizedekig működik, ami az egyik oka annak, hogy a világítási árak és bevételek évek óta zuhannak. Ezek a körülmények arra készítették a GE-t, hogy vevőket keressen az üzletágra, ami nehéz harc volt, kevés életképes résztvevővel. 2020-ban a GE bejelentette, hogy eladja 129 éves világítási üzletágát a Savant Systems nevű okosotthon-kivitelező vállalatnak, amely a luxus és a középkategóriában elismert otthoni vezérléssel és automatizálással foglalkozik, és egyetlen felhasználói felületen egyesíti az otthoni klímát, világítást, szórakoztatást, biztonságot és energiaellátást a lakástulajdonosok számára.

A Savant Systems 2020 júliusában jelentette be, hogy befejeződött a GE felvásárlása, GE Lighting a Savant Company része lett. Pénzügyi részleteket nem hoztak nyilvánosságra. Az új vállalat központja továbbra is a történelmi Nela Parkban

³³⁹ Immelt elismeri, hogy a GE élén töltött 16 éve enyhén szólva is ellentmondásos volt. Könyve, a *Hot Seat: What I Learned Leading a Great American Company* (Forró szék: Mit tanultam egy amerikai óriásvállalat vezetéséből, New York: Simon and Schuster, 2021). Ebben részletezi a GE-t ért nagy külső megrázkódtatásokat és a vezérgazgatóként elkövetett hibáit.

marad. A GEL eladása volt az utolsó lépés a GE teljes kivonulásában a fogyasztói üzletágból.

6. A Tungsram újra független lesz

Mivel évek óta köztudott volt, hogy a GE el kívánja adni a világítástechnikai üzletágát, a lehetőségek szerint részenként vagy egészben, a magyar világítástechnikai egység is eladó, amennyiben értékelhető ajánlat érkezik. A GE 2016-ban hivatalosan is bejelentette, hogy el akarja adni összes fényforrással foglalkozó kelet-közép-európai leányvállalatát, amelyek többsége Magyarországon volt. Ekkor döntött úgy a német Jörg Bauer, aki a GE összes magyarországi tevékenységének vezérigazgatója volt, hogy előlép, és megvásárolja a magyar fényforrás üzletágat a GE-től. Az üzlet 2018 áprilisában jött létre. Bauer ekkor már két évtizede élt Magyarországon, és meglehetősen asszimilálódott, mivel magyar nőt vett feleségül, és folyékonyan beszélt magyarul.

Az üzlet: Bauer megvásárolta a GE világítási üzletágát Európában, a Közel-Keleten, Afrikában és Törökországban (az EMEAT régióban), valamint a GEL teljes autóvilágítási üzletágát. A vállalat Tungsram Csoport néven működne, átmeneti ideig a GE Lighting márkanévet is használná, ezt követően pedig Tungsram márkanév alatt értékesítené a termékeit.

Az ügylet a GEL öt magyarországi, közel 5000 főt foglalkoztató termelőegységének átadásával járt.³⁴⁰ Az új vállalat éves forgalma közel 300 millió dollár volt. Az új Tungsram egyik előnye az volt, hogy nemcsak kiváló termelési létesítményei, hanem világszínvonalú kutatás-fejlesztési központja is volt Budapesten.

Az üzletet a magyarországi Eximbank fejlesztési forrásaiból finanszírozták. A tranzakció azonban kockázatos volt az új tulajdonos számára, mivel a vállalat csak szerény nyereséget termelt. Kockázatos volt továbbá azért is, mert a hosszú élettartamú LED izzókat ázsiai garázscégek könnyen, ha gyengébb minőségben is, de tömegesen gyárthatják, és kedvezményes áron adhatják el. A legtöbb egyéni fogyasztó számára az ár fontosabb, mint a minőség, ezért kevésbé hajlandóak megfizetni a nagy, jónevű cégek márkás termékeinek felárát. Ezért a nagy gyártóknak speciális, többnyire üzleti szegmensek maradnak. Ennek ellenére Bauer úr tervei 2018-ban igen ambiciózusak voltak. Elsődleges célpontjai a business-to-business piacok voltak, beleértve az ipari, logisztikai, irodaházi, bolti és városi világítási megoldásokat. Az ilyen ügyfelek számára a minőség kritikus fontosságú,

³⁴⁰ Budapesten (fényforrásgyár), Nagykanizsán (fényforrás- és logisztikai központ), Zalaegerszegen (alkatrészgyár), Kisvárdán (halogén- és autólámpagyár), Hajdúböszörményben (alkatrészgyár), valamint régiószerte kereskedelmi irodák és egyéb ingatlanok.

mivel a karbantartási intervallumok növelése nagy megtakarításokat eredményezne az üzemeltetők számára.

Az új Tungsram három fő ágazat számára gyártott izzókat és lámpákat: általános világítási megoldások, gépjárművilágítás és alkatrészgyártás. Az autóiipari izzógyártásban a LED-technológia lassabban nyert teret, mint más ágazatokban, és a magyar vállalat vezető volt a világpiacon a kis izzók (belső autólámpák, rendszámtábla világítás stb.) gyártásában. Persze egy autóban közel 200 izzó van, és a LED-ek aránya egyre nő. A Tungsram azonban már korábban is gyártott erre a célra egy LED termékcsaládot, amelynek minden alkatrésze itthon készült, még az üveget is itthon fújták. A Tungsram termelési láncának 1500 beszállítója volt.

Bauer úr ambíciózus tervei között szerepelt egy olyan vállalat létrehozása, amely öt éven belül stabilan nyereségesé válik, tíz éven belül pedig évi 1 milliárd dolláros árbevétellel és erős jelenléttel rendelkezik majd a világ világítási piacán. Bauer úr tervei között szerepelt a vállalat K+F részlegének nyílt innovációs központtá alakítása; együttműködés kis, agilis start-up cégekkel, hogy növeljék három részlegük termelését és hatékonyságát, és biztosítsák, hogy technológiájuk a világ legjobbjai között maradjon.

Az újonnan függetlenné vált vállalat az üzleti és autóiipari igényeket nagy, elismert, nagymúltú gyártóként szolgálta ki, amely erős technológiával rendelkezik, de sokkal rugalmasabb, mint a multinacionális vállalatok. Új területek felé is fordultak, például az elektromos járművek akkumulátorainak gyártása felé, mivel az autóakkumulátorok alkatrészeinek tizedét maguk is elő tudták állítani, így hasznosítva a hagyományos izzógyártásból felszabaduló kapacitásaikat. Ez lehetővé tenné, hogy a drága gyártósorokat új feladatokra állítsák át. Így a munkahelyek hosszú távon megtarthatók volnának ezen a területen, és nem csak az autóiiparban.

7. A Tungsram csődbe megy és felszámolásra kerül

Bauer úr arra számított, hogy a magyar kormányval 2018-ban kötött stratégiai partnerség elegendő időt hagy neki a termékszerkezetben tervezett változtatások és az egyéb tervezett újítások megvalósítására. Abban is bízott, sőt számított rá, hogy a kormány saját bankja, az Eximbank partnere lesz Magyarország egyik világhírű vállalatának, a 140 éves Tungsramnak a megőrzésében és újjáépítésében.

A Covid világméretű elterjedése (2020-21) a Tungsram számára is váratlan külső sokkot jelentett, amely súlyosbította a vállalat pénzügyi helyzetét, és arra kényszerítette, hogy elbocsátásokba kezdjen, és pénzügyi átütemezési tárgyalásokat kezdjen több ezer hitelezőjével, köztük messze a legnagyobbal, az Eximbankkal.

Manapság, ha egy vállalat átmeneti fizetési válsággal szembesül, az állam gyakran a segítségére siet. Erre volt példa, hogy a magyar kormány kisegítette az MKB bankot,

és megoldotta a rossz adóssághelyzetét mielőtt újonnan privatizálta volna.³⁴¹ Amikor a cég csődvédelmet kért, minden kisebb hitelezője beleegyezett, de az Eximbank nem ment bele az átütemezési tárgyalásokba, hanem egyszerre lehívta a Tungsram teljes adósságát. Ez elkerülhetetlenné tette a véget. Miután a Tungsram öt magyarországi üzemében több ezer dolgozót elbocsátottak, a céget 2022 végén felszámolták, ami egy szomorú és sajnálatos végét jelentette egy jeles magyar cégnek, amely már sokkal jobb napokat is látott.

28A. A bloomingtoni Indiana Egyetemen eltöltött 30 évem fő eseményei³⁴²

1. Bevezetés

Az olvasó talán emlékszik a 22A. fejezet végén a New York-i City University of New York (CUNY) egységeihez tartozó Lehman College-ban, a közgazdaságtan főállású adjunktusaként szerzett, igencsak kedvezőtlen tapasztalataimra. Az sem baj, ha nem emlékszik rá, mert az alábbiakban újra elmesélem az esetet.

1968-ban, a doktori fokozat megszerzésének évében a tekintélyes Hunter College-ot – a CUNY egyik egységét Manhattan belvárosában – két főiskolára osztották. A kar oktatói választhattak, hogy maradnak-e a Hunter College-nál, vagy csatlakoznak a Bronxban újonnan alapított Lehman College-hoz. Három, a Hunterben tanító, de – mert nem publikáltak és rossz tanárok voltak – évtizedekig nem előléptetett adjunktus a Lehmanba való átköltözést választotta, és azt tervezte, hogy ott egymást segítik majd az előléptetéshez. Ők alkották a Lehman kinevezési és előléptetési bizottságának magját.

Én 1968-ban, a Lehman alapításának évében csatlakoztam a Lehman tanszékhez, mint főállású közgazdasági adjunktus. A Lehman volt akkoriban az egyetlen CUNY-egység, amely új oktatókat vett fel. Elhatároztam, hogy a lehető legjobb munkát végzem, és hamarosan népszerű oktatóvá váltam, akihez a diákok özönlöttek az érdekes előadásokért és a személyes figyelemért. A doktori disszertációm alapján cikket is publikáltam, és sikeres karrier elé néztem a Lehmanon.

A CUNY-nál az volt a gyakorlat, hogy a második évtől kezdve és az azt követő években, amíg meg nem kapta a kinevezést vagy el nem bocsátották, minden nem kinevezett adjunktust legalább egy idősebb kolléga értékelt, és az írásos értékeléseket a fiatal kolléga dossziéjába helyezték. Az értékeléseknek tartalmazniuk kellett a fiatal kolléga óráinak megfigyelését is. Három egymást követő félévben, két tanéven keresztül, az óráimat a régóta nem előléptetett, idősebb kollégák egyike vagy másika az ütemtervnek megfelelően megfigyelte. Elégedett voltam a megfigyelt órák menetével, és biztos voltam benne, hogy az értékelések kedvezőek lesznek.

A Lehmanban eltöltött második évemben a CUNY felső vezetése utasította az összes egység kinevezési és előléptetési bizottságát, hogy a fiatalabb kollégák értékeléseit mutassák meg és vitassák meg az értékelt személyekkel. Ekkor tudtam meg, hogy a nem előléptetett idősebb

³⁴¹ Forgács András, *A Tungsram fejfájára*, (Népszava, 2023. január 5.)

³⁴² Köszönet John Lombardinak, az IU Nemzetközi Programok korábbi dékánjának; Bruce Jaffee-nak, a Kelley School professor emeritusának, egykori kollégámnak; és Jurgen Simonnak, az IU egykori diákjának, kedves barátomnak a kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseikért és javaslataikért.

kollégáim milyen piszkos trükköt játszottak velem. Nyilvánvalóan irigykedve a jó teljesítményemre, mindegyikük elképzelhetetlenül rossz értékelést írt az órai teljesítményemről. Dühös voltam, és többek között a diákújságban megjelent cikkekben megtámadtam a jelentéseket, és bepereltem az értékelőket. Bár megnyertem a pert, a diszfunkcionális és hosszan tartó incidens olyan keserű szájízt hagyott bennem, hogy úgy döntöttem, nem maradok a Lehmanban, és elkezdtem más egyetemi állást keresni.

Rábukkantam a bloomingtoni Indiana Egyetem (IU) Nemzetközi Kutatás-Fejlesztési Központjának (IDRC) hirdetésére, amelyben a kelet-közép-európai térségre szakosodott kutatót kerestek. Jelentkeztem, és megkaptam az ajánlatot egy vendég docensi állásra az IU Közgazdaságtudományi Tanszékén. Itt dolgozott a szovjet közgazdaságtannak a világon egyik legismertebb professzora, Robert Campbell, ezért a tanszéken nem volt további állandó oktatói állás a KKE-re szakosodott személy számára. Így történt, hogy a családommal együtt New Yorkból Bloomingtonba költöztünk, ahol az IU-n végül is eseménydús 30 éves pályafutásomat töltöttem.

Itt említem meg, hogy az IDRC-nél eltöltött teljes munkaidős éveim alatt (alkalmanként tanítottam egy kurzust a Közgazdaságtudományi Tanszéken) megismerkedtem Richard Farmerrel, a nemzetközi kereskedelem professzorával az IU szintén bloomingtoni, nagy és nagyhírű Kelley Üzleti Iskolájában. Mivel az IDRC-szerződéselem lejártá közeledett, Farmer professzor, az iskola Nemzetközi Üzleti (International Business, IB) Tanszékének vezetője felajánlotta, hogy csatlakozzam az IB Tanszékhez docensként, és ezt az ajánlatot örömmel elfogadtam. Így jutottam el oda, hogy 25 évet töltöttem az IU Kelley School of Businessben (1975-2000); és összesen 30 évet az IU-n.

Elég lehet ez az egy fejezet ahhoz, hogy csak az IU-n eltöltött 30 évem legfontosabb pillanatait ismertessem? Igen, mert az IU-nál töltött érdekes pályafutásom nagy részét az Egyesült Államok és a világ különböző pontjain végzett tevékenységek tették ki. Ezeket az epizódokat a IV. rész személyes fejezetei foglalják össze: „Kapcsolódom a világ több más országához, 1987-1990”.

A 2. szakasz az IU áttekintése a bloomingtoni gyönyörű kampusszal a középpontban, rövid történeti összefoglalással arról, hogy mi és kik tették olyan vonzóvá.

A 3. szakasz ismerteti a kutatóközpontot, amely az IU-ra, Bloomingtonba hozott, és annak fő tevékenységeit a vele való négyéves kapcsolat alatt.

A 4. szakasz a Kelley School of Businessről szól, a fő IU egységről, amellyel 25 éves kapcsolatom volt. Beszámol arról a különös módról, ahogyan az iskolához csatlakoztam, és arról, hogy milyen sokféleképpen bántak ott jól velem.

Az 5. szakasz bemutatja az IU Orosz és Kelet-Európai Intézetét, amelyben aktívan tevékenykedtem, és az ott azóta bekövetkezett fontos változásokat, hogy elhagytam az IU-t.

A 6. szakasz az IU magyar tanulmányairól és a különböző bloomingtoni iskolákhoz és tanszékekhez kötődő magyar oktatókról szól.

A 7. és 8. szakasz az IU vitathatatlanul leghíresebb magyar származású oktatójáról, Starker János csellistáról szól. A 7. szakasz felidézi, hogy Starker és én sikeresen jelöltük közös barátunkat, George Langot (Láng György) az IU díszdoktori címére; a 8. szakasz Starker számos eredményéről és néhány gyaroltságáról szól.

A 9. szakasz az IU Lengyel Tanulmányok Központjáról szól, amelyet néhány évig én vezettem, köszönhetően számos, az amerikai kormány által támogatott lengyelországi előadási utamnak és

a lengyel külkereskedelmi minisztérium egyik tekintélyes varsói központjával több ízben közösen végzett kutatási és publikációs tevékenységemnek.

A 10. szakasz felidézi családom legfontosabb bloomingtoni eseményeit. Ezek között kiemelkedő helyen szerepel, hogy feleségem, Erika ápolónőnek képezte magát, és először a bloomingtoni kórház szülészeti osztályán dolgozott, majd ugyanebben a minőségben csatlakozott egy magánpraxisban dolgozó szakorvoshoz. Családunk számára figyelemre méltó volt az a tény, hogy mind a négy lányunk az IU-n szerezhette meg egyetemi diplomáját; Indiana állam lakosaként és egy oktató gyermekeként a tandíj csak töredéke volt annak, amit máshol kellett volna fizetnünk hasonló minőségű oktatásért. Nagy jelentőséggel bírt az is, hogy harmadik lányunk, Leah az IU-Bloomingtonban ismerkedett meg leendő és jelenlegi férjével, David Wileyval.

2. Az Indiana Egyetem (Indiana University)

Az Egyesült Államokban az állami főiskola vagy állami egyetem olyan felsőoktatási intézmény, amelyet részint az állam kormánya alapított és tart fenn, bár legtöbbjük tandíjból, alapítványokból és a kari találmányokból származó jogdíjakból is szerez bevételt.³⁴³

Jelentős pénzügyi támogatást nyújt a szövetségi kormány is, közvetlenül a hallgatóknak nyújtott kölcsönök és segélyek révén. Az állami egyetemeken általában alacsonyabb tandíjat kell fizetniük az államban lakóknak, mint az államon kívüli lakosoknak, és sok esetben alacsonyabb tandíjat, mint a legtöbb neves magánegyetemen. Adott állami egyetemek egyes iskolái és tanszékei annyira kiemelkedőek, hogy az államon kívüli diákok nagy számban áramlanak oda, még akkor is, ha a tandíj, amit fizetniük kell, akár a többszöröse is lehet az állam lakosai által fizetett tandíjnak.

Néhány államban egynél több állami egyetemi rendszer működik. Indianában kettő van: az Indiana University (IU) és a Purdue University (PU) hálózata. Bizonyos iskolák, például az általános alapképzési (UG) programok, valamint a graduális üzleti és jogi iskolák mindkettőben megtalálhatók, bár az IU inkább a művészetekre és a tudományokra, míg a Purdue inkább az alkalmazott területekre, például a mezőgazdaságra specializálódik.

Számos állami egyetemnek van egy „zászlóshajónak” kinevezett kampusza. Az IU esetében a zászlóshajó a bloomingtoni egyetemváros. Amikor az IU-n tanítottam, az egyetemnek körülbelül 95.000 hallgatója volt, ebből egyedül a bloomingtoni kampuszon körülbelül 35.000³⁴⁴. Az újabb beiratkozási adatok szerint a létszám összesen 90.000 fő, és egyre nagyobb részük tanul a bloomingtoni kampuszon.

Amikor ott éltem, Bloomington egy közepes méretű, körülbelül 50.000 fős város volt, azóta körülbelül 80.000 főre nőtt. Ez egy rendkívül élhető város. Az IU 800 hektáros kampusza az USA egyik legvonzóbb egyetemvárosa (28A-1 fénykép).

³⁴³ Néhány állami felsőoktatási intézményt közvetlenül a szövetségi kormány alapított, mint például az 1802-ben alapított West Point amerikai katonai akadémiát, az amerikai haditengerészeti akadémiát, a légierő akadémiáját és a tengerészeti posztgraduális iskolát.

³⁴⁴ A többi hallgató az államban található öt regionális kampuszon, valamint két IUPUI nevű, a két rendszer közös igazgatása alatt álló regionális kampuszon oszlik el. Ez utóbbi nemrégiben megszűnt; most az Indiana University, Indianapolis létezik.

Az IU világszerte elismert tudományos kiválóságáért, valamint tágas és gyönyörű kampuszáért nagyrészt az egyetem hosszú ideig hivatalban lévő elnökének és kancellárjának, Herman B Wellsnek (1902-2000) jár az érdem, aki 70 éven át aktív karriert futott be az IU különböző tisztségeiben.³⁴⁵ Közvetlenül a második világháború után személyesen hozott Európából üldözött és gyakran hazájukat elvesztett tudósokat, és adott nekik állást az IU-n. Ők ezért életük végéig hűségesek és hálásak maradtak. Wells a tudomány szabadságának elharcosa volt; támogatta és védelmezte például az IU oktatójának, Alfred Kinsey-nek az emberi szexualitással kapcsolatos vitatott kutatásait. Wellsnek elképesztő memóriája volt a diákok és professzorok neve és arca iránt. Személyesen üdvözölt minden új oktatót az IU-n, de nem úgy, hogy behívta őket az irodájába, hanem úgy, hogy meglátogatta őket a tanszékükön. Wells ragaszkodott ahhoz, hogy megőrizték a fákat az egyetemen, ne vágják ki őket, hogy helyet csináljanak az új épületeknek, hanem körülöttük építkezzenek.

Kevesebbet tudunk John Ryan elnök (1929-2011) eltökélt erőfeszítéseiről, hogy az IU-t a nemzetközi tudományos ügyek középpontjában tartsa 1971 és 1987 közötti hosszú hivatali ideje alatt. Ragaszkodott ahhoz, hogy az IU maradjon a globális kötelezettségvállalások élvonalában azáltal, hogy létrehozta a nemzetközi programok dékáni hivatalát, folytatta és támogatta a varsói lengyel tanulmányi vállalkozást, az IU-t a Kínával kapcsolatos tevékenységek középpontjába helyezte, amint az amerikai intézmények számára lehetővé vált, hogy kapcsolatba lépjenek ezzel az országgal, és folyamatosan támogatta a kari kezdeményezéseket világszerte.

28A-1 fénykép. Az Indiana Egyetem bloomingtoni kampuszának részlete

Forrás: usnews.com/best-colleges/indiana-university-bloomington-1809

3. A Nemzetközi K+F Központ (International Development Research Center)

Az IDRC volt az első munkahelyem az IU-Bloomingtonban, és négy évig (1971-75) voltam ott állásban. A Központ számos, az IU több oktatóját személyesen is erősen

³⁴⁵ Hermannak nem volt középső neve, csak a „B” volt a helyén, pont nélkül utána.

érdeklő kutatást támogatott. Emlékszem az IDRC első igazgatójára, William (Bill) Siffinre, akinek a thaiföldi fejlemények és az IU thaiföldi egyetemekkel folytatott csereprogramjai és kutatásai voltak fontosak. Billt a közgazdászprofesszor követte. George Stolnitz, akinek az érdeklődési körébe a népesedési trendek és a szovjet típusú gazdaságok tartoztak. Engem ez utóbbi területen alkalmaztak, hogy kiegészítsem az IU sokrétű tudományos szerepvállalását a tervgazdaságok kutatásában (lásd alább). A Központban dolgozva adtam ki első, önállóan írt, keményfedeles könyvemet, a *Soviet and East European Foreign Trade, 1946-1969: Statistical Compendiums and Guide* (Szovjet és kelet-európai külkereskedelem, 1946-1969: Statisztikai összeállítások és útmutató, Bloomington: Indiana University Press, 1972). Később eladtuk digitalizált adatbázisunkat (amelyen a könyv alapult) az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériumának (31A fejezet).

A legélénkebb emlékem azokból az évekből a Kornai János szovjet típusú gazdaságokról szóló munkájának megismertetésében játszott szerepem, különösen a rendszerszintű reformokról, amelyekre a tervgazdaságoknak szükségük lenne a jobb teljesítményhez. Kornait még azelőtt fedeztük fel, hogy híressé vált volna. Meghívtuk, hogy töltsön egy hetet a Központban, amelynek során előadásokat tartott a Közgazdaságtudományi Tanszéken és az Orosz és Kelet-Európai Intézetben (Russian and East European Institute, REEI). Néhány korai tanulmányát is publikáltuk. (A 28A-1 szövegdoboz Kornai lenyűgöző életművéről szól; neve és írásai a későbbi fejezetekben is felbukkannak.)

4. A Kelley Üzleti Iskola (Kelley School of Business, 1975-2000)

A nagy amerikai kereskedelmi iskolákban régóta folyik a vita arról, hogy valóban szükség van-e külön IB tanszékre. Egyetértés volt abban, hogy ideális esetben a válasz „nem” lenne, feltéve, hogy az egyes üzleti területek – például a marketing, az üzemeltetés, a számvitel, az üzleti gazdaságtan, az üzleti jog, az emberi erőforrások kezelése és a menedzsment – mindegyike foglalkozna a saját területének nemzetközi vonatkozásaival. Ez az elképzelés azonban még egy olyan nagy és jó hírű kereskedelmi iskolában sem valósult meg, mint a Kelley, mivel a legtöbb alapvető üzleti karon nem volt tapasztalat vagy érdeklődés a saját területük globális dimenziói iránt. Ezért a Kelleyben – sok más kereskedelmi iskolához hasonlóan – az volt a kompromisszum, hogy egy kis IB tanszéket tartottak fenn, és megkövetelték a diákoktól, hogy legalább egy IB alaptárgyat vegyenek fel, amely a különböző üzleti területek dimenzióit vizsgálja. Az IB azután egyre fontosabbá vált, ahogy az 1960-as és 1970-es években a globalizáció egyre gyorsabb ütemben haladt előre.

A Kelley Schoolban töltött korai éveim egyik maradandó emléke az IB tanszékvezető, Richard (Dick) Farmer és a történelemprofesszor és a nemzetközi programok dékánja, John V. Lombardi közötti partneri viszony.³⁴⁶ Ez egy szokatlan együttműködés volt – nem a kutatásban, hanem az autójavításban. Az egyik jármű, ami elég sok fejfájást okozott nekik, az én vénséges Ford-Mustang kocsim volt. Végül azonban győzedelmeskedtek, és egészen használható autót csináltak belőle, amellyel Bloomington utcáin parádézhattam, magamra vonzva a járókelők tekintetét.

³⁴⁶ John Lombardi későbbi karrierje során többek között az IU-Bloomington Művészeti és Tudományos Főiskola dékánja, majd a Floridai Egyetem elnöke, később pedig a Massachusettsi Egyetem kancellárja volt.

28A-1 szövegdoboz. Kornai János (1928-2021): Magyarország egyik legjobb közgazdásza

A fenti cím nem egészen pontos, helyesebb lenne azt mondani: „A világszerte legismertebb és legjobban tisztelt magyar közgazdász”.

Kornai fiatalemberként átélte a holokauszt traumáját, amelyben több rokona, köztük édesapja is elpusztult. Az 1950-es évek első felében a kommunista pártlap, a Szabad Nép újságírója lett, de már akkor és ott is cikkeket írt a központi tervgazdaságok rendszerszintű problémáiról és az általa javasolt reformokról.* 1956 után Kornai egyre nyíltabb ellenzője lett a rendszernek. És bár számos külföldi meghívást kapott, nem kapott útlevelet, és 1963-ig nem taníthatott. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársaként dolgozott. 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1982-ben pedig rendes tagjává választották.

Egyik legnagyobb hatású munkája az 1980-ban megjelent *A hiány* című könyve volt, amelyben amellet érvet, hogy azok nem a tervezők hibáinak következményei, hanem rendszerszintű hibák. Azóta további kiváló könyveket publikált a szocialista rendszer közgazdaságtanáról, majd később a posztoszocialista országok gazdaságáról: *A szocialista rendszer – Kritikai politikai gazdaságtan*; *The Road to a Free Economy (Út a szabad gazdaság felé)*; *Útkeresés*; *Vergődés és remény*; és *Egyéni választás és szolidaritás*.

Kornai kiemelkedő pályafutása során olyan neves egyetemeken töltött be vendégprofesszori állást, mint a London School of Economics (1964), Stanford (1968, 1973), Yale (1970), Princeton (1972, 1983) és a Harvard, ahol 1986-ban *Allie S. Freed közgazdaságtudományok professzorává* nevezték ki; 2002-től emeritus státuszban. Életművét *A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005) című önéletrajzában foglalja össze. Kornai 2005 után néhány évig a Közép-európai Egyetem kutatóprofesszora volt, több más munkakapcsolat mellett.

* Egy könyvhöz, amelyet IU-s kollégám, Nicolas Spulber írt az 1970-es évek elején a szovjet blokk gazdasági reformjainak történetéről, lefordítottam neki Kornai Szabad Nép cikkeit, amelyeket Spulber a központi tervgazdaságok rendszerszintű problémáinak és az azok megoldásához szükséges reformoknak a legkorábbi világos megfogalmazásaként értékelt.

Bár a Business Schoolba Dick Farmer ragaszkodása miatt rendhagyó módon kerültem – amihez hozzájárult az is, hogy a közgazdasági doktori fokozatom mellett a Wharton School üzleti másodszaka volt párban –, az iskola segítségemre volt. Amikor például eljött az ideje annak, hogy egyetemi tanárrá történő előléptetésemre tegyenek javaslatot, a Kelley ilyen ügyekben illetékes kapcsolattartója, George Hettenhouse (a Pénzügyi Tanszékről) szorgalmasan dolgozott velem, hogy olyan dossziét állítsak össze, amelyre az IU előléptetési bizottsága rábólintott. „Bár ez a fickó nem hagyományos üzleti tudor, az a tény, hogy könyveket adott ki a Világbankról, és a kongresszus bizottságai szakértőként hívják tanúskodni, elegendőnek kell lennie az előléptetéshez”.

A Kelley egyébként többször is mellém állt, amikor rövidebb vagy hosszabb szabadságot kértem, hogy tudományos munkámat a világ más tájain folytathassam (31A - 34B fejezet). Ezeket a kéréseket rendszeresen teljesítették.

Még egy példa: Dick Farmer nyugdíjba vonulása után engem neveztek ki az iskola kis IB Tanszékének elnökévé, lehetőséget adva, hogy vendég- és állandó tanárokat hozzanak a tanszékre. Az ilyen kinevezések közül az egyik legemlékezetesebb Joseph Y. Battat, a nyugati világ egyik vezető Kína-szakértője volt. (A 28A-2 szövegdoz az ő előéletét és pályafutását foglalja össze.) Joe, a családja és a mi családunk jó barátok lettünk, és ez a kapcsolat a mai napig tart.

Az iskolától kapott támogatás emlékezetes példája azután történt, hogy visszatértem a kínai Wuhan Egyetemről. A Kelley School cseretanárjaként mentem oda 1982-ben. Wuhanban, amely akkoriban mélységesen elmaradott volt, találkoztam egy kivételes kínai diákkal, aki kiváló, autodidakta módon tanult angolul, és nagy tudással és érdeklődéssel rendelkezett a világ dolgai iránt. Akkoriban a kínai diákok nem jelentkezhettek közvetlenül az Egyesült Államokba tanulni; nem volt hely, ahol letehettek volna a jelentkezéshez szükséges nyelvvizsgákat és egyéb vizsgákat, és más hivatalos papírokat sem lehetett beszerezni Kínában a közvetlen Mao utáni időszakban.

Megkerestem a Kelley School doktori programjainak igazgatóját, Prof. Bruce Jaffee-t (Üzleti Gazdaságtan Tanszék), és megkértem, hogy hivatalosan is vegye fel a kínai diákot, Naomuhant, pusztán az én ajánlásomra, jól fog teljesíteni a doktori programunkban. Bruce kedvesen beleegyezett ebbe a rendkívül szokatlan kérésbe. Naomuhant felvették a Kelleyre; a kínai hatóságok engedélyezték, hogy idejőjjön; elvégezte a programunkat, és a megadott idő alatt megszerezte a doktori címet. Naomuhannal, az édesanyjával (aki látogatóba jött), a két egymást követő házastársával a családunk azóta is kiváló kapcsolatban van. Fia, Todd Bloomingtonban született.

Naomuhan azóta gyakorlatilag a Marer család tagja. Többször meglátogatott minket az Egyesült Államokban, Erikát és családját Heidelbergben, és meghívott Kínába, ahol vörös szőnyeges kiszolgálást szervezett. (Naomuhanról bővebben a 35A fejezetben.)

A libanoni zsidó szülők gyermekeként született Joe 1978-ban a franciaországi Grenoble-i egyetemen elektrofizikából szerzett MS fokozatot, 1978-ban a kínai nyelven oktató pekingi egyetemen politikai filozófiából szerzett diplomát, 1984-ben pedig az MIT-n nemzetközi üzleti életből és közgazdaságtanból szerzett doktori címet. Kínából visszatérve csatlakozott a Kelley School tanszékéhez, ahol 1982 és 1989 között tanított és kutatott.

Joe Battat alapító dékánja volt Kína első MBA programjának (1978-ban), ahol több évig tanított. Az 1980-as években a General Electric kínai vezetői oktatási programjának tudományos társdékánja volt.

A Kelley Schoolt elhagyva 1989-ben a Világbank Csoporthoz csatlakozott, ahol a Külföldi Beruházások Tanácsadó Szolgálat (FIAS) vezetőjeként, majd a FIAS közel-keleti, észak-afrikai, kelet- közép-európai, volt szovjet tagköztársaságokbeli, kínai és mongóliai programvezetőjeként dolgozott. Közel 100 országban volt alkalma dolgozni vagy felügyelni a munkát.

Joe több nyereségérdekelt és nonprofit szervezet igazgatótanácsában is tevékenykedett. Az 1990-es és a 2000-es években hat cikluson keresztül volt az Institute of Current World Affairs (a világ nemzetközi ügyeivel foglalkozó intézet), egy amerikai ösztöndíjat odaítélő szervezet kurátora vagy igazgatótanácsi elnöke.

Jelenleg Joe az MIT Sloan Menedzsment Iskola globális gazdaságtan és menedzsment vezető vendégelőadója.

Szeretettel emlékszem vissza a Kelley Business School néhány kollégájával végzett közös kutatásokra és publikációkra. Például Vincent (Vince) Mabert professzor, az Operations Management Tanszékről eljött Magyarországra, ahol több közös esettanulmányt készítettünk a legnagyobb amerikai-magyar közvetlen külföldi befektetésről: A GE – az akkori legnagyobb amerikai multinacionális vállalat – 1989-ben megvásárolta az akkori legnagyobb magyar céget, a fényforrásokat gyártó Tungsramot. Közös publikációinkat a 27B fejezetben idéztem; a 34B fejezetben pedig az együttműködésünk más aspektusaira is hivatkozom az említett óriás amerikai multinacionális vállalat és magyar partnere közötti vállalati-kulturális különbségeket vizsgálva.

Michael Alexeevvel az IU Közgazdaságtudományi Tanszékéről és egy külső szakértővel is együttműködve, társszerzőként írtunk egy nagy visszhangot kiváltó könyvet, *Transforming the Core: Restructuring Industrial Enterprises In Russia And Central Europe* (A mag átalakítása: Az

ipari vállalatok szerkezetátalakítása Oroszországban és Közép-Európában, Boulder, CO: Westview Press, 1996)

5. Az Orosz és Kelet-Európai Intézet (Russian and East European Institute)

Az IU több mint hat évtizede vezető szerepet tölt be az Oroszországot (a megszűnéséig a Szovjetuniót) és KKE-t érintő kutatás, nyelvoktatás és területi tanulmányok terén. Az 1958-ban alapított REEI hosszú időn keresztül évente részesült az Egyesült Államok Oktatási Minisztériuma által nyújtott nagylelkű VI. cím (Nemzetközi oktatási programok) szerinti nemzeti erőforrás támogatásban, és a mai napig ilyen finanszírozású maradt.

Az IU-Bloomingtonban töltött éveim alatt a REEI-t Alex Rabinowitch professzor, Oroszország és a Szovjetunió kiváló történésze vezette. Az én időmben a REEI-hez körülbelül 50 oktató csatlakozott az összes tudományterületről és az IU kampuszairól. Az intézet interdiszciplináris alap- és mesterképzési fokozatokat adott – és ad ma is –, és számos kiváló látogatót és programot szponzorált, így a REEI az Egyesült Államok egyik legnagyobb és legelismertebb orosz és kelet-közép-európai tanulmányi központja volt. Meglehetősen aktív voltam a REEI-ben, segítettem számos programjának megszervezésében és lebonyolításában. Az USA és a régió országai közötti kereskedelmi és üzleti szempontokról szóló Kelley School kurzusaim sok REEI-hallgatót vonzottak.

Mióta 2000-ben elhagytam az IU-t, a REEI tovább nőtt. Jelenleg (2023) 90 csatlakozó oktatója van az IU iskoláiból, tanszékeiből és főiskoláiból. A legfrissebb információk szerint most évente 250 hallgatót vesz fel az UG, MA és csökkentett óraszámú második szak (graduate-minor) programjaiba.

Egy másik változás azóta, hogy elhagytam az IU-t, hogy a REEI-t egyik kedves kollégámról és barátomról, Robert F. Byrnesről (1917-1997) nevezték el, aki Oroszország és a kremlinológia elismert történésze, kiváló tanár, szervező, adománygyűjtő és a fiatalabb kollégák mentora volt.

Egy másik névváltozást és egy új, jelentős nemzetközi iskola létrehozását is meg kell említeni. A régi SPEA-t – School of Public and Environmental Affairs (Közpolitikai és Környezetvédelmi Ügyek Iskolája) – a Kelley School of Business komplexum melletti épületet Paul H. O'Neill School of Public and Environmental Affairs-nek nevezték el, Bloomingtonban és Indianapolisban található telephelyekkel. Ez a legnagyobb és legmagasabb rangú közpolitikai és környezetvédelmi tanulmányokat folytató iskola a maga nemében az Egyesült Államokban. Paul O'Neil (1935-2020) George W. Bush elnök első ciklusa alatt az Egyesült Államok pénzügyminisztere volt. Ezt megelőzően az Alcoa ipari óriáscég elnöke volt, és a RAND Corporation elnökeként tevékenykedett.

Mérföldkő volt az IU történetében, hogy 2012-ben létrehozták a Hamilton-Lugar School of Global and International Studies (HLS) intézményt. Az intézmény Indiana két legtekintélyesebb államfőfijáról és külpolitikai hangadójáról kapta a nevét: Lee H. Hamilton (1931-) volt amerikai képviselőről és Richard Lugar (1932-2019) volt amerikai szenátorról. Amíg az IU-n voltam, több alkalommal kerültem érdemi kapcsolatba Hamilton képviselővel, többek között meghívtak, hogy tanúvallomást

tegyek két általa elnökölt képviselőházi albizottság előtt (az első kettőn a hat kongresszusi tanúvallomásomból³⁴⁷), valamint amikor az USA visszatért a magyar szent korona ügyére, egy magas szintű delegáció társelnöke Lee Hamilton képviselő volt (lásd ennek az esszének a kísérő 28B fejezetét).

6. A Magyar Intézet (Hungarian Studies)

Mint Belső-Ázsia világhírű tudósa és az adománygyűjtésben és szervezésben szokatlanul leleményes ember, az IU egyik magyar származású oktatója, Denis Sinor (28A-3 szövegdoboz) magyar tanszéket hozott létre Bloomingtonban. Ez együttműködött a REEI-vel és az IU más, KKE-vel foglalkozó egységeivel, de azoktól elkülönült, önálló egység volt. Sinor, Közép-Ázsia nemzetközileg elismert tudósa, létrehozta a Közép-Eurázsiai Tanulmányok Tanszéket (CEUS) Bloomingtonban. Arra alapozva, hogy a magyarok Közép-Ázsiában őshonosak, és több mint egy évezreddel ezelőtt vándoroltak nagyjából a jelenlegi Magyarország területére, úgy érvelt, hogy a magyar tanulmányokat nem kellene teljes egészében a KKE rovat alá sorolni, különösen ami az őstörténetet és a nyelvészetet illeti. Az 1980-as évek elején sikerült elérnie, hogy a magyarországi (akkor még kommunista) Tudományos Akadémia adományt nyújtson egy magyar tanszék finanszírozására az IU-n és magyar tanulmányok finanszírozására az Egyesült Államokban. A CEUS Magyar Intézetét sok éven át a néhai Ránki György (1930-1988) vezette, egy kiváló történész és minden szempontból kivételes ember, aki kedves barátom lett. A 28A-4 szövegdoboz összefoglalja Gyuri pályafutását, és azt is, hogy milyen nagyszerű ember volt.

³⁴⁷ Lásd a hosszú önéletrajzom (paulmarer.hu) 8. pontját az 5. oldalon.

28A-3 szövegdoz. Denis Sinor (1916-2011): Kiemelkedő tudós és tudományos vállalkozó

Denis Sinor (született Zsinór Dénes) Magyarországon és Svájcban nőtt fel, és Budapesten járt egyetemre. A második világháború alatt a francia ellenállás tagja volt, a francia hadseregben szolgált, majd francia állampolgár lett. Nyolc könyvet írt és további tizenhármat szerkesztett. Több mint 160 cikket írt több nyelven, többek között angolul, németül, franciául, magyarul és oroszul. 150 könyvkritikát írt, és közreműködött az *Encyclopædia Britannica* kiadásában. Az 1967-es alapítástól 2011-ben bekövetkezett haláláig a *Journal of Asian History* szerkesztője volt.

Denis fizikailag és intellektuálisan is toronymagasan kiemelkedő személyiség volt. Élete utolsó évtizedeit arra szentelte, hogy felépítse, finanszírozza és egyben tartsa sokszínű tantestületét és diákjait. A Dalai Láma testvérét ő hozta be a CEUS tanszékére; a Dalai Láma is járt Bloomingtonban. Ez alkalmat adott, hogy kikérjem a véleményét és tanácsát különböző globális és személyes kérdésekben

Mi hárman, „magyarok” – Bayerle, Vázsonyi és én – gyakran játszottuk a magyar kártyajátékot, az ultimót (ultiztunk). Amikor Ránki György (1930-1988) volt a magyar tanszékvezető professzor az IU-n (28A-4 szövegdoz), gyakran csatlakozott hozzánk.

Néhai lányunk, Éva családunkról szóló (a 29A fejezetben idézett) könyvének részlete egy eltúlzottan vicces történetet mesél az „ulti”-ról, a hármunk közötti csatározásokról (Ránki ebben a történetben nem szerepel)

28A-4 szövegdoz. Ránki György: Egy világhírű tudós és nagyszerű ember

Az, hogy Gyuri kiváló történész volt, nem mond semmit. Életműve – mindössze három és fél évtizedbe sűrítve – a 20. század eleji Magyarország gazdaságtörténetének kutatásával kezdődött, később az elmúlt két évszázadra, majd egész KKE-re kiterjedt (együttműködve közeli barátjával, egy másik neves történésszel, Berend T. Ivánnal, akivel közösen publikált könyveket és cikkeket). Munkássága ezután az egész kontinensre kiterjedt, integrálva a történelmet, a politikát, a diplomáciát, a szociológiát és az esztétikát. Könyveit és cikkeit olvasva – sajnálatos módon többnyire azután, hogy fiatalon, 58 évesen elhunyt – olyan, mintha egy fénysugár világítana a témára, és a fő üzenet, amit közvetített, mindig könnyen megjegyezhető.

Ránki György személyes tulajdonságai éppoly lenyűgözőek voltak, mint tudományos munkája. Ránki György személyes tulajdonságai éppoly lenyűgözőek voltak, mint tudományos munkája. Fotografikus memóriája lehetett, mert soha nem írta le a találkozóinak, a rendszeres és vendéglátásainak időpontját és helyét, azt, hogy mikorra beszéltek meg, hogy legközelebb utizni fogunk, és kinek a házában találkozunk. Csak egyszer láttam, hogy elővette a zsebkönyvét, és megjegyeztem: „Szóval, Gyuri, fel kell jegyezned, hogy ...” „Nem, – mondta – ez a jegyzetfüzet azért van, hogy lejegyezzen néhány kutatási ötletet”.

Sok időt töltöttünk együtt. Soha nem kezdett beszélni a kutatásairól, publikációiról, meghívásokról, díjakról; de mindig érdeklődött, és őszintén érdekelte minden, amit csináltam. Soha semmit és senkit nem kritizált; ha rossz véleménye volt egy személyről, akiről kérdeztem, semleges, diplomatikusan válaszolt. Emlékezetem szerint soha senkit nem torkolt le, sem tudósként, sem emberként. Ideális barát volt: megbízható, megbízható, nem pletykás – és soha nem felejtette el, amit megígért.

Csak amikor értesültem 58 éves korában bekövetkezett korai haláláról, akkor tudatosult bennem, hogy milyen kedves barát volt, milyen veszteség volt számomra és sokak számára, mennyire hiányzik – és érzem a hiányát a mai napig.

Említést érdemel egy másik magyar tudós, Horváth János (1921-2019), az indianapolisi Butler Egyetem közgazdászprofesszora, aki Indy és Bloomington között, Martinsville-ben élt, és aki mindig részt vett a bloomingtoni IU magyar vonatkozású rendezvényein. János is az 1956-os forradalom után emigrált Magyarországról az Egyesült Államokba. Mozgalmas pályafutásának egyik kiemelkedő pontja, hogy a második világháború után a legfiatalabb megválasztott magyar parlamenti képviselő volt a Kisgazda Párt képviselőjeként (1945-1947). 1997-ben tért vissza Magyarországra, amikor ismét országgyűlési képviselővé választották, ezúttal a FIDESZ képviselőjeként, összesen 16 évig, mint a legidősebb megválasztott képviselő a testületben. Önéletrajzában így vall legutolsó parlamenti élményeiről:³⁴⁸

Ennyi időn keresztül hánytam a falra a borsót az ország házában, abban a hitben, hogy át tudom adni a világban szerzett történelmi, gazdasági és társadalmi tapasztalataimat azoknak, akik a hazáért jó szándékkal akarnak tevékenykedni. ... Az ország nem használja ki megfelelően a gazdasági

³⁴⁸ Az élet sava-borsa – Horváth János életregénye (Budapest: L'Harmattan, 2018), 245. old.

képességeit, a tudásban rejlő erőforrásait. Mindig rossz érzés tölt el, amikor azt látom, hogy az emberek a kezüket nem a másik ember kezének a megfogására, hanem a torkának szorongatására használják.

7. Starker János és én elintézzük George Lang tiszteletbeli doktorrá avatását az IU-n

George Lang volt életem egyik legmeghatározóbb személyisége attól a pillanattól kezdve, hogy 1956 végén menekültként amerikai földre tettem a lábam. A 17A fejezet három szövegdobozában összefoglaltam korai kapcsolataimat George-dzsal és családjával New Yorkban, megjegyezve, hogy George révén találkoztam először Starker Jánossal. Évtizedekkel később ő és én tanársegédek lettünk az IU-Bloomingtonban; ő a zenei karon, én a gazdasági karon. Starker szerette volna George-ot, aki a legközelebbi életre szóló barátja volt, az IU tiszteletbeli doktori címre javasolni. Bár George hegedűművészként kezdte pályafutását, már régen szakmát váltott, és híres vendéglős lett New Yorkban. Ezért Starker azt javasolta, hogy én, mint az üzleti élet professzora ajánljam George-ot a kitüntetésre, amit örömmel tettem meg. Sikerült elérnünk, hogy ez megtörténjen.

A háttér és az összefüggések kedvéért a 28A-5 szövegdobozban elmesélem, hogyan kerültem újra kapcsolatba a Lang családdal 1959-ben. A 28A-6 szövegdoboz bemutatja, hogy miután George szakmát váltott, hogyan lett híres vendéglős New Yorkban. A 28A-7 szövegdoboz elmeséli és illusztrálja, hogy évekkel később Starker és én sikeresen megszerveztük a díszdoktori címet George számára az IU-n.

8. Starker János: csellógéniusz és tanári kari kolléga

Az olvasó talán emlékszik arra, hogy a George Langról szóló (1) szövegdobozban (a 17A fejezetben) azt írtam:

George-ot a lakásukban többször meglátogatta a legjobb barátja, Starker János, aki a világ egyik legjobb csellistája lett. Emlékszem, George úgy beszélt Starkerről, mint a legokosabb emberről, akivel valaha találkozott; hogy világklasszis lehetne bármiben, amire határtalan tehetségének csiszolását szentelné. Évekkel később a bloomingtoni Indiana Egyetemen Starker kollégája lettem, és együtt dolgoztunk azon, hogy George díszdoktori diplomát kapjon az IU-n. (28A-7 szövegdoboz)

Starker 1924-ben született Budapesten, zsidó szülők gyermekeként. Édesapja lengyel származású szabó volt, édesanyja pedig a mai Ukrajna területéről költözött Magyarországra. Budapesten ismerkedtek meg, és 1915-ben házasodtak össze. János két idősebb testvére (négy, illetve nyolc évvel) hegedűművész volt, akiket a nácik kényszerszolgálatra kényszerítettek, végül meggyilkoltak. A legfiatalabb Starker megúsza sorsukat, bár három hónapot töltött náci internálótáborban. Édesapja sokáig nem keresett annyi pénzt, hogy megvehesse a magyar állampolgárságot, így a család idegen maradt, minden évben meg kellett újítaniuk a tartózkodási engedélyt, hogy maradhassanak.

János szülei közül egyik sem volt zenei végzettségű, de édesanyja – szegény családból származva és kevés iskolai végzettséggel – arról álmodott, hogy gyermekeiket taníttatja. Minden fillért

félretett, hogy fizetni tudja János testvéreinek hegedűóráit. János a bátyjai hegedűjén játszott, amíg ők iskolában voltak. Ahogy a család anyagi helyzete javult, János hatéves korában kapott egy csellót.³⁴⁹

János csodagyerekként hat és hét évesen lépett fel először nyilvánosan. Fiatalon került a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolára, ahol az akadémia akkori kiemelkedő zenei tanárai, többek között Schiffer Adolf, Weiner Leó, Kodály Zoltán, Bartók Béla és Dohnányi Ernő mellett tanult. Starker 11 éves korában debütált hivatásos zenészként.

A háború után Starker a Budapesti Operaház és a Budapesti Filharmonikusok szólócsellistája lett. 1946-ban hagyta el Magyarországot, és úgy döntött, hogy nem tér vissza, mert:

Nem bírtam megemészteni a faszizmusból a szocializmusba, majd a kommunizmusba való átmenetet, ahol minden átmenet után ugyanazok az emberek voltak hivatalban.³⁵⁰

Egy darabig megélt zenészként, főleg Párizsban, helyettesített, ha alkalma adódott, és meghívták szólóestekre magánházakhoz olyan otthonokba, ahol volt egy jó zongora, ahol közeli barátjával, a zongorista Sebők Györggyel együtt, fillérékért lépett fel. 1948-ban sikerült vízumot szereznie, és kivándorolt az Egyesült Államokba. Még Európában elvált első feleségétől, Urányi Évától, aki a budapesti Liszt Akadémián volt zongoratanítvány, ahol megismerkedtek.

Az alábbi idézet Starker könyvéből megmagyarázza, hogy mi tette lehetővé, hogy sok évvel ezelőtt vízumot kapjon az USA-ba:

Ötvenkét évvel ezelőtt Párizsban, ahol feltörekvő művészként küzdöttem, kaptam egy levelet, amelyben meghívtak az Indiana Egyetemre oktatónak. Két férfi írta alá: Herman B Wells, az egyetem akkori kancellárja és Wilfred C. Bain, a Zeneiskola dékánja. Ez a két férfi tette iskolánkat naggyá. A dokumentum lehetővé tette számomra, hogy belépjek az Egyesült Államokba, és tíz év szakmai tevékenység után [máshol] Bloomingtonban kötöttem ki zeneprofesszorként.³⁵¹

Az Egyesült Államokban töltött első évtizedében Starker először a Dallasi Szimfonikus Zenekar szólócsellistája lett a magyar származású karmester és zeneigazgató, Doráti Antal irányítása alatt. 1949-ben New Yorkba költözött, hogy Fritz Reiner vezetésével a Metropolitan Opera első csellistája legyen. 1953-ban János követte Fritz Reinert, és a Chicagói Szimfonikus Zenekar vezető csellistája lett. 1958-ban János Bloomingtonba költözött, ahol élete hátralévő részében – 58 éven át – az IU (ma már Jacobs) School of Musicban állapodott meg, ahol csodált és keresett professzor lett, aki a tanítást nemzetközi szólócselló-karrierrel ötvözte.

* * *

³⁴⁹ Önéletrajzából: *The World of Music According to Starker* (A zene világa Starker szerint, Bloomington: IU Press, 2004), 12. old.

³⁵⁰ U.o., 32. old.

³⁵¹ U.o., 33. old.

A 28A-5 - 28A-7 szövegdobozok Láng Györgyhöz fűződő kapcsolataimat idézik fel életünk különböző időszakában.

28A-5 szövegdoboz. George Lang (4): Kapcsolatfelvétel George-dzsál és családjával 1959-ben

A Waldorfban közölték velem, hogy George már nincs náluk, hogy egy óriásvállalat, a Restaurants Inc. vezető alelnöke lett, és megadták a címét. Munka után rögtön felkerestem. Örült, hogy lát engem, és felhívta a feleségét, Doe-t, hogy hazavisz vacsorára. Doe és a lányuk, a 7 éves Andrea is nagyon örült. Andrea azt mondta, hogy emlékszik rám két évvel azelőttől, amikor náluk laktam. Ugrált rajtam, és kérte, hogy maradjak náluk éjszakára. Már éppen indultam volna 22:30-kor, amikor a beszélgetés arra terelődött, hogy hol lakom NYC-ben, mennyit fizetek ott, és hogyan boldogulok anyagilag diákként?

George és Doe felajánlották – valósággal ragaszkodtak hozzá –, hogy költözzek hozzájuk a nyár hátralévő részére, van egy üres szobájuk saját fürdővel (a cselédszobát raktárnak használják), kapok reggelit és vacsorát, és eszükbe sem jutna pénzt elfogadni érte. Meghatódtam, de egyben zavarba is jöttem, és mindenféle kifogásokat gyártottam, hogy miért nem fogadhatom el. Azt mondták, hogy mélyen megbántódnának, ha visszautasítanám. Így hát másnap este beköltöztem hozzájuk. Kérdésemre, hogy hogyan tudnám viszonzni, azt mondták, hogy hetente párszor lehetnék Andrea „bébiszittere” – de soha nem hétvégén. Ez lehetőséget adott arra, hogy hétvégi munkát vállaljak Atlantic Cityben. A bébiszitterkedés azt jelentette, hogy a biztonság kedvéért nyitva hagytam az ajtót Andrea szobája és az én szobám között. Hétköznapiokon Andrea 19:15-kor feküdt le (hogy korán fel tudjon kelni az iskolába), és az alatt a majdnem két hónap alatt, amíg náluk laktam, éjjel soha nem ébredt fel.

Úgy bántak velem, mintha családtag lennék. Két alkalommal megkaptam az előfizetéses operajegyeiket, mert nem tudtak elmenni. Volt egy mesés könyvtáruk, amihez én is hozzáférhettem. Volt egy mesés könyvtáruk, amihez én is hozzáférhettem. De a leghasznosabb az volt, hogy rendszeresen meghívtak, hogy találkozzam a házuk vendégeivel, akik általában New York, Amerika más részeinek és a világ minden tájának „ki kicsoda” világából érkeztek. Két gyakori látogatójuk, akire emlékszem, George két legközelebbi barátja volt, Starker János (akivel jóval később a bloomingtoni IU-n lettünk kollégák; erről a 28A-7 szövegdobozban lesz szó) és William Safire, a New York Times szindikált rovatvezetője és elnöki beszédíró.

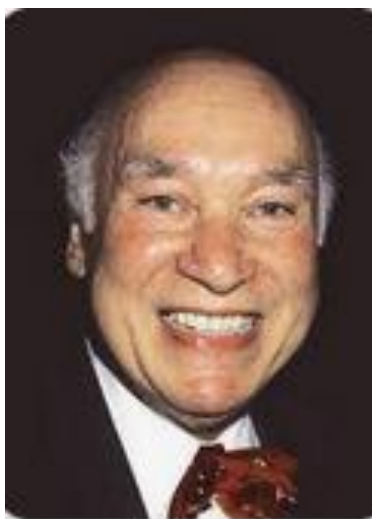
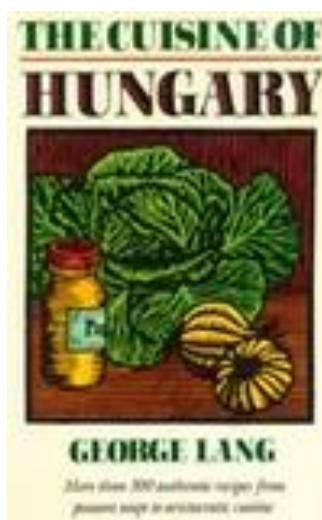
Hétköznapi reggelente George és én általában együtt mentünk munkába, néhány megállóig busszal. Hadd zárjam itt azzal, hogy George elsőpró erejű, túláradó személyiség volt; lehetetlen volt unatkozni, ha ő volt a közelben; ha az ember le volt törve, gyorsan jókedvre derítette. Lelkesedése és lendülete páratlan és ragályos volt.

28A-6 szövegdoboz. George Lang (5) híressé válik New York exkluzív éttermeinek világában

George 1946-ban érkezett New Yorkba néhány dollárral, angol nyelvtudás nélkül, és arról álmódott, hogy koncerthegezdős lesz. Jascha Heifetz egy magával ragadó koncertje rádöbbenetette, hogy a jövője máshol van, mert Heifetz képességeit soha nem tudta volna elérni. Azt az éttermekben találta meg (amint arról a 17A-3 szövegdobozban megemlékezett).

Olyan éttermek létrehozása, amelyek színvonala híressé teszi alapítójukat a New York-i zsúfolt éttermi életben, két képesség kombinációját igényelte: olyan ételsorok összeállítását, amelyek szikrázóan ízletesek és innovatívak, és olyan éttermi környezet megteremtését, amelyet a vendégek egyedülállóan vonzónak találnak. George gyermekkorától rajongott az ételekért, a családja és rokonai főztjéért és a vendéglőkért, ahová az apja vitte. Ami pedig a „megfelelő” hangulat megteremtését illeti, erre nagyszerű felkészülést jelentett az a sok év, amit mindenféle bankettek szervezésével töltött, többek között a világhírű Waldorf Astoria Hotelben.

George ezt a két képességét a Restaurants Associates új projektjeinek fejlesztőjeként csiszolta, annak az úttörő cégnek, amely az 1960-as években létrehozta a Four Seasons-t és más híres éttermeket New Yorkban. 1970-ben George megalapította saját éttermi tanácsadó vállalkozását, a George Lang Corporationt. Egyik leghíresebb alkotása a Lincoln Center közelében lévő jónevű Hotel des Artistes volt, amelynek földszinti étterme korábban „sötét, piszkos kis hely volt, amely az idő nagy részében üresen állt”. George letisztította a falakon lévő híres falfestményeket, amelyeket a koromtól alig lehetett látni, kivilágította a belső teret, és átdolgozta az étlapot, hogy a trattoria és a bisztró ételek modern változatait kínálja. Könyveket is kiadott az ételekről és ételsorokról.

Egyik bestsellere a *Lang's Compendium of Culinary Nonsense and Trivia* (Kulináris képtelenségek és érdekességek Lang gyűjteménye) volt, amely történelmi anekdoták és olyan furcsa ételek gyűjteménye, mint például az elefántszelet.

28A-6 szövegdoz (folytatás)

Számos alkotása között volt a Time-Life épület tetején található Tower Suite és egy sor más étterem, amelyek híressé váltak New Yorkban. Ő volt az 1964-es New York-i világkiállítás egyik fő tervezője. Ő volt az az ember, akihez fordulni kellett, ha híres emberek látogattak New Yorkba; George feladata volt, hogy a „megfelelő fajta”, alkalomhoz illő és ízletes menüt elkészítse számukra. Az ilyen hírességek hosszú listáján szerepelt többek között az operaénekes Pavarotti, Clinton elnök és II. János Pál pápa is.

George-ot teljesítménye, intelligenciája, szellemessége és ügyes önreklámozása a New York-i társadalom elitjébe emelte. Közeli barátságban lett például William Safire-rel, a New York Times befolyásos rovatvezetőjével és írójával, valamint a város irodalmi, zenei és politikai elitjének számos más tagjával.

1991-ben a szintén magyar gyökerekkel rendelkező Ronald Lauder, a kozmetikus családból származó filantróp és műgyűjtő (aki segített finanszírozni a 38A. fejezetben tárgyalt közös magyar-nemzetközi Kék Szalag Bizottságot) felkérte George-ot, hogy dolgozzon vele együtt az egykor nagyhírű budapesti Gundel étterem megmentésén, amely a kommunista rendszer alatt minden szempontból súlyosan lepusztult. Egy több millió dolláros felújítás után a Gundel 1992-ben nyitotta meg újra kapuit. Többször voltam George vendége a Gundelben, ahogyan a feleségemmel, Erikával együtt időnként meghívott George valamelyik New York-i éttermébe. (Ahogy szerény sikereim lettek, George büszke volt arra, hogy korai mentorom volt, és nyitott volt a kapcsolattartásra.)

A Gundel egyik nagy tárgyaló-étkezőjét Andrea Roomnak nevezték el, Andrea Lang emlékére (akivel egy ideig George és Doe Lang New York-i lakásában együtt laktam 1957-ben), aki 1990-ben halt meg, amikor megpróbált elmenekülni a kaliforniai Santa Barbarában lévő otthonát körülzáró futótűz elől.

Minden évben, amikor vendégül láttam egy körülbelül 30 fős csoportot a bloomingtoni IU-ról (ahol 1975-2000 között professzor voltam), akik egy IU-professzorral két hétre Magyarországra jöttek, hogy „belekóstoljanak” idegen kultúrákba. George-dzal való megállapodás alapján e két hét alatt egy nap korán reggel vendégül láttam a csoportot az Andrea Roomban, ahol – egy bőséges reggeli után – meséltem nekik a náci, majd a kommunista Magyarországon töltött életemről, arról, hogy miért és hogyan menekültem el és lettem menekült az Egyesült Államokban, hogy ahol most vagyunk, ennek az étteremnek a tulajdonosa, George Lang, korai mentorom volt és most barátom, és hogy 1957-ben a lánya szobája mellett laktam, aki azután Kaliforniába költözött, ahol egy erdőtüzben meghalt. Andrea portréja jól látható helyen, az Andrea terem főfalán volt kiállítva. A diákok ott töltött ideje mindig a kirándulásuk egyik fénypontja volt.

28A-7 szövegdoboz. George Lang (6) az IU-Bloomington díszdoktora lesz

Starker János és én az Indianán tanársegédek voltunk, ő az IU híres Music School tanszékén, én pedig a Kelley School of Businessen. János javasolta, hogy mivel George elérte szakmája csúcsát az üzleti életben, egyezzek bele, hogy díszdoktornak jelöljék. Hogy rövidre fogjam a történetet, George eljött Bloomingtonba, hogy átvegye a tiszteletbeli diplomáját. A 28A-2 fényképen George látható, amint meglátogat az irodámban. A 28A-3 fénykép, amelyet Starker készített, George-ot mutatja a „magyar maffiával” az IU-Bloomingtonban. Mellettem áll a világhírű zongoraművész, Sebők György, aki szintén az IU tanára.

28A-2 fénykép

28A-3 fénykép

28A-4 fénykép. George a fiának, Simonnak mutatja a kertünk növényeit
A 28A-7 szövegdobozban mindhárom fénykép forrása: Marer családi album

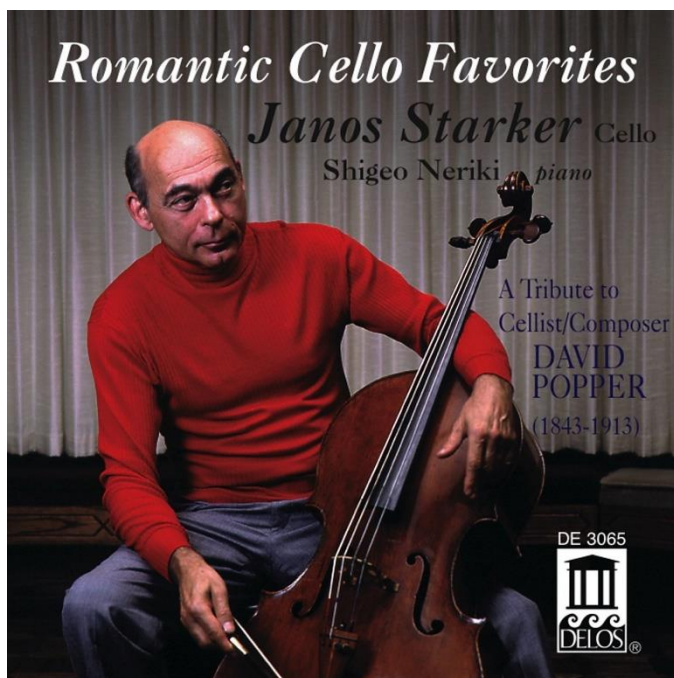
Életem – és feleségem, Erika életének is – egyik legemlékezetesebb zenei eseménye volt az 1999. szeptember 13-i koncert az IU Musical Arts Centerben, a Starker János kiváló professzor 75. születésnapja tiszteletére rendezett ünnepség. Erre a világ minden tájáról érkezett, hivatásos zenészként tevékenykedő egykori tanítványai közül sokan eljöttek. A számos híres vendég között volt Msztyiszlav Rosztropovics, orosz emigráns, a világ egyik legkitűntettebb csellistája és emberi jogi aktivistája. Amikor az összes csellista egyszerre állt a színpadon, a látvány és a hangzás frenetikus volt.

A koncertet Brahms *a-moll kettősversenye* nyitotta, amelyet William Preucil, Starker veje és Starker János játszott, Rosztropovics vezényletével. A programban szerepelt még Bach *d-moll hegedű kettősversenyének Largo tétele*, amelyet Starker lánya, Gwen és unokája, Alexandra adott elő; Bruch *Kol Nidrei* című művét Gary Hoffman, Popper *Magyar rapszódia*ját Maria Kleigel, Dvořák *Az erdő csendje* és *Rondó* című művét Tsuyoshi Tsutsumi játszotta. A koncertet a 176 csellistából álló csellóegyüttes zárta, amely Emilio Colón vezényletével *Happy Birthday* játszott Starkernek.³⁵²

* * *

Íme néhány a legemlékezetesebb felvételek közül Starkerről, köztük olyanok, amelyeken önmagáról, mint emberről és zenészről beszél, és bemutatja hihetetlen technikáját a csellón.

Az egyik kedvencem János tisztelegése David Popper előtt, aki csellóra komponált és csellón játszott. Lemeze az említett művész mesés, fülbemászó zenéjét mutatja be:
youtube.com/watch?v=DUBNhFujSPA

28A-5 fénykép. Starker lemezének borítója, amelyen David Popper előtt tiszteleg
Forrás: A szerző saját lemeze

³⁵² A többnapos ünnepségen részt vehettünk a leghíresebb csellisták mintegy tucatnyi mesterkurzusán, valamint hallhattunk sok Starkerről szóló komoly és humoros történetet és neki szóló elismerést.

Nem hiányozhat az a felvétel sem, amelyen János egy 1989-es estély díszvendége – egy alabamai magánrezidencián –, ahol életéről és zenéjéről beszél, részleteket játszik klasszikus és modern darabokból, és megmutatja, milyen csodálatos dolgokra képes a cselló, amin Starker játszik. Egy gyöngyszem:

[youtube.com/watch?v=0WVPipeztVk](https://www.youtube.com/watch?v=0WVPipeztVk)

9. A Lengyel Tanulmányok Központja (Polish Studies Center)

Az IU Lengyel Tanulmányok Központját (PSC) 1976-ban Mary Ann Solt oktató hozta létre az IU és a Varsói Egyetem (WU) közötti új oktatói és hallgatói csereprogram ügyintézésére.

Kockázatos vállalkozás volt ez a hidegháború alatti kölcsönös gyanakvás miatt. A program elkötelezett és ügyes vezetőinek köszönhetően a csereprogram mindkét egyetemen megszakítás nélkül folytatódott a lengyel kommunista rendszer alatt. Sőt, a program mindkét egyetemen nyelvi, kulturális, történelmi és üzleti-vállalkozási tanulmányokkal, konferenciákkal és értékes közös kutatási projektekkel bővült.

Magyarország mellett Lengyelország volt a kiemelt kutatási területem Kelet-Közép-Európában. Összesen hétszer jártam hosszabb-rövidebb ideig Lengyelországban. A hidegháborús gyanú illusztrálására hadd idézzek fel egy meglehetősen kellemetlen varsói élményt, amelyet a 23A fejezetben már említettem:

Az 1970-es évek végén az USAID azt javasolta, hogy Fulbright-ösztöndíjasként menjek Varsóba előadásokat tartani az egyetemeken és kutatóintézetekben. Emlékszem, hogy azért mehettem, mert 1978-ban egy hatalmas hóvihar miatt Bloomingtonban az IU, ahol tanítottam, egy hónapig zárva volt.

Varsóban a programomat az ottani amerikai követség kulturális attaséja, Robert Gosende szervezte. Minden hivatalos rendezvényre követségi autóval vitt el, és utána ugyanígy vitt vissza a szállodámba.

Varsó belvárosában sétálva észrevettem, hogy mindig követ egy-egy furcsa külsejű alak. Figyelmeztettek, hogy ne lepődjek meg ezen, csak viselkedjek teljesen normálisan.

Abban az időben az egyetlen hely a belvárosban, ahol nyugati újságokat lehetett vásárolni, a Forum Hotel előcsarnokában volt. A legtöbb hétköznapon odasétáltam, hogy megvegyek néhányat. A kiosk előtt általában kisebb tömeg volt. Mivel nem volt sorbanállási rendszer, az embernek bele kellett tolakodnia a tömegbe, hogy kiszolgálják. Egy ilyen alkalommal az engem követő titkosrendőr úgy rám nyomakodott a tömegben (hogy lássam, kivel van dolgom), hogy megéreztem a kellemetlen szagát, és nagyon felhúztam magam. Az incidens után azonnal elsétáltam az amerikai nagykövetségre, és beszámoltam a kellemetlen tapasztalatomról Gosende úrnak. Ő csak annyit mondott, a plafon felé bökve: „Most, hogy elmondta, valószínűleg nem fog még egyszer előfordulni”.

Ekkor jöttem rá, hogy még az amerikai nagykövetség kulturális részlege is be van poloskázva. Gosende megjegyzése azt jelezte, hogy panaszom gyorsan eljut a helyi titkosszolgálat megfelelő személyeihez.

A PSC-nél szorosan együtt dolgoztam Timothy (Tim) Wiles-szel (1947-2003), az IU Angol és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének docensével, ahol 30 évig tanított, sokat publikált, és több mint 10 évig a PSC igazgatója volt. Abban az évben,

amikor Tim túl elfoglalt volt (1971?), én voltam a PSC megbízott igazgatója. Valószínűleg ebben az évben készült a 28A-6 fénykép.

28A-6. Összejövetel a Lengyel Tanulmányok Központjának néhány munkatársával
Forrás: Marer családi album

Tőlem jobbra (fekete nyakkendőben) Tim Wiles. Tim mellett a lengyelországi vendégkutató. Mellette Ellie Valentine, a PSC hosszú ideje hivatalban lévő adminisztratív vezetője. Balra tőlem Pat Eoyang és férje, Eugene Eoyang.³⁵³ (A fotó jobb alsó sarkában lévő házaspár nevére nem emlékszem.)

2013-ban a PSC bevezette az éves Tim Wiles-émlékelőadást. Azóta számos híres tudóst hívtak meg az emlékbeszéd megtartására, amelyek mindegyike alkalmat adott arra, hogy felidézzék Tim Wiles munkásságát.

Számos, Lengyelországgal kapcsolatos projektem és írásom közül kiemelkedik az a többéves közös kutatási projekt, amelyet a Lengyel Külkereskedelmi Minisztérium Külkereskedelmi Kutatóintézete kiváló lengyel tudósainak egy csoportjával végeztem. Ennek a nagyszabású, többéves projektnek az eredményeit az *U.S.-Polish Industrial Cooperation in the 1980s: Findings of a Joint Research Project (Az USA és Lengyelország ipari együttműködése az 1980-as években: Egy közös kutatás eredményei*, Bloomington: IU Press, 1988) című könyv foglalja össze, amelyet lengyel kollégámmal, Eugeniusz Tabaczynskivel közösen szerkesztettem.

Ezenkívül társszerkesztője voltam két másik könyvnek (hosszú önéletrajzom 10. és 21. pontja; lásd a honlapomat, (paulmarer.hu), valamint kilenc – többnyire önállóan írt – Lengyelországról

³⁵³ 1990-ben az IU professzora, Eugene Eoyang és felesége, Patricia Lee Eoyang szüleik emlékére létrehozták az Eoyang-Lee ösztöndíjat.

szóló cikknek.³⁵⁴ Ezek nem tartalmazzák a KKE-ről és Oroszországról írt közel 100 könyvemet és cikkemet, amelyek többsége részben Lengyelországról is szól.

Szakmailag a legélvezetesebb szakmai kapcsolatom Włodzimierz (Vlodek) Siwiński (1939-2023) lengyel vendégkutatóval volt, aki 1984-86 között Tim Wiles igazgató mellett az IU PSC társigazgatója volt, és több évet töltött Bloomingtonban. Amíg az IU-n dolgoztam, ő és én közösen tartottunk nemzetközi üzleti kurzusokat a Kelley School of Business-en, és társszerkesztői voltunk egy könyvnek, *Creditworthiness and Reform in Poland: Western and Polish Perspectives* (*Hitelképesség és reformok Lengyelországban: Nyugati és lengyel kilátások*, Bloomington: IU Press, 1988). Vlodek csodálatos, szerény, mindig segítőkész és együttműködő ember volt, öröm volt a kollégájának és barátjának lenni. Még az IU-n dolgozva megkapta az IU elnöki kitüntetését mind az IU-n, mind a WU-n végzett két évtizedes kiemelkedő ügyvezetői munkája elismeréseként. Vlodek régóta kapcsolatban állt a WU-val, ahol különböző pozíciókat töltött be, többek között kétszer is megválasztották Lengyelország kiemelkedő egyetemének rektorává. A 28A-7 képen Vlodek Siwiński (jobbra), jómagam (középen) és Tim Wiles (balra) látható Varsóban, a WU előtt. A 2023-ban, betegség után bekövetkezett halála fájdalmas személyes veszteség volt számomra.

28A-7 fénykép. Tim Wiles, én és Vlodek

Forrás: Marer családi album

A „régí gárdából”, vagyis azok közül, akik az IU és a PSC körül voltak, amikor én még a bloomingtoni karon tanítottam (1975-2000), csak egy ember van még ott és aktív e fejezet megírásakor (2024 elején), Jack Bielasiak professzor, a Politikatudományi Tanszéken. Néhány évig ő volt a PSC igazgatója. Jack kutatásai a választási és pártrendszerek fejlődésével foglalkoztak a kelet-közép-európai új demokráciákban, összehasonlítva azokat a latin-amerikai és más demokráciákkal. Összességében azt próbálta megérteni, hogy egyes átmeneti gazdaságok miért váltak sikeressé a demokrácia megteremtésében és fenntartásában, míg mások miért botlottak el és buktak meg.

³⁵⁴ Hosszú önéletrajzomban a #40., #41., #42., #76., #77., #78., #100., #124. és #125. cikkek

Mivel az IU-n folyó lengyel tanulmányok ismertté váltak, Lech Wałęsa 1996 júniusában, az Egyesült Államokban tett számos látogatása egyikén megállt Bloomingtonban is. Nekem abban a kiváltságban és örömben volt részem, hogy vendégül láthattam őt otthonunkban (28A-8 fénykép). Wałęsa (1943-) villanyszerelő és szakszervezeti aktivista volt, aki az 1980-as években a kommunista Lengyelország első független szakszervezetét, a Szolidaritást vezette, amely kulcsszerepet játszott a lengyelországi rendszerváltásban. 1983-ban megkapta a Nobel-békedíjat. Ezt nem tudta személyesen átvenni, mert attól félt, hogy nem engedik vissza a kommunista Lengyelországba, ezért felesége, Danuta vette át a nevében.

Közvetlenül a rendszerváltás után a lengyel munkások millióinak karizmatikus vezetőjét az ország elnökévé választották, és ezt a tisztséget 1990-1995 között töltötte be.

Rövid látogatása során a bloomingtoni IU-n, a Lengyel Tanulmányok Központjában tett gyors körbevezetés után meghívtam őt és tolmácsát (a 28A-8 fényképen jobbra látható hölgyet) egy könnyű ebédre és beszélgetésre. Gyermekkori barátom, John Grunwald (a 30A fejezet róla szól) nagyon szeretett volna találkozni Walesával, ezért ő is eljött.

28A-8 fénykép. Lech Wałęsa az otthonomban, a házigazdával, John Grunwald barátommal és Wałęsa tolmácsával, 1996 júniusában

Forrás: Marer családi album

10. Családunk Bloomingtonban

New Yorkból Bloomingtonba költöztünk, először csak ideiglenesen, hogy „kipróbáljuk magunkat” abban a kisvárosban, amelyről a legtöbb barátunk még csak nem is hallott, és hogy lássuk, sikerül-e legalább egy félig állandó állást szereznem ott. Leonard Sharrow házat béreltünk ki, aki a Chicagói Szimfonikusok egykori tagja volt, és akit visszahívtak a nyugdíjból, hogy újabb két évre csatlakozzon a zenekarhoz. Mentegetőztem, hogy nem játszom semmilyen hangszeren. Sharrow megkérdezte:

„Járnak koncertre?”

„Igen, járunk.”

„Csodálatos! Túl sok zenészünk van, nincs szükségünk többre. Amire nagy szükségünk van, az a közönség, akinek játszhatunk.”

Nos, ebből a szempontból jó helyre kerültünk. Az IU Bloomingtonban volt az ország egyik legnagyobb és legmagasabban jegyzett zeneiskolája (lásd a Starkerről szóló korábbi részt). Évi mintegy ezer szóló és zenekari előadásának nagy része ingyenes volt; még az iskola látványos operaelőadásaira is csak fillérekbe került a jegy, éles ellentétben New Yorkkal, ahol a Metropolitan Opera egyetlen előadását sem engedhettük meg magunknak.

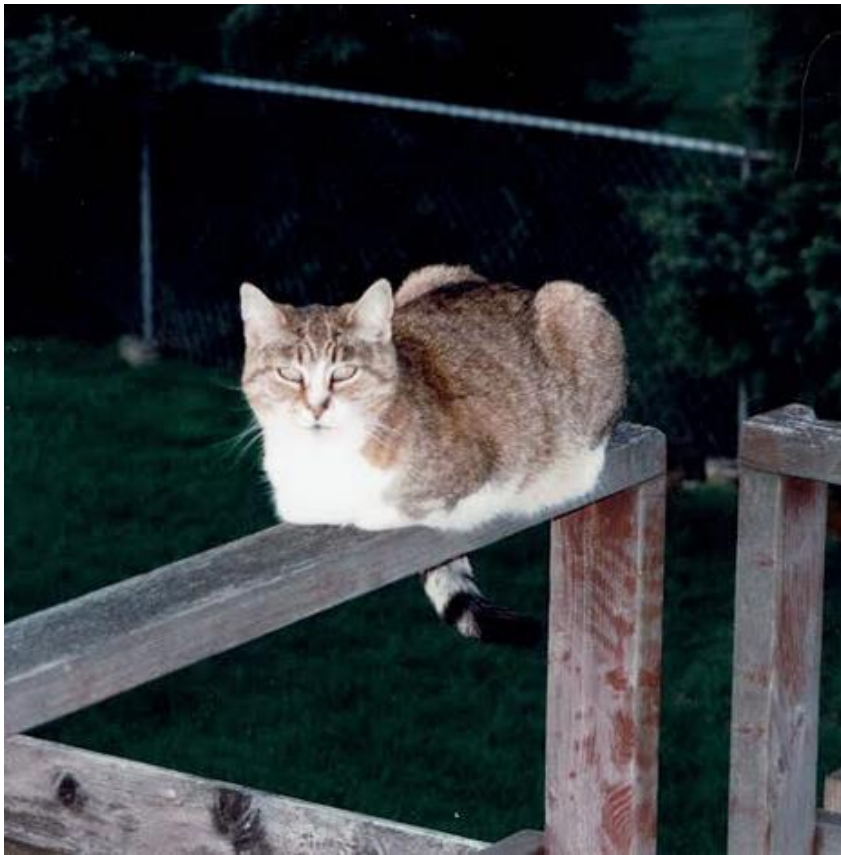
Miután eldöntöttük, hogy tetszik a hely, és én négyéves szerződést kaptam az IDRC-nél, Erikával eladó házat kerestünk Bloomingtonban. Amit találtunk kiváló üzletnek bizonyult: egy szép, medencés ház a Park-Ridge-East negyedben, amelyet tanár tulajdonosai átmenetileg diákoknak adtak bérbe. A diákok tökéletes rendetlenséget hagytak maguk után. Kutyákat tartottak, amelyeket nem engedtek ki rendszeresen, így azok odabent végezték el a dolgukat. A medence elhanyagolt volt, a vize csupa piszok. Úgy becsültem, hogy körülbelül egy hétbe telik, amíg mindent kitakarítunk, ezért szerény árat ajánlottunk, amit a tulajdonosok elfogadtak, mivel mindenki, aki megnézte az ingatlant, undorral fordult el tőle. Több mint 25 évig éltünk abban a házban – még bővítettük is egy második garázzsal és egy kényelmes nagy dolgozószobával a tetején. Élvezetes vacsora- és medencepartikat tartottunk. Ha a lányaink és a barátaik a medencénél játszottak, a dolgozószoba ablakából figyelhettem őket, és a hangjukból meg tudtam ítélni, hogy minden rendben van; senki sem fulladt meg. Az alábbi fényképeken a bloomingtoni házunk látható.

28A-9 fénykép. A bloomingtoni házunk
Forrás: Marer családi album

28A-10 fénykép. A medencénk: az egyik gyerek már úszik, a többiek várják, hogy bejuthassanak
Forrás: Marer családi album

28A-11 fénykép. A kívül is - belül is lakó macskánk, Albert, figyel az eseményeket
Forrás: Marer családi album

Miután tanári állást kaptam a Kelley Üzleti Iskolában, és ahogy a lányaink egyre önállóbbak lettek, Erika úgy döntött, hogy beiratkozik egy helyi ápolónői programra, amit két év alatt fejezett be. Szülésznő szakot végzett, és néhány évig a Bloomington Kórház szülészeti osztályán dolgozott, majd csatlakozott Philip Crooke szülészorvos magánpraxisához. Ott több mint tíz évig dolgozott. Időközben barátságot kötöttünk Phillel, feleségével, Claire-rel és családjukkal, Joe és Brenda Battattal (28A-2 szövegdoz), Ránkiékkal, amikor Gyuri Bloomingtonban tartózkodott(28A-4 szövegdoz).

Negyedszázados kapcsolatom az IU Üzleti Iskolájával volt az az időszak, amikor a karrierem nagy sebességfokozatba kapcsol. Sokat utaztam, konferenciákon vettem részt, vendéglőadásokat tartottam, látogatói kinevezést kaptam, és konzultáltam amerikai kormányzati ügynökségekkel, vállalatokkal és nemzetközi szervezetekkel. Bár Erika néhány alkalommal el tudott kísérni (például a georgiai/grúziai Tbiliszibe és a Szovjetunióba, Moszkvába), a legtöbbször saját karrierje és a lányainkért viselt fő felelőssége miatt nem tudott velem jönni. Soha nem panaszkodott, hogy túl sokat vagyok távol; mindig támogatott, bármit is akartam csinálni, ahogy azt megígérte, amikor eldöntöttük, hogy összeházasodunk. Ezért, bár a részletes önéletrajzomban megjelennek a karrieremben elért eredményeim, Erika volt az, aki lehetővé tette számomra, hogy mindezt elérjem, amiért örökre hálás vagyok.

Az egyik legnagyobb előnye annak, hogy Bloomingtonba költöztünk és én sok évig az IU oktatója voltam, az volt, hogy lehetőségünk nyílt mind a négy lányunknak megfelelő egyetemi oktatást biztosítani. Mivel Indiana államban laknak, jogosultak voltak kedvezményes (in-state) tandíjra az állami egyetemen, az IU oktatói karán való tagság pedig lehetővé tette számunkra, hogy további tandíjkedvezményt kapjunk. Ezek a megfontolások arra ösztönözték családjunkat, hogy megállapodjunk abban, hogy mindegyik lányunk az IU-n szerez egyetemi diplomát, és

mindegyikük a 35.000 beiratkozott hallgatót számláló bloomingtoni kampuszon rendelkezésre álló nagy választékból választja ki a számára legmegfelelőbb szakot.

Az IU-val való hallgatói kapcsolatunk legmaradandóbb előnye pedig az volt, hogy Leah, a harmadik lányunk megismerkedett jövődöbeli (és jelenlegi és egyetlen) férjével, David Wiley-val, miközben mindketten a bloomingtoni egyetemen tanultak.

28B. Az USA visszaadja Magyarország szent koronáját

1. Bevezetés

Ez a fejezet Magyarország „szent” koronájának történetét meséli el: jelentőségét az ország számára (2. szakasz); eredetét (3. szakasz); évszázadokon átívelő csodálatos történetét (4. szakasz); azt, hogy hogyan mentették ki Magyarországról a második világháború alatt, hogy ne kerüljön a Vörös Hadsereg kezébe (5. szakasz); hogyan került az Egyesült Államokba és hol tárolták (6. szakasz); Jimmy Carter amerikai elnök kormányának ellentmondásos döntését, hogy a koronát 1977-ben visszaadják Magyarországnak, és ennek megvalósításában játszott aprócska szerepemet (7. szakasz); a gondosan megkoreografált 1978-as eseményt, amikor az amerikai külügyminiszter és Lee Hamilton kongresszusi képviselő egy jeles küldöttség élén átadta a koronát, de nem az ország kommunista vezetőinek, hanem a nép képviselőinek (8. szakasz); és hogy mi történt a koronával és a koronaékszerekkel azóta, és milyen nevezetes jelenkori eseményeket kell megemlíteni (9. szakasz). Végül a fejezetet egy rövid összefoglaló zárja arról, hogy Magyarországon a második világháborúig évszázados hagyomány volt, hogy a koronát és a hozzá kapcsolódó legfontosabb tárgyakat speciálisan kiképzett katonák őrizték, és hogy ez a hagyomány 2012-ben újraindult (10. szakasz).

2. A Szent Korona jelentősége Magyarország számára

Magyarország Szent Koronája, más néven Szent István koronája, amelyet Magyarország első királyának tiszteletére neveztek el (1001. január 1-én vagy akörül koronázták meg), volt a beavató (koronázási) korona, amelyet az évszázadok során, a Magyar Királyság fennállásának nagy részében 55 így felkent király használt.

A korona további jelentősége a neki tulajdonított jogi tanokban rejlik. Az egyik tantétel szerint a Szent Korona olyan jogi személyiség, amely Magyarországot szimbolizálja, függetlenül annak határváltozásaitól, és amely minden magyart egyesít, függetlenül azok tényleges lakhelyétől. Ez a doktrína az Anjou-korszaktól (14. század) a második világháború végéig volt érvényben. Ez a doktrína magyarázza, hogy egy 2006-ban megjelent, a koronáról szóló könyv alcíme miért lehetett: „Ahol a korona, ott van Magyarország.”³⁵⁵

³⁵⁵ Vécsey Olivér, *A magyar korona titokzatos története* (Kecskemét: Vagabund, 2006).

E tantétel szerint az ország alkotmányának és jogrendszerének végső forrása a jogalanynak tekintett korona, tehát az a magyar államot testesíti meg (azonos vele).

A koronához kapcsolódó másik tantétel (vagy az elfogadott gyakorlat) szerint csak az lehet Magyarország törvényes uralkodója, teljesítette a következő hármas feltételt: a székesfehérvári Nagyboldogasszony-bazilikában az esztergomi érsek tette fel a jelölt vagy a trónörökös fejére a Szent Koronát.

A koronázási jelvényeknek négy eleme van, ezeket együttesen *klenódiumnak* nevezik. Ez egy ősi magyar kifejezés olyan ereklyére, vagy ereklyeként őrzött tárgyra, amelyek egy tisztelt vallási személy maradványai vagy vele kapcsolatos tárgyak lehetnek; jelen esetben az ereklyék I. (Szent) Istvánhoz (975-1038) kötődnek. Az alábbi, 28B-1 fényképen a négy tárgy látható:

28B-1 fénykép. A Szent Korona és a hozzá kapcsolódó ereklyék

Forrás: [flickr.com/photos/azso/4739358635](https://www.flickr.com/photos/azso/4739358635)

maga a korona; bal oldalon a jogar, a hatalom és az uralkodói ítélkezés ősi szimbóluma; jobb oldalon, hátul az országalma, más néven „gömb és kereszt”, a középkor óta a hatalom keresztény jelképe; és Szent István kardjának elképzelt másolata, amely Magyarország védelmét szimbolizálja.

A koronázási jelvényekhez tartozik a koronázási palást is, amelyet a király vagy a királynő a koronázáshoz ölt magára. Mindezeket mintegy nyolc évszázadon keresztül (a 12. századtól a 20. század elejéig) használták. Az utolsó magyar király, akit így koronáztak meg, IV. Károly (1887-1922) osztrák-magyar uralkodó volt, akit 1916 decemberében kiáltottak ki Magyarországot királyává, és az első világháború végéig, 1918 novemberéig uralkodott.

3. A korona eredete

A legenda szerint Szent István koronázására küldte II. Szilveszter pápa 1001-ben. Ezt a legendát már régóta cáfolják az aranyműves munka és a koronán található, a későbbi időkben színre lépő uralkodókat ábrázoló díszítések szakértői elemzései. A korona eredetét

illetően még a mai napig sem alakult ki konszenzus. Az évszázadok során több mint 40 „szakértői” vélemény született a korona és a koronaékszerek eredetéről, egyik vagy másik jellegzetességük alapján. Egyes történészek és művészettörténészek meg vannak győződve arról, hogy a korona két különálló részből áll, amelyeket különböző művészek különböző időkben készítettek: az úgynevezett görög alsó részből és a latin felső részből, és hogy a kettőt később illesztették össze. Mások azon a véleményen vannak, hogy a korona két részét egyidőben alakították ki.

A korona eredetével, illetve az új királyok és királynők 1526 és 1916 közötti koronázási szertartásaival kapcsolatos legújabb tudományos kutatások a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt zajlottak, amely a Pálffy Géza történész által vezetett „Lendület” nevű, 14 tagú kutatócsoportot támogatta. Ennek a csoportnak a kutatása 2012-ben kezdődött és 2017-ben fejeződött be. Egy kiváló, 20 perces összefoglaló videó Pálffy történész előadásáról sok színes, háromdimenziós illusztrációt mutat be:

youtube.com/watch?v=AeeVti84BLM

Javaslom a videó megtekintését az 5:00 percnél elkezdni, mert a felvétel ezt megelőző nagy része túl részletesen foglalkozik a narrátor életével.

4. A korona csodálatos története az évszázadok során

Az elmúlt évezred során a korona többször került külföldre, de mindig sikerült viszonylag gyorsan visszahozni vagy visszavásárolni Magyarországra. Ahogy egy szakértő fogalmazott:

A korona az évszázadok során számos viszontagságon ment keresztül: elrabolták, elásták, elzalogosították, külföldön őrizték.³⁵⁶

A korona és a többi jelkép csak egyszer, a második világháborútól az 1978-as visszatérésig töltött viszonylag hosszú időt – több mint 3,5 évtizedet – külföldön, az Egyesült Államokban. Hogy miért és hogyan került oda, arról a következő szakaszban lesz szó.

Az elmúlt években több más, hosszabb videó is készült, amelyek részletesen bemutatják a korona és a koronaékszerek kalandos sorsát azon több száz évszázad alatt, amelyet a történészek objektíven nyomon tudtak követni. Aki többet szeretne megtudni arról, hogy az elmúlt évszázadok során hol, több tucat magyarországi és külföldi helyszínen hová kerültek a korona és a koronázási ékszerek, valamint a koronázási szertartásokról, az megtekintheti a, „Szent Korona és koronázási kincseink nyomában” című, 65 perces filmet. Ez a YouTube-videó az előbb említett videó folytatása, a címe:

youtube.com/watch?v=geOda9eVWsk

Az általam látott változat magyar nyelvű narrációval, és magyar nyelvű feliratokkal rendelkezik. A videó gyártójának, a FilmEver Stúdiónak a honlapja szerint azonban a videó DVD változata több nyelven is elkészült.³⁵⁷

³⁵⁶ Interjú Tóth Endre koronaszakértővel, *HAON*, 2023. január 29.

haon.hu/magyarorszag/2018/01/tortenesz-magyarorszag-a-legregebbi-koronazasi-egyuttes-europaban

³⁵⁷ Megjelent a koronafilm díszdobozos, nyolcnyelvű DVD-kiadása. Az alkotás magyar és német szinkronnal, valamint angol, spanyol, orosz, szlovák, román és horvát feliratozással készült. Megvásárolható, megrendelhető az MTA BTK Történettudományi Intézetben

(Humán Tudományok Kutatóháza, Bp. 1097 Tóth Kálmán utca 4., B épület 4/44. szoba;

Szerencsére a korábban már idézett korona-szakértő, Tóth Endre már kiadott egy teljesen naprakész és gazdagon illusztrált könyvet a koronáról és a koronázási jelvényekről, először 2021-ben angolul, majd 2022-ben magyarul.³⁵⁸

5. A második világháború alatt nyugatra csempészve³⁵⁹

A koronát, a koronaékszereket és a palástot eltüntették Magyarországról, hogy megvédjék a németektől és a szovjetektől. A Szálasi vezette magyarországi nyilas vezetők parancsára a Magyar Királyi Koronaőrség egysége ezeket a tárgyakat az akkor a náci Németország által ellenőrzött Ausztriába vitte. A koronaékszereket őrző katonák néhányat egy olajshordóban elásták Mattsee közelében,³⁶⁰ a lezárt ládát pedig, melyben csak a kard maradt, átadtak az amerikai hadseregnek. Pajtás Ernő ezredes, a kincseket őrző katonák vezetője, azt hazudta az őt kihallgató amerikai tisztnek, hogy a láda az összes koronaékszert tartalmazza. Amikor megtalálták a láda kulcsait, kiderült, hogy a láda majdnem teljesen üres. 1945. július 24-én éjjel a két elásott koronaékszert kiásták. Időközben egy másik amerikai katonai egység a salzburgi érsek rezidenciáján megtalálta a jogart és a koronázási palástot.³⁶¹

6. A korona megőrzésre megérkezik az USA-ba

A második világháború alatt vagy közvetlenül utána a korona és a hozzá kapcsolódó értéktárgyak az Egyesült Államokba kerültek. A Kentucky állambeli Fort Knoxban a United States Bullion Depositoryban (az Egyesült Államok Nemesfém Értéktára) helyezték el, ahol az amerikai kormány aranykészletének jelentős részét, a kormány másfajta nemesfém-tartalékát, valamint az USA-ba megőrzésre adott vagy hozott külföldi értéktárgyakat tárolják.

A Fort Knox létesítmény tényleges felépítését és tartalmát mindig is csak néhány személy ismerte, és egyetlen személy sem volt beavatva a páncléterm kinyitásának összes lépésébe. Érdekesség, hogy a korona 1978-as Magyarországra való visszakerüléséig a Külügyminisztérium magyar ügyintézője évente egyszer meglátogatta a koronát (gondolom, hogy meggyőződjön arról, hogy az értékek még mindig ott vannak és sértetlenek), amíg meg nem született a döntés a korona és a hozzá tartozó értéktárgyak visszaszolgáltatásáról.³⁶²

tel.: +36 1 224-6700/4624-es mellék, e-mail: terjesztes@btk.mta.hu) és az MTA BTK Penna Bölcsész Könyvesboltban (Bp. 1053 Magyar u. 40., munkanapokon 13:00 és 17:00 óra között, tel.: +36 30 203-1769, e-mail: info@pennakönyvesbolt.hu).

³⁵⁸ *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények* (Budapest: Országház, 2022).

³⁵⁹ Múlt-kor, 2017. tél. mult-kor.hu/a-szent-korona-hazaterese-20171022

³⁶⁰ Vásárváros az ausztriai Salzburg tartományban.

³⁶¹ Kiváló vizuális dokumentáció és szakértői kommentár látható arról, hogyan csempészték ki a koronát és a hozzá kapcsolódó értékes tárgyakat az országból, és hogyan kerültek azok az Egyesült Államokba: youtube.com/watch?v=eTHSq3BSBr8&t=420s

³⁶² Egy kiváló könyv a korona Egyesült Államokbeli történetéről: Glant Tibor *A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018). Glant több más könyvet és számos cikket írt a koronáról, és szakértő kommentátor a koronáról szóló magyar videókban is.

7. Az ellentmondásos amerikai döntés a korona Magyarországnak való visszaszolgáltatásáról

1949-re Sztálinnak sikerült az összes kelet-közép-európai országot (Jugoszlávia kivételével) a Szovjetunió másolatává alakítania és gazdaságilag kizsákmányolnia. Ez nagyban hozzájárult a hidegháborúhoz, amelynek keretében az USA politikája az összes vasfüggöny mögötti ország elszigetelésére irányult.

Az 1960-as években az USA és nyugat-európai szövetségei politikája fokozatosan kezdett megváltozni, felismerve, hogy a KKE országok elszigetelése nem változtatna a status quo-n, hogy KKE-t a Szovjetunió létfontosságú területének tekintik, és nem engedi, hogy az USA bármilyen erőskezdő taktikával megpróbáljon változtatni ezen. Ezért az USA politikája a régióval szemben fokozatosan megváltozott, és közelebb hozta őket a nyugat-európai szövetségeihez, nevezetesen diplomáciai párbeszédet folytatott velük, hogy fokozatosan lazítsa a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolataikat, és ösztönözze őket a Nyugathoz való közeledésre.

Ebben az összefüggésben, hogy az Egyesült Államok diplomáciailag is bevonta Magyarországot, ezek az erőfeszítések kezdtek némi eredményt mutatni. Az egyik első az a megállapodás volt, hogy ha az USA beleegyezik abba, hogy a „magyar ügyet” levegyék az ENSZ napirendjéről, akkor Magyarország kegyelmet ad az 1956-os magyar forradalom alatti tevékenységük miatt elítéltek és bebörtönzöttek többségének. Ez nem volt nagy engedmény az USA részéről, hiszen a szovjetek és szövetségeik befolyása az ENSZ-ben amúgy is meddővé tette az ENSZ bürokráciáját (amint azt a 18B fejezetben részletezzük). Mindenesetre ez az íratlan alku mégis megtörtént.

Az 1960-as évek hátralévő részében és az 1970-es években több olyan kérdés is felmerült, amelyekben mindkét fél érdekelt volt a tárgyalásban:

- Mindszenty bíboros, aki 1956 óta a budapesti amerikai nagykövetségen tartózkodott, sértetlenül elhagyhatta az országot. Ez 1971-ben megtörtént (amint azt a **14A fejezetben** részletesen ismertettük).
- Magyarország beleegyezett, hogy jóval több mint 100 millió dollárt fizessen az USA-nak kártérítésként azért, mert a második világháború után államosított számos amerikai társaságokhoz tartozó vállalatot.
- Magyarország nagyon szeretne volna megkapni az USA-tól a legnagyobb kereskedelmi kedvezményes státuszt.³⁶³
- 1972 júliusában William Rogers amerikai külügyminiszter Magyarországra látogatott, ahol kormánytisztviselőkkel, valamint Kádár Jánossal, a kommunista párt első titkárával találkozott. Ez jelentős enyhülést jelentett a diplomáciai kapcsolatokban, és a magyar gazdasági reformokkal együtt,

³⁶³ A legnagyobb kedvezményben részesülő országoknak a legnagyobb kedvezményben nem részesülő országokhoz képest alacsonyabb vámokat kell fizetniük a kedvezményt adó országba irányuló kivitelükre. Vagyis a Magyarországról származó amerikai behozatal után alacsonyabb importvámot kellene fizetni, így az versenyképesebbé válna, és az exportőr magasabb árat tudna felszámítani, mintha neki kellene átvállalnia az importőr extra vámjait.

amelyek teret engedtek a kisipari magánvállalkozásoknak, valamint a kommunista állam által a hatalom felvilágosultabb gyakorlása érdekében tett lépésekkel együtt megnyitotta az utat a korona és a hozzá tartozó ékszeres és a palást visszaszolgáltatásának megvitatásához.

Az Egyesült Államokban évek óta viták folytak a korona Magyarországnak való visszaszolgáltatásának előnyeiről és hátrányairól. Az 1956-os magyar menekültek többsége az Egyesült Államokban – akik nagyrészt nem voltak tisztában a magyarországi kommunista rendszer elmúlt évtizedben bekövetkezett rendszerszintű változásaival – ellenezte azt, ahogy az USA konzervatív politikusainak többsége is, azzal az indokkal, hogy a koronát nem szabad visszaadni, amíg Magyarországon kommunista rendszer van. A visszaadást támogatók azzal érveltek, hogy miután Magyarország 1973-ban amnesztiát adott az 1956-os forradalom legtöbb bebörtönzött támogatójának (17B fejezet), és némileg enyhült a belpolitikai feszültség, ez a baráti gesztus rendben lenne. A visszaadást támogatók egyik fő érve az volt, hogy ez további befolyást biztosítana az USA/nyugat számára, hogy a vasfüggönyön túli országot (16B fejezet), a szovjet vonzásköréből kitérítse, és a nyugathoz közelebb hozza. Továbbá, a korona visszaadása lehetővé tenné, hogy az emberek a koronáról és annak jelentőségéről beszéljenek Magyarország és Szovjet-Oroszország „örök barátsága” helyett.

A vita nemcsak kormányzati körökben és a törvényhozásban folyt évekig, hanem – amint kiszivárgott, hogy a korona visszaadását fontolgatják – a közvéleményben is: gyakoriak voltak a kérdést tárgyaló újságcikkek, amelyek többnyire ellenezték a korona visszaadását.

1977-ben az amerikai képviselőház meghallgatásokat tartott a kérdésben, számos pro és kontra tanúval. Különösen fontos volt a képviselőházban Lee Hamilton indianai képviselő, akinek külpolitikai szakértelme országosan elismert volt, és aki emiatt, valamint a kérdésekben való elvi álláspontja miatt három elnökválasztáson is a demokraták egyik legfőbb alelnökjelöltje volt. Hamilton 35 évig (1965-1999) szolgált a képviselőházban, és végül a képviselőház külügyi bizottságának elnöke volt.

Ismertem Lee Hamilton képviselőt, aki egy indianai kongresszusi körzetet képviselt, amely közel volt ahhoz, ahol 30 évig éltem; mivel a képviselő szoros kapcsolatban volt a bloomingtoni Indiana Egyetemmél, ahol professzor voltam; és mivel többször tanúskodtam az általa elnökölt különböző képviselőházi albizottságok előtt. Az 1960-as és 1970-es években gyakran megjelentem Washingtonban, a Külügyminisztérium meghívására, hogy minden egyes kelet-közép-európai országba újonnan kinevezett nagykövetet tájékoztassam a régió gazdaságáról. Ezenkívül sokat publikáltam a kongresszusi kompendiumokban KKE-ről, amely régió Hamilton képviselőt különösen érdekelte.³⁶⁴

³⁶⁴ Hivatkozva részletes önéletrajzomra, 1971 és 1994 között 20 publikációm jelent meg a kongresszusi kompendiumokban; az Önéletrajzi cikkeim szakaszban felsorolt részletek: #5, #9, #10, #14, #19, #22, #34, #42-44, #48, #58-61, #65, #74, #85-87, és #116. (Lásd: paulmarer.hu)

28B-2 fénykép. Lee Hamilton képviselő

Forrás: Lee Hamilton, Wikipédia

1977-ben a képviselő egyik beosztottja felhívott, hogy Hamilton képviselő úr szeretne velem beszélni. A megbeszélrt időpontban felhívott, és csak egy kérdést tett fel: „Ön támogatja vagy ellenzi, hogy az USA visszaadja a koronát Magyarországnak, és mik az érvei?”

Azt válaszoltam, hogy tisztában vagyok a pro és kontra érvekkel, és hogy támogatom a korona visszaadását, a fentebb említett előnyök miatt. Megköszönte a válaszomat. Egy évvel később Hamilton képviselő volt az egyik vezetője annak az amerikai küldöttségnek, amely visszavitte (visszahozta) a koronát Magyarországra.

Azok között, akik állítólag keményen és meggyőzően lobbiztak Jimmy Carter amerikai elnöknel (1977-1981) a korona visszaszolgáltatása érdekében, ott volt a világhírű evangélista, Billy Graham (28B-1 szövegdoboz). A magyarországi baptisták állítják, hogy a korona visszatérését azzal gyorsították fel, hogy a megfelelő időben meghívták Magyarországra a híres evangélistát. Így emlékszik vissza és így ír erről az eseményről és annak jelentőségéről a korona visszatérése szempontjából Graham magyar származású barátja, a baptista lelkész és orvosmisszionárius, Dr. Haraszi Sándor, aki megszervezte Graham 1977-es magyarországi turnéját és tolmácsa volt:³⁶⁵

Csodával határos, hogy Billy Graham engedélyt kapott – egy vallásellenes, kommunista ideológiájáról ismert államtól –, hogy több tízezer ember előtt hirdesse Isten ígét.

Graham megkérdezte, hogy miért hívják meg őt Magyarországra? – A válaszom: „A magyar kommunista kormányt nem az evangélium érdekli, hanem a korona hazahozatala és a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény.”³⁶⁶

³⁶⁵ A 2023. január 6-i megemlékezés a korona visszatérésének 45. évfordulója alkalmából: facebook.com/kalman.meszaros.5/posts/pfbid02G5D6bgYLkigfKxVmzvNyHThaibc9BaMUsiVAnqHjdpSzmmmb5bsZv7vBci2Jz6Lgol, Dr. Mészáros Kálmán, a Magyarországi Baptista Teológiai Akadémia rektora, egyháztörténész bejegyzése.

³⁶⁶ A legnagyobb kedvezmény elvének magyarozatát lásd a 22. lábjegyzetben.

Mivel Graham szoros baráti kapcsolatban állt a 100. évében járó Jimmy Carter elnökkel (Carter 1924-ben született), aki szintén baptista, a korona visszaadása reális esélynek tűnt.

Carter elnök telefonon felhívta Grahamot közvetlenül a magyarországi útja előtt, hogy áldáskívánását adja át Magyarországnak. A koronáról is tárgyaltak. Az elnök biztosította, hogy az ügy az asztalán van és hamarosan jóindulatú döntést hoz a kérés teljesítésében. Ezzel az ígérettel indult Graham Magyarországra, és az ígéret néhány hónap után valósággá is vált.

A 28B-3 fényképen Graham és Carterék együtt imádkoznak.

28B-3 fénykép. Billy Graham, Carter elnök és felesége egy baptista istentiszteleten

Forrás: billygrahamlibrary.org/blog-pastor-to-presidents-billygraham-jimmy-carter/

Billy Graham 1977 szeptemberében prédikált először Magyarországon (és egyben először a vasfüggöny mögött). Két nappal később Carter elnök aláírta a korona visszaadásáról szóló határozatot Magyarországnak.³⁶⁷

A Carter-kormányzat olyan megfogalmazással állt elő, amely szerint a koronát nem a kormány, hanem Magyarország népe kapta vissza. A budapesti visszaszolgáltatási eseményhez vezető tárgyalásokon biztosították, hogy a koronát az összes vallási vezető, köztük a főrabbi is átveszi, és a Nemzeti Múzeumban helyezik el, nem az Országházban.

Feltételezem, hogy Jimmy Carter elnöknek a korona visszaszolgáltatására vonatkozó döntésében kulcsszerepet játszott nemzetbiztonsági tanácsadója, Zbigniew Brzezinski

³⁶⁷ baptistasegely.hu/hirek/belfold/a-szent-korona-es-a-baptistak

támogatása (28B-4 fénykép). Az ő tanácsára Carter elnök sokkal inkább támaszkodott, mint a Külügyminisztériumra és annak vezetőjére, Cyrus Vance külügyminiszterre.³⁶⁸

28B-4 fénykép. Jimmy Carter elnök és Zbigniew Brzezinski a Fehér Házban, 1977

Forrás: x.com/CarterLibrary/status/1648658187212431360

8. Az 1978-as koronaátadás koreográfiája

Miután 1977 őszén Carter elnök döntést hozott a korona visszaadásáról, kemény tárgyalások kezdődtek a magyarországi hatóságokkal a feltételekről és az esemény részleteiről. Először is ígéretet kaptak arra, hogy a koronát és a koronaékszereket semmilyen körülmények között nem szállítják a Szovjetunióba, és a kincseket olyan helyen állítják ki, amelyet nem azonosítanak a kommunista rendszerrel, vagyis nem az Országházban, hanem a Nemzeti Múzeumban.

Ezután tárgyalások következtek arról, hogy a visszaadó küldöttségbe olyan személyeket is bevegyenek, akiket a kommunista rendszer *persona non grata*nak minősített. Ezek között voltak olyan személyek, akiket elítéltek és/vagy kiutasítottak Magyarországról, mint például a Columbia Egyetem kiváló professzora, Deák István (28B-5 fénykép), akit 1973-ban száműztek. Deák professzor egyébként 13 perces visszaemlékezést rögzített az esemény előkészületeiről és arról, hogy mi történt a repülőúton, valamint a magyar fővárosban, miután a delegáció leszállt a budapesti repülőtéren.³⁶⁹

³⁶⁸ Lásd Charles Gati mély betekintést nyújtó cikkét ezekről a kapcsolatokról, Zbigniew Brzezinski: *The Professor-Strategist*, (Zbigniew Brzezinski: *A professzor-stratéga*, 2017. december 28.) politico.com/magazine/story/2017/12/28/zbigniew-brzezinski-carter-obituary-216174/

³⁶⁹ A Cornell Egyetem Könyvtára számos más neves személyiség közt több órányi, Deák professzorral készített interjúval rendelkezik a *The Life and Career of Prof. Istvan Deak* (Deák István professzor élete és pályafutása) című sorozatban. A hat hosszú interjúszalag közül az utolsóban Deák körülbelül 13 percet tölt azzal, hogy

28B-5 fénykép. Deák professzor a korona delegációval

Forrás: *Az utolsó hazatérés* című videó (Collegium Hungaricum, Wien, 2019)

Az amerikai küldöttségnek sikerült elérnie, hogy a Szabad Európa Rádió Magyarországgal foglalkozó vezető riportere, aki a riporter delegáció tagja volt, valamint a hivatalos események fő tolmácsa, egy másik magyar menekült „nem esik bántódása” ígéretet kapott. Végül az egyik elfogadott feltétel az volt, hogy Kádár János, a magyar kommunista párt vezetője nem lesz ott a magyar üdvözlő küldöttségben, sem más koronás eseményen. Bár a magyarok váltig állították, hogy Kádár semmiképpen sem tervezte a részvételt, az USA számára az volt megnyugtató, hogy erre hivatalosan is ígéretet tettek.

A delegációt az amerikai kormány részéről Cyrus Vance külügyminiszter, a törvényhozás részéről Lee Hamilton képviselő vezette. A delegációban más méltóságok mellett ott volt a 85 éves Szent-Györgyi Albert, Nobel-díjas biokémikus, aki 1937-ben, még Magyarországon dolgozva, a C-vitaminnal kapcsolatos felfedezéseiért kapta a Nobel-díjat. A második világháború után emigrált az Egyesült Államokba.

A küldöttség 1978. január 5-én, a koronaátadási ünnepség előtti napon érkezett. Állítólag a küldöttség néhány tagja egész éjjel pókerezve őrizte az ereklyét.

9. A korona sorsa és a kapcsolódó események 1978. óta

Igazuk volt azoknak, akik úgy gondolták, hogy a korona visszaadása olyan fejleményekhez vezet, amelyek elősegítik Magyarország elszakadását a Szovjetuniótól. A visszaadást követő első években több mint egymillió magyar látogatott el a Nemzeti Múzeumba, hogy megnézze a koronát, a hozzá tartozó ékszereket és a palástot. A politikai enyhülés, amelyet az egyre változatosabbá váló diplomáciai kapcsolatok eredményeztek, és a korona magyarországi fogadtatásával kapcsolatos kedvező légkör lehetővé tette, hogy 1979-ben

felidézze a korona visszaadásáról folytatott, évekig tartó amerikai vitát, hogyan választották ki őt a koronát visszaadó amerikai küldöttség tagjának; az esemény előkészületeiről; és sok érdekes részletet a visszaútról és a budapesti ünnepségről. Deák visszaemlékezései nyilvánosak és elérhetők az ecommons.cornell.edu/handle/1813/34132 oldalon.

A korona visszaszolgáltatásával kapcsolatos legfontosabb részek a fenti hangfelvételen találhatók, körülbelül 1:10:00-tól 1:23:00-ig.

odaítéljék az első Fulbright-ösztöndíjakat magyarok számára. Az Egyesült Államokban szívesen fogadták őket, és többségük nemcsak az otthon nehezen elérhető dolgokat hozta haza Magyarországra, hanem olyan információkat és eszméket is, amelyek segítettek gyengíteni a kommunista eszmék és gyakorlatok hatását az emberekre.

1998-ban valaki szolt Beatrice Camp budapesti amerikai konzuli tisztviselőnek, hogy közeledik a korona visszatérésének 20. évfordulója. A nagykövetség naptárjában erről nem volt szó. Camp asszony gyorsan szervezett egy rendezvényt, nagy sikerrel. Azóta az évforduló bekerült a nagykövetség naptárjába.³⁷⁰

Az 1960-as években kezdődött hosszú folyamat – amelyben az Egyesült Államok elkezdte diplomáciailag elkötelezni magát a kelet-közép-európai országok mellett, – egyik eredménye az volt, hogy 1989-ben Magyarország kommunista kormánya úgy döntött, hogy a Magyarországra látogató keletnémet turisták akadálytalanul átmehetnek Nyugat-Németországba. Ez jelentősen hozzájárult a berlini fal leomlásához és a kommunizmus összeomlásához KKE-ban és a Szovjetunióban. (Hogy azóta egyes országokban hogyan alakult a politika, az már egy másik kérdés.)

2000-ben az Országgyűlés elfogadta az új évszázad első törvényét a keresztény Magyarországot megalapító Szent István és a róla elnevezett Szent Korona emlékéről. A koronát, mint jogi személyt az Alaptörvény testesíti meg.³⁷¹ Ez a törvény elrendelte, hogy a korona, a jogar, az országalma és Szent István kardjának másolata kerüljön vissza és legyen nyilvánosan kiállítva az Országházban. A koronázási palást a Nemzeti Múzeumban maradt.

1998. március 18-án Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság két cikluson át megválasztott elnöke (1990-2000) személyesen adta át a korona másolatát Jimmy Carter volt amerikai elnöknek Atlantában, külön köszönetképpen azért a döntéséért, hogy a korona visszakérült Magyarországra. Carter úr meghívására Göncz Árpádot elkísérte az Egyesült Államokba Almási Mihály, a Magyarországi Baptista Egyház elnöke, aki viszont két évvel korábban (Haraszi Sándorral együtt) Carter elnök és Carter asszony társvendéglátója volt Magyarországon. A korona másolata az atlantai Jimmy Carter Könyvtár múzeumában van állandó kiállításon. A 28B-6 fényképen Carter, volt elnök és Carter asszony a másolatot vizsgálja.

³⁷⁰ Beatrice Camp, *A Crown and a Nation (Egy korona és egy nemzet, The Foreign Service Journal, 2021. január/február)*. Camp asszony az 1990-es évek végén amerikai kulturális attasé volt Magyarországon.

³⁷¹ Magyarország alkotmányaként az ország úgynevezett „Alaptörvénye” szolgál, amelyet Orbán Viktor kormányzása idején fogadott el a parlament. Tartalmazza az állam működésére, valamint az állampolgárok jogaira és kötelezettségeire vonatkozó legfontosabb rendelkezéseket. Tilos olyan törvényt hozni, amely ellentétes az Alkotmány rendelkezéseivel.

28B-6 fénykép. Carter, volt elnök és felesége, Rosalynn nézik a koronát

Forrás: facebook.com/photo?fbid=6165299700169163

Jimmy Carter és felesége, Rosalynn korábban többször jártak Magyarországon. Például 1996-ban a Magyarországi Baptista Egyház meghívására érkezett feleségével Magyarországra, ahol Almási Mihály volt a társvendéglátójuk.³⁷² Carterék először önkéntesként segítettek Vácon a szegényeknek lakásokat építeni. Ezt követően a volt elnök mondott beiktatási beszédet Szigetszentmiklóson, az új baptista templom felavatásán.³⁷³

Carter elnök Budapesten egy 250 Fulbright-programban részt vevő öregdiák számára rendezett nemzetközi konferencián is felszólalt. Szerencsére egy volt diákom részt vett az eseményen, és beszámolót készített róla (28B-1 szövegdoboz).

Magyarország posztkommunista rendszere jóváhagyta a korona és a hozzá tartozó ékszerek, valamint a palást eredetének és összetételének komplex tudományos vizsgálatát. A szakértői csoportok főbb megállapításairól már korábban, főként a 6. és 7. szakaszban beszámoltunk, megjegyezve, hogy a *klenódiummal* (kincessel) kapcsolatban még mindig sok a megválaszolatlan kérdés.

* * *

Érdemes megjegyezni, hogy a korona visszaszolgáltatásáról évente megemlékeznek. A Szent Korona hazahozatalának 45. évfordulója alkalmából hálaadó megemlékezésre került sor 2023. január 6-án a zsúfolásig megtelt Budapest-Belváros Nagyboldogasszony Főplébánia-

³⁷² A Magyar Baptista Egyház elnöke, aki fiatalabb korában több évig az Egyesült Államokban tanult és praktizált.

³⁷³ dralmasimihaly.hu/rolam/

templomban, mely a főváros legrégebbi temploma. Az ünnepségen részt vett és a hívekhez szólt David Pressman amerikai nagykövet és Mészáros Kálmán, a Baptista Teológiai Akadémia rektora. Üzeneteik lényege a 32. lábjegyzetben hivatkozott forrásban található.

28B-7 fénykép. Almási Mihály és Jimmy Carter, Amerika volt elnöke Atlantában, 1998-ban

Forrás: Almási úr honlapja: dralmasimihaly.hu/rolam/

28B-1 szövegdoboz. Carter exelnök csatlakozik a csoportunkhoz 1996-os magyarországi útja során

Ezt az igaz történetet egykori IU-s diákom és mostani németországi jó barátom, Jürgen Simon írta, aki részt vett a konferencián.

Korábbi Fulbright-ösztöndíjasként részt vettem a Fulbright Alumni Világkonferencián, amely 1996. augusztus 14-17. között Budapesten zajlott a Fulbright Program 50. évfordulójának megünneplése keretében, Az egyetemes megértés szelleme címmel.

A konferencián hozzávetőleg 250 résztvevő vett részt, közülük körülbelül 45% Magyarországról, 33% az USA-ból, 22% pedig 23 másik országból érkezett. A konferenciát a Magyar Fulbright Bizottság és a Magyar Fulbright Egyesület közösen szervezte.

A konferencián beszédet mondtak többek között:

- Göncz Árpád (1922-2015), Magyarország akkori köztársasági elnöke, aki az 1990-2000 közötti évtizedben, azaz közvetlenül a rendszerváltás után töltötte be ezt a jeles választott tisztséget. Elismeréssel jegyezte meg, hogy az első Fulbright-ösztöndíjasként az 1979-80-as tanévben egy hónapra az USA-ba látogatott, majd 1980 és 1996 között mintegy 500 magyar követte;
- Donald Blinken (1925-2022), az Egyesült Államok magyarországi nagykövete, aki 1994-1997 között töltötte be ezt a tisztséget. Érdeemes megemlíteni, hogy fia, Antony Blinken Joe Biden elnök külügyminisztere.

Augusztus 16-án bejelentették, hogy Carter elnök lesz a másnapi záró ünnepi ebéd főszónoka a Budapest Hotel Atrium Hyattban, mivel – ahogyan azt a kísérő szövegben megjegyezték – történetesen a városban tartózkodik.

28B-8 fénykép. Carter elnök beszédet mond a Fulbright-konferencián

Forrás: Brightful Outlook 1. kötet, 2. szám, Budapest, 1996. október.

Carter elnöktől jobbra az USA magyarországi nagykövete, Donald Blinken és magyar származású felesége, Vera; tőle balra a Magyar Fulbright Bizottság igazgatója, Dr. Brückner Huba és Harriett M. Fulbright asszony.

10. A Koronaórség rövid története és mai szerepe³⁷⁴

1. A középkorban alakult ki az az állásfoglalás, hogy a király és az állam nem azonos, az állam független a király vagy az uralkodó személyétől. Ez az alapja az olyan kifejezéseknek, mint a „korona földjei” vagy hogy egy bírói döntést „a korona nevében” hirdettek ki.

A Szent Koronát először kézenfekvő módon a székesfehérvári Szűz Mária-székesegyházban, a fehérvári őrkanonok felügyelete alatt őrizték. Mátyás király uralkodása alatt született az a törvény, amely a visegrádi fellegrárat jelölte meg a korona őrzési helyéül, és az őrzésért a rendek által megválasztott két koronaőr főúr felelt. A mohácsi vészt követően a Szent Korona Szapolyai János királynál volt, majd a Habsburg Ferdinánd királynál és Szulejmán szultánnál is. Végül a XVI. század közepén került végleg Ferdinánd király birtokába, aki Pozsonyban őriztette Szent István koronáját, mivel Székesfehérvár török megszállás alatt volt és emiatt Pozsonyban koronázták meg a magyar uralkodókat egészen 1835-ig.

Eleinte a római katolikus egyház, majd a kiválasztott főurak, később már reguláris szervezetek őrizték a magyar államiség jelképét, a Szent Koronát. Először Mária Terézia hozta létre a Magyar Királyi Koronaórséget a korona őrzésére, ám azt később fia, II. József a felvilágosodás szellemében feloszlatta. Közel száz év elteltével, 1872-ben Ferenc József állította fel ismét a Koronaórséget, amely egészen a második világháború végéig teljesítette a feladatát.

28B-9 fénykép. Menetelő koronaőrök egy 1940. augusztus 20-án készült felvételen

Forrás: Fortepan, #146255, a 33. lábjegyzetben idézett cikkben látható kép

³⁷⁴ Az ebben a szakaszban található történelmi anyagok nagy részének forrása Filepkó Dominik 2022. augusztus 20-i cikke, *A Szent Korona őrzői – 150 éve jött létre a Magyar Királyi Koronaórség*. pestbuda.hu/cikk/20220820_a_szent_korona_orzoi_150_eve_jott_letre_a_magyar_kiralyi_koronaorseg

A második világháború végétől egészen a magyarországi kommunizmus 1990-es bukása utánig nem létezett külön koronaőr egység, részben azért, mert a korona nem volt Magyarországon, részben pedig azért, mert a kommunisták még az 1978-as visszatérése után sem akarták a koronát még népszerűbbé tenni, mint amilyen már volt. A protokolláris átadási ünnepséget követően a Kormányórség vette át a Szent Korona őrzését.³⁷⁵

A korona 1978-as visszakерülésekor ideiglenesen a Nemzeti Múzeumba került. Onnan, az első Orbán-kormány idején, 2000. január elsején vitték át a Parlamentbe, ahol természetesen továbbra is védett maradt. Csak 2011. május 30-án került át a korona őrzése és a koronával kapcsolatos protokolláris feladatok ellátása a Belügyminisztériumtól a Honvédelmi Minisztériumhoz, amely újból felállította a koronaórséget.

A koronaórségnek 30 tagja van, akiket önkéntesek közül választanak ki, akik az egységbe való belépéskor katonai vagy rendőri háttérrel kell rendelkezzenek, legalább 180 cm magasak, érettségizettek és kiváló fizikai állapotban vannak.

Az új koronaőröket Jutason³⁷⁶ képezik ki, mely az ország egyik legkeményebb tiszt és altiszt kiképzője. Itt sulykolják beléjük, hogy meg kell védeniük a Szent Koronát és a hozzá tartozó tárgyakat akár életük árán is. A kemény kiképzés mellett balettmester tanítja őket arra, hogyan lépjenek méltóságteljesen és tisztelettudóan, zaj nélkül a Szent Korona és a Szent Jobb kísérésekor! A koronaőröket tilos befolyásolni vagy politika célra alkalmazni. Ezért csak parancsnokaiknak és a miniszterelnöknek kell engedelmeskedniük, de csak akkor, ha ezek a parancsok a Szent Korona érdekeit szolgálják.

A bevonulás előtt minden gárdistának ezt az esküt kell letennie:

Ünnepélyesen esküszöm, hogy a Magyarország alkotmányos állami folytonosságát megtestesítő Szent Koronát minden körülmények között, minden veszélytől megóvom és állhatatosan őrzöm, illetéktelen kézre jutását életem árán is megakadályozom.
Isten engem úgy segítjen!

A koronaőrök magasított díszfövegét madárszárny alakú tollforgó díszítette, fehér kócsagtollakkal, a főveg homlok részén nagy méretű címerdíszszel. A díszatilla zöld, a nadrág vörös, a körgallér pedig fehér anyagból készült, így adva ki a nemzeti színeket. Díszelgő fegyverzetük a vibárd.³⁷⁷

A gárda színpompás egyenruhája az alábbi fényképen látható.

³⁷⁵ Az előző lábjegyzetben idézett forrásnál még részletesebb történetet találunk a koronaőrökről, amelyet a Koronaőrök Magyar Egyesülete adott ki (dátum nélkül). Az 1000-tól napjainkig (kb. 2021-ig) terjedő időszakot öleli fel, öt kronológiai periódusra bontva: koronaorseg.hu/tortenet.html.

³⁷⁶ Veszprém városrésze.

³⁷⁷ A vibárd a nyelével együtt 233,5 cm hosszú. Ez egy olyan fegyvertípus, amelynek 60 cm-es pengéje van; használható kardként sújtásra és vágásra, vagy az ellenfél eltaszítására és leszúrására, mint a vívásban. Sem a vibárdot, sem a másik régi gárdista fegyvert, a díszkardot nem használják már fegyverként a korona védelmére. 2022. május 9-én hivatalosan nyugdíjazták a régi gárda fegyvereket, és már csak ünnepélyes alkalmakor mutatják be őket. Ekkor ezeket a régi fegyvereket cseh gyártmányú gépkarabélyok váltották fel. A koronaórség 2022. május 14-én, Magyarország elnökasszonyának beiktatásán vonult fel először modern új fegyverével. Kresz Fruzsina *Nyugdíjba vonulnak a díszelgő fegyverek* című, 2022. május 17-i, cikkében fényképeken láthatók az új fegyverekkel felvonuló koronaőrök: honvedelem.hu/hirek/nyugdijba-vonulnak-a-diszelgo-fegyverek.html

28B-10 fénykép. A Magyar Királyi Koronaőrök Egyesülete, 2023. január 6.

Forrás: facebook.com/photo/?fbid=6157653277600472

29A. Négy lányunk: 3 akiknek az élete „normális” és 1 akié rendkívüli³⁷⁸

1. Bevezetés

Ezt a fejezetet nagy kihívás megírni, főként azért, mert a lányaink és utódaik a könyv fő célközönsége. Először is, ők többet tudnak egymásról, mint én. Másodszor, valószínűleg mindegyikük meg fogja kérdezni, hogy miért említem – vagy miért nem említem – ezt vagy azt a dolgot. Harmadszor, 87 évesen (az én koromban, amikor e sorok íródnak, 2023-ban) közeledem életem végéhez. Három tovább élő lányunk mindegyikének azonban sok-sok éve kell legyen még hátra; egy újabb ok, amiért ez a fejezet nem lehet teljes.

Erikának és nekem négy lányunk volt; alább az ő fotóik láthatók.

³⁷⁸ Köszönöm Eva férjének, Dan Schulmannak a közreműködését, elsősorban azért, mert megengedte számos tétel reprodukálását Eva fotóinak nagy gyűjteményéből, amely a fejezet fotógalériájában található legtöbb kép forrása. A fejezethez a család más tagjai is különböző módon hozzájárultak. Sajnálatos módon a legfiatalabb lányunk, Eva 39 éves korában, súlyos betegség következtében elhunyt, ezért az ő története lezárható.

29A-1 fénykép. Négy lányunk. Balról jobbra: Heidi, Lisa, Eva, Leah

Forrás: Marer családi album

Azok a barátok, akik ezt a könyvet olvassák majd - talán még idegenek is -, lehet, hogy szeretnének egy kicsit többet tudni három életben maradt lányunkról és családjukról. Ezért ennek a fejezetnek a felépítése a következő:

A 2., 3. és 4. szakasz rövid tényeket közöl Lisáról, Heidiről, Leah-ról és családjairól. A fejezet hátralévő részét Eva lányunknak szentelem, mert az ő története teljes, és mert annyi minden megírni való van az ő zseniális fiatal személyéről. Így az 5. szakasztól kezdve a fejezet többi része Eváról fog szólni egy képgalériával, bemutatva őt különböző életkorokban és helyzetekben, valamint a kiadott írásaiból idézett részletekkel.

2. Elizabeth (Lisa, 1957 -)

29A-2 fénykép. Lisa és Thomas a 30. házassági évfordulójukat ünneplik Hawaiiin, 2023-ban
Forrás: Marer családi album

Lisa az IU-n szerzett egyetemi diplomát művészettörténetből. Ezen a területen folytatta tanulmányait, és az IU-n doktorált. Miközben a doktorijához egy berlini múzeumban végzett kutatásokat a klasszikus görög vázákról, megismerkedett az ottani német munkatárssal, Thomas Banasikkal. Életre szóló kapcsolatot alakítottak ki, összeházasodtak (és ma is házasok). Thomas Lisával együtt jött az USA-ba; egy ideig mindketten Bloomingtonban telepedtek le, ahol Thomas informatikusi diplomát szerzett, majd Kaliforniába költöztek.

Abban az évben, amikor Lisa megszerezte a doktori címét, az amerikai egyetemeken minden megüresedett tanári állásra körülbelül 200 jelentkező volt; ez a helyzet évről évre megisméltódott. Bár a doktori cím megszerzése után Lisa egy évtizeden át (1990-2000) több részmunkaidős tanári állást kapott kis egyetemeken, a művészettörténet nem kínált ígéretes karriert. Ezért több területen dolgozott kiskereskedelmi eladóként, egy esetben az üzletvezető-helyettesi pozícióig emelkedve.

Időközben férje, Thomas biztos állást kapott informatikusként a nagy State Farm biztosítótársaságnál, amelynek székhelye az Illinois állambeli Bloomingtonban (nem Indianában) található, és ahová Lisa 2014-ben követte. Ő a vállalatnál az ügynökfejlesztési központhoz, az új State Farm-ügynökök képzését végző csapatba került. Jelenleg is mindketten ott vannak állásban.

A pár egy tágas, szép házat vásárolt a városban, ahol dolgoznak. Lisának és Thomasnak nincs gyermeke, de több fajtatiszta, házi macskájuk van, amelyek szórakoztatják és lefoglalják őket és egymást. Lisa és Thomas mindketten szeretnek kertészkedni, friss zöldségeket nevelnek a házuk körül. Minden évben több üveg jól fűszerezett magyar módra savanyított paprikát kapunk tőlük.

Lisa nemrég írt egy teljes regényt, amit volt szerencsém elolvasni. Sajnálatos módon soha nem adta be publikálásra. Sokat utaznak is; pár évente Németországba látogatnak, hogy meglátogassák Thomas édesanyját és más rokonait.

3. Heidi (1959 -)

29A-3 fénykép. Heidi és John esküvője a családdal, Rosie-val és Hitchcockékkal

Forrás: Marer családi album

Heidi az IU-n szerzett üzleti diplomát. Később a Purdue Egyetemen szerzett mester fokozatú közegészségügyi diplomát (MPH). Még Bloomingtonban élve hozzáment John Duncanhez. Az esküvőjük napján készült 29A-3 fényképen – a családtagokon kívül – Erika régi floridai barátja, Rosie Haworth (középen, John alatt), valamint helyi barátaink, Lyman és Gloria Hitchcock és fiuk, Erik látható.

Heidinek és Johnnak két lánya született, Madi (1986 -), az idősebb és Elisabeth (1988 -), a fiatalabb. Két unokájuk van a két lánytól: Connor Mendozának (2011 -) Elisabeth az édesanyja, Jackie Dassaronak (2016 -) Madeleine.

Heidi házassága Johnnal nem működött, elváltak. Néhány évvel ezelőtt talált egy kedves és vonzó udvarlót a virginiai Roanoke-ban, ahol ő, Leah és édesanyjuk, Erika (a feleségem) él, Marc McKennát.

Nagyjából az IU diplomája megszerzése utáni első két évtizedben Heidi különböző értékesítési pozíciókban dolgozott, többek között ügyfélkapcsolati menedzserként az ország több tévéállomásánál, valamint egy ipari vállalatnál a New York állambeli Buffalóban. Az elmúlt negyedszázadban pedig az egészség és wellness területén futott be kiváló karriert. Többek között az Amerikai Tengerészeti Tisztek Szövetségének egészségügyi és wellness-edzője volt Floridában (2009-14), jelenleg pedig a Cigna vállalathoz tartozó BAE Systemnél, a virginiai Radfordban, a Roanoke közelében található nagy katonai bázison dolgozik, mint helyszíni egészségügyi edző. Azért költözött ebbe a városba, hogy közel legyen édesanyjához, Erikához és húgához, Leah-hoz és családjához.

2017-ben vett egy nagyon szép házat Roanoke-ban. Sokat utazik, nemcsak a munkája miatt, hanem a lányaihoz és unokáihoz is New Jerseybe, valamint a tengerentúlra. Például 2023 februárjában ő és Leah meglátogatott Budapesten.

Heidinek számos hobbija van. Fiatalabb korában versenyszerűen táncolt és érdekes süteményeket sütött. De állandó érdeklődése a másokon való segítség volt, amire a munkája során rengeteg lehetősége adódott. Segítőszándékát mi sem mutatja jobban, mint hogy évekkel ezelőtt Amerikába hozott egy bangladesi lányt, akinek az arcát elcsúfította, hogy egy elutasított udvarlója savval leöntötte. A lány több évig az ő floridai házában élt. Heidi elvitte a szerencsétlen lányt egy plasztikai sebészhez, aki helyreállította az arcát, anélkül, hogy bármit is felszámított volna érte.

Régóta együttérzéssel viseltetett az elveszett, valamint az elhagyott állatok, főként kutyák és macskák iránt. Rendszeresen posztolja fotóikat, amelyeken az állatmenhelyen várakoznak egy kedves családra, aki örökbefogadja őket. Saját macskái vannak, de kutyái már nincsenek, mivel sokat utazik.

4. Leah (1967 -)

29A-4 fénykép. Leah az esküvője napján, testvéreivel, Evával (a fényképen balra) és Heiddel (jobbra)

Forrás: Marer családi album

Kivételesen szép szoprán hangja van, és tíz évig hivatásszerűen lépett fel zenés színházban, operában és oratóriumban, majd visszavonult, hogy gyermekeket neveljen, és az egészségügyi problémáinak (köztük a gyermekkori, 1-es típusú cukorbetegségnek) kezelésére és egyéb családi kötelezettségeire koncentráljon. Férje David Stewart Wiley (1966 -) karmester, zeneigazgató, zongorista és zeneszerző. Két fiuk van, Michael (Misha, 2003 -), aki főiskolai üzleti tanulmányokat folytat és hosszútávú futásra szakosodott sportoló, valamint Martin (Mars, 2004 -), aki kivételes alkotói tehetséggel rendelkezik mind a digitális, mind a hagyományos médiumokban.

Leah továbbra is lenyűgözően használja szép és jól képzett hangját: különleges alkalmakkor lép fel, és éneket tanít, mind a helyi középiskolában, mind magánúton diákoknak. Ugyanakkor az American Council on Exercise (ACE) által minősített csoportos testnevelés-oktató, személyi edző és senior fitnessszakértő.

David 1966 óta a nagy tekintélyű, hivatásos Roanoke-i Szimfonikus Zenekar zeneigazgatója és karmestere Virginiában, ezzel biztosítva családjá számára a megfelelő stabilitást, és gyakorolva nagy hatást a közösségre. Dr. Wiley-t 2015-ben az év polgárának választották, számos más, a szolgálatért, az oktatásért és a zenélésért elnyert helyi és országos díj mellett. David olyannyira energikus személyiség, hogy egyidejűleg más zeneigazgatói és nyári fesztiválvezetői pozíciókat is betölt, például a New York-i Orchestra Long Island zenekarnál. Emellett gyakran hívják meg vendégkarmesternek különböző zenekarokhoz az Egyesült Államokban (Boston, San Francisco, Minnesota és további 45 állam zenekarához), valamint szerte a világon. Így minden kontinensen fellépett már, és Leah is gyakran utazott vele pályafutása során (davidstewartwiley.com).

29A-5 fénykép. Leah és David a Gyermekkori Cukorbetegség Kutatási Alapítvány (JDRF) adománygyűjtő gáláján 2009-ben

Forrás: Marer családi album

1979-ben Leah-nál 1-es típusú cukorbetegséget diagnosztizáltak. Jól kezeli, folyamatos glükózmonitorral ellátott inzulinpumpát használ. Rendszeresen tornáznia kell, ami szerepet játszott abban, hogy évekkel ezelőtt úgy döntött, fitnessoktató lesz. Endokrinológusa egyszer „az általa ismert legegészségesebb beteg embernek” nevezte. Leah és David különböző jótékonyági szervezeteket támogatnak egyházukon és más humanitárius szervezeteken keresztül, segítve a rászoruló helyi, regionális és országos közösségeket.

5. Eva (1969-2009)

a. Oktatás. Eva az IU-n vallástudományból szerzett egyetemi diplomát. Nem sokkal az egyetem elvégzése után beiratkozott a Columbia Egyetem újságírói karára, ahol mesterfokú diplomát szerzett. Az írásban és a publikálásban is tehetséges volt, és ez lett a hivatása.

Eva volt a legokosabb ember a családjában - ezt gyakran mondták a testvérei is. A középiskolát 16 évesen fejezte be, és azonnal beiratkozott az IU-ra. Számos tehetsége közé tartozott, hogy könnyedén megtanult nyelveket, és ezeket anyanyelvi szinten használta.

b. Európába költözik. Kalandvágyó volt, ezért miután befejezte tanulmányait, Európába költözött. Franciaország volt a kedvenc országa, amelynek nyelvét nagyon rövid idő alatt szinte tökéletesen elsajátította. Németül is beszélt - részben azért, hogy meglátogathassa anyai nagyszüleit, Arnold és Luise Schwaier-t Heidelbergben. Tanításból tartotta fenn magát (na jó, majdnem), a világ minden tájáról érkező diákokat készítette fel különböző vizsgákra, mint például az SAT, az LSAT, a GMAT stb. Ezeken a teszteken a jelentkezőknek tisztességes pontszámot kellett elérniük, hogy esélyük legyen bejutni egy neves egyetem jó doktori iskolájába.

c. Vallás. Kisgyermekkorától lenyűgözték a vallások. Különösen érdekelte a holokauszt, mindig a zsidó vallás rejtelméről kérdezgetett, én pedig csak néhány kérdésre tudtam válaszolni (mivel nem voltam gyakorló zsidó). Eva gyakran töprengett életének látszólagos paradoxonán: egy zsidó apa, egy holokauszt túlélő, és egy evangélikus német anya, akinek apja (Eva anyai nagyapja) a második világháború alatt Hitler Wehrmachtjában szolgált.

Életének későbbi szakaszában a vallások tanulmányozása és saját elméletei késztették arra, hogy áttérjen a buddhizmusra, mert (ahogy egy nap megjegyezte) „soha senkit nem öltek meg azért, hogy másokra ráerőltessék a buddhizmust”. Gyakori látogatója lett egy New York állam északi részén fekvő buddhista kolostornak, a Mount Trempernek, egy olyan helynek, ahol szerette volna, ha majd ott temetik el - és így is lett, amint azt az alábbi fényképeken látni fogjuk. A 29A-6 fénykép azon a napon készült, amikor Eva buddhista lett, férje, Dan jóváhagyásával és támogatásával.

29A-6 fénykép. Eva leteszi buddhista fogadalmát, a férjével, Dannel

Forrás: Marer családi album

d. Házasság. A Columbia újságíróiskolában folytatott tanulmányai során találkozott leendő férjével, a New York-i születésű Dan Schulmannal, aki nem gyakorló zsidó operatőr és minden szempontból nagyszerű ember. Tartották a kapcsolatot, és újra összejöttek, miután Eva végleg visszatért Európából. A New York-i Central Parkban tartott látványos esküvői ceremóniájuk, és az a néhány szép év, amit utána együtt töltöttek, valószínűleg Eva életének legboldogabb időszakaként volt. Az alábbi hat fénykép 2006. július 10-én, az esküvőjük napján készült.

29A-7 fénykép. Eva és Dan a rabbival, aki összeadta őket. Az előtérben unokatestvérem, Lilly ül

Forrás: Marer családi album

29A-8 fénykép. A csók
Forrás: Marer családi album

29A-9 fénykép. Eva pörög örömeiben
Forrás: Marer családi album

29A-10 fénykép. Az új házasság Eva a nővéreivel, Heidivel, Lisával és Leah-val
Forrás: Marer családi album

29A-11 fénykép. Dan édesanyjával

Forrás: Marer családi album

29A-12 fénykép. Az esküvői torta felvágása

Forrás: Marer családi album

e. Az „így történt” mesék. Már említettem, hogy Eva koraérett gyermek volt. Ezt illusztrálja egy igaz történet, amelyet akkor jegyeztem le, amikor történt; még nem volt három éves. A történetet teljes terjedelmében közlöm:

Nem vagyok benne biztos, hogy mikor és hogyan kezdődött az egész.

Talán 1971-ben, az indianai Bloomingtonban - egy közepes méretű egyetemi város az USA szívében -, amikor a legkisebb lányunkat, a két és fél év körüli Évát vittem az egész napos bölcsődébe. Utált menni, ezért mielőtt betettem volna az autóülésbe, és miután kivettem onnan, kétségbeesetten sírt, és szorosan belém kapaszkodott, egyik karját a nyakamba fonta, a másikkal pedig dühösen tekergette rövid haját, minden erejével tépkedte az apró csomókat, mintha csak még nagyobb fájdalmat akart volna magának okozni, hogy még több oka legyen a sírásra.

Ez már a harmadik hét volt, amikor én vittem Évát a bölcsődébe – a feleségem az utolsó évét fejezte be az ápolónőképzőben, és a helyi kórházban éjszakai műszakra osztották be gyakorlatra. Éva még mindig sírt, mintha valóságos fájdalmai lennének, erősen kapaszkodott, a haját csavargatta és tépte, akár csak az első napon. Több kolléga is ugyanide hordta a gyerekét, és dicséretet zengtek a „nagyszerű személyzetről és az ötletes programokról”.

Mit tegyek? Éva sikoltozása és tiltakozása miatt, hogy nem akar elválni tőlem, bűntudatom támadt. Vittem fel a bölcsőde lépcsőjén, és amikor egy nanoszekundumra abbahagyta a sírást, hogy levegőt vegyen, odasúgtam (egész halkán, hogy megpróbáljam felkelteni a figyelmét): „Éva, ha abbahagyod a tiltakozást - tudod, hogy anya délután érted jön -, ma este izgalmas mesét mesélek neked.”

Igen, használhattam olyan nem kisbabás kifejezést, mint a „tiltakozás”, mert ő koraérett volt, és már értette az egyszerű felnőtt nyelvezetet.

Ahogy átadtam a rémült gyereket a dadusnak, nem tudtam, hogy Éva hallotta-e vagy értette-e, amit mondtam.

Jó órába telt, mire megnyugodtam, hogy elkezdjek készülni a délutáni órára az egyetemen. Éva egyszerűen nem ment ki a fejemből, ahogy kapaszkodott és sírt.

Mire az anyja fél négy körül érte ment, Éva általában jól volt. De most, a harmadik héten, abban a pillanatban, amikor az anyja beültette az autóba, hogy hazavigyem, kijelentette: „Holnap nem megyek vissza”. Nem tétován vagy könnyörögve, hanem határozottan.

Este hat óra körül hatan – Erika, a feleségem, Éva, az idősebb testvérei Lea, Heidi és Lisa, és én – ültünk a nagy konyhaasztal körül. Amikor az étel tálalva volt, és elkezdtünk enni, Erika vagy én általában az egyik idősebb lányhoz fordultunk: „Mi történt ma az iskolában?”. A tipikus válaszok a „semmi”, vagy csak egy vállrándítás volt. Esetenként egy rövid történet egy osztálytársról, aki valami hülyeséget csinált.

Fürdés. Mindig Éva volt az első, míg a többi lány házit csinált, játszott vagy tévét nézett. Erika megfürdette Évát – ez volt a kedvenc, pazar időtöltése a legkisebb gyermekünkkel. Aztán hallottam: „Készen van”. Ez volt a jel, hogy felkapjam őt – felöltözve, aranyosan, a fiús pizsamájában – és az ágyába vigyem.

Szokás szerint az egyik gyerekkönyvért nyúltam, hogy mesét olvassak neki, amikor felült, és határozottan azt mondta: „Ne azokat, apa. Az összes mesét ismerem. Egy így történt mesét akarok, megígérted!” (Nem „olyant, ami tényleg megtörtént”, csak „így történt”.)

Ez az Éva gyerek annyira más! A testvérei mind szívesen hallgatták ugyanazokat a történeteket, újra és újra. Éva nem! Ő „így történeteket” akar.

Egy pillanatra elvesztettem a fonalat. Néhány évvel korábban közgazdaságtanból doktoráltam, és most nem túl lelkes indianai diákoknak tanítottam a lefelé hajló keresleti görbét, Samuelson tételét és más hasonló ezoterikus dolgokat – biztosan nem olyan történeteket, amikkel ezt a kíváncsi gyereket meg lehetne etetni.

Éva türelmes volt. Látni, hogy tanácstalan vagyok, megpróbált segíteni: „Valami valóban veled történtet, apa.”

Mi történt a harmincöt évem alatt ezen a földön, ami érdekelné ezt a koraérett gyereket?

A hosszú csend mindkettőnket kellemetlenül érintette. Igen, átéltem mindenféle szörnyűséget, de nem beszélhetek róla; ő alig több még egy csecsemőnél.

Éva türelmes maradt. Bízott benne, hogy majd csak előállok valamilyen történettel. Nagy, mélybarna szemei várakozóan meredtek rám, egyelőre a csalódottságnak egy szikrája sem látszott rajtuk.

Úgy döntöttem, hogy egy gyermek változatot mesélek neki arról, hogy miért szöktem el Magyarországról közvetlenül az 1956-os forradalom után.

Nagymama és Nagypapa, a húgom, Kati (aki akkor még csak kilenc éves volt) és én (a gimnáziumot befejezve és az első munkahelyemen) egy kis, távoli országban éltünk, ahol szörnyű volt az élet. Olyan volt, mint egy játszótér, amelyet minden oldalról magas, sötét kerítés vett körül. Nem volt rajta kapu; nem lehetett kijutni. A játszótér őrei megmondták, hogy mit kell és mit nem szabad csinálni. Az őrök rossz emberek voltak, megbüntettek, ha nem tetszett nekik, amit mondtál vagy tettél, vagy csak azért, mert te nem tetszettél nekik.

Éva félbeszakított: „Hogy néztek ki az őrök?”

Amikor „őröket” mondtam, a titkosrendőrségre, a kommunista pártfunkcionáriusokra gondoltam, akik állandóan mindenkit ellenőriztek, és a besúgókra, akik mindenütt ott ólálkodtak. Szünetet tartottam, és elgondolkodtam, hogyan írjam le az „őröket”.

„Elfelejtetted, apa?”

Egy keresztkérdés. Próbára tett, hogy amit mesélek az „így történt”, vagy csak egy újabb szárnyaló fantázia mese, mint amilyeneket az anyjától, a nővéreitől vagy tőlem hallott – már több mint egy éve olvastunk neki lefekvéskor.

Nem! De nem volt mind egyforma. Gondolkodom, melyiket válasszam ki neked.

„Válaszd a legrosszabbat!” – vágta rá.

„Oké, oké. De az egyik őr így volt rossz, a másik úgy volt rossz, a harmadik őr pedig szintén rossz volt, de megint másképp.”

„Válaszd ki azt, aki bántott!” – jött Éva rípostja; alig várta, hogy folytatódjon a történet.

Igazából, Éva, egyikük sem ütött meg. De az egyik „őr” azt mondta nekem, hogy én „rossz családból” származom, mert sem a nagyi, sem a papa nem volt gyári munkás vagy földműves a háború előtt, tehát én is „rossz gyerek vagyok, akiben nem lehet megbízni”.

„Milyen háború?”

Éva tudott a háborúkról, a tévében velünk együtt nézte a háborús híreket Vietnamból. A háború a lányom számára érdekesebb szálnak tűnt, mint az, hogy milyenek az őrök.

Gyerek voltam, alig idősebb, mint te most, amikor egy nagy háborút, a második világháborút vívták, még hozzá hosszú ideig. Mesélhetek neked arról a háborúról, ha kicsit idősebb leszel. De térjünk vissza ahhoz a valódi történethez, hogy hogyan szöktem meg abból a rossz országból, ahol felnőttem, és hogyan jöttem ebbe a jó országba, amit Amerikának hívnak, ahol most élünk, ahol te születted.

Szünet. Nem szakított félbe. Ezt zöld jelzésnek vettem, hogy folytassam.

Egy nap az emberek azon a játszótéren nagyon-nagyon dühösek lettek mindazok miatt a rossz dolgok miatt, amiket az örök mondtak és tettek velük. Az sem tetszett nekünk, hogy bent kellett maradnunk a játszótéren, bekerítve a nagy fekete kerítéssel, ami megakadályozta, hogy átmenjünk egy másik játszótérre, amelyről azt hallottuk, hogy sokkal jobb, ahol azt csinálhatsz, amit akarsz.

Azért mondtam, hogy „játszótér”, Éva, mert az olyan hely, amit ismersz. Valójában nem játszótérrel beszéltem, hanem egy sokkal nagyobb helyről: egy országról. Egy ország akkora, ameddig csak a szemed ellátott, amikor körülnéztél a domb tetejéről, ahová a múlt hétvégén vittünk. Egy ország lehet akkora, mint az összes hely, ahol valaha is jártál, amikor autóval mentünk valahová. Az a hely, amit játszótérnek neveztem, valójában egy ország. A világon sok ország van (körülbelül 200), némelyik nagyon kicsi, körülbelül akkora, mint az egyetem kampusza, ahol tanítok; mások nagyobbak, de még mindig kicsik, és vannak nagyon-nagyon nagyok, mint Amerika, ahol mi élünk.

Szóval, ezt a rossz országot, ahol születtem és felnőttem – nagyon messze, az óriási óceánon túl, amin egy hétig tart átkelni hajóval vagy egy napig repülővel – Magyarországnak hívják. Körül van véve több más országgal, némelyik nagyjából ugyanakkora, például az, amit Ausztriának hívnak, de vannak sokkal nagyobbak, például Németország, ahol anyukád született.

Rövid szünetet tartottam. Éva mindig kérdezett valamit, ha valamit nem értett. Csönd volt. Nagy barna szemei egyszerre néztek rám és messzire, feldolgozva az információt.

Egy nap, amikor az emberek nagyon feldühödtek abban a magyar országban, megrohanták a kerítést, áttörték, eltapostak néhány őrt, ünnepeltek és azt kiabálták, „szabadok vagyunk, szabadok vagyunk!”

Éva szemei tükrözték a lelkesedésemet, „szabadok vagyunk, szabadok vagyunk”.

De csak rövid ideig ünnepeltünk. A magyarországi rossz örök vezetője felhívta egy nagyon-nagyon nagy országot, Oroszországot vezetőjét, akinek a saját rossz őrei parancsoltak az orosz népnek, ahogy nekünk is parancsoltak a magyarországi örök. A magyarországi örök főnöke azt mondta az oroszországi vezetőnek, hogy a magyarországi örök bajban vannak, segítségre van szükségük. Igazából, hogy az orosz öröket hívták-e, vagy Oroszország vezetője egyszerűen úgy döntött, hogy Oroszországnak segítenie kell a magyar öröknek, nem tudom biztosan. Mindenesetre ezer és ezer rossz orosz őrgurult be Magyarországra tankokkal és egyéb fegyverekkel, hogy visszaállítsák a rossz magyar örök hatalmát.

„Miért akart Oroszország segíteni a rossz magyar öröknek?”

Mert Oroszországot egy rossz ember vezette. Emlékszel arra a történetre, amit a múltkor olvastam neked egy rossz királyról Franciaországban, aki ellen a parasztok fellázadtak, mert gonosz volt, többek között azért, mert lehetetlenül magas adókat vetett ki rájuk? Ez az orosz főnök olyan volt, mint az a rossz király, aki azt akarta, hogy a szomszédos országokban is ugyanilyen rossz vezető és őrsereg uralkodjon.

„Miért?” – kérdezte Éva.

Hmm. Hogyan magyarázhatnám ezt meg?

Mert egyes embereknek vannak bizonyos elképzeléseik arról, hogy hogyan kellene megszervezni az életet egy országban, egy közösségben, vagy egy családban, olyan elképzeléseik, amelyek különböznek attól, ahogy mások gondolják. Emlékszel, Éva, múlt héten a vacsoránál a nővéred, Heidi mesélt egy tizenéves osztálytársáról, aki gyakran jött az iskolába zúzóadásokkal. Heidi hallotta, ahogy a tanára azt mondta egy másiknak, hogy a gyerek apja rendkívül szigorú, gyakran veréssel bünteti a fiát. Ez az apa valószínűleg bántalmazó volt, ami azt jelenti, hogy élvezte, hogy másokat megver, és szerette, ha félnek tőle, mert ezektől a dolgoktól úgy érezte, hogy erős, irányít. A tanárnő azt mondta, hogy nem tudja, mit tegyen, mert a gyerek nem hajlandó beszélni. Látod, Éva, annak az apának az elképzelése arról, hogy mik legyenek a szabályok abban a családban, nagyon különbözik a mi családunktól, ahol mindig megbeszéljük a dolgokat, ahol lehet, hogy megbüntetünk, ha nem tartod be a szabályainkat, de soha nem verünk meg.

Tehát, ha olyan valaki lesz egy ország vezetője, mint annak a fiúnak az apja – egy diktátor –, gyakran úgy, hogy megöli azokat, akik az útjába állnak, olyan szabályokat hoz az ország számára, amilyenek neki tetszenek. Mivel sok embernek nem fognak tetszeni a szabályai, szüksége lesz egy sereg „rossz örrre”, hogy kikényszerítse a szabályai betartását. Olyan öröket választ, akik sok tekintetben olyanok, mint ő maga, szintén hatalmat akarnak, hogy parancsolgathassanak. Ezeket jól megfizeti, hogy biztosan hűségesek maradjanak hozzá.

Szünet. Nincs kérdés.

Sok magyar harcolt az oroszországi rossz örök ellen. De végül veszítettünk, mert egyszerűen túl nagy volt a rossz sereg, mert a magyar rossz örök csatlakoztak az orosz rossz örökhöz, és mert nekik voltak tankjaik és más nagy fegyvereik, nekünk meg gyakorlatilag semmink.

„Te is harcoltál, apu?”

Nem, nem harcoltam. Nálunk leginkább azok a kevesek harcoltak, akiknek volt fegyverük, azok a magyar katonák, akik a forradalom alatt megszöktek az orosz uralom alól. De ők nem voltak ellenfelei a sokkal nagyobb, tankokkal és géppuskákkal felszerelt orosz seregnek.

„Te is voltál katona, apu?”

Nem, nem voltam. Tizenegy évesen villamosbalesetem volt, és elvesztettem a bal lábamat, így nem kellett bevonulnom a hadseregbe, mint a gimnazista barátainak.

(Az, hogy a bal lábam amputálva volt, és protézist viseltem, nem volt újdonság Éva számára; látta, kérdezősködött róla, többször beszéltünk róla.)

„Mi az a villamos?”

A villamos olyan, mint egy rövid, kis vonat, mint az a hosszú vonat, amit minden nap látunk vagy hallunk elzúgni a kertünk mögött. A villamos általában sárga színű.

Budapest, a magyarországi város, ahol felnőttem, sokkal nagyobb, mint Bloomington; sok-sok sárga villamosunk volt.

„Aztán mi történt Magyarországon?”

Nagy volt a zűrzavar. Az orosz hadseregnek, az orosz rosszfiúknak és a magyar rosszfiúknak sokáig tartott, amíg az országot helyreállították, ahogy a forradalom előtt volt. Látni, hogy a játszóterünket újra bekerítik, hogy a rossz örök visszatérnek, és hogy a dolgok még rosszabbak lehetnek, mint korábban, sokan – sok ezren – úgy döntöttek, hogy kiszöknek az országból, mielőtt a rossz öröknek esélyük lenne újra felhúzni a nagy kerítést. Én is így döntöttem. Olyan szerencsés voltam, hogy Amerikába hoztak, egy nagy repülőgépen.

„Örülök, hogy ilyen könnyen ment, és hogy most itt vagyunk.”

Egyáltalán nem volt könnyű, Éva. Nagyon, nagyon nehéz volt. Először is öt napig kellett gyalogolnom, a csípős novemberi hidegben, a rossz lábam vérzett, mire elértem az osztrák határt. Aztán át kellett kúsznom a vasfüggönyön, betegre aggódva magam, hogy hozzáérek egy aknához, ami felrobban és megöl.

„Mi az a vasfüggöny” – kérdezte Éva álmos hangon.

Néztem, ahogy elalszik. Elhatároztam, hogy ha emlékezni fog a magyar forradalom történetére (reméltem, hogy emlékezni fog, és azt is reméltem, hogy nem fog, és így nem tesz fel nehéz kérdéseket róla), akkor mesélek neki a vasfüggönyről, és arról, hogyan kúsztam át rajta.

Nem felejtette el. Folytattuk az „így történt” meséket, amelyek minden voltak, csak nem gyermekmesék. Onnantól kezdve követte a történetemet, beleértve a holokausztot, hogy milyen családom volt Magyarországon, és a mamája családja a náci idők Németországában. Ezek a történetek folytatódtak, bár egyre ritkábban, és komoly felnőtt beszélgetésekké alakultak át közöttünk, ahogy megtalálta a saját kortársait, akikkel együtt tölthette az idejét. A bizalmas otthoni beszélgetéseink nagyrészt akkor maradtak abba, amikor 16 éves lett (amikor érettségizett, és beiratkozott az IU-ra, ahol – ahogyan minden elsőévesnek kötelezően – bentlakásos volt).

Az alábbi fotó nagyjából akkor készült, amikor az „így történt” mesék elkezdődtek.

29A-13 fénykép. Eva körülbelül két és fél évesen

Forrás: Marer családi album

f. Írás és publikálás. Házasságkötésük után ő és Dan New Yorkban telepedtek le, Dan alsó-manhattani lakásában. Eva az ENSZ-nek kezdett dolgozni – pontosabban az UNICEF-nek (United Nations Children's Fund, az ENSZ Gyermekalapja) – , mint névtelen író, vagyis sem a fotói sem az írásai nem az ő neve alatt jelentek meg.

Eva jelentősebb publikációi között, amelyekben szerzőként szerepel, van egy „Brain-Pain” (Agyfájdalom) című írása, amely a tekintélyes havilap, a *Vogue* magazin 2006. decemberi számában jelent meg. Eva és Dan 2006 júliusában házasodtak össze, így a cikk, illetve annak nagy része már jóval az esküvő előtt elkészült. Azért figyelemre méltó az írás, mert ebben felidézi az őt sújtó két súlyos betegség közül az elsővel kapcsolatos élményeit, a mániás-depressziót, amikor Párizsban élt. Elsősorban a depressziós oldalára koncentrált, vagy azért, mert a bipoláris betegségének a lefelé vezető része biztosan fájdalmasabb volt, mint a felfelé vezető, vagy azért, mert úgy gondolta, hogy a depresszióval való küzdelem érdekesebb lesz az olvasók számára. A *Marie Claire*, a *Worth*, a *Health* és az *Open City* hasábjain is jelentek meg a nevével fémjelzett történetei.

Az alábbiakban a *Vogue* cikkéből idézünk részleteket, főként olyanokat, amelyek betekintést nyújtanak az állapotába és abba, hogyan kezelte azt. De először is a cikkhez mellékelte, Eva-t ábrázoló képről (29A-14 fénykép).

29A-14 fénykép. Eva a Vogue cikkében

Forrás: Ajándék Eva barátjától, Matthew-tól.

A kép a franciaországi Vezelay-ben készült, ahol Eva és barátai Jody Jenkinsnek és Gwen Straussnak, Eva barátainak esküvőjén vettek részt. Eva vállán barátja, Matthew Rose sportzakója látható.³⁷⁹

A részletek:

A kilencvenes évek elején Párizsba költöztem, ami életem legszebb éveinek ígérezett.

Huszonegy éves voltam, frissen végeztem a főiskolán, egy vasam sem volt, de ami hiányzott a pénzből és a kilátásokból, azt a párizsiak számára kedves tulajdonságokkal pótoltam: bájjal, lazasággal és elfogadható francia tudással. ... Többnyire megvalósítottam ambícióimat, és a gondtalan élvezetek felszínén siklottam. Ám semmi, még Párizs csillogása sem tudta elfedni a bennem rejlő szenvedést. ...

A barátaim, akik észrevették, hogy milyen váratlanul váltottam át a parti életéből a csóró életbe, már nem szórakozni hívtak, hanem „beszélgetni”. Tudtam, hogy segítségre van szükségem, de nem voltam hajlandó nyilvánosan összeomlani.

Ma már tudom, hogy az orvosok és a tudósok bebizonyították ... hogy a fizikai fájdalom a depresszió tünete lehet. ... [De] a hírek csak lassan jutnak el a háziorvosokhoz, ami részben megmagyarázza, hogy a depressziós emberek többsége miért nem részesül kezelésben. Szakértők becslése szerint a depresszióban szenvedők több mint 50%-ánál jelentkezik fájdalom, és gyakran ez az

³⁷⁹ Köszönöm Mr. Rose-nak, hogy elmesélte a fénykép és a rajta látható kabát történetét.

oka annak, hogy az emberek egyáltalán orvosi kezelést keresnek. Egyes esetekben a fájdalom annyira dominál a diagnózisban, hogy az alapjául szolgáló depressziót hónapokig vagy akár évekig nem ismerik fel (nekem több évbe telt, mire megkaptam a diagnózist).

A milliárd dolláros kérdés: mi van előbb, a depresszió vagy a fájdalom? Ágyban feküdni hátfájással, attól mindenkinek elmegy az életkedve; az már kevésbé világos, hogy a depresszió hogyan és miért okoz fájdalmat? A tudósok szerint a neurotranszmitterek segítenek az érzelmek szabályozásában. Most úgy vélik, hogy ugyanazok az agyi vegyi anyagok, amelyek miatt levertnek érezzük magunkat, „rádió hangológombként” is működnek, és szabályozzák a test és az agy közötti üzenetek hangerejét. Ha a neurotranszmittereid rosszul vannak beállítva, nagyobb valószínűséggel leszel depressziós – és fájdalmas tüneteket tapasztalsz.

Ahogy a kutatók egyre többet tudnak meg a fájdalom és az agy közötti kapcsolatról, az orvosok finomhangolják a kezeléseket. [A továbbiakban a kezelések fejlődésének leírása következik.]

A betegségem lelki-testi természetével kapcsolatos megérzésem, bár paranoiás volt és naiv, nem volt teljesen téves. Miután visszatértem Párizsból, visszavonultam a szüleim házába Indianában, remélve, hogy senki sem fogja észrevenni megtört állapotomat. Hogy elkerüljem, hogy összefussak bárki ismerőssel, pincérnőként vállaltam munkát egy országút menti kisvendéglőben, három várossal arrébb. A munkatársaim nem kérdezősködtek, úgy tűnt, ők is a saját kiégett életük elől menekültek. ...

Egy nap kiráncigáltam magam a mélységből, csorgott a víz az arcomról, és könnyekben törtem ki. Közel egy éve éltem önkéntes száműzetésben a szüleim házában, és már majdnem feladtam, hogy magyarázatot találjak a folyamatos szorongásomra. ... Valami belső vakságból elherdáltam az adottságaimat és erőforrásaimat, a fájdalmam ellenére túl hiú voltam ahhoz, hogy ezt beismerjem. ... Végiglapoztam a telefonkönyvben a pszichiátereket. ... [Miután többeket kipróbáltam], megállapodtam egy olyan orvossal, akiben megbízhattam, és egy olyan gyógyszerrel, ami működött. ... A diagnózisom bipoláris zavar, vagyis mániás depresszió volt, egy olyan hangulatzavar, amely nagyjából ugyanolyan fájdalomprofilú, mint az unipoláris depresszió, csak több tetőponttal – és több bevehető tablettával.

Nehéz leírni azt a megkönnyebbülést, amit éreztem amikor megtudtam, hogy nem vagyok „őrült” – vagy inkább azt, hogy az „őrültségem” köznap.

Amint végre megtaláltam a megfelelő gyógyszerkombinációt, a lelki gyötrelmeim enyhültek, és ezzel együtt a fizikai kínjaim nagy része is. ... Ma már teljes és produktív életet élek, szoros, egészséges kapcsolatokat ápolok, és nemrég mentem hozzá a férfihöz, akit szeretek.

Apai megjegyzés: A Vogue-béli cikke szép, kerek történetet fest a betegségéről és a gyógyulásról, amit sikerült megtalálnia. Nehogy az olvasó azt a következtetést vonja le, hogy ez a bipoláris betegségnek teljes története, hozzáfűzők néhány kihagyott részletet. A

megjegyzéseimmel semmiképpen sem azt akarom kritizálni, amit Eva írt, csupán két tényre hívom fel a figyelmet:

- Igen, a feleségem (különösen ő) és én észrevettük, hogy valami nincs rendben Evával, amikor visszatért Franciaországból: bipoláris betegségének olyan szélsőséges hullámhegyei és -völgyei voltak, hogy nekünk (valójában Erikának) kellett megszerveznünk számára a „szigorú szeretet” professzionális segítséget.
- Orvosi kúrája – valójában inkább a bipoláris betegségének „kezelése”, mintsem „gyógyítása” lenne pontosabb – és a Dannel kötött házassága között Eva beiratkozott a Columbia Egyetem újságírói karára, és sikeresen megszerezte az mester fokozatot. Az alábbiakban több fénykép dokumentálja az ottani életét.

29A-15 fénykép. Eva egy békés erdőben alkot

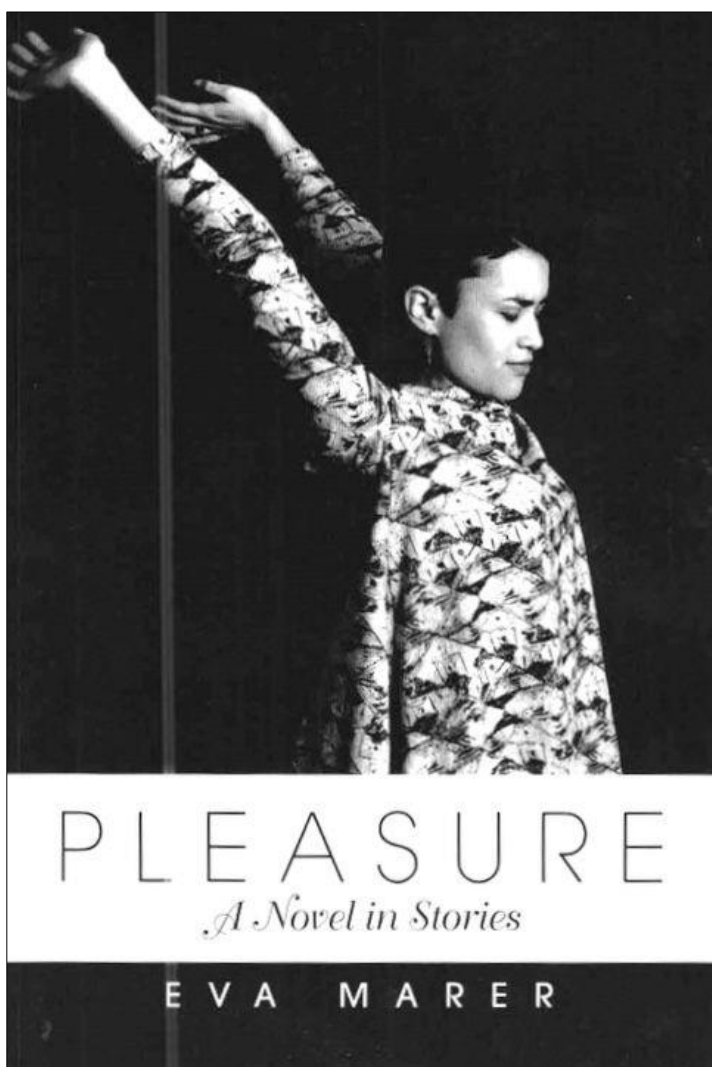
Forrás: Marer családi album

Miközben Eva publikációira koncentrálnunk, lépünk előre az időben egy ide illő történethez. Mindannyian tudtuk, hogy Eva egy „titkos” írói projekten – egy könyvön – dolgozott, amely nagyon izgatta, és tervezte, hogy kiadja. Amikor maga Eva, valamint a családja és a közeli barátai megtudták, hogy halálosan beteg (ami nem függött össze a bipolaritásával), mindannyian beleegyeztünk, hogy hazahozzuk a kórházból, ahol kiváló palliatív ellátásban részesült, hogy Erika (hivatásos ápolónő), valamint az ilyen ellátással foglalkozó szakemberek gondoskodjanak róla. Barátai a világ minden tájáról összegyűltek, hogy meglátogassák. Az egyik beszélgetés, amelyet Éva egy író barátjával folytatott, és amelyet kihallgattam, a következőképpen zajlott: „Tudod, az bánt a legjobban, hogy nem fogom tudni befejezni a könyvemet.”

Eva átadta kéziratát író barátjának, Maxine Swann-nak. Eva halála után Maxine-t bíztuk meg, hogy a mi segítségünkkel fejezze be Eva könyvét, mivel a könyv a Marer családról szólt. Itt egy részletet olvashatnak a *Pleasure: A Novel in Stories (Öröm: Egy regény történetekben)* című könyv *Ultimo* című fejezetéből, amely arra a kártyajátékra utal, amelyet csak a magyarok játszanak, és amelyet gyerekkoromban tanultam meg, és még ma is játszom, 80 évvel később, – három magyar barátommal Budapesten.

A könyvben mindenkinek álneve van. A fejezetben való megjelenés sorrendjében, bár nem mindenki szerepel az idézett részekben:

- Práder István: jómagam
- Gábor: Gustav Bayerle, a nyelvészet és oszmán tanulmányok professzora az IU-n
- Wessely báró: Vázsonyi Bálint, zongoraművész, az IU zenei iskolájának professzora
- Mimi: Eva
- Gertrud: Erika, a feleségem
- Victoria: Barbara, Vázsonyi Bálint felesége
- Adda: Telle, Gustav Bayerle felesége

- 29A-16 fénykép. Eva könyvének címlapja, (Xlibris Corp., 2013)³⁸⁰
Forrás: Marer családi album

³⁸⁰ Éva könyve le lett fordítva magyarra, azoknak a rokonoknak és barátoknak a kedvéért, akik így jobban megértik, mint az angolt. A magyar változat azonban soha nem jelent meg.

István lecsapott egy kártyát. Fogytán volt a türelme. A tőle balra ülő Gábor lassú volt mint a lajhár, és képtelen volt megjegyezni, milyen lapok mentek már ki. Ráncai egész rozmárszerűvé tették ábrázatát. Jobbra tőle báró Wessely egyik cigarettát a másik után szívta, miközben pecsétgyűrűjét mustrálta. Természetesen ott sertepertélt Mimi is a lábuk alatt, nem tudott leszakadni az apjáról.

A lapok különböztek a rendes kártyától: makkok, tőkök és vörös szívek mellett valami szőlőlevélféle díszítette őket. Apja időnként növekvő lelkesedéssel, hevesen gesztikulálva oktatta Mimit a licitre, amiből ő nem sokat értett, ahogy általában a magyarból sem. Az asztal körül járkálva szabadon belepillanthatott mások lapjaiba, ami a többi játékost titokban meglehetősen feszélyezte.

Mindhárom férfi magyar volt, ami nem csoda, hiszen az ultimó (röviden *ulti*) játékhoz elengedhetetlen a magyar nyelv ismerete. Az egyetemi kisvárosban, ahol éltek, meglehetősen aktív magyar élet folyt mondjuk Topeka. Kansashoz képest. A legtöbb helyi magyar azonban István szerint nem számított jó kártyásnak. Ultizni fiatalon lehet megtanulni. A háború előtti időkben István számára a nyugalom egyetlen szigete az ulti volt, aminek fortélyait még apjától és életben maradt nagybátyjaitól leste el. Felnőttként is hosszú időt töltött a lapok forgatásával és a játékhoz elengedhetetlen harmadik személy keresésével. Akárhányszor a fülébe jutott egy idős magyar halálhíre, fájdalmasan sóhajtott: „Már megint elvesztettünk egy ultipartneret.” ...

Mimi újra és újra körbejárta a kártyaasztalt. ... Mimi minden férfi lapjait tanulmányozta. Hét éves kora ellenére már remek pókerarca volt, de mind tudták, hogy ez csupán külsőség: blöffölésre vagy trükközésre képtelen lett volna, hisz a magyar játék fortélyai még felnőtt férfiakat is próbára tettek. Apja vendégei ennek ellenére szorosan magukhoz szorították lapjaikat, ha mögéjük került az emeleti szobában árnyalakként cikázó lány. ...

Az este meglehetősen szokványos ultiestnek ígérkezett. A Wessely és Gábor közötti viszály is háttérbe szorult, csak egy-egy gunyoros megjegyzés lobbantotta fel időnként az indulatokat.

A játék tömve volt politikai áthallásokkal. A figurás kártyák például - legalábbis a felsők - Tell Vilmost idézték, ami 1851-ben, a játék feltalálása idején, nyilvánvaló merényletnek számított Vilmos császár ellen. A játék maga is meglehetősen politikus természetű volt: mindig ketten egy ellen, a szövetségek pedig a legmagasabb bemonrástól függően változnak. Mindig a licitálás nyertese áll a másik két játékoskal szemben. A melletted ülő egyik pillanatban esküdt ellenséged, a következőben már a bűntársad lehet. „Never the same, same, same in this game, game, game” (Soha nem ugyanaz vagy ebben a játékban) – mondogatta István. Ismételte a szavakat, de ez nem dadogás volt, inkább mintha egy teli tár lett volna a szájában, amelyet ratatata, megállíthatatlanul ki kellett ürítenie. ...

Mimi csak a játék alapjait értette. Figyelte az asztal fölött görnyedő három férfit. Ott volt Wessely báró, a több mint százharminc kilós koncertzongorista, akinek hosszú, finom ujjai közt egyik cigaretta a másik után fogyott el. ... Robbanékony ember volt; István szerint pillanatok alatt felkapta a vizet. Sajátos megjelenését görnyedt járása

is fokozta. ... Még összegörnyedve is jóval száznyolcvan centi felett volt, és Pavarottihoz hasonló nagy nőcsábász hírében állt.

Ahogy Istvánnak, úgy a másik két férfinak is megvolt a maga története. Wessely nem lehetett nemes, mert szintén zsidó volt, habár ezt a tényt nem kürtölte világgá. István mégis tudta, mert egy számára már egyáltalán nem meglepő, különös véletlen folytán Wessely és ő gyermekkori játszótársak voltak abban a budapesti bérházban, ahol a háború előtt mindketten éltek.

Wessely nem játszhatott a többi gyerekekkel, mert anyja félt, hogy megsérti a művészujjait, így jobb híján sokatmondó, felsőbbrendű arckifejezéssel figyelte, ahogy azok fociznak. István szerint magas intelligenciája kisebbségi komplexussal és rémes ítélőképességgel párosult. Emlékezete szerint Wessely szüleit Auschwitzban pusztították el, őt magát pedig 1940-ben egy vagyonos nagybácsi menekítette ki Magyarországról a szolgálától hemzsegő Long Island-i villájába. Sosem látta többé a szüleit.

Nyilvánvaló volt, hogy Wessely és Gábor megvetették egymást. A viszály hat héttel a mostani parti előtt kezdődött Gáboréknál, amikor Wessely leülni készült, és Gábor nem éppen finomkodva megkérte, hogy ha egy mód van rá, náluk ne lapítson szét egy széket sem. Wessely azt válaszolta, ilyen ócska bútorokban nehéz feladat nem kárt tenni. Gábor erre azt mondta, legalább a „*dreckig*” (szutykos) füstjét megpróbálhatná másfelé fújni, mire Wessely felpattant, és kikérte magának az antiszemita kijelentést.

Ettől kezdve, hogy elkerülje a zúróket, István vállalta, hogy nála legyen a heti kártyaparti. Még egy füstmentes hamutartóba is beruházott, hogy visszaállítsa a dohányzók és nemdohányzók közötti harmóniát. A delikvens betette a csikket a szerkezetbe, ami hangos berregés közepette magába szívta a füstöt.

Mimi anyja nevetségesnek tartotta férje partnereit, sőt, szánakozva gondolt az egész magyar fajra. Összetartóak a külső fenyegetésekkel szemben, vallotta, de képtelenek kijönni egymással. ...

Gábor a zöld felsővel indult, miután betlit mondott. A zöld király és ász talonban volt; az a két kártya, amit az licit nyertese félretesz, nincs játékban. Gábor elfelejtette, hogy a két magasabb kártya talonban van, és arra várt, hogy a többiek elvigyék az ütést.

Egy perc feszült csönd után Wessely szólt, hogy Gábornak el kell vinnie az ütést, tehát elveszti a bemonrást. „Talán elfelejtetted, hogy a zöld tízes a betliben alacsony lap.” – mondta Wessely, mintha csak egy kisgyerekhez beszélne. Mimi csupán annyit tudott, hogy a betli bemonrása a rossz lapokat hirtelen jóvá változtatja. „Emlékezz, barátocskám – mondta Wessely, – egyet sem üthetsz, mert vesztettél.”

„Mintha nem tudnám!” – morogta Gábor, és a kártyája után nyúlt.

„Nem vehetsz csak úgy vissza egy kijátszott lapot” – mondta Wessely, dallamos hangjában fenyegetéssel.

„A kezem még a kártyán volt” – mondta Gábor.

„Uraim, részemről nincs akadálya az újrakezdésnek.” – mondta István. Habár nem fűlött a foga a vitatkozáshoz sem, elsősorban azt akarta elkerülni, hogy elakadjon a játék.

„Attól tartok, szörnyen káros precedenst teremtenénk, amennyiben engednénk, hogy barátunk kedve szerint vehesse vissza a kártyáit” – folytatta Wessely. – „A szabályok alól való mentesülés csupán nagyra becsült kollégánkat érinti, vagy mindannyiunkat?”

Mimi tapasztalatból tudta, hogy a magyarokból előtörő hirtelen udvariasság a baj előjele. A magyar nyelv szókészlete jókora teret engedett a lovagias fogalmazásmódnak, így mikor valaki hévtől fűtve vette elő gáláns modorát, az csak egy dolgot jelenthetett: párbajt. Gábornak fel kellett vennie a kesztyűt. ...

„Te mocskos, pénzéhes csaló!” – üvöltötte Gábor Wessely torkának esve.

A kártyák sikamlós olajréteg módjára kerültek szét a padlón. Wessely hátralépett, hogy kitörjön Gábor szorításából, mire elcsúszott a piros tízesen. Karjaival hadonászva próbált egyensúlyozni, ám végül mégiscsak hanyattesett, s az asztal széléhez csapódó kezével épp fölborította a füstmentes hamutartót. Mimi, aki hátával támaszkodott a könyvespolcnak, amelyhez az apja rángatta, két reccsenést hallott. Az egyik Wessely pecsétgyűrűje volt. ... A másik reccsenés eredete felől nem volt bizonyos, amíg meg nem látta a kezét szorongató Wesselyt, aki ezt üvöltötte: „A művészujjaim! A művészujjaim!”

Gertrud berohant a szobába. Addigra Wessely felemelte fejét a padlóról, és változatos jelzőkkel illette Gábort, aki kárörvendően szemlélte a romokat, megkönnyebbülve nyugtázva, hogy az adott helyzetben igen csekély az ellentámadás esélye.

„Nem tudjuk felemelni” - mondta Gertrud, aki egy törött ujjra általában rutinmunkaként tekintett volna. - „Hívjuk a 911-et.”

„Igen, hívjátok rendőrséget!” - üvöltött Wessely. - „Feljelentést akarok tenni.”

„Majd megteszed a kórházban” - szólt Gertrud, és átment telefonálni a szomszéd szobába. - „Öt percen belül itt vannak” – mondta, mikor visszatért. - „A feleséged a sürgősségin fog várni.”

„Ez ne jöjjön a közelembe!” - kiabált Wessely, fejével Gábor felé biccentve.

„Nyugodj meg, épp indul” - mondta Gertrud.

„Nem, itt maradok, és segítek a háziasszonynak feltakarítani ezt a rumlit.”

Gertrud szikrázó pillantást vetett rá. - „Már épp eleget tettél” - mondta. - „Jobb, ha most elmész, Gábor.”

„Akkor a jövő héten?” - kérdezte Gábor. Személyes győzelemnek élte meg a helyzetet.

„Köpök rád!” - hörögte Wessely, aki, mint később kiderült, egy hónapra színpadképtelenné vált, amíg a törött ujja össze nem forrt. – „Emberszámba sem veszlek téged, nemhogy azzal a szálnalmas vergődéssel fáraszam magam, amit kártyázásnak hívsz!”

Gábor diadalérzete lelohadt. Nem kellett sok ahhoz, hogy felfedje sebezhetőségét.

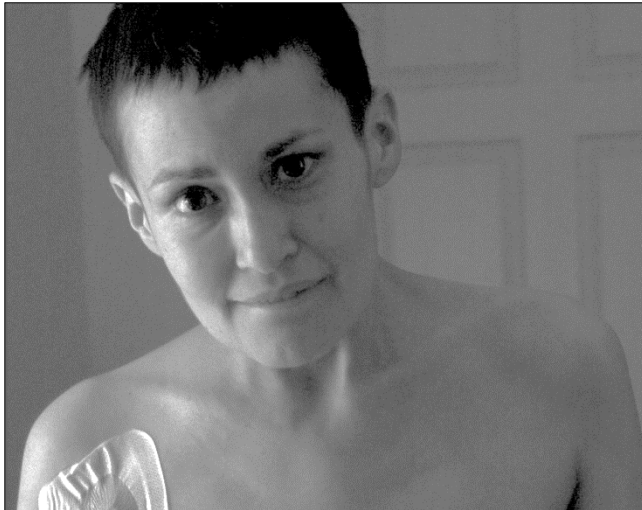
A groteszk hangulatot a közelgő szirénák zaja törte meg. A résnyire húzott függönyök mögül leskelődő szomszédasszonyok gyanúi beigazolódni látszottak: valóban különös dolgok történtek Práderéknél. Később, egymás között, kevés sikerrel próbálták összerakni a történetet, s benne a sietve távozó, görnyedt, gombszemű és a hordágyon kivonszolt, bömbölő, kövér férfi szerepét. Gertrud türelmetlen integetése, mielőtt visszafordult a házba, István sokatmondó távolléte – aki odabent tördelte a kezét szobájuk romjai felett – csak megerősítette a bizonyosságot Práderék különös szokásait illetően. Mindezek ellenére pár nap elteltével a szomszédok újra egyre gyakrabban kopogtattak Mimiék ajtaján, a szemközti kisfiú, aki elvágta a kezét, a vörös hajú ikrek, akik a medencében úszni jöttek, és a káposztasavanyítási tanácsok reményében érkező édesanyjuk, akinek ez, bárhogyan is próbálkozott, sosem lett olyan jó, mint Gertrudnak.

Apai megjegyzések:

- Az idézett részletekben szereplőinek karakterei tökéletesen illeszkednek.
- A kártyaparti minden részlete azon alapult, ahogyan a játékunk valóban zajlott, beleértve a Wessely és Gábor közötti ellenségeskedést és az én türelmetlenségemet, hogy felgyorsítsam a játékot; kivéve a köztük lévő verekedést, ami soha nem történt meg, és természetesen a fizikai harcuk következményeivel kapcsolatos sallangokat.
- Hogy az idézetek hossza kezelhető maradjon, sok gyöngyszemet kihagytam, például Wessely és Gábor otthonának leírását, amikor ott játszottunk; a feleségek, Barbara és Telle jellemét, a férjükkal való kapcsolatukat; és Práderék gyanakvó szomszédait.³⁸¹
- Wessely és Gábor (Bálint és Gusztáv) évtizedekkel ezelőtt meghaltak.

g. Eva „másik” súlyos betegsége.

³⁸¹ Eva könyvének hátulján a fülszöveg így szól: „Mimi édesanyja a Harmadik Birodalom egy meggyőződés nélküli gyalogos sorkatonájának német lánya. Apja koncentrációs táborok túlélőinek magyar zsidó fia. A családot a feldúlt európai múlt szellemei kísértik, ezért egy középnyugati amerikai kertvárosban telepszik le, ahol bármit is tesznek, sosem fognak igazán beilleszkedni.

29A-17 fénykép. Eva utolsó mosolya

Forrás: Férje, Dan albumából

1998-ban petefészekrákot diagnosztizáltak nála, amelyet az askenázi génmutáció okozott. Akkor még nem volt rá gyógymód. Eva nem sokkal a 40. születésnapja előtt hunyt el.

Dan készítette az utolsó, szívszorító fotót Eváról, amint végelgyengülésében felemésztette a halálos betegség. A kép címét szintén Dan adta.

6. Fényképek Eváról

A képgaléria kilenc részből áll. Az egyes részekben belül a képek folyamatos számozással vannak ellátva, mint például I-1, I-2, ... V-1, V-2, és így tovább. A képekhez csak akkor tartozik felirat, ha nem egyértelmű, hogy mit ábrázolnak. A galéria részei:

- I. Eva temetése a Mount Tremper buddhista kolostorban
- II. Férjével, Dannel
- III. Fényképek különböző beállításokban
- IV. Hétköznapi pillanatok a mindennapi életben
- V. A világjáró
- VI. Barátokkal
- VII. A Columbia Egyetem Újságíró Iskolájában
- VIII. Családdal
- IX. Fiatalon és gyermekként

I. Eva temetése a Mount Tremper buddhista kolostorban, New York állam északi részén, 2009.

I-1.

I-2.

I-3. Eva szülei

I-4.

**I-5. Eva temetésén (balról jobbra):
Banu, a barátja, Leah, a nővére, Apja, Christy, a barátja**

I-6. Családi vacsora a barátokkal Eva temetése után, 2009. március

II. Eva férjével, Dannel, különböző alkalmakkor

II-1.

II-2.

II-3.

II-4.

II-5.

III. Eva különböző beállításokban

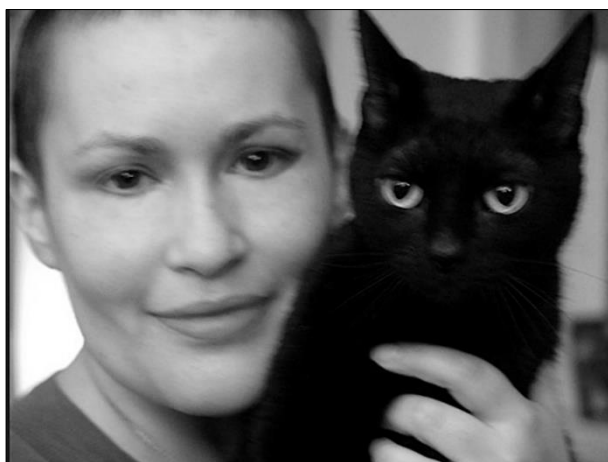
III-1.

III-2.

III-3.

III-4.

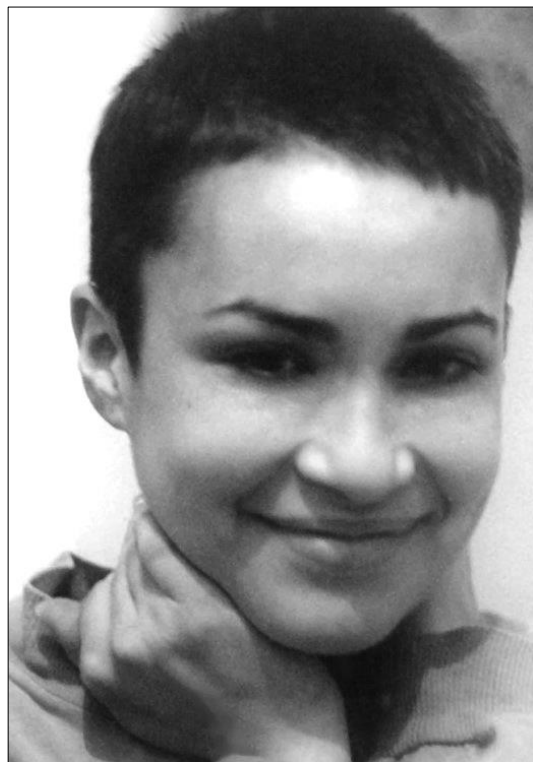
III-5.

III-6.

III-7.

III-8.

III-9.

III-10.

III-11.

IV. A mindennapi élet pillanatai

IV-1.

IV-2.

IV-3.

IV-4.

IV-5.

IV-6.

V. Világjárás

V-1. Heidelbergben apjával, és Schwaier (anyai) nagymamájával a háttérben

V-2. Budapesten látogatóban az öreg és beteg Márer (apai) nagymamájánál

V-3. Még mindig Budapesten

V-4. Egy budapesti étteremben

V-5. Megérkezés Japánba

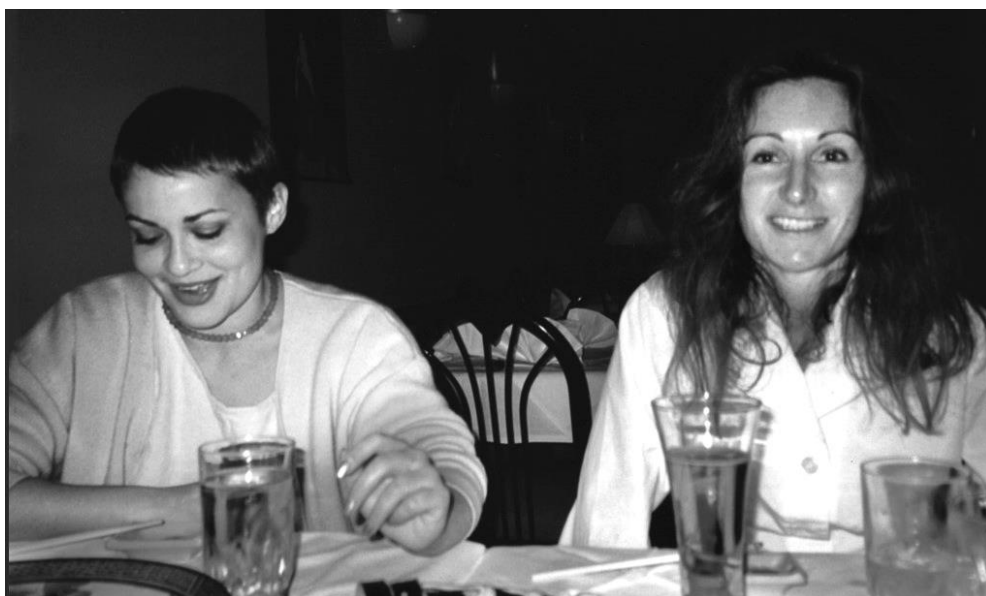

V-6. Japán stílusban ülve

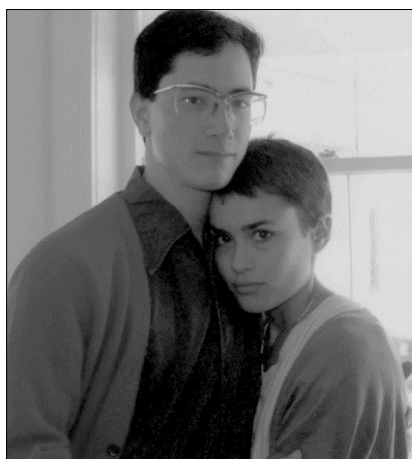

V-7. Egy barátja lányával

VI. Eva a barátaival

VI-1. Ilicával

VI-2. T. W.-vel

VI-3. Amyvel

VI-4. Egy másik barátjával

VII. A Columbia Egyetem Újságíró Iskolájában

VII-1. Spontán performansz

VII-2. Az 1999-es végzős osztály

VII-3. A diplomaosztás napja a szüleivel
és egy tanárjával

VII-4. Kedvenc osztálytársával

VIII. Családjával, különböző alkalmakkor és időpontokban

VIII-1.

VIII-2.

VIII-3.

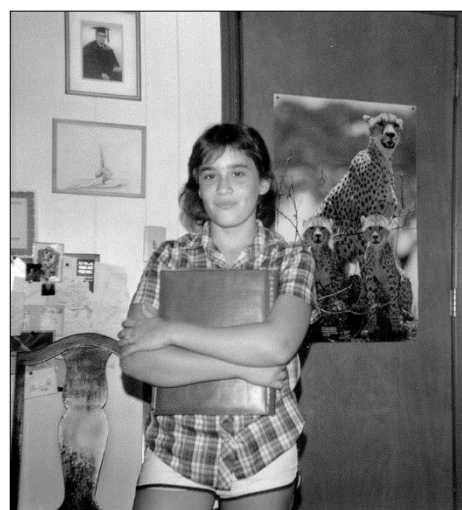

VIII-4.

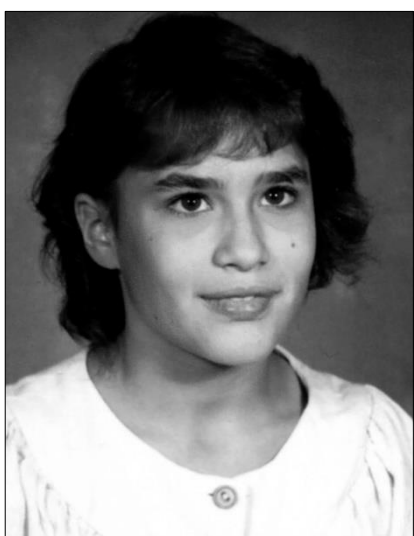
IX. Fiatalon és gyermekként

IX-1. Az 5. osztályban

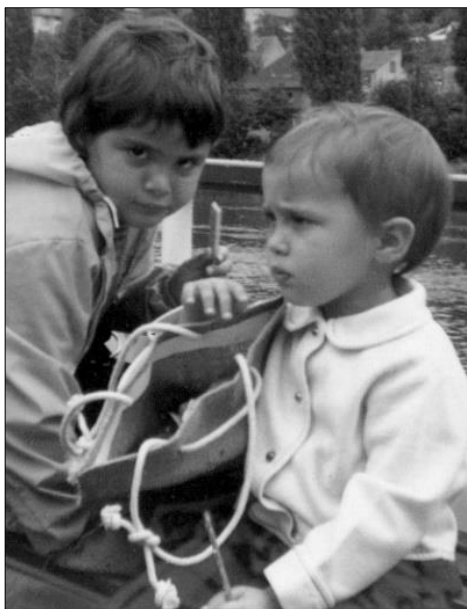
A 7. osztályban

IX-3. Az általános iskola befejezésekor

IX-4. Leah és Eva iskolás korban

IX-5. Megdorgálják egy hajóúton

IX-6. Anyja szoknyájába kapaszkodva

29B. Holokauszt-túlélők leszármazottjai

1. Bevezetés

E fejezet célja, hogy összefoglalja a holokauszt (és más típusú súlyos traumák) hatásának generációk közötti átörökítésével kapcsolatos tudományos bizonyítékokat. Ez a tanulmány a **29A fejezet**, a „Négy lányunk” kísérő tanulmánya, amelynek célja, hogy néhány lehetséges alapot adjon a holokausztnak a lányainkra, különösen a legfiatalabb lányunkra, Evára gyakorolt hatásáról szóló gondolatokhoz.

Mivel e fejezet szerzője nem tudós, még csak nem is a traumák generációk közötti átörökítésének szakértője, az itteni leírás erősen leegyszerűsített, hogy a szöveg a lehető legérthetőbb legyen laikus olvasóink számára. Ugyanakkor a szerző elnézést kér minden szakértőtől, aki esetleg olvassa ezt a fejezetet, ha esetleg – minden bizonnyal nem szándékos – téves állításokat talál az itt említett tudományos művekben.

A 2. szakasz az „utóemlékezet” fogalmának bevezetésével megteremti a fejezet további részének alapját. A kifejezés azt jelenti, hogy egy holokauszt-túlélő gyermeke vagy gyermekei emlékezetébe valamilyen módon bevésődhetnek szüleik holokausztélményeinek bizonyos aspektusai.

A 3. szakasz a poszttraumás stressz szindrómával (PTSD) foglalkozik, egy mentális zavarral, amely gyakran fordul elő a holokauszt-túlélőknél, valamint olyan más csoportoknál, mint például a háborút megjárt veterán katonák. Kitér arra is, hogy mit mondanak a pszichológusok a PTSD felismeréséről a pácienseiknél, rámutatva arra,

hogy e betegség markerei az idők során jelentősen kibővültek, talán nem mindig megalapozottan.

A 4. szakasz a trauma generációk közötti hatásainak orvosilag szerteágazó témáját tárgyalja.

2. Mi az az utóemlékezet?

Az utóemlékezet a második generációnak a születésüket megelőző, erős, gyakran traumatikus élményekhez való viszonyát írja le, amelyeket átadtak nekik, és amelyek saját emlékeiknek tűnnek.³⁸² Különböző körülmények és mechanizmusok befolyásolják, hogy a leszármazottak hogyan élik meg és értelmezik az előző generációk megpróbáltatásait. Az egyik tényező a túlélő szülő(k) és gyermeke(ik) közötti kommunikáció. Két szélsőséges eset létezik. Az egyik az, hogy a túlélő teljesen elutasítja, hogy beszéljen a traumájáról, és megpróbálja védeni a gyermekét vagy gyermekeit. (Megoldatlan vita alakult ki arról, hogy vajon jogos-e, ha a háború utáni generáció azt állítja, hogy a szüleik története rájuk is tartozik.) Ezeknek az elzárkózó szülőknek a gyermekei általában úgy érzik, hogy valami nagyon nincs rendben a családjukban.³⁸³ A másik, hogy szabadon beszél erről, és a lehető legobjektívebben és legteljesebb mértékben válaszol a gyermek(ek) kérdéseire. Egyértelmű, hogy ez utóbbi volt a helyzet Eva és a holokausztot túlélő apja között, ahogy a **29A fejezet** példája mutatja.

Összefoglalásként egy állítás, amellyel a legtöbb, ezen a területen dolgozó tudós, úgy tűnik, egyetért:³⁸⁴

Ami a szüleinkkel, vagy talán még a nagyszüleinkkel vagy az előző generációkkal is történik, az alapvető molekuláris szinten segíthet abban, hogy kialakuljon bennünk az, akik vagyunk, ami hozzájárul viselkedésünkhöz, meggyőződéseinkhez, erősségeinkhez és sebezhetőségeinkhez.

³⁸² Judith Harris, *An Inheritance of Terror: Post-Memory and Transgenerational Transmission of Trauma in Second Generation Jews After the Holocaust* (A terror öröksége: a trauma generációk közötti továbbadása és utóemlékezete a második generációs zsidókban a holokauszt után, The American Journal of Psychoanalysis, 80. évf., 2020), 69-84. old.
link.springer.com/article/10.1057/s11231-020-09233-3

³⁸³ Helen Epstein, *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors* (A holokauszt gyermekei: Beszélgetések a túlélők fiaival és lányaival, NYC: Penguin Random house, 1988).

³⁸⁴ Rachel Yehuda, *Holocaust-Exposure-Induced Intergenerational Effects on FKBP5 Methylation* (Holokauszt-kitettség generációk közötti hatása az FKBP5 metilációra, Biological Psychiatry, 2015. augusztus 15.) doi.org/10.1016/j.biopsych.2015.08.005

3. Poszttraumás stressz szindróma³⁸⁵

A PTSD tudományos alapjainak és klinikai megjelenésének megértéséhez a kulcs a „trauma” fogalma. Jelentős traumát okozó stresszhatás lehet a háborúban való harc vagy a háború szélsőséges hatásainak megtapasztalása. További példák a traumára: kínzás, nemi erőszak, a náci holokauszt, a népirtással szembesülő csoporthoz tartozás, a hirosimai és nagaszaki atombombák, természeti katasztrófák (például földrengések, hurrikánok és vulkánkitörések) és az ember által okozott katasztrófák (például gyárrobbanások, repülőgép-szerencsétlenségek és autóbalesetek). Ezeket tekintik traumatikus eseményeknek, amelyek egyértelműen különböznek az élet normális viszontagságait jelentő fájdalmas stresszhatásoktól, mint például a válás, karrierproblémák, elutasítás, súlyos betegség, pénzügyi problémák és hasonlóak.³⁸⁶ Ez a traumatikus és a hétköznapi stresszhatások közötti különbségtétel azon a feltételezésen alapul, hogy míg a legtöbb egyén képes megbirkózni a hétköznapi stresszel, addig az alkalmazkodóképessége valószínűleg túlterhelődik, amikor traumatikus stresszel szembesül.

A PTSD legtöbbször fizikai hatásokkal jár. Amikor egy ilyen személyt stresszhatás ér, a teste kortizol és adrenalin nevű hormont termel, ami a szervezet automatizmusa, hogy felkészüljön a fenyegetésre adott válaszreakcióra, a „harcolj, menekülj vagy dermedj le” válasz formájában.

A PTSD egyedülálló a pszichiátriai diagnózisok között, mivel nagy jelentőséget tulajdonít a külső traumatikus stresszhatásnak. A PTSD diagnózisa orvosilag csak akkor állítható fel, ha a páciens ténylegesen teljesítette a „stressz kritériumot”, ami azt jelenti, hogy ki volt téve egy traumatikusnak tekintett külső eseménynek.

Természetesen vannak egyéni különbségek a traumával való megbirkózás képességét illetően. Ezért, míg a traumatikus eseményeknek kitett emberek többségénél nem alakul ki PTSD, másoknál a teljes szindróma kifejlődik. Ez vezetett ahhoz a következtetéshez, hogy a trauma, akárcsak a fájdalom, nem csupán egy külső jelenség, amely teljesen objektívnak tekinthető. A fájdalomhoz hasonlóan a traumatikus élmény is kognitív és érzelmi folyamatokon szűrődik át, mielőtt a személy mentális egészségét fenyegető szélsőséges fenyegetésként lenne értékelhető. Így a különböző emberek különböző trauma-küszöbértékkel rendelkeznek; egyesek jobban védettek, mások pedig sérülékenyebbek a klinikai PTSD tüneteinek kialakulására egy traumának való kitettség után.

A jelenlegi meghatározás szerinti PTSD a lakosság 5-10%-ánál fordul elő, és kétszer olyan gyakori a nőknél, mint a férfiaknál.

³⁸⁵ A 3. szakasz nagyrészt Matthew J. Friedman, MD, PhD, *PTSD History and Overview* (A PTSD története és áttekintése, US Department of Veterans Affairs, National Center for PTSD, keltezés nélkül) című cikke alapján készült. ptsd.va.gov/professional/treat/essentials/history_ptsd.asp

³⁸⁶ E szerint a logika szerint az ilyen „hétköznapi stresszhatásokra” adott kedvezőtlen pszichológiai válaszokat PTSD helyett inkább „alkalmazkodási zavaroknak” nevezik.

A PTSD standard orvosi diagnózisa idővel változott, amint azt a pszichiátriai szakma „bibliájának”, a *Classification of Mental and Behavioral Disorders: Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines* (Mentális és viselkedészavarok osztályozása: Klinikai leírás és diagnosztikus útmutató), egymást követő kiadásában bekövetkezett változások is mutatják. A *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (Mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyve, DSM) első kiadása 1952-ben jelent meg.

A DSM-1 a háború utáni Amerikának köszönheti eredetét. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) a második világháború után adta ki az *International Classification of Diseases* (Betegségek Nemzetközi Osztályozása) 6. kiadását (ICD-6), amely először tartalmazott egy fejezetet a mentális zavarokról. Az ICD-6 főleg az Egyesült Államok Veteránügyi Minisztériumának osztályozásán alapult, és 10 kategóriát tartalmazott a pszichózisokra és pszichoneurózisokra, valamint 7 kategóriát a jellem-, viselkedés- és intelligenciazavarokra. Nem sokkal később az Amerikai Pszichiátriai Társaság (APA) kidolgozta az ICD-6 egy változatát, a DSM-et, amelynek első kiadása (DSM-1) 1952-ben jelent meg, és a mentális zavarok első, klinikai használatra szánt hivatalos kézikönyve és glosszáriuma lett. A DSM későbbi kiadásai frissítették a különböző mentális zavarok listáját, tüneteit és ajánlott kezelését.

A legutóbbi kiadás a DSM-5-TR (Text Revision, szöveg felülvizsgálat) 2022-ben jelent meg. Közvetlen elődje, a DSM-5 szolgál a következőkben idézett, a PTSD-re vonatkozó megállapítások forrásául. Előtte azonban meg kell említeni a DSM néhány legsúlyosabb kritikáját – nem konkrétan a PTSD-re vonatkozó alábbi idézett szövegét, hanem a kompendiumét összességében.

Először is, míg a DSM-1 1952-ben 100 mentális betegséget sorolt fel, a DSM-5-TR 500-at! A ma mentális betegségeknek tekintett betegségek hatalmas bővülése annak köszönhető, hogy számos olyan állapotot patologizáltak, amelyeket korábban normális gondolkodásnak, viselkedésmódnak és érzelmeknek ítélték, valamint hogy lazultak a kritériumok, amelyek alapján egy mentális állapotot betegségként diagnosztizáltak. Ezeket a fejleményeket (legalábbis részben) a szerzőknek a nagy gyógyszergyárakhoz fűződő kapcsolatai ösztönözték.³⁸⁷ A ma mentális károsodásnak tekintett állapotok hatalmas bővülése a gyógyszergyáraknak kedvez, mivel az idézett szerző szerint az amerikai felnőttek 46%-a és az amerikai gyermekek és serdülők 20%-a kap olyan mentális zavar diagnózist, amelyre élethosszig receptet kell felírni.

Térjünk vissza a PTSD-re! Ezt a diagnózist csak akkor lehet felállítani, ha a páciens megfelelt az első „stressz kritériumnak”, azaz ki volt téve egy traumatikusnak tekintett eseménynek. Az ilyen kitettséget nevezik **A típusú stressz kritériumnak**. Fontosságban ezután következnek a **B, C és D típusú stressz kritériumok**: betolakodó emlékek (intruzív tünetek, **B**), elkerülés/elhárítás (avoidance/numbing, **C**), illetve felfokozott reaktivitás (hyperarousal tünetek, **D**).

A „**B**”, vagyis a **tolakodó visszaemlékezés kritériuma** a PTSD legjellegzetesebb és legjobban azonosítható tünetegyüttese: a traumatikus esemény évtizedekig, vagy

³⁸⁷ Sarah Fay, *The New DSM Is Coming and That Isn't Good News* (Jön az új DSM, és ez nem jó hír, 2022. február 1.) madinamerica.com/2022/02/new-dsm-coming/

egész életében meghatározó pszichológiai élmény marad, amely képes pánikot, rettegést, gyászt vagy kétségbeesést kiváltani. Ezek az érzelmek az eseményről szóló tolakodó nappali képek, traumatikus rémálmok és a PTSD flashbackként ismert élénk újrajátszások során nyilvánulnak meg. A kutatók ezt a jelenséget felhasználhatják a PTSD tüneteinek laboratóriumi reprodukálására, ha a páciens a traumával kapcsolatos auditív vagy vizuális ingereknek teszik ki.

A „C”, vagyis az **elkerülés/elhárítás kritériuma** olyan viselkedési stratégiákból áll, amelyeket a PTSD-s betegek annak valószínűségét próbálják csökkenteni, hogy traumával kapcsolatos ingereknek tegyék ki magukat, vagy amelyekkel megpróbálják minimalizálni pszichológiai válaszuk intenzitását, ha ilyen ingereknek vannak kitéve. A viselkedési stratégiák közé tartozik minden olyan gondolat vagy helyzet elkerülése, amely várhatóan nyomasztó traumatikus emlékeket idéz elő. Szélsőséges megnyilvánulásában az elkerülő viselkedés hasonlíthat az agorafóbiához,³⁸⁸ tudat alatt talán azért, mert félnek a traumatikus esemény(ek) emlékeivel való szembesüléstől.

A „D”, vagyis a **negatív gondolatok és hangulatok kritériuma** a traumatikus eseménynek való kitettség következtében kialakult, tartósan fennálló meggyőződésbeli vagy hangulati változásokat tükrözi. A PTSD-ben szenvedő emberek gyakran téves ismeretekkel rendelkeznek a traumatikus esemény okairól vagy következményeiről, ami arra készteti őket, hogy önmagukat vagy másokat hibáztassanak. Ehhez kapcsolódó téves értékelés az a gyakori meggyőződés, hogy az egyén alkalmatlanabb, gyengébb vagy tartósan értéktelenebb lett a traumatikus eseménynek való kitettség óta. Vagy hogy a jövővel kapcsolatos várakozások tartósan negatívvá válnak („semmi jó nem történhet velem”, „senkiben sem lehet megbízni”, „a világ veszélyes”, vagy „mindig mások próbálnak majd irányítani”). A PTSD-ben szenvedő emberek sokféle negatív érzelmi állapotot élnek át, például dühöt, bűntudatot vagy szégyenérzetet, és nagyon nehezen tudnak értelmes emberi kapcsolatokat fenntartani.

További, kevésbé jelentős „stressz kritériumok” röviden:

Az „E”, vagyis a **megváltozott reaktivitás kritériumai** közé tartozik az álmatlanság, a szorongásos tünetek, a túlélberség, a könnyen megijedés, ingerlékenység és dühkitörések, amelyek agresszív viselkedésben is kifejeződhetnek, valamint az önpusztító viselkedés, mint például az impulzív cselekedetek, a nem biztonságos szex, a vakmerő vezetés és az öngyilkossági kísérlet.

Az „F”, vagyis az **időtartam kritérium** szerint, a tüneteknek legalább egy hónapig fenn kell állniuk ahhoz, hogy a PTSD diagnosztizálható legyen.

³⁸⁸ Intenzív félelem a nyílt helyeken vagy olyan helyzetekben való tartózkodástól, ahonnan nehéz lehet elmenekülni, vagy ahol nem áll rendelkezésre segítség. Ehhez gyakran társul az egyedüllétől való félelem és a lakás elhagyásának nehézsége.

A „G”, vagyis a funkcionális jelentőség kritériuma azt mondja ki, hogy a túlélőnek jelentős szociális, foglalkozási vagy egyéb aggodalmat kell tapasztalnia a PTSD tünetei miatt.

A „H”, vagyis a kizárási kritérium akkor teljesül, ha a tüneteket nem gyógyszeres kezelés, kábítószer-használat vagy más betegség okozza.

Nincs recept arra vonatkozóan, hogy a különböző diagnosztikai kritériumokból hány tünetnek és melyeknek kell jelen lennie ahhoz, hogy egy személynél orvosilag PTSD-t diagnosztizáljanak. Nem találtam arra vonatkozó megállapítást sem, hogy a trauma után mennyi a legrövidebb/leghosszabb idő ami a PTSD kialakulásáig eltelhet. Ez arra utal, hogy a diagnosztika nagy mozgástérrel rendelkezik. Továbbá, egyik-másik tünet vagy egy kisebb tünetegyüttes megjelenése nem tekinthető bizonyítéknak arra, hogy az azokat tapasztaló személynek PTSD-je van vagy volt.

A fenti stressz-markereket alkalmazva édesanyámra, még laikusként sem gondolom, hogy PTSD-ben szenvedett volna. Ez nem ugyanaz, mintha azt állítanám, hogy nem volt traumája, ami minden bizonnyal volt, hiszen több mint egy évig túlélőként elképzelhetetlenül brutális körülményekkel kellett szembenéznie egy náci koncentrációs táborban (részletek a **9A és 9B fejezetben**). Nem lenne indokolt az a következtetés sem, hogy a 30-as évei közepén anyaként átélt kiterjedt traumás élmények nem járultak hozzá súlyos mentális betegségéhez, többek között ahhoz, hogy az 50-es éveiben bipoláris beteg lett, és mentális állapota idővel olyan súlyossá vált, hogy előrehaladott éveiben elmeegógyintézetbe kellett helyezni.³⁸⁹ Semmi alapja sincs annak a következtetésnek sem, hogy a traumás élményeit nem tudta vagy nem akarta átadni a fiának vagy az unokáinak. A trauma transzgenerációs átadása a következő szakaszban tárgyalandó kérdés.

Arra sincs bizonyíték, hogy Eva apja (aki ezt és a többi fejezetet írja, amelyek a tervek szerint egy többkötetes könyvben fognak megjelenni) PTSD-ben szenvedett volna, annak ellenére, hogy egész életében volt néhány „PTSD-marker”, például az, hogy könnyen megijed bármilyen hirtelen, éles zajra, és hogy felnőttként depresszióban szenvedett, amelyet most már gyógyszeres kezeléssel kordában tart.

4. A trauma generációk közötti hatásai

Sok túlélő gyermekének az az igénye, hogy megértse démonai eredetét – vagy egyszerűen csak megismerje elődjei történetét – erőforrásul szolgál a traumatikus családi történetek kutatásához.

Ez a szakasz nem a verbális, hanem a holokauszt-túlélők és gyermekeik közötti kémiai kapcsolatra összpontosít. A trauma generációk közötti átadásának akár a verbális, akár a kémiai módjáról van szó, keveset tudunk arról az erőről és arról az

³⁸⁹ E fejezet **29A** személyes történetpárjának utolsó, 6. szakaszában, Eva fotógalériájának V-2. tétele anyámat ábrázolja Évával; az idős nő arckifejezése egyértelműen tükrözi a mentális betegségét.

ellenállásról, amely elősegítheti, enyhítheti vagy megakadályozhatja a trauma következő generációra való átadásának kockázatát.

Egy alapos tudományos kutatás kimutatta, hogy a holokausztot túlélők leszármazottjai más stresszhormon-profillal rendelkeznek (más, hasonló korú zsidó felnőttekhez képest), ami egyértelműen hajlamosítja őket a szorongásos zavarokra.³⁹⁰ A túlélőknek alacsonyabb a kortizol szintje (egy olyan hormon, amely segít a szervezetnek a trauma utáni normalizálódásban), a PTSD-ben szenvedőknél még alacsonyabb a kortizol szint.³⁹¹ Ugyanez a kutatócsoport azt is megállapította, hogy a túlélőknek alacsony a kortizolt lebontó enzim szintje.

Az alkalmazkodásnak van értelme: az enzimaktivitás csökkenése több szabad kortizolt tart a szervezetben, ami lehetővé teszi a máj és a vesék számára, hogy maximalizálják a glükóz- és metabolikus-üzemanyagraktárakat – ez optimális válasz a hosszan tartó éhezésre és más fenyegetésekre. Minél fiatalabbak voltak a túlélők a második világháború alatt, annál kevesebb enzim volt bennük felnőttként. Ez a megállapítás összhangban van számos más emberi epigenetikai vizsgálat eredményeivel, amelyek azt mutatják, hogy a gyermek- és serdülőkorban szerzett bizonyos tapasztalatok hatása különösen tartós az egyénekben, sőt néha generációkon átívelően is.³⁹²

Annak érdekében, hogy e fejezet szerzője – és az olvasó is – megértse az epigenetikai vizsgálatok néhány valószínű következményét a túlélő gyermekeire nézve, foglalmazzunk meg újra néhány kulcsfontosságú megállapítást. Esetünkben én vagyok a túlélő, akinek „gyermekkori tapasztalatai [amelyeket a **10A fejezet** foglal össze] mélyreható hatással lehetnek gyermekei életére”.

A holokauszt túlélők leszármazottjai, akár csak a szüleik, általában alacsony kortizolszintűek. Szüleiktől eltérően azonban a normálisnál magasabb a kortizol-lebontó enzim szintjük. Az epigenetikai változások gyakran arra szolgálnak, hogy az utódokat biológiailag felkészítsék a szülőkéhez hasonló környezetre. Ebben az esetben azonban az alacsony kortizolszint és az azt lebontó enzim magas szintjének

³⁹⁰ Tori Rodriguez, *Descendants of Holocaust Survivors Have Altered Stress Hormones*, (A holokauszt túlélők leszármazottjai megváltozott stresszhormonokkal rendelkeznek, Scientific American, 2015. március 1.) scientificamerican.com/article/descendants-of-holocaust-survivors-have-altered-stress-hormones/

³⁹¹ A kortizol a mellékvesék által termelt szteroid hormon. A szervezet a kortizolt a legkülönbözőbb stresszhatásokra válaszul szabadítja fel. A kortizolszint befolyásolhatja az egészséges vérnyomást, az alvás módját, a hangulatot és még sok más. Az egészséges kortizolszint fenntartása érdekében még a normál felnőtteknél is, a tudósok kifejlesztették a kortizol-stressz egyensúlyt szabályozó étrend-kiegészítőket, amelyek növényi kivonatokat kombinálnak a zöld teából származó vegyületekkel. A stresszhormon kortizol megfelelő szintje elősegíti a stresszre adott egészséges választ

³⁹² Az epigenetika annak tanulmányozása, hogy az ember viselkedése és környezete hogyan okozhat olyan változásokat, amelyek befolyásolják az ember génjeinek működését. A genetikai változásokkal ellentétben az epigenetikai változások visszafordíthatóak, és nem változtatják meg az ember DNS-szekvenciáját, de megváltoztathatják, hogy a szervezet hogyan olvassa a DNS-szekvenciát.

kombinációja azt jelenti, hogy a holokausz túlélő(k) gyermekei rosszul alkalmazkodnának ahhoz, hogy maguk is túléljék az éhezést. Ezért ...

... a holokausz túlélőinek sok leszármazottja ... érzékenyebbé válhat a stressz hatásaira [Eva?], és nagyobb a kockázata az időskori anyagcsere-tüneteknek is, beleértve az elhízást ... és az inzulinrezisztenciát, különösen a bőség környezetében [Leah?]³⁹³

A fenti megállapítások alkalmazása az én vér szerinti gyermekeimre, Leah-ra és Evára, pusztán spekuláció. A lányaimnak nem vizsgálták meg kortizol- és kortizolbontó enzim szintjét, így a fenti idézetben szereplő állítások csupán feltételezések, amelyek célja, hogy hipotetikus – de nem teljesen megalapozatlan – példákat adjanak a trauma generációk közötti hatásaira.

Hogy egy, a mi családunkat érintő tényleges példával illusztráljam, alább a **9A fejezetből** idézek egy bekezdést, amely csak egyet mutat be a sok meglepő mód közül, ahogyan egy szülő holokausz-túlélése hatással van a gyermekére:

Egyetlen húgom, néhai Császár Kata (született Márer Katalin) 1947-ben született, tehát három évvel azután, hogy édesanyánkat a ravensbrücki koncentrációs táborba zárták. Húgom – már felnőttként – elment a fogorvosához, aki megkérdezte: „Nem tudja, hogy édesanyja szedett-e valamilyen erős gyógyszert, amikor önnel volt állapotos, vagy esetleg előtte? Látom a nyomát a fogain.” „Fogalmam sincs, de majd megkérdezem anyát”. Megkérdezte, és anyukánk válaszolt: „Ravensbrückben nekünk, nőknek valami szörnyű ízű gyógyszert adtak, hogy ne menstruáljunk.”

30A. Egy 45 év után megtalált barát³⁹⁴

1. Egy testen kívüli élmény

Az 1990-es évek elején meghívást kaptam egy partira, amelyet egy kollégám házasságának megünneplésére rendeztek. A parti Bloomingtonban volt, ahol hosszú ideig az Indiana Egyetem nemzetközi üzleti professzora voltam. Az elegáns partit egy modern, családi házban tartották, alig egy mérföldre a mi házunktól.

Az állófogadás alatt Rita, a házigazda felesége, meghallotta, hogy az egyik vendég – jómagam – magyar akcentussal beszél. Bár Rita soha nem tanult meg magyarul, azonnal felismerte a jellegzetes magyar hanghordozást. Odahívta a férjét, aki szintén magyar származású, hogy bemutasson minket egymásnak.

³⁹³ Rodriguez, id. mű.

³⁹⁴ Örömmel köszönöm meg azt a hatalmas segítséget, amelyet e fejezet „hősnének” unokahúga, Julia Nattan nyújtott azzal, hogy megosztotta a fiatal John Grunwald életéről szerzett részletes ismereteit. Julia segítségével és számos kiváló javaslata nélkül ez a fejezet nem íródhatott volna meg. Köszönet illeti továbbá barátomat, Jürgen Simont is sok kiváló javaslatáért.

Amint kezet fogtam Johnnal, olyan furcsa érzés kerített hatalmába, amelyet sem azelőtt, sem azóta nem tapasztaltam. Mint egy „testen kívüli” élmény: a szoba elkezdett kavarni, és az volt az érzésem, hogy egy másik időben és helyen vagyok – határozottan nem a partin.

2. A magyarázat: visszakerültem 45 évvel azelőttre

Mivel az a személy, akinek bemutatnak, a házigazda volt, üdvözlésképpen kezet nyújtott: „John Grunwald vagyok, örülök, hogy megismerhetem!”.

Amint meghallottam a hangját és megláttam szélesen vigyorgó arc kifejezését – amelyek már gyerekként is a védjegyei voltak – tudtam, hogy ő nem lehet más, mint Jancsi, a legjobb gyerekkori barátom, akit 45 éve nem láttam. Az alábbi 30A-1 fénykép a 6. születésnap bulimon készült, Budapesten, a lakásunk erkélyén.

30A-1 fénykép. A 6. születésnap bulim, 1942

Forrás: Marer családi album

Az első sorban balra ülök, Jancsi közvetlenül mögöttem áll. (A korláthoz legközelebb álló lány a hat évvel idősebb unokatestvérem, Bányász Lili, Lilly Ferenci.)

Jancsi és én akkor már pár éve a legjobb barátok voltunk. Én még csak négy-öt éves voltam, amikor összebarátkoztunk, ő egy évvel idősebb. Akkoriban Leitersdorf Jánosnak hívták; gyerekként Jancsi volt a beceneve.

Hetente többször is találkoztunk. Szeretett átjönni hozzánk a budai, Bimbó utca 5. szám alatti bérház 5. emeletén lévő lakásunkba, mert Anya mindig finomságokkal kínálta. Én pedig szerettem átmenni a szemközti, családi tulajdonban lévő, kétlakásos villájukba, mert ott egy varázslatos kert volt, ahol fára mászhattunk és szórakozhattunk.

A gondtalan gyermekkori világunk azonban hamar eltűnt – és vele együtt a felnőttek normális élete is. Jancsit valamikor 1944 elején láttam utoljára, aztán úgy tűnik, köddé

vált. Az év hátralévő részében és a következőben a családommal együtt a holokauszt-túlélés lehetetlennek tűnő feladatával voltunk elfoglalva.

Ahogy teltek az évek és évtizedek, feladtam a reményt, hogy Jancsit valaha is viszontlátom. Kerestem őt, de Leitersdorf Jánosnak nyoma sem volt.

3. 45 évvel később

A drámai „újráfelfedezésünk” utáni években gyakran találkoztunk. Közös gyermekkori történetünk és barátságunk kiváló alapot szolgáltatott ahhoz, hogy ismét szoros barátságot tartsunk. De mindketten nagyon elfoglaltak voltunk, sokat utaztunk a világ minden táján – John üzleti úton, én tudományos konferenciákra –, így barátságunk n Bloomingtonban nem vált olyan intenzívvé, mint amilyen egyébként lehetett volna.

30A-2 fénykép. Eva lányom megmutatja Erikát Johnnak

Forrás: Marer családi album

A 30A-2 fénykép az 1990-es évek közepén készült, egy másik bloomingtoni összejövetelen, ahol Eva lányunk éppen Erikát, a feleségemet mutatja Johnnak.

4. Annak kiderítése, hogy mi történt Jancsival 1944-ben

Amikor néhány évvel ezelőtt elhatároztam, hogy önéletrajzi könyvet írok, úgy döntöttem, hogy Jancsinak szentelek egy fejezetet – az iránta érzett szeretetből, és mert ő volt a legjobb példa arra, hogy az ember tehetsége hogy bontakozik ki még a legnehezebb helyzetekben is. Sajnálatos módon Jancsi 2011-ben autóbalesetben meghalt (ő vezetett), így nem tudtam őt kikérdezni arról, hogy miért és hogyan tűnt el 1944-ben Magyarországról. Szerencsére Jancsinak volt egy unokahúga, aki Budapesten élt, és amikor

készültem megírni a történetét, ő kedvesen felajánlotta, hogy megosztja velem, amit tud életének néhány hiányzó részletéről.

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot (részletek a 9. és 10. fejezetpárban). Ezt követően a magyar hatóságok egyre brutálisabb lépéseket tettek az ország zsidó polgáraival szemben. Áprilisban mindenkinek kanárisárga csillagot kellett viselnie a felsőruházatán, és a magyarországi zsidók deportálása – a főváros kivételével – megkezdődött, és 1944 júliusára nagyrészt be is fejeződött. A fővárosban élő zsidóknak kijelölt, úgynevezett sárga csillagos épületekbe kellett költözniük, gyakran zsúfoltan, rendkívül nehéz körülmények között kellett élniük.

Az akkor 9 éves Jancsi egy sárga csillagos épületbe, a pesti oldalra költözik édesapjával, Leitersdorf Gyulával, aki bujkál, mert nem akar jelentkezni a kötelező kényszermunkára, amelyre minden munkaképes korú zsidó férfit köteleztek (7B fejezet).

Gyula felesége Grünwald Ilona volt; Jancsi volt az egyetlen gyermekük.

Ilona és első unokatestvére, Zsuzsi, eleget tettek annak a városszerte kifüggesztett hivatalos parancsnak, hogy egy bizonyos korosztályba tartozó zsidó nőknek (ahogyan a férfiaknak is, akár fiatalabbak akár idősebbek a behívott nőknél) három napi élelmiszerrel, „munkaszolgálatra” készen a *Tattersallban*³⁹⁵ kell gyülekezniük. Ott hatalmas tömeg volt, főleg fiatal és középkorú nők (mivel a legtöbb zsidó munkaképes korú férfi már régóta kényszermunkaszolgálatban volt). A lovardában elviselhetetlen volt a helyzet.

Néhány nap elteltével a hangosbemondó bejelenteti, hogy akinek a férje a fronton van, az hazamehet. Zsuzsa, aki még hajadon, él a lehetőséggel, és azt mondja Ilonának: „Olyan káosz van, hogy nem tudnak ellenőrizni”. Ilona fél és nem mozdul. Zsuzsa minden nehézség nélkül hazaér. A munkaszolgálatra való jelentkezési parancs félrevezetés volt, Ilona és sokan mások nyolc hónapig végeztek rabszolgamunkát az ausztriai Lichtenwörth koncentrációs táborában, miután Budapestről erőszakkal oda hurcolták őket. A felszabadító amerikai csapatok megérkezéséig életben maradt, és aznap halt meg tifuszban. Egy unokatestvére, akinek sikerült túlélnie és hazatérnie, találkozott Ilonával a táborban, és tudott a sorsáról.

Jancsi és az apja semmit sem tudott az anyja hollétéről. Ők bujkálnak. Még ha érvényes vagy hamisított papírjaik lettek volna, akkor sem lettek volna biztonságban, úgy kellett bujkálniuk, hogy címről címre költöznek. Végül a pesti Gozsdu-udvar nagy bérház együttesének egyik lakásában kötnek ki. Hallják, ahogy nehéz katonacsizmák trappolnak fel-alá a komplexumban. Jancsi gyorsan kapcsol, letépi az egyik szomszéd bejáratí ajtajáról a piros betűs plakátot: „Figyelem, fertőző betegség!”, és kiragasztja a bejáratí ajtajukra. A csizmák kopogtatás nélkül elkerülik a lakást.

³⁹⁵ A *Tattersall* (Nemzeti Lovarda) Budapest lóversenypályája volt, 1944 tavaszán a városban élő, deportálásra szánt zsidók egyik fő gyűjtőhelye.

Gyakoriak a rendőrök és a fasiszta bandák kiszámíthatatlan razziái, különösen a sárga csillagos épületekben, ahol a lakókat megfélemlítik, kirabolják, sőt meg is gyilkolják, így a zsidók számára kijelölt épületek nem biztonságos búvóhelyek. Jancsi és apja elválnak egymástól, hogy növeljék túlélési esélyeiket. A fiút a család ismerősei bújtatják sorban, egymás után, mindig csak rövid időre, hogy csökkentsék a kockázatot.

1945. január 17-én a Vörös Hadsereg felszabadítja a főváros pesti oldalát, beleértve a gettót is. Februárban a budai oldalt is. A túlélők előbújnak a pincékből és más rejtékhelyekről, köztük a Bimbó út 10. (ahol Leitersdorfék laktak) lakói. Csoda: az épület két lakása nem sérült meg, és a háború utolsó zűrzavaros hónapjaiban nem költöztek be oda idegenek.

Jancsit az ország egyik vezető iskolájába, a fővárostól elég messze lévő sárospataki református internátusba íratják be, és nem vesszük fel újra a kapcsolatot. Csak nemzedékekkel később tudom meg, mi történt akkor.

5. Jancsi mostohaanyát kap; kicsempézik Magyarországról

Az apa, Leitersdorf Gyula gyorsan alkalmazkodik az új helyzethez. Gyakran jár az Úttörő Áruház kávézójába, összebarátkozik az presszóshölgygel, és azon melegében feleségül veszi Magdát. A nő korábban nem volt férjnél, nincs gyereke, boldogan „neveli” a fiút, és élete végéig „fiamnak” szólítja. De a fiúnak ez nem jön be. Jancsi gyűlöli az affektált, negédes, tanulatlan nőt, és a kamasz minden kegyetlen trükkjét megtalálja, hogy ellenálljon neki.³⁹⁶

A megoldás messziről érkezik. 1949 egyik délutánján egy titokzatos férfi jelenik meg Gyula és Magda lakásában: „Üzenetet hozok Grünwald Nándortól (Ilona bátyja, tehát Jancsi nagybátyja, aki jóval a háború előtt elhagyta Magyarországot, és sikeres fűrészáru gyártó és kereskedő üzletember lett). Bizalmatlanok, de az idegen minden keresztkérdésre megfelelően válaszol. „Az önök 14 éves Jancsija holnap reggel a Keleti pályaudvaron kellene, hogy legyen, könnyű ruhadában, turistabakancsban, én fogom várni”. Lázasan tanácskozik Gyula és Jancsi között. A fiú dönt: „Én megyek!” Apja nem ellenkezik. Másnap a titokzatos férfi felülteti Jancsit a vonatra, utasítja, mikor bújjon az ülések alá, és pontosan mikor ugorjon le, nem sokkal azután, hogy a vonat elhagyja Győrt (nem messze az osztrák határtól). Jancsi a megfelelő pillanatban leugrik, és a töltésen több hasonló korú fiataalt is meglát. Egy idegen mutatja nekik az utat egy erdőn keresztül Ausztriába, ahol felszállnak egy Bécsbe tartó vonatra. Az osztrák fővárost is elfoglalta a Vörös Hadsereg. A vonatról leszállva Jancsi azt tapasztalja, hogy senki sem várja. Nála van bécsi kapcsolatának neve és címe, és egy napig bóklászik, keresi őket. Végül meg is találja.

³⁹⁶ Felnevezték azonban, amikor az Egyesült Államokban él, John kedvesen bánik vele, és támogatja őt és rokonait.

6. Kerülőút az USA-ba

Bécsből Párizsba csempészik. Onnan a sors és egy hajó egyenesen az Egyesült Államokba viszi, Nándorhoz. Grünwald bácsi örökbefogadja elhunyt kishúgának fiát (neki és feleségének nincs gyereke). Ettől kezdve a neve John Andrew Grunwald (ékezet nélkül).

Nándor felesége, Lisa beleegyezik az örökbefogadásba, egy feltétellel: John nem lakhat velük. Nándor, részben abból a célból, hogy John minél gyorsabban és alaposabban beilleszkedjen az új hazába, beíratja egy kadétiskolába. A nagybácsi nem gondol arra, hogy a kislány annyi mindenben ment keresztül, nemrég veszítette el az édesanyját, és hirtelen teljesen idegen környezetben találta magát, hogy talán nem katonai kiképzésre, hanem meleg családi környezetre lenne szüksége.

A kadétiskola tiszta kínszenvedés John számára. Folyamatosan sír és könyörög, hogy vigyék ki. Egy év után beiratkozik egy műszaki középiskolába. Gyorsan és könnyedén letesz minden vizsgát, és 16 évesen úgy érettségizhet le, hogy a kadétiskolában és Magyarországon folytatott korábbi tanulmányaiért kreditpontokat kap. Azt mondja, hogy az amerikai iskolákban semmi olyat nem tanult, amivel ne találkozott volna már Sárospatakon.

Nándor elvárja, hogy John a nyári szünetben egy hónapot töltsön a gyárában, hogy unokaöccse megtanulja a szakmát, és idővel átvehesse tőle a munkát. John természetesen eleget tesz ennek, de esze ágában sincs beleragadni a furnérüzletbe. A bloomingtoni Indiana Egyetemen (IU) szerez BS fokozatot, üzleti gazdaságtan szakon. A zene, a képzőművészet, a politika és sok más dolog is érdekli.

Az IU-n John megismerkedik a nála három évvel fiatalabb Rita Tannerrel, aki Bécsből menekült. Ő is szereti a zenét és a művészeteket, és német és olasz szakon tanul. Amikor John végez az IU-n, Ritának még két éve van hátra. 1956. július 14-én, bejelentés nélkül összeházasodnak. Mindkét család felháborodik, mert túl fiatalnak tartják őket, biztos megélhetés nélkül.

Hogy elmeneküljön a családok haragja elől, John Skóciába szökik. Rita időnként odautazik hozzá. Ezt csak egy évig bírják ki. Visszatér Indianába. Vesznek három telket Bloomington környékén, ami még mindig erdő, végül szép házat építenek (ahol évtizedekkel később újra találkozott Johnnal).

Az élet rácsfolt a családjuk aggodalmaira az ifjú párral kapcsolatban. Egy életre hűséges házaspár lettek és maradtak.

7. John olyan üzletbe kezd, amelybe soha nem akart belépni

Nándor 1952-ben, egy üzleti út során, váratlanul, egy svájci szállodai szobában hunyt el. Felesége, Lisa semmit sem tud a faiparról.

Évekig tartó pereskedés után Nándor Grunwald örökösei beleegyeznek, hogy a gyár tulajdonjoga ne rokoni kezekbe kerüljön. A gyár dolgozói azonban ismerték és kedvelték John-t (ne feledjük, a nyarak egy részét ott töltötte). Ráadásul az üzleti világ tisztelte a Grunwald „márkanévet”. Így aztán John észre sem veszi, és hamarosan nyakig van a gyár üzleteiben. És ott is marad haláláig.

Végül John lesz a főnök, népszerű az alkalmazottak körében. A céget 1972-ben 5 millió dolláros üzletből 1992-re 100 millió dolláros vállalkozássá fejleszti. Érett felnőttként nagylelkű emberré fejlődik, aki mindig kész segíteni másokon, talán azért, mert ő maga is sokat szenvedett.

8. A legendás jótevő és sikeres vezető

John hajlama, hogy önzetlenül segítsen a rászorulókon, legendássá vált. A hallott történetek magukért beszélnek. Például egy munkatársától:

Kardiomiopátia okozta pangásos szívelégtelenség miatt kerültem 1996 karácsonyán a kisvárosi kórházunkba. Volt egy fiatal háziorvosunk, akinek nem sok tapasztalata volt a kardiológiában, és bátortalanul azt mondta: „Szívátültetésre lesz szüksége.” Amint John értesült erről, személyesen kért időpontot számomra az indianapolisi IU Medical Centerbe, és megszervezte a céges repülőgépet, hogy Bedfordból Indianapolisba vigyen. Ha John nem avatkozik be, és nem ajánl be az IU Med-hez, valószínűleg ma, 13 évvel később nem lennék itt.

Egy másik történet forrása a cég kisrepülőgépének pilótája, amely John-t és egy kollégáját Dél-Amerikába vitte üzleti útra. Rengeteg ajándékot is vittek magukkal. John humanitárius barátja, egy volt bankár a Mexikóval határos Guatemala egyik dzsungelébe költözött, ahol naponta történtek gerillatámadások, amelyeknek gyakran csecsemők és kisgyermekek voltak az első áldozatai. A humanitárius bankár és guatemalai felesége menedéket épített a dzsungelben, hogy megmentse és meggyógyítsa a kicsiket, és valamicske oktatást biztosítson számukra. Ezt a missziót támogatta John azzal, hogy személyesen vitt használati cikkeket és ajándékokat a gyerekeknek a dzsungelbe telepített előőrsükre.

Szintén beszédesek azok az anekdoták, amelyek John vezetői stílusát szemléltetik. Kollégái szerint a vezetői sikerének titka az volt, hogy „megtalálta a megfelelő embert, megfelelő pozícióba helyezte, és folyamatosan kihívást jelentő feladatokkal bízta meg őket”. Egyik öröksége az emberi erőforrás építése: a gyakornokok, akik nyáron elárasztották a vállalatot, az ügyfelekkel baráti viszony kiépítése, vagy az embereknek a vállalati ranglétrán a termelési szintről fehérgalléros szintre emelése. John örült, ha az emberek felnőnek a feladatukhoz. Egyik módszere az volt, hogy nehéz kérdéseket tett fel beosztottjainak az üzletről, és figyelmesen meghallgatta a válaszokat.

Ugyanakkor Johnnak remek humorérzéke volt, aki szívesen ugratta munkatársait és barátait. Imádott enni, különösen a magyar specialitásokat, például a libamáját, amelyet az Egyesült Államokba csak lezárt konzervdobozban lehetett behozni. De John hozott

magával egy nagy üveg házi sütésű libamáját, sok zsírba ágyazva. Az amerikai vámosok érdeklődtek, hogy mi van az üvegben. Erre ő szemrebbenés nélkül elmagyarázta, hogy ez egy speciális gyógyszer, amely segít az aranyérének kezelésében. Átengedték.

John tucatnyi nyelven tudott káromkodni, beleértve a jelnyelvet is. Kedvence a magyar káromkodás volt. Élvezettel tanította meg a munkatársait magyarul káromkodni. A köszöntőnél használt „Egészségedre!” kifejezés hasonlít egy másik szleng mondáshoz a hím ló anatómiai részletével. Így aztán a magyarok látogatócsoportjainak étkezései során arra ösztönözte egyik munkatársát, hogy magyarul mondjon köszöntőt, Alig várta, hogy a szerencsétlen áldozat elkövesse a nyelvtörő hibát ... aztán megvillantotta hatalmas, huncut vigyorát. Míg egyesek megbotránkoztak, ő a nevetés élére állt, és csak úgy ragyogott a büszkeségtől.

Johnnak és feleségének, Ritának nem volt gyermeke. Az emberek segítése mellett hobbijuk volt az afrikai művészet gyűjtése, amelyek nagy részét az IU Művészeti Múzeumának adományozták. A 30A-3 fényképen a gyűjteményükről szóló könyv látható.

30A-3 fénykép. Afrikai művészet a Grunwald gyűjteményből

Forrás: amazon.com/African-Rita-John-Grunwald-Collection/dp/0253304342

9. Veszély az úton

Gyakorlatilag mindenkinek, aki ismerte, volt egy története a szupergyors, vakmerő vezetéséről. Életének legtöbb területén rendkívül fegyelmezett volt, kivéve az autóvezetést. Néhány év alatt John egy egész irattartó fiókra való gyorshajtási bírságot gyűjtött be. Két jogosítványa volt – egy indianai és egy New York-i. Váltogathatta a

jogosítványokat, ha elvesztette az egyiken lévő összes büntetőpontot, átváltott a másikra, amíg azokat a pontokat is el nem veszítette.

Azt mondta, hogy ő maga is képes lenne tanítani az állami defenzív vezetési tanfolyamon, annyiszor kellett már részt vennie rajta, még akkor is, ha gyakran a cég sofőrjét küldte el maga helyett.

Végül megelégtelt. Levelet írt az akkori elnöknek, Ronald Reagannek, másolatot küldött a kongresszus összes tagjának, amelyben kérte, hogy a sebességhatárítást emeljék 80 mérföld/óra-ra a városokban, és korlátlanul emeljék fel vidéken és az autópályákon. Azt is javasolta, hogy ahelyett, hogy kedves rendőrök osztogatnák a gyorsjáratú bírságokat, és a bűnösnek bíróságra kell mennie magyarázkodni (de szinte mindig megbírságolják), a Közlekedési Hivatal adjon ki előre kifizetett kuponfüzeteket, hogy amikor megállítják gyorsjáratúért, egyszerűen letéphessen egy kupont, átadhassa a rendőrnek, és mehessen tovább a maga útján.

Az a tény, hogy veszélyes sofőr volt, természetesen nem volt vicces azok számára, akiknek vele kellett utazniuk. Alkalmanként azonban még ebből a helyzetből is viccet csinált. A vezető titkárnője így emlékszik:

Tudván, hogy mindannyian borzalmas sofőrnek tartottuk, és hogy egyikünk sem akart az autója első ülésén ülni, amikor egy titkárnapi ebédre tartott, komolyan megkért minket, hogy döntsük el, ki üljön az első ülésen: „Oké, döntsétek el, melyikőtök a leginkább nélkülözhető a cég számára.”

* * *

Szomorú tény, de nem teljesen váratlan meglepetés, hogy John 2011-ben, 76 éves korában autóbalesetben veszítette életét, amikor ő vezetett, és egyedül volt az autóban. Egyszerűen letért az útról és egy tóba zuhant; vagy szívrohamot kapott, vagy megfulladt az autóban. Mindez alig néhány évvel azután történt, hogy nyugdíjba vonult, miután 50 évig odaadóan szolgálta vállalatát és az amerikai keményfa-ipar vezetőjeként.

10. Egy rövid utóirat

Vannak, akik arról álmodnak, hogy hősök legyenek. Vannak, akik azt állítják magukról, hogy hősök. John egyiket sem tette, de az én szememben és sokak szemében, akik ismerték, John igazi hős volt. Egyik eredménye az volt, hogy a saját és a cége javára tudta fordítani a Magyarországon fiatalon szerzett tudását és tapasztalatait, valamint jó hírnevet szerzett a Grunwald névnek az egész keményfa-üzletágban.

Johnnak termékeny és inspiráló élete volt. Mindeközben nem felejtett el nevetni – ami nem volt könnyű a magyarországi tinédzserkorában elszenvedett óriási szenvedések közepette és a súlyos felelősséget viselő felnőttként sem.

Életem során ismerőseim többsége és barátaim egy része az tudományos világban dolgozó kolléga volt. Beszélgetéseik többsége önmagukról és tudományos eredményeikről szólt. Mennyire más, mennyivel érdekesebb és szimpatikusabb volt John! Könnyen és gyorsan tudott jó kapcsolatot kialakítani a legkülönbözőbb kultúrájú, háttérű és anyagi helyzetben lévő emberekkel. Könnyen beilleszkedett bármilyen környezetbe és helyzetbe, képes volt hatékonyan együttműködni a cégének egyszerű helyi dolgozóival éppúgy, mint a kifinomult üzleti világban. Egy példaértékű élet!

30B. Az izraeli-arab konfliktusok szakaszai és a jelenkori antiszemitizmus

1. Bevezetés

Trilógiám 2. kötetének ezen utolsó fejezete nagyrészt az első számozott fejezet (**13B**) folytatása. A két fejezetet azért nem egyesítettem, és nem is helyeztem egymás mellé, mert a döntés, hogy itt elsősorban újra az izraeli-arab kapcsolatokra helyezem a hangsúlyt – és ezért jelentősen lerövidíttem a jelenkori antiszemitizmus tárgyalását –, nem sokkal a kötet nyomdába kerülése előtt született meg. Így már túl késő volt a kötet átszerkesztéséhez.

A fejezet újragondolásának szükséges volta abból a sok kérdésből fakadt, amelyekre magam sem tudtam választ adni, amikor megpróbáltam jobban megérteni a Közel-Keleten zajló viharos eseményeket. És ha a magam részéről – aki már járt Izraelben, és több ország, köztük Izrael tekintélyes kiadványait olvasva követte a híreket – tanácstalan voltam, akkor feltételezem, hogy sok olvasóm is az lenne.

Örömmel állapítom meg, hogy a **13B fejezet** Izraelről szóló részei és e fejezet Izraelről szóló részei nemcsak kiegészítik egymást, hanem mindegyik önállóan is megállja a helyét. A **13B fejezet** főként a második világháború előtti, alatti és közvetlenül utáni fejleményeket tárgyalja. Öt szakasza foglalkozik a Palesztina-Izrael kérdéssel: A Palesztinába kivándorló zsidókkal; Izrael meglepő megalapításával (ami Sztálin kezdeményezése nélkül nem történt volna meg); hogyan vált Izrael rendkívül innovatív és fejlett orszaggá; Izrael politikai rendszerével és a rendszer válságához vezető problémákkal; valamint egy rövid rész, amely megemlíti Izrael jelenlegi háborúját arab szomszédaival.

Ezzel szemben ez a fejezet megpróbálja megvilágítani az izraeli-arab háború legfontosabb aspektusait, amelyeket az átlagolvasó tudni szeretne erről a hihetetlenül összetett, jelenkori konfliktusról.

A 2. szakasz Izrael és a környező területek térképét mutatja. Valahányszor szóba kerül valamelyik konfliktus a sok közül, amelyet Izrael valamelyik vagy egyszerre több szomszédjával vívott, mindig hivatkozom erre az „anyatérképre”. A **30B-1 térkép** azért is szerepet kap, hogy felhívja a figyelmet a konfliktusokban érintett

területekre használt különböző földrajzi kifejezésekre; egy-egy adott területre néha még az izraeli frakcióknak is saját elnevezései vannak.

A 3. szakasz az Izrael számára fontos tengersizorsókra fókuszál.

A 4. szakasz az arab-izraeli konfliktus részletes kronológiai összefoglalója, amely az elmúlt évszázad 21 legjelentősebb eseményét sorolja fel, többségükben térképekkel illusztrálva.

Az 5. szakasz a Hamász és Izrael között a Gázai övezetben jelenleg zajló szörnyű katonai konfliktus egyik következményét tárgyalja. Felhívja a figyelmet a globális antiszemitizmus erősödésére, válaszul arra a sok halálesetre, sérülésre és másfajta szenvedésre, amelyet palesztinok milliói kénytelenek elviselni a Gázai övezetben, mivel Izrael hidegvérű bosszút áll a Hamász 2023. októberi, Izrael elleni meglepetésszerű támadásáért, amely gyilkosságokkal, nemi erőszakkal és számos túszejtésével járt.

2. Az „anyatérkép”, a környező területek térképei, és azok többirányú hasznossága

Az alábbi **30B-1 térkép** az „anyatérkép”, mert ebben a fejezetben többször hivatkozom rá a kifejezések magyarázatához és az izraeli-arab konfliktusok helyszíneinek azonosításához.

Palesztina gyakran említett földrajzi terület. Ez az, amit a Biblia Kánaánnak vagy Szentföldnek nevez. A 30B-1 térképen látható, hogy ez az a terület, amelyet nyugaton a Földközi-tenger, keleten a Jordán folyó, északon Izrael libanoni határa, délen pedig a Negev-sivatag határol, egészen annak déli csücskéig, ahol eléri az Akabai-öböl legészakibb peremét. (A térképen nem szerepel az öböl legészakibb pontjánál fekvő Akaba városa.)

30B-1 térkép. Izrael, Palesztina és arab szomszédjaik 2024-ben

Forrás: cdn.britannica.com/13/80713-050-A34B8B55/israel-bee-country-map.jpg

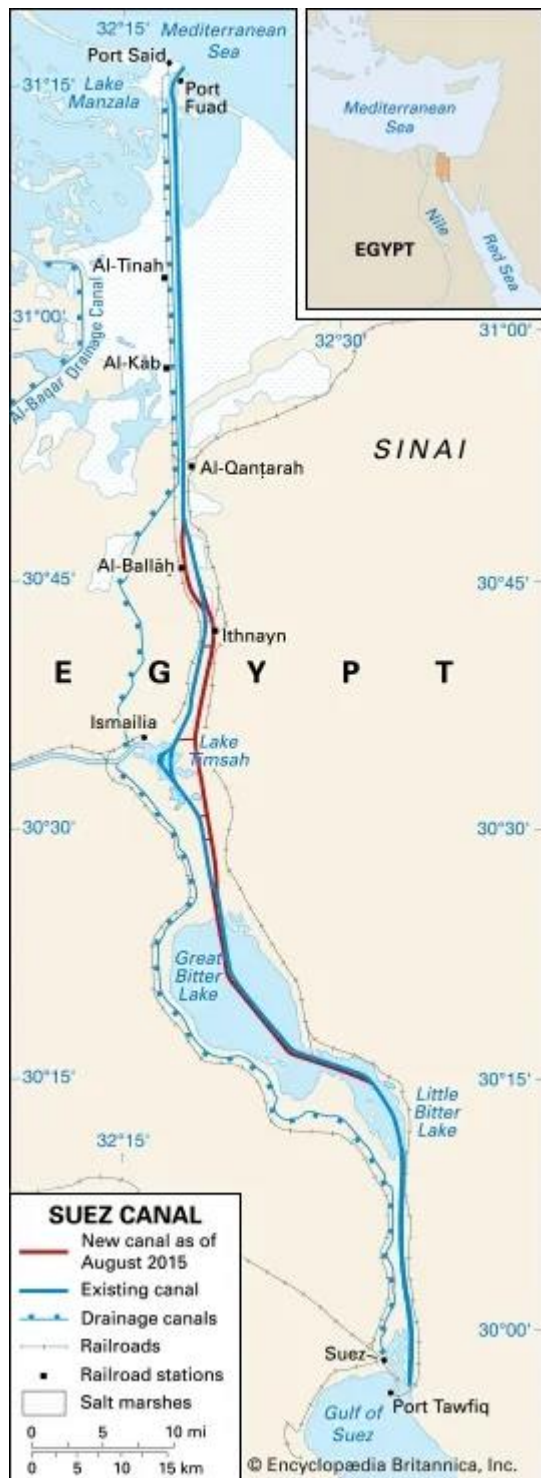
A **30B-2 térkép** az Akabai-öblöt ábrázolja, amely a Tiran-szoroson keresztül cserél vizet az északi Vörös-tengerrel, valamint az általa érintett szárazföldi területeket. A vízáramlás iránya az évszakok szerint változik. Hogy ezt a térképet összekapcsolja az előzővel, keresse meg a **30B-2 térképen** Elat izraeli várost, amely közel van ahhoz a ponthoz, ahol Izrael az Akabai-öblöt az öböl legészakibb pontján érinti. Erre a térképre a fejezet későbbi részében is hivatkozni fogok, mert a Sínai-félszigetet és a Vörös-tenger felől Izraelbe vezető vízi bejáratot mutatja.

30B-2 térkép. Az Akabai-öböl, a Szuezi-öböl és a Vörös-tenger

Forrás: worldatlas.com/gulfs/gulf-of-aqaba.html

A **30B-3 térkép** központjában a Szuezi-csatorna áll, egy vízi út, amely észak-déli irányban fut az egyiptomi Szuezi-szoroson keresztül, tengerszinten kötve össze a Földközi- és a Vörös-tengert, és elválasztva az afrikai kontinenst az ázsiaiattól. A csatorna biztosítja a legrövidebb tengeri útvonalat Európa és az Indiai- és a Csendes-óceán nyugati része körülött fekvő országok között. A világ egyik legforgalmasabb hajózási útvonala. A csatorna 193 km hosszan húzódik az északi Port Said és a déli Szuezi városok között, Port Saidtől északra, a Földközi-tengerbe vezető kotort megközelítő csatornákkal, Szueztől délre pedig hasonló kotort csatornákkal, amelyek a Szuezi-öbölbe való bejutást biztosítják. A csatornát megnyitása óta többször bővítették; legutóbb 2015-ben (lásd a térképet), ami lehetővé tette a csatornán a kétirányú forgalmat.

30B-3 térkép. A Szuezi-csatorna

Forrás: britannica.com/event/Suez-Crisis

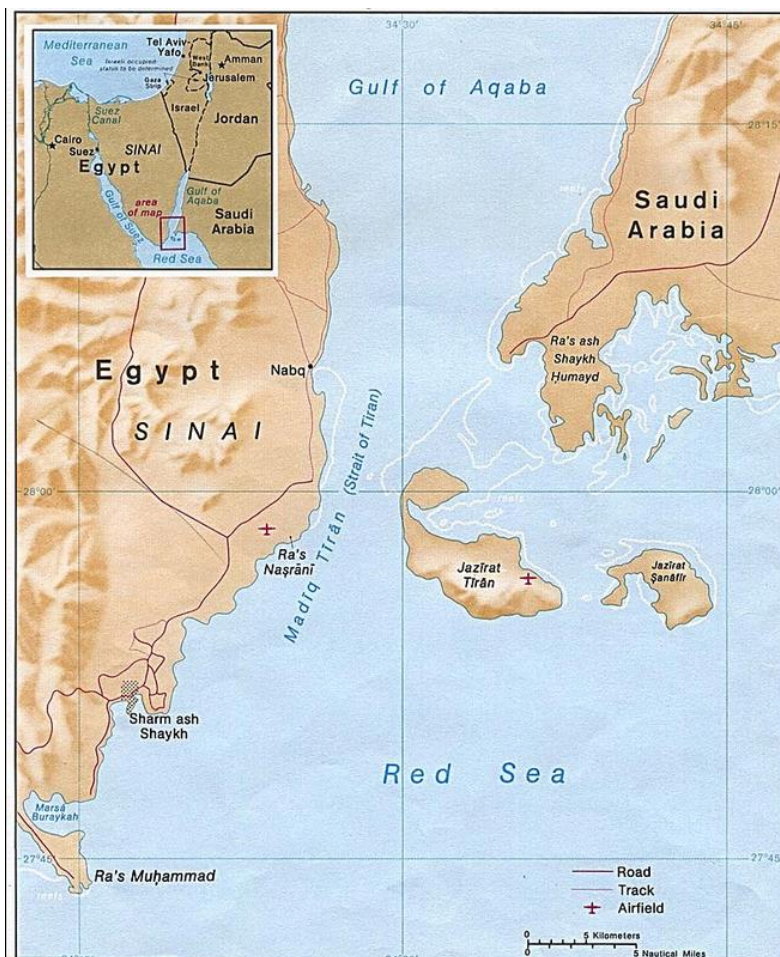
1967 júniusában, a hatnapos háború kitörése után Egyiptom lezárta a Szuezi-csatornát, amelynek tulajdonosa és üzemeltetője volt, és 8 évig, 1975 júniusáig zárva tartotta, nagy részében a csatorna keleti partjáig nyúló Sínai-félsziget izraeli megszállása miatt.

3. Izrael számára fontos tengerszorosok, amelyek több háborút okoztak Egyiptommal

A Szuezi-csatornán kívül egy másik, Izrael számára létfontosságú fojtópont a Tiran-szoros (a **30B-2 térképen** nincs megnevezve), amely az Akabai-öböl déli végénél található, ahol a Vörös-tengerhez csatlakozik.³⁹⁷ A Tiran-szoros a Sínai-félsziget (Egyiptom) és az Arab-félsziget (Szaúd-Arábia) közötti keskeny tengeri átjáró neve. A Tiran-szoros(oka)t magában foglaló nagyobb területet az alábbi **30B-4 térkép** mutatja.

Az Egyiptom és Szaúd-Arábia közötti szigetek között két olyan átjáró van, amely nagyon nagy hajók számára alkalmas. A legnyugatibb, 5-6 km széles szoros felett a **30B-4** és a **30B-2 térképen** is látható egyiptomi Sharm El Sheikh város gyakorolja a felügyeletet. A tengerszoros két átjárója elég mély ahhoz, hogy nagy hajók számára is hajózható legyen. A mélyebb „Enterprise” átjárót egyes számban „Strait” néven említik, míg a mindkét átjáróra utaló idézetekben „Straits” néven szerepel. Az Egyiptomhoz és Szaúd-Arábiához közeli terület többi része nagyrészt sekély, vagy zátonyok akadályozzák a nagy hajók áthaladását.

³⁹⁷ Ebben az összefüggésben a „szoros” bármely keskeny (természetes vagy mesterséges) vízi útra utal, amely két szárazföldi terület között húzódik.

30B-4 térkép. A Tiran-szorosok (Straits of Tiran)

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Straits_of_Tiran

A Tiran-szorosok (30B-4 térkép) Izrael számára csak 1956 óta, az Elat (Eilat) kikötőjének elkészülte óta bírnak létfontosságú jelentőséggel, mivel a Vörös-tengerről érkező tengeri importjának itt kell áthaladnia, hogy bejusson az Akabai-öbölbe, amelyen a nagy hajók egészen északra, az izraeli kikötőváros, Elat (30B-2 térkép) eléréséig közlekedhetnek. A Tiran-szorosok egyiptomi lezárása volt az egyik oka több arab-izraeli háborúnak, amelyekről alább lesz szó.

Egyiptom egyike volt azoknak az arab országoknak, amelyek a függetlenné válás után lerohanták Izraelt, és ezzel kirobbantották az 1948-as arab-izraeli háborút. Bár Izrael győzött, 1949-ben Egyiptom lezárta a Szuezi-csatornát, valamint a Tiran-szorost minden izraeli hajó elől. A feszültség egyre nőtt, ahogy Egyiptom fokozatosan megerősítette Izrael blokádját, ami az 1956-os szuezi válságban csúcson sodródott ki, amelynek során Izrael megszállta az egyiptomi Sínai-félszigetet (mindegyik fenti térképeken látható) hogy kikényszerítse a blokád alá vont vizek újbóli megnyitását, és hogy támogassa az Egyesült Királyság és Franciaország erőfeszítéseit a csatorna visszaszerzésére Egyiptomtól, miután Gamal Nasszer egyiptomi elnök államosította azt.

Az 1960-as évek közepén Egyiptom újabb blokádot vezetett be Izrael ellen, amely kijelentette, hogy minden ilyen intézkedés *casus belli* lenne. A blokádot az 1967-es hatnapos háborúhoz vezetett, amelyben Egyiptom ismét vereséget szenvedett, és Izrael elfoglalta a Sínai-félszigetet és más arab területeket. A Szuezi-csatorna nyolc évig, 1975-ig zárva maradt.

1973-ban Egyiptom megpróbálta erőszakkal visszafoglalni a Sínai-félszigetet, ami kiváltotta a jom kippuri háborút, amely szintén Izrael győzelmével végződött.

1979-ben Egyiptom lett az első arab ország, amely elismerte Izraelt, amely ezután kivonta fegyveres erőit a Sínai-félszigetről. Cserébe Egyiptom szabad hozzáférést biztosított az országnak a Szuezi-csatornához, és beleegyezett, hogy jó kapcsolatokat épít ki Izraellel, ami egészen addig tartott, amíg Izrael 2023 végén átfogó megtorló támadást hajtott végre az egész Gázai övezetben, amely 2024-ben folytatódott, megbosszulva, hogy a Hamász 2023 októberében Gázából izraeli területre irányuló támadása során izraelieket gyilkolt meg és ejtett túsul.

4. Az arab-izraeli konfliktus kronológiai összefoglalása³⁹⁸

1. 1922-ben Nagy-Britannia mandátumot kap Palesztina ellenőrzésére.

A Népszövetség (az ENSZ elődje) megbízást ad Nagy-Britanniának Palesztina mint nemzetközi terület irányítására.

2. Az arab felkelés Palesztinában.

1936-ban zavargások törtek ki a brit mandátumú Palesztinában a Nagy-Britannia Balfour-nyilatkozatát követő növekvő zsidó bevándorlás miatti frusztráció közepette.³⁹⁹ 1939 nyarára a felkelést elfojtották, de Nagy-Britannia később zsidó lázadásokkal nézett szembe, amelyek ellenezték az Egyesült Királyságnak a Palesztinába irányuló zsidó bevándorlás megállítására irányuló katonai kísérleteit. A második világháború után az Egyesült Királyság átadta a problémát az ENSZ-nek, amely megszavazta a terület felosztását.

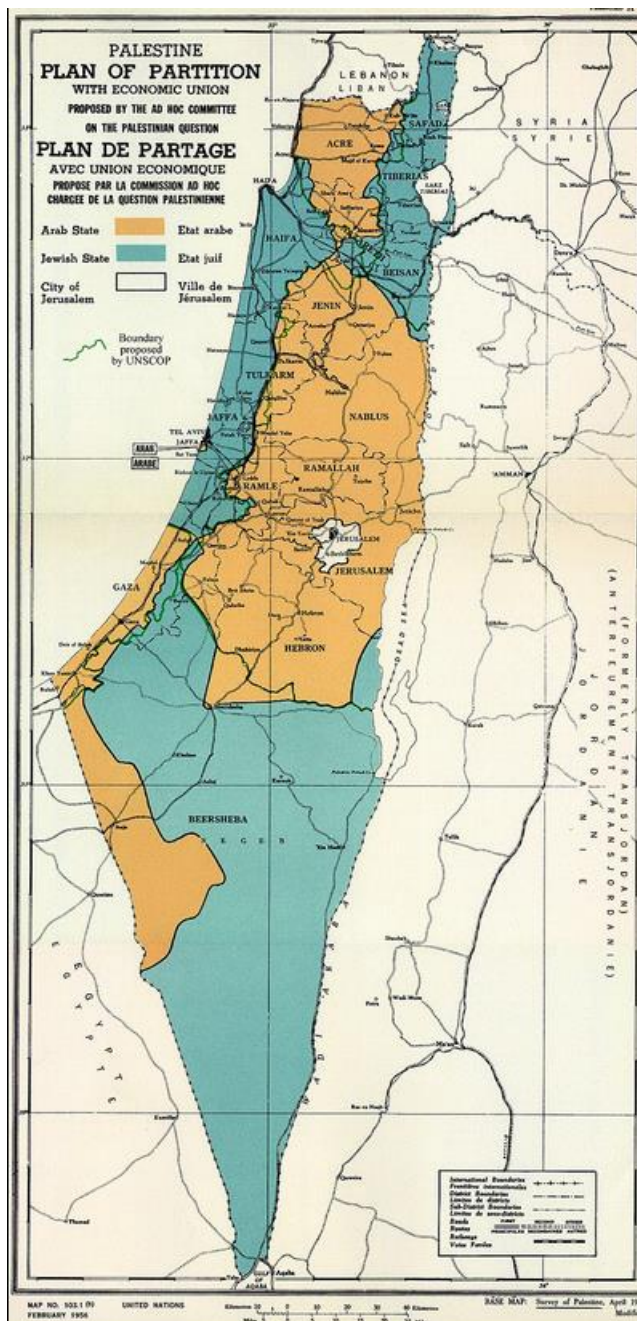
3. Az ENSZ terve Palesztina felosztására.

Az ENSZ Közgyűlése 1947. november 29-én határozatot fogadott el egy független arab állam, egy független zsidó állam és egy különleges, Jeruzsálem és Betlehem körüli, nemzetközi ellenőrzés alatt álló terület létrehozásáról, amint azt a **30B-5**

³⁹⁸ Az ebben a fejezetben található információk nagy részének forrása a The Economist 2023. november 20-i, *The A to Z of the Arab-Israeli Conflict (Az arab-izraeli konfliktus A-tól Z-ig)* című cikke. Még részletesebben, jól dokumentálva, megtalálható az en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_the_Israeli%E2%80%93Palestinian_conflict című lapon.

³⁹⁹ Az 1917. november 2-án kiadott, Arthur Balfour brit külügyminiszterről elnevezett nyilatkozat, amelyben Nagy-Britannia támogatását fejezte ki „a zsidó nép nemzeti otthonának Palesztinában való létrehozásához”

térkép mutatja. Az arabok a tervet igazságtalanságként utasították el, többek között azért, mert Palesztina 56%-át juttatta a zsidóknak és 42%-át az araboknak (2%-ot egyiküknek sem), noha Palesztina arab lakossága kétszerese volt a zsidókénak.

30B-5 térkép. Az ENSZ javaslata Palesztina felosztására.

A zöld a zsidóknak, a barna az araboknak szánt terület, a fehér pedig nemzetközi terület.

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Partition_Plan_for_Palestine

4. Izrael megalakul.

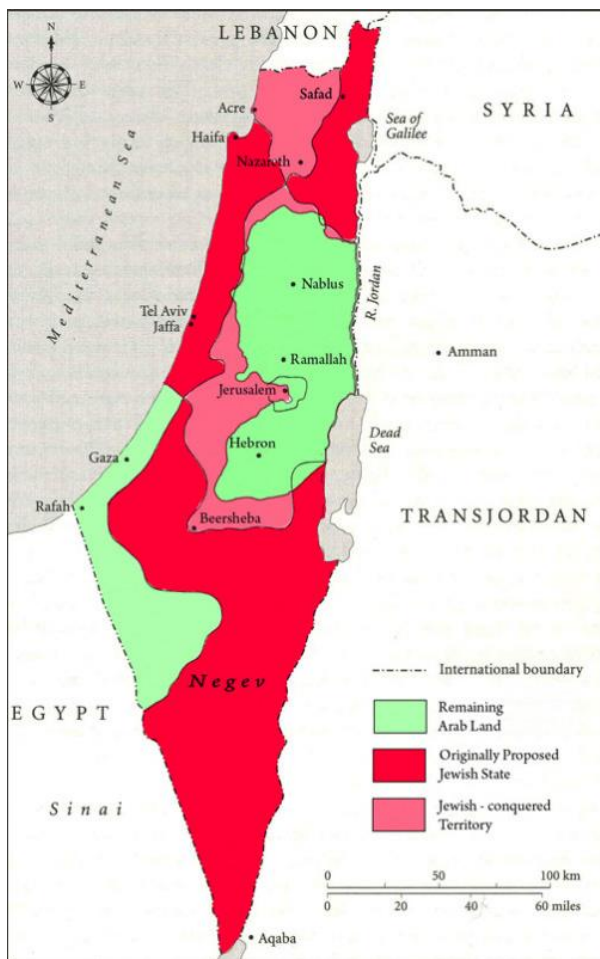
A fent említett 1947. november 29-i ENSZ-határozatra hivatkozva (a szovjet-orosz támogatás szokatlan körülményét a **13B. fejezet** részletezte), 1948. május 14-én David Ben-Gurion, a Cionista Világszervezet ügyvezető feje, a palesztinai Zsidó Ügynökség elnöke és Izrael első miniszterelnöke 1948. május 14-én kimondta Izrael állam

megalakulását, amely a brit mandátum éjféltor történi megszűnésével lépett hatályba. Izrael az eseményt a függetlenség napjának nevezi.

5. Függetlenségi háború.

Izrael elnevezése az 1948. május 15-én, Izrael függetlenségének kikiáltása utáni napon, az arab szomszédjai koalíciójának támadásával kezdődő háborúra. (Egyes források szerint a háború 1947-ben kezdődött) A háború végén Izrael megnövelte területét az ENSZ által arab államnak szánt területek egy részével, valamint Nyugat-Jeruzsálemmel.

A háború végén Transzjordánia birtokolta Ciszjordániát és Kelet-Jeruzsálemet, míg Egyiptom Gázát. Az 1948 őszén lezajlott heves harcok eredményeként Gáza két szegmense közül a nagyobbik (a Rafahtól délre fekvő terület, amely a **30B-6 térképen** jobban látható) teljes egészében Egyiptomnál maradt, így Ciszjordánia egyes részein kívül csak egy 40 km hosszú és 6-8 km széles területsáv maradt, ahová a háború miatt kitelepített palesztinok beözönlöttek. Ez a csökkentett terület a Gázai övezet néven vált ismertté, amelynek határait az 1949. február 24-i egyiptomi-izraeli fegyverszüneti megállapodás határozta meg.

30B-6 térkép. Palesztina a fegyverszünet után

Forrás: 1948.org.uk/maps/phased-occupation/2993656

6. A fenti háború arab oldalról.

Az arabok „nakba”-nak, azaz katasztrófának nevezik. Ez a szó kifejezi az első arab-izraeli háborúval kapcsolatos érzelmeiket, mivel úgy tekintik, mint a palesztin haza elpusztításának kezdetét. Mintegy 750 000 palesztin arab menekült el vagy szorult ki otthonából, és többnyire a Gázai övezetben vagy Ciszjordániában kötött ki.

7. A fegyverszünet.

Az első arab-izraeli háború végén aláírt megállapodás. Izrael és az arab államok felosztották Palesztina földjét. Különösen figyelemre méltóak a rózsaszínű területek, amelyek a háború eredményeként Izrael által újonnan elfoglalt területeket jelzik. Jordánia annektálta az ellenőrzése alatt álló, Ciszjordániának (West Bank) nevezett területet, míg Egyiptom fenntartotta az ellenőrzést a Gázai övezet néven ismertté vált terület felett, de soha nem annektálta azt.

Az 1949-es fegyverszünet során meghúztak egy demarkációs vonalat, az úgynevezett „zöld vonalat” (a vonal nem látható a térképen), amely *de facto* határként szolgált Izrael és az arab államok között (az 1967-es hatnapos háborúig). Ez a vonal jelöli ki azt az Izraeltől keletre fekvő területet, valamint Gázát, amelyet a palesztinok jogilag független államként szeretnének megkapni, Jeruzsálemmel mint fővárossal.

8. A szuezi válság.

1956. július 26-án Gamal Abdul Nasszer egyiptomi elnök államosította a Szuezi-csatornát az azt kezelő brit-francia tulajdonú társaságtól; Nasszer le is zárta a csatornát. 1956 októberének végén Nagy-Britannia és Franciaország közös katonai akcióval próbálta visszaszerezni a csatornát. Izrael is csatlakozott, azzal az indokkal, hogy Egyiptom fokozatosan megerősítette a zsidó állam blokádját. Izrael megszállta az Egyiptomhoz tartozó Sínai-félszigetet és Gázát. Eisenhower amerikai elnök felháborodott, hogy a támadásra az ő tudta nélkül került sor, és azért is, mert az zavarta az USA próbálkozásait, hogy az 1956-os magyar forradalom kapcsán rendezze a Szovjetunióval való viszonyát. A világ többi része is erősen bírálta a támadást, ami arra kényszerítette az Egyesült Királyságot és Franciaországot, hogy november 7-én engedélyezzék az ENSZ békefenntartóinak a beavatkozást a konfliktus megállítása érdekében. (Mellesleg ez volt az a nap, amikor elhagytam Magyarországot, amint azt a **16A fejezetben** részleteztem). 1956 decemberében Izrael kivonult a Sínai-félszigetről, 1957 márciusában pedig Gázából is.

9. Az 1967-es hatnapos háború.

Az Izrael északi, szíriai határa mentén egyre fokozódó csetepaték voltak a harmadik arab-izraeli háború közvetlen kiváltó okai.⁴⁰⁰ Miután az arabok azt állították, hogy Izrael csapatokat vonultat fel, Egyiptom mozgósította erőit; kölcsönös védelmi szerződéseket kötött féltucatnyi arab állammal; és követelte az ENSZ békefenntartók kivonását az 1956-os konfliktus izraeli-egyiptomi tűzszüneti vonaláról. Néhány

⁴⁰⁰ Az első arab-izraeli háború 1948-49-ben volt (5., 6. és 7. pont), a második a szuezi válság idején (8. pont).

nappal azután, hogy az ENSZ-csapatok távoztak, Egyiptom lezárta a Tiran-szorost az izraeli hajózás elől; ami Izrael számára *casus belli* volt.

Mivel minden jel egy készülő össz-arab támadásra utalt, június 4-én Izrael meglepetésszerű megelőző csapást mért a Jom Kippur ünnep alatt. Egy briliáns támadás során az izraeli légierő lecsapott a földön állomásozó, félelmetes egyiptomi légierőt, és nagyrészt megsemmisítette azt. Erőei ezután Jordánia, Szíria és Irak gyengébb légierője ellen fordultak, és gyorsan döntő légi fölényt értek el. Ezután Izrael szárazföldi erőit az egyiptomi Gázai övezet és a Sínai-félsziget ellen küldte. Az izraeliek villámgyorsan áttörték az egyiptomi vonalakat a Sínai-félszigeten, napokon belül legyőzték az egyiptomi erőket, így Izrael a Gázai-övezetet és a Sínai-félszigetet egészen a Szuezi-csatornáig uralta. A hatnapos háborúra 1967. június 5-10 között került sor. Izrael döntő győzelme magában foglalta a Sínai-félsziget, Gáza, Ciszjordánia, Jeruzsálem óvárosa⁴⁰¹ és a Golán-fennsík⁴⁰² elfoglalását, megháromszorozva az általa ellenőrzött területet.

10. Fekete szeptember.

1972. szeptember 5-én nyolc palesztin fegyveres, akik a Fekete Szeptemberhez – egy palesztin terrorszervezet militáns ágához – tartoztak, megtámadta az izraeli csapatot a müncheni olimpián a táborukban, 11 sportolót megölve és többeket megsebesítve.

11. Az 1973-as jom kippuri háború.

Egyiptom és Szíria összehangolt meglepetésszerű támadást intézett Izrael ellen október 6-án, a legszentebb zsidó ünnepen, az engesztelés napján.

Egyiptom vissza akarta szerezni a Sínai-félszigetet, Szíria pedig a Golán-fennsíkot, két olyan területet, amelyet Izrael az 1967-es hatnapos háborúban szerzett meg (9. pont). Az arabokat a Szovjetunió állig felfegyverezte (Egyiptom 650.000 fős hadseregének például több száz modern MIG-21-es harci repülőgépet és 2600 tankot adott, Szíriának pedig 2000 szovjet tankot, egyéb halálos fegyverek mellett.⁴⁰³ Izrael végül ezt a háborút is megnyerte, hatalmas veszteségeket szenvedett, részben azért,

⁴⁰¹ Jeruzsálem a keresztények, a zsidók és a muszlimok számára egyaránt szent. Az ENSZ 1947-es felosztási terve szerint Jeruzsálem nemzetközi város lett volna. Az 1949-es fegyverszüneti megállapodásban Izrael és Jordánia kettéosztotta. Keleti felét Izrael az 1967-es hatnapos háborúban elfoglalta, és „örök és oszthatatlan fővárosának” részeként annektálta. A legtöbb ország Tel-Avivban tartja nagykövetségét. Az Egyesült Államok azonban 2018-ban áthelyezte külképviseletét Jeruzsálembe. 2023 végén Guatemalának, Hondurának és Koszovónak is Jeruzsálemben volt a nagykövetsége, és több más ország is bejelentette, hogy nagykövetségét a városba költözteti.

⁴⁰² A Golán-fennsík (**30B-1 térkép**) egy a Galileai-tenger (Genezáreti-tó) feletti magaslat. Izrael a hatnapos háborúban foglalta el Szíriától. Izrael 1981-ben 1800 négyzetkilométernyi területet annektált. A terület 52.000 fős lakosságának mintegy fele drúz arab. Itt található Izrael egyetlen síkközpontja.

⁴⁰³ Heimer György cikke a háború 50. évfordulóján *Keserű diadal: a jom kippuri háború* címmel a Népszavában jelent meg. (nepszava.hu/3210296_kesseru-diadal-a-jom-kippuri-haboru)

mert az IDF (Izraeli Védelmi Erők) felkészületlen volt, félreértette az arab hadseregek készülődéséről szóló jelzéseket, azt pusztán kardcsörtetésnek vélte.⁴⁰⁴

12. Az 1978-as Camp David-i egyezmények.

Az „egyezmények” két megállapodásra utalnak, amelyeket Menachem Begin izraeli és Anvar Szadat egyiptomi elnök Jimmy Carter amerikai elnök közvetítésével a marylandi Camp Davidben lévő elnöki rezidencián tárgyaltak meg. Az egyik megállapodás keretét teremtett az Egyiptom és Izrael közötti szerződéshez, amely hivatalosan is véget vetett a mintegy 30 éve tartó háborús állapotnak. Ez az 1979-ben aláírt szerződés normalizálta a kapcsolatokat, a Sínai-félsziget visszakerült Egyiptomhoz, Egyiptom pedig ígéretet tett arra, hogy nem akadályozza az izraeli hajózást. A másik keretmegállapodás a palesztin önrendelkezés terve volt Ciszjordániában és a Gázában, amely azonban nem valósult meg.

13. Az 1993-as és 1995-ös oslói egyezmények.

1993-ban Izrael és a Palesztinai Felszabadítási Szervezet (PFSZ) által képviselt palesztinok aláírták az első oslói megállapodást, amely egy új szervezet, a Palesztin Hatóság keretében ötéves „próbaidőszakot” írt elő a palesztin autonómia számára Ciszjordániában és Gázában.⁴⁰⁵ A második oslói egyezményt, amelynek értelmében Izrael a megszállt területek egy részén átadta a biztonság fenntartásának felelősségét a Palesztin Hatóságnak, 1995-ben írták alá azzal a szándékkal, hogy a megállapodás öt éven belül tárgyalásos kétállami megoldáshoz vezet. Az oslói megállapodások azt jelentették, hogy a PFSZ elismerte Izraelt, Izrael pedig a PFSZ-t ismerte el a palesztin nép képviselőjeként. Az évtizedek óta tartó ellenségeskedés háttérében álló bonyolult helyzet azonban kisiklatta a kétállami megoldásról való megegyezés folyamatát, így ez – más vitás kérdésekkel együtt – megoldatlan maradt.

14. Az 1980-as évek végének és a 2000-es évek elejének intifádái.

Az „intifáda” kifejezés az arab „megráz” igéből származik. A palesztinok által Ciszjordánia és a Gázai övezet izraeli megszállása ellen folytatott harcokat jelenti. Az első intifáda főleg sztrájkokat és ködobálást jelentett; a második intifáda során a palesztinok fegyveres támadásokat és öngyilkos bombamerényleteket követtek el izraeli buszok és éjszakai klubok ellen, és minden alkalmat megragadtak, hogy kárt okozzanak Izraelnek.

15. Két rövid háború Izrael és Libanon között (1982 és 2006).

1982-ben Izrael azért hatolt be Libanonba, hogy felszámolja Jasszer Arafat PFSZ-ét, amely átvette az irányítást Dél-Libanonban, miután 1970-71-ben kiutasították Jordániából, mert forradalmat szított. A dél-libanoni háborúban több ezer palesztin

⁴⁰⁴ A háború drámai eseményeit, Golda Meir izraeli miniszterelnök szerepére és személyiségére összpontosítva, egy 2023-as brit-izraeli koprodukcióban készült film, a *Golda* dokumentálja.

⁴⁰⁵ A PFSZ-t kezdetben az Arab Liga a palesztin nép „egyetlen legitim képviselőjeként” ismerte el, többek között az ENSZ-ben is. Első vezetője Jasszer Arafat volt. Halála után Mahmud Abbász (1935-) lett a Palesztin Hatóság és a Fatah elnöke. A PFSZ-t és a Palesztin Hatóságot a palesztinok széles körben inkompetensnek és korruptnak tartják.

és libanoni civil, valamint több száz izraeli és szíriai katona halt meg. A PFSZ ezt követően Tunéziába tette át székhelyét. 1985-ben a legtöbb izraeli csapatot kivonták Libanonból, kivéve egy határ menti „biztonsági övezetet”. Izrael 2000-ben a biztonsági övezetből is kivonult. Ezalatt az idő alatt a kis Libanonban (kb. 5 millió lakos; kb. 65% muszlim és 40% keresztény, plusz 5% egyéb, a nagyon nagyszámú menekült mellett) 15 éve tartó polgárháború zajlott.⁴⁰⁶

2006-ban Izrael ismét megszállta Dél-Libanont, hogy megpróbálja megsemmisíteni a Hezbollahot, az Irán által támogatott militáns terrorista csoportot és politikai pártot, amely „államot hozott létre az államban” az ország déli részén (**30B-7 térkép**).⁴⁰⁷ Izrael tengeri blokádot vezetett be, bombázta Bejrútot, Libanon fővárosát, és megszállta az ország déli részét.

⁴⁰⁶ A libanoniak etnikailag a föníciaiak, görögök, örmények és arabok keveréke. Libanon hivatalos nyelve az arab, de sokan beszélnek franciául, angolul, örményül és kurdul is.

⁴⁰⁷ A Hezbollah (gyakran Hizbullahnak írják) a világ legjobban felfegyverzett nem állami csoportja, amely – 1982-es megalakulása óta – fegyveres harcot hirdet Izrael ellen, amíg az országot és zsidó polgárait teljesen el nem pusztítják. A Hezbollah a síita iszlám világméretű győzelmét hirdeti az iszlám szunnita változata felett. A Hezbollah szoros szövetségben áll Bashar al-Aszad Szíriájával, valamint a Hamásszal, és mindkettőnek csapatokat küldött a hazai és nemzetközi ellenségeik elleni harcaik támogatására.

30B-7 térkép. Libanon és Izrael

Forrás: *The Economist*, 2023. október 18.⁴⁰⁸

Ez az egyetlen általam ismert, nyilvánosan elérhető térkép, amely megjelöli Izrael nukleáris arzenáljának hozzávetőleges elhelyezkedését (a térkép bal alsó sarkában).

16. Jemen: Irán meghosszabbított keze a Közel-Keleten.

Irán erőszakos megbízottjainak és szövetségeseinek hálózata szerte a Közel-Keleten magában foglalja a libanoni Hezbollahot, a Hamászt a Gázai övezetben és Ciszjordániában, a síita milíciákat Irakban, a szíriai militáns csoportokat és a jemeni húti milíciát. Ezek felsorakoztak – egyesével vagy gyakrabban csoportosan – Izrael és szövetségesei ellen. A csoportot az ellenállás tengelyének nevezik.

Irán megbízottjai közül a legkevésbé ismertek a jemeni húti, akiknek fegyveresei az elmúlt években a Közel-Kelet egyik fő terrorista erejévé váltak azáltal, hogy megakasztották a Vörös-tengerre irányuló hajóforgalmat. Annak összefoglalása után, hogy milyen tényezők készítették a Jemenben polgárháborút vívó egyik csoportot arra, hogy Irán szövetségesevé és kiszolgálójává váljon, két térképet mutatok Jemenről és a környező tengeri területekről, összekapcsolva azokat a fejezet előző térképeivel, hogy segítsen az olvasót a húti fenyegetést maga elé képzelni.

Kezdjük Jemen korunkbeli történetének összefoglalóját az Oszmán Birodalom 1918-as összeomlása után. Különböző jemeni törzsek és csoportok harcoltak egymás ellen,

⁴⁰⁸ Közvetlen hozzáférés: economist.com/the-economist-explains/2023/10/18/what-is-hizbullah

jellemzően külföldi (szovjet, szaúdi, egyiptomi, brit stb.) beavatkozással egyik vagy másik jemeni csoport érdekében. Nagy-Britannia ellenőrizte Áden kikötővárosát (a **30B-8 térképen** Jemen délnyugati sarkának közelében nincs feltüntetve, elhelyezkedése a **30B-9 térképen** látható), amely a második világháború alatt New York után a világ második legforgalmasabb kikötőjévé vált.⁴⁰⁹ Miután a gyarmatosító hatalom ellen heves terrorista hadjáratot folytattak, 1967-ben Nagy-Britannia kivonult Jemenből, és megalakult a Dél-Jemeni Népköztársaság, amely a szovjet blokk szövetségese és beszállítója volt. A Jemeni Arab Köztársaság továbbra is Szaúd-Arábiához és a Nyugathoz kötődött.

A jemeni muszlimok arab etnikumúak, körülbelül a fele szunnita (sáfi), míg a többi síita (zaidi) iszlám vallású. Ez azonban túlságosan leegyszerűsítő, tekintve, hogy Jemen még mindig nagyrészt törzsi társadalom. Az ország északi, hegyvidéki részeit mintegy 400 zaidi törzs lakja, és az ország többi részén is sok törzs él.

1972-ben harcok törtek ki a „vörös” Dél-Jemen frakciói között, amelyek később az ország nagy részére kiterjedtek. A nemzetközi döntőbíráskodás és a két jemeni ország közötti határvidéken található olajtartalékok kiaknázásának igénye törekény békét eredményezett, majd 1990-ben a két jemeni nemzet egyesült. A Jemeni Arab Köztársaság (amely csak északon létezett 1962 és 1990 között) korábbi elnöke, Ali Abdullah Száleh (1947-2017) lett az újonnan egyesített Jemeni Köztársaság elnöke. Száleh brutális és rendkívül korrupt vezető volt, aki rendszeresen váltogatta a szövetségeket. Egy húti mesterlövész meggyilkolta, mert „áruló” volt.

Az 1990-es években létrejött a húti mozgalom – egy síita iszlamista politikai és katonai szervezet –, amelyet az ország északnyugati részén élő, Irán által támogatott zaidi síiták alkottak. 2014-ben Jemenben újra polgárháború tört ki, miután a húti felkelők átvették az ellenőrzést a főváros, Szanaa felett, és az ország többi részén is jelentős térnyerést könyvelhettek el. 2015-ben az Öböl-menti államok koalíciója Szaúd-Arábia vezetésével gazdasági elszigeteléssel és légicsapásokkal indított hadjáratot a húti felkelők ellen, amerikai logisztikai és hírszerzési támogatással.⁴¹⁰ A szaúdi vezetésű koalíció 2022 elejéig több mint 25.000 légitámadást hajtott végre Jemenben. A koalíció több tagja szárazföldi erőket is bevetett a hűtik elleni harcra a saját országában. A koalíció támogatta az úgynevezett nemzetközileg elismert kormányt, amelynek tagjai különböző nem-húti csoportokat képviseltek, és amelyik maga is mélyen megosztott volt Jemen kívánatos jövőjét illetően. Az amúgy is

⁴⁰⁹ en.wikipedia.org/wiki/Yemen

⁴¹⁰ [en.wikipedia.org/wiki/Saudi-led intervention in the Yemeni civil war](https://en.wikipedia.org/wiki/Saudi-led_intervention_in_the_Yemeni_civil_war). A szaúdiak vezette koalícióhoz tartozott Egyiptom, Marokkó, Jordánia, Szudán, az Egyesült Arab Emírségek, Kuvait, Katar és Bahrein, míg Dzsibuti, Eritrea és Szomália megnyitotta légterét, felségvizeit és katonai bázisait a koalíciós erők előtt.

bonyolult és gyakran változó politikai helyzetet bonyolítja, hogy Jemenben található az Arab-félsziget al-Kaidája, egy szélsőséges szunnita iszlamista csoport.

Az nemzetközileg elismert kormányt visszavonulásra kényszerítették a hűtik, akik fokozatosan átvették az ellenőrzést Jemen nagy része felett. Egy ENSZ-misszió próbálta megállítani a harcokat, állandó tűzszünetet javasolva, ajánlásaikban szerepelt mindkét fél elköteleződése az olajexport újraindítására, a teljes közszféra bérének kifizetésére, az ország kulcsfontosságú elzárt útjainak megnyitására, valamint a szanaai repülőtér és a kikötők hűti-zárlatának enyhítésére. Az ajánlásokat nem hajtották végre.

A közelmúltban Kína is beszállt a játékba, 2023 márciusában Pekingben közvetített egy megállapodást az ősellenség Irán és Szaúd-Arábia között. A két ország megállapodott a teljes körű diplomáciai kapcsolatok megnyitásáról, és hamarosan nagykövetségeket létesítettek a két ország fővárosában. Az Egyesült Államok vagy Európa szerepének hiánya – a kínai, iraki és ománi közvetítéssel együtt, amely lehetővé tette ezt a diplomáciai áttörést – arra engedett következtetni, hogy az esemény egy új „poszt-amerikai Öböl-korszak” kezdetét jelentette. Mindenesetre az Irán és Szaúd-Arábia közötti diplomáciai kapcsolatok (eddig) nem mérsékeltek a hűtik Izraellel és szövetségeseivel szembeni harciasságát.

A Hamász által a Gázai övezetből Izrael ellen intézett 2023. október 7-i támadást követően a USS Carney romboló-hajó több (Irán által szállított), Izrael felé kilőtt hűti cirkálórakétát és drónt lőtt le. Október végén a hűtik bejelentették, hogy csatlakoznak a Gázai övezetben élő palesztinok támogatására indított háborúhoz, és megkezdték támadásaikat a hajóforgalom ellen, amelynek át kell haladnia az Ádeni-öblön – és az Áden közelében lévő szűk Bab el-Mandeb-szoroson –, hogy a Vörös-tengerre jusson, és elérje Izraelt és Európát (**30B-8 térkép**).

2023 novemberében a hűtik eltérítették egy kereskedelmi hajót a Vörös-tengeren, és azóta drónokkal, rakétákkal és motorcsónakokkal több tucat más hajót is megtámadtak. Mivel a Vörös-tengerre – amelyen keresztül a globális tengeri kereskedelem mintegy 15%-a halad át – való belépés nem biztonságos, a kereskedelmi hajóknak vagy meg kell kockáztatniuk, hogy megtámadják őket, vagy a hosszabb és költségesebb, Dél-Afrika körüli útvonalat kell választaniuk, hogy Európába jussanak. A hajózás elleni hűti támadások mozgósították az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és más nyugati országok haditengerészeteit, hogy a helyszínre vonuljanak, és megpróbálják megvédeni a Vörös-tengerre belépő és a Vörös-tengeren belüli hajózást. Ez azt jelentette, hogy a Nyugat most komoly katonai konfliktusba keveredett a jemeni hűtik és szövetségeseik és támogatóik között.

30B-8 térkép. Jemen, az Ádeni-öböl, a Vörös-tenger, valamint a környező országok és vízi utak, 2024

Forrás: *The Economist*, 2024. július 23.

2024. május végén az USA és az Egyesült Királyság az eddigi leghalálosabb légitámadásokat hajtotta végre a főváros, Szanaa és El-Hudajda (Hodeida) város ellen – lásd a 30B-9 térképet –, amelyekben több tucat ember meghalt vagy megsebesült, és amelyeket a leghalálosabb kimenetelűnek ismertek el nyilvánosan a hónapok óta tartó harcok során.

Rishi Sunak brit miniszterelnök szerint a csapásokat „önvédelemből hajtották végre, hogy tovább rombolják a hűtik katonai erejét, és megakadályozzák a nemzetközi hajózás elleni további támadásokat”.⁴¹¹

⁴¹¹ *The Washington Post*, 2024. május 31.

30B-9 térkép. A legfontosabb jemeni városok és a nemzetközi hajózás elleni hűti támadásokat jelző piros ívek

Forrás: [alamy.com/stock-photo-yemen-political-map-with-capital-sanaa-national-borders-and-most-important-73349151.html](https://www.alamy.com/stock-photo-yemen-political-map-with-capital-sanaa-national-borders-and-most-important-73349151.html)

Jemen gyorsan növekvő jelenlegi lakossága mintegy 35 millió – csaknem fele 15 éves vagy annál fiatalabb –, körülbelül ugyanannyi, mint Lengyelország összlakossága, míg területe – egy nyugati szegmenstől eltekintve többnyire sivatag – kétszer akkora, mint Lengyelországé.⁴¹²

Az elmúlt évtizedben Jemen a világ egyik legnagyobb humanitárius katasztrófája volt, több mint 21 millió jemeni (60%!) szorul segítségre, akik nem megfelelő élelemtől, szállástól és egészségügyi ellátástól szenvednek. A konfliktusban részt vevő valamennyi fél olyan intézkedéseket hozott, amelyek súlyosan károsították a polgári lakosságot, beleértve a koalíció szőnyegbombázásait, valamint a jemeniek olyan intézkedéseit, mint az önkényes tömeges letartóztatások, kínzások és számos fogvatartott eltűnése. Valamennyi jemeni fél korlátozza a humanitárius segélyszállítmányok célba juttatását, ami hosszas késedelmet okoz a segélyszervezetek számára, hogy akár csak egy kis segítséget is nyújthassanak azoknak, akiknek nagy szükségük van rá.

* * *

⁴¹² A korai házasságkötés, a magas női írástudatlanság és a serdülőkori termékenységi ráta, valamint a fogamzásgátlók alacsony használata mind hozzájárulnak a magas, egy nőre jutó 6,2 születéses teljes termékenységi arányszámhoz. (yemen.unfpa.org/en/about-yemen).

Térjünk vissza a közel-keleti konfliktushoz, ahol szintén tragikusak a fejlemények.

17. 2007-ben a Hamász kiűzte a PFSZ-t Gázából.

A Hamász az Iszlám Ellenállási Mozgalom (amelynek kezdőbetűi arabul „HMS”; a Hamász elnevezés forrása). 1987-ben, az első intifáda idején alapították, célja Izrael elpusztítása és a palesztin nép felszabadítása. A Hamász 2006-ban a palesztin választásokon megszerezte a mandátumok többségét, és később egységkormányt alakított a Fatahkal.⁴¹³ 2007 júniusában, rövid frakcióharcok után a Hamász átvette a Gázai övezet egyedüli irányítását, a Fatah pedig Ciszjordániában a Palesztin Hatóságot irányította. Az, hogy a Hamászt számos nyugati ország terrorista szervezetnek nyilvánította, szilárd izraeli-nyugati egyetértést jelent abban, hogy nem lehet vele béketárgyalásokat folytatni. Benjamin Netanjahu izraeli miniszterelnök furcsa politikája volt, hogy a Hamászt alattomban támogatta, azzal a céllal, hogy meggyőzze Izrael külföldi szövetségeseit és belpolitikai ellenfeleit, hogy ne gyakoroljanak rá nyomást, hogy kezdjen tárgyalásokat egy külön arab állam létrehozásáról, akár a „terrorista” Hamással, akár az „erőtlen” PFSZ-szel.⁴¹⁴

Mielőtt a Gázai övezetben és Ciszjordániában a közelmúltban bekövetkezett fontos fejleményekről beszélünk, röviden vázolom közös történelmüket. A Gázai övezet és Ciszjordánia közös eredete az Izrael megalakulását követő arab-izraeli háborúra vezethető vissza. Öt arab ország támadta meg a zsidó államot, de Izrael győzött. 750.000 palesztinai arabot űztek el az otthonaikból. Sokan az arabok által megtartott két földdarabon kötöttek ki: az Egyiptom által ellenőrzött Gázai övezetben és a Jordánia által igazgatott Ciszjordániában. (Lásd „Az arab-izraeli konfliktus kronológiai összefoglalása” című szakasz fenti 4., 5. és 6. pontját. A 6. pont azt ismertette, hogyan korlátozódott Gáza 1949-ben a Gázai övezetre))

18. A gázai kényszerhelyzet.

A **30B-1 illusztráció** a Gázai övezet területi felosztására vonatkozó információkat, valamint a területen élők 2023-as életkörülményeire vonatkozó statisztikákat mutatja be. Az ábrán látható, hogy Gáza jelentős, 2,3 millió főnyi lakossága nagyon kis területre (365 négyzetkilométer) zsúfolódik, ami Izrael területének kevesebb mint 2%-a (Ciszjordániát is beleértve).

A munkanélküliség rendkívül magas, különösen a fiatalok körében (lásd a 19. lábjegyzetet). A Hamász provokációira válaszul (hogy azok jogosak voltak-e vagy sem, az nézőpont kérdése) Izrael 2008 óta öt katonai támadást indított a Gázai övezet ellen, a legutóbbi még mindig folyamatban van e fejezet írásának idején (2024 nyarán); a részleteket és a következményeket az utolsó (21.) pont tárgyalja.

⁴¹³ A Fatah egy palesztin politikai párt, a palesztin függetlenség szószólója; Jasszer Arafat (1929-2004) alapította; utódja Mahmúd Abbász (1935-). A PFSZ magját alkotja, és uralja a Palesztin Hatóságot.

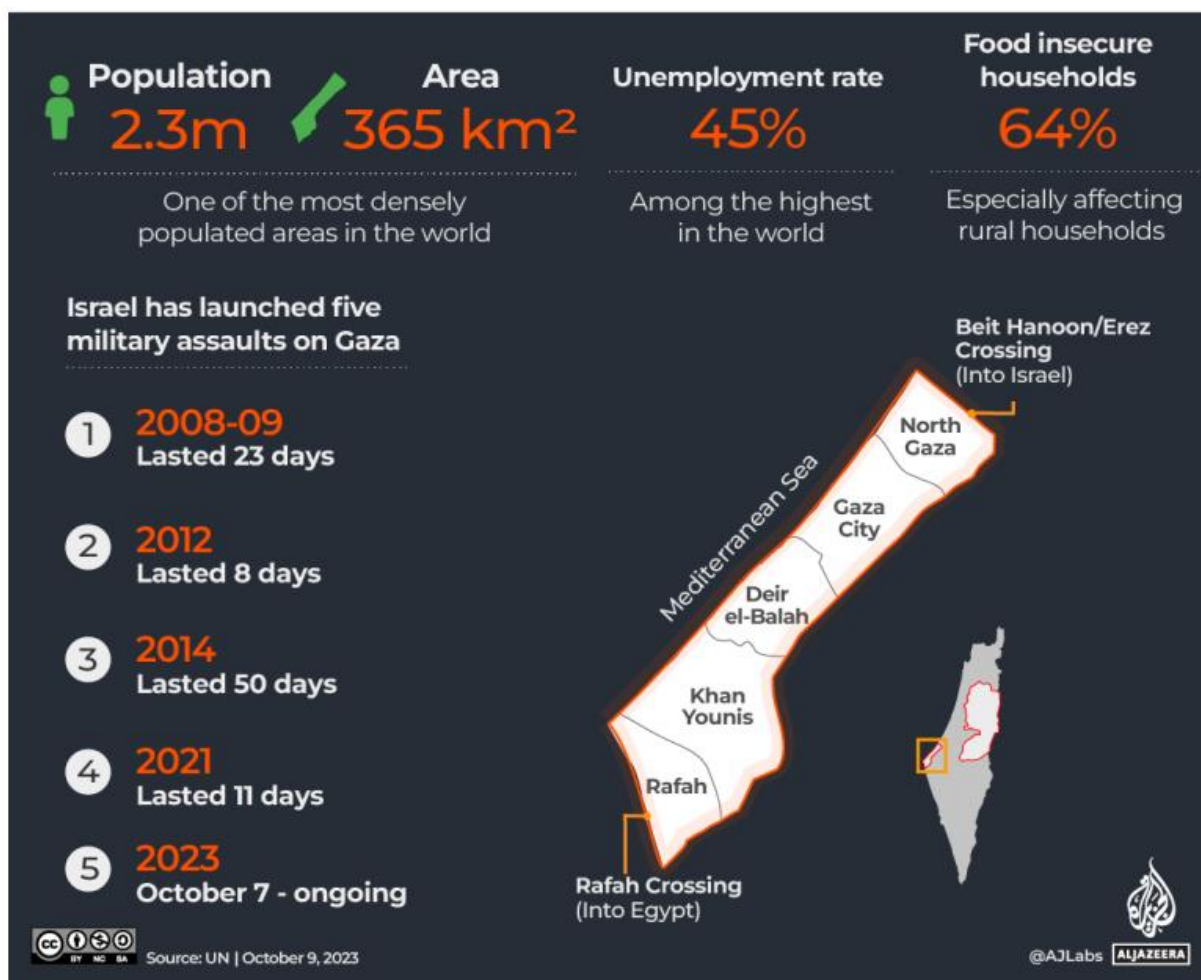
⁴¹⁴ A **13B fejezet** tárgyalta Izrael politikai rendszerét és 2021 óta egymást követő belpolitikai válságait, rávilágítva Netanjahu intézkedéseire és politikájára, amelyeket a tárgyalásos rendezés akadályának tartanak.

A Gázai övezetben tartózkodó menekültek általában nem léphettek be Egyiptomba, és nem térhettek vissza Izraelbe. A gázaiak nem tudtak szabadon kijutni a terület két szárazföldi átkelőjének egyikén sem (**30B-1 illusztráció**). Ezért generációk óta csapdába esett hontalanok voltak. Izrael zsidó településeket hozott létre a Gázai övezetben és Ciszjordániában, feldühítve az arab lakosokat, ami hozzájárult mindkét palesztin intifádához, az 1980-as évek végén, illetve a 2000-es évek elején (lásd a 14. pontot). Gázának nincs saját repülőtere vagy tengeri kikötője.

Az Egyiptommal, Jordániával és Szíriával vívott hatnapos háború során Izrael elfoglalta Gázát és Ciszjordániát. Izrael 2005-ben kivonult Gázából, részben azért, mert túl költséges volt megtartani.⁴¹⁵

Néhány évvel később a Hamász rövid polgárháborúban, majd a gázai palesztinok körében tartott szavazásokon legyőzte a PFSZ-t. A Hamász ezután kiszorította a PFSZ-t a Gázai övezetből Ciszjordániába (17. pont).

⁴¹⁵ Azokban az időszakokban, amikor a harcok valamelyest enyhültek, az izraeli kormány több ezer munkavállalási engedélyt adott ki a gázai palesztinoknak, hogy beléphessenek Izraelbe, ott dolgozzanak és pénzt keressenek. Ennek és a külföldről érkező, ingadozó mennyiségű segélyszállítmányok ellenére a gázai körülmények továbbra is szörnyűek maradtak. A munkanélküliségi ráta például 2022-ben 47% volt, a fiatalok esetében pedig 70%. (*The Economist*, 2023. október 12.)

30B-1 illusztráció. A Gázai övezet főbb régiói és a terület legfontosabb adatai 2023-ban

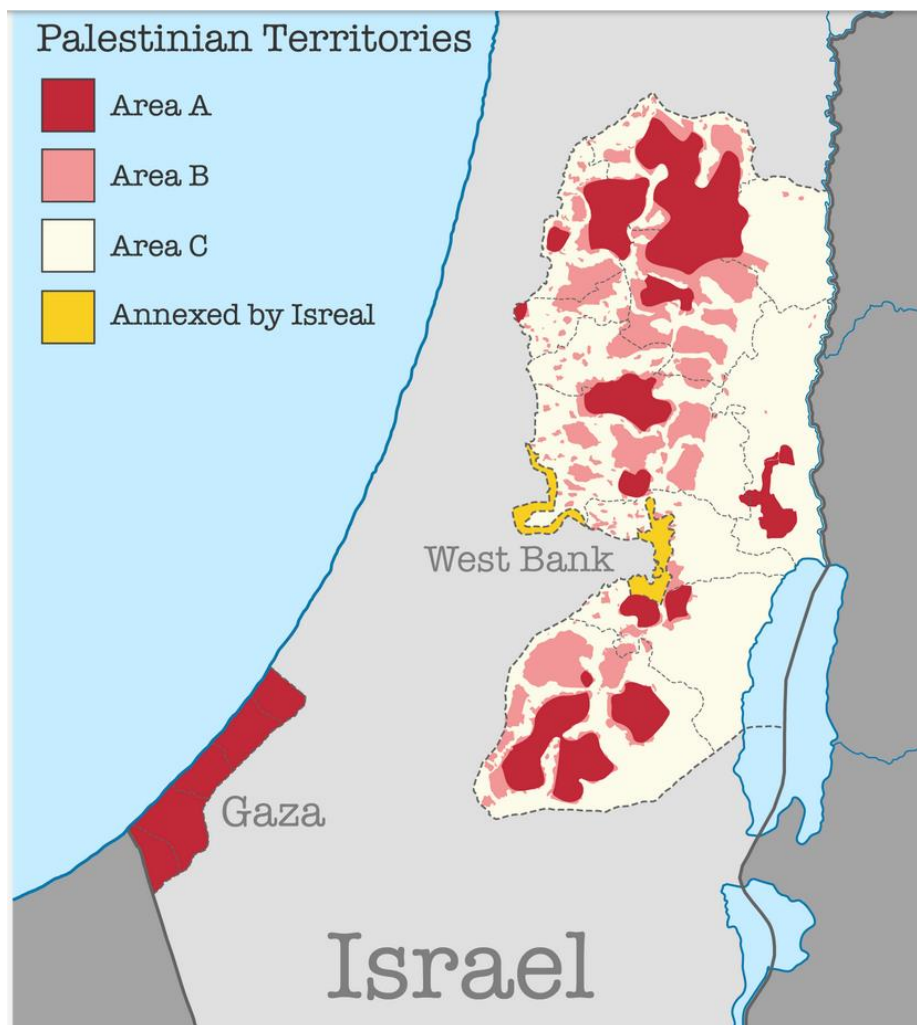
Forrás: aljazeera.com/news/2023/11/27/palestine-and-israel-brief-history-maps-and-charts

Ennek az szakasznak a címe „A gázai kényszerhelyzet”. A kényszerhelyzet logikája a következő: Borzalmas és reménytelennek tűnő helyzetük miatt úgy tűnik, hogy kevés vagy semmi esélye nincs annak, hogy a gázai palesztinok tartózkodjanak attól, hogy megtámadják Izraelt, bárhol és bármikor, amikor erre alkalmat találnak, hacsak Izrael nem egyezik bele egy valóban független és gazdaságilag életképes arab állam létrehozásába Gázában és Ciszjordániában. Izrael azonban erre nem hajlandó, ehelyett katonai erejére támaszkodik, hogy megakadályozzon vagy megbüntessen bármilyen támadást. A Hamász elpusztítása azonban ezen a parányi és rendkívül zsúfolt területen – ahol a Hamász és támogatói kiterjedt földalatti alagúthálózatukban és a civil lakosság körében találnak bújóhelyeket – lehetetlen feladat, mert olyan tömeges polgári gyilkosságokat követelne meg, amelyeket sem az izraeli, sem a globális közvélemény nem tűrne el. Ezt a patthelyzetet, amely immár több mint hat hónapja uralkodik; a 21. pontban részletezzük.

19. A ciszjordániai rejtély.

Sajnos nem találtam olyan friss és informatív térképet vagy illusztrációt Ciszjordániáról, mint amelyet a Gázai övezetről bemutatam. A 2017. évi 30B-10

térkép azonban bemutatja a ciszjordániai helyzetet, még ha nem is teljesen naprakész és nem is minden részletében pontos.

30B-10 térkép. Ciszjordánia; ki ellenőrzi az A, B és C területet; és az Izrael által anektált területek.

Forrás: welcometopalestine.com/article/areas-a-b-c-explained-west-bank-israel-gaza-palestine

A **30B-10 térkép** azt mutatja, hogy az 1995-ös második oslói megállapodás (13. pont) hogyan osztotta fel Ciszjordániát három közigazgatási részre, Jeruzsálemre vonatkozó különleges rendelkezésekkel.⁴¹⁶

Az **A terület** Ciszjordánia 18%-át teszi ki, és palesztin politikai és katonai ellenőrzés alatt áll. Ide tartoznak a nagyobb városok és környékük: Ramallah, Betlehem, Nablusz, Dzszenin, Tulkarm, Qalqilya és Jerikó. Izraeli állampolgárok nem léphetnek be erre a területre. Az izraeli fegyveres erők azonban több mint két évtizede rendszeres rajtaütéseket hajtanak végre az A zónában, gyakran éjszaka. Gáza szintén az A zóna kategóriájába tartozik, de én inkább *sui generis*nek nevezném, mivel több, attól eltérő politikai és társadalmi jellemzővel rendelkezik, amint az a fenti 17. és 18. pontban látható. A jelenlegi gázai helyzet tárgyalására a 21. pontban térek vissza, a

⁴¹⁶ A következő négy bekezdés forrása megegyezik a **30B-10 térkép** forrásával.

világ egyik legbrutálisabb kortárs katonai konfliktusát a középpontba helyezve, amely még a harcok színhelyétől távol eső országokra és egyénekre is hatással van.

A **B terület** Ciszjordánia 22%-át foglalja magában. Palesztin polgári jog hatálya alá tartozik, és elvileg megosztja a biztonsági felelősséget Izraellel. A valóságban Izrael teljes katonai ellenőrzést gyakorol ezen a területen, korlátozott együttműködésben a palesztin rendőrséggel. Ez a terület a palesztin mezőgazdasági földek túlnyomó többségét foglalja magában, több száz palesztin faluval. Izrael teljes ellenőrzést gyakorol az építési engedélyek és a területrendezési törvények felett. És míg az izraeli telepések, még az illegálisak is, bőkezű támogatásban részesülnek, addig az A és B területen izraeli engedély nélkül építő palesztinok attól félnek, hogy „illegális” épületeiket lerombolják.

A **C terület** Ciszjordánia 60%-át teszi ki, és teljes izraeli ellenőrzés alatt áll. Itt található a legtöbb izraeli település.

A kanyargós sárga csík azokat a területeket mutatja, amelyeket Izrael az 1967-es hatnapos háború során Ciszjordániából kimetszett és annektált, beleértve Nyugat-Jeruzsálemet is (9. pont).

20. Jeruzsálem: a világ legvitatottabb városa.⁴¹⁷

Az első világháborút megelőző három évszázadon keresztül a város az Oszmán Birodalom része volt. A 19. században az európai hatalmak versengtek az ottani befolyásért, általában az ősi keresztény templomok és más szent helyek védelmének megerősítése érdekében (vagy ürügyén). Az első világháború alatt Nagy-Britannia elfoglalta a várost, majd a Népszövetség mandátuma alapján (1. pont) Palesztina nagy részével együtt ellenőrzése alá vonta. Izrael 1948-as megalakulását és az azt követő, arabokkal vívott háborút követően Jordánia megszállta a mandátummal rendelkező Palesztinának azt a részét, amely Ciszjordánia néven vált ismertté, beleértve Kelet-Jeruzsálemet is.

A **30B-11 térkép** a jelenbe ugorva Jeruzsálem három mai részét mutatja be. A térképen nincsenek feltüntetve a városhatárok, mivel a különböző felek által felrajzolt alternatív változatok egyikét sem tekintenék legitimnek Jeruzsálem különböző részeinek lakói és hivatalnokai. Mindegyiknek más-más története volt, amelyek alábbi összefoglalója és illusztrálása csak a közvetlenül a második világháború utáni időszakra nyúlik vissza.

⁴¹⁷ Jeruzsálem 4500 éves történelme rendkívül összetett, ami arra utal, hogy legalább kétszer teljesen elpusztult, 23-szor ostromolták, 44-szer foglalták el és foglalták vissza, és 52 támadást szenvedett el. Jó összefoglaló található az en.wikipedia.org/wiki/Jerusalem lapon. Ugyanerről kiváló történelmi összefoglalót közöl a [haaretz.com/israel-news/2014-05-27/ty-article/a-very-brief-history-of-jerusalem/0000017f-e71f-df5f-a17f-ffdfb4090000](https://www.haaretz.com/israel-news/2014-05-27/ty-article/a-very-brief-history-of-jerusalem/0000017f-e71f-df5f-a17f-ffdfb4090000) izraeli napilap. Egy másik hasznos referencia Jeruzsálem történetének idővonalára: [jewishvirtuallibrary.org/timeline-for-the-history-of-jerusalem-4500-bce-present..](https://www.jewishvirtuallibrary.org/timeline-for-the-history-of-jerusalem-4500-bce-present..)

30B-11 térkép. Jeruzsálem még mindig terjeszkedő, közigazgatási határok nélküli három része 2024-ben

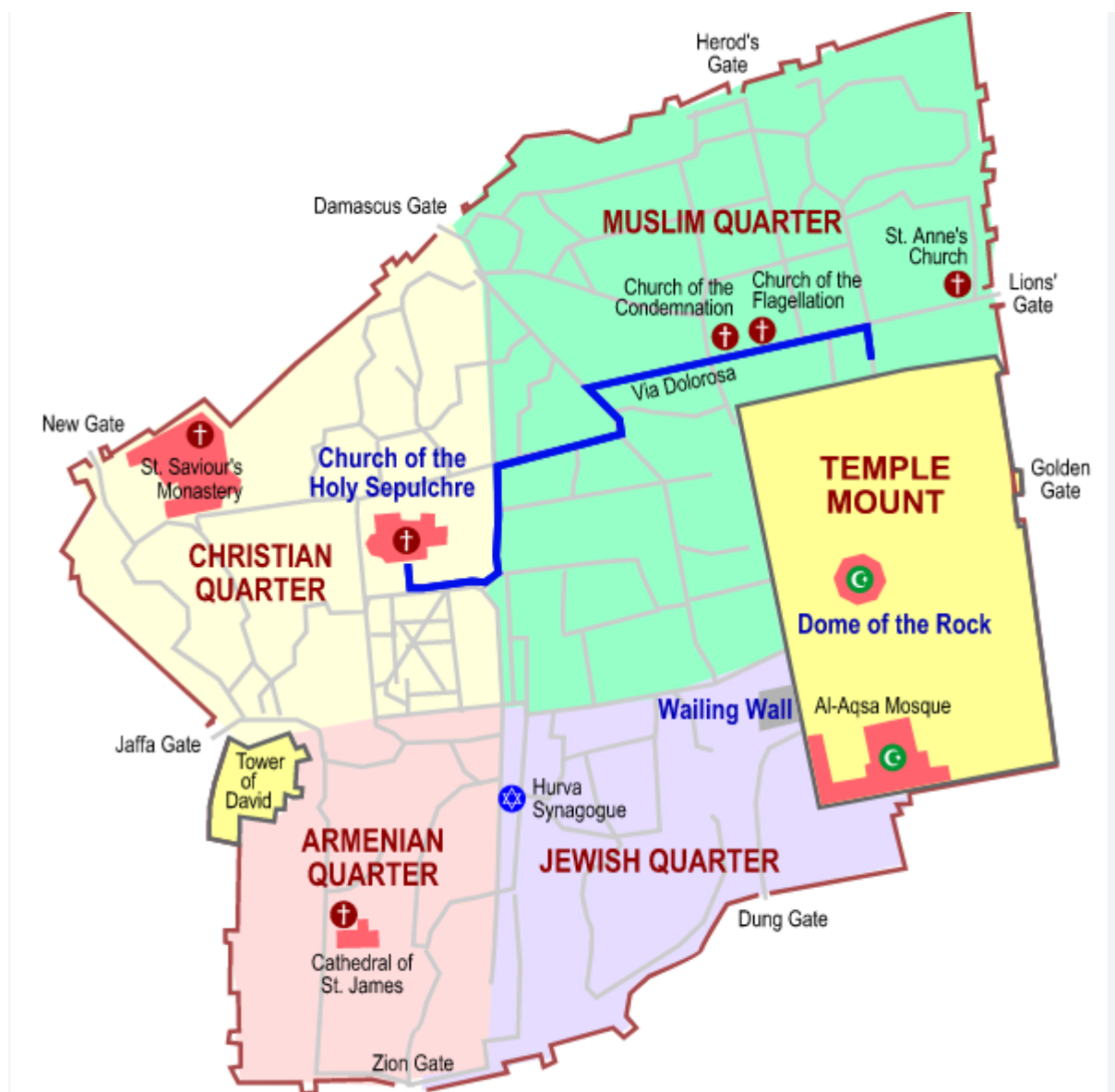
Forrás: jerusalemstory.com/en/article/where-jerusalem-uncertain-and-unfixed-boundaries-city

Ciszjordánia Jordánia fennhatósága alatt maradt egészen addig, amíg az 1967-es arab-izraeli háború során Izrael el nem foglalta (9. pont), amikor Izrael megszerezte a Sínai-félszigetet, a Gázai övezetet, a Golán-fennsíkakat és egész Jeruzsálemet. 1988-ban Jordánia lemondott a Ciszjordániára vonatkozó igényéről Kelet-Jeruzsálemmel együtt.

Jeruzsálem az ábrahámi vallások – a zsidóság, a kereszténység és az iszlám – mindegyikének szent városa. Mindhárom monoteista (egy Istenben hisznek); azért nevezik őket ábrahámi vallásoknak, mert mindhárom vallás Ábrahámot ismeri el első prófétájának.

Az 1967-es arab-izraeli háborúig az egész óváros, ahol a három vallás legszentebb helyei találhatók, a zsidók számára megközelíthetetlen maradt. Az, hogy 1967 előtt nem imádkozhattak a Nyugati Falnál, mélyen felháborította a vallásos zsidókat, és ez hozzájárult ahhoz, hogy Izrael úgy döntött, háborút indít az Óváros visszaszerzéséért.

A **30B-12 térkép** az Óváros négy negyedét mutatja be, míg a **30B-1 szövegdoboz** a két fontos jeruzsálemi zsidó szent hely és nevezetesség, a Templom-hegy és a Nyugati Fal („Siratófal”) történetét és jelentőségét ismerteti.

30B-12 térkép. A jeruzsálemi óváros négy negyede

Forrás: [wikimedia.org/wiki/File:Map_of_the_Old_City_of_Jerusalem.svg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map_of_the_Old_City_of_Jerusalem.svg)

Az óváros falain belül négy lakónegyed van, amelyeket utoljára Szulejmán („a Csodálatos”) oszmán szultán 1537 és 1541 között (újja)épített. A falakon 34 torony és 7 kapu található, köztük a főbejárat, a Damaszkuszi kapu (a térképen az északnyugati oldalon). A 7 nyitott kapu mindegyike a fallal körülvelt város belsejébe vezet. Változatos szomszéd negyedek terjeszkednek el a falakon kívül is.

Fontos megjegyezni a térképen, hogy a Templom-hegy (amelyről alább lesz szó) részben az óváros muszlim negyedébe, részben a zsidó negyedbe esik.

30B-1 szövegdoboz. A Templom-hegy és a Nyugati Fal története és jelentősége

A Templom-hegy és a Nyugati Fal történelmi jelentőségének megértéséhez háromezer évre kell visszamennünk. Dávid király fia, Salamon király építette az Első Templomot a Mórija-hegy tetején – azon a helyen, amelyet ma Templom-hegynek* neveznek –, és Kr. e. 957-ben fejezte be. A Biblia szerint az Első Templom azon a helyen állt, ahol Ábrahám majdnem feláldozta fiát, Izsákot. A templom négyszáz évig állt, egészen Kr. e. 586-ig, amikor a babilóniaiak elfoglalták Jeruzsálemet és lerombolták (a benne lévő Frigyládával és a Tízparancsolat tábláival együtt), a zsidókat pedig kiűzték Izrael földről.

Kr. e. 516-ban Cyrus perzsa uralkodó engedélyezte a babiloni száműzetésben lévő zsidóknak, hogy visszatérjenek Jeruzsálembe, és elkezdjék a Második Templom építését. A templom újjáépítésének fő érdeme azonban Nagy Heródesé (Kr. e. 72 - Kr. e. 4), a júdeai Heródes Királyság (Kr. e. 47 - Kr. u. 70), a Római Birodalom kliensállamának zsidó királyáé, akit kolosszális építkezései miatt tartanak számon. Kr. e. 19 körül Heródes hozzákezdett a templom újjáépítéséhez. Volt azonban egy problémája: a templom egy hegycsúcson állt, ahol csak korlátozott hely állt rendelkezésre. Ezért Heródes mesterségesen megemelte a platót, amelyen a templomnak állnia kellett, megduplázva ezzel a Templom-hegy méretét. Négy hatalmas támfalat épített köré, így a területet egy nagy, sík platformmá alakította át. A Nyugati Fal csak egy kis része (kb. egyhetede) a nagy támfalak egyikének, amelyeket Heródes a Templom-hegy köré épített.

Kr. u. 70-ben, a rómaiak elleni zsidó lázadás során Jeruzsálemet elfoglalták, és a templomot ismét lerombolták. A lázadás után a zsidóknak megtiltották, hogy felmenjenek a Templom-hegyre, ezért a templomot tartó támfal különböző részeinél kezdtek el imádkozni. Ennélfogva a Nyugati Falról a legfontosabb tudnivaló, hogy bár a zsidók számára a legszentebb hely a Templom-hegy, ahol az első és a második templomuk állt, mivel nem mehettek oda, helyette a Templom-hegyet körülvevő falak tettek szert vallási jelentőségre.

A következő évezred során (Kr. u. 70-től az első világháború végéig, 1918-ig) Jeruzsálem és Palesztina számos jelentős, többnyire vallási alapú rendszerváltást élt át, beleértve a római (70-324), a bizánci (324-638), a muszlim (638-1099), a keresztény keresztes hadjáratok (1099-1187), az ajjubida és a mameluk (1187-1516), valamint az oszmán (1516-1917) időszakot. Mindegyikük nyomot hagyott Jeruzsálemen, leginkább a szent vallási épületek és helyek formájában. A további szöveg fotókkal illusztrálva mutat be a legismertebb épületek és helyek közül néhányat, és tárgyalja azok jelentőségét.

A Templom-hegy ma. Az alábbi fénykép jelenkori áttekintést ad erről a híres helyről Jeruzsálem óvárosában. Az illusztráció címe felsorolja a fő részleteket, amelyek a képen láthatóak. Emlékezzünk arra, hogy a Templom-hegy részben az óváros iszlám, részben pedig zsidó negyedében található.

30B-1 fénykép. Légi felvétel a Templom-hegyről; az iszlám vallási épületekből álló al-Aksza komplexumról a Sziklamecsettel; a Nyugati Fal („Siratófal”) egy szakaszáról; és Jeruzsálem óvárosának egyes részeiről

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Al-Aqsa

Az al-Aksza komplexum. A teret, amelyen a Sziklamecset áll, teljes egészében az iszlám negyedben, al-Aksza-komplexumnak nevezik. A komplexum bővelkedik iszlám építményekben, vallási épületek és árkádsorok romjaiban. Fő gyülekezeti mecsetét, vagy imateremét al-Aksza mecsetnek hívják. Az al-Aksza komplexum az iszlám harmadik legszentebb helye Mekka és Medina után. Ebben mind a síita, mind a szunnita muszlimok egyetértenek.

A Sziklamecset. 685 és 691 között épült, zarándokhelyként. Az épület alapja nyolcszögletű, közepén egy magasított dobon egy 20 méter átmérőjű aranyozott fa kupola áll, amely egy 16 pillérből és oszlopból álló kör fölé emelkedik. Ezt a kört egy 24 pillérből és oszlopból álló nyolcszögletű árkád veszi körül. A külső falak alkotta nyolcszög mind a nyolc oldala körülbelül 18 méter széles és 11 méter magas. Mind a kupolán, mind a külső falakon számos ablak van, amint az az alábbi képen is látható.

A kupola alatt a Szent Szikla (az Alapkő) egy része látható, amelyet korlát véd. A felszín alatti természetes barlangba lépcső vezet a sziklához. A szikla a zsidók és a muszlimok számára egyaránt szent. A judaizmus számára ez az a hely, ahol Ábrahám kész volt feláldozni fiát, Izsákot. Az iszlám számára ez az a hely, ahonnan Mohamed a legenda szerint a mennybe emelkedett.

30B-2 fénykép. A Sziklamecset bejárata és ablakai

Forrás: gettyimages.com/detail/photo/the-dome-of-the-rock-jerusalem-israel-royalty-free-image/1317135756

30B-3 fénykép. Belső nézetek.

Balra: A kupola díszítése

Forrás: holylandphotos.wordpress.com/2024/01/10/jerusalem-inside-the-dome-of-the-rock/

Jobbra: A Szent Szikla

Forrás: x.com/WITNOUR11/status/1721890055449624819

A Nyugati Fal („Siratófal”). A Fal jelentőségének legfontosabb szempontját a **30B-1 szövegdoboz** harmadik bekezdése tárgyalja. Az alábbi fényképen a Fal előtti terület látható.

30B-4 fénykép. A „Siratófal”, háttérben a Sziklamecssettel

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Western_Wall

A „sirató” jelző, amelyet gyakran használtak a Fal megjelölésére, iszlám eredetű: a kifejezés a zsidókat jellemezte, akiket Jeruzsálem római uralma alatt és azóta is sírni láttak a helyszínen a két templomuk lerombolása miatt.

A Nyugati Fal kifejezést és változatait néha szűkebb értelemben használják, a Falnak a zsidók által imára használt szakaszának megjelölésére, ahogy a fenti képen látható, vagy tágabb értelemben, a Templom-hegy nyugati (izraeli) oldalán lévő teljes, 488 méteres támfalra utalva.

Közvetlenül Izrael 1967-es hatnapos háborúban aratott győzelme után, amikor a zsidó állam a Nyugati Fal területe felett is megszerezte az ellenőrzést, a marokkói negyedek ledózerolta, hogy helyet csináljon a mai Nyugati Fal térnek (**30B-4. fénykép**). A Fal magassága az alaptól számítva 32 m, a föld feletti rész 19 m.

A Szent Sír-templom. A templom neve Jézus temetkezési helyére utal. A Krisztus utáni 4. században épült azon a helyen, ahol feltehetően Jézus keresztre feszítése és eltemetése történt, és magában foglalja a keresztet és a sírt is.⁴¹⁸

A **30B-12 térkép** mutatja, hogy a Szent Sír-templom az óváros keresztény negyedében található. Sokan a kereszténység legszentebb helyének tartják.

⁴¹⁸ Róma szerény kezdetei és legendás, Kr. e. 753-ban Romulus és Remus által történt megalapítása óta pogány királyság, köztársaság és birodalom volt. A pogány istenek, majd később az istenített császárok hatalmas templomai minden római városban megtalálhatók voltak. Ugyanakkor a rómaiak általában toleránsak voltak a legtöbb vallással és szokással szemben, beleértve a judaizmust is. Amikor Jézus megjelent és prédikálni kezdett, fokozatosan kialakult egy új hit, a kereszténység, amelyet Jézus halála után Péter és Pál apostolok - akiket ma az új hit társalapítóinak tartanak - hatékonyan terjesztettek. A következő évszázadok során a kereszténység ugrásszerűen növekedett, mivel vonzóbb tanítást kínált, és jobban megfelelt az emberi szükségleteknek, mint riválisai. Ennek következtében Kr. u. 380-ra a kereszténység a Római Birodalom hivatalos vallása lett.

Annak története, hogy miért és hogyan épült a templom, annyira lenyűgöző, hogy a következőkben összefoglaljuk. Néhány lényeges ténnyel kezdem Nagy Konstantinról (272 -- 337), aki 306-tól 337-ig uralkodott római császárként, és az első római császár volt, aki áttért a kereszténységre. Édesanyja Flavia Julia Helena (246/248-330) volt, akit Konstantinápolyi Heléna és a keresztény világban Szent Heléna (Szent Ilona) néven is ismertek. Helénát fia, Konstantin térítette át a kereszténységre, és korlátlan hozzáférést kapott a császári kincstárhoz, hogy finanszírozza a keresztény ereklyék felkutatására irányuló utazásokat.

326-328-ban, meglehetősen idős korában Palesztinába utazott, és Jeruzsálemben (amely akkoriban csak az óvárosból állt) tartózkodott, hogy saját szemével lássa a Konstantin által építtetett templomokat, imádkozzon a fiáért, és keresztény ereklyéket keressen. A 4. század végén keletkezett legenda szerint Heléna kiválasztott egy helyet, ahol ásatásokat kezdett, amelyek során három keresztet talált. Mivel szilárd bizonyítékot akart a találatokról, egy halálközeli állapotban lévő nőt vitt a helyszínre. Amikor a nő megérintette az első és a második keresztet, az állapota nem változott. Amikor azonban megérintette a harmadikat, hirtelen felgyógyult. Ezért Heléna kijelentette, hogy ez a kereszt az Igaz Kereszt, amelyen Jézust keresztre feszítették. E felfedezés helyszínén rendelte el Konstantin a Szent Sír-templom építését.⁴¹⁹

A templomot Kr. u. 336 körül fejezték be. A perzsák 614-ben felégették; Modestus apát 616-626 között helyreállította; 1009-ben a muszlimok ismét lerombolták; majd Konstantin bizánci császár újból helyreállította. A 12. században a keresztes lovagok belefogtak a templom teljes újjáépítésébe. Azóta gyakori javítások, helyreállítások és átalakítások történtek. A mai templom, amelynek másolata alább látható, főként 1810 körül készült.⁴²⁰

A Szent Sír-templom olyan hatalmas (lásd alább a makettjét), hogy különböző alsó szintjein mintegy harminc kápolnának ad otthont. Az egyik Szent Heléna kápolnája, egy örmény templom, amelyet a 12. században, a Jeruzsálemi Királyság idején építettek. (Ez egy keresztes állam volt, amelyet közvetlenül az első keresztes hadjárat után hoztak létre Levantében. Csaknem kétszáz évig, 1099-től 1291-ig állt fenn.)⁴²¹

⁴¹⁹ Heléna fiáról igen olvasmányos könyv Michael Grant, *Constantine the Great: The Man and His Times* (Nagy Konstantin: Az ember és kora, New York: Scribner's, 1994).

⁴²⁰ A Szent Sír-templomról készült 33 perces videó további információkat nyújt e legszentebb keresztény templom történetéről: [youtube.com/watch?v=EBRX_T4Uei4](https://www.youtube.com/watch?v=EBRX_T4Uei4)

⁴²¹ A királyság lakosainak többsége őshonos keresztény volt, különösen görög és szír ortodox, valamint szunnita és síita muszlim. Az őshonos keresztények és a muszlimok, akik a perifériára szorult alsóbb rétegek voltak, inkább görögül és arabul beszéltek, míg a főként Franciaországból érkező keresztes lovagok franciául (en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Jerusalem).

30B-5 fénykép. A Szent Sír-templom makettje

Forrás: museumstjohn.org.uk/collections/model-of-the-church-of-the-holy-sepulchre/

Ez a templomépület nemcsak bonyolult, mint fentebb látható, hanem hatalmas is: több föld alatti szintjével együtt közel 5000 négyzetméter alapterületű.

Az istentiszteleteket és a fenntartási és karbantartási feladatokat hat keresztény felekezet között osztják meg: görög ortodoxok, latin katolikusok, örmény ortodoxok, koptok, etiópok és szíriai jakobiták.

Az alábbi képen a Golgota⁴²² sziklája látható (elöl középen lent) a Szent Sír-templom főhajójában, ahol a keresztfeszítés a feltételezések szerint történt. A sziklát a Keresztfeszítés pazarul díszes oltáránál üveg alatt őrzik.

⁴²² A Kálvária latinul „koponyák helyét” jelenti.

30B-6 fénykép. A Kálvária sziklája, középen, üvegbe zárva, a Keresztrefeszítés oltára előtt

Forrás: britannica.com/place/Holy-Sepulchre

A következő képen az Edikula (30B-7 fénykép), látható, egy kis épület, amely a templom fő rotundájának, az Anastasis rotundának (Feltámadás körtemplom) a közepén áll. Az Edikula helyét a negyedik században azonosították, mint azt a sírt, ahová Jézust keresztre feszítését követően fektették. A sziklába vájt sír maradványai fölé emelték az Edikulát, amely építése óta többször megsérült vagy megsemmisült.

A nemrégiben (2016-17-ben) történt felújítás előtti épületet 1809-ben egy görög építész építette egy tűzvész után. Azóta az Edikula szerkezeti stabilitását aláásta a talajvíz és a rotunda nyitott okuluszán (kupolanyílás) keresztül bejutó esővíz. Ráadásul a krémszínű és rózsaszínű külső kő síremléket elsötétítette a viaszgyertyák égetése, amelyeket a sír körül elhelyezett nehéz acél tartókorláton helyeztek el. Ezért 2016-ban a Műemlékek Világalapja (amely a finanszírozást biztosította) és az Athéni Nemzeti Műszaki Egyetem egy csapata (amely a projektet tervezte és kivitelezte) együttműködésével egy nagyszabású restaurálási projektre került sor, amelyet egy év alatt fejeztek be. A konzervátorok és kőművesek éjjel-nappal dolgoztak, leggyakrabban éjszaka, lehetővé téve a zarándokok számára, hogy nappal látogassák az Edikula belsejét, és imádkozzanak Krisztus sírjánál.

30B-7 fénykép. Az Edikula

Forrás: britannica.com/place/Holy-Sepulchre

Ezzel befejeztem ezt a szokatlanul hosszú értekezést Jeruzsálemről (20. pont), melyben kitértem Jeruzsálem eseménydús, 4500 éves történelmére, valamint bemutattam és illusztráltam a város néhány leghíresebb vallási építményét. Jeruzsálem ad otthont a világ három nagy monoteista vallásának, a judaizmusnak, az iszlámnak és a kereszténységnek számos legszentebb helyének. Ezért a Jeruzsálemről szóló rész még azután is tíz oldalt töltött meg, hogy rendkívül szelektíven választottam ki, hogy mit írjak és mit illusztráljak, és sok fontos dolgot kihagytam.

Most már készen állok arra, hogy rátérjek az izraeli-arab konfliktusok utolsó pontjára, a folyamatban lévő izraeli bosszúhadjáratra, amelynek középpontjában a Gázai övezet áll. Ez a katonai konfliktus a katonai műveletek tényleges színterétől távol eső országokat és személyeket is magával ragadja, vagy legalábbis jelentősen érinti őket, amint az az alábbiakban kiderül.

- 21. A gázai palesztinok 2023. október 7-i meglepetésszerű támadása és Izrael kitartó bosszúja

A Hamász 2023. október 7-i, a Gázai övezetből Izrael ellen intézett támadásaiban 1139 ember vesztette életét, köztük 764 civil és 373 izraeli biztonsági alkalmazott. További 251 személyt ejtettek túszul Gázában az Izrael elleni első támadás során. Az esemény a zsidók elleni legsúlyosabb mészárlás volt Izrael megalapítása óta – valójában a holokauszt óta.⁴²³

Arról, hogy a Hamász hogyan tudta végrehajtani a meglepetésszerű támadást, a nemzetközi hírmédia már bőszégesen beszámolt, ezért a részleteket itt nem ismétlem meg. A lényeg az, hogy az azóta is tartó konfliktusban⁴²⁴ nemcsak Izrael (gyakran vonakodó szövetségeseivel) és a Hamász, hanem az Irán által támogatott terrrorszervezetek teljes palettája, sőt maga Irán is, valamint a Hamász katonai támogatói is részt vesznek világszerte.

Miután Izraelt október 7-én megtámadta egy olyan Hamász-erő, amely arra volt megszervezve, kiképezve, felszerelve és motiválva, hogy kegyetlenül megöljön minél több izraelit, Izrael elhatározása a Hamász „megsemmisítésére” – az amerikai és izraeli katonai doktrínában úgy definiálva, hogy az ellenséget képtelenné kell tenni a további hatékony harcra, nem pedig, ahogy a kifejezést általában értelmezik, az ellenséget mint hagyományos katonai erőt teljesen megsemmisíteni a Gázai övezetben – teljesen indokolt önvédelem, és jogos célt képvisel. Az Izraeli Védelmi Erők (IDF) gázai hadműveleteit a Hamász Izrael elpusztítására és a zsidók meggyilkolására irányuló kinyilvánított szándékának összefüggésében kell vizsgálni, azokat számos Izrael elleni támadás, és különösen az októberi meglepetésszerű támadás barbársága is igazolja. Azt is figyelembe kell venni, hogy az IDF ismételt eddigi hadműveletei elég széles körben hagyták a Hamászt, hogy az erőit átcsoportosítsa és újabb támadásokat indítson, Irán és terrorhálózata kiadós segítségével.⁴²⁵

Egy további kritikusan fontos kérdés, amelyet figyelembe kell venni az IDF Gázai övezetben végrehajtott akcióinak értékelésénél, hogy a Hamász vezetése és harcosai – tudván, hogy Izrael katonai bosszúja következik – kórházakban, iskolákban, mecsetekben és lakóházakban rejtőznek. Valójában a Hamász vezetésének kimondott stratégiája, hogy a harc minél több civil áldozatot szedjen, és ez a világ közvéleményét egyre inkább az IDF és Izrael ellen fordítsa, amiért ilyen „szörnyű vérengzéseket okoz”.

Az érem másik oldala a következő: Miután nem sikerült végrehajtani az oslói egyezményt (13. pont), amelyben Izrael és a PFSZ megállapodott a kétállami megoldás elvéről, elsősorban Izrael volt az, aki akadályozta a tárgyalást egy ilyen megállapodás részleteiről. Elsősorban Izrael, de egy ilyen megoldással szemben komoly ellenállásnak adtak hangot befolyásos palesztin csoportok is. A vallásos nacionalisták mindkét oldalon úgy vélik, hogy saját kormányaiknak vagy képviselőiknek nincs joguk a föld egy részét sem átengedni a „másik oldalnak”.⁴²⁶

⁴²³ Az izraeliek számára félelmetes hasonlóság van a náci Németország azon kísérlete, hogy megölje az összes európai zsidót, és a Hamász kinyilvánított célja között, hogy elpusztítsa Izraelt és megölje zsidó polgárait. Bár lehet azt állítani, hogy a Hamász céljának a Gázai övezet palesztinjai szempontjából van

Körülbelül az elmúlt 30 évben Izrael kormányának összetétele fokozatosan „konzervatívabbá”, vagy (pontosabban fogalmazva) „vallási nacionalistává” vált, akik egyre inkább kulcspozíciókat töltöttek be a Knesszetben (parlamentben) és a kormányban. Benjamin „Bibi” Netanjahu (1949-), aki többször is miniszterelnöki tisztséget töltött be, és jelenleg is ebben a pozícióban van, az izraeli vallási nacionalisták erős támogatója lett. Hogy ezt meggyőződésből teszi-e, vagy csak a hatalom megtartása érdekében, hogy így elkerülje, hogy több állítólagos bűncselekmény miatt bíróság elé állítsák, azt csak találgatni lehet.

Az izraeli vallási nacionalisták azt állítják, hogy Szamária és Júdea (a korábbi zsidó területek bibliai neve, lásd a 30B-13 térképet) jogosan tartozik Izraelhez – még akkor is, ha részben Ciszjordánia arab részén fekszik –, mert történelmileg és vallási szempontból mélyen kötődik a zsidó néphez. Rámutatnak arra, hogy az Ószövetség legtöbb eseménye ezen a két területen íródott és játszódott le.⁴²⁷ Konkrétan,

- Hebron – Ábrahám, Izsák, Jákob és feleségeik temetkezési helye.
- Hebron – ahol később Dávid megalapította királyságát.
- Siló – 369 éven át itt állt a Sátor (Isten lakhelye). Évente háromszor itt gyűlt össze Izrael népe.
- Sikem – József temetkezési helye egy Jákob által vásárolt földterületen.
- Bétel – a hagyomány szerint Jákob álmának helyszíne.
- Móre Tölgyese – a hely, ahol Isten Ábrahámnak ígérte Kánaán földjét.

Összefoglalva: a jobboldali és vallásos izraeliek Szamáriát és Júdeát ősi területüknek tekintik, és azt szorgalmazzák, hogy Izrael részben vagy egészben csatolja azt magához. És palesztinai katonai dominanciájával Izrael ebbe az irányba halad, amit az arab területeken végrehajtott gyakori beavatkozásai is jeleznek, ahogyan azt a fentiekben dokumentáltuk.

némi jogosultsága, a Hamász és támogatói Izrael számára ugyanolyan egzisztenciális fenyegetést jelentenek, mint a náci az európai zsidók számára.

⁴²⁴ E sorok írásakor (2024 nyarán) háromnegyed éve.

⁴²⁵ Ez a bekezdés a jinsa.org/jinsa_report/gaza-war-observations-2023-2024/ kivonata.

• ⁴²⁶ A kétállami megoldásról szóló ismételt izraeli-arab megbeszélésekről, és arról, hogy miért bukott meg minden egyes kísérlet, lásd britannica.com/topic/two-state-solution

⁴²⁷ Szamária és Júdea azok a palesztinai hegyvidéki területek, ahol az izraeliták többsége letelepedett, amikor Józsuével bevonultak Kánaán földjére. Ő volt az izraelita törzsek vezetője Mózes halála után, aki meghódította Kánaánt (a mai Palesztinát), és földjeit szétosztotta a 12 törzs között. Történetét az Ószövetségben Józsué könyve meséli el.

30B-13 térkép. Szamária és Júdea a mai Palesztinában

Forrás: blessedbuyisrael.com/pages/about-judea-and-samaria-israel

Ez az a háttér, amely a jelenlegi kiélezett izraeli-arab harcokhoz vezetett, egyre távolabbra tolva a harcoló felek közötti tartós béke elérésének lehetőségét.

A mérhetetlen és végtelennek tűnő borzalmakról, ahogy a Hamász 2023. októberi kegyetlen támadásával provokálta Izraelt, Izrael pedig a Hamász vezetésének a Gázai övezeten belüli megsemmisítésére tett kísérletével ennek „eleget tett”, a nemzetközi média folyamatosan beszámolt, szívszorító történetekkel és a szenvedésről készült fényképekkel, így itt egy rövid összefoglaló is elegendő lehet.

- Mielőtt Izrael erőteljes katonai offenzívája megkezdődött volna a Gázai övezetben, az IDF röplapokat dobott le Gáza északi részén, amelyek arra

szólították fel a palesztinokat, hogy meneküljenek a kijelölt biztonságos övezetekbe. A becslések szerint a 2,3 millió gázai lakos több mint fele délre menekült, sokan az Egyiptommal határos Rafahban kötöttek ki.

- Az izraeli visszacsapás kezdete óta eltelt időszak eseményei azt mutatják, hogy milyen szörnyű szenvedéssel járnak a harcok egy ilyen túlsúlyos, nagyszámú civil lakossággal rendelkező enklávében. Becslések szerint 2023. október 8. és 2024. május 21. között 36.000 palesztin és 1500 izraeli halt meg, és ennél jóval többen sebesültek meg mindkét oldalon.⁴²⁸ A vérontás folytatódásával az áldozatok száma egyre nő.
- A több mint egymillió palesztin kényszerű áttelepítése és az áldozatok nagy száma mellett a gázai polgári lakosság jelentős része időnként élelmiszerhiányban szenvedett (egyesekek akár éhezhetek is), mivel a konfliktus időnként megszakította a külföldi segélyekből származó élelmiszer-szállítmányok áramlását, amelyek évtizedek óta Gáza lakosságát nagyrészt táplálják (30B-1 illusztráció). A 30B-2 illusztráció frissíti az előzőt, feltüntetve az összes olyan humanitárius hozzáférési pontot (néhányat nemrég nyitottak) amelyeken keresztül lehetőség szerint élelmiszer-szállítmányokat lehet eljuttatni, valamint Izrael jelenlegi katonai műveleteinek fő területeit. Igen, 2023 októbere óta Izrael „karantén” bevezetésével blokád alá vonja a Gázai övezetet, ami azt jelenti, hogy Izrael minden Gázába tartó szállítmányt megvizsgál, majd átengedi őket, ha nem tartalmazznak csempészárut. Becslések szerint Gáza lakosságának naponta legalább 221 nagy teherautó (kamion) élelmiszere van szüksége. A Gázába érkező teherautók menetrendje és becsült száma nagyon változó, ezért nem lehet pontosan felmérni a helyzetet. A beérkező teherautók az élelmiszereket az UNRRA⁴²⁹ képviselőinek, a Gázai övezet különböző pontjain található raktárakba szállítják. Az ENSZ személyzete ezután szétosztja az élelmiszert a lakosság között. Sajnálatos módon a harcok következtében az ENSZ személyzetének egy része meghalt, és néhány raktár megrongálódott, ami jelentős nehézségeket okozott. További bonyodalmat okoz, hogy a Hamász gyakran lefoglalja a teherautókat, és azok tartalmát arra használja fel, hogy saját embereit részesítse előnyben, egyes esetekben pedig a maradék élelmiszert eladja a lakosságnak.

⁴²⁸ en.wikipedia.org/wiki/Casualties_of_the_Israel-Hamas_war ualties this

⁴²⁹ UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Egyesült Nemzetek Segély- és Rehabilitációs Igazgatósága). Az elmúlt évben az UNRRA éves költségvetése 3,7 milliárd USD volt, amelyből az USA hozzájárulása 2,7 milliárd USD volt, a többit 44 másik nemzet adományozta.

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/UNRRA

30B-2 illusztráció. A gázai izraeli katonai műveletek kulcsfontosságú területei és a humanitárius célú hozzáférési pontok

Forrás: economist.com/middle-east-and-africa/2024/05/29/who-is-responsible-for-feeding-qaza

- A túsok sorsa. A Hamász és más palesztin terrorista csoportok elsősorban fogolycserékhez és a nemzetközi figyelem felkeltése érdekében folytatott propaganda céljából ejtenek túsokat.

A Hamász 2023. október 7-i izraeli rajtaütése során elrabolt 251 személy közül 138 személynek kettős izraeli állampolgársága vagy csak külföldi útlevéle

volt, köztük 54 thaiföldi, 15 argentin, 12 német, 12 amerikai, hat francia, hat orosz, két tanzániai, két fülöp-szigeteki, egy Srí Lanka-i és egy kínai.⁴³⁰

A Hamász vezetésének örök érvényű parancsa a különböző helyszíneken túszer csoportjait őrző fogvatartóknak az, hogy amint a fogvatartók észlelik a mentőcsapat közeledtét, öljék meg a túszerket.

Ez volt a túszer sorsa, időrendben 2024 június elejéig:

- A Hamász 2023. október 20-án két izraeli-amerikai túszer engedett szabadon: az 59 éves Judith és a 17 éves Natalie Raanant.
- Október 23-án további két túszer engedtek szabadon, a 79 éves Nurit Coopert és a 85 éves Yocheved Lifshitzet. Férjeik a jelentések szerint Gázában maradtak fogságban.
- Október 30-án Ori Magdish-t, a Hamász által elrabolt izraeli katonát az IDF kiszabadította.
- November 21-én az USA, Egyiptom és Katar közvetítésével megállapodás született arról, hogy a Hamász fokozatosan szabadon enged túszerket (mint később kiderült, 108 foglyot), cserébe Izrael szabadon enged 150 palesztin foglyot és beleegyezik egy rövid tűzszünetbe. A megállapodást november utolsó hetében hajtották végre; a harcok december 1-jén folytatódtak.⁴³¹
- Februárban a hadsereg két túszer mentett ki, amikor a rendőrség kommandósai elfoglaltak egy házat a Gázai övezet déli részén fekvő Rafah városában.⁴³²
- 2024. június 8-án az IDF négy foglyot mentett ki a Gáza középső részén található Nuseirat menekülttáborból, amikor egyszerre két, egymástól 200 méterre lévő lakóházat támadott meg. A két épület egyidejű lerohanására vonatkozó döntés oka az az aggodalom volt, hogy a Hamász megölheti a túszerket, ha észlelik a másik helyszínen indított mentőakciót. A mentőcsapat egyik parancsnoka halálosan megsebesült a műveletben, míg legalább 274 palesztin meghalt a rajtaütésben, és a Hamász fegyvereseivel a rajtaütést követően vívott harcban.

⁴³⁰ [reuters.com/world/middle-east/more-than-half-hamas-hostages-have-foreign-nationality-israel-2023-10-25/](https://www.reuters.com/world/middle-east/more-than-half-hamas-hostages-have-foreign-nationality-israel-2023-10-25/)

⁴³¹ Az első jelentések szerint a Hamász 105 foglyot engedett szabadon (81 izraeli, 23 thaiföldi és egy filippínó állampolgárt). Későbbi jelentések szerint végül 108 foglyot engedtek szabadon, nyilvánvalóan a megállapodás rövid időre történő meghosszabbítása miatt.

⁴³² [wsj.com/world/middle-east/hamas-hostages-israel-gaza-41432124](https://www.wsj.com/world/middle-east/hamas-hostages-israel-gaza-41432124)

- 43 túszt halálát megerősítették.⁴³³ Azt, hogy hány túszt lehet még életben, nem lehet megállapítani, részben azért, mert a Hamász bizonyos számú túszt átadott más gázai terrorszervezeteknek.
- Fokozódtak az összetűzések Ciszjordániában. Az izraeli-palesztin tábor mindkét oldalán lévő fegyveresek Ciszjordániában fokozták a harcok intenzitását, részben a gázai katonai konfliktus kiterjesztéseként, részben az arra adott válaszul. Mivel alapvetően az izraeli fél irányít, és bosszúvágyat érez a palesztinokkal szemben, és olyan kormánya van, amelynek célja, hogy „ősei földjén” egyre nagyobb területet ellenőrizzen, az a benyomásom, hogy leginkább az illegális izraeli telepések szorítják ki a palesztinokat azokról a területekről, amelyek elvileg az arab félhez tartoznak.
- Irán összes erőszakos csatlósa a Közel-Keleten és azon túl is egyre aktívabb lett katonailag Izrael ellen, hogy ezzel is demonstrálja a Gázai övezetben élő palesztinok támogatását. A „szokásosnál” több rakétát és egyéb lövedéket lőttek Izraelre. Külön szeretném felhívni a figyelmet azokra a harcias akciókra, amelyeket a távoli Jemen folytat a Vörös-tengerre behajózni próbáló, (többnyire) nyugati országok tulajdonában lévő vagy azok zászlaja alatt közlekedő hajók ellen. (Lásd a 16. pontot és a **30B-8** és **30B-9 térképeket**).
- A Laboon amerikai hadihajó legénységének – 300 matrózzal a fedélzetén – mindössze másodpercei voltak arra, hogy lelőjenek egy, a hangsebesség ötszörösével feléjük száguldó rakétát. Ahogy a lövedék közeledett, a Laboon a fedélzete alatti silókból egy elfogórakétát indított, amely repülés közben megsemmisítette az érkező rakétát. Ez a január 9-i támadás csak egy volt azon a napon, amikor a jemeni hűti lázadók 18 drónt, 2 cirkálórakétát, valamint egy ballisztikus rakétát lőttek ki a Laboon és három másik amerikai romboló, egy amerikai repülőgép-hordozó és egy brit hadihajó ellen. A támadás az egyik legnagyobb tengeri ütközet közepette történt, amellyel az Egyesült Államoknak a második világháború óta szembe kellett néznie. Amióta a Hamász október 7-én megtámadta Izraelt, az Irán által támogatott és ellátott hűti lázadók szinte minden nap rakétákat, drónokat és más fegyvereket lőttek kereskedelmi hajókra és hadihajókra. Bár ezek legtöbbjét lelőtték, legalább 77 teherhajót eltaláltak, és egy brit hajót 20.000 tonna rakománnyal elsüllyesztettek.⁴³⁴
- Az erőszakos harc 9 hónapja alatt (2023. október elejétől 2024. június elejéig), a gázai katonai műveletekkel „Izrael által okozott” nagyszámú áldozatot és mérhetetlen szenvedést bemutató jelentések és hátborzongató fényképek nem szűnő áradata a világ közvéleményét Izrael ellen fordította. A nemzetek nagy többségének kormányai és népei fenti okok miatt növekvő Izrael-ellenességét

⁴³³ [reuters.com/world/middle-east/israel-says-more-than-third-gaza-hostages-are-dead-2024-06-04/](https://www.reuters.com/world/middle-east/israel-says-more-than-third-gaza-hostages-are-dead-2024-06-04/)
 Lehetséges, hogy néhányan, akikről azt hitték, hogy túszzal ejtették őket, már az októberi rajtaütés során meghaltak.

⁴³⁴ A bekezdésben szereplő információ forrása a *The Wall Street Journal* 2024. június 12-i száma.

erősíti a jelenlegi izraeli kormány hajthatatlan hozzáállása a kétállami megoldás megfontolásához, hogy megpróbáljon véget vetni ennek a véres konfliktusnak. Ez óriási nyomást gyakorol Izraelre, hogy beleegyezzen egy hosszabb tűzszünetbe, és valamilyen módon lépéseket tegyen az ellenségeskedések tartós beszüntetése felé.

- Ez a patthelyzet különösen kínos és nehéz helyzetbe hozta az amerikai kormányzat törvényhozó és végrehajtó ágát egyaránt. Izrael legrégebbi és legállandóbb szövetségeseiként és legnagyobb fegyverszállítójaként az USA továbbra is szeretne barátja mellett állni. Az USA például az elmúlt hónapokban több, az ENSZ-ben benyújtott tűzszüneti javaslatot is megvétőzött, mint Izraelt igazságtalanul kipécézőket, hogy nehezen meghozható engedményeket tegyen. Ugyanakkor az Egyesült Államok sok olyan kritikával ért egyet, amelyet Izrael kap világszerte, és egyre inkább az Egyesült Államok lakossága részéről is, beleértve a zsidó állampolgárokat is. Pedig az USA van a legjobb helyzetben ahhoz, hogy hatékony közvetítő legyen a háborúban álló felek között, és ezt a szerepet Izrael megalapítása óta – több-kevesebb sikerrel – mindig is betöltötte. Továbbá az USA azt is látja, hogy magában Izraelben is nagy a politikai és közéleti ellenállás a jelenlegi Netanjahu-kormány politikájával szemben. Nem csoda, hogy 2023 októbere és 2024 júniusának eleje között Antony Blinken amerikai külügyminiszter 8 alkalommal utazott Izraelbe, hogy megpróbálja meggyőzni a kormányt politikájának megváltoztatására.
- 2024. május 31-én Joe Biden elnök az ENSZ Biztonsági Tanácsában egy háromlépcsős tűzszüneti tervet javasolt, amelyhez Izrael már állítólag hozzájárult, és amelyet a Tanács 15 tagja 14 igen szavazattal, Oroszország tartózkodása mellett támogatott. A terv első fázisa hathetes tűzszünetet, a nők, gyermekek és más kiszolgáltatott túszok visszatérését, több száz palesztin fogoly izraeli szabadon bocsátását, az izraeli csapatok kivonását a Gázai övezet lakott területeiről, valamint naponta 600 teherautónyi humanitárius segélyszállítmány Gázába szállítását foglalná magában. A második fázis, amelynek tárgyalása a kezdeti tűzszünet megkezdését követően azonnal megkezdődne, a teljes izraeli kivonulást jelentené Gázából, valamint a még élő túszok szabadon bocsátását és a halottak hazaszállítását. A harmadik fázis egy 3-5 éves, nemzetközileg finanszírozott időszakot vázol fel Gáza újjáépítésére és egy nem a Hamászhoz tartozó palesztin kormány felállítására. Biden elnök elismerte, hogy még nincs minden részlet kidolgozva, és tisztában van azzal, hogy mindkét oldalon vannak olyan csoportok, amelyek ellenzik a terv egyik vagy másik részét. A Hamász régóta halogatott hivatalos válasza olyan javaslatokat tartalmazott, amelyeket Anthony Blinken külügyminiszter úgy jellemzett, hogy „néhányikról lehet tárgyalni, némelyikről nem”.

Néhány előzetes gondolat a háborúról és a harcoló felekről.⁴³⁵

Míg a Hamász és Izrael között nincs erkölcsi egyenlőség, a palesztin és izraeli civilek morálisan egyenlők.

Amikor Izrael 2023. október 7-én megkezdte a katonai visszavágást válaszul arra, hogy a Hamász megtámadta, civileket ölt meg, túsokat ejtett és néhányukat szexuálisan bántalmazta, az IDF igazságos háborút folytatott. De egy igazságos háborút is lehet igazságtalanul vívni, például amikor Izrael blokkolja a Gázában éhező civileknek szállítandó létfontosságú élelmiszersegélyeket.

Mindkét fél a másik fél korábbi kegyetlenségére hivatkozva igazolja saját brutalitását. Mindkét fél áldozatnak tekinti magát, ami igaz is – de mindegyik fél egyben elkövető is.

A kilenc hónapon át (2024. június végéig) az IDF Gázai övezetben végrehajtott brutális műveleteit ismertető és illusztráló, folyamatosan érkező hírek egyik következménye a globális antiszemitizmus jelentős növekedése volt, amely a fejezet utolsó témája, amelyre most rátérünk.

5. A világméretű antiszemitizmus előretörése

Először is határozzuk meg az antiszemitizmus (ASz) fogalmát és a szószólói által hangoztatott indokainak változó történelmi hangsúlyait.⁴³⁶

Az ASz a zsidókkal szembeni ellenségesség, amely a zsidókkal szembeni irracionális és eltúlzott félelmen, a velük szembeni gyanakváson és bizalmatlanságon, legszélsőségesebb formájában pedig az ellenük irányuló gyűlöleten alapul.

Az ASz-t történelmileg a következőkkel indokolták, mint egyetlen legfontosabb okkal vagy több okkal együttesen:

- (1) A zsidók vallási bűnök elkövetői. A keresztények egy része azt vallotta, különösen a Kr. u. első néhány évszázadban, hogy a zsidók mint nép kollektíven felelősek Jézus megöléséért. Ezt a tant később – legutóbb XVI.

⁴³⁵ A legtöbb állítás Nicholas Kristof, *How to Think Through the Moral Tangle in Gaza (Hogyan gondoljuk át a gázai erkölcsi zűrzavart)* című írásán alapul, *The New York Times*, 2024. június 1.

⁴³⁶ Az ASz kifejezést 1879-ben Wilhelm Marr német újságíró és antiszemita hitszónok alkotta meg. A zsidókkal szembeni ellenségeskedés már évszázadok óta létezett, de ő nevet adott egy ősi előítéletnek – és népszerűsítette annak használatát. Csak 2016-ban javasolta az IHRA, egy kormányközi holokauszt emlékezeti szervezet munkadefinícióként, hogy „Az ASz a zsidók olyan megítélése, amely a velük szembeni gyűlölet kifejezéseként nyilvánulhat meg. Az ASz verbális és fizikai megnyilvánulásai zsidó vagy nem zsidó személyekre és/vagy e személyek vagyonára, a zsidó közösségi intézményekre és vallási létesítményekre irányulnak.” Ezt a nem hivatalos definíciót világszerte több mint 1100 intézmény és kormány fogadta el.

Benedek pápa által nagyon határozottan – 2011-ben diszkreditálták. Az iszlám gondolkodásban a kezdetektől fogva központi szerepet játszik, hogy a zsidók háborút folytatnak az iszlám ellen.⁴³⁷ A 20. század 2. évtizedétől kezdődően az alábbi másik ok sokkal termékenyebb talajra lelt a muszlim ASz-ban.

- (2) Harc Palesztina területéért. Ennek krónikája, az izraeli-arab konfliktusok hosszú története e fejezet 4. szakaszában található. Számos arab állam és csoport, akik nem követeltek területet Palesztinában, csatlakoztak az Izrael ellen harcoló palesztinai arabokhoz, arab testvéreikkel való szolidaritásból. Extrém helyzetekben az ASz érzelmek olyan szélsőségesek lehetnek, hogy a zsidók válogatás nélküli meggyilkolására sarkallnak (ami a palesztinai arabok ellen irányuló, hasonló érzelmeket vált ki egyes izraeli zsidókból).
- (3) A zsidók nem illeszkednek be a „mi” társadalmunkba. Gyakran a politikai vezetők kezdik hangoztatni, hogy bűnbakot találjanak, vagy hogy eltereljék a figyelmet a hazai problémákról, a zsidókat mindenféle képzeletbeli bűnnel vádolva. Hogy csak egyet említsek a sok közül: az orosz titkosrendőrség kitalálta a *Cion bölcseinek jegyzőkönyveit*, azt állítva, hogy létezik egy zsidó összeesküvés a világuralom megszerzésére. A hamisított dokumentumokat a világ zsidó vezetőinek állítólagos találkozója jegyzőkönyveként mutatják be, amelyen véglegesítették a világ uralmának tervét az általuk irányított titkos szervezeteken keresztül, a politikai pártok, a gazdaság, a sajtó és a közvélemény manipulálásával. A Jegyzőkönyveket az egész világon közzétették. Hitler is hitt benne, és az 1920-as és 1930-as években arra használták, hogy támogatást szerezzenek a náci pártok ASz ideológiájának és politikájának. Az az állítás, hogy a zsidók nem illeszkednek a „mi” társadalmunkba, szélsőséges esetben az összes európai zsidó elpusztítására irányuló kísérlethez vezetett (a „holokauszt”), vagy „csak” a zsidókkal szembeni erős vagy mérsékelt diszkrimináció formáját öltötte. Az a vélemény, hogy a zsidók „nem illenek be”, kétféle ASz-hoz vezetett: politikai és társadalmi; a legtöbbször zsidóellenes jogi eljárások által támogatva.
 - 3a. Politikai ASz. Politikai célokat szolgál, a legszélsőségebbtől, mint a náci elképzelés, miszerint a zsidókat ki kell irtani, az enyhébb formáig, mint Orbán Viktor magyar miniszterelnök Soros György elleni kirohanásai.
 - 3b. Szociális ASz. A közvélemény egy részének a zsidókkal szembeni öröklött, mélyen gyökerező vagy újonnan szerzett előítélete. A politikusok „rácsatlakozhatnak” a közvélemény már meglévő előítéleteire, ezáltal megerősítve a társadalmi ASz-t, majd felhasználva azt politikai céljaikra.
- (4) Együttérzés a palesztin szenvedéssel, az izraeli kegyetlenség hibáztatása. Ez egy újfajta ASz, amelyet az a terjedő globális nézet vált ki, hogy az IDF túlzásba vitte a katonai megtorlást a Hamász 2023. október 7-i terrortámadásáért, azzal érvelve, hogy Izrael sürgősen szenvedést okozott ártatlan palesztin civilek tömegeinek a Gázai övezetben.

⁴³⁷ doi.org/10.3390/rel10080483

Az ASz messze nem egy ősi hitekből származó, változatlan eszmerendszer, hanem valójában egy átalakulásra képes, változatos, kreatív erő. A történelem során többször is sikerült megújítania magát, minden alkalommal megtartva néhány régi szófordulatot, miközben újakat hozott létre, a fennálló körülményekhez igazodva. Az elitellenes populizmus még mindig támaszkodhat a zsidó hatalomról szóló régi mendemondákra, és ezek még mindig visszhangra találnak egy bizonyos közönség körében, különösen a szélsőjobboldalon. De a jelenkori ASz gondolkodás legkárosabban kreatív áramlatai inkább a baloldaltól érkeznek, különösen a fenti (4) ASz érvre hivatkozva.

A Hamász 2023 októberében Izrael ellen elkövetett terrortámadása és a Gázai övezetben kitört háború óta világszerte erőteljesen megnőtt a különféle antiszemita incidensek száma. Egyeseket felbátorított a Hamász vakmerő és sikeres meglepetésszerű támadása. Kezdetben Izrael nagy nemzetközi támogatást kapott, de ahogy a gázai háború folytatódott, és naponta jelentették és illusztrálták a gázai palesztinok tömegeinek szörnyű szenvedéseit, ugrásszerűen megnöttek a mindenféle antiszemita cselekmények, beleértve a gázai palesztinok melletti szimpátiatüntetések is, amelyeket főként szélsőbaloldali liberális hangok vezettek. Ennek egyik megnyilvánulása a palesztinbarát tüntetések ASz hulláma volt az amerikai egyetemi kampuszokon, mivel az izraeli offenzíva hatalmas civil halálos áldozatai miatti düh olyan tiltakozásokat és kritikákat váltott ki, amelyek néha gyűlöletkeltő retorikába és zsidók elleni ASz erőszakba torkolltak. Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa egyetemein Izrael-ellenes és palesztinbarát diákok olyan tüntetéseket szerveztek, amelyek az egyetemi épületek elfoglalásával és más zavargásokkal jártak, és összecsapásokhoz vezettek a rendőrséggel, amely több száz diák tüntetőt tartóztatott le. A New York-i Columbia Egyetemen a rendőrség és az egyetemi területeket és épületeket elfoglaló diákok között kialakult patthelyzet volt az elmúlt hónapok egyik legjelentősebb ilyen incidense.

Az izraeli intézkedések és politika bírálata ASz-nak minősül? Egyértelműen nem. Csak Izrael mint nemzet létjogosultságának tagadása tekinthető annak.

Magyarország viszonylag nyugodt volt, köszönhetően az Orbán-kormány Izrael akcióit támogató propagandájának, amit a mi tekintélyelvű kormányunk Izrael szintén jobbközép, Netanjahu vezette, autokratikus uralma iránti szimpátiája váltott ki. Korábban azonban az Orbán-kormány nem volt szégyenlős az ASz-kampányokban, amikor a liberális Soros György és családja volt a célpont.⁴³⁸

⁴³⁸ A mai magyarországi zsidóságról jó áttekintést nyújtanak Kovács András cikkei és könyvei a témában; lásd a hivatkozásokat a *Wikipédiában*. Szintén kiváló Csepeli György könyve, *A meg nem gondolt gondolat; A zsidóellenességtől a népirtásig* (Budapest: Kossuth 2016), valamint a szerző jelenlegi kutatásainak eredményei a mai magyar társadalomban meglévő ASz-ról, amelynek fő, 1000 személyes interjú alapján alapuló kutatási eredménye arra irányul, hogy a megkérdezettek látnak-e vagy sem jelentős különbséget a zsidók és az átlag magyarok között, akár ASz, akár filozemitizmus tekintetében. „A kognitív antiszemitizmus hamis, irracionális tartalmait a

* * *

Erősen ajánlott a zseniális brit történész és tévéproducer, Simon Schama munkája a zsidók történetéről. A könyvként megírt, majd epikus, ötrészes videósorozat formájában leforgatott műben Schama a zsidóság drámai történetét tárja fel az ókortól napjainkig. Az eredeti tudományos eredményekre és Schama saját családjának történetére támaszkodva ez a történet egyszerre mélyen történelmi és teljesen mai, és a nézőket a bibliai múltból a holnap címlapjaira kalauzolja. Schama könyvére és dokumentumfilmjeire vonatkozó hivatkozásokat lásd a *Wikipédiában*.

A 45. lábjegyzetben néhány referencia található a jelenkori magyarországi Asz témakörben.

zsidókkal szemben kialakult negatív érzések ágyazzák meg, ami megnehezíti az antiszemitizmus elleni racionális érvekkel történő meggyőzést.”

Rövidítések jegyzéke

ABTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára
ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁVH = Államvédelmi Hatóság
ÁVO = Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály
B-dosszié = beszerzési dosszié
BM = Belügyminisztérium
ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem (1950-ig: Pázmány Péter)
ENSZ = Egyesült Nemzetek Szervezete
F-dosszié = Figyelődosszié
FIDESZ = Fiatal Demokraták Szövetsége
fn. = fedőnév
HAON = Hajdu-Bihar Vármegyei Hírportál
HUF = Hungarian Forint, the country's currency
HVG = Heti Világgazdaság (Hetilap, Fidesz-kormány kritikusa)
inf. = informátor
KB = Központi Bizottság
K-dosszié = Körözési Dosszié
K-ellenőrzés = A bizalmas nyomozás alatt álló személy postai küldeményeinek operatív ellenőrzése:
felbontása, esetleg elkobzása
KGB = Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi(a szovjet állambiztonsági bizottság)
KGST = Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanács
K-lakás = Az ügynökök konspirált találkozóira szolgáló lakás, az állambiztonsági szerv tulajdona
KMOF = Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője
KSH = Központi Statisztikai Hivatal
KT = Környezet-tanulmány (a magyar titkos-szolgálat rövidítése)
KÜM = Külügyminisztérium
MDF = Magyar Demokrata Fórum
MDP = Magyar Dolgozók Pártja
MEK = Magyar Elektronikus Könyvtár
MIT = Massachusetts Institute of Technology
MKP = Magyar Kommunista Párt
MSZDP = Magyar Szociáldemokrata Párt (1939-től SZDP)
MSZMP = Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA = Magyar Tudományos Akadémia
NATO = North Atlantic Treaty Organization (Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete)
OMFB = Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
OT = Országos Tervhivatal
RED = Rendkívüli Esemény Dosszié
ref. = Rendőri felügyelet
SZDP = Szociáldemokrata Párt(1939-től MSZDP)
SZT = szigorúan titkos
SZT = szigorúan titkos (tiszt)
T-dosszié = Titkos dosszié

T-lakás = Ügynökök találkozására szolgáló lakás, "megbízható" személyek vagy MSZMP tagok tulajdona

tmb. = Titkos megbízott (elvi meggyőződés okán együttműködés az államvédelmi szervekkel)

tmt. = Titkos munkatárs(az államvédelmi szervezetek legmegbízhatóbb tagja, önkéntesen, hatékony munkavégzés)

V-dosszié = Vizsgálati dosszié (büntetőeljárások iratai)